



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΧΗΜΕΙΑΣ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΟΥΤΑΛΗΣ

Η αλχημεία στο έργο των ελληνοφώνων λογίων της Ιταλίας:

15^{ος}-17^{ος} αιώνας

(Βησσαρίων, Angelo Forte, Leone Allacci)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

2022

Ιωάννινα

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Χημείας της Σχολής Θετικών Επιστημών, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα Ν. 5343/32, άρθρο 202, παράγραφος 2»

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής από τη Συνέλευση: 765/18-12-2009

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

Επιβλέπων:

Ευθύμιος Μπόκαρης

Μέλη:

Κωνσταντίνος Σκορδούλης

Ιωάννα Κατσιαμπούρα

Ημερομηνία ορισμού θέματος: 21-3-2018

Θέμα: «Η Αλχημεία στο έργο των ελληνόφωνων λογίων της Ιταλίας κατά τον 16^ο-17^ο αιώνα»

ΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ από τη Συνέλευση: 1060/20-5-2022

1. Μπόκαρης Ευθύμιος
2. Σκορδούλης Κωνσταντίνος
3. Κατσιαμπούρα Ιωάννα
4. Τύμπας Τέλλης
5. Πέτσιος Κωνσταντίνος
6. Γεωργακόπουλος Δημήτριος
7. Χατζηκακού Σωτήριος

Έγκριση Διδακτορικής Διατριβής με βαθμό «ΑΡΙΣΤΑ (Δέκα – 10)» στις 11-7-2022

Η Πρόεδρος του Τμήματος Χημείας
Λουλούδη Μαρία, Καθηγήτρια

Η Γραμματέας του Τμήματος
Ξανθή Τουτουνζόγλου

Ευχαριστίες

Η ερευνητική προσπάθεια, αποτέλεσμα της οποίας είναι αυτή η διατριβή, διήρκεσε αρκετό καιρό και ενέπλεξε πάρα πολλούς συνομιλητές, σε διαφορετικά επίπεδα.

Χωρίς την αρχική παρότρυνση, την καθοδήγηση, αλλά και ενίοτε την κριτική, του επιβλέποντα καθηγητή μου, Ευθύμιου Μπόκαρη, δεν θα ήταν εφικτή ούτε η έναρξη ούτε και η ολοκλήρωσή της. Του οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ, για μια μακρόχρονη σχέση, που για μένα δεν ήταν μόνο επιστημονικά επωφελής, στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου πεδίου, αλλά και συχνά αρκετά παραγωγική για άλλες, ευρύτερες διανοητικές ενασχολήσεις, καθώς και συνολικά για τον ερευνητικό μου προσανατολισμό. Προπάντων, όμως, αυτή η σχέση και συνεργασία συνέβαλε πολύ στο να μπορώ με τον καιρό να αναγνωρίζω καλύτερα τον κίνδυνο των ολισθηρών παρακάμψεων στον δρόμο της ιστορικής έρευνας.

Όλα αυτά τα χρόνια, είχα επίσης την καλή τύχη να είμαι αποδέκτης της στήριξης του Ευθύμιου Νικολαΐδη, του Κώστα Σκορδούλη και της Γιάννας Κατσιαμπούρα. Τους ευχαριστώ πολύ για την εμπιστοσύνη, τις συζητήσεις, τις πολλαπλές εμπειρίες δημιουργικής συνεργασίας, και την επιμονή τους.

Χωρίς την υλική και ηθική στήριξη της Σπυριδούλας Κούταλη, του Δημήτρη Κούταλη, του Κώστα Κούταλη, της Άννας Ροβάτσου, της Κικής Χήνου, του Νίκου Φατσέα, της Δήμητρας Καραγιάννη, και του Δημήτρη Καραγιάννη, αυτή η διατριβή δεν θα είχε ποτέ προχωρήσει και πάρα πολύ, και πιθανότατα δεν είχε καν αναληφθεί. Χωρίς τη βοήθεια, την ανταλλαγή σκέψεων και ερωτημάτων, και την παρότρυνση του Γιάννη Γκολφινόπουλου και της Αλεξάνδρας Χαλκιά, θα είχε μείνει στη μέση. Για την ολοκλήρωση, επίσης, της διατριβής οφείλω πάρα πολλά στην ηθική στήριξη, και στην αμέριστη αγάπη, του Παναγιώτη Βαδαλούκα.

Ιδιαίτερα πολύτιμη ήταν η, άμεση είτε έμμεση, συμβολή, σε διάφορες φάσεις της διατριβής, του Κωνσταντίνου Παλαιοιόλογου, του Γεράσιμου Μέριανου, της Ευδοξίας Δελλή, του Ζήση Μελισσάκη, της Έρσης Μπάκου, του Γιώργου Βλαχάκη, του Δημήτρη Γεωργακόπουλου, του Κώστα Ταμπάκη, του Νίκου Λιβανού, του Αντρέα Γιαννάκη, του Matteo Martelli, της Jennifer Rampling, του Gabriele Ferrario, του Alain Touwaide, του Δημήτρη Ασημακόπουλου, της Ειρήνης Γκουνταρούλη, του Δημήτρη Αποστολόπουλου, του Χαράλαμπου Δενδρινού, του Αχιλλέα Φωτάκη, του Χρήστου Καραμπάτσου, του Στέλιου Καμπουρίδη, της Λευκής Μοσσού, της Μαριάννας Ξανθοπούλου, του Φάνη

Βαχαβιώλου, της Ηρούς Καλαντίδου, του Ηλία Μέλιου, του Δημήτρη Χαροντάκη, του Τζέλου Ζακίνη, της Αγνής Στεφανίδη, του Ισαάκ Σούση, του Παύλου Αναστούλη, της Έφης Κοσκώση και του Σωτήρη Σαββίδη. Συχνά, ιδίως σε περιόδους όπου κατατρυχόμουν από ένα αίσθημα καθήλωσης, αξιοποίησα την κρίση του Παναγιώτη Σηφογιωργάκη, και τον ευχαριστώ πολύ.

Ιδιαίτερη αναφορά, τέλος, πρέπει να γίνει εδώ και στην Ιωάννα Σταύρου, της οποίας η απώλεια άφησε την ερευνητική μας ομάδα, υπό τον Ευθύμιο Μπόκαρη, χωρίς μια πολύτιμη συνάδελφο και συνομιλήτρια.

Για τη σύντροφό μου, Ελεονόρα Καραγιάννη, και τον ρόλο της στο ερευνητικό μου εγχείρημα, την έμπνευση που μου πρόσφερε, την υπομονή που επέδειξε, και την ανεπιφύλακτη αγάπη και στήριξή της, όσες σελίδες και να γέμιζα με ευχαριστίες δεν θα αρκούσαν ποτέ για να εκφράσουν έστω και κατά έναν ελάχιστο βαθμό την ευγνωμοσύνη που νιώθω. Και είναι σε εκείνη που αφιερώνω αυτήν τη διατριβή.

Πίνακας περιεχομένων

Συντομογραφίες και συμβάσεις	1
Εισαγωγή	3
1. Η ιστορία ενός σφάλματος: Η πρόσληψη της αλχημείας στα εγχειρίδια γενικής χημείας, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες	15
1.1. Μια μακραίωνη παρένθεση που τελικά ήταν πρακτικά ωφέλιμη, έστω κι από παραδρομή	15
1.2. Εμπειρικές ανακαλύψεις και φιλοσοφικές εικοτολογίες	26
1.3. Από την ελληνική αρχαιότητα στον σύγχρονο ατομισμό, χωρίς ενδιάμεσες στάσεις.	35
1.4. Η (αποσιωπούμενη) έννοια της πρώτης ύλης.	50
1.5. Η χημεία ως μια επιστήμη με μια μεγάλη προϊστορία, αλλά και με ένα πολύ μικρό δικό της παρελθόν	60
2. Ένας καθρέφτης που ψεύδεται: Η πρόσληψη της αλχημείας στα λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, σε κάποιες από τις εκδοχές της <i>Wikipedia</i> , και στη σύγχρονη ιστοριογραφία της	71
2.1. Η αλχημεία ως μια μη-επιστήμη που ανήκει σε ένα ανοίκειο παρελθόν: Μεσαιωνική χημεία, απόκρυφη επιστήμη ή ψευδοεπιστήμη.	71
2.2. Γραμμές συνέχειας και ασυνέχειας με τη σύγχρονη χημεία: Η αλχημεία ως πρακτική εξοικείωση με τους υλικούς μετασχηματισμούς και ως «μορφή εικοτολογικής σκέψης».	92
2.3. Η παρακμή της αλχημείας και η εκπνευμάτωση της ιστορίας της	112
2.4. Η σύγχρονη κριτική στην ερμηνεία της αλχημείας ως θρησκευτικο-φιλοσοφικού εγχειρήματος.	125
3. Λόγιοι, τεχνίτες, ερμηίτες και εκπολιτιστές.	143
3.1. Η φιλοσοφία μέσα στο εργαστήριο.	143

3.2. Η «μάσκα του τυφλού» στον αριστοτελισμό της Πάδουας.	157
3.3. Ο άραβας Idrīs, ο βυζαντινός Στέφανος, και ο λατίνος Morienus.	179
3.4. Πρώιμα, αχνά αποτυπώματα της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιίας στην Ιταλία.	198
3.5. <i>Physici, medici, και magistri</i> : Η ανοικτότητα και τα όρια των μεσαιωνικών συντεχνιών και πανεπιστημίων.	206
4. Βησσαρίων: Ένας βυζαντινός ιερωμένος λόγιος με ενδιαφέρον για τις υστερομεσαιωνικές λατινικές «τέχνες» και ένας από τους κτήτορες του παλαιότερου σωζόμενου αντιγράφου του ελληνικού χρυσοποιητικού <i>corpus</i>	223
4.1. Οι «λόγοι», οι «τέχνες», και η «άλλη σοφία» στις ιταλικές πόλεις και την Κωνσταντινούπολη, κατά τις παραμονές της Άλωσης	223
4.2. Το ελληνικό παρελθόν και η κρίση της βυζαντινής ταυτότητας	237
4.3. Η «σιδηροποιητική» και οι καινοτομίες στην ύστερη μεσαιωνική βιοτεχνική παραγωγή	252
4.4. Ο <i>Marcianus gr. Z 299</i> (coll. 584) ως τμήμα της συλλογής χειρογράφων του Βησσαρίωνα και της δωρεάς του στη <i>Republica Veneta</i>	259
4.5. Ταμπρίζ, Τραπεζούντα, Κωνσταντινούπολη	269
4.6. «Θύραθεν» σοφία και χριστιανική πνευματικότητα στο έργο του Ιωάννη Χορτασμένου	283
4.7. Ο αστρολόγος και «τῆς παραδόξου χρυσοποιίας εὑρετής» Στέφανος Αλεξανδρέας ως «καθολικός διδάσκαλος» ή «οικουμενικός διδάσκαλος»	301
4.8. Ένα αντίγραφο του ελληνικού χρυσοποιητικού <i>corpus</i> στη Μονή του Προδρόμου-Πέτρας;	314
5. Angelo Forte (Άγγελος Φορτίας) και Leone Allacci (Λέων Ἀλλάτιος): Το ελλείπον θεωρητικό σκέλος της πρώιμης νεωτερικής αλχημείας και τα σωζόμενα γραπτά μνημεία της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιίας	321
5.1. Δύο είδη αλχημείας	321

5.2. Φύλακες, επίσκοποι, ερευνητές	328
5.3. Alkimia speculativa, alkimia operativa	337
5.4. Μια πρώιμη απόπειρα έκδοσης του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus	351
5.5. Μπορεί να υπάρξει μια «ευγενής» αλχημεία και μια αποδεκτή μαγεία;	360
5.6. Ρώμη, Παρίσι, και Άμστερνταμ: Η «Δημοκρατία των Γραμμάτων» in actu	369
5.7. Ars chymiae και ιατρική	380
5.8. Μια ενδιαφέρουσα «τέχνη» από το παρελθόν που υπόσχεται πολλά στο μέλλον	390
Συμπεράσματα	403
Παράρτημα 1	407
Παράρτημα 2	411
Βιβλιογραφία	423
Α. Διεθνής βιβλιογραφία	423
Β. Ελληνική βιβλιογραφία	503
Γ. Κώδικες	507

Συντομογραφίες και συμβάσεις μεταγραφής

Συντομογραφίες

et al.: et alii

ibid.: ibidem

i.e.: id est

r: recto

v: verso

ανατύπ.: ανατύπωση

αρ.: αριθμός

γρ.: γραμμή, γραμμές

έ.: έτος

έ.Ε.: έτος Εγίρας

έκδ.: έκδοση

επιμ.: επιμέλεια

Κ.Χ.: Κοινή Χρονολογία

μετάφρ.: μετάφραση

π.Κ.Χ.: προ Κοινής Χρονολογίας

πρόλ.: πρόλογος

σελ.: σελίδα, σελίδες

σημ.: σημείωση

στ.: στίχος, στίχοι

στήλ.: στήλη, στήλες

συλλ.: συλλογικός,-ο,-η

φύλ.: φύλλο, φύλλα

χ.αρ.: χωρίς αρίθμηση

χ.όν.: χωρίς όνομα (εκδότη π.χ.)

χ.χ.: χωρίς χρονολογία

Συμβάσεις μεταγραφής

	τέλος μιας γραμμής στη σελίδα ή την όψη ενός φύλλου του κώδικα και αρχή της επόμενης
₂	τέλος μιας γραμμής στη σελίδα ή την όψη ενός φύλλου του κώδικα και αρχή της δεύτερης (η αρίθμηση είναι ενδεικτική)
	τέλος μιας σελίδας ή μιας όψης ενός φύλλου του κώδικα και αρχή της επόμενης
2 ^r	τέλος της οπίσθιας όψης (verso) του φύλλου 1 και αρχή της πρόσθιας όψης (recto) του φύλλου 2 (η αρίθμηση είναι ενδεικτική)
--- ³	τρεις μη αναγνώσιμοι χαρακτήρες (ο αριθμός είναι ενδεικτικός)
---	μη αναγνώσιμοι χαρακτήρες ο αριθμός των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί
(αβγ)	γράμματα στον κώδικα ή στο παλαιότυπο έχουν παραλειφθεί από τον κωδικογράφο ή τον συγγραφέα για λόγους συντομίας
{αβγ} {αβγ}	γράμματα που στον κώδικα ή στο παλαιότυπο βρίσκονται εντός παρένθεσης ή (αγκιστροειδών π.χ.) αγκυλών
<αβγ>	γράμματα ή χαρακτήρες που είχαν χαραχθεί στον κώδικα αλλά σήμερα έχουν ανεπανόρθωτα φθαρεί ή χαθεί και τα αποκαθιστά υποθετικά ο εκδότης
<--- ³ >	κενό τριών γραμμάτων ή χαρακτήρων που έχουν χαθεί (ο αριθμός είναι ενδεικτικός)
<--->	κενό γραμμάτων ή χαρακτήρων που έχουν χαθεί ο αριθμός των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί
[αβγ]	σημειώσεις ή προσθήκες του εκδότη ή γράμματα που έχουν παραλειφθεί στον κώδικα ή στο παλαιότυπο και ο εκδότης κρίνει ότι πρέπει να εισαχθούν
\αβγ/	γράμματα ή λέξεις που στον κώδικα ή το παλαιότυπο έχουν χαραχθεί πάνω ή κάτω από τη γραμμή του κειμένου ή στο περιθώριο της σελίδας
\---/	μη αναγνώσιμα γράμματα ή λέξεις που στον κώδικα ή το παλαιότυπο έχουν χαραχθεί πάνω ή κάτω από τη γραμμή του κειμένου ή στο περιθώριο της σελίδας
(?)	αβέβαιη ανάγνωση ενός γράμματος, χαρακτήρα, ή λέξης

Εισαγωγή.

Ακόμα και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, όταν προσέλκυε τα βλέμματα ηγεμόνων και πολυμαθών έγκριτων λογίων, η αλχημεία δεν έπαυε να αποτελεί ένα ρευστό, δύσκολα οριοθετήσιμο πεδίο γνώσης και μια ενασχόληση που συχνά μπορούσε να στηλιτευτεί ως μια ματαιοπονία ή, ακόμα χειρότερα, ως μια ηθικά μεμπτή, μια υστερόβουλη δαπάνη χρόνου. Και τα δύο, όμως, αυτά μειονεκτήματά της ήδη από τότε την καθιστούσαν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντικείμενο συζήτησης, όχι μόνο για τους φιλοσόφους, όταν ακόνιζαν τα λεκτικά ξίφη τους σε αντιδικίες περί της φύσης, περί του θείου, ή περί της αρετής, αλλά και για τους ιστορικούς. Η ίδια η ολισθηρότητά της, οι κίνδυνοι που η εμβάθυνση στις θεωρίες και τις τεχνικές της φαινόταν να εγκυμονεί, η αμφισημία των ιστορικών ιχνών της, η ισχύοντα των τεκμηρίων και ταυτόχρονα η πληθώρα των ενδείξεων που οι πρόμαχοί της μπορούσαν να επικαλεστούν για να φιλοτεχνήσουν το αξιοσέβαστο προφίλ μιας «αρχαίας» ή «αρχέγονης» τέχνης, η διεισδυτικότητά της σε άλλες γειτονικές, ή πιο απομακρυσμένες εκ πρώτης όψεως, τέχνες και επιστήμες, η γνωσιολογική, επίσης, αμφιθυμία της, ο μετεωρισμός ανάμεσα στις πιο τολμηρές ή ευφάνταστες θεωρίες και τις πιο επίμονες, μεθοδικά καταστρωμένες, έμπρακτες δοκιμασίες, όλα αυτά συνιστούσαν το μεγαλύτερο της θέλητρο.

Η αλχημεία δεν ήταν μόνο ένας ελκυστής επικρίσεων. Ήταν, πράγματι, μεν μια «τέχνη» της οποίας η αξιοπιστία τελούσε διαρκώς υπό αίρεση. Συχνά, μπορούσε να λειτουργήσει και ως ένα αποτελεσματικό εργαλείο εξαπάτησης για ιδιοτελείς τυχοδιώκτες. Ήταν, όμως, και ένα αντικείμενο πολύ σοβαρών αντιδικιών, πολύ σοβαρών, όχι τόσο λόγω της σφοδρότητας που ενίοτε τις χαρακτήριζε, αλλά κυρίως λόγω των φυσιογνωστικών, γνωσιολογικών, ηθικών, ιστορικών, και, κάθε άλλο παρά σπάνια, θεολογικών ζητημάτων που αυτές οι αντιδικίες υπόρρητα προϋπέθεταν ή ανοιχτά ανακινούσαν. Σήμερα έχει ξεχαστεί ότι ήταν κατά τον 18^ο αιώνα, ενώ έδυε η πρώιμη νεωτερικότητα, όχι κατά τον Μεσαίωνα, που η αλχημεία διεκδίκησε με την ισχυρότερη ορμή, που είχε ποτέ καταφέρει να επιδείξει, τη δική της θέση στη μεταβαλλόμενη αρχιτεκτονική των ηθικά και γνωσιολογικά αξιόπιστων τεχνών και επιστημών. Κατά τρόπο ειρωνικό, αυτή η αναρρίχηση προς μια ψηλότερη και ασφαλέστερη κορυφή εξελίχθηκε σε μια θανατηφόρο πτώση. Ο δημόσιος στιγματισμός της αλχημείας από

κατήγορους που θεωρούσαν επίμεμπτο, περισσότερο και από τις ανεκπλήρωτες υποσχέσεις των αλχημιστών, το ίδιο το πεδίο δράσης των τελευταίων, τον πειραματισμό επί των φυσικών μετασχηματισμών, έδωσε, πολύ γρήγορα, τη θέση του σε μια δριμεία δημόσια αποποίησης της από τους φυσικούς φιλοσόφους που επένδυναν τη δημιουργικότητά τους ακριβώς σε αυτόν τον πειραματισμό. Σήμερα, η αποποίηση της αλχημείας από τους πειραματιστές φυσικούς φιλοσόφους του 18^{ου} αιώνα νοηματοδοτείται εκ των υστέρων ως μια αναγκαία αποτίναξη ενός μακραίωνου βάρους, ώστε να ανοίξει ο δρόμος για την έλευση μιας επιστημονικής χημείας. Για να υπάρξει ως επιστήμη, λοιπόν, η χημεία όφειλε να αποποιηθεί, όχι μονάχα να υπερβεί ή να αναδομήσει, αλλά και να αποτινάξει, το παρελθόν της;

Η αποποίηση συνεπάγεται πολύ πιο βίαιες επίκαιρες παρεμβάσεις, και πιο μακρόπνοες στρατηγικές επιλογές, απ' ό,τι η ρήξη, η υπέρβαση, ή η αναδόμηση. Και πράγματι, οι φυσικοί φιλόσοφοι που τότε αποδύθηκαν σε αυτό το έργο ανέπτυξαν, σε κάποιες περιπτώσεις, εντυπωσιακά φιλόδοξες αφηγήσεις, διατρέχοντας το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας, για να αποδείξουν ότι η αλχημεία, αντί για εκδήλωση μιας αρχέγονης σοφίας, όπως διατείνονταν μερικές φορές οι απολογητές της, είναι σύμπτωμα μια «ανόσιας» αρχέγονης παραποίησης. Αυτή η ταύτιση της αλχημείας με μια διανοητική παρέκκλιση, η οποία έχει ιδιοτελή κίνητρα και ηθικά ολέθριες συνέπειες, διατηρεί και σήμερα την ακτινοβολία της στον δημόσιο λόγο, παρά το γεγονός ότι η ιστοριογραφία της αλχημείας πια έχει αμφισβητήσει ριζικά την αναγωγή της αλχημείας σε ένα εσωτεριστικό επιτήδευμα.

Η πρόσληψη της αλχημείας, σήμερα, στον δημόσιο λόγο θα μας απασχολήσει στα δύο πρώτα εισαγωγικά κεφάλαια της διατριβής μας. Στο 1^ο κεφάλαιο θα εξετάσουμε πώς σκιαγραφείται η αλχημεία στις συνοπτικές ιστορικές υποενότητες, αλλά και στις σκόρπιες σχετικές υπομνήσεις, στα εγχειρίδια γενικής χημείας που κυκλοφορούν, στον δυτικό κόσμο, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Θα ανατρέξουμε σε 60 συνολικά τέτοια βιβλία, για να διαπιστώσουμε ότι η χημεία εξακολουθεί να απεικονίζεται κατά έναν τρόπο οξύμωρο, ως μια επιστήμη της οποίας η προϊστορία εκτείνεται στα απώτατα βάθη του χρόνου, αλλά η ιστορία της αρχίζει πάρα πολύ αργά, είτε κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα είτε μόλις κατά τα τέλη του 18^{ου}. Ενώ οι θεωρίες περί της σύστασης της ύλης των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων, και ιδίως ο ατομισμός του Δημόκριτου, σε μια μορφή η οποία δεν είναι παρά προβολή σύγχρονων εποπτειών, καταλαμβάνουν τακτικά μια, μικρή έστω, θέση στα εγχειρίδια χημείας, οι θεωρίες των αλχημιστών δεν ανακύπτουν παρά σπάνια, και ακόμα και σε αυτές τις ελάχιστες περιπτώσεις πάντοτε εμφανίζονται ως απόπειρες προσοικειώσης των ελληνικών θεωριών, εκ προοιμίου καταδικασμένες να ναυαγούν. Αν κομίζει κάτι στην ιστορία της χημείας η

αλχημεία, αυτό δεν είναι παρά ακούσιες εμπειρικές ανακαλύψεις και τεχνικές βελτιώσεις.

Παρόμοιες σημασιοδοτήσεις θα βρούμε και στα λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων των δύο τελευταίων δεκαετιών, με τη διαφορά ότι, εδώ, θα τονιστεί τόσο η αποκρυφιστική διάσταση της αλχημείας όσο και η ασυμμετρία της προς ό,τι αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως επιστημονικό γνωρίζειν. Άλλοτε ως μια μορφή «εσωτερισμού» και άλλοτε ως ψευδές είδωλο της επιστημονικής χημείας, ως «ψευδοεπιστήμη», η χημεία πάντοτε εξοβελίζεται από την ιστορία της χημείας. Στα λήμματα κάποιων εθνικών εκδόχων της *Wikipedia*, ο υποτιθέμενος «εσωτερισμός» της αλχημείας θα αναδειχθεί ακόμα περισσότερο, ως ένας ουσιώδης άξονας που τη συνοδεύει από την αρχή ως και τις μέρες μας. Στο δεύτερο μέρος του 2^{ου} κεφαλαίου, η κριτική των ιστορικών της αλχημείας στη θεωρία του Carl Gustav Jung, περί του συμβολικού, κατά κύριο λόγο, χαρακτήρα των αλχημικών λόγων και έργων, και περί του θρησκευτικο-φιλοσοφικού πυρήνα που χρωματίζει, τάχα, ανεξίτηλα και διαχρονικά τα αλχημικά διαβήματα, θα αποτελέσει μια καλή αφετηρία για να παρουσιάσουμε συνοπτικά την ιστοριογραφική στροφή που έχει συντελεστεί κατά την τελευταία πεντηκονταετία.

Στο 3^ο κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να ανασύρουμε ιστορικές καμπές και διασταυρώσεις που απωθούνται βίαια από την αποποίηση της αλχημείας. Αρχικά, θα εισέλθουμε, για λίγο, στον ίδιο τον χώρο του αλχημικού εργαστηρίου, υπενθυμίζοντας κάποια από τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας για τα σωζόμενα αρχαιολογικά ευρήματα ενός τέτοιου εργαστηρίου που λειτουργούσε κατά τον 17^ο αιώνα στην Οξφόρδη. Θα δούμε, μέσα από τρεις συγκεκριμένες περιπτώσεις, εκείνη του Robert Plot, ο οποίος ήταν ο ιθύνων νους του εν λόγω εργαστηρίου, του William Salmon, μεταφραστή στα καθομιλούμενα αγγλικά της «Αγγλικής Φαρμακοποιίας», και του Nicolas Le Febvre, συγγραφέα ενός δημοφιλούς εγχειριδίου «χυμικής», ότι η αλχημεία, χωρίς να αποτάσσεται τη χρυσοποιία, οριζόταν ως ένα νέο είδος φυσικής φιλοσοφίας. Όπως διακήρυτταν, ήδη από τότε, οι πρόμαχοί της, η έμφαση στην εμπειρία και τον πειραματισμό ήταν η κομβική διαφορά αυτής της νέας φιλοσοφίας περί της φύσης από τις παραδοσιακές σχολές φυσιογνωσίας, πριν ακόμα δημοσιευτεί το *The Sceptical Chymist* του Boyle, το βιβλίο που κατά τους περισσότερους συγγραφείς τωρινών χημικών εγχειριδίων εγκαινίασε την πειραματική χημεία.

Κατόπιν, θα κάνουμε μια σύντομη παρέκβαση στον νεοαριστοτελισμό, μια από τις πιο επιρρεπείς σε ερμηνευτικούς νεωτερισμούς φιλοσοφικές τάσεις κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, στρέφοντας την προσοχή μας στον καθηγητή φυσικής φιλοσοφίας στα Πανεπιστήμια της Φερράρας και της Πάδουας, Cesare Cremonini, φίλο, συνομιλητή, αλλά και αντίδικο του

Galileo Galilei. Η σχετική ιστοριογραφική συζήτηση, σήμερα, τείνει μάλλον να κλονίσει τη στερεοτυπική εικόνα του σχολαστικού φιλοσόφου που, τυφλωμένος, υποτίθεται, από τις φιλοσοφικές προκαταλήψεις του, αρνήθηκε να δει μέσα από τους φακούς των νέων πειραματικών συσκευών. Αυτή η παρέκβαση, όμως, δεν θα μας αποφέρει μονάχα μια προσωπογραφία ενός επιφανούς νεοαριστοτελικού φιλοσόφου με ευκρινέστερες, και ιστορικά πιο ενδιαφέρουσες, αντιθέσεις. Θα μας οδηγήσει, επίσης, στη σκέψη ότι αυτό που διαφοροποιούσε περισσότερο τους αλχημιστές του 17^{ου} αιώνα, οι οποίοι αντιπαρέβαλαν στο πρότυπο του πανεπιστημιακού σχολαστικού φιλοσόφου εκείνο του πειραματιστή «χυμικού φυσικού», δεν ήταν τόσο μια διαφορετική γνωσιολογία ή κοσμοθεώρηση όσο ένας διαφορετικός τύπος δραστηριοποίησης, στον οποίον η κοινωνική φιγούρα του λογίου συναρθρωνόταν με εκείνη του τεχνίτη.

Την προϊστορία αυτής της συνάρθρωσης θα αναζητήσουμε στον παρελθόν. Στο τρίτο μέρος του 3^{ου} κεφαλαίου, θα μας απασχολήσει η αμοιβαία διήθηση προσώπων όπως ο άραβας Idrīs/Ενώχ/Ερμής, ο βυζαντινός Στέφανος, ο οποίος προσδιορίζεται ως ένας φιλόσοφος από την Αλεξάνδρεια, και ο λατίνος Morienus, όταν, μέσα από μεταφράσεις και διασκευές, εισάγεται τμήμα της αραβικής αλχημικής γραμματείας στη Δύση, κατά τον 12^ο αιώνα. Τα συγκεκριμένα πρόσωπα, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι κάτω από τα πέπλα των θρύλων με τα οποία έχουν περιβληθεί κρύβονται υπαρκτά ιστορικά πρόσωπα και συμβάντα, προσλαμβάνουν μια μυθική αύρα ως εκπολιτιστικές μορφές, εισηγητές των πρακτικών τεχνών και ταυτόχρονα φορείς νέων και απόκρυφων γνώσεων, με τον όρο «απόκρυφος» να φορτίζεται, εδώ, με τις συνδηλώσεις του μη αποκαλυμμένου και του λανθάνοντος, του κρυμμένου σε ένα υπεραισθητό δυσπρόσιτο βάθος. Η ανάδυση, όμως, της αλχημείας ως πεδίου γνώσης στη Δύση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας μεταφοράς κωδικοποιημένων μυστικών από προφήτες-εκπολιτιστές-τεχνουργούς. Πίσω από τις μυθικές μορφές του Idrīs, του Στέφανου, και του Morienus, αντίθετα, πρέπει μάλλον να αναζητήσουμε τον αντίκτυπο πραγματικών ιστορικών διαδικασιών, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, που ευνόησαν την αναπαραγωγή της χρυσοποιΐας σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά τοπία από αυτό της Αλεξάνδρειας κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Οι τελευταίες δύο υποενότητες του 3^{ου} κεφαλαίου θα αφιερωθούν σε αυτήν την ιστορική παραγωγή της αλχημείας στην ύστερη μεσαιωνική Δύση, δηλαδή, στη διάνοιξη ενός ορίζοντα εντός του οποίου η διερώτηση περί των φυσικών μετασχηματισμών, και ειδικότερα ακόμα ο πειραματισμός με τα μέταλλα, τις χρωστικές ουσίες, τις συνθέσεις και αναλύσεις των υλικών σωμάτων, καθώς και ο αναστοχασμός επί αυτού του πειραματισμού, η συνάρθρωση της

τεχνικής επιτέλεσης με τη θεωρητική πραγμάτευση, μπορούσε να αποβεί σημείο συνάντησης ιστορικών τροχιών που διαπερνούσαν μια πολλαπλότητα κοινωνικών τόπων και συλλογικών εμπειριών. Αφετηρία μας θα είναι η συνάφεια, και πιθανότατα η καταγωγική σχέση, που η ιστοριογραφία κατά τους δύο τελευταίους αιώνες έχει εντοπίσει, ανάμεσα στην ελληνο-αιγυπτιακή χρυσοποιία και ορισμένες, αρκετά διαδεδομένες, λατινικές συλλογές συνταγών, ή εγχειρίδια, για την επεξεργασία μετάλλων και την παρασκευή βαφών, όπως οι *Compositiones variae*, η *Mappae clavicula*, το *De coloribus et artibus Romanorum*, και το *De diversis artibus*, για να διέλθουμε κατόπιν από τις εξελίξεις που κατά τα τέλη του πρώιμου μεσαίωνα στη Δύση ευνόησαν την προσέγγιση της θρησκευτικής πνευματικότητας και της «θύραθεν» τεχνογνωσίας, επιφέροντας μακροπρόθεσμα την αμοιβαία αποσταθεροποίησή τους. Θα ανακαλέσουμε εν τάχει τις καρολίγγειες εκκλησιαστικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, και θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στη λειτουργία των μεσαιωνικών συντεχνιών και των μεσαιωνικών πανεπιστημίων.

Αντί να συνιστούν στατικές οντότητες και θεσμούς ανάσχεσης των καινοτομιών, αλλά και χωρίς να αποβαίνουν εστίες ριζικής κριτικής, οι συντεχνίες και τα πανεπιστήμια, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, όπως φαίνεται ιδίως σε περιπτώσεις όπως αυτή των διδασκάλων ιατρών του Σαλέρνο, επέτρεψαν συλλογικά εγχειρήματα τεχνολογικής αλλά και φιλοσοφικής ανανέωσης. Ήταν, επίσης, κόμβοι πολλών δημιουργικών αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή τόσο σε επίπεδο τεχνολογικών αναπροσαρμογών όσο και σε επίπεδο φιλοσοφικών μεθερμηνειών, με αμφότερα, όμως αυτά τα επίπεδα να ενισχύουν το ενδιαφέρον για τη μελέτη των φυσικών μετασχηματισμών σε κύκλους, όχι μόνο τεχνιτών, αλλά και λογίων, διδασκάλων ή ιερωμένων. Μια τέτοια αναδρομή στις ιστορικές διαδικασίες, που κατέστησαν την ανάδυση, και την εξάπλωση σε λογίους κύκλους, της αλχημείας μακροπρόθεσμα εφικτή στη μεσαιωνική Δύση, θα μας βοηθήσει να τοποθετήσουμε το κύριο σκέλος του αντικειμένου της έρευνάς μας, την αλχημεία, έτσι όπως αυτό το ρευστό, και ιστοριογραφικά δυσμεταχείριστο, πεδίο γνώσης μεταπλάθεται κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, επί ενός ιστορικού εδάφους σε μικρότερο βαθμό διαμορφωμένου από τις βαθιά εμπεδωμένες προκαταλήψεις τις οποίες τείνουμε, σχεδόν αντανάκλαστικά, να υιοθετήσουμε, όταν λ.χ. σκεφτόμαστε τον μεσαίωνα και τη νεωτερικότητα, τις μεσαιωνικές συντεχνίες, τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια, τη σχέση ανάμεσα στη θεολογία και τη φυσική φιλοσοφία, τις «βάνανυσες» ή τις «ελεύθερες» τέχνες, την ίδια τη χρυσοποιία. Έτσι, θα μπορέσουμε να περάσουμε και στο κύριο σκέλος του αντικειμένου της έρευνάς μας, που είναι το έργο των ελληνόφωνων λογίων, και δη το έργο κάποιων από τους ελληνόφωνους λογίους

που δραστηριοποιήθηκαν, κατά ένα μεγάλο μέρος του βίου τους, στην Ιταλία.

Στην ιστοριογραφία της Αναγέννησης ή του Διαφωτισμού, ο ρόλος που συνήθως επιφυλάσσεται στους ελληνόφωνους λογίους που έζησαν στην Ιταλία είναι, ή ήταν για πολύ καιρό τουλάχιστον, περισσότερο αυτός ενός μεσολαβητικού αγωγού παρά εκείνος του δραστήριου παραγωγού. Δρώντας ως ενδιάμεσοι, οι ελληνόφωνοι λόγιοι εμφανίζονται συχνά είτε να μεταφέρουν τα λείψανα της βυζαντινής διανοητικής παραγωγής φεύγοντας προς τη Δύση, είτε να μεταφέρουν, και πάλι όμως λειψές, τις πιο πρόσφατες σοδειές της δυτικής διανοητικής παραγωγής προς την Ανατολή. Εκλαμβάνονται πάντα ως φορείς μιας κάποιας ελληνικότητας, αλλά τις περισσότερες φορές δεν απεικονίζονται ως φορείς και των τοτινών μορφών κοινωνικής συνείδησης, των τοτινών συλλογικών ελπίδων ή διαψεύσεων. Ο δικός τους ενεργός ρόλος, η δική τους εμπλοκή στη διανοητική παραγωγή, και ακόμα πιο συγκεκριμένα στην παραγωγή των νεωτερικών επιστημών, στη Δύση ή την Ανατολή, μονάχα κατά τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να αναγνωρίζεται από ιστορικές μελέτες, στις οποίες και ο γράφων χρωστάει πολλά. Το έργο των ελληνόφωνων λογίων που κατά την κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή επί οθωμανικής κυριαρχίας επέλεξαν να ζήσουν και να εργαστούν ως διδάσκαλοι, ιατροί, κωδικογράφοι, ή ακόμα και ως ιερωμένοι, σε μια από τις ιταλικές πόλεις έχει ιδιαίτερη ιστοριογραφική αξία, αρκεί το πρίσμα μέσα από το οποίο αυτό το έργο γίνεται ορατό να είναι τέτοιο ώστε να διανυγάζει περισσότερο τη συμμετοχή τους σε επίκαιρες αντιπαραθέσεις ή ιστορικές τάσεις που δεν έχουν ακόμα παγιωθεί και διατηρούν την πολυσημία τους, ενθυλακώνοντας μια πολλαπλότητα πραγματικών δυνατοτήτων, παρά τη συμμετοχή τους σε καταστάσεις που έχουν αποκρυσταλλωθεί, σε κύκλους που έχουν κλείσει, και εκκρεμεί μονάχα η διεύρυνσή τους. Ακριβώς λόγω της ενδιάμεσης πολιτισμικά θέσης τους, οι λόγιοι αυτοί ήταν αντικειμενικά πολύ πιο τρωτοί στους ιστορικούς κυματισμούς που δεν είχαν ακόμα εξαντλήσει, ούτε είχαν ακόμα εκδηλώσει με χειροπιαστά αποτελέσματα, τη δυναμική τους, που διέσχιζαν το ιστορικό παρόν, χωρίς ακόμα να έχει γίνει πλήρως αισθητή η ισχύς και ο αντίκτυπός τους στη μακρά διάρκεια.

Η συζήτηση στους βυζαντινούς λογίους κύκλους, κατά τις παραμονές της οθωμανικής κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης, περί της μεγάλης μέριμνας που επιδεικνύεται στη Δύση, και της συγκριτικά μικρής μέριμνας που επιδεικνύεται στην Ανατολή, για τους «λόγους» ή ειδικότερα για τις «επιστήμες των λόγων», τις επιστήμες που έχουν ως αντικείμενό τους τον προφορικό και γραπτό λόγο, αλλά και για τις επιστήμες γενικά, θα απασχολήσει το πρώτο μέρος του 4^{ου} κεφαλαίου της διατριβής μας, έτσι όπως μπορούμε φευγαλέα να τη δούμε να διεξάγεται μέσα από τα σχετικά γραπτά του Βησσαρίωνα και του

Γεώργιου Σχολάριου. Από αυτήν τη συζήτηση, και αφού επισημάνουμε τη βαρύτητα που τόσο ο Βησσαρίων όσο και ο Σχολάριος προσδίδουν στα φιλοσοφικά και τεχνολογικά επιτεύγματα της ύστερης μεσαιωνικής Δύσης, καθώς και την ιδιαιτερότητα της ιστορικής συγκυρίας, όπου η βυζαντινή ταυτότητα τελεί υπό κρίση, θα θίξουμε εν παρόδω το ζήτημα των προνεωτερικών τεχνολογικών καινοτομιών στη βιοτεχνική παραγωγή. Η συνεκτίμηση αυτών των ποιοτικών μεταβολών, ιδίως εκείνων που επήλθαν μέσα από τη χρήση της υδραυλικής ενέργειας, θα ρίξει φως σε κάποιες κρίσιμες πτυχές του ιστορικού υποβάθρου επί του οποίου αρθρώνεται ο θαυμασμός που φαίνεται να τρέφει ο Βησσαρίων για τις μεθόδους της «σιδηροποιητικής» στις ιταλικές πόλεις.

Οι επιδοκιμαστικές διατυπώσεις του Βησσαρίωνα για τη λατινική «σιδηροποιητική» και η παρότρυνσή του προς τον Δεσπότη του Μυστρά να μιμηθεί το παράδειγμα των ιταλών ηγεμόνων, ως προς την υλική και θεσμική αρωγή στην καλλιέργεια των επιστημών και των τεχνών, θα συσχετιστούν, στο ίδιο κεφάλαιο, με το γνωστό γεγονός ότι μέρος της συλλογής χειρογράφων και εντύπων που ο βυζαντινός λόγιος δώρισε το 1468 στη Republica Veneta ήταν και το παλαιότερο σωζόμενο αντίγραφο του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus, ο *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584). Στη σημασία αυτού του κώδικα ως μέρους της συλλογής του Βησσαρίωνα θα επικεντρωθεί, μέσα από πέντε διακριτές υποενότητες, το μεγαλύτερο μέρος του 4^{ου} κεφαλαίου. Θα προβούμε σε μια ανασκόπηση των ευρημάτων των μέχρι τώρα δημοσιευμένων σχετικών παλαιογραφικών μελετών, και θα αποδυθούμε σε μια ιστορική εξέταση του *Marcianus gr. Z 299*, ανασυγκροτώντας τους δύο πρώτους σταθμούς της εκπαιδευτικής σταδιοδρομίας του Βησσαρίωνα, την πρώτη βασική εκπαίδευση που ίσως έλαβε στην Τραπεζούντα, και τη φιλοσοφική του εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη υπό τον Ιωάννη Χορτασμένο.

Η εστίαση στην πολυσχιδή διδακτική, αντιγραφική, και συγγραφική δραστηριότητα του Χορτασμένου, με σημεία αναφοράς τη βιβλιοθήκη και το αντιγραφικό εργαστήριο που τότε λειτουργούσε στη Μονή του Προδρόμου-Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη, και τον παρακείμενο «ξενώνα του κράλη», το ξενοδοχείο-θεραπευτήριο που είχε ιδρύσει μεταξύ των ετών 1300 και 1305 ο kralj (βασιλιάς) της Σερβίας Stefan Uroš II Milutin, δεν θα είναι άκαρπη. Θα μας προσφέρει ορισμένα πολύ χρήσιμα κλειδιά για να αποσφραγίσουμε κάποια από τα τμήματα της ιστορικής διαδρομής του *Marcianus gr. Z 299*, πριν αυτός περιέλθει στην κατοχή του Βησσαρίωνα, αλλά και για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σημασία του εν λόγω κώδικα ως γραπτού μνημείου μιας φυσιογνωστικής «τέχνης» της ύστερης αρχαιότητας σε ένα διανοητικό περιβάλλον, στο οποίο, κατά τρόπο ανάλογο με ό,τι συνέβαινε, από τον 13^ο αιώνα

και μετά, στη Δύση, διακυβευόταν η ενσωμάτωση των «θύραθεν» ή «έξωθεν» επιστημών σε μια ανανεωμένη χριστιανική πνευματικότητα.

Στο 5^ο κεφάλαιο, στο προσκήνιο της αφήγησής μας θα βρεθούν δύο ελληνόφωνοι λόγιοι που έζησαν σε ιταλικές πόλεις κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα αντίστοιχα. Αρχικά, θα εξετάσουμε τη σύντομη πραγματεία περί της αλήθειας της αλχημείας (*Verità de la alchimia*) που δημοσίευσε το 1525 στη Βενετία ο Angelo Forte ή Άγγελος Φορτίας, καθώς και τον πρώτο από τους τέσσερις διαλόγους που περιλαμβάνει ένα ακόμα βιβλίο του ίδιου συγγραφέα, το *Opera nuona*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1532. Σε αυτά τα κείμενά του Forte, η πρακτική μεταστοιχειωτική αλχημεία αντιδιαστέλλεται στη χημεία που πρεσβεύουν οι alchimici speculatori ή στην αληθινή γνώση των φυσικών μετασχηματισμών. Μια επισκόπηση των διαφορετικών ιστορικά σημασιοδοτήσεων του όρου speculator, από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, όπου καταδύλωνε τον «φύλακα», ως την εισδοχή του στο συγκείμενο της φιλοσοφίας και της θεολογίας, όπου αρχικά σήμαινε τον «επίσκοπο» και κατά τον ύστερο μεσαίωνα, ήδη, τον «ερευνητή», θα μας είναι επίσης χρήσιμη εδώ, για να αντιληφθούμε μια από τις κύριες αιχμές της κριτικής του Forte προς την πρακτική αλχημεία: είναι απατηλή γιατί είναι θεωρητικά τυφλή, και είναι θεωρητικά τυφλή γιατί δεν βασίζεται στην έρευνα των ίδιων των φυσικών διαδικασιών. Αυτό το έλλειμμα αξιώνει να καλύψει η ιατροχημεία του Paracelsus, συνδυάζοντας την πρακτική επιδεξιότητα με μια κοσμολογική και θεολογική θεώρηση. Προς το τέλος της ζωής του, ο Forte θα αναγνωρίσει τις θεωρητικές αρετές της παρακελσιανής ιατροχημείας. Ο ίδιος, όμως, δεν φαίνεται να είχε δείξει ενδιαφέρον για απόπειρες αλχημικής θεωρητικής παραγωγής που ανάγονται στην ύστερη αρχαιότητα και τους βυζαντινούς χρόνους, όπως αυτές οι οποίες αποτυπώνονται στα κείμενα του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus.

Ένας άλλος ελληνόφωνος λόγιος που έζησε σε ιταλική πόλη, έναν αιώνα μετά, ο Leone Allacci ή Λέων Αλλάτιος, θα γίνει ο πρώτος λόγιος που θα επιχειρήσει να εκδώσει τα κείμενα αυτού του corpus, ως τμήμα ενός ιδιαίτερα φιλόδοξου εκδοτικού σχεδίου, το οποίο προοριζόταν να καλύψει ένα μεγάλο εύρος ως τότε αδημοσίευτων ελληνικών και βυζαντινών κειμένων. Πρώτη φορά ο Allacci διακήρυξε την πρόθεσή του να εκδώσει το ελληνικό αλχημικό corpus το 1634. Το σχέδιο του δεν ευοδώθηκε, αν και κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1660 θα εκμυστηρευτεί στον ιστορικό της αλχημείας Ole Borch, όχι μόνο ότι ακόμα σκοπεύει να δημοσιεύσει τις ελληνο-αιγυπτιακές χρυσοποιητικές πραγματείες της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων, αλλά και ότι επιδιώκει να μεταδώσει τις γνώσεις της «τέχνης της χημείας» (*Ars Chemiae*) στους πιο φιλομαθείς από τους συμπατριώτες του.

Είναι δε ιδιαίτερα αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι αναφορές σε αυτήν την «τέχνη» τις οποίες μπορούμε να εντοπίσουμε στα γραπτά του Allacci δείχνουν πως ο ίδιος δεν αντιδιέστέλλε την Ars Chemiae της πρώιμης νεωτερικότητας στη χρυσοποιία της ύστερης αρχαιότητας. Συμμετέχοντας ενεργά στη «Δημοκρατία των Γραμμάτων», δίπλα σε εξαιρετικά δραστήριους λογίους, όπως ο φίλος του Gabriel Naudé, ασχολούμενος ενίοτε με ζητήματα που βρίσκονται στο μεταίχμιο φιλοσοφίας, θεολογίας, και επιστήμης, όπως το ζήτημα περί της σχέσης μαγείας και φυσιογνωσίας, κινούμενος, επίσης, μέσα σε ένα διανοητικό περιβάλλον από το οποίο δεν έλειπαν λόγιοι που έδειχναν έντονο ενδιαφέρον για την πρώιμη νεωτερική αλχημεία, όπως ο Pietro Castelli, αλλά έχοντας κι ο ίδιος σπουδάσει ιατρική, ο Allacci δεν ενδιαφέρθηκε για το ελληνικό χρυσοποιητικό corpus στα πλαίσια μόνο των φιλολογικών ενασχολήσεών του. Η αλχημεία φαινόταν πια να αποτελεί μια ενδιαφέρουσα τέχνη, ικανή να συμβάλει αποφασιστικά στην ανανέωση και άλλων συγγενικών πεδίων γνώσης, όπως η ιατρική, αλλά και η ίδια η φυσική φιλοσοφία.

Για να διανύσουμε τη διαδρομή που μόλις σκιαγραφήσαμε, έχουμε επιλέξει να χρησιμοποιήσουμε ως κύριο μεθοδολογικό νήμα τη θέση που έχει προταθεί από τον Ευθύμιο Μπόκαρη περί παραγωγής ή συγκρότησης των επιστημών. Ο Μπόκαρης, στον οποίο ο γράφων χρωστάει, από την άποψη της θεωρητικής προσέγγισης και της ερευνητικής διαγωγής, πολλά περισσότερα, και πολύ πιο ουσιαστικά, πράγματα απ' ό,τι ένας υποψήφιος διδάκτορας τυπικά αναμένεται να χρωστάει στον επιβλέποντά του, είναι και εκείνος που έθεσε εκ νέου, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, με τρόπο συστηματικό, την αλχημεία και τη χημεία ως προβλήματα για την ελληνική ιστοριογραφία των επιστημών¹. Εγκαταλείποντας κάθε αξίωση να συλληφθούν ουσιοκρατικά οι επιστήμες, ως επιμέρους εκφράσεις της «επιστήμης», λαμβάνοντας, αντίθετα, ως σημείο εκκίνησης την παραδοχή ότι «αυτό που υπάρχει σε κάθε στιγμή είναι οι συγκεκριμένες και ιστορικά διαμορφωμένες θεωρητικές (και όχι μόνον) κατασκευές που τους απονέμεται ο τίτλος της 'επιστήμης'»², και όχι η «επιστήμη» και τα παρακλάδια της, στον άξονα της συγχρονίας, ή οι ιστορικές μορφές της, στον άξονα

1. Βλ. Ευθύμιος Π. Μπόκαρης, *Επιστημολογία και ιστορία της χημείας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις* (Ιωάννινα, 2000), 36-42· Μπόκαρης, «Η χημεία ως ασυνέχεια της αλχημείας», στο: *Ζητήματα θεωρίας των επιστημών της φύσης*, επιμ. Κωνσταντίνος Δ. Σκορδούλης (Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2008), 61-94· Efthymios P. Bokaris, "The encounter of Lavoisiers' Chemical Nomenclature with the empiricist "Experimental Philosophy" of Demetrious-Daniel Philippides in the Hellenic-speaking regions at the dawn of 19th century", *Archives Internationales d' Histoire Des Sciences*, 60 (2010): 117-136.

2. Μπόκαρης, *Επιστημολογία και ιστορία της χημείας*, 36.

της διαχρονίας, ο Μπόκαρης συνδέει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά αυτών των «συγκεκριμένων και ιστορικά διαμορφωμένων κατασκευών» με τις διαδικασίες γένεσής τους, με τις τομές που συντελέστηκαν, με τα εμπόδια που ξεπεράστηκαν, με τις κοινωνικές, οικονομικές, εννοιολογικές, φιλοσοφικές συνθήκες που σε μια ιστορική συγκυρία αναιρέθηκαν ή εκείνες που κυριάρχησαν, με τις αλληλενέργειες που τελεσφόρησαν ή εκείνες που ανακόπηκαν.

Οι επιστήμες δεν μεταδίδονται από το ένα πολιτισμικό συγκείμενο στο άλλο. Συγκροτούνται μέσα από αμφίρροπες διαδικασίες σε διαφορετικά πολιτισμικά συγκείμενα. Δεν είναι κενά σημαίνοντα στα οποία μπορεί να διοχετευθεί αυθαίρετα οποιοδήποτε περιεχόμενο κάθε φορά που διαπερνώνται οι πολιτισμικές οριογραμμές. Δεν είναι, όμως, και αγωγοί μιας υπεριστορικής ουσίας. Η ουσία τους, δηλαδή, η ουσία κάθε μιας από αυτές τις επιστήμες, όχι μια υποτιθέμενα κοινή ουσία τους, συγκροτείται κατά την ανάδυσή τους. Δεν μπορεί να απομονωθεί από τα ιστορικά συμβάντα (συλλογικές απόπειρες, υποκειμενικές επιδιώξεις, αντιπαραθέσεις, αλυσίδες γεγονότων, αιφνίδιες μεταβολές, αντανάκλαστικά αδράνειας, κ.λπ.) που έκριναν, σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση, την έκβαση των καταστατικά αμφίρροπων διαδικασιών παραγωγής τους.

Αυτή η θεώρηση, που αντλεί ρητά τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές της από την επιστημολογία του Gaston Bachelard και τη γνωσιοθεωρία του Louis Althusser, συνηχεί³, νομίζουμε, με δύο μεθοδολογικές υποδείξεις του Karl Popper που συχνά περνούν απαρατήρητες από τους ιστορικούς των επιστημών. Η μία είναι η προτροπή να επιχειρείται, για κάθε συγκεκριμένο ιστορικό πρόβλημα, μια ανάλυση της «λογικής μιας κατάστασης». Η δεύτερη είναι η, συμπληρωματική ασφαλώς στην πρώτη, ιδέα ότι η ιστορία οφείλει να διερευνά

τους κοινωνικούς θεσμούς μέσω των οποίων μπορούν να διαδοθούν ιδέες και να συνεγείρουν άτομα, τους τρόπους με τους οποίους νέες παραδόσεις μπορούν να δημιουργηθούν, και τους τρόπους με τους οποίους οι παραδόσεις δουλεύουν και καταρρέουν⁴.

3. Το ρήμα «συνηχεί» εδώ δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από μια περιστασιακή, καταρχήν, σύμπτωση, δεδομένων των πολύ μεγάλων, κατά τα λοιπά, διαφορών ανάμεσα στη φιλοσοφική προβληματοθεσία του Althusser και εκείνη του Popper.

4. Karl R. Popper, *The Poverty of Historicism* [1944-1945/1957], 2^η έκδ. (London: Routledge and Kegan Paul, 1960), 149 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): There is room for a more detailed analysis of the *logic of situations*. The best historians have often made use, more or less unconsciously, of this conception: [...] Beyond this *logic of the situation*, or perhaps as part of it, we need something like an analysis of social movements. We need studies, based on methodological individualism, of the social institutions through which ideas may spread and captivate individuals, of the way in which new traditions may be created, and of the way in which traditions

Αναμετρώμενες με τα αντικείμενα των ιστορικών μας αφηγήσεων, χρειάζεται, κατά τον Popper, να υιοθετούμε μια «καταστασιακή λογική», αλλά και να αναζητούμε, επίσης, αντί για υποκείμενα που λειτουργούν ως φορείς κοσμοαντιλήψεων, υποκείμενα που εμπλέκονται ενεργά σε κοινωνικά σώματα. Τα τελευταία, όμως, πρέπει να νοούνται λιγότερο ως στατικά πλέγματα που αναστέλλουν κάποιες δυνατότητες, ενώ παράλληλα ενισχύουν κάποιες άλλες, και περισσότερο ως συλλογικές δράσεις συγκεκριμένων ανθρώπων οι οποίες τείνουν να ρευστοποιήσουν τις συνθήκες υπό τις οποίες αναλήφθηκαν. Οι ατομοκεντρικές και θεσμοκεντρικές αφηγήσεις, που έχουν στο κέντρο τους συλλογικές οντότητες όπως τα έθνη, οι κυβερνήσεις ή οι αγορές, «πρέπει να συμπληρωθούν από μοντέλα πολιτικών καταστάσεων καθώς και κοινωνικών κινημάτων, όπως η επιστημονική και βιομηχανική πρόοδος»⁵.

.....

Πριν περάσουμε στο κυρίως κείμενο της διατριβής, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι κάθε φορά όπου στο κείμενο γίνεται αναφορά σε κάποιον ελληνικό κώδικα, έχει αξιοποιηθεί ως ερευνητικό εργαλείο ο ιστότοπος *Pinakes / Πίνακες: Textes et manuscrits grecs*, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/>, ο οποίος τελεί υπό την ευθύνη του Institut de Recherche et d'Histoire des Textes.

Λόγω του γεγονότος, επίσης, ότι ανατρέχουμε πολύ τακτικά σε παλαιότυπα, και ότι αυτού του είδους τα τεκμήρια για τη δική μας ερευνητική εργασία έχουν μεγάλη βαρύτητα, όταν στις υποσημειώσεις και τις παραπομπές παραθέτουμε τα στοιχεία ενός εντύπου προγενέστερου του 19^{ου} αιώνα θα παραδίδουμε τον τίτλο του σε μια διπλωματική μεταγραφή, στην οποία, αν και θα επισημειώνονται οι αλλαγές γραμμής, δεν θα απαριθμούνται οι γραμμές.

work and break down.

5. *Ibid.*, 149: In other words, our individualistic and institutionalist models of such collective entities as nations, or governments, or markets, will have to be supplemented by models of political situations as well as of social movements such as scientific and industrial progress.

1. Η ιστορία ενός σφάλματος:

Η πρόσληψη της αλχημείας στα εγχειρίδια γενικής χημείας, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες

1.1. Μια μακράιωνη παρένθεση που τελικά ήταν πρακτικά ωφέλιμη, έστω κι από παραδρομή.

Πώς μπορεί μια εξιστόρηση επικεντρωμένη στην αλχημεία να αποτελέσει μια συνεισφορά στην ιστορία της χημείας; Είναι η ιστορία της αλχημείας, που εκτείνεται από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και διαπερνά διαφορετικούς πολιτισμικούς χώρους, διαφορετικές γνωσιολογικές και οντολογικές παραδόσεις, διαφορετικές μορφές διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, καθώς και διαφορετικές σφαίρες κοινωνικής δραστηριοποίησης⁶, νόμιμο σκέλος της ιστορίας της χημείας, μιας σύγχρονης επιστήμης που μπορεί να προβληθεί ως ένα εμβληματικό παράδειγμα για τη νεωτερική σύμφυση επιστήμης και τεχνολογίας; Με ποια έννοια μπορούν αυτά τα δύο πεδία να εκληφθούν ως ομώνυμα, επάλληλα ή συγκοινωνούντα;

Στον δημόσιο λόγο, σήμερα, όποτε προφέρεται η λέξη «αλχημεία», κατά κανόνα, αυτό που επιδιώκεται να δηλωθεί, είτε κυριολεκτικά είτε μεταφορικά, είναι ένα σύνολο από δοξασίες

6. Για κάποιες πρόσφατες κατατοπιστικές εισαγωγικές γενικές επισκοπήσεις αυτής της ιστορίας ή σημαντικών τμημάτων της βλ. Michela Pereira, *Arcana sapientia: L'alchimia dale origini a Jung* (Roma: Carocci Editore, 2001)· Fabrizio Pregadio και Tara E. Nummedal, "Alchemy", στο: *New Dictionary of the History of Ideas*, επιμ. Maryanne Cline Horowitz, 6 τόμ. (Detroit, MI, et al.: Charles Scribner's Sons, An Imprint of Thomson Gale, A Part of the Thomson Corporation, 2005), 1: 38-44· Tara Nummedal, *Alchemy and Authority in the Holy Roman Empire* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2007)· Kyle A. Fraser, "Alchemy", στο: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, επιμ. Michael Gagarin και Elaine Fantham, 7 τόμ. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 1: 55-58· Paola Carusi, "Alchemy in the Arab World", στο: *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy between 500 and 1500*, επιμ. Henrik Lagerlund (Dordrecht et al.: Springer, 2011), 52-56· Sébastien Moureau, "Alchemy in the Latin World", στο: Lagerlund, *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, 56-60· Bernard Joly, *Histoire de l'alchimie* (Paris: Vuibert / Adapt-Snes Éditions, 2013)· Lawrence M. Principe, *The Secrets of Alchemy* (Chicago, IL., and London: University of Chicago Press, 2013)· Didier Kahn, *Le fixe et le volatil: Chimie et alchimie, de Paracelse à Lavoisier* (Paris: CNRS Éditions, 2016)· Gerasimos Merianos, "Alchemy", στο: *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Anthony Kaldellis και Niketas Siniosoglou (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 234-251· Antoine Calvet, *L'Alchimie au Moyen Âge: XII^e-XV^e siècles* (Paris: Vrin, 2018)· Vangelis Koutalis, Matteo Martelli και Gerasimos Merianos, "Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy: Introductory Remarks", στο: *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*, επιμ. Efthymios Nicolaidis (Turnhout: Brepols, 2018), 11-43· Jennifer M. Rampling, *Experimental Fire: Inventing English Alchemy, 1300-1700* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2020).

και πρακτικές προσφυνείς στην εξωτική, και κάπως ερεβώδη, ζώνη των εξωεπιστημονικών φαντασιοκοπιών ή, στην καλύτερη περίπτωση, στο απόμακρο, οριστικά πια ξένο προς το ιστορικό παρόν, σύμπαν των προεπιστημονικών ειδώλων που έχουν, εδώ και δύο τουλάχιστον αιώνες, αποκαθελωθεί. Κατ' ανάλογο τρόπο σημασιοδοτείται η αλχημεία και στις ιστορικές αξιολογήσεις των ίδιων των επαγγελματιών χημικών, όπως φανερώνει μια εξέταση των σχετικών αναφορών σε βιβλία γενικής χημείας που κυκλοφόρησαν κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, στο δυτικό τμήμα του κόσμου, και απευθύνονται σε εκπαιδευόμενους χημικούς ή γενικότερα μαθητές ή φοιτητές που εκπαιδεύονται ώστε μελλοντικά να εργαστούν ως εξειδικευμένοι τεχνικοί, ερευνητές ή εκπαιδευτές, με πιστοποίηση ειδημοσύνης σε έναν από τους επί μέρους τομείς των φυσικών επιστημών, των εφαρμοσμένων επιστημών ή των επιστημών της ζωής.

Επί δύο ολόκληρες χιλιετίες, από το 400 π.Κ.Χ. περίπου, όταν οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι, για να εξηγήσουν τις χημικές μεταβολές, είχαν προτείνει την ιδέα ότι όλα τα υλικά σώματα μπορούν να αναχθούν σε τέσσερις θεμελιώδεις ουσίες, τη φωτιά, τη γη, το νερό και τον αέρα, η ιστορία της χημείας είχε καταληφθεί από την ιστορία της αλχημείας, διατείνονται ο Steven S. Zumdahl, χημικός αφοσιωμένος στη διδασκαλία και στη συγγραφή εγχειριδίων, διευθυντής του Προγράμματος Γενικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο του Illinois στις πόλεις Urbana-Campaign ως το 2003, οπότε συνταξιοδοτήθηκε και εκλέχθηκε επίτιμος καθηγητής χημείας⁷, και ο Donald J. DeCoste, αναπληρωτής διευθυντής του ίδιου προγράμματος και εκπαιδευτής καθηγητών χημείας στη μέση και στην ανώτερη εκπαίδευση⁸, συγγραφείς του *Introductory Chemistry: A Foundation* («Εισαγωγική χημεία: Μια θεμελίωση»), ενός αγγλόφωνου εγχειριδίου γενικής χημείας για σπουδαστές που δεν έχουν ακόμα διεισδύσει στα ενδότερα αυτής της επιστήμης, ή δεν έχουν καν μνηθεί στα κύρια χαρακτηριστικά της, στην 9^η έκδοσή του, το 2019. Κάποιοι αλχημιστές ήταν «μυστικιστές και ψευδολόγοι», προσηλωμένοι στην έμμονη ιδέα της «μετατροπής φτηνών μετάλλων σε χρυσό». Αρκετοί από τους αλχημιστές, όμως, ήταν «ειλικρινείς επιστήμονες» και το μεγάλο χρονικό διάστημα κατά το οποίο κυριάρχησε η αλχημεία δεν ήταν εντελώς άγονο: «ανακαλύφθηκαν τα στοιχεία υδράργυρος, θείο και αντιμόνιο και οι αλχημιστές έμαθαν πώς

7. Βλ. Mark Maslow, "Tech Profile: Professor Steven S. Zumdahl", *Illinois Technograph* 103 (1987): 8· University of Illinois, *Transactions of the Board of Trustees: Seventy-Second Report (Seven Annual and Sixty-Five Biennial Reports): July 1, 2002 to June 30, 2004* (Urbana, IL: Published by the University of Illinois, 2004), 311.

8. Βλ. Steven S. Zumdahl, Susan A. Zumdahl, και Donald J. DeCoste, *Chemistry: An Atoms First Approach* [2012], 3^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021), xxii.

να παρασκευάζουν οξέα»⁹.

Ο «πρώτος επιστήμονας που αναγνώρισε τη σημασία των προσεκτικών μετρήσεων» και προέβη σε έναν ορισμό της λέξης «στοιχείο» βασισμένο σε πειράματα ήταν ο Robert Boyle (1627-1691). Όταν αυτός ο νέος ορισμός, κατά τον οποίο «μια ουσία ήταν στοιχείο μονάχα αν δεν μπορούσε να διασπαστεί σε δύο ή περισσότερες απλούστερες ουσίες», έγινε γενικά αποδεκτός, ο αριθμός των ταυτοποιημένων χημικών στοιχείων αυξήθηκε και το «ελληνικό σύστημα των τεσσάρων στοιχείων» εγκαταλείφθηκε. Αλλά ακόμα και ο ίδιος ο Boyle, αν και «άριστος επιστήμονας», «για κάποιο λόγο παρέβλεπε τον ίδιο τον δικό του ορισμό ενός στοιχείου και δεν αποποιήθηκε τις αλχημιστικές απόψεις «ότι τα μέταλλα δεν ήταν αληθινά στοιχεία και ότι τελικά θα βρισκόταν ένας τρόπος ώστε να μεταβληθεί ένα μέταλλο σε ένα άλλο»¹⁰.

Η ιστορία της αλχημείας, σύμφωνα με αυτό το εγχειρίδιο που όταν είχε πρωτοκυκλοφορήσει, το 1990, είχε επικριθεί γιατί γενικά παρέθετε πληροφορίες με ένα πολύ δογματικό ύφος «χωρίς να λέγεται σχεδόν το παραμικρό για τους αγώνες που απαιτήθηκαν ώστε να αποκτήσουμε τις τωρινές μας αντιλήψεις για τη χημεία»¹¹, είναι τμήμα της ιστορίας της χημείας μόνο με την έννοια ότι επικαλύπτει ένα μεγάλο μέρος της δεύτερης ένεκα μιας,

9. Steven S. Zumdahl και Donald J. DeCoste, *Introductory Chemistry: A Foundation* [1990], 9^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2019), 73: The Greeks were the first to try to explain why chemical changes occur. By about 400 B.C. they had proposed that all matter was composed of four fundamental substances: fire, earth, water, and air. The next 2000 years of chemical history were dominated by alchemy. Some alchemists were mystics and fakes who were obsessed with the idea of turning cheap metals into gold. However, many alchemists were sincere scientists, and this period saw important events: the elements mercury, sulfur, and antimony were discovered, and alchemists learned how to prepare acids. Το εγχειρίδιο των Zumdahl και DeCoste, από τις πρώτες εκδόσεις του, διατίθεται σε τρεις ελαφρά διαφορετικές εκδοχές: α) την *Basic Chemistry* που καλύπτει το σύνολο των χημικών εννοιών σε 15 κεφάλαια, μέχρι και τον τομέα της χημείας διαλυμάτων, β) την *Introductory Chemistry* που περιέχει τέσσερα επιπλέον κεφάλαια, περί των οξέων και των βάσεων, περί της χημικής ισορροπίας, περί της οξειδωσης και περί της ραδιενέργειας και της πυρηνικής ενέργειας, και γ) την πιο εκτεταμένη εκδοχή, *Introductory Chemistry: A Foundation*, η οποία θίγει και τους τομείς της οργανικής χημείας και της βιοχημείας, σε 21 κεφάλαια. Βλ. James E. Finholt, “[Review:] *Introductory Chemistry: A Foundation*, 2nd Ed.”, *Journal of Chemical Education* 71 (1994): A213.

10. *Ibid.*: The first scientist to recognize the importance of careful measurements was the Irishman Robert Boyle (1627-1691). [...] His definition of the term element was based on experiments: a substance was an element unless it could be broken down into two or more simpler substances. [...] As Boyle’s experimental definition of an element became generally accepted, the list of known elements grew, and the Greek system of four elements died. But although Boyle was an excellent scientist, he was not always right. For some reason he ignored his own definition of an element and clung to the alchemists’ views that metals were not true elements and that a way could be found eventually to change one metal into another.

11. James E. Finholt, “[Review:] *Introductory Chemistry: A Foundation*”, *Journal of Chemical Education* 67 (1990): A311: Information is presented in a very authoritarian manner with scarcely a word about the struggles that were required to provide our present views of chemistry.

ουσιαστικά εξωτερικής, επιβολής ενός ερευνητικού προσανατολισμού στο κέντρο του οποίου υπήρχε η ιδέα ότι κάθε υλικό σώμα μπορεί να αναλυθεί σε τέσσερα «στοιχεία». Αυτή η ιδέα ήταν ένα επινόημα των αξιοσέβαστων φυσικών φιλοσόφων της ελληνικής αρχαιότητας, όχι μερικών πονηρών λωποδυτών, όσο και αν ενέπνευσε κατόπιν και διάφορους τέτοιους. Η σύλληψή της, όμως, όπως μπορούμε εύκολα να συνάγουμε διαβάζοντας ανάμεσα στις σειρές του κειμένου της *Introductory Chemistry*, δεν ήταν απόρροια της «επιστημονικής μεθόδου», η οποία, στο πρώτο κιόλας κεφάλαιο, έχει περιγραφεί ως διαδοχή τριών βημάτων: έκθεση του προβλήματος, με σαφήνεια, και συλλογή ποιοτικών και ποσοτικών παρατηρήσεων· διατύπωση υποθέσεων· διεξαγωγή πειραμάτων¹². Η κανονική ιστορία της χημείας, ως επιστήμης που «ασχολείται με τα υλικά του σύμπαντος και τις μεταβολές που αυτά τα υλικά υφίστανται»¹³, αρχίζει όταν κλείσει ο μακρύς ιστορικός κύκλος της αλχημείας με την είσοδο στη σκηνή πειραματιστών όπως ο Boyle, που στήριζαν τις θεωρίες τους σε πειράματα, «χωρίς προκαθορισμένες έννοιες για το πόσα μπορεί να είναι τα στοιχεία»¹⁴, παρά το γεγονός ότι και οι τελευταίοι δεν φαίνεται να είχαν αποτινάξει ακόμα όλες τις αλχημιστικές προκαταλήψεις.

Σε ένα άλλο εγχειρίδιο γενικής χημείας, τιτλοφορούμενο *Chemistry*, τη 10^η και πιο πρόσφατη έκδοση του οποίου, το 2018, συνέγραψαν και πάλι οι Zumdahl και DeCoste, μαζί με τη Susan Arena Zumdahl, διευθύντρια για αρκετά χρόνια ενός Ινστιτούτου για τη Χημική Εκπαίδευση στη νότια Καλιφόρνια¹⁵, θα συναντήσουμε τις ίδιες συνοπτικές ιστορικές υπομνήσεις που μόλις σχολιάσαμε, φυλλομετρώντας την *Introductory Chemistry*, σε μια κάπως πιο αιχμηρή μορφή, σε μια υποενότητα του 2^{ου} κεφαλαίου, υπό τον τίτλο “The Early History of Chemistry” («Η πρόωπη ιστορία της χημείας»). Η χημεία, ως κάποιου είδους πρακτικό επιτήδευμα προφανώς, παρείχε, ήδη από την απώτατη αρχαιότητα, ωφέλιμες «εφαρμογές χημικών φαινομένων», όπως η επεξεργασία των φυσικών μεταλλευμάτων ώστε να παραχθούν μεταλλικά όπλα ή κοσμήματα και η χρήση ταριχευτικών υγρών¹⁶. Οι αρχαίοι

12. Zumdahl και DeCoste, *Introductory Chemistry*, 5-8.

13. *Ibid.*, 4 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Chemistry can be defined as *the science that deals with the materials of the universe and the changes that these materials undergo*.

14. *Ibid.*, 73: Boyle is best known for his pioneering work on the properties of gases, but his most important contribution to science was probably his insistence that science should be firmly grounded in experiments. For example, Boyle held no preconceived notions about how many elements there might be.

15. Βλ. Zumdahl et al., *An Atoms First Approach*, xxi.

16. Steven S. Zumdahl, Susan A. Zumdahl και Donald J. DeCoste, *Chemistry* [1986], 10^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2018), 36: Chemistry has been important since ancient times. The processing of natural ores to produce metals for ornaments and weapons and the use of embalming fluids are just two applications of chemical phenomena that were utilized prior to 1000 B.C.

έλληνες φυσικοί φιλόσοφοι ήταν οι πρώτοι που επιχείρησαν να κατασκευάσουν αιτιακές εξηγήσεις για τα χημικά φαινόμενα, πραγματευόμενοι θεωρητικά το πρόβλημα της στοιχειακής υφής της ύλης, για τη λύση του οποίου κατέστρωσαν τη θεωρία των τεσσάρων θεμελιωδών ουσιών, και το ερώτημα αν η ύλη είναι συνεχής, επ' άπειρον διαιρετή σε μικρότερα κομμάτια, ή συγκροτείται από έσχατα αδιαίρετα σωματίδια, από *ατόμους*, κατά τον όρο που εισήγαγαν οι φιλόσοφοι της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας Δημόκριτος και Λεύκιππος, πρόμαχοι της δεύτερης άποψης¹⁷.

Η κατάληψη, που ακολούθησε, της ιστορίας της χημείας, επί δύο χιλιετηρίδες, από την ιστορία της αλχημείας, όμως, προσδιορίζεται, εδώ, ρητά ως κατάληψη από μια εχθρική, ανταγωνιστική οντότητα. Οι δύο χιλιετηρίδες που μεσολαβούν από τις αρχαϊκές «εφαρμογές χημικών φαινομένων» ως τη σύγχρονη χημεία είναι η καμπύλη που διέγραψε μέσα στον χρόνο, όχι ένας αλυσιτελής τύπος χημείας, αλλά ένα είδωλο της χημείας με αρνητικό πρόσημο, η αλχημεία ως μια «ψευδοεπιστήμη»¹⁸. Αμέσως μετά, επανέρχεται μεν, σχεδόν αυτολεξεί, η διάκριση της *Introductory Chemistry* ανάμεσα στους ψευδολόγους αλχημιστές και τους «ειλικρινείς επιστήμονες» αλχημιστές¹⁹, αλλά η όποια υποψία αντίφασης μπορεί να παρακαμφθεί, μιας και δεν είναι άτοπο να φανταστούμε προεικάσματα μιας καλοπροαίρετης επιστημονικής συμπεριφοράς εντός μιας ψευδοεπιστημονικής ατμόσφαιρας, όπως μπορούμε να φανταστούμε, και έχουμε ήδη κληθεί να το κάνουμε στην περίπτωση του Boyle, ψευδοεπιστημονικές επιβιώσεις σε μια ατμόσφαιρα που τείνει πια να καταστεί επιστημονική. Το ψεγάδι, επίσης, που διαφοροποιεί ριζικά τους εννοιολογικούς αστερισμούς της αρχαίας ελληνικής φυσικής φιλοσοφίας από εκείνους των σύγχρονων φυσικών επιστημών, στην *Chemistry*, αναφέρεται ρητά, δεν υπονοείται: «οι Έλληνες δεν είχαν πειράματα για να δοκιμάσουν τις ιδέες τους», κι ως εκ τούτου δεν μπορούσαν να βγάλουν σαφή συμπεράσματα για ζητήματα όπως η διαιρετότητα της ύλης²⁰.

17. *Ibid.* (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): The Greeks were the first to try to explain why chemical changes occur. By about 400 B.C. they had proposed that all matter was composed of four fundamental substances: fire, earth, water, and air. The Greeks also considered the question of whether matter is continuous, and thus infinitely divisible into smaller pieces, or composed of small indivisible particles. Supporters of the latter position were Demokritos of Abdera (c. 460-c. 370 B.C.) and Leucippos, who used the term *atomos* (which later became *atoms*) to describe these ultimate particles.

18. *Ibid.*: The next 2000 years of chemical history were dominated by a pseudoscience called alchemy.

19. *Ibid.*: Some alchemists were mystics and fakes who were obsessed with the idea of turning cheap metals into gold. However, many alchemists were sincere scientists, and this period saw important advances: The alchemists discovered several elements and learned to prepare the mineral acids.

20. *Ibid.*: However, because the Greeks had no experiments to test their ideas, no definitive conclusion could be reached about the divisibility of matter.

Ο Boyle εγκωμιάζεται ως ο «πρώτος “χημικός” που επιτέλεσε αληθινά ποσοτικά πειράματα», για τον υπολογισμό της σχέσης ανάμεσα στην πίεση και τον όγκο του αέρα, ως ο πρώτος, άρα, χημικός ο οποίος δικαίως θα έφερε τον τίτλο του χημικού και χωρίς εισαγωγικά. Η δημοσίευση, το 1661, του βιβλίου του Boyle, *The Sceptical Chymist*, χαιρετίζεται ως ιδρυτικό συμβάν για τη γέννηση των «ποσοτικών επιστημών της φυσικής και της χημείας»²¹. Τα θεμέλια, δε, της ίδιας της σύγχρονης χημείας φαίνεται να τέθηκαν κατά τον 16^ο αιώνα

με την ανάπτυξη της συστηματικής μεταλλουργίας (εξαγωγή μετάλλων από τα μεταλλεύματα) από έναν Γερμανό, τον Georg Bauer (1494-1555), και την ιατρική αξιοποίηση των ορυκτών από έναν ελβετό αλχημιστή/ιατρό γνωστό ως Paracelsus (πλήρες όνομα: Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim [1493-1541])²².

Μετά από τον Boyle, κύριο αντικείμενο των χημικών μελετών θα γίνει το φαινόμενο της καύσης και τη σκυτάλη θα πάρουν πειραματιστές όπως ο Georg Stahl (1660-1734) και ο Joseph Priestley (1733-1804), με τον πρώτο να εισηγείται την ιδέα ότι «μια ουσία την οποία αποκαλούσε “φλογιστό” εκλυόταν από το υλικό που καίγεται» και τον δεύτερο να «ανακαλύπτει» το αέριο οξυγόνο, αν και ο ίδιος προτιμούσε ακόμα, για αυτήν την ουσία που δρούσε ενισχυτικά στην καύση τον όρο «αποφλογιστικοποιημένος αέρας», γιατί κατά τη θεωρία του Stahl θα έπρεπε να περιέχει σε πολύ χαμηλή ποσότητα φλογιστό²³.

Με μια αντιπαραβολή της 10^{ης} έκδοσης της *Chemistry* με την 1^η έκδοσή της, το 1986, συγγραφέας της οποίας ήταν μόνο ο Steven Zumdahl²⁴, αλλά και με την 9^η έκδοση της *Introductory Chemistry*, μπορεί να εξακριβωθεί ότι η σύντομη ιστορική υποενότητα της *Chemistry* δεν υπέστη καμιά τροποποίηση από το 1986 μέχρι σήμερα και ότι η αντίστοιχη ιστορική εισαγωγική υποενότητα στο 4^ο κεφάλαιο της *Introductory Chemistry*, στην οποία έχουμε λίγο πριν ανατρέξει, είναι μια συντομευμένη εκδοχή της ιστορικής υποενότητας της

21. *Ibid.*: The first “chemist” to perform truly quantitative experiments was Robert Boyle (1627-1691), who carefully measured the relationship between the pressure and the volume of air. When Boyle published his book *The Sceptical Chymist* in 1661, the quantitative sciences of physics and chemistry were born.

22. *Ibid.*: The foundations of modern chemistry were laid in the sixteenth century with the development of systematic metallurgy (extraction of metals from ores) by a German, Georg Bauer (1494-1555), and the medicinal application of minerals by a Swiss alchemist/physician known as Paracelsus (full name: Philippus Theophrastus Bombastus von Hohenheim [1493-1541]).

23. *Ibid.*, 37: The phenomenon of combustion evoked intense interest in the seventeenth and eighteenth centuries. The German chemist Georg Stahl (1660-1734) suggested that a substance he called “phlogiston” flowed out of the burning material. [...] Oxygen gas, discovered by Joseph Priestley (1733-1804), [...], was found to support vigorous combustion and was thus supposed to be low in phlogiston. In fact, oxygen was originally called “dephlogisticated air”.

24. Βλ. Steven S. Zumdahl, *Chemistry* (Lexington, MA, and Toronto: D. C. Heath and Company, 1986), 31-32.

Chemistry του 1986, όπου αναπαράγεται αυτούσιο το μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας. Με ελάχιστες αλλαγές, το ίδιο υποκεφάλαιο για την «πρώιμη ιστορία της χημείας», από την *Chemistry* του 1986, έχει περιληφθεί και σε ένα ακόμα εγχειρίδιο του Zumdahl, το *Chemical Principles*, του οποίου η 8^η έκδοση, το 2017, συνυπογράφεται και πάλι από τον Donald DeCoste²⁵. Σε μια κάπως πιο συντομευμένη μορφή, αλλά με το κομμάτι περί αλχημείας να μένει अपαράλλακτο, αυτό το υποκεφάλαιο ανταποκρίνεται στην πιθανή ανάγκη του αναγνώστη για μια υποτυπώδη ιστορική πλαίσισή και στο *Chemistry: An Atom First Approach* («Χημεία: Μια προσέγγιση με τα άτομα στην αρχή»), το τέταρτο εγχειρίδιο εισαγωγής στη χημεία που σήμερα κυκλοφορεί με το όνομα του Zumdahl στον τίτλο, πλάι σε εκείνα του DeCoste και της Susan Zumdahl στην πιο πρόσφατη, 3^η έκδοσή του, το 2021, ως το 3^ο τμήμα του 1^{ου} κεφαλαίου (“Chemical Foundations”, «Χημικά θεμέλια»), περί των «θεμελιωδών νόμων της χημείας»²⁶.

Τίποτα απ’ όσα έχει αποφέρει η ιστοριογραφία της αλχημείας ή της χημείας, από τη δεκαετία του 1980 μέχρι εκείνη του 2010, δεν κατάφερε να μετριάσει ή κλονίσει τις ιστορικές βεβαιότητες, ως προς το τι ήταν η αλχημεία και πώς η ιστορία της διαπλέκεται με την ιστορία της χημείας, των συγγραφέων αυτών των εγχειριδίων. Δεν είναι δίχως σημασία το γεγονός ότι τα βιβλία τους είναι από τα πιο ανθεκτικά σύγχρονα βοηθήματα εξοικείωσης με τη βασική ή συνολική αρχιτεκτονική της χημείας, στον αγγλόφωνο κόσμο, αλλά, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες και στη Λατινική Αμερική και την Ευρώπη²⁷, για μαθητές των τελευταίων τάξεων της μέσης εκπαίδευσης, σπουδαστές ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης, πρωτοετείς φοιτητές

25. Βλ. Steven S. Zumdahl και Donald J. DeCoste, *Chemical Principles* [1992], 8^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2017), 16-17.

26. Βλ. Zumdahl et al., *An Atoms First Approach*, 38.

27. Με μια αναζήτηση στη βάση δεδομένων για τις ανά τον κόσμο βιβλιοθήκες, *WorldCat*, μπορούμε να δούμε ότι η *Introductory Chemistry* έχει μεταφραστεί στα ισπανικά, με τη 2^η ισπανική έκδοση (από την 5^η αγγλική) να τυπώνεται το 2007, στην Πόλη του Μεξικού, και στα πορτογαλικά, το 2015, στο Σάο Πάολο της Βραζιλίας· το *Chemistry*, στα γαλλικά (η 3^η γαλλική έκδοση, από την 7^η αγγλική, κυκλοφόρησε το 2007 στο Παρίσι)· το *Chemical Principles*, στα ισπανικά, το 2012 και το 2019, από την 7^η και την 8^η αγγλική έκδοση αντίστοιχα, στην Πόλη του Μεξικού. Βλ. “Chimie générale: corrigé détaillé”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/chimie-generale-corrige-detaille/oclc/746464816>>· “Fundamentos de química”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/fundamentos-de-quimica/oclc/1097715283>>· “Introdução à química: fundamentos”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/introducao-a-quimica-fundamentos/oclc/1265041914>>· “Principios de química [2012]”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/principios-de-quimica/oclc/1097734923>>· “Principios de química [2019]”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/principios-de-quimica/oclc/1126309819>>.

χημείας, εκπαιδευόμενους σε άλλες φυσικές επιστήμες ή στις επιστήμες της ζωής, καθώς και μαθητές που παρακολουθούν μαθήματα «προχωρημένης τοποθέτησης» (“Advanced Placement”), όπως ονομάζονται στις ΗΠΑ και τον Καναδά τα προγράμματα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης για μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μετά την ολοκλήρωση των οποίων μπορούν να χορηγηθούν «πιστώσεις μαθημάτων» για την είσοδο σε πανεπιστημιακές σχολές²⁸. Στις αλληπάλληλες επανεκδόσεις τους, τα εγχειρίδια του Zumdahl επικαιροποιούνται, με διάφορες, κάθε φορά, υποενότητες να αναθεωρούνται ή να εμπλουτίζονται. Διατηρούν, όμως, από το 1986, αναλλοίωτο το ιστορικό αφήγημά τους, χωρίς το κύρος και οι εκδοτικές τους επιδόσεις να κινδυνεύουν να πληγούν εξ αιτίας του ιστορικού δογματισμού τους, ή μάλλον της αμέλειάς τους για το ιστορικό υπόβαθρο, και ιδίως την απώτερη προϊστορία, των τωρινών χημικών γνώσεων, μιας αμέλειας που, όπως πριν σημειώσαμε, έχει ήδη, εδώ και τρεις δεκαετίες, δημόσια επισημανθεί. Μάλλον το αντίθετο.

Στην ίδια γραμμή πλεύσης, με κάποιες επουσιώδεις αποκλίσεις, κινούνται και οι ιστορικές υποενότητες άλλων σύγχρονων εγχειριδίων που απευθύνονται στο ίδιο κοινό, όπως το πρώτο μέρος του κεφαλαίου για την «ανάπτυξη της ατομικής θεωρίας» στο *General Chemistry: Atoms First* των Susan M. Young, William J. Vining, Roberta Day και Beatrice Botch, το 2018· η σύνοψη της ιστορίας της χημείας, υπό τη μορφή ενός χρονολογικού πίνακα, στο 5^ο κεφάλαιο της *Allgemeine und Anorganische Chemie: Eine Einführung* («Γενική και ανόργανη χημεία: Μια εισαγωγή») του Norbert Kuhn και του Thomas M. Klapötke, το 2014· και η πρώτη υποενότητα της εισαγωγής του 1^{ου} κεφαλαίου της *Química I* των Antonio Cuevas Quintero και Beatriz Brambila Horta, το 2003²⁹. Γύρω από παρεμφερή μοτίβα οργανώνεται η ιστορική αφήγηση και στο πρώτο τμήμα του 1^{ου} κεφαλαίου και τις εισαγωγικές παραγράφους στο δεύτερο κεφάλαιο της *Advanced Chemistry* του Michael Clugston και της Rosalind Flemming, που εκδόθηκε το 2000 και ανατυπώθηκε το 2013, καθώς και στο ιστορικό υποκεφάλαιο του προλόγου στην 8^η έκδοση του *Basic Concepts of Chemistry* («Βασικές έννοιες της χημείας») του Leo J. Malone και του Theodore O. Dolter, το 2010, όπου, όμως, τα εύσημα για την ανάδυση της σύγχρονης χημείας δεν απονέμονται στον Boyle, αλλά σε μια απρόσωπη εξέλιξη: στη γενίκευση, κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, της χρήσης του αναλυτικού

28. Βλ. John C. Bailar, Jr., “First-Year College Chemistry Textbooks: Through the 20th Century”, *Journal of Chemical Education* 70 (1993): 697-698· Wheeler Conover, “[Review:] Chemistry, 8th Edition by Stephen S. Zumdahl and Susan A. Zumdahl”, *Journal of Chemical Education* 86 (2009): 1273-1274.

29. Susan M. Young et al., *General Chemistry: Atoms First* (Boston, MA: Cengage Learning, 2018), 30-32· Norbert Kuhn και Thomas M. Klapötke, *Allgemeine und Anorganische Chemie: Eine Einführung*, συνεργ. Isabel Walker (Berlin und Heidelberg: Springer Spektrum, 2014), 18-19· Antonio Cuevas Quintero και Beatriz Brambila Horta, *Química I* (Zapopan: Umbral Editorial S.A. de C.V., 2003), 11-12.

ζυγού που κατέστησε εφικτή την ολοένα και μεγαλύτερη εξάρτηση των θεωρητικών συζητήσεων από τα εξαγόμενα του «άμεσου εργαστηριακού πειραματισμού» και τη μετατροπή, έτσι, της χημείας σε μια «ποσοτική επιστήμη»³⁰.

Η αλχημεία, παρά τα αποτυχημένα πειράματα των ασκητών της, για να παράγουν τις θαυματουργές ουσίες που «οι χρηματοδότες τους λαχταρούσαν», όπως το «ελιξίριο της ζωής» ή τη «φιλοσοφική λίθο», είναι η αρχαία και μεσαιωνική εκείνη μορφή χημείας που επέκτεινε τις πρακτικές γνώσεις μας για τις ουσίες και της αντιδράσεις τους, ενώ ο Boyle, μαζί με τους «συμπαθούντες» του, είναι εκείνος που πυροδότησε τον μετασχηματισμό της αλχημείας στη χημεία, «απαιτώντας οι φυσικοί φιλόσοφοι να βασίζονται στο πείραμα», και στο 1^ο κεφάλαιο, περί των ιστορικών καταβολών της χημείας του *An Introduction to Chemistry* του Peter B. Moore, το 2020³¹, ενός βιβλίου για το οποίο ο συγγραφέας του ρητά, στον πρόλογό του, διεκδικεί ως ιδιαίτερο διακριτικό γνώρισμα, σε σχέση με άλλα εγχειρίδια του ίδιου είδους, την έμφαση στην ιστορία της χημείας³². Η προλογική αυτή δέσμευση τηρείται για τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, και ως έναν μικρότερο βαθμό για τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, κάτι που είναι, οπωσδήποτε, συνεπές με τη κατηγορηματική δήλωση του συγγραφέα ότι «η επιστήμη της χημείας δεν άρχισε να αναδύεται στη σύγχρονη μορφή της πριν από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα»³³. Για τους προηγούμενους αιώνες, όμως, τόσο στο 1^ο, αμιγώς ιστορικό, κεφάλαιο όσο και στα υπόλοιπα, οι ιδέες του Δημόκριτου, των επικούρειων οπαδών του, και του Αριστοτέλη, περί της σύστασης της ύλης, είναι οι μόνες αξιόλογες θεωρητικές συνεισφορές. Ακόμα και ο Boyle παρουσιάζεται να συνομιλεί κριτικά μόνο με την αριστοτελική θεωρία των τεσσάρων στοιχείων, και όχι με συγκαιρινές του αλχημικές θεωρίες³⁴.

30. Michael Clugston και Rosalind Flemming, *Advanced Chemistry* [2000], ανατύπ. (Oxford: Oxford University Press, 2013), 12-13, 20· Leo J. Malone και Theodore O. Dolter, *Basic Concepts of Chemistry* [1981], 8^η έκδ. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2010), 9-10· 10: Modern chemistry has its foundation in the late 1700s when the use of the analytical balance became widespread. Chemistry then became a quantitative science in which theories had to be correlated with the results of direct laboratory experimentation.

31. Peter B. Moore, *An Introduction to Chemistry* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020), 5: [...] and while alchemists did strive to produce substances their sponsors craved, like the Elixir of Life, [...] and the Philosopher's Stone, [...] that was not all they had in mind. The work they did expanded our knowledge of substances and their reactions· 10: Nevertheless, by demanding that natural philosophers rely on experiment, Boyle and his sympathizers initiated the transformation of alchemy into chemistry.

32. *Ibid.*, [xii].

33. *Ibid.*, 3: The science of chemistry did not begin to emerge in its modern form until the second half of the 17th century, [...].

34. *Ibid.*, 5-11, 18-19, 51, 83, 166.

Ο κανόνας σε αυτές τις ιστορικές αναδρομές είναι η υπογράμμιση του ρόλου των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων στην ανάδειξη ορισμένων εννοιών που πολύ αργότερα, όταν θα αρχίσει να επικρατεί, ανάμεσα στους φυσιογνώστες, το πνεύμα του οργανωμένου πειραματισμού, θα αποβούν κρίσιμες για τη διαμόρφωση της σύγχρονης χημείας και η θεώρηση της αλχημείας ως μιας μακραίωνης, εν μέρει σκοτεινής, παρένθεσης, ενός διαλείμματος στην ιστορία της σκέψης περί των υλικών μετασχηματισμών, που άφησε κάποια, εκ των υστέρων επωφελή, ίχνη εμπειρικής διερεύνησης. Οι έλληνες φιλόσοφοι κατονομάζονται, ως πρόσωπα που αξίζει να συγκρατήσει η μνήμη των μαθητευόμενων, και το όνομά τους συσχετίζεται με κομβικές συνειδητές επεμβάσεις στον ρου της ιστορίας των ιδεών.

Οι αλχημιστές δεν κατονομάζονται παρά μονάχα σπάνια. Και όταν προσάγονται από τον αφηγητή, για μια αστραπιαία αναμνηστική λήψη, επί σκηνής με το όνομά τους είναι αποκλειστικά ως πρόσωπα που αγνοούν, και αδυνατούν με τις συνειδητές τους επιλογές να επηρεάσουν, το αληθινό ιστορικό νόημα των πεπραγμένων τους: ως κομιστές, αθέλητα, σκόρπιων εμπειρικών δεδομένων, όπως ο Ζώσιμος, κατά την ύστερη αρχαιότητα, του οποίου τα γραπτά, στην αφήγηση των Clugston και Flemming, φαίνεται να αποκτούν σήμερα αξία, για έναν εκπαιδευόμενο χημικό, επειδή παρεμπιπτόντως «περιγράφουν χημικά πειράματα και χημικό εξοπλισμό»³⁵, ή ως επικριτές των ονειροπολημάτων περί μεταλλικής μεταστοιχείωσης, που, υποτίθεται, αποτελούν αδιάπτωτα, επί δύο χιλιετίδες, τον πυρήνα των αλχημικών λόγων και πράξεων, ως αλχημιστές, επομένως, εκούσια αποτραβηγμένοι από την ιστορία της αλχημείας και ακούσια συμμετοχοί στην ιστορία της χημείας, ως ανεπίγνωστοι προπομποί της νεώτερης επιστημονικής μορφής της, όπως ο Paracelsus, στην ίδια αφήγηση³⁶ καθώς και σε εκείνη του Zumdahl. Από την ίδια βεβαιότητα, δε, ότι οι εννοιολογήσεις περί των αρχών των φυσικών σωμάτων που παράχθηκαν κατά την κλασική ελληνική αρχαιότητα είναι περισσότερο επικερδείς διδακτικά, για όσους σήμερα μυσούνται στη χημεία, από τις αντίστοιχες εννοιολογήσεις των κατοπινών αιώνων, μέχρι και τον 17^ο ή τον 18^ο αιώνα, για τις οποίες ήταν υπόλογοι οι αλχημιστές, εμφορούνται και πολλά άλλα τωρινά εγχειρίδια γενικής χημείας, διεθνώς.

Τούτο ισχύει, π.χ., για το υποκεφάλαιο περί των παλαιότερων εγχειρημάτων εννοιολογικής σύλληψης της σύστασης της ύλης, στο 3^ο κεφάλαιο της 7^{ης} έκδοσης της *Química Geral* του καθηγητή χημείας στην Πολυτεχνική Σχολή του Πανεπιστημίου του Σάο Πάολο Ricardo

35. Clugston και Flemming, *Advanced Chemistry*, 12: Writings by Zosimos (c. AD 300) describe chemical experiments and chemical apparatus.

36. *Ibid.*

Feltre, το 2008, στο οποίο οι θεωρίες του Δημόκριτου και του Αριστοτέλη είναι οι μόνες άξιες λόγου θεωρίες πριν από την κριτική στην αριστοτελική θεωρία των τεσσάρων στοιχείων και την ανανοηματοδότηση του όρου «στοιχείο» από τον Boyle, ενώ ο μόνη αρμοδιότητα που επιφυλάσσεται στους αλχημιστές, κάμποσες σελίδες πριν, σε ένα υποκεφάλαιο περί της υλικής και της κοινωνικής εξέλιξης, είναι εκείνη της συσσώρευσης εμπειρικών γνώσεων, της βελτίωσης ορισμένων τεχνικών, όπως η απόσταξη και η κρυστάλλωση, και της παρασκευής μιγμάτων, εκχυλισμάτων και ελιξιρίων με πιθανές ευεργετικές, μεταξύ άλλων, θεραπευτικές ιδιότητες³⁷. Ισχύει, επίσης, για να δώσουμε ένα ακόμα παράδειγμα, από τον γερμανόφωνο, αυτήν τη φορά, χώρο, για την *Allgemeine Chemie* («Γενική χημεία») του Peer Schmidt, καθηγητή ανόργανης χημείας στο Ινστιτούτο Χημείας Υλικών του Βρανδεμβούργιου Τεχνικού Πανεπιστημίου Cottbus-Senftenberg, ένα βιβλίο τυπωμένο το 2019, όπου η ιστορική υποενότητα περί αλχημείας, στο 1^ο εισαγωγικό κεφάλαιο, περί των παρελθοντικών διαβημάτων για την κατανόηση της δομής της ύλης και των υλικών μετατροπών, μονοπωλείται σχεδόν από τις θεωρίες περί ατόμων και στοιχείων της ελληνικής αρχαιότητας, χωρίς να παρατίθεται καμιά από τις κατοπινές σχετικές αλχημικές γνώμες, μεθερμηνείες, ή και πρωτότυπες εννοιολογικές κατασκευές³⁸.

Ακόμα πιο υποτιμημένη είναι η θέση της αλχημείας στην 11^η αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση του *Chemie: Grundlagen, technische Anwendungen, Rohstoffe, Analytik und Experimente* («Χημεία: Θεμέλια, τεχνικές εφαρμογές, υλικά, αναλυτικές μέθοδοι και πειράματα») του Peter Kurzweil, καθηγητή χημείας στο Δυτικο-Βαυαρικό Πολυτεχνείο των πόλεων Aberg και Weiden. Η 1^η υποενότητα του 1^{ου} κεφαλαίου τιτλοφορείται “Von der Alchemie ins 21. Jahrhundert” («Από την αλχημεία στον 21^ο αιώνα»), αλλά τα μόνα άμεσα σχετικά με την αλχημεία ιστορικά στοιχεία που αυτό το μικρό ιστορικό σκαρίφημα περιέχει, αν εξαιρέσουμε έναν χρονολογικό πίνακα στο πλάι, που εντάσσει, μονολεκτικά, την άνοδο της αλχημείας στην ιστορία του αραβικού πολιτισμού, γύρω στο έτος 600 Κ.Χ., και την πτώση της στην ευρωπαϊκή ιστορία των μέσων του 17^{ου} αιώνα, είναι οι διαβεβαιώσεις ότι σήμερα κανένας δεν θα αποτολμούσε στα σοβαρά να μετατρέψει τον υδράργυρο σε χρυσό, ούτε «να χρωματίσει υφάσματα με συνθλιμμένα πορφυρά κοχύλια», ούτε «να παράγει ένα οξύ θερμαίνοντας μυρμήγκια», και ότι μετά από το έργο του Boyle οι «ακριβείς παρατηρήσεις και οι κριτικές αξιολογήσεις μέσω πειραμάτων

37. Ricardo Feltre, *Química Geral* [1978], τόμ. 1 του: *Química*, του Ricardo Feltre, 7^η έκδ. (São Paulo: Moderna, 2008), 26, 76-77.

38. Peer Schmidt, *Allgemeine Chemie* (Heidelberg: Springer Spektrum, 2019), 5-6.

αντικατέστησαν τον μυστικισμό της αλλοτινής “μαύρης τέχνης” (αραβικά: alchīmiā’))»³⁹.

Το 2^ο κεφάλαιο, περί της σύστασης της ύλης και του ατόμου, αρχίζει με μια ιστορική υποενότητα στην οποία πριν από το όνομα του John Dalton (1766-1844), θεμελιωτή του σύγχρονου χημικού ατομισμού, παρελαμβάνουν μονάχα τα ονόματα του Δημόκριτου, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Επίκουρου, του Boyle και του Newton. Στον χρονολογικό πίνακα στο περιθώριο της ίδιας σελίδας υπάρχουν και τα ονόματα άλλων λογίων προμάχων του ατομισμού κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, όπως του Daniel Sennert, χωρίς, όμως, να γίνεται καμιά σύνδεση του έργου τους με την αλχημεία⁴⁰. Αυτό επαναλαμβάνεται και στον χρονολογικό πίνακα στο περιθώριο της πρώτης σελίδας του 3^{ου} κεφαλαίου, περί του «περιοδικού συστήματος των στοιχείων», όπου το όνομα του Sennert, ως υποστηρικτή μιας θεωρίας περί των «ελάχιστων φυσικών σωμάτων» (minima naturalia) και των «πρωταρχικών μικτών σωμάτων» (prima mista), έπεται εκείνων του Εμπεδοκλή και του Αριστοτέλη, δίχως καμιά άλλη ιστορική επεξήγηση⁴¹. Στο ίδιο βιβλίο, η μόνη νεώτερη θεωρητική κατασκευή που ρητά προσγράφεται στους αλχημιστές είναι η θεωρία του «φλογιστού»: η αλχημεία τείνει να είναι συνώνυμη με κάθε σφαλερή ατραπό στην ιστορία της χημείας⁴².

1.2. Εμπειρικές ανακαλύψεις και φιλοσοφικές εικοτολογίες.

Μαζί με τη θεωρία του Θαλή για το νερό ως το μοναδικό στοιχείο στο οποίο ανάγεται το υλικό σύμπαν, η θεωρία του Εμπεδοκλή και του Αριστοτέλη περί των τεσσάρων στοιχείων, συνοδευόμενη από ένα αντίστοιχο σχήμα στο περιθώριο της σελίδας, ώστε να διευκολύνεται η γρήγορη και εύκολη απομνημόνευση, συνθέτει, κατά τα τρία τέταρτα, το ιστορικό φόντο εξέλιξης της χημείας και στη σχετική υποενότητα του 1^{ου} κεφαλαίου στην 8^η έκδοση της *Introductory Chemistry*, με τον υπότιτλο *Concepts and Critical Thinking* («Έννοιες και

39. Peter Kurzweil, *Chemie: Grundlagen, technische Anwendungen, Rohstoffe, Analytik und Experimente* [1988], 11^η, αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδ. (Wiesbaden, Springer Vieweg, 2020), 2: Niemand will heute mehr ernsthaft Quecksilber in Gold verwandeln und Textilien mit ausgequetschten Purpurschnecken färben oder Säure durch Erhitzen von Ameisen herstellen. ROBERT BOYLES Buch „Der skeptische Chemiker“ (1661) wies den Weg von der Alchemie zur Naturwissenschaft: Genaues Beobachten und kritisches Auswerten von Experimenten ersetzen seither die Mystik der einstmaligen „schwarzen Kunst“ (arab. alchīmiā’). Όπως θα δούμε και παρακάτω, η απόδοση του αραβικού όρου “alchīmiā” ως «μαύρη τέχνη» είναι αυθαίρετη.

40. *Ibid.*, 15.

41. *Ibid.*, 31.

42. *Ibid.*, 11, 195, 228 (*Aufgaben mit Lösungen: Redoxsysteme*, 1).

κριτική σκέψη»), του Charles H. Corwin, το 2018. Όπως και σε πολλά άλλα εγχειρίδια, έτσι κι εδώ, η έννοια του στοιχείου στις υπό συζήτηση αρχαίες θεωρίες υπόρρητα προσαρμόζεται στις σύγχρονες προσλαμβάνουσες παραστάσεις, χωρίς καμιά κριτική συνεκτίμηση των πιθανών εννοιολογικών αποστάσεων ανάμεσα σε έναν χημικό του 21^{ου} αιώνα, έναν φυσικό φιλόσοφο του 17^{ου} και τον Αριστοτέλη, ο οποίος, κατά πώς διαβάζουμε, αφού υιοθέτησε την ιδέα του Εμπεδοκλή περί της στοιχειακής τετράδας, πρόσθεσε κι ένα πέμπτο στοιχείο, τον αιθέρα, ως ουσία που πληροί τον χώρο⁴³.

Η πρώτη πρόταση, στην πρώτη παράγραφο της ιστορικής υποενότητας του Corwin, μας ενημερώνει ότι «η πρωιμότερη έννοια της επιστήμης άρχισε με τον κινεζικό, τον αιγυπτιακό και τον ελληνικό πολιτισμό»⁴⁴. Το μοναδικό βήμα, όμως, πριν από τις ελληνικές φιλοσοφικές αναδιφήσεις, που κρίνεται άξιο να καταχωρηθεί σε αυτόν τον μικρό ιστορικό πίνακα είναι η αρχαία κινεζική θεωρία περί της θηλυκής δύναμης Γιν και της αρσενικής δύναμης Γιανγκ, των δύο αντίθετων αλλά αλληλεπιδρώντων δυνάμεων που ευθύνονται για τη δημιουργία του κόσμου. Για τον αιγυπτιακό πολιτισμό τίποτα δεν γράφεται πέρα από την απλή συγκαταρίθμηση της πρώτης πρότασης. Οι τρεις επόμενες παράγραφοι αφιερώνονται στις ελληνικές θεωρίες περί των στοιχείων και αμέσως μετά ξεκινά μια υποενότητα περί της επιστημονικής μεθόδου. Η αίσθηση που μένει στην αναγνώστρια είναι ότι κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ο ελληνικός πολιτισμός επωμίστηκε το καθήκον της μετάβασης από την «πρωιμότερη έννοια της επιστήμης» στα προστάδια δόμησης της κανονικής «επιστημονικής μεθόδου», από τη νηπιακή ηλικία της επιστήμης στα πρόθυρα της ενηλικίωσής της. Ο Εμπεδοκλής, μάλιστα, σκιαγραφείται ως ένας φιλόσοφος που συνήγαγε τη δική του θεωρία ερμηνεύοντας την εμπειρική παρατήρηση της καύσης ενός ξύλου και συνάπτοντας αυτήν την παρατήρηση σε άλλες εμπειρίες τέτοιου είδους⁴⁵.

Η εικόνα του φιλοσόφου ή του επιστήμονα που παρατηρεί όσα εκτυλίσσονται ενώπιόν του και σκαρώνει πρωτότυπες θεωρίες για να τα εξηγήσει είναι αρκετά οικεία στον σημερινό κοινό νου, ο οποίος έχει διαπαιδαγωγηθεί με το μήλο να πέφτει στο κεφάλι του Newton λίγο πριν ανακαλυφθεί η βαρυτική έλξη. Καμιά εμπειρική παρατήρηση καύσης, βέβαια, ως αφορμή θεωρητικής διερώτησης, δεν τεκμηριώνεται από τα σωζόμενα σπαράγματα των δύο έμμετρων έργων, ενός φυσιογνωστικού και ενός θρησκευτικού, ή ίσως και ενός ενιαίου

43. Charles H. Corwin, *Introductory Chemistry: Concepts and Critical Thinking* [1994], 8^η έκδ. (New York, NY: Pearson Education, Inc., 2018), 2.

44. *Ibid.*: The earliest concept of science began with the ancient Chinese, Egyptian, and Greek civilizations.

45. *Ibid.*

έργου, του ίδιου του Εμπεδοκλή που εκ των υστέρων τιτλοφορήθηκαν *Περὶ φύσεως* και *Καθαρμοί*, αντίστοιχα. Εκτός από φιλόσοφος, ο Εμπεδοκλής από τον Ακράγαντα (c. 495-c. 435 π.Κ.Χ.), αν θεωρήσουμε ως αξιόπιστα όσα ο ίδιος ισχυρίζεται στους σωζόμενους στίχους του, καθώς και τις αρχαίες μαρτυρίες για τον βίο του, έφερε και τις ιδιότητες του ποιητή, του μάντη, του θαυματοποιού, του θεραπευτή, του πολιτικού ηγέτη και του ρήτορα⁴⁶. Αν αφήσουμε στην άκρη την επιρροή που άσκησαν στη σκέψη του, μέσα ιδίως από τη σύζευξη της οντολογικής πολλαπλότητας με την κίνηση και της οντολογικής ενότητας με την ακινησία, προγενέστεροι στοχαστές, όπως ο Παρμενίδης⁴⁷, εμπνεύστηκε τη θεωρία του περί της φωτιάς, του νερού, της γης και του αέρα, η οποία μοιάζει να συγγενεύει με κάποιες περσικές ζωροαστρικές κοσμολογικές δοξασίες, μάλλον από θεουργικές τελετουργίες, στους κύκλους μύησης, πιθανότατα, του πυθαγορισμού της Magna Graecia, και όχι από εμπειρίες που αποκτήθηκαν στα πλαίσια μιας στενά φιλοσοφικής, διανοητικής ερευνητικής ή διδακτικής ενασχόλησης⁴⁸.

Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε επισημανθεί ότι είναι στο ιδιαίτερο πολιτισμικό κλίμα της Αθήνας των κλασικών χρόνων που η θεωρία του ακραγαντινού μύστη απεκδύεται σταδιακά το μυθολογικό και ποιητικό της περίβλημα⁴⁹. Πολύ πιο πρόσφατα, ο Peter Kingsley επιχειρηματολόγησε υπέρ της άποψης ότι το ποίημα του Εμπεδοκλή περί της φύσης πρέπει να τοποθετηθεί εξ ολοκλήρου σε ένα «μαγικό συγκείμενο»⁵⁰ και ότι οι «αθηνοκεντρικές» αναπαραστάσεις των προσωκρατικών στοχαστών, όπως ο Εμπεδοκλής, στριμώχνουν αναδρομικά αυτούς τους στοχαστές στον ιδεατό τύπο του αθηναίου φιλοσόφου της κλασικής αρχαιότητας, συσκοτίζοντας βαρύνουσες διαστάσεις του έργου τους, αλλά και τις πολλές χτυπητές ομοιότητές τους, ως ιστορικά πρόσωπα, με τους πέρσες μάγους του 6^{ου} και του 5^{ου} π.Κ.Χ. αιώνα⁵¹. Μπορούμε να φανταστούμε πόσο επιδεινώνεται αυτή η παραμόρφωση και

46. Βλ. Joseph Bidez, *La biographie d'Empédocle* (Gand: Librairie Clemen, 1894).

47. Ενδεικτικά βλ. D. O'Brien, *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources* (Cambridge: At the University Press, 1969), 43-45· Simon Trépanier, *Empedocles: An Interpretation* (New York, NY, and London: Routledge, 2004), 159-161.

48. Βλ. Joseph Bidez και Franz Cumont, *Les mages hellénisés: Zoroastre, Ostanés et Hystaspe d'après la tradition grecque* [1938], 2^η έκδ. (Paris: Les Belles Lettres, 2007), 238-240· Olaf Pedersen και Mogens Pihl, *Early Physics and Astronomy: A Historical Introduction* (New York, NY: Science History Publications, Neale Watson Academic Publications, Inc., 1974), 142-143.

49. Βλ. Otto Lagercrantz, *Elementum: Eine lexikologische Studie* (Uppsala: A.-B. Akademiska Bokhandeln / Leipzig: Otto Harrassowitz, [1911]), 16-18.

50. Peter Kingsley, *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 297.

51. Peter Kingsley, "Meetings with Magi: Iranian Themes Among the Greeks, from Xanthos of Lydia to Plato's

συσκότιση όταν ο Εμπεδοκλής στριμώχνεται αναδρομικά στον ακόμα πιο στενό ιδεατό τύπο του πειραματιστή επιστήμονα των τριών ή τεσσάρων τελευταίων αιώνων.

Η καύση, όμως, ενός χλωρού κλαδιού μέσα σε μια εστία έχει χρησιμοποιηθεί όντως, πολλούς αιώνες αργότερα, από τον Boyle, στο έργο του *The Sceptical Chymist*, ως παράδειγμα από την καθημερινή εμπειρία που θα μπορούσε να επικαλεστεί ένας συγκαρινός του περιπατητικός φυσικός φιλόσοφος προς επίρρωση της θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων, καθώς και από τον Paracelsus και κάποιους από τους επιγόνους του, ως παράδειγμα υπέρ της παρακελσιανής θεωρίας των τριών «πρώτων αρχών»⁵². Δεν θα έπρεπε, λοιπόν, να εκπλησσόμαστε που ο αμέσως επόμενος φυσικός φιλόσοφος στον οποίο δίνει ο Corwin τον λόγο, μετά από την παράγραφο για τον Αριστοτέλη, είναι ο Boyle, ως ο «άγγλος επιστήμονας» που στο «κλασικό βιβλίο» του (*The Sceptical Chymist*) διακήρυξε ότι «η θεωρητική εικοτολογία δεν έχει καμιά αξία αν δεν βασίζεται σε πειραματικές αποδείξεις». Με μια λήψη του ζητούμενου, που θα έπρεπε, ειδάλλως, αν ο συγγραφέας δεν μιλούσε από τη θέση ισχύος του κατόχου γνώσης που εκπαιδεύει αρχάριους, να εγείρει πολλά ερωτήματα, καταλύτης στην ιστορική διαδικασία διαμόρφωσης της ίδιας της «επιστημονικής μεθόδου» γίνεται μια γνωσιολογική αρχή την οποία έθεσε πρώτος επί τάπητος ένας «επιστήμονας»⁵³. Όπως και στην αφήγηση του Zumdahl, ο Boyle ενέχεται σε μια ανομολόγητη παραδοξότητα, μεταμφιεσμένη σε μια ευνόητη εισαγωγική δεδομένη γνώση. Φαίνεται να είναι ένας συνειδητός φορέας της επιστήμης, ένας ειδήμονας που είχε υπερβεί την υποκειμενική κατάσταση του «φιλοσόφου», του φορέα της «θεωρητικής εικοτολογίας», σε αντίθεση με τους κινέζους ή έλληνες μακρινούς προπομπούς του, που ήταν ασυνείδητοι φορείς της, πριν καν συσταθεί και παγιωθεί η μέθοδος που καθιστά την επιστήμη μια συνειδητή δραστηριότητα.

Για την κινέζικη αλχημεία ο Corwin δεν λέει απολύτως τίποτα, όπως και για την ελληνο-αιγυπτιακή αλχημεία. Και γενικά στο εγχειρίδιό του η αλχημεία αφήνεται έξω από την ιστορική διαδρομή που οδηγεί από τους αρχαίους κινέζους φιλοσόφους και τον Θαλή στον Boyle. Ο Δημόκριτος, αν και δεν περιλήφθηκε στην ιστορική υποενότητα του 1^{ου} κεφαλαίου,

Academy”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3^η σειρά, 5 (1995): 186-189.

52. Βλ. Allen G. Debus, “Fire Analysis and the Elements in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries”, *Annals of Science* 23 (1967): 130-133· William R. Eaton, *Boyle on Fire: The Mechanical Revolution in Scientific Explanations* (London and New York, NY: Continuum, 2005), 5-6.

53. Corwin, *Introductory Chemistry*, 2: In 1661, the English scientist Robert Boyle (1627-1691) published *The Sceptical Chymist*. In his classic book, Boyle stated that theoretical speculation was worthless unless it was supported by experimental evidence. This principle led to the development of the scientific method.

ανακάμπτει στην αρχή του 3^{ου}, περί «ύλης και ενέργειας», σε ένα παράθεμα εντός εισαγωγικών, από μια, υποτίθεται, δική του απόφαση, στο περιθώριο της σελίδας, και στην πρώτη παράγραφο του 4^{ου}, περί των «μοντέλων του ατόμου». Και στα δύο αυτά σημεία, είναι ο θεμελιωτής της έννοιας του ατόμου, με τον οποίο αντιδίκησε ο Αριστοτέλης για το πρόβλημα της διαιρετότητας της ύλης⁵⁴.

Η προϊστορία των σύγχρονων χημικών εννοιολογήσεων περί των στοιχείων και των ατόμων συρρικνώνεται σε ορισμένα επεισόδια της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η αλχημεία δεν έχει θέση σε αυτήν την προϊστορία, αλλά η ιστορία της δεν είναι ασύμπτωτη προς την ιστορία της χημείας, αφού εξισώνεται με την προϊστορία των χημικών εργαστηριακών πρακτικών. Ο Corwin ορίζει την αλχημεία ως μια «ψευδοεπιστήμη» την οποία εισήγαγαν οι Άραβες κατά τον 8^ο αιώνα. Οι αλχημιστές «πίστευαν στην ύπαρξη ενός μαγικού φίλτρου που είχε θαυματουργές θεραπευτικές δυνάμεις και μπορούσε να μεταστοιχειώσει τον μόλυβδο σε χρυσό», σύμφωνα με την πρώτη πρόταση του υποκεφαλαίου 1.2 περί της σύγχρονης χημείας, αλλά και με την απάντηση μιας άσκησης εννοιολογικής κατανόησης στο τέλος του 1^{ου} κεφαλαίου⁵⁵. Αν και τελικά «δεν άντεξε στη δοκιμασία του χρόνου», η αλχημεία προοιωνίσε τα «σχεδιασμένα, συστηματικά, επιστημονικά πειράματα που αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της σύγχρονης χημικής έρευνας»⁵⁶. Στο επίπεδο της χημικής θεωρίας, πάντως, οι εννοιολογικοί ακρογωνιαίοι λίθοι προοιωνίστηκαν πολύ πιο πριν, από τον Θαλή, τον Εμπεδοκλή, τον Αριστοτέλη, και κυρίως τον Δημόκριτο.

Και σε βιβλία γενικής χημείας, όμως, των οποίων οι ιστορικές υποενότητες παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από εκείνη του Zumdahl, η πρωτοκαθεδρία των ελλήνων φιλοσόφων δεν αμφισβητείται. Στις δύο σελίδες, π.χ., στις οποίες ο James O. Glanville, στο πόνημά του, *General Chemistry for Engineers* («Γενική χημεία για μηχανικούς»), το 2002, πραγματεύεται ιστορικά ζητήματα, αν και αναγνωρίζεται η ιστορική επίδραση της αλχημείας στη σύγχρονη χημεία, πάλι στις, εξίσου καθοριστικές, επιδράσεις της ιατρικής και της τεχνολογίας, καθώς και το γεγονός ότι, πέρα από τις παρακαταθήκες της αλχημείας σε επίπεδο εμπειρικών γνώσεων, «οι στιβαρές και πολύπλοκες ιδέες της αλχημείας επηρέασαν

54. *Ibid.*, 64 και 99.

55. *Ibid.*, 3 (η έμφαση στο πρωτότυπο): In the A.D. eighth century, the Arabs introduced the pseudoscience of **alchemy**. Alchemists conducted simple experiments and believed in the existence of a magic potion that had miraculous healing powers and could transmute lead into gold· A-7: Alchemists believed in a magic potion that had the power to heal and to transmute lead into gold (Appendix G: *Answers to Concept Exercises*: 1.1).

56. *Ibid.*, 3: Although alchemy did not withstand the test of time, it preceded the planned, systematic, scientific experiments that are the cornerstone of modern chemical research.

τα ανθρώπινα μυαλά για πάνω από χίλια χρόνια»⁵⁷, οι μόνες, κρίσιμες για τη χημεία, ιδέες που, συνθηματικά έστω, συζητούνται είναι οι φιλοσοφικές ιδέες περί της ύλης του Πλάτωνα, του Δημόκριτου και των φιλοσόφων της πυθαγόρειας σχολής⁵⁸. Την ίδια προνομιακή μεταχείριση απολαμβάνουν οι ιδέες των ελλήνων φιλοσόφων, παρά την ονομαστική αναφορά σε μια μικρή χορεία επιφανών αλχημιστών της μεσαιωνικής Δύσης, συμπεριλαμβανομένου, χωρίς κανένα αστερίσκο, του Paracelsus, και στη *Chimie générale pour ingénieur* («Γενική χημεία για μηχανικούς») του Claude K. W. Friedli, το 2002, στην υποενότητα για την ιστορία της χημείας πριν από την τομή που σηματοδοτεί το έργο του Antoine Lavoisier (1743-1794), ο οποίος εδώ χρίζεται «πρώτος χημικός της Ιστορίας», λόγω της διατύπωσης της αρχής της διατήρησης της μάζας στις χημικές αντιδράσεις, κατά τις έρευνές του για την καύση του υδράργυρου⁵⁹.

Ένα τρίτο, και χρονολογικά πιο πρόσφατο, συναφές παράδειγμα είναι τα δύο υποκεφάλαια περί της χημείας κατά την αρχαιότητα και κατά τον Μεσαίωνα στην 1^η θεματική ενότητα, υπό τον τίτλο “La química y el desarrollo de la ciencia y la tecnología” («Η χημεία και η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας»), της *Química I* του Álvaro Espinosa Ojeda, το 2020, όπου οι εικασίες περί της σύστασης της ύλης των προσωκρατικών φιλοσόφων και μόνο, όχι του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, καταλαμβάνουν μια ολόκληρη σελίδα για να ακολουθήσουν 3 μικρές παράγραφοι για τη μεσαιωνική περίοδο χωρίς καμιά αντίστοιχη περιγραφή, μολονότι η μεσαιωνική αλχημεία ορίζεται ως «επιστήμη που αναμίγνυε τη φυσική, τη μεταλλουργία και την ιατρική με στοιχεία φιλοσοφικά (στην Ευρώπη συνδέθηκε ακόμα και με την απόκρυφη τέχνη)»⁶⁰. Οι πεποιθήσεις των προσωκρατικών φιλοσόφων καλύπτουν τη μισή περίπου έκταση και της εισαγωγικής παραγράφου περί της ιστορίας της έννοιας του χημικού στοιχείου, από την αρχαιότητα ως και τον 19^ο αιώνα, στο 1^ο κεφάλαιο της 11^{ης} έκδοσης του *Allgemeine und Anorganische Chemie* των Erwin Riedel και Hans-Jürgen Meyer, το 2013, ενός από τα ελάχιστα εγχειρίδια, όμως, που δεν αποσιωπούν πλήρως τις θεωρητικές υποθέσεις των ίδιων των αλχημιστών για τη στοιχειακή υφή της ύλης: στην

57. James O. Glanville, *General Chemistry for Engineers* [2001], 2^η έκδ. (Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2003), 5: The powerful and complex ideas of alchemy influenced human minds for well over a thousand years.

58. *Ibid.*, 5-6.

59. Claude K. W. Friedli, *Chimie générale pour ingénieur* [2002], ανατύπ. (Lausanne: Presses Polytechniques et Universitaires Romandes, 2005), 19-21.

60. Álvaro Espinosa Ojeda, *Química I* (Benito Juárez: Klik Soluciones Educativas S.A. de C.V., 2020), 18-19· 19 (η έμφαση στο πρωτότυπο): [...] la **alquimia**, ciencia que mezclaba la física, la metalurgia y la medicina con elementos filosóficos (en Europa, incluso se relacionó con el arte oculto).

ίδια παράγραφο, οι συγγραφείς, έστω και με μια μικρή μονάχα πρόταση, προσθέτουν ότι για τους αλχημιστές του Μεσαίωνα το θείο, ο υδράργυρος και το άλας ήταν, επίσης, «στοιχεία»⁶¹.

Ακόμα και στην εκτενέστερη και πιο εκλεπτυσμένη, περισσότερο πυκνή σε πληροφορίες και λιγότερο διάτρητη από χάσματα, ιστορική επισκόπηση που, ξεφυλλίζοντας εγχειρίδια γενικής χημείας τυπωμένα από το 2000 και μετά, εντοπίσαμε, το 1^ο κεφάλαιο της *Química Geral* του Izrael Mordka Rozenberg, η οποία εκδόθηκε το 2002 και έχει ανατυπωθεί άλλες τέσσερις φορές ως το 2019, η αίγλη της ελληνικής αρχαιότητας φαίνεται να παραμένει αμείωτη, παρά την ανανέωση και τον εμπλουτισμό της ιστορικής εικόνας με πολλές νέες πτυχές που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μια μεγαλύτερη μετατόπιση του άξονα της αφήγησης προς το μεσαιωνικό παρελθόν και προς την πρώιμη νεωτερικότητα, από αυτήν που πράγματι, εδώ, συντελείται. Το τμήμα περί των οντολογικών απόψεων των ελλήνων φιλοσόφων είναι και το τμήμα όπου ανακινούνται θεωρητικά προβλήματα, και δη το πρόβλημα της σύστασης της ύλης, με αισθητά μεγαλύτερη ένταση απ' ό,τι στα τρία διακριτά τμήματα που έπονται, περί της (πρακτικής) χημείας κατά τους πρώτους αιώνες της εξάπλωσης του χριστιανισμού, περί της αλχημείας και περί της ιατροχημείας, αντίστοιχα.

Η ιστορική βαρύτητα που προσδίδεται στις θεωρίες του Θαλή, του Λεύκιππου και του Δημόκριτου, του Εμπεδοκλή και του Αριστοτέλη μοιάζει να είναι συγκρίσιμη με την ιστορική βαρύτητα που προσδίδεται στις θεωρίες των προδρόμων της σύγχρονης χημείας, κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, και με εκείνη της αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Stahl και τον Lavoisier για τη θεωρία του φλογιστού, χωρίς να υστερεί ακόμα και από τη βαρύτητα υπό την οποία κατανέμεται ιδιαίτερος κειμενικός χώρος στις χημικές θεωρίες του ύστερου 18^{ου} αιώνα και του πρώιμου 19^{ου} αιώνα⁶². Ο αρχαίος ελληνικός ατομισμός μονοπωλεί και την ιστορική εισαγωγική υποενοότητα του 4^{ου} κεφαλαίου, περί της ατομικής-μοριακής θεωρίας, όπου τα πρόσωπα του Αναξαγόρα, του Ζήνωνα, του Λεύκιππου, του Δημόκριτου, του Αριστοτέλη, ως αντιπάλου των ατομιστών, και του ρωμαίου ποιητή Titus Lucretius Carus, ως κατοπινού υπερασπιστή τους, παρελαύνουν επιβλητικά πριν από τον Newton και άλλους «σημαντικούς επιστήμονες» του 17^{ου} αιώνα, χωρίς τίποτα, κανένα άλλο ιστορικό πρόσωπο, καμιά άλλη

61. Erwin Riedel και Hans-Jürgen Meyer, *Allgemeine und Anorganische Chemie* [1979], 11^η έκδ. (Berlin und Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2013), 1.

62. Izrael Mordka Rozenberg, *Química Geral* [2002], 5^η ανατύπ. (São Paulo, SP: Editora Edgard Blücher Ltda. / Instituto Mauá de Tecnologia, 2019), 1-12.

θεωρία, να παρεμβάλλεται ενδιάμεσα⁶³.

Ο Paracelsus, του οποίου η θεωρία των τριών στοιχείων εκτίθεται ακροθιγώς από τον Rozenberg, στο 1^ο κεφάλαιο, στο τμήμα περί ιατροχημείας, συστήνεται ως πρωτουργός μιας βαθιάς αναθεώρησης των στόχων της αλχημείας, δηλαδή, και πάλι, στην πραγματικότητα, ως ένας αλχημιστής που έχει πάψει να είναι αλχημιστής. Πολύ πέρα από τα χωρικά ύδατα της αλχημείας πολιτογραφείται και ο Johannes Baptista Van Helmont (1580-1644), που κατατάσσεται, πάλι στον Boyle, στους πειραματιστές «πρώτους χημικούς» που ήρθαν σε ρήξη με την βαθιά ριζωμένη φιλοσοφική παράδοση, διαπνεόμενοι από τις νεοφανείς επιστημονικές προδιαθέσεις⁶⁴. Η κύρια συνεισφορά της αλχημείας στην ιστορία της χημείας περιορίζεται σε ένα σύνολο εμπειρικών ευρημάτων, σε ένα απόθεμα από νέες ουσίες και τεχνικές, που προέκυψαν παράπλευρα και διασώθηκαν, καθώς κυλούσε ο χρόνος, ενάντια στις βραχυπρόθεσμες επιδιώξεις των ίδιων των αλχημιστών. Πρόκειται για «ανακαλύψεις»

που πραγματοποιήθηκαν μέσα σε σκοτεινά εργαστήρια, κατάφορτα από αμέτρητα σκεύη και δοχεία κάθε λογής με τα πιο παράξενα σχήματα, με καββαλιστικά σύμβολα γραμμένα πάνω τους, ώστε όσα λαμβάνουν χώρα να περιβάλλονται με άκρα μυστικότητα, και γι' αυτό κιόλας πολλές από αυτές [τις ανακαλύψεις] έχουν πια χαθεί⁶⁵.

Ο Rozenberg δεν αποφεύγει, εν παρόδω, να πει ότι ο μεσαιωνικός φιλόσοφος και φραγκισκανός μοναχός Roger Bacon διέκρινε δύο διαφορετικούς τρόπους θεώρησης της αλχημείας, τον «θεωρητικό» (especulativo), όταν διερευνάται «ο σχηματισμός των πραγμάτων από τα στοιχεία», και τον «επιτελεστικό» (operativo), όταν διδάσκονται οι μέθοδοι «πορισμού πραγμάτων με τεχνικά μέσα», μιας ποικιλίας υλικών ουσιών, όχι αποκλειστικά και μόνο του αργύρου ή του χρυσού, με το τελικό αποτέλεσμα της τεχνητής δημιουργίας να είναι ποιοτικά καλύτερο απ' ό,τι θα μπορούσε να παραχθεί φυσικά⁶⁶. Στην

63. *Ibid.*, 44-46.

64. *Ibid.*, 7-8.

65. *Ibid.*, 6: Essas descobertas, realizadas em sombrios laboratórios entulhados com inúmeros utensílios e vasos com as mais variadas e estranhas formas, registradas com notações cabalísticas, que visavam a cercá-las de absoluto sigilo, e das quais muitas por isso mesmo se perderam, constituem a principal contribuição da Alquimia para o desenvolvimento posterior da Química.

66. *Ibid.*, 7: Para Bacon, a Alquimia deveria ser contemplada de dois pontos de vista: a) especulativo, quando tratava de formação das coisas a partir dos elementos; b) operativo, quando ensinava como obter coisas artificialmente, inclusive o ouro, melhores que as naturais. Σε αυτό το κεφάλαιο της διατριβής μας, γενικά μεταφράζουμε τους όρους “speculation” ή “speculative” (στα πορτογαλικά “especulativo”) ως «εικονολογία» και «εικονολογικός», γιατί εξετάζουμε κείμενα γραμμένα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες και σήμερα αυτή συνήθως τείνει να είναι η κεντρική σημασία των δύο όρων, σε κείμενα τουλάχιστον του είδους που εδώ μας απασχολεί. Στο 5^ο κεφάλαιο της διατριβής μας, όμως, όπου θα επανέλθουμε στη διάκριση του Bacon, θα δούμε

εξιστόρησή του, δεν αψηφά, επίσης, όπως τυπικά κάνουν, σήμερα, οι συγγραφείς εγχειριδίων γενικής χημείας, τις ίδιες τις αλχημικές θεωρίες. Μνημονεύει τη μεσαιωνική αλχημική διδασκαλία περί των δύο αρχών ή ουσιωδών ποιοτήτων της ύλης, περί της «ευφλεκτότητας» και της «μεταλλικότητας», που έχουν ως κρηπίδα ή φορέα τους δύο βασικά υλικά στοιχεία, το θείο και τον υδράργυρο. Συμπληρώνοντας την αριστοτελική θεωρία περί των τεσσάρων ποιοτήτων (τη θερμότητα, την ψυχρότητα, την ξηρότητα και την υγρότητα) που φέρονται, συμπλεκόμενες μεταξύ τους ανά δύο, από τέσσερα βασικά στοιχεία (τη φωτιά, τον αέρα, τη γη και το νερό)⁶⁷, η αλχημική αυτή θεωρία φιλοδοξούσε να εξηγήσει όλες τις υλικές γενέσεις και φθορές μέσω του συνδυασμού, σε διαφορετικές αναλογίες, μιας δέσμης βασικών ποιοτήτων-στοιχείων περισσότερο ευέλικτης και ευρείας από εκείνη της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας. Ειδικά για τα μέταλλα, «ο υδράργυρος παρείχε τις μεταλλικές ιδιότητες και το θείο μεταβίβαζε στο μέταλλο το ιδιαίτερο χρώμα του και άλλες ειδικές ιδιότητες»⁶⁸. Παρά την επισήμανση, όμως, της θεωρητικής εφευρετικότητας των αλχημιστών του Μεσαίωνα, η αλχημεία αξιολογείται γενικά, ήδη από την πρώτη παράγραφο του σχετικού υποκεφαλαίου στο ιστορικό αφήγημα του Rozenberg, απορριπτικά, ως μια «ψευδοεπιστήμη», ως ένα παράδοξο, πλασματικό είδος επιστήμης που αναδύθηκε στον αραβικό πολιτισμό, καρπός της διασταύρωσης «εμπειρικών γνώσεων κληρονομημένων από τους αρχαίους Αιγύπτιους» και φιλοσοφικών εικοτολογιών που είχαν εισαχθεί στην Αλεξάνδρεια από τον ελλαδικό χώρο, αλλά εν μέρει εμβαπτίστηκαν στον ανατολικό μυστικισμό⁶⁹.

ότι κατά τον Μεσαίωνα και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα η σημασιοδότηση των λατινικών όρων “speculatio” και “speculativus” ήταν διαφορετική. Ως εκ τούτου, στο συγκεκριμένο σημείο, κατ’ εξαίρεση για αυτό το κεφάλαιο, προτιμήσαμε την απόδοση «θεωρητικός», και όχι «εικοτολογικός», κάτι που, ελπίζουμε, στη συνέχεια θα φανεί δικαιολογημένο.

67. *Ibid.*, 4.

68. *Ibid.*, 6: Aos quatro princípios ou propriedades essenciais da matéria, de Aristóteles, e aos outros tantos elementos, a Alquimia junta mais dois: a combustibilidade e a metalicidade que teriam como suporte, respectivamente, o enxofre e o mercúrio. De acordo com as idéias dos alquimistas, qualquer espécie de matéria poderia ser obtida a partir desses elementos básicos, combinando-os em diferentes proporções. Em particular, a partir do enxofre e do mercúrio poder-se-ia obter qualquer metal; o mercúrio entraria com as propriedades metálicas e o enxofre conferiria ao metal a sua coloração e outras propriedades especiais.

69. *Ibid.* (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): No século VII, com a invasão do Egito pelos árabes, surge entre estes uma espécie de ciência. Com base nos conhecimentos empíricos herdados dos velhos egípcios e nas especulações filosóficas que, importadas da Grécia antiga por Alexandria, tinham recebido aí algumas tinturas de misticismo oriental, nasce a *Alquimia*. Da aposição do prefixo “al”, tipicamente árabe, ao nome original *Chemia* formou-se provavelmente o nome *Alchemia* do qual deriva o dessa pseudociência.

1.3. Από την ελληνική αρχαιότητα στον σύγχρονο ατομισμό, χωρίς ενδιάμεσες στάσεις.

Η μονομέρεια υπέρ της αρχαίας ελληνικής φυσικής φιλοσοφίας δεν μετριάζεται ούτε σε βιβλία γενικής χημείας τα οποία είναι πολύ φειδωλά στις ιστορικές παρεκβάσεις που περισπούν την προσοχή του αναγνώστη προς περιόδους προγενέστερες του 18^{ου} αιώνα. Ακόμα και σε αυτήν την κατηγορία εισαγωγικών εγχειριδίων, δεν εκλείπουν εντελώς οι φευγαλέες ματιές στη θεωρία των τεσσάρων στοιχείων. Αυτό δεν συμβαίνει πολύ συχνά. Και όταν συμβαίνει, ό,τι, με ελάχιστες αποσαφηνίσεις, μεταδίδεται είναι μια αρκετά απλουστευτική εκδοχή, μια προβολή, ως επί το πλείστον, της σημερινής έννοιας του στοιχείου στο παρελθόν η οποία αδικεί τόσο τη θεωρία του Αριστοτέλη περί των τεσσάρων θεμελιωδών ποιοτήτων όσο και τη θεωρία του Εμπεδοκλή για τα τέσσερα είδη ύλης, που στην αμιγή, καθαρμένη κατάσταση τους νοούνται ως «ρίζωματα» ή «θεοὶ δολιχαίωνες» («μακρόβιοι θεοί») και προσφωνούνται με ονόματα θεοτήτων («ὁ λαμπρὸς Ζεὺς, ἡ ζωοδότρα Ἥρα, ὁ Αἰδωνεύς κι ἡ Νῆστις, ποὺ μὲ τὰ δάκρυά της ποτίζει τοὺς θνητοὺς κρουνούς»)⁷⁰, ενώ στην κατάσταση της ανάμιξής τους εκπίπτουν σε «δαίμονες», θεοὺς που ἔχουν ἀπολέσει την πραγματικότητα της θείας φύσης τους και διατηροῦν μονάχα τη δυνατότητά της⁷¹.

Στη 2^η έκδοση, λ.χ., της *Chimie: Ch*, των Stéphane Perrio, Béatrice Roy και Jean-Yves Winum, το 2021, δεν γράφεται τίποτα περί αλχημείας, αλλά το 2^ο κεφάλαιο, περί των «μοντέλων των ατόμων», εισάγεται με μια πολύ μικρή παράγραφο για τις δοξασίες του Λεύκιππου και του Δημοκρίτου περί των ατόμων, τη θεωρία του Εμπεδοκλή περί των τεσσάρων στοιχείων και την υιοθέτησή της από τον Αριστοτέλη με την προσθήκη ενός πέμπτου στοιχείου, του αιθέρα ή της «πέμπτης ουσίας». Τα ονόματα των δύο αρχαίων

70. Hermann Diels, έκδ., *Die Fragmente der Vorsokratiker: Griechisch und deutsch* [1903], 9 έκδ., επιμ. Walther Kranz, 3 τόμ. (Berlin-Neukölln: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1959-1960), 1: 311 (στ. 15)-312 (στ. 1-2) [31 (21): B6]: τέσσαρα γὰρ πάντων ρίζωματα πρῶτον ἄκουε· | Ζεὺς ἀργῆς Ἥρη τε φερέσβιος ἡδ' Αἰδωνεύς | Νῆστις θ', ἡ δακρύοις τέγγει κρουνῶμα βρότειον. Το παράθεμα είναι από τη νεοελληνική απόδοση του Δημοσθένη Κούρτοβικ: G. S. Kirk, J. E. Raven και M. Schofield, *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* [1983²], μετάφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, 2^η έκδ. (Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1990 [1988]), 294 (αρ. 346 [6]).

71. Για τη θεωρία του Εμπεδοκλή περί των τεσσάρων «ριζών» βλ. ενδεικτικά Oliver Primavesi, *Empedokles 'Physika' I: Eine Rekonstruktion des zentralen Gedankengangs* (Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2008)· Carlo Santaniello, “Θεός, Δαίμων, Φρὴν Ἱερή: Empedocles and the Divine”, στο “Empédocle: Les Dieux, le sacrifice et la grâce”, ειδικό τεύχος, *Revue de Métaphysique et de Morale* 75, no. 3 (2012): 301-313· Timothy J. Crowley, “Aristotle, Empedocles, and the Reception of the Four Elements Hypothesis”, στο: *Brill's Companion to the Reception of Presocratic Natural Philosophy in Later Classical Thought*, επιμ. Chelsea C. Harry και Justin Habash (Leiden and Boston, MA: Brill, 2021), 352-376.

ελλήνων ατομιστών φιλοσόφων επανέρχονται και στην αρχή της υποενότητας του ίδιου κεφαλαίου, περί των ιστορικών σταθμών «ανάπτυξης της ατομικής θεωρίας», πριν από εκείνα του Lavoisier, εισηγητή του νόμου διατήρησης της μάζας, του Joseph Proust (1754-1826), εισηγητή του νόμου των ορισμένων αναλογιών, και του Dalton, εισηγητή του νόμου των πολλαπλών αναλογιών⁷². Η ελληνική θεωρία περί των «τεσσάρων ειδών ύλης» και η έννοια του ατόμου, ως το μικρότερο συστατικό στοιχείο της ύλης και το έσχατο όριο της διαίρεσής της, κατά τον Δημόκριτο, αυτά είναι όλα κι όλα που ανακαλύπτει η φοιτήτρια «Άννα», το ένα από τα δύο φανταστικά πρόσωπα γύρω από τη μαθητεία των οποίων εκτυλίσσεται το κείμενο της 5^{ης} έκδοσης της *Introduction to Chemistry* των Richard C. Bauer, James P. Birk και Pamela S. Marks, το 2019, καθώς ανασκαλεύει την προϊστορία της σύγχρονης έννοιας του ατόμου⁷³. Η αλχημεία και οι αλχημιστές απουσιάζουν. Σύμφωνα με τον William L. Masterton και την Cecile N. Hurley, στην 8^η έκδοση της *Chemistry: Principles and Reactions*, το 2016, στην αρχή του 5^{ου} κεφαλαίου, περί των αερίων, οι Έλληνες, γενικά, χωρίς κάποιον άλλο προσδιορισμό, πίστευαν ότι ο αέρας, μαζί με τη γη, το νερό και τη φωτιά, είναι τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία της φύσης. Οι «αλχημιστές», εδώ, κατονομάζονται μια και μόνο φορά, ως εκείνοι που επινόησαν ένα ειδικό σύμβολο για το οξείδιο του αρσενικού, που εσφαλμένα ταύτιζαν με το στοιχειακό αρσενικό, και παρότρυναν τις γυναίκες να αλείφουν με αυτήν την ουσία τα πρόσωπά τους για να λευκαίνουν την επιδερμίδα τους⁷⁴.

Σε δύο μικρές παραγράφους, αντίθετα, τοποθετημένες σε ένα ξεχωριστό πλαίσιο κειμένου, με θέμα τον «δεσμό της χημείας με την υγεία» μέσα από το ειδικό ιστορικό παράδειγμα του Paracelsus, στην 6^η, παγκόσμια έκδοση του *General, Organic, and Biological Chemistry: Structures of Life* («Γενική, οργανική και βιολογική χημεία: Δομές της ζωής») της Karen Timberlake, το 2021, στην 6^η έκδοση, της *Basic Chemistry* της ίδιας συγγραφέα και του William Timberlake, το 2020, καθώς και στη 13^η, παγκόσμια έκδοση της *Chemistry: An Introduction to General, Organic, and Biological Chemistry* και πάλι της Karen Timberlake, το 2019, πληροφορούμαστε ότι τα πρώιμα μεταστοιχειωτικά εγχειρήματα των αλχημιστών ήταν «κάποιες από τις πρώτες παρατηρήσεις και πειράματα όπου χρησιμοποιήθηκε η επιστημονική μέθοδος». Ο ίδιος ο Paracelsus «άλλαξε την αλχημεία κατά τρόπους που

72. Stéphane Perrio, Béatrice Roy και Jean-Yves Winum, *Chimie: Ch* [2017], 2^η έκδ. (Malakoff: Dunod, 2021), 24 και 28.

73. Richard C. Bauer, James P. Birk και Pamela S. Marks, *Introduction to Chemistry* [2007], 5^η έκδ. (New York, NY: McGraw-Hill Education, 2019), 57.

74. William L. Masterton και Cecile N. Hurley, *Chemistry: Principles and Reactions* [1989], 8^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2016), 20 και 95.

βοήθησαν στη θεμελίωση της σύγχρονης ιατρικής και χημείας». Από την εποχή των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων, όμως, ως και τον 16^ο αιώνα, οι αλχημιστές συλλάμβαναν την ύλη, χωρίς σοβαρούς θεωρητικούς νεωτερισμούς, υπό το φως της παλιάς καλής ελληνικής θεωρίας των τεσσάρων «συστατικών της φύσης»⁷⁵. Οι έλληνες φιλόσοφοι, κατά την Timberlake, σε ένα άλλο σημείο των βιβλίων της, ήταν και εκείνοι που πρώτοι επιχειρηματολόγησαν υπέρ της ιδέας, που θα προβιβαστεί σε μια επιστημονική θεωρία το 1808 από τον Dalton, ότι όλα τα υλικά σώματα συνίστανται από ελάχιστα σωματίδια ονομαζόμενα άτομα⁷⁶.

Ένας από τους λόγους αποτυχίας των «χημικών πριν από κάμποσους αιώνες (που κοινότερα αποκαλούνται αλχημιστές)», στα πειράματά τους για τη μεταστοιχείωση του μόλυβδου σε χρυσό, όπως διαβάζουμε στην 11^η έκδοση, το 2017, του *General Chemistry: Principles and Modern Applications* («Γενική χημεία: Αρχές και σύγχρονες εφαρμογές») του Ralph H. Petrucci, με τη συνεργασία των F. Geoffrey Herring, Jeffry D. Madura και Carey Bissonnette, ήταν το γεγονός ότι προσπαθούσαν να εφαρμόσουν την εσφαλμένη θεωρητική υπόθεση του Αριστοτέλη περί των τεσσάρων θεμελιωδών ουσιών⁷⁷. Στην 7^η έκδοση, ωστόσο, του *Chemical Principles: The Quest for Insight* («Χημικές αρχές: Η αναζήτηση της κατανόησης») του Peter Atkins και της Loretta Jones, μαζί με τον Leroy Laverman, το 2016, οι συγγραφείς, χωρίς ονομαστική μνεία του Αριστοτέλη, του Δημόκριτου ή του Εμπεδοκλή, διευκρινίζουν ότι οι αντιλήψεις των αρχαίων έλληνες φιλόσοφοι για τα «στοιχεία» δεν διαφέρουν και πολύ από τις σύγχρονες προσεγγίσεις. «Στη βάση πειραμάτων», όμως, «σήμερα είναι γνωστό ότι υπάρχουν στην πραγματικότητα πάνω από 100 στοιχεία», και όχι μονάχα τέσσερα⁷⁸.

75. Karen Timberlake, *General, Organic, and Biological Chemistry: Structures of Life: Global Edition* [2002], 6^η έκδ., με συνεισφορές της MaryKay Orgill (Harlow: Pearson Education Limited, 2021), 38: From the time of the ancient Greeks to the sixteenth century, alchemists described matter in terms of four components of nature: earth, air, fire, and water. [...] The alchemists also designed some of the first laboratory equipment and developed early laboratory procedures. These early efforts were some of the first observations and experiments using the scientific method. [...] Paracelsus changed alchemy in ways that helped establish modern medicine and chemistry. Πρβλ. Karen Timberlake, *Chemistry: An Introduction to General, Organic, and Biological Chemistry: Global Edition* [1976], 13^η έκδ., με συνεισφορές της MaryKay Orgill (Harlow: Pearson Education Limited, 2019), 34· Karen Timberlake και William Timberlake, *Basic Chemistry* [2005], 6^η έκδ. (Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2020), 4.

76. Timberlake, *General, Organic, and Biological Chemistry*, 141· Timberlake, *Chemistry*, 136· Timberlake και Timberlake, *Basic Chemistry*, 108.

77. Ralph H. Petrucci et al., *General Chemistry: Principles and Modern Applications* [1972], 11^η έκδ. (Toronto: Pearson, 2017), 2 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Aristotle assumed four fundamental substances: [...] Chemists of several centuries ago (more commonly referred to as alchemists) tried, in vain, to apply the four-element idea to turn lead into gold. They failed for many reasons, one being that the four-element assumption is false.

78. Peter Atkins, Loretta Jones και Leroy Laverman, *Chemical Principles: The Quest for Insight* [1999], 7^η έκδ. (New York, NY: W. H. Freeman / Macmillan Learning, 2016), F15: Their concept of an element is similar to the

Στο βιβλίο των Atkins, Jones και Laverman, η πρώτη γνωστή συσκευή απόσταξης, η οποία αναπαρίσταται, με εντελώς σύγχρονες εικονογραφικές συμβάσεις, στο περιθώριο μιας σελίδας όπου παρατίθενται οι χημικές τεχνικές διαχωρισμού, αποδίδεται σε μια αλχημίστρια, τη Μαρία την Ιουδαία, η οποία έζησε κατά τον 1^ο αιώνα Κ.Χ.⁷⁹. Αλλά και το ίδιο το «όνειρο των αλχημιστών», η επίμονη στόχευση στη μετατροπή ενός στοιχείου σε ένα άλλο, δεν αποπέμπεται ως σύμπτωμα μιας αφετηριακής οντολογικής ή γνωσιολογικής πλάνης ή μιας ηθικής παρεκτροπής. Ιστορικά ήταν, όπως εδώ μαθαίνουμε, «μια από τις ρίζες της σύγχρονης χημείας». Και αν οι προσδοκίες των αλχημιστών, κατά το παρελθόν, διαψεύστηκαν, αυτό οφείλεται στο ότι οι χημικές τεχνικές στις οποίες είχαν πρόσβαση ήταν αναποτελεσματικές γιατί «συνεπάγονταν ενεργειακές μεταβολές πολύ πιο ασθενείς από εκείνες που απαιτούνται για να προωθηθούν βίαια τα νουκλεόνια μέσα στους πυρήνες»⁸⁰, γιατί, με άλλα λόγια, η εμβέλεια και η δραστικότητα τους ήταν ακόμα ανεπαρκείς. Σήμερα, η μεταστοιχείωση έχει πλέον «αναγνωριστεί στη φύση και επιτευχθεί στο εργαστήριο, με τη χρήση μεθόδων, όμως, που οι πρώιμοι αλχημιστές δεν μπορούσαν καν να ονειρευτούν»⁸¹.

Η επιδίωξη της αθανασίας και η απόκτηση πλούτου χωρίς περιορισμούς αποκαθίστανται ηθικά, ως κίνητρα με ευεργετικές, στη μακρά διάρκεια, επιπτώσεις, από τον έναν εκ των τριών συγγραφέων του *Chemical Principles: The Quest for Insight*, τον εταίρο του Κολλεγίου Lincoln, στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, Atkins, σε μια άλλη, πολύ πιο γενική και συνοπτική, εισαγωγή στη χημεία, για το ευρύ κοινό, το *Chemistry: A Very Short Introduction*, του 2015. Το «αδιαίτερο είδος απληστίας» των αλχημιστών ήταν που «ενέπνευσε την ανθρωπότητα να ξεκινήσει ένα συναρπαστικό ταξίδι που αγγίζει σήμερα τον καθέναν από εμάς». Για να παρασκευάσουν «ελιξίρια που θα υπερνικούσαν τις σωματικές ασθένειες» και «συνταγές που θα μετέτρεπαν λίγο-πολύ οτιδήποτε μοιάζει με τον χρυσό [...] σε πραγματικό χρυσό», οι αλχημιστές έπρεπε να πειραματιστούν με τον «κατάλληλο χειρισμό της ύλης». Μέσα από το «ακατάπαυστο “μαστόρεμα” της ύλης» εξοικειώθηκαν με τις υλικές μεταβολές και εφοδιάστηκαν με το «λίπασμα, συχνά κυριολεκτικά, από το οποίο έμελλε να αναδυθεί μια

modern view, but, on the basis of experiments it is now known that there are actually more than 100 elements, [...].

79. *Ibid.*, F53.

80. *Ibid.*, 755: The transmutation of elements—the conversion of one element into another, particularly of lead into gold—was the dream of the alchemists and one of the roots of modern chemistry. However, the alchemists had access only to chemical techniques, which proved ineffective because they involved energy changes far too weak to force nucleons into nuclei.

81. *Ibid.*: Transmutation has now been recognized in nature and achieved in the laboratory, but by using methods undreamed of by the early alchemists.

πραγματική επιστήμη, η χημεία». Για να προσαρτηθεί, ασφαλώς, η χημεία, ως πεδίο «μελέτης της ύλης και των μετασχηματισμών που μπορεί να υποστεί», κανονικά στην επικράτεια των φυσικών επιστημών, «όπου ποιοτικές έννοιες μπορούν να γίνουν ποσοτικές και να ελεγχθούν διεξοδικά σε αντιπαραβολή προς τις θεωρίες που τις περιβάλλουν και τις φωτίζουν», χρειάστηκε να αναπτυχθεί η «ικανότητα της επακριβούς ζύγισης των πραγμάτων», η οποία «όπλισε την ανθρωπότητα με τη δυνατότητα να επισυνάπτει στην ύλη αριθμούς». Ο ζυγός, αυτό ήταν το «κύριο όργανο της μετάβασης από την αλχημεία στη χημεία», αλλά και το όργανο που οδήγησε στην έννοια του ατόμου, στην οποία «βασίζονται όλες οι εξηγήσεις στη χημεία» και η οποία «ενδημούσε ατεκμηρίωτη στον ανθρώπινο νου» πολύ πριν την εδραιώσει «στο έδαφος της επιστήμης» ο Dalton, από την αρχαιότητα, από τότε όπου οι έλληνες φιλόσοφοι «είχαν εικάσει, χωρίς την παραμικρή απόδειξη, ότι υπάρχουν κάποιου είδους τελικοί αδιαίρετοι κόκκοι στον κόσμο»⁸².

Οι αλχημιστές προσκόμισαν στην ιστορία της χημείας, ασυνείδητα, το εμπειρικό «λίπασμα». Οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι, μια, εμπειρικά αστήρικτη ακόμα, έννοια που λανθάνει στον πυρήνα όλων των σύγχρονων χημικών αιτιολογήσεων. Και όντως, σε εγχειρίδια χημείας που αρκούνται σε λιγосτές ιστορικές πινελιές, πολύ συχνότερα από τη θεωρία των τεσσάρων στοιχείων υπενθυμίζεται, μέσω τηλεγραφικών αποφάνσεων ή κατάφωρων αναχρονισμών, η θεωρητική συμβολή του Λεύκιππου και του Δημόκριτου, ως μακρινών θεμελιωτών του ατομισμού, επισκιάζοντας ακόμα και τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, οι οποίοι, σε αυτήν την κατηγορία βιβλίων, γίνονται δεκτοί στο (αστραπιαίο ή προσχηματικό) ιστορικό κάδρο αποκλειστικά και μόνο ως αντίπαλοι των ατομιστών φιλοσόφων. Χωρίς να έχουμε την πρόθεση να επιδοθούμε σε μια εξαντλητική καταγραφή, μπορούμε να καταθέσουμε ένα πλήθος σχετικών τεκμηρίων, πάντα για τις δύο τελευταίες δεκαετίες:

- 1) η 15^η, παγκόσμια έκδοση του *Chemistry: The Central Science* («Χημεία: Η κεντρική επιστήμη») του Theodore E. Brown και του H. Eugene LeMay, Jr., μαζί με άλλους 5 συνεργάτες, το 2022, στην οποία ο ατομισμός του Δημόκριτου, μονολεκτικά σχεδόν, αντιδιαστέλλεται στη θεωρία περί άπειρης διαιρετότητας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη⁸³ και τηρείται σιωπή για την αλχημεία, αν και οι συγγραφείς διατείνονται

82. Peter Atkins, *Chemistry: A Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 1-2. Τα παραθέματα είναι από τη δημοσιευμένη ελληνική μετάφραση: Atkins, *Χημεία: Μια συνοπτική εισαγωγή* [2015], μετάφρ. Ηλίας Κακουλίδης, επιμ. Γιάννης Παπαδόγγονας (Ηράκλειο και Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020), 1-2.

83. Theodore L. Brown et al., *Chemistry: The Central Science: Global Edition* [1977], 15^η έκδ., με συνεισφορές

ότι ο ατομισμός επανέκαμψε στην Ευρώπη κατά τον 17^ο αιώνα όταν «οι χημικοί έμαθαν να μετρούν τις ποσότητες των στοιχείων που αντιδρούσαν μεταξύ τους για να σχηματίσουν νέες ουσίες», και κατά συνέπεια η ιδέα των στοιχείων μπορούσε να δεθεί σφιχτότερα με την ιδέα των ατόμων, σε μια νέα ατομική θεωρία, την οποία τελικά θα καταστρώσει στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Dalton⁸⁴.

2) η 14^η έκδοση της *Chemistry* του Raymond Chang, το 2022, με τη συνυπογραφή του Jason Overby, όπου η έννοια του ατόμου στον Δημόκριτο, στο υποκεφάλαιο περί της «επιστημονικής μεθόδου» του 1^{ου} κεφαλαίου, εμφανίζεται ως μια θεμελιώδης αρχή της χημείας, για την επεξεργασία της οποίας απαιτήθηκαν πάνω από δύο χιλιετίδες, και η μακραίωνη παρουσία των αλχημιστών ανακαλείται μονάχα σε μια από τις ασκήσεις στο τέλος του υποκεφαλαίου για την «πυρηνική μεταστοιχείωση»⁸⁵.

3) η 8^η έκδοση του *Chemistry: The Molecular Nature of Matter* («Χημεία: Η μοριακή φύση της ύλης») των Neil D. Jespersen, Alison Hyslop και James E. Brady, το 2022, όπου ακόμα και οι χημικοί του 19^{ου} αιώνα, που δεν διέθεταν τον κατάλληλο εργαστηριακό εξοπλισμό για ακριβείς ποσοτικές μετρήσεις, προσαγορεύονται «αλχημιστές» και ο Δημόκριτος δεν αναφέρεται ονομαστικά, αλλά δηλώνεται ότι ο Dalton αξιοποίησε την έννοια του ατόμου που είχε συλληφθεί, χωρίς πειραματική επιβεβαίωση, 2.500 χρόνια πριν από κάποιους έλληνες φιλοσόφους και ήταν ως τότε αμφιλεγόμενη⁸⁶.

4-5) τα δύο εγχειρίδια γενικής χημείας του Nivaldo J. Tro: η 5^η έκδοση του *Chemistry: A Molecular Approach* («Χημεία: Μια μοριακή προσέγγιση»), το 2021, και η 2^η έκδοση του *Chemistry: Structure and Properties* («Χημεία: Δομή και ιδιότητες»), το 2018, όπου μια μικρή παράγραφος αφιερώνεται στη διχογνωμία περί διαιρετότητας της ύλης ανάμεσα στη φιλοσοφική σχολή που εκπροσωπούσαν ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος, και εκείνη που εκπροσωπούσαν ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, ενώ και πάλι οι αλχημιστές, ως «πρώιμοι χημικοί του Μεσαίωνα» αυτήν τη φορά, μνημονεύονται

του Michael W. Lufaso (Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2022), 90.

84. *Ibid.* (η έμφαση στο πρωτότυπο): The notions of **atoms** reemerged in Europe during the seventeenth century. As chemists learned to measure the amounts of elements that reacted with one another to form new substances, the ground was laid for an atomic theory that linked the idea of elements with the idea of atoms.

85. Raymond Chang και Jason Overby, *Chemistry* [1981], 14^η έκδ. (New York, NY: McGraw-Hill Education, 2022), 4, 41, 899 (*Problems*: 19.40).

86. Neil D. Jespersen, Alison Hyslop και James E. Brady, *Chemistry: The Molecular Nature of Matter* [1993], 8^η έκδ. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2022), 8-9.

μόναχο στο υποκεφάλαιο για την «πυρηνική μεταστοιχείωση», με την επεξήγηση ότι οι αποτυχίες τους οφείλονται στο γεγονός ότι επιχειρούσαν να μεταστοιχειώσουν τα κοινά μέταλλα με χημικές αντιδράσεις και όχι με πυρηνικές⁸⁷.

- 6) η 9^η έκδοση του *Chemistry: The Molecular Nature of Matter and Change* («Χημεία: Η μοριακή φύση της ύλης και της αλλαγής») του Martin Silberberg και της Patricia Amateis, το 2021, όπου ο Δημόκριτος, ο «πατέρας του ατομισμού», επικροτείται για τον διαφορετικό, από τους συγκαιρινούς του φιλοσόφους, τρόπο σκέψης του και οι αλχημιστές, εκτός από το υποκεφάλαιο περί «πυρηνικής μεταστοιχείωσης», ανακύπτουν στιγμιαία και σε τρεις ακόμα σελίδες ως επινοητές ονομάτων για χημικές ουσίες και χρήστες χημικών μιγμάτων⁸⁸.
- 7) η 7^η έκδοση της *Introductory Chemistry: An Active Learning Approach* («Εισαγωγική χημεία: Μια προσέγγιση ενεργής μάθησης» των Mark S. Cracolice και Edward I. Peters, το 2021, όπου ο Αριστοτέλης, όπως και στα σχετικά αποσπάσματα των εγχειριδίων του Nivaldo J. Tro (αρ. 4-5), δεν είναι παρά ο αντίπαλος του Δημόκριτου και οι αλχημιστές δεν είναι παρά οι ματαιοπονούντες θηρευτές των μυστικών της μεταστοιχείωσης που η σύγχρονη χημεία έχει αποσφραγίσει⁸⁹.
- 8) η τελευταία, αναθεωρημένη έκδοση (22-0276) της *Χημείας* για την Α΄ Λυκείου, το 2021, από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, όπου θίγεται η αντίθεση ανάμεσα στη θεώρηση του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για τη «συνεχή διαίρεση της ύλης» και σε εκείνη του Λεύκιππου και του Δημόκριτου περί της αναγωγής των υλικών σωμάτων σε πολύ μικρά αδιαίρετα σωματίδια, με τον δεύτερο να εκθειάζεται και ξεχωριστά ως πρώτος εισηγητής της έννοιας της ασυνέχειας της ύλης και του ατόμου, ενώ τα μόνα σημεία όπου μπορεί κανείς να πληροφορηθεί κάτι περί αλχημείας είναι στο εσωτερικό δύο πλαισίων στο περιθώριο δύο σελίδων, στο 4^ο και το 5^ο κεφάλαιο, στα οποία οι μαθητές ενημερώνονται ότι το βιβλίο του Boyle, «Ο Σκεπτικιστής Χημικός», «έθεσε τις βάσεις

87. Nivaldo J. Tro, *Chemistry: A Molecular Approach: Global Edition* [2007], 4^η έκδ. (Harlow: Pearson Education Limited, 2021), 93 και 1014· Tro, *Chemistry: Structure and Properties* [2015], 2^η έκδ. (Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2018), 35, 41, 918.

88. Martin S. Silberberg και Patricia Amateis, *Chemistry: The Molecular Nature of Matter and Change* [1996], 9^η έκδ. (New York, NY: McGraw-Hill Education, 2021), 41, 48, 597, 746 (*Problems in Context*: 16.68), 1000 (*Problems in Context*: 21.21), 1089, 1104.

89. Mark S. Cracolice και Edward I. Peters, *Introductory Chemistry: An Active Learning Approach* [1998], 7^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021), 155, 799-800.

για τη μετάβαση από την αλχημεία στη μοντέρνα χημεία» και ότι ο Ernest Rutherford, ο επιστήμονας που πρώτος πέτυχε την τεχνητή μεταστοιχείωση, αντιφώνησε στον συνεργάτη του Frederick Soddy «Για το όνομα του θεού μη τη λες μεταστοιχείωση θα μας κόψουν το κεφάλι σαν αλχημιστές»⁹⁰.

9) η 12^η έκδοση του *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* («Εισαγωγή στη γενική, οργανική και βιοχημεία») του Frederick A. Bettelheim, μαζί με 6 συνεργάτες του, το 2020, όπου μάταια θα ψάχναμε έστω και μια μονάχα νύξη περί αλχημείας και η ατομική θεωρία του Δημόκριτου τοποθετείται στον αντίποδα της θεωρίας περί άπειρης διαιρετότητας της ύλης του Ζήνωνα του Ελεάτη⁹¹.

10) η 5^η έκδοση της *Chemistry* της Julia Burdge, το 2020, όπου επαναλαμβάνονται, σχεδόν κατά λέξη, όσα γράφει ο Chang, στη δική του *Chemistry* (αρ. 2), για τον Δημόκριτο και τους αλχημιστές, με την προσθήκη, στο υποκεφάλαιο για την «πυρηνική μεταστοιχείωση», μιας δεύτερης αναφοράς στους αλχημιστές, σε ένα «πρόβλημα πρακτικής» το οποίο καταλήγει στην ερώτηση κρίσης γιατί σήμερα εξακολουθεί να εξορύσσεται ο χρυσός δεδομένου ότι είναι πια εφικτή η πυρηνική μεταστοιχείωση⁹².

11) η 8^η έκδοση της *Chemistry* του John E. McMurry και του Robert C. Fay, μαζί με την Jill K. Robinson, το 2020, στην οποία ο Δημόκριτος φαίνεται να ηγείται μιας ομάδας φιλοσόφων αντιτιθέμενης στην πλειοψηφία των ομολόγων τους, που, μαζί με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, πίστευαν ότι η ύλη είναι απείρως διαιρετή· όπως και στην τελευταία έκδοση της *Introduction* του Bettelheim (αρ. 8), δεν λέγεται απολύτως τίποτα περί αλχημείας, αλλά, αντίθετα, σημειώνεται ότι κατά τις δύο χιλιετίδες που χωρίζουν τον Δημόκριτο από τη γέννηση της σύγχρονης επιστήμης πολύ λίγα πράγματα

90. Στέλιος Λιοδάκης et al., *Χημεία: Για την Α' τάξη γενικού λυκείου*, αναθεωρημένη έκδ. 22-0276 ([Αθήνα]: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», [2021]), 12-13, 23, 44, 137, 169. Ο διάλογος αυτός ανάμεσα στον Ernest Rutherford (1871-1937) και τον Frederick Soddy (1877-1956) έχει κοινοποιηθεί από τον δεύτερο, βλ. Muriel Howarth, *Pioneer Research on the Atom: Rutherford and Soddy in a Glorious Chapter of Science: The Life Story of Frederick Soddy* (London: New World Publications, 1958), 83-84. Ο ίδιος ο Soddy, όμως, μετά από τα πειράματά του με τον Rutherford, αναθεώρησε τη γνώμη του για την αλχημεία και τη σχέση της με τη χημεία. Μετά από αυτήν την εμπειρία, στις τότε πανεπιστημιακές διαλέξεις του για την ιστορία της χημείας, η αλχημεία πια οριζόταν ως ένα αρχικό στάδιο της χημείας και η μεταστοιχείωση ως ένας θεμιτός στόχος για τους χημικούς. Βλ. Lawrence M. Principe, *Alchemy and Chemistry: Breaking Up and Making Up (Again and Again): Dibner Library Lecture: December 11, 2014* (Washington, D.C.: Smithsonian Libraries, 2017), 55.

91. Frederick A. Bettelheim et al., *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1984], 12^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2020), 26.

92. Julia Burdge, *Chemistry* [2009], 5^η έκδ. (New York, NY: McGraw-Hill Education, 2020), 40, 935 και 950 (*Conceptual Problems*: 20.43).

παραπάνω έγιναν γνωστά για τα στοιχεία και τα άτομα⁹³.

- 12) η 6^η έκδοση του *Lezioni di chimica* («Μαθήματα χημείας») των Paolo Dapporto, Paola Paoli και Patrizia Rossi, το 2020, όπου, στην πρώτη κιόλας παράγραφο του 1^{ου} κεφαλαίου, επιτελείται το ίδιο ιστορικό άλμα από τον Λεύκιππο, τον Δημόκριτο, τον Αριστοτέλη, ως αντίπαλο των δύο πρώτων φιλοσόφων, και τον ρωμαίο ποιητή Titus Lucretius Carus, ως συνεχιστή του έργου του Δημόκριτου, στον Dalton, ενώ οι αλχημιστές απουσιάζουν εντελώς⁹⁴.
- 13) η 8^η, παγκόσμια έκδοση του *Fundamentals of General, Organic, and Biological Chemistry* («Θεμελιώδη στοιχεία της γενικής, οργανικής και βιολογικής χημείας») των John McMurry, David S. Ballantine, Carl A. Hoeger, Virginia E. Peterson και τριών ακόμα συνεργατών, το 2018, όπου ο Δημόκριτος, ο οποίος διαφώνησε με τον Αριστοτέλη, στο ζήτημα της διαιρετότητας της ύλης, και πάλι, είναι ο μόνος κατονομαζόμενος παραγωγός μιας θεωρίας για τη σύσταση της ύλης πριν από τον Dalton· η ιστορική δε παρουσία των αλχημιστών απασχολεί τους συγγραφείς μόνο σε μια άσκηση στο τέλος του κεφαλαίου 11, περί της πυρηνικής χημείας⁹⁵.
- 14) η 5^η έκδοση της *Chemistry* του Rob Lewis και του Wynne Evans, το 2018, όπου τα ιστορικά ίχνη της αλχημείας απαλείφονται και ο Dalton φέρεται να αναβιώνει και να εκλεπτύνει μια θεωρία των αρχαίων Ελλήνων⁹⁶.
- 15) η 3^η έκδοση της *Allgemeine und Anorganische Chemie* του Michael Binnewies και των συνεργατών του, το 2016, όπου, ως είθισται και σε πολλά άλλα εγχειρίδια, χαράσσεται, στα γρήγορα, μια νοητή γραμμή που συνδέει αναδρομικά, χωρίς κανένα αξιοσημείωτο ενδιάμεσο σταθμό, τον Dalton με τον Δημόκριτο και οι αλχημιστές, στα δύο και μοναδικά χωρία στα οποία η μορφή τους ξεπροβάλλει, εκτοπίζονται στη σφαίρα της πρακτικής επιτηδειότητας που σωρεύει επωφελή αποτελέσματα ενάντια στα ίδια τα κίνητρά της, τη μια φορά ως αλχημιστές του Μεσαίωνα που πειραματίζονταν με τον

93. Jill K. Robinson, John E. McMurry και Robert C. Fay, *Chemistry* [1995], 8^η έκδ. (Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2020), 34.

94. Paolo Dapporto, Paola Paoli και Patrizia Rossi, *Lezioni di chimica* [2002], 6^η έκδ. (Bologna: Società Editrice Esculapio, 2020), 1.

95. John McMurry et al., *Fundamentals of General, Organic, and Biological Chemistry: Global edition* [1992], 8^η έκδ., με συνεισφορές της Sara Madsen, μετατροπές στο σύστημα SI: Christel Meert και Andrew Pearson (Harlow, Pearson Education Limited, 2018), 77 και 388 (*Additional Problems*: 11.50).

96. Rob Lewis και Wynne Evans, *Chemistry* [1997], 5^η έκδ. (London: Palgrave, MacMillan Education, 2018), 18 και 27.

υδράργυρο για να φτιάξουν χρυσό και τη δεύτερη στο πρόσωπο του Hennig Brand (1630-1692), «γερμανού χημικού» και ενός από τους «τελευταίους αλχημιστές»⁹⁷, που πρώτος απομόνωσε τον φώσφορο, κατά λάθος, αποστάζοντας στο εργαστήριό του ένα από τα προϊόντα των δοκιμών του επί της ουρίας, με σκοπό τη μεταλλική μεταστοιχείωση, μιας και κατά τον 17^ο αιώνα η ουρία ήταν ένα από τα αγαπημένα ερευνητικά αντικείμενα των αλχημιστών, λόγω του κοινού χρώματος των ούρων με τον χρυσό⁹⁸.

16) η 5^η έκδοση του *Introductory Chemistry: Atoms First* των Steve Russo και Mike Silver, το 2015, στην οποία συναντάμε ξανά, με πολύ περισσότερες λέξεις, χωρίς, όμως, κάποια βαθύτερη ιστορική ή εννοιολογική ανάλυση, την υπόμνηση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Δημόκριτο, που είχε δίκιο χωρίς να μπορεί ακόμα να αποδείξει την ορθότητα της θέσης του, και τον Αριστοτέλη, που βγήκε νικητής παρότι στο μέλλον θα αποδεικνυόταν ότι είχε άδικο· σε μερικές άλλες σελίδες, ανεβαίνουν για πολύ λίγο στη σκηνή της αφήγησης και οι αλχημιστές ως «προάγγελοι» των τωρινών χημικών, με την έννοια ότι οι εμπειρικές ανακαλύψεις τους, κατά τα ατελέσφορα πειράματα μεταστοιχείωσης, έθεσαν τις βάσεις για την επιστημονική χημεία⁹⁹.

17) η *Chemistry* των Peter Cann και Peter Hughes, του 2015, ένα βοήθημα για τις διεθνείς εξετάσεις πιστοποίησης στη χημεία του Πανεπιστημίου του Cambridge, για τα επίπεδα AS και A, στο οποίο η αλχημεία και οι αλχημιστές έχουν εξοβελιστεί από το οπτικό πεδίο και ο Δημόκριτος και ο Αριστοτέλης τίθενται ξανά απέναντι, με τη μεγάλη φήμη του δεύτερου να αποτρέπει για αιώνες την αποδοχή της ιδέας περί ελάχιστων σωματιδίων του πρώτου¹⁰⁰.

18) η 10^η έκδοση της *Chemistry* του Kenneth W. Whitten, μαζί με τους Raymond E. Davis, M. Larry Peck και George G. Stanley, το 2014, όπου ο Δημόκριτος, εκκινώντας από φιλοσοφικές εικασίες και όχι από πειραματικές αποδείξεις, φαίνεται να εισηγείται μια έννοια που δύο χιλιετηρίδες μετά θα επέτρεπε την εξήγηση πολλών πειραματικών

97. Michael Binnewies et al., *Allgemeine und Anorganische Chemie* [2004], 3^η, αναθεωρημένη έκδ. (Berlin: Springer Spektrum, 2016), 548: Hennig Brand, deutscher Chemiker, um 1630-1692; einer der letzten Alchemisten.

98. *Ibid.*, 16, 548, 828.

99. Steve Russo και Mike Silver, *Introductory Chemistry: Atoms First* [2000], 5^η έκδ. (Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2015), 8, 14, 17-18, 79, 655, 659, 675, 755.

100. Peter Cann και Peter Hughes, *Cambridge International AS and A Level: Chemistry* [2015], 5^η ανατύπ. (London: Hodder Education, An Hachette UK Company, 2019), 20.

παρατηρήσεων περί της σύστασης της ύλης, ενώ οι αλχημιστές αντιπροσωπεύονται, όπως και στο εγχειρίδιο του Binnewies (αρ. 14) από τον Henning Brand ο οποίος, ταυτοποίησε τον στοιχειακό φώσφορο, εμπνέοντας, έναν αιώνα αργότερα, κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης, «όταν η χημεία ήταν στο κατώφλι του μετασχηματισμού της από αλχημική “μαγεία” σε επιστημονικό κλάδο»¹⁰¹, τον άγγλο ζωγράφο Joseph Wright, χωρίς να λείπουν ούτε και οι αλχημιστές προπάτορες του Brand, ως παραπλανημένοι πειραματιστές που, αγνοώντας τις πραγματικές αμοιβαίες επενέργειες των μετάλλων, έφταναν στην ανοησία να συγχέουν τις αντιδράσεις υποκατάστασης με μεταστοιχειώσεις, πάσχιζαν να φτιάξουν χρυσό ενσωματώνοντας σε άλλες ουσίες την «κιτρινότητα» του θείου και δαπανούσαν, επί ματαίω, τα χρόνια των ζωών τους για να κατορθώσουν κάτι που μόνο η σύγχρονη πυρηνική χημεία μπορεί να φέρει εις πέρας¹⁰².

19) η 3^η έκδοση του *Chemistry: Principles and Practices* («Χημεία: Αρχές και πρακτικές») του Daniel L. Reger, μαζί με τους Scott R. Goode και David W. Ball, το 2010, όπου, χωρίς να γράφεται τίποτα περί αλχημείας, οι «έλληνες φιλόσοφοι» εμφανίζονται να διερωτώνται, 2.300 χρόνια πριν, αν «ένα δείγμα ύλης διαιρεμένο σε ολοένα και μικρότερα κομμάτια θα διατηρούσε τις ιδιότητες της ουσίας», ένα πρόβλημα που απασχολούσε τους «επιστήμονες» για αιώνες και λύθηκε όταν έγινε δυνατή η διεξαγωγή σχετικών ποσοτικών πειραμάτων¹⁰³.

20) το *University Chemistry* του Brian B. Laird, με συνεισφορές του Raymond Chang, το 2009, όπου η ιδέα του Δημόκριτου περί αδιαίρετων σωματιδίων εξάιρεται για την ανθεκτικότητά της στην κριτική άλλων αρχαίων φιλοσόφων, ιδίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, μέχρι να επιρρωθεί πειραματικά, πολύ αργότερα, από κάποιες πρώιμες επιστημονικές έρευνες, που προλείαναν το έδαφος για τον ατομισμό του Dalton, ενώ, ξανά, οι αλχημιστές βγαίνουν αίφνης από τη λήθη, μια και μοναδική φορά, στην ίδια άσκηση, στο υποκεφάλαιο για την «πυρηνική μεταστοιχείωση», που έχει προτείνει στο

101. Kenneth W. Whitten et al., *Chemistry* [1981], 10^η έκδ. (Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, Inc., 2014), 175: This was particularly true during the Industrial Revolution, when chemistry was on the verge of transforming itself from alchemical “magic” into a scientific discipline.

102. *Ibid.*, 5, 175, 230, 852, 1065.

103. Daniel L. Reger, Scott R. Goode και David W. Ball, *Chemistry: Principles and Practices* [1993], 3^η έκδ. (Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, 2010), 42: More than 2300 years ago, Greek philosophers first asked whether a sample of matter divided into smaller and smaller pieces would retain the properties of the substance.

δικό του εγχειρίδιο ο Chang¹⁰⁴.

- 21) η 5^η έκδοση των *Fundamentals of Chemistry* του David E. Goldberg, το 2007, όπου η αναγνώστρια δεν μαθαίνει τίποτα για την αλχημεία, αλλά μαθαίνει, αντί ειδικά για τη θεωρία του Δημόκριτου, για το αξίωμα, των αρχαίων Ελλήνων γενικά, ότι η ύλη συγκροτείται από άτομα¹⁰⁵.

Σε αυτόν τον μακρύ κατάλογο μπορεί να ενταχθεί και η σημερινή εκδοχή τού *Foundations of College Chemistry*, ενός από τα πιο πολυδιαβασμένα αγγλόφωνα βιβλία εισαγωγής στη χημεία, για αρχάριους ενήλικους ή φοιτητές, του οποίου την 1^η έκδοση, το 1967, υπέγραφε ο Morris Hein (1921-2013), ερευνητής χημικός στη βιομηχανία και μετά καθηγητής χημείας στο Mt. San Antonio College στην Καλιφόρνια¹⁰⁶, ενώ την τελευταία, 15^η έκδοση, το 2016, συνυπογράφουν, μαζί με τον Hein, η Susan Arena Zumdahl (ως Susan Arena) και η Cary Willard, καθηγήτρια χημείας στο Grossmont College, στην Καλιφόρνια¹⁰⁷. Στο 5^ο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο “Early Atomic Theory and Structure” («Πρώιμη ατομική θεωρία και διάρθρωση»), η δεύτερη εισαγωγική παράγραφος μας πληροφορεί μεν ότι ήταν οι αλχημιστές εκείνοι που πρώτοι αποδύθηκαν στην αναζήτηση απαντήσεων στα ερωτήματα περί της διαιρετότητας της ύλης, περί των έσχατων σωματιδίων, περί των ιδιοτήτων και των διαφορών τους, αν και τα θεμέλια της σύγχρονης ατομικής θεωρίας μπήκαν, αργότερα, από τους «πρώιμους χημικούς»¹⁰⁸. Στη συνέχεια, όμως, στην 1^η υποενότητα αυτού του κεφαλαίου, οι μόνες σχετικές θεωρίες, πριν από εκείνη του Dalton, στις οποίες γίνεται, ως συνήθως τηλεγραφικά, μνεία είναι οι θεωρίες του Εμπεδокλή, του Αριστοτέλη και του Δημόκριτου, δύο χιλιετηρίδες πριν¹⁰⁹. Μια παραλλαγή του ίδιου εγχειριδίου, προσανατολισμένη ειδικότερα σε φοιτητές βιολογίας ή ιατρικής, με πιο εκτενή τμήματα περί οργανικής χημείας και βιοχημείας, κυκλοφόρησε το 1976, με τη συνεργασία του Leo R. Best, ως *College*

104. Brian B. Laird, *University Chemistry*, με συνεισφορές του Raymond Chang (New York, NY: McGraw-Hill Higher Education, 2009), 11 και 891 (*Problems*: 17.27).

105. David E. Goldberg, *Fundamentals of Chemistry* [1994], 5^η έκδ. (Boston, MA: McGraw-Hill Education, 2007), 77.

106. Βλ. Susan J. Ainsworth, “Obituaries: Morris Hein”, *Chemical & Engineering News* 92.26 (2014): 33.

107. Βλ. Morris Hein, Susan Arena και Cary Willard, *Foundations of College Chemistry* [1967], 15^η έκδ. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2016), [v].

108. *Ibid.*, 86: How are these tiny particles alike? How do they differ? How far can we continue to divide them? Alchemists began the quest, early chemists laid the foundation, and modern chemists continue to build and expand on models of the atom.

109. *Ibid.*, 87.

*Chemistry*¹¹⁰, και σήμερα έχει συμπληρώσει 11 εκδόσεις, ως *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* πια, με πιο πρόσφατη εκείνη του 2015, στην οποία το όνομα του Hein συνοδεύεται από τα ονόματα της Susan Arena και του Scott Pattison. Και σε αυτό το βιβλίο, οι εισαγωγικές παράγραφοι και η 1^η υποενότητα του 5^{ου} κεφαλαίου, περί της «πρώιμης ατομικής θεωρίας», είναι ακριβώς οι ίδιες¹¹¹.

Στην 1^η έκδοση των *Foundations* του Hein, το 1967, στο 1^ο κεφάλαιο υπήρχε και μια ιστορική υποενότητα, που διπλασιάστηκε περίπου σε έκταση στην 4^η έκδοση του 1977¹¹² και απαλείφθηκε εντελώς στην 9^η έκδοση, του 1996, τη δεύτερη από τις εκδόσεις στις οποίες προστίθεται το όνομα της Susan Arena, όταν το κεφάλαιο αυτό γράφηκε ξανά από την αρχή¹¹³. Ό,τι είδαμε πριν στην *Chemistry* του Zumdahl, ως «πρώιμη ιστορία της χημείας», εκτίθεται, με αρκετές παραπάνω προτάσεις, και στο εν λόγω υποκεφάλαιο, που ο Hein τιτλοφόρησε “History of Chemistry”, δίνοντάς μας την εντύπωση ότι ο Zumdahl συνέθεσε το δικό του ιστορικό υποκεφάλαιο, το 1986, μάλλον παραλλάσσοντας, και περαιτέρω απλουστεύοντας, το αντίστοιχο τμήμα από τις πρώτες εκδόσεις του βιβλίου του Hein. Οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι, αφηγείται ο Hein, στην εκτενέστερη εκδοχή της δικής του ιστορικής υποενότητας, το 1977, «έκαναν μεγάλα βήματα στη φιλοσοφική εικοτολογία (philosophical speculation) αναφορικά με τις υλιστικές ιδέες για τη χημεία». Δημιούργησαν τις θεωρητικές προϋποθέσεις ώστε η χημεία να τοποθετηθεί σε μια «υψηλά διανοητική, επιστημονική βάση», εισάγοντας πρώτοι τις «έννοιες των στοιχείων, των ατόμων, των σχημάτων των ατόμων, των χημικών συνδυασμών, κλπ.»¹¹⁴. Χάρη στη διεισδυτικότητα του φιλοσοφικού σκέπτεσθαι έφτασαν ίσως πολύ κοντά σε μια θεμελίωση της χημείας τόσο εδραία όσο εκείνη που επιτεύχθηκε δύο χιλιάδες χρόνια μετά. Το κύριο, όμως, μειονέκτημα

110. Βλ. Wayne C. Wolsey, “[Review:] College Chemistry”, *Journal of Chemical Education* 54 (1977): A128.

111. Morris Hein, Scott Pattison και Susan Arena, *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1976], 11^η έκδ. (Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2015), 82-83.

112. Δεν μπορέσαμε να εξετάσουμε κάποιο αντίτυπο από την 1^η έκδοση του *College Chemistry* που ο Hein δημοσίευσε μαζί με τον Best, το 1976, ώστε να διαπιστώσουμε αν αυτή η επέκταση της ιστορικής υποενότητας του 1^{ου} κεφαλαίου είχε γίνει πρώτα εκεί.

113. Βλ. Morris Hein και Susan Arena, *Foundations of College Chemistry* [1967], 9^η έκδ. (Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company, 1996), ix, xiii.

114. Morris Hein, *Foundations of College Chemistry* [1967], 4^η έκδ. (Encino and Belmont, CA: Dickenson Publishing Company, Inc., 1977), 2: The ancient Greek philosophers made great strides in philosophical speculation concerning materialistic ideas about chemistry. They led the way to placing chemistry on a highly intellectual, scientific basis. They first introduced the concepts of elements, atoms, shapes of atoms, chemical combinations, etc. Πρβλ. Hein, *Foundations of College Chemistry* (Belmont, CA: Dickenson Publishing Company, Inc., 1967), 2.

το οποίο ναρκοθετούσε την προσέγγισή τους ήταν η «αποτυχία εφαρμογής ενός συστηματικού πειραματισμού»¹¹⁵.

Μετά από την παρακμή του ρωμαϊκού πολιτισμού και την είσοδο της Ευρώπης στους «Σκοτεινούς Χρόνους», ήταν στον αραβικό πολιτισμό που σημειώθηκαν εξελίξεις «μεγάλης αξίας για την κατοπινή ανάπτυξη της σύγχρονης χημείας». Τότε, μαζί με τη χρήση του δεκαδικού συστήματος αρίθμησης και την καλλιέργεια της άλγεβρας, «ασκήθηκε εκτενώς» και η αλχημεία, η οποία, στην έκδοση του 1977, όχι σε εκείνη του 1967, ορίζεται ως «ένα είδος ψευδοχημείας»¹¹⁶. Η εποχή των αλχημιστών, εντούτοις, που κατά τον Hein συμπίπτει με το χρονικό διάστημα 500-1600 Κ.Χ., ήταν «μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιόδους στην ιστορία της χημείας». Οι αλχημιστές πάσχιζαν να απομονώσουν έναν «καθολικό διαλύτη για να μεταστοιχειώσουν τα κοινά μέταλλα σε χρυσό» και παράλληλα έψαχναν να βρουν τη «“φιλοσοφική λίθο” για να απαλλάξουν το σώμα από κάθε ασθένεια και να ανανεώσουν τη ζωή»¹¹⁷. Δεν τελούσαν, με την ίδια συνέπεια όπως οι έλληνες φιλόσοφοι, υπό την καθοδήγηση ενός αυστηρού φιλοσοφικού συλλογίζεσθαι, ούτε ήταν ενός συγκρίσιμου διανοητικού διαμετρήματος. Κινήθηκαν, όμως, σε μια λιγότερο θεωρησιακή κατεύθυνση, την οποία ο Λεύκιππος, ο Δημόκριτος ή ο Αριστοτέλης δεν είχαν κρίνει αρκετά ελκυστική. Υπέβαλλαν διάφορα υλικά σε τρόπους προσχεδιασμένης μεταχείρισης που θα μπορούσαν, με μια ευρεία έννοια, να συγκαταλεχθούν στις «εργαστηριακές μεθόδους». «Αυτοί οι χειρισμοί, που πραγματοποιήθηκαν σε αλχημικά εργαστήρια», τονίζει ο Hein, «δεν αποκάλυψαν μονάχα πολλά γεγονότα της φύσης, αλλά έστρωσαν και τον δρόμο για τον συστηματικό πειραματισμό που είναι χαρακτηριστικός για τη σύγχρονη επιστήμη»¹¹⁸.

115. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 2: The Greek philosophers had very keen minds and perhaps came very close to establishing chemistry on a sound basis similar to the one that was to develop about two thousand years later. The main shortcoming of the Greek approach to scientific work, however, was a failure to carry out systematic experimentation. Το απόσπασμα αυτό είναι μια από τις προσθήκες της έκδοσης του 1977.

116. *Ibid.*: During this period Arabic cultures made contributions that were of great value to the later development of modern chemistry. In particular the Arabic number system, including the use of zero, gained acceptance; the branch of mathematics known as algebra was developed; and alchemy, a sort of pseudo-chemistry, was practiced extensively. Κι αυτό το απόσπασμα είναι προσθήκη του 1977.

117. *Ibid.*: One of the more interesting periods in the history of chemistry was that of the alchemists (500 to 1600 A.D.). [...] They searched for a universal solvent to transmute base metals into gold and for the “philosopher’s stone” to rid the body of all diseases and to renew life. Πρβλ. Hein, *Foundations* [1^η, 1967], 2.

118. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 3: Although the alchemists were not guided by sound theoretical reasoning and were clearly not in the intellectual class of the Greek philosophers, they did something that the philosophers had not considered worthwhile. They subjected various materials to prescribed treatments under what might be loosely described as laboratory methods. These manipulations, carried out in alchemical laboratories, not only uncovered many facts of nature but paved the way for the systematic experimentation that is characteristic of

Η αλχημεία μπαίνει στη φάση της παρακμής της όταν, κατά τον 16^ο αιώνα, με τον Paracelsus, έναν «απροκάλυπτο επαναστάτη ηγέτη στη χημεία», ο οποίος «ανοιχτά καταδίκασε τις ιδιοτελείς προσπάθειες των αλχημιστών να μετατρέψουν τα φθηνότερα μέταλλα σε χρυσό», οι «στοχεύσεις της χημείας» στράφηκαν προς τις «ανάγκες της ιατρικής»¹¹⁹. Ήδη στην αστρονομία, με την ανατροπή του γεωκεντρισμού από τον Copernicus, και το έργο του Galilei, του Kepler, και του Newton, ότι σήμερα γνωρίζουμε ως επιστήμη αποκτούσε τις πρώτες γνήσιες εκφάνσεις του¹²⁰. Η έλευση της σύγχρονης, επιστημονικής χημείας, κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, ήταν κάπως αργοπορημένη και οι σημαντικότεροι σκαπανείς της ήταν ο Boyle, ο Priestley και ο Lavoisier, πειραματιστές που κατέγραφαν και δημοσίευαν τα αποτελέσματα των ερευνών τους και έθεταν υπό δημόσια συζήτηση τις θεωρίες τους, σε αντίθεση με τους αλχημιστές που περικάλυπταν με ένα πέπλο μυστικισμού τις δραστηριότητές τους¹²¹.

Όπως και στην υποενότητα του Zumdahl, έτσι κι εδώ, η πιο περίοπτη θέση, στον κήπο των χημικών προπατόρων, αποδίδεται μάλλον στον Boyle, που «έχει αποκληθεί ιδρυτής της σύγχρονης χημείας, και ήταν ένας από τους πρώτους που άσκησαν τη χημεία ως μια αληθινή επιστήμη»¹²², παρά στον Lavoisier, για τον οποίο αναγνωρίζεται ότι «συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στην οργάνωση των χημικών δεδομένων, στη χημική ονοματολογία και στην καθιέρωση του Νόμου Διατήρησης της Μάζας στις χημικές μεταβολές» και «έθεσε την επιστήμη σε μια στέρεα βάση», αξιοποιώντας, στα πειράματά του, τον χημικό ζυγό για να υπολογίσει ποσοτικά τα βάρη των ουσιών που εμπλέκονται στις χημικές αντιδράσεις, κάτι που για τη χημεία ήταν «σχεδόν τόσο επαναστατικό» όσο είχε αποβεί, πριν, και η αξιοποίηση

modern science. Αυτό το απόσπασμα είναι προσθήκη του 1977.

119. *Ibid.*: Alchemy began to decline in the 16th century when Paracelsus (1493-1541), a Swiss physician and outspoken revolutionary leader in chemistry, strongly advocated that the objectives of chemistry be directed toward the needs of medicine and the curing of man's ailments. He openly condemned the mercenary efforts of alchemists to convert cheaper metals to gold. Πρβλ. Hein, *Foundations* [1^η, 1967], 2. Στην έκδοση του 1967, η πρώτη πρόταση είναι κάπως διαφορετικά διατυπωμένη και η δεύτερη πρόταση λείπει. Αυτές οι αλλαγές, όμως, δεν έγιναν, πρώτη φορά, στην έκδοση του 1977. Είχαν συμβεί στη 2^η έκδοση του 1970, όπου η παράγραφος για τον Paracelsus είναι ίδια με εκείνη της έκδοσης του 1977. Βλ. Hein, *Foundations of College Chemistry*, 2^η έκδ. (Belmont, CA: Dickenson Publishing Company, Inc., 1970 [1967]), 2.

120. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 3. Οι αναφορές αυτές, στις απαρχές των νεώτερων επιστημών, προστέθηκαν στην έκδοση του 1977.

121. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 3. Πρβλ. Hein, *Foundations* [1^η, 1967], 2.

122. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 3: Boyle, who has been called the founder of modern chemistry, was one of the first to practice chemistry as a true science. Αυτή η πρόταση λείπει στην έκδοση του 1967. Προστέθηκε στην έκδοση του 1970. Βλ. Hein, *Foundations* [2^η, 1970], 2.

του τηλεσκοπίου στην αστρονομία¹²³.

1.4. Η (αποσιωπούμενη) έννοια της πρώτης ύλης.

Μια επταετία μετά από την 4^η έκδοση των *Foundations* του Hein, το 1983, έφτανε στην 5^η έκδοσή του ένα άλλο εγχειρίδιο, το *Chemistry* (ή στις πρώτες εκδόσεις του: *Chemistry: A Conceptual Approach*) του Charles E. Mortimer (1921-2001), καθηγητή χημείας, αλλά και ιστορίας των επιστημών, στο Muhlenberg College της Πενσυλβάνια, ο οποίος εκείνη τη χρονιά θα έβγαине στη σύνταξη μετά από 33 χρόνια διδασκαλίας στο ίδιο ίδρυμα¹²⁴. Ένα από τα νέα στοιχεία της συγκεκριμένης έκδοσης ήταν ότι στην αρχή του 1^{ου} κεφαλαίου είχε παρεμβληθεί μια ιστορική υποενότητα, περί της «ανάπτυξης της σύγχρονης χημείας», που αναπαράγεται αυτούσια και στη 13^η έκδοση της γερμανικής εκδοχής του βιβλίου του Mortimer, της *Chemie: Das Basiswissen der Chemie* («Χημεία: Οι βασικές γνώσεις της χημείας»), με τη συνυπογραφή του Ulrich Müller, το 2020. Η προσθήκη είχε γίνει εκεί όπου στην αμέσως προηγούμενη, 4^η έκδοση τελείωνε η δεύτερη εισαγωγική παράγραφος και άρχιζε μια υποενότητα περί της έννοιας της ύλης στη χημεία, στην οποία ο συγγραφέας έκανε νύξη μόνο για τις ελληνικές θεωρίες περί στοιχείων και ατόμων, για την τομή που σηματοδοτεί η δημοσίευση του *The Sceptical Chymist* και την καθιέρωση, χάρη στο έργο του Lavoisier, της νέας νοηματοδότησης του χημικού στοιχείου από τον Boyle¹²⁵.

Αυτό το σχετικά εκτενές, για ένα εγχειρίδιο γενικής χημείας, ιστορικό αφήγημα δεν αποκλίνει αισθητά, στη γενική διάρθρωσή του, από την ιστορική επισκόπηση του Hein, με την κατανομή, ιδίως, της ιστορίας της χημείας σε πέντε διακριτές φάσεις: εκείνη της πρωτόγονης μεταλλουργίας και φαρμακευτικής (-600 π.Κ.Χ.), εκείνη της ελληνικής φυσικής

123. Hein, *Foundations* [4^η, 1977], 3: A French chemist, Antoine Lavoisier (1743-1794), placed the science on a firm foundation with experiments in which he used a chemical balance to make quantitative measurements of the weights of substances involved in chemical reactions. The use of the chemical balance by Lavoisier and others late in the 18th century was almost as revolutionary in chemistry as the use of the telescope had been in astronomy. [...] Lavoisier also contributed greatly to the organization of chemical data, to chemical nomenclature, and to the establishment of the Law of Conservation of Mass in chemical changes. Πρβλ. Hein, *Foundations* [1^η, 1967], 2. Από αυτό το παράθεμα, η δεύτερη πρόταση προστέθηκε στην έκδοση του 1977.

124. Βλ. Neal Goff, Nan Hudes και Leigh Yuster-Freeman, επιμ., *American Men & Women of Science: A Biographical Dictionary of Today's Leaders in Physical, Biological and Related Sciences* [1906], 20^η έκδ., 8 τόμ. (New Providence, NJ: R. R. Bowker, a Unit of Reed Elsevier Business Information, 1998), 5: 634.

125. Charles E. Mortimer, *Chemistry: A Conceptual Approach* [1967], 4^η έκδ. (New York, NY: D. Van Nostrand Company, 1979), 2.

φιλοσοφίας (600-300 π.Κ.Χ.), εκείνη της αλχημείας (300 π.Κ.Χ.-1650 Κ.Χ.), που έχει ως επίλογο την ανάδυση της ιατροχημείας και κατακλείδα τη δημοσίευση της κριτικής του Boyle, εκείνη κατά την οποία στη χημεία κυριαρχεί η θεωρία του φλογιστού (1650-1790) και, τέλος, εκείνη της σύγχρονης χημείας (1790-) που εγκαινιάζεται με την ανατροπή της θεωρίας του φλογιστού και την «επαναστατικοποίηση» της χημείας από τον Lavoisier¹²⁶. Υπάρχουν, όμως, και μερικές αρκετά ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις στις λεπτομέρειες, καθώς και στις εμφάνσεις.

Στην ελληνική φυσική φιλοσοφία, περισσότερο κρίσιμη, εδώ, για την ιστορική διαδρομή από την πρωτόγονη μεταλλουργία στη σύγχρονη χημεία, μοιάζει να είναι η αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία περί των τεσσάρων στοιχείων και σε εκείνη περί των ατόμων, παρά η αντίθεση ανάμεσα στη θεωρία περί άπειρης διαιρετότητας της ύλης και σε εκείνη περί αδιαίρετων κόκκων ύλης¹²⁷. Η οντολογικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη, επίσης, συσχετίζονται ευθέως με την έννοια της μεταστοιχείωσης. Ο σταγειρίτης φιλόσοφος ήταν εκείνος που είχε πιθανολογήσει πως

όλα τα στοιχεία, και όλα τα υλικά σώματα που προκύπτουν από αυτά, πρέπει να συγκροτούνται από την ίδια πρωταρχική ουσία και διαφέρουν μονάχα ως προς τη μορφή την οποία αυτή η πρωταρχική ουσία προσλαμβάνει¹²⁸.

Απόρροια της διασταύρωσης, στην Αλεξάνδρεια, της ελληνικής φιλοσοφίας, δηλαδή, όπως μόλις είδαμε, των συζητήσεων περί στοιχείων και περί της «πρωταρχικής ουσίας», με τις χειρωνακτικές τέχνες της αρχαίας Αιγύπτου ήταν η αλχημεία. Χάρη σε αυτήν τη σύνθεση, οι «αιγυπτιακές τέχνες επεξεργασίας υλικών» χρησιμοποιήθηκαν για να «εξεταστούν θεωρίες περί των υλικών ουσιών», κάτι που καταδεικνύεται από τα «διαγράμματα χημικών συσκευών» και τις «περιγραφές εργαστηριακών διεργασιών όπως η απόσταξη και η κρυστάλλωση» σε κάποια σωζόμενα βιβλία γραμμένα στην Αλεξάνδρεια, τα οποία είναι και τα «παλαιότερα γνωστά γραπτά επί χημικών θεμάτων»¹²⁹.

126. Charles E. Mortimer και Ulrich Müller, *Chemie: Das Basiswissen der Chemie* [1967/1987], 13^η, πλήρως αναθεωρημένη έκδ. (Stuttgart und New York, NY: Georg Thieme Verlag, 2020 [1973]), 19-22. Πρβλ. Charles E. Mortimer, *Chemistry* [1967], 5^η έκδ. (Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, a Division of Wadsworth, Inc., 1983), 1-5.

127. Mortimer και Müller, *Chemie*, 20. Πρβλ. Mortimer, *Chemistry* [4^η, 1979], 2.

128. Mortimer και Müller, *Chemie*, 20-21: Das Konzept der Elementumwandlung findet sich auch in den Theorien von Aristoteles, [...]. Nach ihm sollten alle Elemente und die daraus gebildeten Stoffe aus der gleichen Ursubstanz zusammengesetzt sein und sich nur in der Form unterscheiden, die diese Ursubstanz annimmt. Πρβλ. Mortimer, *Chemistry* [4^η, 1979], 2.

129. Mortimer και Müller, *Chemie*, 21: Aus dem Zusammentreffen der griechischen Philosophie und den

Από τον 7^ο αιώνα Κ.Χ. και μετά, η αλχημεία, η οποία, κατά τον Mortimer, είχε ήδη διαμορφωθεί ως ένα ιδιαίτερο πεδίο γνώσης, περνάει στα χέρια των Αράβων που κατέκτησαν τα κέντρα της ελληνικής κουλτούρας στην Αίγυπτο και μετέφρασαν τα ελληνικά κείμενα στα αραβικά. Η μεταστοιχείωση ήταν το κύριο μέλημα των αλχημιστών ήδη πριν από την άνοδο του αραβικού πολιτισμού. Στους άραβες αλχημιστές, όμως, οφείλεται η ιδέα ότι το ισχυρό μεταστοιχειωτικό μέσο, που και οι έλληνες συνάδελφοί τους είχαν αναζητήσει και στα αραβικά ονομάστηκε El-Iksir, εκτός από τη μετατροπή των μετάλλων, μπορούσε να θεραπεύσει και ασθένειες¹³⁰. Κατά τον 12^ο και τον 13^ο αιώνα, η αλχημεία θα εισαχθεί στην Ευρώπη, μέσω μεταφράσεων αραβικών πραγματειών στα λατινικά, και κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, θα ακμάσει ο «ιατρικά προσανατολισμένος κλάδος» της, η ιατροχημεία. Οι ευρωπαίοι αλχημιστές δεν συνεισέφεραν και πολλά στην ίδια την αλχημική θεωρία που κληρονόμησαν από τους αλεξανδρινούς και τους άραβες αλχημιστές, αλλά διέσωσαν για τις κατοπινές γενιές «ένα αρκετά εκτενές σώμα χημικών δεδομένων και το εμπλούτισαν με δικές τους παρατηρήσεις και ανακαλύψεις»¹³¹.

Όπως και στο ιστορικό αφήγημα του Rozenberg, η αλχημεία είναι καρπός μιας ιστορικής συναστρίας που έφερε κοντά το ελληνικό φιλοσοφικό σκέπτεσθαι με το αιγυπτιακό τεχνικό πράττειν. Μόνο που ο Mortimer, σε αντιδιαστολή με πολλές άλλες σχετικές αποτιμήσεις σε εγχειρίδια γενικής χημείας, πιστώνει το διανοητικό περιβάλλον της Αλεξάνδρειας, και όχι εκείνο των αράβων κατακτητών της, με τη γέννηση της αλχημείας. Και η φευγαλέα, υπαινικτική σχεδόν, αναφορά του, όμως, στα χειρόγραφα που περιέχουν χρυσοποιητικές πραγματείες γραμμένες στα ελληνικά είναι μια πολύ σπάνια εξαίρεση, σε σχέση με ό,τι έχουμε μέχρι τώρα συναντήσει. Είναι, επίσης, πολύ εντυπωσιακό το γεγονός ότι η θεωρία περί της «πρωταρχικής ουσίας», ως ενός απροσδιόριστου παραμόνιμου υποστρώματος όλων των μεταβολών, ακόμα και των ριζικότερων, στοιχειακών μετασχηματισμών, που ο Mortimer

Handwerkskünsten Ägyptens erwuchs in Alexandria die Alchemie. Die frühen Alchemisten nutzten die ägyptischen Künste der Stoffverarbeitung, um die Stofftheorien zu untersuchen. In Büchern aus Alexandria (den ältesten bekannten Schriften über chemische Themen) finden sich Diagramme chemischer Apparaturen und Beschreibungen von Laboroperationen wie Destillation und Kristallisation. Πρβλ. Mortimer, *Chemistry* [4^η, 1979], 2.

130. Mortimer και Müller, *Chemie*, 21. Πρβλ. Mortimer, *Chemistry* [4^η, 1979], 2-3.

131. Mortimer και Müller, *Chemie*, 21 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Die **Iatrochemie**, der medizinisch orientierte Zweig der Alchemie, blühte im 16. Und 17. Jahrhundert auf. Die europäischen Alchemisten trugen zwar nur wenig zur alchemistischen Theorie bei, aber sie gaben ein reichhaltiges chemisches Datenmaterial weiter und ergänzten es durch eigene Beobachtungen und Entdeckungen. Στην αγγλική έκδοση του 1979 η τελευταία πρόταση αυτού του παραθέματος έχει ως εξής: Mortimer, *Chemistry* [4^η, 1979], 3: Their work is important because they preserved the large body of chemical data that they received from the past, added to it, and passed it on to later chemists.

προσγράφει στον Αριστοτέλη, αποσιωπάται τόσο συστηματικά και καθολικά στα εγχειρίδια γενικής χημείας, ως κρίκος στην ιστορική αλυσίδα των εννοιολογήσεων περί της σύστασης της ύλης που απαρτίζουν, είτε ως επιταχυντές είτε ως προσκόμματα, το θεωρητικό υπέδαφος της νεώτερης χημείας.

Από τα γραπτά του ίδιου του Αριστοτέλη δεν συνάγεται παρά μονάχα έμμεσα η ιδέα μιας «πρωταρχικής ουσίας» όλων των σωμάτων ή μιας *materia prima* («πρώτη ύλη»), όπως θα γίνει γνωστή στους λατινόφωνους αριστοτελικούς υπομνηματιστές αυτή η άμορφη αδιόρατη οντότητα που λανθάνει κάτω από, μένει ανέπαφη από, και αποτελεί τη λογική προϋπόθεση για, κάθε συγκυριακή και κάθε ουσιώδη αλλαγή, κάθε δημιουργία και καταστροφή. Και η εγκυρότητα μιας τέτοιας συναγωγής είναι αμφιλεγόμενη¹³². Αν δεν απομακρυνθούμε πολύ από το «γράμμα» όσων ο Αριστοτέλης σποραδικά λέει επί του θέματος, η *πρώτη ύλη* φαίνεται, ορισμένες φορές, να είναι το εγγύτερο βασικό συστατικό ενός πράγματος που, όταν αυτό το πράγμα υποβάλλεται σε τεχνική κατεργασία, μορφοποιείται χωρίς να εξαλείφεται, όπως ο χαλκός στα τεχνουργήματα από χαλκό¹³³. Άλλοτε, αντί να είναι μια εξατομικευμένη

132. Για το αν μπορεί να συναχθεί μια θεωρία περί «πρώτης ύλης», ως κοινής πρωταρχικής ουσίας, από το έργο του Αριστοτέλη έχουν γραφεί πάρα πολλά. Μόνο για τις τελευταίες δεκαετίες, και για να φανεί πόσο εκκρεμής είναι ακόμα και στις μέρες μας η σχετική αντιδικία, ενδεικτικά βλ. Richard Bemelmans, “*Materia prima in Aristoteles: Een hardnekkig misverstand*” (διδακτορική διατριβή, Rijksuniversiteit Leiden, 1995)· Christopher Byrne, “Prime Matter and Actuality”, *Journal of the History of Philosophy* 33 (1995): 197-224· Horst Seidl, *Beiträge zu Aristoteles’ Naturphilosophie* (Amsterdam und Atlanta, GA: Rodopi B.V., 1995), 3-31· Sheldon M. Cohen, *Aristotle on Nature and Incomplete Substance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 55-100· Keimpe Algra, “On Generation and Corruption I. 3: Substantial Change and the Problem of Not-Being”, στο: *Aristotle: ‘On Generation and Corruption’, Book I: Symposium Aristotelicum*, επιμ. Frans de Haas και Jaap Mansfeld (Oxford: Clarendon Press, 2004), 91-121· Sarah Broadie, “On Generation and Corruption I. 4: Distinguishing Alteration”, στο: de Haas και Mansfeld, *Aristotle’s GC I*, 123-150· David Charles, “Simple Genesis and Prime Matter”, στο: de Haas και Mansfeld, *Aristotle’s GC I*, 151-169· Marwan Rashed, “Introduction”, στο: *Aristote: De la generation et la corruption: Texte établi, traduit et annoté*, έκδ., μετάφρ. και σχόλ. Marwan Rashed (Paris: Les Belles Lettres, 2004), xcii-ciii· David Bostock, “Aristotle on the Principles of Change in *Physics* I” [1982], στο: *Space, Time, Matter, and Form*, του David Bostock (Oxford: Clarendon Press, 2006), 1-18· Giovanna R. Giardina, *La chimica fisica di Aristotele: Teoria degli elementi e delle loro proprietà: Analisi critica del *Ge generatione et corruptione**, πρόλ. Marwan Rashed (Roma: ARACNE editrice S.r.l., 2008), 83-100· Frank Lewis, “What’s the Matter with Prime Matter”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 34 (2008): 123-146· Margaret Scharle, “A Synchronic Justification for Aristotle’s Commitment to Prime Matter”, *Phronesis* 54 (2009): 326-345· Thomas Buchheim, “Einleitung”, στο: *Aristoteles: Über Werden und Vergehen*, μετάφρ. και σχόλ. Thomas Buchheim, τόμ. 12.4 του: *Aristoteles: Werke in deutscher Übersetzung*, επιμ. Ernst Grumach, Hellmut Flashar και Christof Rapp (Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2010), 135-141· S. Marc Cohen, “Alteration and Persistence: Form and Matter in the *Physics* and *De Generatione et Corruptione*”, στο: *The Oxford Handbook of Aristotle*, επιμ. Christopher Shields (Oxford: Oxford University press, 2012), 205-226· Anne Siebels Peterson, “Elemental Transformation in Aristotle: Three Dilemmas for the Traditional Account”, στο: *Metaphysics: Aristotelian, Scholastic, Analytic*, επιμ. Lucáš Novák et al. (Frankfurt, Paris, Lancaster and New Burnswick: Ontos Verlag, 2012), 59-72· Mary Krizan, “Elemental Structure and the Transformation of the Elements in *On Generation and Corruption* 2. 4”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 45 (2013): 195-224.

133. Werner Jaeger, έκδ., *Aristotelis Metaphysica* (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1957), 92 [Δ’ 4,

ουσία, ένα *τόδε τι*, είναι ο κοινός, δυνητικά καθοριστικός, οντολογικός παρονομαστής, όπως θα ήταν το νερό για τα τηκτά σώματα, αφού όταν τα σώματα αυτού του είδους τήκονται ανάγονται όλα σε «νερό», μοιράζονται δυνητικά την κοινή ποιότητα της υγρότητας¹³⁴. Σε κάποια σημεία των αριστοτελικών κειμένων, είναι, επίσης, το απώτατο, μη εξαρτώμενο από κάτι άλλο, βαθύτερο, οντολογικό επίπεδο στο οποίο καταλήγει μια νοητική ανάλυση. Μια «πρώτη ύλη», με την τελευταία αυτή έννοια, θα ήταν η φωτιά στην περίπτωση όπου, ανασκοπώντας ιδεατά τη σειρά δυνατοτήτων που εξηγούν, μέσω της διαδοχικής πραγμάτωσής τους, τη δημιουργία ενός ξύλινου κιβωτίου, μεταβαίναμε πρώτα στο ξύλο, νοώντας το ως δυνάμει κιβώτιο· μετά, από το γήινο ξύλο στη γη, ως δυνάμει ξύλο· από την αέρινη, έστω, γη στον αέρα, ως δυνάμει γη· και από τον πύρινο, έστω, αέρα στη φωτιά, ως δυνάμει αέρα· ήταν, όμως, αδύνατο να προχωρήσουμε περαιτέρω, να θεωρήσουμε τη φωτιά, π.χ., ως υδάτινη, προερχόμενη από το νερό, και να μεταβούμε, έτσι, στο νερό ως δυνάμει φωτιά¹³⁵.

Ιδωμένη ως *πρῶτον ὑποκείμενον* κάθε ιδιαίτερου αντικειμένου, η ύλη είναι το πρωταρχικό εκείνο υπόστρωμα από το οποίο, όχι συμπτωματικά, αλλά αναγκαία, αυτό το αντικείμενο μπορεί να παραχθεί και το οποίο δεν παύει, εξίσου αναγκαία, να ενυπάρχει στο ίδιο αντικείμενο και μετά την παραγωγή του τελευταίου¹³⁶. Ιδωμένη ως *ἔσχατον*, ως απώτατο υπόστρωμα, η ύλη δεν είναι καθ' εαυτή ένα συγκεκριμένο πράγμα ούτε αντιστοιχεί σε μια ορισμένη ποσότητα, αλλά ούτε και επιδέχεται κάποιον προσδιορισμό, έστω και αποφαιτικό, γιατί ακόμα και οι αποφαιτικοί προσδιορισμοί μόνο συγκυριακά μπορούν να της αποδοθούν¹³⁷.

1015^a: στ. 7-9]: φύσις δὲ ἢ τε πρώτη ὕλη (καὶ αὕτη διχῶς, ἢ ἡ πρὸς αὐτὸ πρώτη [...], οἷον τῶν χαλκῶν ἔργων πρὸς αὐτὰ μὲν πρῶτος ὁ χαλκός [...]).

134. *Ibid.* [στ. 8-10]: [...] ἢ ὅλως πρώτη, [...] ὅλως δ' ἴσως ὕδωρ, εἰ πάντα τὰ τηκτὰ ὕδωρ).

135. *Ibid.*, 186 [Θ': 7, 1049^a: στ. 18-27]: ἔοικε δὲ ὁ λέγομεν εἶναι οὐ τόδε ἀλλ' ἐκείνιν—οἷον τὸ κιβώτιον οὐ ξύλον ἀλλὰ ξύλινον, οὐδὲ τὸ ξύλον γῆ ἀλλὰ γῆϊνον, πάλιν ἢ γῆ εἰ οὕτως μὴ ἄλλο ἀλλὰ ἐκείνιν—ἀεὶ ἐκεῖνο δυνάμει ἀπλῶς τὸ ὑστερόν ἐστιν. Οἷον τὸ κιβώτιον οὐ γῆϊνον οὐδὲ γῆ ἀλλὰ ξύλινον· τοῦτο γὰρ δυνάμει κιβώτιον καὶ ὕλη κιβωτίου αὕτη, ἀπλῶς μὲν τοῦ ἀπλῶς τουδὲ δὲ τοδὶ τὸ ξύλον. Εἰ δὲ τί ἐστι πρῶτον ὃ μηκέτι κατ' ἄλλο λέγεται ἐκείνιν, τοῦτο πρώτη ὕλη· οἷον εἰ ἢ γῆ ἀερίνη, ὃ δ' ἀήρ μὴ πυρ ἀλλὰ πυρίνος, τὸ πῦρ ὕλη πρώτη οὐ τόδε τι οὐσα.

136. William David Ross, έκδ., *Aristotelis Physica* [1950], ανατύπ. (Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1956), χ.αρ. [Α': 9, 192^a: 31-32]: [...] (λέγω γὰρ ὕλην τὸ πρῶτον ὑποκείμενον ἐκάστω, ἐξ οὗ γίγνεται τι ἐνυπάρχοντος μὴ κατὰ συμβεβηκός).

137. Jaeger, *Aristotelis Metaphysica*, 131 [Ζ': 3, 1029^a: στ. 20-21, 24-26]: λέγω δ' ὕλην ἢ καθ' αὐτὴν μήτε τι μήτε ποσὸν μήτε ἄλλο μηδὲν λέγεται οἷς ὥρισται τὸ ὄν. [...] ὥστε τὸ ἔσχατον καθ' αὐτὸ οὔτε τι οὔτε ποσὸν οὔτε ἄλλο οὐδὲν ἐστίν· οὐδὲ δὴ αἱ ἀποφάσεις, καὶ γὰρ αὗται ὑπάρξουσιν κατὰ συμβεβηκός.

Τα αποσπάσματα που παραδίδουν τους παραπάνω ορισμούς, καθώς και τα υπόλοιπα συναφή χωρία των αριστοτελικών κειμένων, αν πιστοποιούν κάτι με πολύ μικρά περιθώρια αμφιβολίας, αυτό είναι η επιμονή του Αριστοτέλη στις κατηγοριοποιήσεις, στις ορολογικές διακρίσεις που ευνοούν μια λεπτομερή και σαφή ανάλυση των διαφορετικών όψεων ενός υπό συζήτηση θέματος. Είναι ανοιχτά σε μια μεγάλη ποικιλία αναγνώσεων, όχι μόνο περισσότερο επιφυλακτικών ή διαβεβαιωτικών, αλλά και αντίρροπων. Είτε έτσι είτε αλλιώς, η ταύτιση της αριστοτελικής «πρώτης ύλης» με το άφθαρτο και άμορφο καθολικό υπόστρωμα, στο οποίο παραπέμπει ο όρος *materia prima*, άρχισε να γίνεται ένας κοινός τόπος κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και παγιώθηκε μάλλον κατά την ύστερη αρχαιότητα, αφότου τα κείμενα του Αριστοτέλη εντάχθηκαν στη διδακτέα ύλη των νεοπλατωνικών φιλοσοφικών σχολών της Αλεξάνδρειας και της Αθήνας¹³⁸. Στο διδακτικό αυτό συγκείμενο, το αριστοτελικό «υλικό αίτιο», η κατατασσόμενη στην τάξη της ύλης αιτία, δια της οποίας ποτέ δεν σταματούν να πραγματοποιούνται γενέσεις και φθορές στη φύση¹³⁹, μπορούσε να ερμηνευτεί, υπό μια εναρμονιστική φωτισκίαση, ως ισοδύναμο με την πλατωνική άφθαρτη *χώραν*, που παρέχει το πεδίο για κάθε τι που δημιουργείται, τη «μητέρα και υποδοχή» του ορατού σύμπαντος και όλων των σωμάτων που είναι καθ' οποιονδήποτε τρόπο αισθητά, το μη ορατό και άμορφο *πανδεχές* που μετέχει, μυστηριωδώς για τις ανθρώπινες γνωσιακές ικανότητες, στη διάσταση του νοητού, στον υπεραισθητό κόσμο των ιδεών, και πάρα πολύ δύσκολα μονάχα, μέσω μιας παράδοξης διανοητικής διεργασίας τόσο λίγο αξιόπιστης όσο και οι ονειροπολήσεις, μπορεί και η ίδια να προσπελαστεί θεωρητικά¹⁴⁰.

138. Για τη φιλοσοφική διδασκαλία σε αυτές τις δύο σχολές βλ. Pantelis Golitsis, *Les Commentaires de Simplicius et de Jean Philopon à la 'Physique' d'Aristote: Tradition et innovation* (Berlin et New York, NY : Walter de Gruyter, 2008), 8-16.

139. Rashed, *Aristote: De la generation et la corruption*, 14 [A' : 3, 318^a : στ. 9-10]: [...] νῦν δὲ τὴν ὡς ἐν ὕλης εἶδει τιθεμένην αἰτίαν εἰπόμεν, δι' ἣν αἰεὶ φθορὰ καὶ γένεσις οὐχ ὑπολείπει τὴν φύσιν.

140. John Burnet, έκδ., *Platonis Opera*, 4 τόμ. (Oxonii: e Typographeo Clarendoniano, 1900-1907), 4: χ.αρ. [*Τίμαιος*, 51a (στ. 4-7)-51b (στ. 1-2)]: Διὸ δὴ τὴν τοῦ γεγονότος ὁρατοῦ καὶ πάντως αἰσθητοῦ μητέρα καὶ ὑποδοχὴν μήτε γῆν μήτε ἀέρα μήτε πῦρ μήτε ὕδωρ λέγωμεν, μήτε ὅσα ἐκ τούτων μήτε ἐξ ὧν ταῦτα γέγονεν· ἀλλ' ἀνόρατον εἶδός τι καὶ ἄμορφον, πανδεχές, μεταλαμβάνον δὲ ἀπορώτατά πη τοῦ νοητοῦ καὶ δυσαλωτότατον αὐτὸ λέγοντες οὐ ψευδόμεθα· [*Τίμαιος*, 52a (στ. 8)-52b (στ. 1-3)]: τρίτον δὲ αὖ γένος ὄν τὸ τῆς χώρας αἰεὶ, φθορὰν οὐ προσδεχόμενον, ἔδραν δὲ παρέχον ὅσα ἔχει γένεσιν πᾶσιν, αὐτὸ δὲ μετ' ἀναισθησίας ἀπτόν λογισμῷ τινι νόθῳ, μόγις πιστόν, πρὸς ὃ δὴ καὶ ὀνειροπολοῦμεν βλέποντες [...]. Για τον πιθανό κομβικό ρόλο των νεοπλατωνικών διδασκάλων φιλοσοφίας στη διαμόρφωση της έννοιας της πρώτης ύλης ως καθολικού υποστρώματος βλ. Hugh R. King, "Notes: Aristotle without Prima Materia", *Journal of the History of Ideas* 17 (1956): 388-389· William Charlton, "Appendix: Did Aristotle Believe in Prime Matter?", στο: *Aristotle: 'Physics': Books I and II* [1970], μετάφρ., πρόλ. και σχόλ. William Charlton, ανατύπ. (Oxford: Oxford University Press, 2006), 141-145· Frans A. J. de Haas, *John Philoponus' New Definition of Prime Matter: Aspects of Its Background in Neoplatonism and the Ancient Commentary Tradition* (Leiden, New York, NY, and Köln, 1997), xi-xii.

Δεν είναι μικρή, ούτε δυσδιάκριτη, η απόσταση ανάμεσα στην προβληματική του Αριστοτέλη περί της ύλης και σε εκείνη του Πλάτωνα περί της «χώρας» ή του «πανδεχούς». Ο πρώτος, άλλωστε, συχνά στα κείμενά του συγκαταριθμεί τον Πλάτωνα, λόγω του γεωμετρικού ατομισμού του τελευταίου, μαζί με τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο, στους φιλοσόφους που ανάγουν τον αισθητό κόσμο σε πρωταρχικές αδιαίρετες οντότητες¹⁴¹. Αντιστοιχίζει ρητά, επίσης, την πλατωνική «χώρα» με την έννοια του *τόπου*, του φυσικού χώρου, όπως σήμερα θα λέγαμε, που ορίζεται σε συνάρτηση με την κίνηση των φυσικών σωμάτων, όχι του μαθηματικού χώρου, και επικρίνει τον Πλάτωνα για την αποσύνδεση της διερώτησης περί του χώρου από τη διερώτηση περί της κίνησης και για τη σύγχυση της ύλης ως «υποκειμένου», υποστρώματος των μεταβολών, με τον «τόπο», νοούμενο ανακριβώς, άλλοτε ως δεξαμενή των φυσικών δυνατοτήτων, πηγή από όπου τα εξατομικευμένα αισθητά σώματα λαμβάνουν τις ποιότητές τους, και άλλοτε ως καθαρή έκταση, ως διάστημα ενός μεγέθους, χωριστό από τα περιεχόμενα σε αυτό, κινούμενα σώματα¹⁴². Η πρόσληψη, όμως, της αριστοτελικής ύλης, ως αιτίας των μεταβολών, με επιτονισμούς συγκλίνοντες προς την πλατωνική κοσμολογία δεν ήταν ένας αβάσιμος νεωτερισμός των νεοπλατωνικών διδασκάλων φιλοσοφίας.

Στην αλχημική πραγματεία *Kitāb al-Taṣrīf* («Βιβλίο της μορφολογίας»), η οποία φέρει την υπογραφή του Abū Mūsā Jābir ibn Ḥayyān, ενός πολυπράγμονα λογίου που λέγεται πως έζησε κατά τα τρία τελευταία τέταρτα του 8^{ου} και τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, σώζονται κάποιες περικοπές από το, κατά τα λοιπά χαμένο, τόσο στην ελληνική όσο και στην αραβική εκδοχή του, εξηγητικό υπόμνημα του αθηναίου περιπατητικού φιλοσόφου των αρχών του 3^{ου} αιώνα Κ.Χ., Αλέξανδρου Αφροδισιέα, στο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* του Αριστοτέλη. Η Emma Ganagé που πρόσφατα ταυτοποίησε αυτές τις περικοπές και επιχείρησε να ανασυγκροτήσει τη θεωρία του Αλέξανδρου περί της ύλης, συνεκτιμώντας και τις σχετικές νύξεις που μπορούν να σταχυολογηθούν από άλλα κείμενα του ίδιου υπομνηματιστή, διέγινωσεν μια έμφαση στην ενότητα γένους ως προϋπόθεση των στοιχειακών μετασχηματισμών, την οποία διασφαλίζει η ύλη ως υπόστρωμα, καθώς και μια τάση, συμβιβάσιμη με την πλατωνική

141. Βλ. Andrew Gregory, “Aristotle and Some of His Commentators on the *Timaeus*’ Receptacle”, στο: *Ancient Approaches to Plato’s ‘Timaeus’*, επιμ. Robert W. Sharples και Anne Sheppard (London: Institute of Classical Studies, 2003), 29-47.

142. Βλ. Keimpe Algra, *Concepts of Space in Greek Thought* (Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1995), 111-117. Για το ότι οι όροι «χώρα» και «πανδεχός» στον Πλάτωνα είναι ταυτόσημοι και ότι, έναντι της ερμηνείας της «χώρας» ως υποστρώματος, πλεονεκτεί η ερμηνεία της ως τόπου ή θέσης όπου εμφανίζονται οι εικόνες των μορφών βλ. Chrostopher Buckels, “Making Room for Particulars: Plato’s Receptacle as Space not Substratum”, *Apeiron* 49 (2016): 303-328.

έννοιας της «χώρας»-«υποδοχής», να συλλαμβάνεται αυτό το κοινό υπόστρωμα ως δεκτικό στις τέσσερεις πρωταρχικές ποιότητες ή «εναντιότητες», ως εάν η ύλη προϋπήρχε της μορφής ή ήταν δυνατό να διαχωριστεί από τις ιδιαίτερες εκφάνσεις της, όχι μόνο από άποψη λογική, όπως συμβαίνει στα κείμενα του ίδιου του Αριστοτέλη, αλλά και οντολογικά¹⁴³. Με το πέρασμα των αιώνων, πέρα από την παγίωση μιας τέτοιας νοηματοδότησης, δεν ήταν χωρίς αντίκτυπο και η πρόταξη ερμηνευτικών καινοτομιών ή και κάποιων αρκετά τολμηρών μεταστροφών.

Κατά τα τέλη του 9^{ου} αιώνα, λ.χ., ο Πέρσης πολυμαθής λόγιος, θεολόγος, ιατρός και αλχημιστής, Abū Bakr Muhammad ibn Zakariyyā al-Rāzī ή Rasis (c. 251 έ.Ε./865 Κ.Χ.-313/925)¹⁴⁴ θα διαφωνήσει με την πεποίθηση ότι η θεωρία του Αριστοτέλη περί της ύλης αποκλείει τη θεωρία του Δημόκριτου περί αδιαίρετων ελάχιστων σωμάτων και θα δοκιμάσει, ιδίως σε μια πραγματεία του όπου σχολιάζει κριτικά την ιατρική φιλοσοφία του Γαληνού, να κατασκευάσει μια συμβιβαστική, θεολογικο-φυσική, ατομική θεωρία. Η «πρώτη ύλη», το θεμελιώδες υπόστρωμα κάθε γένεσης και φθοράς, πια θεματοποιείται ως μια πραγματική διακριτή οντότητα, ένα τρισδιάστατο σώμα, που συνίσταται, όμως, από πρωταρχικά αδιαίρετα σωματίδια. Στον αστερισμό των θεμελιωδών αρχών για την αιτιακή κατανόηση των φυσικών φαινομένων, που ο al-Rāzī θα εγείρει, πλάι στις έννοιες του ατόμου και του κενού, θα προστεθούν η έννοια του χρόνου, της απόλυτης διάρκειας, η οποία μας επιτρέπει να διατάξουμε τα συμβάντα του κόσμου σε σχέσεις προτεραιότητας ή διαδοχής, η έννοια της ψυχής, του πυροκροτητή της κοσμικής δημιουργίας και φορέα της αισθητικότητας, και η έννοια του δημιουργού, του θείου τεχνουργού που έπλασε τα άτομα, μορφοποίησε το υλικό σύμπαν και παρέιχε τις δυνάμεις που ενδημούν στα υλικά σώματα¹⁴⁵.

143. Emma Ganagé, “Introduction”, στο: *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle On Coming-to-Be and Perishing* 2.2-5, μετάφρ. Emma Ganagé, επιμ. Peter Adamson (London, New Delhi, New York, NY, and Sydney: Bloomsbury, 2005), 1-81.

144. Βλ. Lenn E. Goodman, “al-Rāzī”, στο: *The Encyclopaedia of Islam* [1913-1938], επιμ. P. J. Bearman et al., νέα έκδ., 12 τόμ. και 5 τόμ. ευρετηρίων και βοηθημάτων (Leiden: E. J. Brill / London: Luzac [τόμ. 3], 1960-2006), 3: 474-477· Peter Adamson, *Al-Rāzī* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

145. Βλ. Shlomo Pines, “Rāzī critique de Galien” [1953], στο: *Studies in Arabic Versions of Greek Texts and in Mediaeval Science*, του Shlomo Pines, τόμ. 2 του: *The Collected Works of Schlomo Pines* (Jerusalem: Magnes Press / Hebrew University / Leiden: E. J. Brill, 1986), 256-263· Pines, *Studies in Islamic Atomism* [1936], μετάφρ. Michael Schwarz, επιμ. Tzvi Langermann (Jerusalem: Magnes Press / Hebrew University, 1997), 41-107· Lenn E. Goodman, “How Epicurean Was Rāzī?”, *Studia Graeco-Arabica* 5 (2015): 247-280· Pauline Koetschet, “From Commentary to Polemic: The Reception of Galen by Abū Bakr al-Rāzī”, στο: *Brill’s Companion to the Reception of Galen*, επιμ. Petros Bouras-Vallianatos και Barbara Zipser (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2019), 196-214· Koetschet, “Introduction”, στο: *Abū Bakr al-Rāzī, ‘Doutes sur Galien’*, πρόλ., έκδ. και μετάφρ. Pauline Koetschet (Berlin et Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2019), LIII-LXXVI· Aileen R.

Κατά τον 13^ο αιώνα, ο Thomas Aquinas (1225-1274) θα προτείνει μια διάζευξη ανάμεσα στην ύλη θεωρούμενη ως ουσία, ως εκείνο που υπόκειται στις συμπτωματικές μεταβολές και μένει άφθαρτο σε κάθε εναλλαγή καταστάσεων, και στην ύλη θεωρούμενη ως πραγματικά παρούσα σε μια συγκεκριμένη αισθητή οντότητα, ως εκείνο που υπόκειται στις διαφορετικές μορφές τις οποίες μια αισθητή οντότητα προσλαμβάνει και χαρακτηρίζεται από κάθε τέτοια ιδιαίτερη μορφοποίηση¹⁴⁶. Τρεις αιώνες αργότερα, στον Paracelsus και στους επηρεασμένους από το έργο του αλχημιστές ιατρούς, η ιδέα της ύλης ως πρωταρχικού οντολογικού υποστρώματος θα αποτυπωθεί σε μια πλειάδα πρωτότυπων αρχών, για διαφορετικά επίπεδα θεωρητικής πραγμάτευσης, όπως το *mysterium magnum* («μεγάλο μυστήριο»), ως μεταφυσική, πνευματική πρώτη ύλη κατά τη διαδικασία δημιουργίας του κόσμου, το *limus terrae* («χώμα της γης») ή η *terra adamica* («αδαμιαία γη»), ως προφυσική, σπερματική πρώτη ύλη κατά την πραγμάτωση του θείου λόγου στην αισθητή πραγματικότητα, και ο υδράργυρος ή το θείο, ή και τα δύο αυτά στοιχεία μαζί, ως φυσική, πειραματικά μεταχειρίσιμη πρώτη ύλη κατά τη γένεση των μετάλλων και ευρύτερα κατά τους υλικούς μετασχηματισμούς¹⁴⁷.

Από την ιστορική παρένθεση, για την έννοια της πρώτης ύλης, που ανοίξαμε στις αμέσως προηγούμενες σελίδες μπορούμε να διαπιστώσουμε πόσο απλουστευτικές και, κυρίως, πόσο συσκοτιστικές είναι οι ιστορικές εικόνες που εν τάχει προβάλλονται στα εγχειρίδια γενικής χημείας. Κάθε εννοιολογική αμφισημία στο έργο των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων, όπως και κάθε συνακόλουθη θεωρητική μεταστροφή ή αντιπαράθεση, απαλείφεται, και μαζί της διαγράφεται, σχεδόν ολοκληρωτικά, και η σύγχρονη σχετική ιστορική έρευνα. Για τον ατομισμό του Δημόκριτου ή τη θεωρία περί διαιρετότητας της ύλης του Αριστοτέλη αυτά που ένας εκπαιδευόμενος στη χημεία μαθαίνει, όταν δεν είναι απροσημάτιστες προβολές του παρόντος στο παρελθόν, είναι αντίστοιχου βάθους με εκείνα που θα μάθαινε για τις σύγχρονες εννοιολογήσεις περί των ατόμων, των μορίων και των ιόντων αν ξεφύλλιζε επίτομα λεξικά ή εγκυκλοπαίδειες τσέπης και επιστημονικοφανή άρθρα σε καθημερινές

Das, *Galen and the Arabic Reception of Plato's 'Timaeus'* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 104-139· Adamson, *Al-Rāzī*, 71-120.

146. Ενδεικτικά βλ. Mark McGovern, “Prime Matter in Aquinas”, στο: “The Metaphysics of Substance”, επιμ. Daniel O. Dahlstrom, ειδικό τεύχος, *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 61 (1987): 221-234· Leo J. Elders, *The Metaphysics of Being of St. Thomas Aquinas in a Historical Perspective* [1982], μετάφρ. John Dudley (Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1993), 158-169· Jeffrey E. Brower, *Aquinas's Ontology of the Material World: Change, Hylomorphism, & Material Objects* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 80-86.

147. Βλ. Katharina Dück, *Materia prima: Zur Semantik des Begriffs in naturkundlichen Sachschriften des 16. Jahrhunderts* (Wiesbaden: Springer VS, 2019).

εφημερίδες ή περιοδικά ποικίλης ύλης: κλισέ τα οποία ανακυκλώνονται ως αυτονόητες γνώσεις γιατί τα εκκρεμή ερωτήματα έχουν καλυφθεί από κοφτές ατεκμηρίωτες καταφάσεις εναλλασσόμενες με μακρόσυρτες αδιαπέραστες σιωπές.

Όσο για την αλχημεία, στα βιβλία γενικής χημείας αποκρύπτεται επιμελώς η φιλοσοφική της διάσταση, η ενεργή εμπλοκή των αλχημιστών, σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και διαφορετικές κοινωνίες, στις θεωρητικές αντιδικίες γύρω από έννοιες κεντρικές για τη φυσική φιλοσοφία γενικά ή τα στενότερα οριοθετημένα πεδία φυσιογνωσίας. Μόλις προ ολίγου, για παράδειγμα, είχαμε την ευκαιρία να δούμε ότι στα γραπτά των αράβων αλχημιστών, όχι μόνο αρθρώνονται πρωτότυπες θεωρίες περί της σύστασης της ύλης, αλλά και διασώζονται τμήματα σημαντικών αρχαίων φιλοσοφικών υπομνημάτων που έχουν χαθεί. Εξίσου μεγάλη και συστηματική είναι και η απόκρυψη της, αρνητικής ή θετικής, συμβολής του αριστοτελισμού, της φιλοσοφικής παράδοσης που ιστορικά άφησε το εντονότερο και περισσότερο μακρόβιο αποτύπωμα στις συζητήσεις περί των υλικών γενέσεων και φθορών, τόσο στον αραβικό κόσμο όσο και στην ελληνόφωνη και λατινόφωνη Δύση. Ακόμα και η θεωρία περί των τεσσάρων θεμελιωδών ποιότητων του Αριστοτέλη πολύ σπάνια μονάχα ανακαλείται. Η ιστορική έρευνα, της οποίας τα ευρήματα είναι πάντοτε και νέες ερμηνείες, όχι απλά νέες προσκτήσεις στα διαθέσιμα αποθέματα ιστορικών «δεδομένων», μοιάζει να αντιμετωπίζεται, από τους εκπαιδευτές χημικούς, ως μια πηγή μηδαμινής σχεδόν αξίας για την επικαιροποίηση των διδακτικών πονημάτων τους.

Πριν από μια δεκαετία, ο Mansoor Niaz και η Arelys Maza, μέλη της Ομάδας Επιστημολογίας της Επιστήμης, στο Τμήμα Χημείας του Universidad de Oriente στη Βενεζουέλα, αξιολογώντας τους τρόπους με τους οποίους θίγεται το πρόβλημα της φύσης της επιστήμης σε 75, δημοσιευμένα στις Η.Π.Α., εγχειρίδια γενικής χημείας, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ιστορία και η φιλοσοφία της χημείας είναι ήδη «εντός της χημείας», ότι έχουν ενσταλαχτεί στις εισαγωγικές χημικές γνώσεις¹⁴⁸. Από τη δική μας επισκόπηση, με χρονικό εύρος τις δύο τελευταίες δεκαετίες, προκύπτει η αντίθετη εικόνα, για την ιστορία των θεωριών περί της σύστασης της ύλης και των υλικών μεταβολών, από το τέλος της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας ως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η ιστορία αυτή, που επικαλύπτεται ή τέμνεται σε πολλά σημεία με την ιστορία της αλχημείας, είναι, ξεκάθαρα, εκτός χημείας. Ακόμα και ο Boyle, όποτε εκθειάζεται ως ιδρυτής της σύγχρονης χημείας, όπως στο ιστορικό αφήγημα του Zumdahl, σκιαγραφείται αναδρομικά περισσότερο ως ένας πειραματιστής

148. Mansoor Niaz και Arelys Maza, *Nature of Science in General Chemistry Textbooks* (Dordrecht, Heidelberg, London and New York, NY: Springer, 2011), 27-28.

χημικός που προπορεύεται από την εποχή του, και προαναγγέλλει όσα θα συμβούν κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, παρά ως ένας φυσικός φιλόσοφος του 17^{ου} αιώνα που μπορούσε κάλλιστα, όπως και αρκετοί συνάδελφοί του ακόμα τότε, να ασχολείται με το πρόβλημα της μεταλλικής μεταστοιχείωσης, χωρίς μια τέτοια ενασχόληση να βιώνεται ως εξωτερική ή εχθρική προς τις άλλες φυσιογνωστικές του μέριμνες.

1.5. Η χημεία ως μια επιστήμη με μια μεγάλη προϊστορία, αλλά και με ένα πολύ μικρό δικό της παρελθόν.

Σε ουκ ολίγα εγχειρίδια τονίζεται, ή προϋποτίθεται υπόρρητα, ότι η ιστορία που μπορεί να κατακυρωθεί στη χημεία, ως αληθινά δικό της παρελθόν, αρχίζει από τον 18^ο αιώνα και μετά. Αυτή είναι η περίπτωση της 11^{ης} έκδοσης της *General Chemistry* των Darrell D. Ebbing και Steven D. Gammon, το 2017, στην οποία ούτε ο Δημόκριτος ούτε κάποιος άλλος αρχαίος έλληνας φιλόσοφος αναφέρεται, ενώ τίποτα δεν γράφεται και περί αλχημείας, ούτε καν στο υποκεφάλαιο περί των αντιδράσεων με βομβαρδισμό πυρήνων, όπου εισάγεται η σύγχρονη έννοια της μεταστοιχείωσης¹⁴⁹, γιατί ήδη από την αρχή οι συγγραφείς σπεύδουν να δηλώσουν ότι

αν και η χημεία έχει τις ρίζες της στην πρώιμη τεχνολογία, η ίδια ως ένα πεδίο μελέτης βασισμένο σε επιστημονικές αρχές έλαβε σάρκα και οστά μονάχα κατά το τελευταίο τμήμα του 18^{ου} αιώνα¹⁵⁰.

Τότε ήταν όπου οι «χημικοί», με τον «γάλλο χημικό» Lavoisier να προεξάρχει σε αυτήν τη νέα στρατηγική πορισμού γνώσεων, μέσω της οποίας έμελλε να αναδυθεί και η ίδια η χημεία ως «ποσοτική επιστήμη», «άρχισαν να χρησιμοποιούν συστηματικά τον ζυγό ως ένα όργανο στην έρευνα» και να ενδιαφέρονται για τις «ακριβείς ποσότητες ουσιών» που εισέρχονταν σε, και εξέρχονταν από, τα πειράματά τους. Απότοκος αυτού του οργανωμένου πειραματισμού, όχι μιας θεωρητικής αναβίωσης κάποιας αρχαίας δοξασίας, ήταν και η «κεντρική αρχή της σύγχρονης χημείας», η ιδέα ότι τα υλικά αντικείμενα γύρω μας συντίθενται από άτομα και ότι η πολλαπλότητα των διαφορετικών ιδιοτήτων τους εξηγείται από τη διευθέτηση των

149. Darrell D. Ebbing και Steven D. Gammon, *General Chemistry* [1984], 11^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2017), 692-695.

150. *Ibid.*, 3 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Although chemistry has its roots in early technology, chemistry as a field of study based on scientific principles came into being only in the latter part of the eighteenth century.

εξαιρετικά μικρών αυτών σωματιδίων σε μόρια ή συνθετότερες δομές¹⁵¹. Με κάπως πιο σύντομες προτάσεις, οι ίδιες απόψεις είχαν εκφραστεί και στην 1^η έκδοση αυτού του εγχειριδίου, το 1984, που έφερε την υπογραφή μόνο του Ebbing, καθηγητή χημείας τότε στο Wayne State University στο Ντιτρόιτ¹⁵².

Η *General Chemistry* των Ebbing και Gammon δεν είναι το μοναδικό βιβλίο γενικής χημείας που δεν περιλαμβάνει καμιά μνεία στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία, λόγω της, ρητής ή σιωπηρής, παραδοχής ότι η χημεία είναι μια επιστήμη που γεννήθηκε πρόσφατα. Άλλα τέτοια παραδείγματα είναι: 2) η 9^η έκδοση του *Chemistry for Today: General, Organic, and Biochemistry* των Spencer L. Seager, Michael R. Slabaugh και Maren S. Hansen, το 2018, όπου, παράλληλα, η αλχημεία εμφανίζεται στιγμιαία μονάχα στο τέλος του 10^{ου} κεφαλαίου, σε μια ερώτηση ανακεφαλαίωσης, περί της δυνατότητας μεταστοιχείωσης κατά τρόπο φυσικό¹⁵³. 3-5) η 5^η έκδοση της *Chemistry: The Science in Context* των Thomas R. Gilbert, Rein V. Kirss, Natalie Foster, Stacey Lowery Bretz και Geoffrey Davies, το 2018, η 7^η έκδοση της *General, Organic, and Biological Chemistry* του H. Stephen Stoker, το 2016, και η 2^η έκδοση του βοηθήματος, *Chemistry*, για τις διεθνείς εξετάσεις του Πανεπιστημίου του Cambridge στη χημεία, για τα επίπεδα AS και A, των Lawrie Ryan και Roger Norris, το 2014, τρία εγχειρίδια από τα οποία απουσιάζει γενικά και η αλχημεία, αλλά ακόμα και ο Boyle και ο Lavoisier, ως θεμελιωτές της σύγχρονης χημείας (στα δύο πρώτα, ο Boyle δεν είναι παρά ο «χημικός» που ανακάλυψε την αντίστροφη αναλογία ανάμεσα στον όγκο ενός αερίου και την πίεσή του, υπό σταθερή θερμοκρασία)¹⁵⁴. και 6) η 4^η έκδοση του *Chemistry: An Introduction to Organic, Inorganic and Physical Chemistry* των Catherine E. Housecroft

151. *Ibid.*, 3 (οι εμφάνσεις στο πρωτότυπο): Chemists began to look at the precise quantities of substances they used in their experiments. From this work came the central principle of modern chemistry: the materials around us are composed of exceedingly small particles called *atoms*, and the precise arrangement of these atoms into *molecules* or more complicated structures accounts for the many different characteristics of materials· 6: Modern chemistry emerged in the eighteenth century, when chemists began to use the balance systematically as a tool in research. [...] Antoine Lavoisier (1743-1794), a French chemist, was one of the first to insist on the use of the balance in chemical research· 28: Chemistry emerged as a *quantitative science* with the work of the eighteenth-century French chemist Antoine Lavoisier.

152. Darrell D. Ebbing, *General Chemistry*, σύμβουλος έκδοσης: Mark S. Wrighton (Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 1984), 2-3, 22, 28.

153. Spencer L. Seager, Michael R. Slabaugh και Maren S. Hansen, *Chemistry for Today: General, Organic, and Biochemistry* [1987], 9^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2018), 348.

154. Thomas R. Gilbert et al., *Chemistry: The Science in Context* [2004], 5^η έκδ (New York, NY, and London: W. W. Norton & Company, 2018), 280-281· H. Stephen Stoker, *General, Organic, and Biological Chemistry* [1998], 7^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2016), 179· Lawrie Ryan και Roger Norris, *Cambridge International AS and A Level: Chemistry: Coursebook* [2011], 2^η έκδ. (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

και Edwin C. Constable, το 2010, όπου πάλι απουσιάζουν ο Boyle και ο Lavoisier, γίνεται, όμως, σε ένα σημείο λόγος για τον «αλχημιστή» Paracelsus, που πρώτος πρόφερε τον όρο «αιθέρια έλαια»¹⁵⁵.

Σε δύο ακόμα εγχειρίδια χημείας στα οποία αποφεύγονται οι αναδρομές στις θεωρίες των ελλήνων φιλοσόφων συναντώνται περισσότερες σποραδικές μνείες της αλχημείας ή των αλχημιστών: 7) στην 10^η έκδοση του *Chemistry & Chemical Reactivity* των John C. Kotz, Paul M. Treichel, John R. Townsend και David A. Treichel, το 2019· και 8) στην 4^η έκδοση της *General Chemistry* των Donald A. McQuarrie, Peter A. Rock και Ethan B. Gallogly, το 2011. Στο πρώτο, η αλχημεία, στον δυτικό κόσμο, τις 4 από τις συνολικά 7 φορές όπου ανακύπτει, συσχετίζεται με τον Μεσαίωνα, αλλά καταγράφεται και η ευμένεια του Boyle προς την αλχημεία, όπως και η, εξίσου φιλική, στάση του Newton. Στο δεύτερο, ετυμολογείται, στο περιθώριο μιας σελίδας, η λέξη “chemistry”, καθώς και ο αραβικής προέλευσης όρος “alchemy”, από την ελληνική λέξη “chemeia”, η οποία, κατά τους συγγραφείς, είναι ίσως αιγυπτιακών ή κινέζικων καταβολών και παραπέμπει στη μεταλλουργία και τη μεταστοιχείωση. Και στα δύο αυτά βιβλία, ο Lavoisier, του οποίου παρατίθενται σύντομα βιογραφικά σημειώματα, αναγνωρίζεται ως εκείνος που πρωτοστάτησε στη μετάβαση στη σύγχρονη, επιστημονική χημεία¹⁵⁶.

«Η χημεία είναι μια σχετικά νέα επιστήμη, και τα θεμέλιά της δεν είχαν καν τεθεί πριν το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα», αν και οι απαρχές της πρέπει να τοποθετηθούν στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, όταν πλήθυναν οι αμφιβολίες για τη δυνατότητα της μεταστοιχείωσης και κλιμακώθηκαν, κατά τη δεκαετία του 1660, με την κυκλοφορία του *The Sceptical Chymist* του Boyle. Αυτήν την ιστορική ετυμηγορία διαβάζουμε σε ένα ακόμα αρκετά δημοφιλές, διεθνώς, σύγχρονο εγχειρίδιο, το *Principles of Modern Chemistry* («Αρχές της σύγχρονης χημείας»), τις 8 εκδόσεις του οποίου, από το 1986 ως το 2016, υπογράφει ο θεωρητικός χημικός, και πολύπειρος διοικητικός αξιωματούχος στην ανώτερη εκπαίδευση, David W. Oxtoby (1951-), πρώην πρύτανης του Κολλεγίου Pomona και νυν πρόεδρος της Αμερικανικής Ακαδημίας των Τεχνών και των Επιστημών¹⁵⁷, μαζί με συνεργάτες του¹⁵⁸.

155. Catherine E. Housecroft και Edwin C. Constable, *Chemistry: An Introduction to Organic, Inorganic and Physical Chemistry* [1997], 4^η έκδ. (Harlow: Pearson Education Limited, 2010), 982.

156. John C. Kotz et al., *Chemistry & Chemical Reactivity* [1987], 10^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2019), 9, 60, 124, 459, 591, 973, 990, 994· Donald A. McQuarrie, Peter A. Rock και Ethan B. Gallogly, *General Chemistry* [1984], 4^η έκδ. (Mill Valley, CA: University Science Books, 2011), 5-6, 835, 995.

157. Βλ. “David W. Oxtoby”, στο: *American Academy of Arts & Sciences*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: Μάρτιος 2022, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.amacad.org/person/david-w->

Μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, μια άλλη συνομοταξία φυσιογνωστών δέσποζε στο έδαφος που αργότερα θα καταλάμβαναν οι χημικοί. Η ειδοποιός διαφορά, σήμερα, των τελευταίων από τους ερευνητές που εξειδικεύονται σε άλλες φυσικές επιστήμες είναι «η μελέτη των ιδιοτήτων των ουσιών και των αντιδράσεων που μετασχηματίζουν τις ουσίες σε άλλες ουσίες», και δη

η κατανόηση του πώς και του γιατί συγκεκριμένες χημικές αντιδράσεις προκύπτουν, προκειμένου οι ιδιότητες των υπαρχουσών ουσιών να προσαρμοστούν κατά τρόπο κατάλληλο ώστε να ικανοποιηθούν ιδιαίτερες ανάγκες – και να κατασκευαστούν εντελώς καινούργιες ουσίες σχεδιασμένες ώστε να διαθέτουν ειδικές ιδιότητες¹⁵⁹.

Ανάλογα προβλήματα απασχολούσαν και τους προκατόχους των χημικών, οι οποίοι ήταν γνωστοί ως αλχημιστές. Δεν ήταν ανάλογες, όμως, οι στοχεύσεις τους. Θα ήταν προτιμότερο, αυτό φαίνεται να πιστεύουν οι συντάκτες του *Principles of Modern Chemistry*, να τους δούμε, όχι ως κάποιου είδους εμπειρογνώμονες, αλλά ως «πρώιμους επιτηδευματίες που απέβλεπαν στον μετασχηματισμό των ιδιοτήτων των υλικών για οικονομικό όφελος»¹⁶⁰.

Εμμονικά προσκολλημένοι στη χίμαιρα της μετατροπής των κοινών μετάλλων, όπως ο μόλυβδος, σε χρυσό, οι αλχημιστές για πάνω από μια χιλιετία συνέλεξαν μεν «πολλά χρήσιμα, εμπειρικά αποτελέσματα τα οποία έχουν έκτοτε ενσωματωθεί στη σύγχρονη χημεία», χωρίς ποτέ όμως να τηρήσουν τη βασική τους υπόσχεση, αυτήν της μεταστοιχείωσης, χωρίς ποτέ να καταφέρουν, καταπώς οι ίδιοι διακήρυτταν, να εξάγουν τις ιδιότητες ενός υλικού και να τις μεταβιβάσουν σε ένα άλλο. Ένας «σύγχρονος παρατηρητής», συνεχίζουμε να διαβάζουμε στο ίδιο εγχειρίδιο του Oxtoby και των συνεργατών του, δεν θα δυσκολευόταν καθόλου να επισημάνει το θεμελιώδες σφάλμα των αλχημιστών: «δεν ακολουθούσαν την επιστημονική μέθοδο». Αν ήταν πρόθυμοι να εκλάβουν ως μια υπόθεση,

oxtoy>.

158. David W. Oxtoby, H. P. Gillis και Laurie J. Butler, *Principles of Modern Chemistry* [1986], 8^η έκδ. (Boston, MA: Cengage Learning, 2016), 3: Chemistry is a relatively young science, and its foundations weren't established until the last quarter of the 18th century. [...] Many scientists had begun to challenge the basic assumptions of the alchemists by the middle of the 17th century. These doubts culminated with the publication of *The Sceptical Chymist* by Robert Boyle in England in the 1660s, one of the pivotal events that marked the beginning of modern chemistry.

159. Oxtoby et al., *Principles*, 2: Chemists study the properties of substances and the reactions that transform substances into other substances. Chemists are particularly interested in understanding how and why specific chemical reactions occur, in order to tailor the properties of existing substances to meet particular needs—and to create entirely new substances designed to have specific properties.

160. *Ibid.*, 3 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Before that, most chemists were known as *alchemists*—early entrepreneurs who sought to transform the properties of materials for economic gain.

προσωρινά μονάχα αποδεκτή, την πεποίθησή τους ότι η εξαγωγή μιας ιδιότητας από ένα σώμα και η μεταβίβασή της σε ένα άλλο είναι εφικτή, και αν είχαν την ευχέρεια να υποβάλουν αυτήν την υπόθεση σε μια σειρά από ανεξάρτητες απροκατάληπτες δοκιμές, σε πειράματα υπό προσεκτικά ελεγχόμενες συνθήκες, θα είχαν και οι ίδιοι συμπεράνει ότι «οι ιδιότητες ενός υλικού είναι, στην πραγματικότητα, εγγενή, έμφυτα χαρακτηριστικά τούτου του υλικού και δεν μπορούν να εξαχθούν από αυτό»¹⁶¹. Ούτε οι «πρώιμοι έλληνες φιλόσοφοι» που «επιδίωξαν να ταυτοποιήσουν τα συστατικά μέρη όλης της ύλης ως τέσσερα στοιχεία»¹⁶², ούτε ο Δημόκριτος, που αξιωματικά ισχυρίστηκε ότι υπάρχουν «αναλλοιώτα άτομα των στοιχείων, τα οποία φαντάστηκε να τελούν υπό μια συνεχή τυχαία κίνηση μέσα στο κενό», διέθεταν «πειραματικές ικανότητες και την ουσιωδώς νεωτερική επιστημονική άποψη ότι οι θεωρίες πρέπει να δοκιμάζονται και να εκλεπτύνονται από πειράματα». Το αξίωμα, όμως, του Δημόκριτου, περί των ατόμων, κρίνεται ως «μια αξιοπρόσεκτα νεωτερική γνώμη»¹⁶³.

Η ιστορία της αλχημείας, υπό ένα τέτοιο πρίσμα, δεν είναι παρά η προϊστορία της χημείας, και μάλιστα μια προϊστορία που εκτυλίχθηκε, εν πολλοίς, ακούσια, ενώ τα κίνητρα των πρωταγωνιστών της προσidiaζαν περισσότερο στην ιστορία της παραγωγής χρυσού ως χρηματικού εμπορεύματος παρά στην ιστορία της παραγωγής γνώσεων για τις «ιδιότητες των ουσιών και τις αντιδράσεις που μετασχηματίζουν τις ουσίες σε άλλες ουσίες» (κατά τον ορισμό της χημείας με τον οποίο ξεκινά η πρώτη παράγραφος του 1^{ου} κεφαλαίου και τον οποίο μόλις προ ολίγου παραθέσαμε). Το μόνο ουσιώδες γνώρισμα που η αλχημεία μοιράζεται με τη χημεία είναι ένας δυισμός καθοριστικός για την εξέλιξή της, ο οποίος είναι

161. *Ibid.* (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): For centuries their obsession was to transform “base” metals, such as lead, into gold. They boldly assumed that the properties of one material could somehow be extracted and transferred to another. [...] The alchemists persisted in their efforts for more than a thousand years. Although they collected many useful, empirical results that have since been incorporated into modern chemistry, they never transformed base metals into gold. [...] The error of the alchemists is obvious to modern observers: they did not follow the scientific method. A new idea is accepted only temporarily in the scientific method, in the form of a **hypothesis**. It is then subjected to rigorous testing, in carefully controlled experiments. A hypothesis is elevated to a **scientific law** only after it has survived many such tests. [...] Had a proper set of tests been made in separate, independent experiments, the alchemists would have recognized that the properties of a material are, in fact, intrinsic, inherent characteristics of that material and cannot be extracted from it.

162. *Ibid.*, 5: [...] that go back to early Greek philosophers, who sought to identify the constituents of all matter as four elements: air, earth, fire, and water.

163. *Ibid.*, 8-9 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): The Greek philosopher Democritus (c. 460-370 B.C.) postulated the existence of unchangeable *atoms* of the elements, which he imagined to undergo continuous random motion in the vacuum, a remarkably modern point of view. [...] Lacking both experimental capabilities and the essentially modern scientific view that theories must be tested and refined by experiment, the Greek philosophers were content to leave their views in the form of assertions.

περισσότερο ηθικός παρά επιστημολογικός. Από τη μια μεριά, λόγω της χρησιμότητας της χημείας σε μια πληθώρα επαγγελμαμάτων, «βλέπουμε την παρόρμηση να εφαρμόζονται οι κατοχυρωμένες χημικές γνώσεις με σκοπό το κέρδος». Από την άλλη, «βλέπουμε την παρόρμηση να δημιουργηθούν νέες χημικές γνώσεις, υπό την ώθηση τόσο της διανοητικής περιέργειας όσο και της επιθυμίας να αποκτηθούν αξιόπιστες πληροφορίες για εφαρμογές»¹⁶⁴.

Οι επαναλαμβανόμενες αποτυχίες και οι παράπλευρες και αθέλητες μικρές εμπειρικές ανακαλύψεις που συσσώρευσαν οι αλχημιστές του παρελθόντος είναι διδακτικές για τα διλήμματα, τους κινδύνους και τις ευκαιρίες, των χημικών του παρόντος και του μέλλοντος. Οι δεύτεροι, όμως, δεν είναι οι μεθοδολογικά, τεχνικά και θεωρητικά προηγμένοι επίγονοι των πρώτων. Είναι οι αντικαταστάτες τους. Εκείνοι που κάποια στιγμή τους εκτόπισαν. Οι αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι, αντίθετα, μπορούν, με πολύ μεγαλύτερο επιστημικό και ηθικό κύρος, να διεκδικήσουν το προνόμιο των προπατόρων. Δεν είχαν ακόμα μεν ακονίσει αρκετά τα γνωσιολογικά τους εργαλεία, ήδη είχαν, όμως, κινητοποιήσει την ανάλυση και τη σύνθεση, τους δύο «τρόπους του συλλογίζεσθαι» και τις δύο «φυσικές διαδικασίες» στις οποίες και σήμερα οι χημικές έρευνες προσφεύγουν¹⁶⁵.

Με αυτήν την αποτίμηση, από τον Oxtoby και τους συνεργάτες του, της αλχημείας, σε τέσσερεις παραγράφους που, πρώτη φορά, προστέθηκαν στην 1^η υποενότητα του 1^{ου} κεφαλαίου, περί της «φύσης και της εννοιολογικής βάσης της σύγχρονης χημείας», στην 4^η έκδοση του *Principles of Modern Chemistry*, το 1999, όπου, όμως, γραφόταν, επίσης, ότι η χημεία, παρά τη νεότητά της, ήταν το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα των «επιθυμιών των αρχαίων και μεσαιωνικών αλχημιστών να μετασχηματίσουν τις ιδιότητες των υλικών για οικονομικό όφελος»¹⁶⁶, καθώς και με την αποτίμηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, και

164. *Ibid.*, 3: The history of the alchemists shows the origin of a certain duality in the nature of modern chemistry, which persists to the present. Because chemistry contributes to the foundations of numerous professions and industries, we see the urge to apply established chemical knowledge for profit. But we also see the urge to create new chemical knowledge, driven by both intellectual curiosity and by the desire to have reliable information for applications.

165. *Ibid.*, 5: Chemists study how sets of pure substances transform into other sets of pure substances in chemical reactions. These investigations apply two modes of reasoning and physical procedures—analysis (taking things apart) and synthesis (putting things together)—that go back to early Greek philosophers, [...].

166. David W. Oxtoby, H. P. Gillis και Norman H. Nachtrieb, *Principles of Modern Chemistry* [1986], 4^η έκδ., Saunders Golden Sunburst Series (Fort Worth, TX, et al.: Saunders College Publishing / Harcourt Brace College Publishers, 1999), 3: Chemistry is a relatively young science—its foundations were established in the last quarter of the 18th century—that arose from desires of the ancient and medieval alchemists to transform the properties of materials for economic gain. Πρβλ. David W. Oxtoby και Norman H. Nachtrieb, *Principles of Modern Chemistry* [1986], 3^η έκδ., Saunders Golden Sunburst Series (Fort Worth, TX, et al.: Saunders College

ειδικότερα του ατομισμού του Δημόκριτου, η κατάδυσή μας στα σύγχρονα εγχειρίδια χημείας ολοκληρώνεται κάπως κυκλικά. Από την ιστορική υποεπινότητα των 10 εκδόσεων της *Chemistry* του Zumdahl, που αναδημοσιεύεται απαράλλακτη από το 1986 ως το 2018, και την αντίστοιχη υποεπινότητα των *Foundations* του Hein, το 1967, που απαλείφθηκε στην 9^η έκδοση του 1996, ως τα ιστορικά αφηγήματα του Rozenberg και του Mortimer, παρά τις επί μέρους διαφοροποιήσεις, η ίδια διττή αξιολογική κρίση για το απώτερο παρελθόν ή την προϊστορία της χημείας υποβαστάζει όλες τις, λιγότερο ή περισσότερο συνοπτικές, ιστορικές απεικονίσεις στις οποίες αποδύονται, σήμερα, οι επαγγελματίες χημικοί.

Μέχρι τώρα, έχουμε εξετάσει συνολικά 60, τυπωμένα από το 2000 και μετά, στον δυτικό κόσμο, εισαγωγικά βιβλία. Μονάχα 8, όπου η βεβαιότητα περί της πρόσφατης ανάδυσης της χημείας αποτρέπει γενικά κάθε περίσπαση της προσοχής των αναγνωστών προς τις θεωρίες περί της σύστασης της ύλης της αρχαιότητας ή του Μεσαίωνα, μπορούν να εξαιρεθούν από αυτόν τον κανόνα. Στα υπόλοιπα 52, η αλχημεία, πάντα, φαίνεται κυρίως να παρέχει, ακούσια, το εμπειρικό «λίπασμα» που θα καταστεί μονάχα εκ των υστέρων αληθινά χρήσιμο, με την έλευση της χημείας ως επιστήμης, ενώ η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, και ιδίως η φιλοσοφική σχολή των ατομιστών, με πολύ μεγάλη διαφορά, μάλιστα, από τις υπόλοιπες, πάντα φαίνεται κυρίως να παρέχει, εκούσια, τα, αναπόδεικτα ακόμα, οντολογικά προανακρούσματα του κοσμοθεωρητικού πυρήνα μιας επιστήμης που θα γεννηθεί δύο χιλιετίδες μετά.

Όποτε, όμως, γίνεται λόγος για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία συσκοτίζεται το γεγονός ότι η ορθολογική πλευρά του έργου των ελλήνων φιλοσόφων, ιδίως εκείνων της εποχής του Δημόκριτου, δεν ήταν η μόνη σημαίνουσα, ούτε καν η δεσπόζουσα, πλευρά αυτού του έργου. Πλάι της «υπήρχε μια μη-ορθολογική, μυθολογική και μυστική παράδοση με την οποία βρισκόταν σε μια διαρκή αλληλεπίδραση»¹⁶⁷. Και η ίδια αυτή ορθολογική πλευρά, οι πτυχές της αρχαίας φιλοσοφίας που συνδέονται εντονότερα με την έλλογη τεκμηρίωση και κριτική, αν είναι πράγματι θεμιτή η απομόνωσή τους, απέχουν πολύ από ό,τι εμείς σήμερα όταν ακούμε τον όρο «ορθολογικότητα». Η διαφορά που χωρίζει τον ατομισμό του Δημόκριτου από τον ατομισμό του Dalton δεν είναι μονάχα εκείνη ανάμεσα σε μια προσέγγιση θεωρησιακή ή μεταφυσική, που καταλήγει στην έννοια των ατόμων, ως έσχατων και αμετάλλακτων συστατικών της υλικής πραγματικότητας, μέσα από μια ανάλυση εννοιών, και

Publishing / Harcourt Brace College Publishers, 1996), 1-7.

167. Ευθύμιος Μπόκαρης, *Φιλοσοφία και επιστήμες: (Από τον Πλάτωνα μέχρι τον Καντ)* (Αγία Παρασκευή: Utopia, 2020), 8.

σε μια προσέγγιση αγκυρωμένη στον οργανωμένο χημικό πειραματισμό, που καταλήγει στην έννοια των ατόμων, ως μη παρατηρήσιμων μικροσωματίδιων με ένα βάρος προσίδιο στο χημικό στοιχείο του οποίου συνιστούν ελάχιστα πανομοιότυπα συστατικά, μέσα από τον εμπειρικό έλεγχο υποθέσεων¹⁶⁸. Είναι και η διαφορά ανάμεσα σε μια ερωτηματοθεσία η οποία εκκινεί από το πολύ πιο γενικό ζήτημα του πώς το σκέπτεσθαι μπορεί να εξηγήσει τον ταραχώδη κόσμο των φαινομένων, τις μεταβολές που εντοπίζονται μέσω του αισθάνεσθαι, χωρίς να τις ακυρώνει ως πραγματικές μεταβολές, χωρίς να τις υποβιβάζει σε αυταπάτες ή πλασματικούς αντικατοπτρισμούς¹⁶⁹, και μια ερωτηματοθεσία η οποία εκκινεί από το πολύ πιο οριοθετημένο ζήτημα του γιατί δεν έχουν όλα τα αέρια την ίδια διαλυτότητα, υπό την ίδια πίεση, στο νερό ή στο ζήτημα του αν ο ατμοσφαιρικός αέρας είναι μια χημική ένωση ή ένα φυσικό μίγμα διαφορετικών αερίων και πώς μπορεί, αν είναι φυσικό μίγμα, να αιτιολογηθεί η ομοιογένειά του¹⁷⁰.

Το γενικό ζήτημα που αντιμετώπισε ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος θα έμοιαζε, για έναν τωρινό επαγγελματία φυσικό ή χημικό, σκανδαλωδώς σχεδόν γενικό, σε αντίθεση με το ειδικό ζήτημα με το οποίο καταπιάστηκε ο Dalton, που μοιάζει πολύ πιο οικείο στην ειδικότητά του. Αυτό, όμως, που θα προκαλούσε αυτήν την αίσθηση δυσφορίας ή αποξένωσης δεν θα ήταν τόσο η, υποσυνείδητη ή συνειδητή, πεποίθηση, που συχνά σήμερα γενικευτικά μεταρσιώνεται σε μια αδιάσειστη γνωσιολογική θέση με υπεριστορική αξία, ότι οι αυστηρότερα οριοθετημένες ερωτηματοθεσίες είναι πάντοτε και οι πιο καίριες ή διεισδυτικές. Η έννοια του ατόμου στον Δημόκριτο, εξάλλου, έτσι όπως μπορεί να ανασυγκροτηθεί από την ιστορική έρευνα, αποβαίνει πολύ πιο συγκεκριμένη, γειωμένη σε μια αλυσίδα από ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα, επιδεκτική ενός μικρότερου φάσματος πιθανών σημασιών ή συνδηλώσεων, από την ίδια έννοια υπό την αόριστη μορφή με την οποία ανακυκλώνεται στα τωρινά εγχειρίδια χημείας, όπου κάθε ιστορικό συγκείμενο έχει συρρικνωθεί δραστικά ή αφαιρεθεί πλήρως. Αν οι κόμποι της αρχαίας φιλοσοφίας, όταν

168. Αυτή είναι η διαφορά που περισσότερο τονίζεται στην ανάλυση του Alan Chalmers, “Retracing the Ancient Steps to Atomic Theory”, *Science & Education* 7 (1998): 69-84· Chalmers, *The Scientist’s Atom and the Philosopher’s Stone: How Science Succeeded and Philosophy Failed to Gain Knowledge of Atoms* (Dordrecht, Heidelberg, London and New York, NY: Springer, 2009), 261-263.

169. Βλ. Patricia Curd, *The Legacy of Parmenides: Eleatic Monism and Later Presocratic Thought* [1998], 2^η έκδ. (Las Vegas: Parmenides Publishing, 2004), 180-216· Constantine Skordoulis και Vangelis Koutalis, “Investigating the Historical Development of the Concept of Matter: Controversies about/in Ancient Atomism”, στο: *Concepts of Matter in Science Education*, επιμ. Georgios Tsaparlis και Hannah Sevan (Dordrecht, Heidelberg, New York, NY, and London: Springer, 2013), 463-483.

170. Βλ. Μπόκαρης, *Επιστημολογία και ιστορία της χημείας*, 233-236· Robert Siegfried, *From Elements to Atoms: A History of Chemical Composition* (Philadelphia, PA: American Philosophical Society, 2002), 238-248.

αναδεικνύονται ως τέτοιοι, χωρίς αναχρονιστικές εξομαλύνσεις, από τη μελέτη και την ερμηνεία των συναφών ιστορικών τεκμηρίων, φαντάζουν σήμερα αινιγματικοί, συγκεχυμένοι και ενοχλητικά δαιδαλώδεις γόρδιοι δεσμοί δεν είναι τόσο γιατί παραπέμπουν σε ζητήματα αφόρητης, με τα σημερινά κριτήρια, γενικότητας. Είναι μάλλον γιατί το κοινωνικό νόημα, τα υποκείμενα και οι τρόποι άσκησης του φιλοσοφείν και του γνωρίζειν κατά την αρχαιότητα ήταν αρκετά διαφορετικοί από το κοινωνικό νόημα, τα υποκείμενα και τους τρόπους άσκησης του φιλοσοφείν και του γνωρίζειν κατά τον 19^ο αιώνα και σήμερα.

Ένεκα αυτής της τελευταίας παραμέτρου, ίσως, ο χημικός ατομισμός του Dalton φαίνεται πολύ λιγότερο εύλογο να εντάσσεται σε ένα διανοητικό σύμπαν συγκοινωνούν με εκείνο των, επίσης εδραζόμενων σε εμπειρικές δοκιμές και υποκινούμενων από οριοθετημένα ερωτήματα, σωματιδιακών θεωριών που ήταν προσφιλείς στους λατινόφωνους αλχημιστές από τον 13^ο ως και τον 17^ο αιώνα¹⁷¹, παρά να καταχωρείται αναδρομικά σε ένα κοινό διανοητικό σύμπαν με τον χημικό ατομισμό του 20^{ου} αιώνα, όπου τα άτομα νοούνται ως διαιρετές οντότητες με εσωτερική διάρθρωση. Παρότι είναι εξαιρετικά αμφίβολο, όπως παρατήρησε πρόσφατα ο Paul Needham, «οτιδήποτε για το οποίο μετερχόμαστε σήμερα τον όρο “άτομο” να αντιστοιχεί σε οτιδήποτε που ο Dalton σκεφτόταν ως πεδίο εφαρμογής του ίδιου αυτού όρου»¹⁷², ο κόσμος των τωρινών χημικών έχει πολλά περισσότερα κοινά γνωρίσματα με τον κόσμο του άγγλου πειραματιστή φιλοσόφου των αρχών του 19^{ου} αιώνα απ’ ό,τι με τον κόσμο των αλχημιστών του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης ή ακόμα και με τον κόσμο του Boyle.

Το γεγονός ότι ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος εικονογραφούνται ως παρατηρητές της φύσης με ανεξέλικτα ακόμα μεθοδολογικά εργαλεία, όταν δεν μεταμορφώνονται σε επιστήμονες της αρχαιότητας, για να καταλάβουν τη θέση των θεωρητικών προγόνων του Dalton, συχνά χωρίς ενδιάμεσες γενεαλογικές διακλαδώσεις, είναι ενδεικτικό μάλλον μιας φαντασιακής πολιτισμικής *ιδιοποίησης*, όχι μιας πραγματικής ιστορικής σχέσης. Αυτή η ιδιοποίηση συντελείται τόσο επίμονα, και τόσο αυτοματικά, που θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα συλλογικό αντανάκλαστικό, ως μια σύμβαση βαθιά εμπεδωμένη στον «κοινό νου» των σύγχρονων χημικών. Όπως κάθε πολιτισμική ιδιοποίηση, επίσης, από συνομαδώσεις ή τομείς των κοινωνιών μας με δημόσια ορατότητα και ισχύ, έτσι κι αυτή η επιλεκτική και

171. Βλ. William R. Newman, *Atoms and Alchemy: Chymistry & the Experimental Origins of the Scientific Revolution* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2006).

172. Paul Needham, *Getting to Know the World Scientifically: An Objective View* (Cham: Springer Nature, 2020), 150: There are serious doubts about whether anything for which the term “atom” is used today corresponds to anything that Dalton understood the term to apply to.

παραμορφωτική προσοικειώση του Λεύκιππου και του Δημόκριτου, από τους επιστήμονες του 21^{ου} αιώνα, έχει μια λειτουργία περισταλτική ή εξημερωτική και μια λειτουργία τυποποιητική ώστε το υπό ιδιοποίηση θραύσμα να κυκλοφορεί ως συστατικό εμπορευμάτων προς μαζική κατανάλωση σε μια καθορισμένη αγορά, στην προκείμενη περίπτωση, εκείνη των εκπαιδευτικών υπηρεσιών¹⁷³.

Δεν επιφυλάσσεται η ίδια μοίρα στον Αριστοτέλη και τους δικούς του επιγόνους. Στα σημερινά εγχειρίδια γενικής χημείας, εξίσου αόρατος με τη φιλοσοφική διάσταση της αλχημείας τείνει να είναι και ο αριστοτελισμός, η ελληνική, και κατόπιν αραβική και λατινική, φιλοσοφική σχολή που, συγκριτικά με τον αρχαίο ατομισμό, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι έχει περισσότερα σημεία διεπαφής με τη σύγχρονη επιστημονική σκέψη και γνωσιολογία¹⁷⁴, αφού ήταν μια σχολή ανθεκτική και ευπροσάρμοστη σε μια μεγάλη ποικιλία ερευνητικών προσανατολισμών για πάρα πολλούς αιώνες και διατηρούσε το κύρος της, ως έδαφος αναφοράς για τους φυσικούς φιλοσόφους, ακόμα και κατά τον 17^ο αιώνα. Ο αριστοτελισμός, όμως, όσο λίγο ελκυστικός και αν φαίνεται να είναι, ως αντικείμενο προς ιδιοποίηση, μένει στην άκρη χωρίς να αποκηρύσσεται τόσο ριζικά όσο η αλχημεία. Όπως είδαμε πριν, στα σύντομα ιστορικά αφηγήματα του Zumdahl, του Corwin και του Rozenberg η αλχημεία αποκαλείται μια «ψευδοεπιστήμη», ενώ σε εκείνο του Hein, στην έκδοση του 1977, ψέγεται ως «ψευδοχημεία»: όχι μονάχα ως κάτι πρότερο και ξένο προς την επιστημονική χημεία, αλλά και ως ένα πλασματικό ομοίωμά της. Αυτή η στάση δεν είναι μειωτική ούτε σε άλλες πηγές παραγωγής δημόσιου λόγου, πολύ πιο ευρείας απεύθυνσης.

173. Βλ. Hal Foster, *Recodings: Art, Spectacle, Cultural Politics* (Seattle, WA: Bay Press, 1985), 166-168. Κατά τον Foster, η ιδιοποίηση είναι, στο επίπεδο της κουλτούρας, το αντίστοιχο της απαλλοτρίωσης στο επίπεδο της οικονομίας. Για την έννοια της ιδιοποίησης, έτσι όπως αυτή έχει αναπτυχθεί, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, στην ιστορία της τέχνης βλ. Robert S. Nelson, "Appropriation", στο: *Critical Terms for Art History* [1996], επιμ. Robert S. Nelson και Richard Shiff, 2^η έκδ. (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2003), 160-173.

174. Βλ. Μπόκαρης, *Φιλοσοφία και επιστήμες*, 34-73. Πρβλ. ενδεικτικά, για κάποιες πιθανές ζώνες συνάφειας του αριστοτελισμού με τη σύγχρονη φυσιογνωσία, βλ. Peter Heuer, "Aristoteles' Konzept der Materie", στο: "La Physica di Aristotele", επιμ. Stefania Achella και Thamar Rossi Leidi, ειδικό τεύχος, *Rivista di Filosofia Neo-Scholastica* 107, no. 4 (2015): 827-844· Demetra Sfendoni-Mentzou, "Aristotle's Dynamic Vision of Nature: A Neo-Aristotelian Perspective on Contemporary Science", στο: *Aristotle – Contemporary Perspectives on His Thought: On the 2400th Anniversary of Aristotle's Birth*, επιμ. Demetra Sfendoni-Mentzou (Berlin and Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2018), 27-55· William M. R. Simpson, Robert C. Koons και Nicholas J. Teh, επιμ., *Neo-Aristotelian Perspectives on Contemporary Science* (New York, NY, and London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018).

2. Ένας καθρέφτης που ψεύδεται:

Η πρόσληψη της αλχημείας στα λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, σε κάποιες από τις εκδοχές της *Wikipedia*, και στη σύγχρονη ιστοριογραφία της

2.1. Η αλχημεία ως μια μη-επιστήμη που ανήκει σε ένα ανοίκειο παρελθόν: Μεσαιωνική χημεία, απόκρυφη επιστήμη ή ψευδοεπιστήμη.

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, σε έγκριτα λεξικά ή εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, κάποια εκ των οποίων απευθύνονται σε εγγράμματους ενήλικους με διανοητικές ανησυχίες εντονότερες από τον μέσο όρο, κάποια, ειδικότερα, σε μαθητές που φοιτούν στις μεσαίες εκπαιδευτικές βαθμίδες, και κάποια σε προπτυχιακούς φοιτητές ιδρυμάτων ανώτερης εκπαίδευσης, στο λήμμα «αλχημεία» μπορούμε να διακρίνουμε μια ιδιαίτερη έμφαση στην αθεράπευτα προνεωτερική υφή των αλχημικών θεωριών και πρακτικών. Οι αλχημιστές περιγράφονται συνήθως ως ένα είδος αποτυχημένων πειραματιστών που προσιδιάζει σε ένα παρελθόν μακρινό, όχι μονάχα χρονολογικά, αλλά κυρίως πολιτισμικά. Αν και πια ολοένα και συχνότερα απαλλάσσεται, εν μέρει τουλάχιστον, από το στίγμα της «σκοτεινής τέχνης», της φαύλης έκφρασης αχαλίνωτων ανορθολογικών προδιαθέσεων και εγωκεντρικών φαντασιώσεων γρήγορου πλουτισμού ή αιώνιας ζωής, η αλχημεία, στη σύγχρονη εγκυκλοπαιδική παραγωγή, ως επί το πλείστον εικονογραφείται ως μια συνάρθρωση χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας εγγενώς ασύμβατη με ό,τι σήμερα τείνουμε να ως εμπειρική ή φυσική επιστήμη.

Σε μερικές περιπτώσεις, γίνεται μια σχεδόν αποκλειστική ή προνομιακή συσχέτιση με τον Μεσαίωνα, παράλληλα με μια μεταφορική σύνδεση με τη μαγεία. Σε αυτήν την κατηγορία εμπίπτουν τα λήμματα για την αλχημεία των δημοφιλέστερων αγγλικών λεξικών γενικών γνώσεων για μαθητές των ανώτερων τάξεων της μέσης εκπαίδευσης ή για προχωρημένους σπουδαστές της αγγλικής γλώσσας. Η αλχημεία, στα λεξικά αυτού του τύπου που εκδίδουν τα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Cambridge, όπως το *Oxford English Reference Dictionary*, στην αναθεωρημένη 2^η έκδοσή του, το 2002, το *Oxford Student's Dictionary* που εκδόθηκε το 2002 και το 2007 υπό την επιμέλεια του Robert Allen, το *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* του Albert Sydney Hornby, στην 7^η του έκδοση, το

2005, αλλά και στην τωρινή, προσβάσιμη χωρίς χρηματική συνδρομή, ηλεκτρονική του έκδοση, και το *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, στην 4^η έκδοσή του, το 2013, κατά κυριολεξία είναι «μια μορφή χημείας στον Μεσαίωνα» ή ο «μεσαιωνικός προπομπός της χημείας» που είχε ως κύρια μελήματα της τη μεταλλική μεταστοιχείωση και την εξεύρεση ενός καθολικού φαρμάκου, ενώ η μεταφορική της σημασία είναι εκείνη μιας δραστηκής παρέμβασης ή ενός μετασχηματισμού ανεξήγητου με έλλογα μέσα, εφάμιλλου της μαγείας¹⁷⁵. Παρεμφερή λήμματα περιλαμβάνονται και σε άλλα αγγλικά λεξικά: στην 11^η έκδοση του *Collegiate Dictionary* («Κολλεγιακό λεξικό») του εκδοτικού οίκου Merriam-Webster, το 2003, όπου η αλχημεία, εκτός από «μεσαιωνική χημική επιστήμη» αποκαλείται και «εικοτολογική φιλοσοφία» (speculative philosophy), σε έναν ορισμό του οποίου το πρώτο, κυριολεκτικό σκέλος αναπαράγεται, χωρίς αλλαγές, από το 1963, στις νέες εκδόσεις αυτού του λεξικού και έχει αντληθεί αυτούσιο από την 3^η, και τελευταία, έκδοση του διεθνούς λεξικού αγγλικών του ίδιου οίκου, που τότε λεγόταν G. & C. Merriam Company, το 1961 (*Webster's Third New International Dictionary of the English Language*)¹⁷⁶. στην αναθεωρημένη έκδοση του λεξικού για νεαρούς μαθητές της εταιρείας Macmillan το 2007

175. Judy Pearsall και Bill Trumble, *Oxford English Reference Dictionary* [1995/1996], αναθεωρημένη 2η έκδ., ανατύπ. (Oxford: Oxford University Press, 2003), 31: **alchemy** [...] **1** the medieval forerunner of chemistry, esp. as concerned with turning base metals into gold or silver. [...] **2** miraculous transformation or the means of achieving it· Robert Allen, επιμ., *Oxford Student's Dictionary* [2002], 2η έκδ. (Oxford: Oxford University Press, 2007), 23: **alchemy** [...] a form of chemistry in the Middle Ages, concerned mainly with attempts to turn ordinary metals into gold· Albert Sydney Hornby και Sally Wehmeier, επιμ., *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English* [1948], 7η έκδ., 3η ανατύπ. (Oxford: Oxford University Press, 2006), 36: **alchemy** [...] **1** a form of chemistry studied in the Middle Ages which involved trying to discover how to change ordinary metals into gold **2** (literary) a mysterious power or magic that can change things· πρβλ. “alchemy”, στο: *Oxford Learner's Dictionaries*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/alchemy?q=alchemy>>· Colin McIntosh, επιμ., *Cambridge Advanced Learner's Dictionary* [1995], 4η έκδ. (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 36 **alchemy** [...] **1** a type of chemistry, especially in the Middle Ages, that dealt with trying to find a way to change ordinary metals into gold and with trying to find a medicine that would cure any disease **2** literary a process that is so effective that it seems like magic.

176. Frederick C. Mish, επιμ., *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* [1898], 11η έκδ. (Springfield, MA: Merriam-Webster, Incorporated, 2003), 29: **al-chemy** [...] **1**: a medieval chemical science and speculative philosophy aiming to achieve the transmutation of the base metals into gold, the discovery of a universal cure for disease, and the discovery of a means of indefinitely prolonging life **2**: a power or process of transforming something common into something special **3**: an inexplicable or mysterious transmuting. Πρβλ. Philip Babcock Gove, επιμ., *Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged* [1909], 3η έκδ. (Springfield, MA: G. & C. Merriam Company, Publishers, 1961), 50· Gove, επιμ., *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary: Based on Webster's Third International Dictionary* [1898], 7η έκδ. (Springfield, MA: G. & C. Merriam Company, Publishers, 1963), 21. Το δεύτερο, μεταφορικό σκέλος του ορισμού στην 11η έκδοση του *Collegiate Dictionary* διαφέρει πολύ λίγο από το αντίστοιχο σκέλος στην 7η έκδοση, ενώ το τρίτο, επίσης μεταφορικό, σκέλος στην 11η έκδοση λείπει από την 7η.

(*Macmillan Dictionary for Children*), όπου, όμως, απουσιάζει η μεταφορική έννοια¹⁷⁷. καθώς και στην 6^η έκδοση του *Longman Dictionary of Contemporary English*, το 2014, στην οποία η αλχημεία προσδιορίζεται ως μια «επιστήμη», γενικά, του Μεσαίωνα, όχι ως μεσαιωνική χημεία¹⁷⁸.

Περίπου έτσι, και με μια φρασεολογία εκούσια περισσότερο ταιριαστή στην άτυπη καθημερινή γλωσσική επικοινωνία, ως «μια μορφή χημείας την οποία μελετούσαν κατά τον Μεσαίωνα» και η οποία είχε να κάνει με την «προσπάθεια ανακάλυψης τρόπων για την αλλαγή των κοινών μετάλλων σε χρυσό», ορίζεται η αλχημεία και στο λεξικό αγγλικών του οίκου HarperCollins Publishers για προχωρημένους σπουδαστές και διδασκάλους αγγλικών (*Collins COBUILD English Dictionary for Advanced Learners*), από το 2001, όταν τυπώθηκε η 3^η έκδοσή του, ως και σήμερα, στην ανοιχτή ηλεκτρονική του έκδοση¹⁷⁹. Το λεξικό αυτό είναι μέρος μιας σειράς έργων αναφοράς για μη φυσικούς ομιλητές της αγγλικής γλώσσας τα οποία έχουν βασιστεί στη λεξικογραφική «διεθνή βάση δεδομένων» που δημιουργήθηκε, κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1980, με πρωτοβουλία του καθηγητή John Sinclair στο Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας του Πανεπιστημίου του Birmingham, υπό την αιγίδα του ίδιου εκδοτικού οίκου (Collins Birmingham University International Language Database, COBUILD), συγκεντρώνοντας ένα σώμα τεκμηρίων τρέχουσας γλωσσικής χρήσης, για τον γραπτό και προφορικό λόγο στα αγγλικά, της τάξης, σήμερα, των 4,5 δισεκατομμυρίων λέξεων¹⁸⁰.

Η ίδια κατάταξη στο μεσαιωνικό διανοητικό σύμπαν, αλλά με μια πιο ευκρινή αρνητική χροιά, γίνεται στα λήμματα για την αλχημεία των δύο νεοελληνικών λεξικών με το

177. Christopher G. Morris, επιμ., *Macmillan Dictionary for Children* [1975], νέα, αναθεωρημένη έκδ. (New York, NY, et al.: Simon & Schuster Books for Young Readers, 2007), 27: **al-chem-y** [...] a type of chemistry studied in the Middle Ages that has three main goals: to change ordinary metals into gold; to discover a medicine to cure all diseases; and to discover how to live forever.

178. *Longman Dictionary of Contemporary English* [1978], 6η έκδ., 6η ανατύπ. (Harlow: Pearson Education Limited, 2018), 42: **al-che-my** [...] **1** a science studied in the Middle Ages, that involved trying to change ordinary metals into gold **2** literary magic.

179. John Sinclair και Lorna Sinclair Knight, επιμ., *Collins COBUILD English Dictionary for Advanced Learners* [1987], 3η έκδ. (Glasgow: HarperCollins Publishers / The University of Birmingham / Collins COBUILD, 2001), 38: **alchemy** [...] **1 Alchemy** was a form of chemistry studied in the Middle Ages, which was concerned with trying to discover ways to change ordinary metals into gold. **2 Alchemy** is the power to change or create things in a way which seems mysterious and magical. [LITERARY]. Πρβλ. “alchemy: Collins COBUILD”, στο: *Collins*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/alchemy>>.

180. Βλ. Rosamund Moon, “The Cobuild Project”, στο: *The Oxford History of English Lexicography*, επιμ. A. P. Cowie, 2 τόμ. (Oxford: Oxford University Press, 2009), 2: 436-457.

μεγαλύτερο, σήμερα, κύρος, του *Λεξικού της κοινής ελληνικής* του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών, που εκδόθηκε το 1998 και ανατυπώνεται αδιάλειπτα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, και του *Λεξικού του νέας ελληνικής γλώσσας* του Γεώργιου Δ. Μπαμπινιώτη, στην πιο πρόσφατη, 5^η έκδοσή του, το 2019. Κυριολεκτικά, η αλχημεία είναι μια «μυστικιστική επιστήμη, είδος χημείας του Μεσαίωνα» ή «ο συνδυασμός της προδρομικής επιστήμης της χημείας με τη φιλοσοφία κατά τον Μεσαίωνα», κύρια επιδίωξη της οποίας ήταν η «ανακάλυψη της φιλοσοφικής λίθου». Μεταφορικά, είναι ο «απόκρυφος, ύποπτος ή γενικά πολύπλοκος τρόπος ενέργειας» ή ο ανορθόδοξος «συνδυασμός ετερόκλητων στοιχείων» για να επιφέρει κανείς ένα συγκεκριμένο επιθυμητό αποτέλεσμα ή, ακόμα, οι «πονηρές επινοήσεις για την εξαπάτηση κάποιου»¹⁸¹. Αντίθετα, στο πιο εξειδικευμένο *Λεξικό τεχνολογίας και επιστημών* των εκδόσεων Σταφυλίδη, στην 4^η έκδοσή του, το 2018, η αλχημεία, αν και της αποδίδεται ξανά ως «κύριος στόχος» η μεταστοιχείωση, είναι ένα «θεωρητικό χημικό σύστημα», κατά το οποίο «η ίδια η ύλη είναι χωρίς σημασία, αλλά οι ιδιότητές της είναι ουσιώδεις». Η μεταστοιχείωση, έτσι, μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας αλλαγής των ιδιοτήτων των μετάλλων. Πλάι σε αυτό το, απλουστευτικό και γενικευτικό, θεωρητικό σχήμα, στους αλχημιστές, εδώ, πιστώνεται και η ανάπτυξη και εφαρμογή κάποιων τεχνικών «όπως η απόσταξη, η εξάχνωση και η κρυστάλλωση»¹⁸².

Χωρίς τη συνδήλωση της ηθικά επιλήψιμης αποπροσανατολιστικής πράξης, αλλά με μια μεγαλύτερη μετατόπιση του κέντρου βάρους προς τους γνωσιολογικούς κινδύνους, στην πιο πρόσφατη έκδοση τού, προορισμένου για μαθητές μέσης εκπαίδευσης, γαλλικού λεξικού τσέπης *Le Robert*, το 2021, η αλχημεία ορίζεται ως μια «απόκρυφη επιστήμη», του συρμού κατά τον Μεσαίωνα, οικοδομημένη επί «μυστικών χημικών τεχνικών» και «μυστικιστικών εικονολογιών» (*spéculations mystiques*), ενώ μεταφορικά εξισώνεται και πάλι με έναν «μυστηριώδη μετασχηματισμό»¹⁸³. «Απόκρυφη επιστήμη», η οποία απέβλεπε στην πραγματοποίηση του «μεγάλου έργου», της μεταλλικής μεταστοιχείωσης, και γεννήθηκε από

181. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, *Λεξικό της κοινής ελληνικής* [1998], 11η ανατύπ. (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 2020), 73· Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων* [1998], 5η έκδ. (Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ι.Κ.Ε., 2019), 174.

182. Ανδρέας Δ. Σταφυλίδης και Γεωργία Γ. Μιχελή, επιμ., *Λεξικό τεχνολογίας και επιστημών: Αγγλοελληνικό και ελληνοαγγλικό* [2002], 4η έκδ. (Αθήνα: Εκδόσεις Σταφυλίδη, 2018), 57.

183. Marie-Hélène Drivaud, διεύθ., *Le Robert Dictionnaire poche* [1995], νέα, αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδ. (Paris: Dictionnaires Le Robert-Sejer, 2021), 20: **alchimie** n.f. Science occulte en vogue au Moyen Âge, basée sur des techniques chimiques secrètes et des spéculations mystiques. [...] fig. Transformation mystérieuse.

τη «συγχώνευση χημικών τεχνικών που φυλάσσονταν μυστικές και μυστικιστικών εικοτολογιών», είναι η αλχημεία και στις εκδόσεις του λεξικού *Le Nouveau Petit Robert* («Το νέο μικρό [λεξικό] Robert»), μετά από την τελευταία σημαντική αναθεώρησή του, το 2006, για την έκδοση του 2007¹⁸⁴. Ο ίδιος χαρακτηρισμός προσάπτεται στην αλχημεία και στις εκδόσεις των δύο τελευταίων δεκαετιών του λεξικού των εκδόσεων Hachette (*Dictionnaire Hachette*) και του *Petit Larousse*, στα οποία, όμως, η αλχημική στόχευση της μεταστοιχείωσης παρουσιάζεται με μια ευρύτερη έννοια και έναν εντονότερο εσωτεριστικό χρωματισμό, ως ένα πνευματικό εγχείρημα για τη διαλεύκανση των ομολογιών ανάμεσα στον υλικό και τον πνευματικό κόσμο τον πορισμό μιας πανάκειας και τον μετασχηματισμό του είναι και της ύλης. Κατά τα τελευταία δύο λεξικά, επίσης, με τον όρο «αλχημεία» μπορούν να αναπαρασταθούν μεταφορικά οι μυστηριώδεις ή περίπλοκες αλληλεπιδράσεις και ακολουθίες μεταβολών¹⁸⁵. Ακόμα πιο συνοπτικά, στην 9^η έκδοση του γενικού λεξικού της γερμανικής γλώσσας *Duden: Deutsches Universalwörterbuch*, το 2019, η αλχημεία περιγράφεται, στο ίδιο μήκος κύματος, ως «μεσαιωνική, μυστικιστικά και συμβολικά επενδυμένη χημεία»¹⁸⁶.

Αν κανείς προσέφευγε σε ιστορικά και ετυμολογικά γενικά λεξικά, τυπωμένα πριν από το 2000, στα οποία συνεκτιμώνται οι διαφορετικές ιστορικά χρήσεις της λέξης “alchemy”, “alchimie” ή “Alchemie”, αυτή η εικόνα της μεσαιωνικής επιστήμης ή της «απόκρυφης επιστήμης», που πάντοτε έχει ως πρωταρχικό της κίνητρο την παραγωγή τεχνητού χρυσού ή την αιώνια ζωή, θα μπορούσε κάπως να αποσταθεροποιηθεί. Στο γαλλικό λεξικό αυτού του είδους, *Dictionnaire historique de la langue française*, που εκδόθηκε, πρώτη φορά, το 1992 υπό τη διεύθυνση του Alain Rey, σημειώνεται ότι στα «κλασικά γαλλικά», κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα, πολύ καιρό αφότου είχε κλείσει ο ιστορικός κύκλος του Μεσαίωνα, η λέξη

184. Βλ. ενδεικτικά την έκδοση του αμέσως επόμενου έτους που μπορέσαμε να συμβουλευτούμε: Josette Rey-Debove και Alain Rey, διευθ., *Le Nouveau Petit Robert: 2008: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française: Nouvelle édition du Petit Robert de Paul Rey* [1967/1993], νέα έκδ. (Paris: Dictionnaires Le Robert-Sejer, 2007), 61: **ALCHIMIE** [...] Science occulte, née de la fusion de techniques chimiques gardées secrètes et de spéculations mystiques, tendant à la réalisation du grand œuvre.

185. Βλ. ενδεικτικά Grishlaine Stora, διευθ., *Dictionnaire Hachette: Édition 2007* (Paris: Hachette Livre, 2006), 36: **alchimie** *nf* **1** Science occulte du Moyen Âge issue d’une tradition ésotérique qui cherchait à établir des correspondances entre le monde matériel et le monde spirituel, et à découvrir la pierre philosophale. **2** fig. Ensemble mystérieux de phénomènes qui réagissent entre eux· Isabelle Jeuge-Maynard, διευθ., *Le Petit Larousse illustré: 2008* (Paris: Larousse, 2007), 28: **ALCHIMIE** [...] **1.** Science occulte centrée sur la recherche d’inspiration spirituelle, ésotérique, d’un remède universel (élixir, panacée, pierre philosophale) capable d’opérer une transmutation de l’être, de la matière (et, notamm. la transmutation en or des métaux vils). **2. Fig.** Suite complexe de reactions et de transformations.

186. Melanie Kunkel, διευθ., *Duden: Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* [1983], 9η έκδ. (Berlin: Duden, Bibliographisches Institut GmbH, 2019), 127: Al|che|mie, [...] mittelalterliche, mystisch u. symbolisch verbrämte Chemie.

“alchimie” είναι συνώνυμη με τη λέξη “chimie” και μόνο όταν διαμορφώνεται η σύγχρονη χημεία, κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι δύο έννοιες αντιπαραβάλλονται¹⁸⁷. Στην εκ νέου επεξεργασμένη, από τον Elmar Seebold, 22^η έκδοση του γερμανικού *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* του Friedrich Kluge, το 1989, ο όρος “Alchemie” ή “Alchimie”, εκτός από μια χρυσοποιητική τέχνη και μια «μαγικο-χημική τεχνολογία», φαίνεται, κατά το παρελθόν, να καταδηλώνει και τη γενικότερη «ενασχόληση με τα χυτά υλικά, τη μεταλλουργία και τη χρωματουργία»¹⁸⁸.

Το λήμμα για την αγγλική μεσαιωνική λέξη “alkamīe”, και την πληθώρα των παραλλαγών της, στο *Middle English Dictionary*, μας ενημερώνει ότι η μεταλλική μεταστοιχείωση και η απομόνωση, ή η σύνθεση, ενός «ελιξιρίου» ή μιας «πεμπτουσίας» ήταν μεν οι εκβάσεις στις οποίες προ πάντων κατέτεινε η «μεσαιωνική επιστήμη της αλχημείας», αλλά οι αλχημικές μέθοδοι απηχούσαν τις «αρχές της “φυσικής” και “απόκρυφης” φιλοσοφίας, και την πρακτική χημεία και μεταλλουργία»¹⁸⁹. Σε αρκετές από τις μεσαιωνικές παραλλαγές της (alconomye, alkenamy, alconomie, alkonemye, alkemonye) η αγγλική λέξη που καταδήλωνε αυτήν τη «μεσαιωνική επιστήμη» είχε μια κατάληξη του τύπου –onomie, ώστε συνειρμικά να υποβάλλει την ιδέα ενός ευυπόληπτου κλάδου φυσιογνωσίας όπως η αστρονομία (astronomie)¹⁹⁰. Τόσο στην 1^η έκδοση, επίσης, του μνημειώδους *A New English Dictionary on Historical Principles* («Ένα νέα αγγλικό λεξικό επί ιστορικών αρχών») ή, όπως τελικά έμεινε γνωστό, *Oxford English Dictionary*, η οποία ολοκληρώθηκε το 1928, όσο και στη 2^η, το 1989, με την ονομασία “alchemy” αποκαλείται η χημεία, όχι μόνο του Μεσαίωνα, αλλά και του 16^{ου} αιώνα. Η πρόσληψη της αλχημείας ως τέχνης της μεταστοιχείωσης είναι, κατά τους λεξικογράφους της Οξφόρδης, μια εξέλιξη των τελευταίων αιώνων. Η μετατροπή των

187. Alain Rey, διευθ., *Dictionnaire historique de la langue française* [1992], νέα έκδ., 3 τόμ. (Paris: Dictionnaires Le Robert, 1998), 1: 78: Alors que le mot est encore synonyme de chimie en français classique, les deux notions s’opposent depuis que la chimie modern s’élabore (fin XVIIIe s.)

188. Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* [1883], 22η, πλήρως εκ νέου επεξεργασμένη έκδ., επιμ. Elmar Seebold, συνεργ. Max Bürgisser και Bernd Gregor (Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 1989), 19: **Alchimie** f. ‘Goldmacherkunst, magisch-chemische Technologie’, [...] ‘Beschäftigung mit den gießbaren Stoffen, Metallurgie und Färbetechnik’.

189. Hans Kurath, Sherman M. Kuhn και Robert E. Lewis, επιμ., *Middle English Dictionary*, 13 τόμ. σε 115 μέρη (Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1952-2001), 1.2: 195. Το λήμμα είναι σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: “alkamīe”, στο: *Middle English Compendium*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://quod.lib.umich.edu/m/middle-english-dictionary/dictionary/MED1143>>: 1. The medieval science of alchemy. [The transmutation of base metals in to silver and gold & the search for the ‘elixir’ and the ‘quintessence’ were its chief aims; the principles of ‘natural’ and ‘occult’ philosophy, and practical chemistry and metallurgy, determined its methods.]

190. Kurath, Kuhn και Lewis, *Middle English Dictionary*, 1.2: 195-196· “alkamīe” [MED, ηλ. έκδ.].

κοινών μετάλλων σε χρυσό ήταν όντως ένας από τους «κύριους πρακτικούς στόχους» της «πρώιμης χημείας», μαζί με την «αναζήτηση του alkahest ή του καθολικού διαλύτη, και της πανάκειας ή του καθολικού φαρμάκου»¹⁹¹. Αυτός ο πρακτικός στόχος, όμως, σήμερα έχει προαχθεί στο πλέον καθοριστικό, αν όχι στο αποκλειστικό, ουσιώδες γνώρισμά της.

Στην 3^η έκδοση του *Oxford English Dictionary*, η οποία εγκαινιάστηκε το 2000, ως ένα υπό υλοποίηση σχέδιο, και είναι ηλεκτρονικά μόνο προσβάσιμη, στην ομώνυμη ιστοσελίδα των πανεπιστημιακών εκδόσεων της Οξφόρδης, μέσω χρηματικής συνδρομής, η αλχημεία ανακτά, σε μεγάλο βαθμό, το πλάτος της, ως πεδίο γνώσης. Είναι ένας «κλάδος μελέτης και πρακτικής επιδεξιότητας» που άκμασε κατά τον Μεσαίωνα και την πρώιμη Αναγέννηση. Στη δικαιοδοσία της δεν υπάγονταν μόνο τα μέταλλα, οι ιδιότητες και οι μεταβολές τους, αλλά και γενικότερα «η φύση και ο μετασχηματισμός των φυσικών ουσιών». Χωρίς να αναιρείται η ροπή πολλών αλχημικών κειμένων προς τις «συμβολικές ή μυστικιστικές πλευρές της μελέτης», ούτε η κεντρικότητα της μεταστοιχείωσης, της παράτασης της ζωής, της ευχέρειας ανάλυσης και σχεδιασμένης μεταβολής κάθε υλικού σώματος και της θεραπείας κάθε ασθένειας, ως επιθυμητών πρακτικών αποτελεσμάτων της χρήσης ενός ελιξιρίου, ενός καθολικού διαλύτη και μιας πανάκειας, αντίστοιχα, η αλχημεία στην πρακτική της διάσταση ήταν ο «πρόδρομος της σύγχρονης χημείας και της μεταλλουργίας». Στη θεωρητική, δε, διάστασή της, εκκινώντας από τις παλαιότερες σημασιοδοτήσεις της στην αγγλική γραμματεία, μπορούμε πια να τη φανταστούμε ως έναν τομέα φυσιογνωσίας πολύ πιο ευρύχωρο, πολύ πιο βαθύ, ως προς τις γνωσιακές αξιώσεις του τουλάχιστον, και μάλλον πολύ λιγότερο ηθικά ολισθηρό, από την αστρολογία και τις λοιπές «απόκρυφες πρακτικές», με τις οποίες συχνά είχε συνδεθεί¹⁹². Και θα πρέπει να σταθμιστεί, εδώ, και το γεγονός, που πριν

191. James A. H. Murray et al., επιμ., *A New English Dictionary on Historical Principles; Founded Mainly on the Materials Collected by the Philological Society*, 10 τόμ. σε 15 μέρη (Oxford: At the Clarendon Press, 1884-1928), 1: 209: **Alchemy** [...] **1.** The chemistry of the Middle Ages and 16th c.; now applied distinctively to the pursuit of the transmutation of base metals into gold, which (with the search for the alkahest or universal solvent, and the panacea or universal remedy) constituted the chief practical object of early chemistry. Πρβλ. J. A. Simpson και E. S. C. Weiner, επιμ., *The Oxford English Dictionary* [1884-1928], 2^η έκδ., 20 τόμ. (Oxford: Clarendon Press, 1989), 1: 300.

192. “Alchemy”, στο: *Oxford English Dictionary* [1884-1928], ηλ. 3^η έκδ., αναρτημένο τον Σεπτέμβριο του 2012, τελευταία ανανέωση: Δεκέμβριος 2021, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.oed.com/view/Entry/4691?>>: **alchemy** [...] **1.** The branch of study and practical craft in the medieval and early renaissance period concerned with the nature and transformation of physical substances, esp. the transmutation of baser metals into gold; the physical and chemical transformation of metals and other substances performed by practitioners of this craft. The chief goals of practical alchemy (the forerunner of modern chemistry and metallurgy) were the elixir (or philosopher’s stone) which would transmute base metals into gold and/or prolong life indefinitely; the alkahest or universal solvent, and the panacea or universal remedy. However, many alchemical texts are more concerned with symbolic or mystical aspects of the study, and alchemy was frequently

από λίγα μόλις χρόνια ανέδειξε ο Peter J. Grund, ότι στο *Oxford English Dictionary*, αλλά και στο *Middle English Dictionary*, δεν έχει καν καταγραφεί ένας μεγάλος αριθμός λέξεων και νοημάτων αντιπροσωπευτικών της αλχημείας, αφού κύρια πηγή, με διαφορά, μέχρι τώρα για τους λεξικογράφους ήταν τα αλχημικά έμμετρα κείμενα που αποτελούν, όμως, ένα μικρό μονάχα κλάσμα των σωζόμενων, μεσαιωνικών και μεταμεσαιωνικών, αγγλικών αλχημικών κειμένων, ενώ και στην ίδια την καταχώρηση λέξεων και νοημάτων ως συναφών με την αλχημεία έχουν παίξει έναν κάθε άλλο παρά αμελητέο ρόλο σιωπηρές ad hoc επιλογές, χωρίς μια συνεκτική μεθοδολογία, για να παρακαμφθεί η δυσκολία χάραξης των συνόρων της αλχημείας, ιδίως στις πυκνές ζώνες αλληλεπικάλυψης με την ιατρική και τη μεταλλουργία¹⁹³.

Έχοντας, ίσως, κατά νου την ευρύτητα της σημασίας του όρου “alchemy”, πριν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, οι συντάκτες του *Oxford English Reference Dictionary*, επισύναψαν, με έναν αστερίσκο, στο λήμμα τους για την αλχημεία μια μικρή παράγραφο στην οποία αναγνωρίζεται ότι ο «μεσαιωνικός προπομπός της χημείας», που αμέσως πριν οι ίδιοι συνάρτησαν στενά με τη μεταλλική μεταστοιχείωση, μια σημασιολογική πρόσδεση που, όπως ήδη παραπάνω παρατηρήσαμε, κατά κανόνα γίνεται στα σχετικά λήμματα των τωρινών γενικών λεξικών του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης,

εδραζόταν στην πιθανή μεταστοιχείωση όλης της ύλης, και ήταν κατά πολύ ευρύτερη, ως προς την εμβέλειά της, από την προσπάθεια να μετατραπούν τα κοινά μέταλλα σε χρυσό¹⁹⁴.

Δεν ήταν μια περιθωριακή εκτροπή, αφού «προσέλκυσε μεσαιωνικούς λογίους όπως ο Roger Bacon και ο Albertus Magnus, και έχαιρε της προστασίας ηγεμόνων». Ο Paracelsus και οι οπαδοί του δεν την αποκήρυξαν, ούτε διάνοιξαν, σε κάποια απόμερη γωνιά, ένα νέο μονοπάτι εξόδου. Την εφάρμοσαν, εμπλουτίζοντας τη φαρμακολογία με νέα χημικά ιατρικά σκευάσματα, ψάχνοντας, επίσης, για ένα «καθολικό ελιξίριο το οποίο οραματίζονταν ως ικανό να παρατείνει τη ζωή και να αποκαταστήσει τη νεότητα». Η επιστημονική χημεία «αποσπάστηκε αργά από την αλχημεία», δεν την εκτόπισε έξωθεν και βίαια. Στη διάρκεια αυτής της μακρόσυρτης ιστορικής διαδικασίας, «πολλοί κορυφαίοι επιστήμονες», μεταξύ των οποίων και ο Newton, εξακολουθούσαν να πιστεύουν ότι η μεταστοιχείωση ήταν εφικτή και να ενδιαφέρονται στα σοβαρά για αυτήν τη δυνατότητα. Ήταν «η άνοδος της μηχανικής

associated with astrology and other occult practices.

193. Peter J. Grund, “The ‘Forgotten’ Language of Middle English Alchemy: Exploring Alchemical Lexis in the MED and the OED”, *The Review of English Studies*, νέα σειρά, 65, no. 271 (2014): 575-595.

194. Pearsall και Trumble, *Oxford English Reference Dictionary*, 31: Alchemy was based on the possible transmutation of all matter, and was far wider in scope than the attempt to turn base metals into gold.

φιλοσοφίας κατά τον 17^ο αιώνα» που «βαθμιαία υπονόμει» την αλχημεία, η οποία έκτοτε άρχισε να εκπίπτει σε μια «όψη του απόκρυφου», με τις «μυστικιστικές πλευρές της να επιβιώνουν σε εσωτεριστικά κινήματα, όπως αυτό των Ροδόσταυρων»¹⁹⁵.

Η τοποθέτηση της αλχημείας, εξ ολοκλήρου ή πρώτιστα, στον Μεσαίωνα, με όλους τους αρνητικούς επιτονισμούς με τους οποίους η χρονική αυτή περίοδος σήμερα, στον δημόσιο λόγο, είναι φορτωμένη, και η αναγωγή της σε μια «όψη του απόκρυφου» είναι δύο στρατηγήματα με τα οποία, στα περισσότερα και στα πιο δημοφιλή διεθνώς, λεξικά γενικών γνώσεων η αλχημεία εξορίζεται από την ιστορία της χημείας, ως μια μη-επιστήμη, ήτοι, ως μια «επιστήμη» με ρίζες που δεν έχουν τίποτα κοινό με τις ρίζες των σύγχρονων επιστημών. Δεν είναι τα μοναδικά στρατηγήματα που συρρέουν προς την ίδια κοίτη. Κατά τους συντάκτες του λήμματος περί αλχημείας του *Nouveau Larousse encyclopédique*, ενός εγκυκλοπαιδικού λεξικού που εκδόθηκε σε 2 τόμους το 1994, και ανατυπώθηκε μερικές φορές ακόμα κατά την επόμενη δεκαετία, η αλχημεία δεν είναι η τέχνη της μεταστοιχείωσης. Για τους μεσαιωνικούς προμάχους της ήταν η «κατ' εξοχήν επιστήμη», εκείνη που «εμπεριείχε τις αρχές όλων των υπολοίπων». Το αντικείμενο των αλχημικών ερευνών καλύπτει την ανθρώπινη ζωή συνολικά¹⁹⁶. Η αλχημεία είναι η «τέχνη της κάθαρσης του ακάθαρτου κατά μίμηση με, και επιταχύνοντας, τις διεργασίες της φύσης ώστε να τελειοποιηθεί η φύση», με αυτήν την πρόταση, η οποία ήταν και η εναρκτήρια πρόταση του αντίστοιχου λήμματος στην έκδοση του *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* το 1982, ξεκινάει το σχετικό λήμμα στην τωρινή ιστοσελίδα της Larousse, υπό την καρτέλα “Encyclopédie”¹⁹⁷, για να ακολουθήσει μετά αυτούσιο το λήμμα του *Nouveau Larousse encyclopédique*. Οι εσωτεριστικές, ωστόσο, πτυχές αυτής της «κατ' εξοχήν επιστήμης» ή

195. *Ibid.*: It attracted such medieval scholars as Roger Bacon and St Albertus Magnus, and was patronized by princes. Paracelsus (16th century) applied it to the search for a chemical therapy for disease; his followers developed chemical medicines and sought a universal elixir which they dreamed would prolong life and restore youth. The science of chemistry separated slowly from alchemy; many leading scientists, including Newton, retained a belief or interest in transmutation. The rise of mechanical philosophy in the 17th century gradually undermined alchemy; it became an aspect of the occult, its mystical aspects surviving in esoteric movements such as that of the Rosicrucians.

196. Yves Garnier, διευθ., *Nouveau Larousse encyclopédique: Dictionnaire en 2 volumes* [1994], 2 τόμ., 2^η έκδ. (Paris: Larousse-Bordas, 1998), 1: 40: Pour les praticiens du Moyen Âge, l'alchimie était la Science par excellence, contenant les principes de toutes les autres. Elle se donnait pour objet l'étude de la vie, [...].

197. Claude Dubois, διευθ., *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*, συνεργ. Yves Garnier και Didier Casalis, 10 τόμ. (Paris: Librairie Larousse, 1982-1985), 1: 260: **Alchimie** [...] 1. Art de purifier l'impur, en imitant et en accélérant les opérations de la nature afin de parfaire la matière. Πρβλ. “Alchimie”, στο: *Larousse*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/alchimie/19752>>.

«τέχνης της κάθαρσης» καταδεικνύουν τα «επιστημονικά όριά» της και δικαιολογούν τη σήμανσή της με μια ιδιαίτερη ετικέτα αντλημένη από το λεξιλόγιο των «ιστορικών των επιστημών», εκείνη της «ψευδούς επιστήμης»¹⁹⁸.

Μια πλασματική επιστήμη που μελετά τη ζωή είναι κάτι πολύ πιο περιεκτικό και εύπλαστο από την εμμονή με την παραγωγή χρυσού και κάτι πολύ χειρότερο, γνωσιολογικά και ηθικά, από μια μεσαιωνική ή μια απόκρυφη επιστήμη. Είναι ένα είδωλο που εξαπατά ως τέτοιο:

ένα σώμα γνώσεων, διακριτό από τη θρησκεία και τη φιλοσοφία (αν και αυτό δεν είναι πάντα καθαρό), μιας και υπάρχει [από όσους την ασκούν] η πεποίθηση ότι η ίδια στηρίζεται σε γεγονότα και αποδείξεις, δίχως, όμως, να είναι εδώ εφικτό να διακριβωθούν επιστημονικά θεμέλια με τη σύγχρονη έννοια¹⁹⁹.

Όπως και στην αστρολογία, είμαστε ενώπιον ενός «συνόλου από έννοιες αρκετά γενικές και απομακρυσμένες από τα γεγονότα», οι οποίες μπορούν μεν να εμπνεύσουν «έναν ορισμένο αριθμό από επιτελεστικές συνταγές», αλλά, στο τέλος, τα εξαγόμενα επιδέχονται κάθε δυνατή ερμηνεία²⁰⁰. Μέσα στα εργαστήρια των αλχημιστών, τα πάντα μπορούσαν να ειπωθούν και τίποτα δεν διαψευδόταν ούτε επαληθευόταν στην πράξη. Αν ήταν ομολογουμένως ένας προπομπός της χημείας, με την έννοια ότι χαρτογραφούσε την ίδια, ή μια ανάλογου πλάτους, επικράτεια, τότε θα έπρεπε να ιδωθεί ως ένας «ψευδοεπιστημονικός προπομπός», όπως γράφεται στην 6^η έκδοση του *Collins English Dictionary*, το 2003, όπου, όμως, και πάλι οι πρακτικοί σκοποί της αλχημείας, η σωστή μέθοδος μεταστοιχείωσης και η κατάλληλη προετοιμασία ενός ελιξιρίου, μιας πανάκειας, ή ενός καθολικού διαλύτη, ανακηρύσσονται σε ουσιώδη γνωρίσματά της²⁰¹.

198. Garnier, *Nouveau Larousse encyclopédique*, 1: 40: Cet aspect ésotérique montre les limites scientifiques de l'alchimie et en fait ce que les historiens des sciences considèrent comme une « fausse science ». Πρβλ. “Alchimie” [Larousse, ηλ. έκδ.].

199. Garnier, *Nouveau Larousse encyclopédique*, 1: 40: Autrement dit, il s'agit d'un corps de savoirs, distinct de la religion et de la philosophie (même si cela n'est pas toujours net), car se croyant fondé sur des faits et des déductions, mais sans qu'il soit possible d'y trouver des bases scientifiques au sens moderne. Πρβλ. “Alchimie” [Larousse, ηλ. έκδ.].

200. Garnier, *Nouveau Larousse encyclopédique*, 1: 40: Elle se présente comme un ensemble de concepts très généraux et éloignés des faits, qui inspirent cependant un certain nombre de recettes opératoires, et auquel se ramène, de toute façon, toute interprétation des résultats. Tel est aussi le cas de l'astrologie; [...]. Πρβλ. “Alchimie” [Larousse, ηλ. έκδ.].

201. Jeremy Butterfield, επιμ., *Collins English Dictionary: Complete and Unabridged* [1979], 6η έκδ. (Collins, an Imprint of HarperCollins Publishers, 2003), 37-38: alchemy [...] 1 the pseudoscientific predecessor of chemistry that sought a method of transmuting base metals into gold, an elixir to prolong life indefinitely, a panacea or universal remedy, and an alkahest or universal solvent.

Σε αρκετές άλλες περιπτώσεις διευκρινίζεται κατηγορηματικά, από την πρώτη κιόλας πρόταση του σχετικού λήμματος, ότι πρόκειται για μια «ψευδοεπιστήμη». Στην 3^η έκδοση του *Dictionary of World History* («Λεξικό παγκόσμιας ιστορίας»), λ.χ., που τυπώθηκε το 2015, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με την 1^η έκδοσή του να έχει γίνει το 2000, παραδίδεται ο εξής ορισμός για την αλχημεία:

Μια ψευδοεπιστήμη που πήγασε ανεξάρτητα από την Κίνα, την Ελλάδα και την Ινδία κάπου γύρω στον 3^ο π.Κ.Χ. αιώνα και επικεντρωνόταν στην πιθανή μεταστοιχείωση όλης της ύλης, με πιο διαβόητο σκοπό τη μεταστοιχείωση των κοινών μετάλλων, όπως ο μόλυβδος, σε χρυσό²⁰².

Στην κατακλείδα του σύντομου αυτού λήμματος αποσαφηνίζεται μεν ότι «η χημική εμπειρία την οποία συσσώρευσαν επί πολλούς αιώνες οι αλχημιστές» δεν έμεινε ανεκμετάλλευτη, αφού αποτέλεσε τελικά τη «βάση» για την ανέγερση της σύγχρονης επιστήμης της χημείας, αλλά έχει ήδη πριν επισημανθεί ότι «η πρώιμη αλχημεία εκφυλίστηκε σε δεισιδαιμονία και μυστικισμό», αν και η «τέχνη» γνώρισε κατά τον 8^ο Κ.Χ. αιώνα μια κάποια νέα ακμή στον αραβικό κόσμο²⁰³.

Την ίδια διάκριση του πρακτικού σκέλους της αλχημείας από το θεωρητικό της σκέλος, το οποίο στηλιτεύεται ως αποκρυφιστικό, θα βρούμε και στο, ακόμα πιο σύντομο, λήμμα για την αλχημεία της *Concise Encyclopaedia* («Συνοπτική εγκυκλοπαίδεια») του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, η οποία κυκλοφόρησε, αρχικά το 1987 και κατόπιν το 2004, με στόχο να καταστεί ένα χρήσιμο βοήθημα για μαθητές της μέσης εκπαίδευσης. Η αλχημεία, εδώ, ορίζεται και πάλι ως μια «ψευδοεπιστήμη», που συνδυάζει την «πρακτική χημεία» με «μυστικιστικές θεωρήσεις του σύμπαντος». Για πάνω από 1500 χρόνια, ήταν ένας «νόμιμος κλάδος της επιστήμης και της φιλοσοφίας στην Ασία, την Ευρώπη και τις ισλαμικές χώρες». Στην Κίνα, η έμφαση του ταοϊσμού στη μακροζωία, ευνόησε τον «αλχημικό πειραματισμό προς αναζήτηση του ελιξιρίου». Στην Ευρώπη, όμως, η προσήλωση στην τεχνητή παρασκευή χρυσού περιήγαγε την αλχημεία «σε ανυποληψία»²⁰⁴.

202. Edmund Wright, επιμ., *A Dictionary of World History* [2000], 3^η έκδ. (Oxford: Oxford University Press, 2015), 14: A pseudo-science originating independently in China, Greece, and India in about the 3rd century BC, concerned with the possible transmutation of all matter, most famously the transmutation of base metals, such as lead, into gold.

203. *Ibid.*: Early alchemy degenerated into superstition and mysticism, but the art flourished once again in the 8th century AD in Arab countries. [...] but the chemical experience accumulated by alchemists over many centuries became the basis upon which the modern science of chemistry was built.

204. Alan Isaacs και Jonathan Law, επιμ., *A Concise Encyclopedia* [1987], αναθεωρημένη και επικαιροποιημένη έκδ. Oxford Paperback Reference (Oxford: Oxford University Press, 2004), 23-24: A pseudoscience combining practical chemistry with mystical views of the universe. [...] alchemy remained a legitimate branch of science

«Ψευδοεπιστήμη» αποκαλείται η αλχημεία και στο σχετικό λήμμα της *Merriam- Webster's Collegiate Encyclopedia*, η οποία τυπώθηκε το 2000, σε συνεργασία με τους εκδότες της *Encyclopaedia Britannica*, από μια εταιρεία (Merriam-Webster Inc., και παλαιότερα G. & C. Merriam), σήμερα θυγατρική της εταιρείας που έχει την ευθύνη έκδοσης της δεύτερης (*Encyclopaedia Britannica Inc.*), ειδικευμένη, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και καθ' όλο τον 20^ο, στην έκδοση, αρχικά αμερικανικών και κατόπιν διεθνών, μονογλωσσικών αγγλικών λεξικών, αλλά και λεξικών για μαθητές μέσης εκπαίδευσης και προπτυχιακούς φοιτητές ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στον αγγλόφωνο χώρο²⁰⁵. Η αλχημεία, σύμφωνα με αυτό το έργο αναφοράς, για το οποίο επαίρεται ο γενικός υπεύθυνος έκδοσής του ότι αποτελεί «το πιο ουσιαστικό εγκυκλοπαιδικό βοήθημα για διδασκόμενους που εκδόθηκε ποτέ στην Αμερική»²⁰⁶, δεν είναι παρά «μια ψευδοεπιστήμη εστιασμένη στην απόπειρα να μεταβληθούν τα κοινά μέταλλα σε χρυσό», της οποίας η «αναβίωση», στην Ευρώπη, κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, μακροπρόθεσμα είχε ως επακόλουθο την «ανάπτυξη της φαρμακολογίας» και την «εμφάνιση της σύγχρονης χημείας»²⁰⁷.

Και η λέξη «αναβίωση», όπως και η ιδέα της «νέας ακμής», που μόλις προ ολίγου συναντήσαμε στο λήμμα του *Dictionary of World History* της Οξφόρδης, δεν επιλέγεται καταχρηστικά. Ο ανώνυμος συντάκτης του λήμματος της *Merriam-Webster's Collegiate Encyclopedia* έχει ήδη, στις αμέσως προηγούμενες προτάσεις, σκιαγραφήσει συνοπτικά το πορτρέτο της αλχημείας ως ενός αρχαίου, κατά βάση, επιτηδεύματος, τόσο με την έννοια ότι άνθισε «σε ένα μεγάλο μέρος του αρχαίου κόσμου, από την Κίνα και την Ινδία ως την Ελλάδα», για να «μεταναστεύσει», κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, στην Αίγυπτο, όσο και με την έννοια ότι θεμελιώνεται σε αρχαϊκές δοξασίες για τις αστρικές επιδράσεις, αφού «οι αρχαίοι αλχημιστές πίστευαν ότι, υπό τις κατάλληλες αστρολογικές συνθήκες, ο μόλυβδος μπορούσε να “τελειοποιηθεί” σε χρυσό». Η εμπλοκή της αραβικής αλχημείας φαίνεται να

and philosophy in Asia, Europe, and the Islamic lands for over 1500 years. [...] In China, Taoism, which highly esteemed long life, fostered alchemical experimentation in search of the elixir. In Europe, concentration upon goldmaking brought alchemy into disrepute.

205. Βλ. Herbert C. Morton, *The Story of 'Webster's Third': Philip Gove's Controversial Dictionary and Its Critics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)· Sidney I. Landau, “The American Collegiate Dictionaries”, στο: Cowie, *English Lexicography*, 2: 361-384.

206. Mark A. Stevens, “Preface”, στο: *Merriam Webster's Collegiate Encyclopedia*, επιμ. Mark A. Stevens (Springfield, MA: Merriam-Webster, Incorporated, 2000), viii: Merriam Webster's Collegiate Encyclopedia is the first general encyclopedia to be published by Merriam-Webster, and, [...] the most substantial desk encyclopedia ever published in America.

207. Stevens, *MW's Collegiate Encyclopedia*, 34: Pseudoscience focused on the attempt to change base metals into gold. [...] The revival led to the development of pharmacology [...] and to the rise of modern chemistry.

περιορίζεται μονάχα στην επικουρική συνδρομή ενός μεσολαβητικού κρίκου ανάμεσα στην ελληνιστική αλχημεία και τη νεώτερη, αναβιωμένη, δυτική αλχημεία, ο οποίος παρείχε κάποια προς μετάφραση κείμενα²⁰⁸.

Το ίδιο λήμμα, με κάποιες μικρές επουσιώδεις τροποποιήσεις, εντάχθηκε και στη *Webster's New Explorer Desk Encyclopedia* («Εγκυκλοπαίδεια θρανίου για νέους εξερευνητές της Webster») ²⁰⁹ που εκδόθηκε το 2003 από ένα τμήμα της Merriam-Webster Inc. με κοινό απεύθυνσης τους εγγράμματους ενήλικες, πέρα από τους εκπαιδευόμενους σε σχολεία και πανεπιστήμια. Χωρίς καμιά αλλαγή ή προσθήκη, έχει αναπαραχθεί, επίσης, στην *Britannica Concise Encyclopedia* ακόμα και στην πιο πρόσφατη, αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη, έκδοσή της, το 2006²¹⁰. Η τελευταία αυτή εγκυκλοπαίδεια αναφοράς, για μαθητικά και φοιτητικά έδρανα, πρώτη φορά κυκλοφόρησε το 2002, ως επανέκδοση της *Merriam-Webster's Collegiate Encyclopedia*, και κατά τη δεκαετία που ακολούθησε προγραμματίστηκε η μετάφρασή της σε κάμποσες άλλες γλώσσες, μεταξύ των οποίων και στα αραβικά, τα ισπανικά, τα ρωσικά, τα κινεζικά, τα βιετναμέζικα και τη γλώσσα Ταμίλ²¹¹, ώστε να καταστεί ένα εκπαιδευτικό βοήθημα πραγματικά παγκόσμιας εμβέλειας, διαθέσιμο σε δισεκατομμύρια χρήστες, διαφορετικών μορφωτικών επιπέδων, στη Λατινική και τη Βόρεια Αμερική, στην Ευρώπη και σε ολόκληρη σχεδόν την Ασία. Το 2007, μάλιστα, ένας από τους τότε μεγαλύτερους παρόχους κινητής τηλεφωνίας στην Ινδία, η εταιρεία Hutchison Essar Limited, ανακοίνωσε ότι η συνοπτική *Britannica* θα είναι εφεξής άμεσα προσιτή ανά πάσα στιγμή, σε ηλεκτρονική μορφή, στα κινητά τηλέφωνα των συνδρομητών της²¹².

Ένας ορισμός της αλχημείας σχεδόν ταυτόσημος με εκείνον του λήμματος της *Merriam Webster's Collegiate Encyclopedia* παρατίθεται και στον αφιερωμένο στη μεσαιωνική και

208. *Ibid.*: Ancient alchemists believed that, under the correct astrological conditions, lead could be “perfected” into gold. [...] Alchemy was practiced in much of the ancient world, from China and India to Greece. It migrated to Egypt during the Hellenistic period and was later revived in 12th-cent. Europe through translations of Arabic texts into Latin.

209. Mark A. Stevens, επιμ., *Webster's New Explorer Desk Encyclopedia* (Springfield, MA: Federal Street Press: A Division of Merriam-Webster, Incorporated, 2003), 25.

210. Anita Wolff, επιμ., *Britannica Concise Encyclopedia* [2000], αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2006), 40.

211. Βλ. Robert L. Collison, Warren E. Preece και The Editors of *Encyclopaedia Britannica*, “Encyclopaedia: Reference Work”, *Britannica*, ηλ. έκδ., αναρτημένο στις 20 Ιουλίου 1998, τελευταία ανανέωση: 5 Ιανουαρίου 2015, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia>>.

212. Afaqs! News Bureau, “Britannica Encyclopaedia Exclusively on Hutch Phones”, *Afaqs!*, ηλ. έκδ., αναρτημένο στις 11 Ιουλίου 2007, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <https://www.afaqs.com/company-briefs/15757_britannica-encyclopaedia-exclusively-on-hutch-phones>.

αναγεννησιακή τεχνολογία εγκυκλοπαιδικό οδηγό (*Medieval Period and the Renaissance*) που το 2010 εξέδωσε ο οίκος Brown Reference Group Ltd., μέσω του παραρτήματός του, Brown Bear Books Ltd. Το σχολικό αυτό βοήθημα είναι το 2^ο από τα συνολικά 6 που τότε τυπώθηκαν υπό τον γενικό τίτλο *Technology Through the Ages* («Τεχνολογία διαμέσου των αιώνων»), ως ένα ενιαίο τμήμα μιας σειράς βοηθημάτων (*Curriculum Connections*, «Συνδέσεις του αναλυτικού προγράμματος») για μαθητές που φοιτούν στον δεύτερο κύκλο της μέσης εκπαίδευσης, ηλικίας 14-18 ετών, και σήμερα εξακολουθούν να διατίθενται από τον βρετανικό εκδοτικό οίκο Windmill Books²¹³. Το 2013 μεταφράστηκε, όπως και οι υπόλοιποι 5 τόμοι υπό τον ίδιο γενικό τίτλο, στα κινεζικά²¹⁴.

Μέσα σε ένα ξεχωριστό έγχρωμο πλαίσιο, στο περιθώριο της πρώτης σελίδας του κυρίως κειμένου αυτού του εγκυκλοπαιδικού οδηγού, όταν αρχίζει το κεφάλαιο περί της «κινεζικής επιστήμης», αλλά και στο γλωσσάρι που έχει επισυναφθεί στο τέλος, διαβάζουμε ότι η αλχημεία είναι «μια αρχαία ψευδοεπιστήμη που εστίαζε στην προσπάθεια να μετατραπούν τα κοινά μέταλλα σε χρυσό»²¹⁵. Αυτή η, κάθε άλλο παρά αμφίσημη ή ευρύχωρη, περιγραφή, όμως, μοιάζει να αναιρείται από τις άλλες, τρεις όλες κι όλες, αναφορές στην αλχημεία στον ίδιο τόμο. Στην πρώτη σχετική αναφορά, μαθαίνουμε ότι τα αλχημικά κινεζικά μεσαιωνικά εγχειρίδια σώζουν συνταγές για την παρασκευή εκρηκτικών ουσιών, προπομπών της πυρίτιδας²¹⁶. Στη δεύτερη, που περιλαμβάνεται σε ένα ιστορικό χρονολόγιο, μετά το κυρίως κείμενο, αποκομίζεται η εντύπωση ότι ο αραβικός όρος *al-kimiya*, από τον οποίο κατάγεται ο αγγλικός όρος *alchemy*, των αρχών του 17^{ου} αιώνα, και με τον οποίο ετυμολογικά συγγενεύει ο σύγχρονος όρος *chemistry*, των μέσων του 17^{ου} αιώνα, τέθηκε σε χρήση από λογίους στην Αλεξάνδρεια, κάπου γύρω στο 400 Κ.Χ. για να καταδηλώσει «ό,τι λαμβάνει χώρα καθώς η ύλη μεταβάλλεται»²¹⁷. Και στην τρίτη, πάλι σε ένα από τα χρονολόγια των πίσω σελίδων, η

213. Βλ. τον κατάλογο του 2018: *Brown Bear Books / Windmill Books: 2018* (London: Windmill Books / Brown Bear Books, 2018), 33-35.

214. Βλ. “技术的历程, 中世纪到文艺复兴 / Medieval Period and the Renaissance”, στο: *WorldCat*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/ji-shu-de-li-cheng-zhong-shi-ji-dao-wen-yi-fu-xing-medieval-period-and-the-renaissance/oclc/956501331>>.

215. Lindsey Lowe, διευθ., *Medieval Period and the Renaissance*, τόμ. 2 του: *Technology Through the Ages*, Curriculum Connections (Redding, CT: Brown Bear Books, 2010), 6: Alchemy: An ancient pseudoscience that focused on the attempt to change base metals into gold.

216. *Ibid.*: Chinese books on alchemy, also from the 9th century, contain formulas for making mixtures that burn with a flash – precursors of gunpowder.

217. *Ibid.*, 90: 400: Scholars in Alexandria use the Arabic term *al-kimiya* to describe what takes place when matter changes. The derived word “alchemy” did not enter English until the early 1600s, and the modern term “chemistry” was adopted 50 years later.

αναγνώστρια πληροφορείται ότι η τεχνική της απόσταξης, που οι «άραβες χημικοί» αξιοποίησαν για ιατρικούς σκοπούς κατά τις αρχές του 10^{ου} αιώνα, «θα αποβεί ολοένα και περισσότερο σημαντική για την αναπτυσσόμενη επιστήμη της χημείας (της αλχημείας αρχικά)»²¹⁸. Με μόνη εξαίρεση την εικόνα που φιλοτεχνείται στον ίδιο τον, δυο φορές παρατιθέμενο, ορισμό της, η αλχημεία δεν φαίνεται να προσιδιάζει κυρίως στην αρχαιότητα, ούτε να συναρτάται άρρηκτα και αδιάπτωτα με τη μεταλλική μεταστοιχείωση. Τουναντίον, οπουδήποτε αλλού, στον συγκεκριμένο τόμο, ανακύπτει η λέξη «αλχημεία», πάντα γίνεται λόγος για αντικείμενα γνώσης που δεν διαφέρουν και πολύ από τα αντικείμενα γνώσης της νεώτερης «επιστήμης της χημείας» και για μεθόδους που μάλλον προαναγγέλλουν παρά εμποδίζουν την έλευσή της.

Μια ακόμα περίπτωση όπου η αλχημεία ορίζεται κατά έναν παρεμφερή τρόπο, μονοσήμαντα ως «μια ψευδοεπιστήμη βασισμένη στην προϋπόθεση ότι η κοινή ύλη μπορεί να μεταστοιχειωθεί σε χρυσό με χημικά μέσα»²¹⁹, είναι εκείνη του αντίστοιχου λήμματος της δεύτερης, και τελευταίας, έντυπης έκδοσης της ανασχεδιασμένης *Catholic Encyclopedia*, το 2003. Ήδη από την πρώτη έκδοσή της, το 1967, η *New Catholic Encyclopedia* («Νέα καθολική εγκυκλοπαίδεια») προοριζόταν να λειτουργήσει ως ένα γενικό εγκυκλοπαιδικό έργο για φοιτητές, ερευνητές και φιλοπερίεργους αναγνώστες, πέρα από τα όρια της Καθολικής Εκκλησίας και του χριστιανισμού, που ασφαλώς παρέμεναν τα κύρια πεδία ενδιαφέροντος²²⁰.

Το λήμμα για την αλχημεία στην έκδοση του 2003 είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό που δημοσιεύτηκε στον 1^ο τόμο της εγκυκλοπαίδειας το 1967, χωρίς απαλείψεις ή προσθήκες και χωρίς να έχει ανανεωθεί καν η προτεινόμενη βιβλιογραφία²²¹. Δεν περιλήφθηκε, και άρα δεν

218. *Ibid.*, 95: 900: Arab chemists make alcohol by distilling wine, for use mainly in medicine. The technique of distillation will become increasingly important in the developing science of chemistry (alchemy at first).

219. Joseph E. Grennen, “Alchemy”, στο: *New Catholic Encyclopedia* [1967], 2^η έκδ., 15 τόμ., επιμ. Berard L. Marthaler και Gregory F. LaNave (Detroit, MI, et al.: Thomson/Gale in association with The Catholic University of America, 2003), 1: 237: Alchemy is a pseudo-science based on the premise that base matter can be transmuted into gold by chemical means.

220. Βλ. Berard L. Marthaler, “The Making and the Remaking of the *Catholic Encyclopedia*”, *U.S. Catholic Historian* 18 (2000): 58.

221. Πρβλ. Joseph E. Grennen, “Alchemy”, στο: *New Catholic Encyclopedia*, 15 τόμ., επιμ. William J. McDonald και James A. Magner (Washington, D.C.: Catholic University of America, 1967), 1: 268-270. Το λήμμα για την αλχημεία δεν ήταν μια εξαίρεση. Η χρήση, στην έκδοση του 2003, μιας πληθώρας λημμάτων από την έκδοση του 1967 χωρίς σοβαρές μεταβολές, ή ακόμα και χωρίς καμιά μεταβολή, προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια σε πολλούς καθολικούς βιβλιοθηκονόμους, στις ΗΠΑ, γιατί θεώρησαν ότι οι βιβλιοθήκες τους κατέβαλαν ένα υψηλό αντίτιμο για να αγοραστεί υλικό που, σε μεγάλο βαθμό, είχε αγοραστεί ήδη τέσσερις περίπου δεκαετίες πριν. Βλ. Melody Layton McMahon, “Librarians, Publishers, and Theological Reference

υπέστη καμιά επικαιροποίηση, ούτε αντικαταστάθηκε από ένα κείμενο γραμμένο από την αρχή, όπως συνέβη με εκατοντάδες άλλα λήμματα, τα οποία έθιγαν ζητήματα που οι εκδότες έκριναν ότι είναι περισσότερο επίκαιρα, στους κατοπινούς θεματικούς τόμους που κυκλοφόρησαν το 2009, το 2010, το 2011 και το 2012-2013 ως συμπληρώματα της έκδοσης του 2003²²². Υπογράφεται από τον Joseph E. Grennen (1926-2000), καθηγητή αγγλικής φιλολογίας στο καθολικό Πανεπιστήμιο Fordham στη Νέα Υόρκη, εκδότη του περιοδικού *Thought* του ίδιου πανεπιστημίου κατά την περίοδο 1978-1980, και συγγραφέα μιας διδακτορικής διατριβής, που ακόμα και σήμερα είναι πηγή έμπνευσης ή αφορμή συζήτησης για πολλούς μελετητές της μεσαιωνικής γραμματείας, περί του ρόλου της αλχημείας σε μια από τις *Canterbury Tales* («Ιστορίες του Καντέρμπουρι») του μεσαιωνικού άγγλου ποιητή Joffrey Chaucer (c. 1340-1400), καθώς και αρκετών σχετικών δημοσιευμένων άρθρων²²³.

Ως «σημαίνον πολιτισμικό κίνημα», σύμφωνα με αυτό το λήμμα, η αλχημεία εξέλειψε οριστικά κατά τον 18^ο αιώνα. Ούτε κατά τους αιώνες που είχαν προηγηθεί, όμως, είχε γνωρίσει κάποια πραγματική ανάπτυξη, όπως θα είχε συμβεί αν είχαμε να κάνουμε με μια κανονική «επιστήμη»:

κανείς μπορεί, για παράδειγμα, να διαπιστώσει ότι σε μια τυπική πραγματεία γραμμένη κατά τον 17^ο αιώνα δεν υπάρχει τίποτα πέρα από ένα ασαφές συνονθύλευμα ιδεών αντλημένων από αρχαίους και μεσαιωνικούς συγγραφείς, οι οποίες δεν έχουν καν διορθωθεί από παρατηρήσεις και πειράματα²²⁴.

Resources: A Way Forward”, *Theological Librarianship* 2 (2009): 11-12, ηλ. έκδ., αναρτημένο στις 19 Μαΐου 2019, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://doi.org/10.31046/tl.v2i1.86>>.

222. Στο ευρετήριο, λ.χ., του δέκατου συμπληρώματος που εκδόθηκε το 2009, με θέμα τη σχέση επιστήμης και Εκκλησίας (“Science and the Church”), δεν υπάρχει καν ο όρος «αλχημεία». Βλ. “Index”, στο: *New Catholic Encyclopedia: Supplement 2009*, 2 τόμ., επιμ. Robert L. Fastiggi, Joseph W. Koterski και Frank J. Coppa (Detroit, MI, et al.: Gale/Cengage Learning, 2009), 2: 883-948. Το 40%, περίπου, των λημμάτων αυτού του συμπληρώματος ήταν εντελώς νέες προσθήκες, αλλά το υπόλοιπο 60% ήταν παλαιότερα λήμματα που είχαν επικαιροποιηθεί ή γραφεί εκ νέου. Βλ. Elyse Hayes, “Critical Review: New Catholic Encyclopedia Supplement 2009”, *Theological Librarianship* 2 (2009): 109, ηλ. έκδ., αναρτημένο στις 19 Οκτωβρίου 2009, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://doi.org/10.31046/tl.v2i2.115>>. Στα συμπληρώματα που εκδόθηκαν το 2010, το 2011 και το 2012-2013, θα ήταν, έτσι κι αλλιώς, πολύ πιο δύσκολο να επιφυλαχθεί χώρος για την αλχημεία, εφόσον τα θέματα των τόμων ήταν, αντίστοιχα, “Modern History and the Church” («Σύγχρονη ιστορία και η Εκκλησία»), “Literature and the Arts” («Λογοτεχνία και οι τέχνες») και “Philosophy and Ethics” («Φιλοσοφία και ηθική»).

223. Βλ. Rita C. Velázquez, επιμ., *Directory of American Scholars* [1942], 9^η έκδ., 5 τόμ. (Detroit, MI, et al.: The Gale Group, 1999), 2: 125· Alan Pritchard, *Alchemy: A Bibliography of English-Language Writings* (London, Boston, MA, and Henley: Routledge & Kegan Paul jointly with The Library Association, 1980), 170 (αρ. 889-894 – ο Pritchard, εσφαλμένα, γράφει το όνομα του συγγραφέα ως Grennan, αντί για Grennen), 294 (αρ. 2111a): “In Memoriam”, *PMLA* 116 (2001): 1130.

224. Grennen, “Alchemy”, 237: Alchemy enjoyed no historical “development” as a science; one can, for

Ο Grenppen παραδέχεται μιν ότι η ετυμολογία της αραβικής *al-kimia*, και της παράγωγης λατινικής λέξης *alchimia*, παραπέμποντας στον αιγυπτιακό όρο *Khem* («μαύρη γη») και τον ελληνικό όρο *χημία*, αλλοίωση πιθανόν του ελληνικού μεταλλουργικού όρου *χυμεία*, «συμπυκνώνει την ιστορία της επιστήμης [*sic*]», για την οποία θα μπορούσε να ειπωθεί ότι

γεννήθηκε στην ελληνιστική Αλεξάνδρεια από την επιβολή της ελληνικής φιλοσοφίας (ιδίως των αριστοτελικών θεωριών περί εντελέχειας και περί των τεσσάρων στοιχείων με την «πεμπουσία» τους, – και αργότερα, της γνωστικής θεολογίας) στις τέχνες της μεταλλουργίας και της υαλουργίας όπως είχαν εξελιχθεί στην Αίγυπτο²²⁵.

Αλλά, με μια περίεργη μετάπτωση, την οποία ο Grenppen δεν θεωρεί σκόπιμο να εξηγήσει, ενώ το ιδιαίτερο «πολιτισμικό κίνημα» το οποίο εγκαινιάστηκε από τους πρώτους αλχημιστές ήταν, όπως μόλις ενημερωθήκαμε, απότοκος της διασταύρωσης νόμιμων φιλοσοφικών παραδόσεων, και δη κυρίως της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας, με δυο φαινομενικά άμεμπτες, γνωσιολογικά και ηθικά, πρακτικές τέχνες, οι ίδιοι οι πρώτοι αλχημιστές άνηκαν σε έναν βίκοκομο καλυμμένο από πολύ πιο πυκνά σκοτάδια. Ήταν «πιθανότατα μέλη μιας μυστικής θρησκευτικής αίρεσης» επηρεασμένης από τον μυστικισμό των Εβραίων, των Αιγυπτίων και των Χαλδαίων²²⁶.

Παρά τα ορατά καταγωγικά ίχνη των αριστοτελικών θεωριών και των αρχαίων μεταλλουργικών και υαλουργικών τεχνικών, η έφεση στον αποκρυφισμό, κατά τον Grenppen, είναι ένα συγκροτησιακό στοιχείο της αλχημείας, του οποίου η ολέθρια επίδραση δεν απαλύνθηκε σε καμιά από τις καμπές της μακράς ιστορίας της. Αντίθετα, η επίμονη αναζήτηση σχέσεων συμπάθειας ανάμεσα στον μικρόκομο και τον μακρόκομο και σχέσεων αναλογίας ανάμεσα στη εναλλαγή των χρωμάτων των υπό μελέτη ουσιών (μελάνωση, λεύκανση, ερύθρωση) και την κυκλική εναλλαγή των εποχών ή ανάμεσα στα μέταλλα και τους πλανήτες, εκτός από το να αποτελεί η ίδια σύμπτωμα αταβιστικών αγκυλώσεων και αρχαϊκών ανιμιστικών προλήψεων, έτεινε να εγκλωβίζει κάθε πειραματισμό

instance, find that a typical treatise written in the 17th century is no more than a vague congeries of notions drawn from ancient and medieval authors, uncorrected by observation and experiment.

225. *Ibid.*: The term “alchemy” comes from medieval Latin *alchimia*, a version of Arabic *al-kimia*, which is in turn connected with *Khem* (black earth), the old Egyptian term for their own land, through Greek *χημία*, although this was obviously confused with Greek *χυμεία*, which refers to the pouring or casting of metals. This etymology epitomizes the history of the science, which may be said to have been born in Hellenistic Alexandria from the imposition of Greek philosophy (mainly the Aristotelian doctrines of entelechy and of the four elements with their “quintessence,” –and later, Gnostic theology) on the arts of metalworking and glassmaking as they had developed in Egypt.

226. *Ibid.*: The original alchemists were probably members of a secret cult whose practices derived largely from the mystical lore of the Hebrews, Egyptians, and Chaldeans.

μέσα σε πολύ στενά, εκ των προτέρων χαραγμένα, όρια²²⁷. Σε συνδυασμό δε με τη «φυσική ροπή» των αλχημιστών προς τη «μυθοποιητική έκφραση», αλλά και τον ζήλο τους να κρατήσουν τα «μυστικά» τους καλά προστατευμένα, από τους επίδοξους σφετεριστές, παρήγε, καθώς κυλούσαν οι αιώνες, «μια εσωτεριστική ασυνάρτητη φρασεολογία και μια πλημμύρα από αλληγορικές εξηγήσεις του “Έργου”»²²⁸.

Από τις απαρχές της, όμως, η αλχημεία ήταν καταδικασμένη να αποτύχει. Ο «αλληγορικός σκοταδισμός», τροφοδοτούμενος αδιάλειπτα από τη θεμελιώδη «ελαττωματική ιδέα» της μεταστοιχείωσης και την επιβλαβή «συνήθεια του αναλογικού σκέπτεσθαι», σκέπαζε με αδιαπέραστα σύννεφα «ακόμα και τις ευρύτερα καταξιωμένες αρχές της επιστήμης»²²⁹. Τα πραγματικά αξιόλογα κληροδοτήματα της αλχημείας, «από τη σκοπιά του σύγχρονου χημικού», είναι λιγοστά. Και ακόμα και αυτά, οι πενιχρές, δηλαδή, βελτιώσεις στον τεχνικό εξοπλισμό και τις μεθόδους εργασίας που οι αλχημιστές, μετά από τόσους αιώνες είχαν καταφέρει να δρέψουν, πρέπει να ιδωθούν ως «μια μικρή αποζημίωση για όλη τούτη την ενέργεια που δαπανήθηκε σε μια λανθασμένη κατεύθυνση». Μόνο μετά τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, και αφού είχε μεσολαβήσει η κριτική του Boyle στους αλχημιστές, με τη δημοσίευση του έργου του *The Sceptical Chymist*, έγινε πια δυνατή η καλλιέργεια μιας επιστημονικής χημείας²³⁰. Η ιστορία της αλχημείας είναι «η ιστορία ενός σφάλματος», αποφαίνεται ο Grennen, επαναλαμβάνοντας μια «δικαίως διάσημη» φράση, όπως εμφaticά προσθέτει, χωρίς, όμως, να γνωστοποιεί την πηγή του²³¹.

Την παραπάνω «δικαίως διάσημη» φράση, ο συντάκτης του λήμματος της *New Catholic Encyclopedia*, είχε χρησιμοποιήσει και το 1964, σε ένα σχόλιό του στον κριτικό οδηγό

227. *Ibid.*, 238: The great stress on a color sequence (normally: *nigredo*, *albedo*, *rubedo* [sic]) probably stems from a primitive animistic belief patterned on the yearly cycle of nature. So, too, the idea of a sympathetic relationship between the macrocosm and the microcosm, perhaps best known for its influence on medieval medicine, was an ancient doctrine implicit in alchemical theory from the earliest times, [...] The correspondence between the seven metals and the seven planets with their related deities (e.g., Sun = gold, Venus = copper) also tended to inhibit free experimentation.

228. *Ibid.*: Such analogies as the above, supported by a natural leaning toward mythopoeic [sic] expression and by an alleged desire to conceal the secrets of alchemy from the “unworthy”, produced an esoteric jargon and a flood of allegorical explanations of the “Work”.

229. *Ibid.*: But these were merely by-products of a quest that was destined to fail because it was founded on a faulty idea and bedeviled by the habit of analogical thinking. [...] Even the most widely acknowledged principles of the science were clouded by the same sort of allegorical obscurantism.

230. *Ibid.*: From the standpoint of the modern chemist its solid achievements are few. [...] The few refinements in equipment and processes were small recompense for this expenditure of misdirected energy, and it was not until the appearance of Boyle’s *The Sceptical Chymist* (A.D. 1661) that chemistry had a chance to flourish.

231. *Ibid.*: In a justly famous phrase, “the story of alchemy is the history of a mistake”.

μελέτης, για μαθητές του δεύτερου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης, των *Canterbury Tales* του Chaucer που είχε τότε δημοσιευτεί με τη δική του υπογραφή. Εκεί, μάλιστα, αυτή η φράση επέχει θέση σύντομου ορισμού και εισάγεται με τη διευκρίνιση ότι πρόκειται για μια «δικαίως διάσημη *συνόψιση*» (η έμφαση δική μας)²³². Έπεται η επεξήγηση ότι οι αλχημιστές είχαν την πεποίθηση πως εντός του εργαστηρίου ήταν εφικτή η επιτάχυνση μιας διαδικασίας μεταλλογένεσης και τελειοποίησης των μετάλλων που οι ίδιοι υπέθεταν ότι εκτυλισσόταν, ως μια μακρόχρονη φυσική διαδικασία, στο εσωτερικό της γης. Το μοναδικό, όμως, αληθινό κατόρθωμα που πρέπει να τους προσκυρωθεί είναι η πρόκληση, μακροπρόθεσμα, των εξής δύο δεινών: α) «ενός μαζικού αριθμού βιβλίων, κατά κύριο λόγο ακατάληπτων, εξ αιτίας της ασαφούς γλώσσας τους» και β) «του φαινομένου του αλχημικού τσαρλατάνου» που άρχιζε τη σταδιοδρομία του εξαπατώντας τον εαυτό του για να καταλήξει να εξαπατάει τους άλλους, εκμεταλλευόμενος την αφέλεια και την απληστία τους, μια «δημόσια όχληση», ολοένα και πιο απειλητική, για την αναχαίτιση της οποίας απαιτήθηκαν «νομικά μέσα»²³³. Η ιστορία της αλχημείας, ως ιστορία ενός σφάλματος, δεν ήταν μια μακράιωνη παρένθεση που άνοιξε και έκλεισε ανέξοδα. Οι ισχνές παράπλευρες θετικές συνέπειές της ήταν ένα μικρό αντιστάθμισμα για μια μεγάλη ζημιά, για τις άφθονες αρνητικές ευθείες συνέπειές της.

Ο συγγραφέας από το έργο του οποίου ο Grennen σταχυολόγησε τη «δικαίως διάσημη συνόψιση» της αλχημείας ως «ιστορίας ενός σφάλματος» είναι ένας από τους σκαπανείς της ιστοριογραφίας της χημείας, ο Hermann Franz Moritz Kopp (1817-1892), μαθητευόμενος, από το 1838, πειραματιστής υπό τον Justus von Liebig στο χημικό εργαστήριο που ο τελευταίος είχε οργανώσει στο Giessen, καθηγητής φυσικής και χημείας, κατά την περίοδο 1843-1863, στο Πανεπιστήμιο της ίδιας πόλης, και μετά καθηγητής χημείας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης²³⁴. Θα βρούμε το σχετικό χωρίο στο πρώτο από τα δοκίμια περί της ελληνο-αιγυπτιακής, αραβικής και λατινικής αλχημείας, καθώς και της νεωτερικής

232. Joseph E. Grennen, *Chaucer's Canterbury Tales* (New York, NY: Monarch Press, 1964), 70: Alchemy is (in a justly famous summation) "the history of a mistake."

233. *Ibid.*: Alchemists, believing that metals grew in the ground—that lead, over a long period of time (on the order of a thousand years) achieved a condition of perfection, i.e. became gold—thought they could accelerate this process in the laboratory. All that was really accomplished was the production of two things: a massive number of books, mainly incomprehensible because of their confusing language; and the phenomenon of the alchemical charlatan, who began probably by impoverishing himself, and ended up preying upon the credulousness and greed of others and became a public nuisance, which had to be controlled by legal means.

234. Henry M. Leicester, "Kopp, Hermann", στο: *Dictionary of Scientific Biography*, επιμ. Charles Coulston Gillispie, 16 τόμ. (New York, NY: Charles Scribner's Sons / Macmillan Library Reference USA / Simon & Schuster Macmillan, 1970-1980), 7: 463-464· Jost Weyer, *Chemiegeschichtsschreibung von Wiegand (1790) bis Partington (1970): Eine Untersuchung über ihre Methoden, Prinzipien und Ziele* (Hildesheim: Verlag Dr. H. A. Gerstenberg, 1974), 33-50.

χημείας μέχρι και τη διαμόρφωση της θεωρίας περί της σύστασης του νερού από οξυγόνο και υδρογόνο, που ο Kopp συγκέντρωσε στις τρίτομες *Beiträge zur Geschichte der Chemie* («Συνεισφορές στην ιστορία της χημείας», 1869-1875)²³⁵. Σ' αυτό το δοκίμιο, στο οποίο εξετάζονται κριτικά οι καταγεγραμμένοι «θρύλοι και οι γνώμες περί των καταβολών και της πρώιμης γνώσης της αλχημείας» (“Sagen und Ansichten über den Ursprung and frühe Kenntniss der Alchemie”), δεν θα διαβάσουμε μόνο ότι η «ιστορία της αλχημείας είναι η ιστορία ενός σφάλματος», αλλά και ότι οι ιστορικοί της αλχημείας οφείλουν να πλοηγηθούν ανάμεσα σε «ακρότητες κατά την εκτροπή του ανθρώπινου πνεύματος», όπως είναι οι αλχημικοί καταγωγικοί θρύλοι²³⁶, που, για τον Kopp, είναι, προ πάντων, δείγματα μιας μυθοπλασίας αχαλίνωτης, όσο και συσκοτιστικής.

Το πρόβλημα με τις μυθικές διηγήσεις των αλχημιστών είναι ότι ρίχνουν το σκοτεινό τους πέπλο στην πραγματική απώτατη ιστορία της χημείας. «Οι αληθινές και οι υποτιθέμενες εμπειρίες και παρατηρήσεις», εξηγεί ο Kopp στην αρχή του δοκιμίου του, τις οποίες μπορούμε διχοτομικά να ταξινομήσουμε ως «μεταλλουργικές» και «αλχημιστικές» αντίστοιχα, καθώς και οι σωζόμενες μαρτυρίες για τον έναν και τον άλλον από αυτούς τους δύο διαφορετικούς δρόμους, «αναμφίβολα για πολύ καιρό αναμιγνύονταν και συχνά συγχέονταν μεταξύ τους». Όταν, όμως, αργότερα το «αυθεντικά αλχημιστικό» ρεύμα στους χημικούς «πήρε το πάνω χέρι», οι παλαιότερες χημικές παρακαταθήκες προσέλαβαν εκ των υστέρων μια ανάλογη χροιά. Ακόμα και εκείνοι οι θρύλοι και οι μαρτυρίες που αρχικά πρόδιδαν μονάχα μια τριβή με τις μεταλλουργικές διεργασίες διαστρεβλώθηκαν ώστε να φαίνεται πως αναφέρονται σε μια πρώιμη τριβή με τη μεταλλική μεταστοιχείωση²³⁷.

Η αλχημεία, η πίστη, δηλαδή, ότι ο εξευγενισμός των κοινών μετάλλων είναι τεχνικά εφικτός, οι θεωρίες για το πώς θα μπορούσε κάτι τέτοιο να επιτευχθεί και οι προσπάθειες για

235. Βλ. Henry Carrington Bolton, *A Select Bibliography of Chemistry: 1492-1892*, 1 τόμ. και 2 συμπληρώματα [S] (City of Washington: Published by the Smithsonian Institution, 1893-1904), 1: 127.

236. Hermann Kopp, *Beiträge zur Geschichte der Chemie*, 3 τόμ. (Braunschweig: Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, 1869-1875), 1: 17: Die Geschichte der Alchemie ist die Geschichte eines Irrthums, und sie hat auch von solchen Excessen in der Verirrung des menschlichen Geistes, wie hier Proben zu geben waren, Kenntniss zu nehmen.

237. *Ibid.*, 1: 5: Die wirklichen und die vermeintlichen Erfahrungen und Beobachtungen, welche wir als metallurgische und alchemistische unterscheiden, und die in der einen und in der anderen Richtung gemachten Angaben waren unzweifelhaft lange Zeit hindurch vermengt und oft verwechselt; aber als später die eigentlich alchemistische Richtung bei den Chemikern die Oberhand gewann, deutete man in ihrem Sinne alle Nachrichten, welche aus früherer Zeit überkommen waren, und als frühe Bekanntschaft mit Alchemie verrathend oder bezeugend solche Sagen und Angaben, welche gewiss zunächst sich nur auf Bekanntschaft mit metallurgischen Operationen bezogen.

να γίνουν αυτές οι θεωρίες πραγματικότητα, κατέχει, κυρίως ή αποκλειστικά, ένα διόλου ευκαταφρόνητο κλάσμα της ιστορίας της χημείας, μεγαλύτερο από το διάστημα μιας χιλιετηρίδας²³⁸. Η κατοπινή, όμως, διάκριση ανάμεσα στην τεχνική βελτίωση των ευγενών μετάλλων και στην τεχνική μεταλλογένεση, κατά την πιο πρώιμη περίοδο ούτε τεκμαίρεται ούτε προϋποτίθεται. Απαιτήθηκε η βαθμιαία, μετά από πολύ κόπο και χρόνο, κατάκτηση ενός «ορισμένου επιπέδου επιστημονικής γνώσης» για να γίνει αντιληπτό πόσο πολύ απέχει «η παραγωγή ενός υλικού μέσω της κατεργασίας του ίδιου αυτού υλικού» από την «παραγωγή ενός υλικού μέσω του μετασχηματισμού και της ένωσης άλλων ουσιών»²³⁹. Οι αλχημιστές σφετερίστηκαν ένα παρελθόν που δεν ήταν δικό τους και το μυστικοποίησαν. Εκτός από ιστορία μιας παρατεταμένης φιλοσοφικής πλάνης, η ιστορία της αλχημείας είναι και η ιστορία της εκ των έσω παραποίησης της ιστορίας της χημείας, της αληθινής προϊστορίας της σύγχρονης επιστήμης της χημείας.

Στο λήμμα του Grenppen υιοθετείται ένα πρίσμα συναφές με εκείνο που είχε μετέλθει ο Korpp στα ιστορικά δοκίμιά του. Το ίδιο γράφηκε μεν πριν από μισό αιώνα, και οι *Beiträge* του Korpp πριν από ενάμιση αιώνα, είδαμε, όμως, ότι και στις μέρες μας η αλχημεία εξακολουθεί, σε κάμποσα λεξικά και εγκυκλοπαίδειες, ευρείας απεύθυνσης, να τοποθετείται σε αυτήν την ιδιαίτερη θέση ενός ψευδούς αντικατοπτρισμού. Το ψεύδος της, δε, είναι τόσο ριζικό που επισκιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά την πρακτική της όψη, η οποία ανάγεται στις, κατά τα λοιπά επωφελείς, τέχνες της μεταλλουργίας ή της υαλουργίας και από την οποία προκύπτουν και οι μικρές ευπρόσδεκτες παρακαταθήκες της στη σύγχρονη χημεία. Είναι, όμως, και τόσο διαβρωτικό που μεταμορφώνει την όποια αλήθεια, τη θεωρητική ωφελιμότητα και την πολιτισμική αξία, των φιλοσοφικών καταβολών της αλχημείας, που κατά ένα μεγάλο μέρος, όπως ρητά αναγνωρίζεται, συμπίπτουν με ορισμένες νομιμότητες τάσεις της αρχαίας ελληνικής φυσικής φιλοσοφίας, σε μια αποκρυφιστική μαύρη τρύπα. Και προς την αντίθετη φορά, επίσης, εκείνη κατά την οποία το βλέμμα μας εκκινεί από το παρόν,

238. *Ibid.*, 1: 4 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Der Glaube, dass es möglich sei, und die Vorstellungen und die Bestrebungen, wie und dass solche Metallveredlung bewirkt werden könne, machen zusammen das aus, was als Alchemie bezeichnet worden ist; allein oder vorzugsweise in der Richtung als Alchemie ist die Chemie innerhalb eines Zeitraums von mehr als tausend Jahren bearbeitet worden.

239. *Ibid.*, 1: 4-5: Aber während später Abscheidung von schon vorhandenem edlem Metall von Neubildung oder künstlicher Erzeugung desselben bestimmt unterschieden wurde, ist für die ältere Zeit eine solche Unterscheidung weder nachweisbar noch [...] irgend vorauszusetzen. Eine gewisse Stufe wissenschaftlicher Erkenntnis, zu welcher man sich nur langsam und mit Mühe erhob und die jetzt ja noch Vielen unzugänglich geblieben ist, gehört dazu, des fundamentalen Unterschiedes sich bewusst zu sein, welcher zwischen der Production eines Materials durch Abscheidung desselben und der Production eines Materials durch Umformung oder Vereinigung anderer Substanzen besteht.

από τις δυνατότητες που έχουν ήδη πραγματωθεί, και στρέφεται προς τα πίσω, όπως είδαμε πριν να συμβαίνει στα εγχειρίδια γενικής χημείας, έτσι και στις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, η αλήθεια της σύγχρονης επιστημονικής χημείας φαίνεται να μη χρωστάει στην αλχημεία παρά μόνο μερικά ακούσια ψιχία τεχνικής επιδεξιότητας.

2.2. Γραμμές συνέχειας και ασυνέχειας με τη σύγχρονη χημεία: Η αλχημεία ως πρακτική εξοικείωση με τους υλικούς μετασχηματισμούς και ως «μορφή εικονολογικής σκέψης».

Μέσω των πειραμάτων τους, με μέταλλα, άλατα και οξέα, οι αλχημιστές, «πριν από εκατοντάδες χρόνια», οδηγήθηκαν σε «κάποιες χρήσιμες ανακαλύψεις», μας διαβεβαιώνει το λήμμα περί της αλχημείας στην έντυπη *Britannica Student Encyclopedia* («Εγκυκλοπαίδεια Britannica για Μαθητές»), η οποία προορίζεται για νεαρούς μαθητές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στην πιο πρόσφατη έκδοσή της, το 2015. Επινόησαν, λ.χ., μεθόδους ώστε να παράγουν ορυκτά οξέα από άλλες χημικές ουσίες και «έμαθαν πώς ορισμένες χημικές ουσίες αντιδρούν όταν αναμειγνύονται μεταξύ τους». Παράλληλα, όμως, καλλιέργησαν «πολλές μη επιστημονικές και μαγικές πεποιθήσεις για τον κόσμο», όπως η ιδέα ότι οι θέσεις των άστρων στον ουρανό μπορούν να επηρεάσουν την έκβαση των πειραμάτων τους, ενώ «κρατούσαν κρυφές τις περισσότερες από τις διαδικασίες τους». Ποτέ δεν κατάφεραν, άλλωστε, να κατασκευάσουν τεχνητό χρυσό ή να βρουν το μαγικό φίλτρο που θα χάριζε αιώνια ζωή, δύο επιδιώξεις που εμφανίζονται, στο ίδιο αυτό λήμμα, ως ιδρυτικές και πάγιες για την αλχημεία ανά τους αιώνες. Οι σημερινοί επιστήμονες δεν αναγνωρίζουν την αλχημεία ως μια επιστήμη, έστω του παρελθόντος, παρότι «κάποιοι επιστήμονες πιστεύουν ότι οι αλχημιστές συνέβαλαν στη θεμελίωση της σύγχρονης επιστήμης της χημείας»²⁴⁰. Η τελευταία, όπως διευκρινίζεται

240. “Alchemy”, στο: *Britannica Student Encyclopedia* [2007], επιμ. Mary Rose McCudden, 16 τόμ., νέα έκδ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopedia Britannica, 2015), 1: 71: Hundreds of years ago people called alchemists tried to change lead into gold. They also tried to make potions that would allow people to live forever. Their field of study was called alchemy. Alchemists experimented with metals, salts, acids, and other chemicals. They also developed many nonscientific and magical beliefs about the world. For instance, alchemists thought that the positions of the stars in the sky could affect their chemical experiments. Today scientists do not recognize alchemy as a science. However, some scientists believe that alchemists helped to lay the foundations for the modern science of chemistry. [...] They kept most of their procedures secret. Alchemists were never able to make gold or to make people live forever. However, they made some useful discoveries. They figured out how to produce chemicals called mineral acids from other chemicals. They also learned how some chemicals react when mixed together.

στον μεθεπόμενο τόμο της ίδιας εγκυκλοπαίδειας, στο λήμμα «χημεία», έγινε, για πρώτη φορά, αντικείμενο μελέτης, «ως επιστήμη», μόλις κατά τον 17^ο αιώνα. Τότε, όχι πριν, αρχίζει και η πραγματική ιστορία της²⁴¹.

Στην ηλεκτρονική έκδοση της εγκυκλοπαίδειας *Britannica* για παιδιά (*Britannica Kids*), τα λήμματα της έντυπης *Britannica Student Encyclopedia* συναποτελούν το τμήμα λημμάτων που απευθύνεται ειδικά σε μαθητές στοιχειώδους εκπαίδευσης, υπό τη γενική καρτέλα “Kids”²⁴². Τα λήμματα για την αλχημεία στα άλλα δύο τμήματα της ηλεκτρονικής έκδοσης, υπό τις γενικές καρτέλες “Students” και “Scholars”, τα οποία απευθύνονται, αντίστοιχα, σε μαθητές του πρώτου και του δεύτερου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης, περιέχουν περισσότερες πληροφορίες και είναι πολύ λιγότερο απλουστευτικά, χωρίς όμως να διαφέρουν επί της ουσίας, στον προσανατολισμό και τις εμφάνσεις τους, από το λήμμα υπό την καρτέλα “Kids”²⁴³. Το εκτενέστερο από αυτά τα λήμματα συναντάται, ασφαλώς, στο τμήμα του οποίου το στοχευόμενο ακροατήριο απαρτίζεται από τούς μαθητές της δεύτερης βαθμίδας της μέσης εκπαίδευσης, υπό την καρτέλα “Scholars”. Είναι το ίδιο με εκείνο της ηλεκτρονικής έκδοσης της *Britannica* για ενηλίκους²⁴⁴. Συνοδεύεται από μια προτεινόμενη βιβλιογραφία για περαιτέρω ανάγνωση και υπογράφεται από τον ιστορικό της χημείας, διευθυντή του Τμήματος Ιστορίας και Τεχνολογίας του Smithsonian Institution, και εκδότη του περιοδικού μελέτης της ιστορίας των επιστημών *Isis* κατά την περίοδο 1964-1978, Robert P. Multhauf (1919-2004)²⁴⁵ σε συνεργασία με τον Robert Andrew Gilbert (1942-), πωλητή παλαιοτύπων,

241. *Ibid.*, 3: 87: People first studied chemistry as a science in the 1600s. Έτσι ξεκινάει η υποεπότητα του λήμματος περί χημείας που έχει ως θέμα του την ιστορία της χημείας. Σε αυτήν την υποεπότητα, αλλά και σε ολόκληρο το λήμμα, δεν γίνεται καμιά μνεία στην αλχημεία. Στο τέλος δε του λήμματος, όπου καταγράφονται τα άλλα λήμματα που είναι συναφή, με την υπόμνηση “More to explore” («Περισσότερα προς εξερεύνηση»), η αλχημεία και πάλι απουσιάζει. Μονάχα στο περιθώριο της ίδιας σελίδας, εντός ενός ξεχωριστού πλαισίου κειμένου, γίνεται λόγος για τους αλχημιστές, που πριν η χημεία γίνει επιστήμη «εργάζονταν με χημικές ουσίες», προσπαθώντας να μετατρέψουν τον μόλυβδο σε χρυσό, και απέτυχαν, αν και «στην πορεία έμαθαν για τα στοιχεία». *Ibid.*: People called alchemists worked with chemicals before chemistry became a science. They tried to change lead into gold. They failed, but they learned about elements in the process.

242. Εδώ υπάρχει και το λήμμα για την αλχημεία που μόλις μας απασχόλησε: “Alchemy” [Article for Kids], στο: *Britannica Kids*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/kids/article/alchemy/390907>>.

243. “Alchemy” [Article for Students], στο: *Britannica Kids*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/students/article/alchemy/272787>>. Robert P. Multhauf και Robert Andrew Gilbert, “Alchemy” [Article for Scholars], στο: *Britannica Kids*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/scholars/article/alchemy/108512>>.

244. Robert P. Multhauf και Robert Andrew Gilbert, “Alchemy: Pseudoscience”, στο: *Britannica*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy>>.

245. Βλ. Bernard S. Finn, “Robert P. Multhauf, 1919-2004”, *Technology and Culture* 46 (2005): 265-273.

συγγραφέα βιβλίων περί του βρετανικού αποκρυφισμού του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα και εκδότη του περιοδικού μελέτης της ιστορίας του ελευθεροτεκτονισμού *Ars Quatuor Coronatorum* κατά την περίοδο 1994-2001²⁴⁶.

Από μια διαγώνια, κιάλας, ανάγνωση της βιβλιογραφίας μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι δεν έχουν καν καταχωρηθεί έργα της τελευταίας πεντηκονταετίας²⁴⁷. Το πιο πρόσφατο έργο που οι τωρινοί χρήστες της μακροβιότερης και περιβεβλημένης με το μεγαλύτερο κύρος αγγλόφωνης εγκυκλοπαίδειας καλούνται να συμβουλευτούν, αν ενδιαφέρονται να μάθουν περισσότερα για την αλχημεία, έχει τυπωθεί κατά το έτος 1980. Αυτό το χάσμα έχει προκύψει γιατί, στην πραγματικότητα, το σχετικό λήμμα που σήμερα διαθέτει η *Britannica*, στην ηλεκτρονική της έκδοση για προπτυχιακούς φοιτητές και εγγράμματους ενήλικες, καθώς και σε εκείνη για τους μαθητές των ανώτερων τάξεων της μέσης εκπαίδευσης, έχει επουσιώδεις διαφορές από την πρώτη έκδοσή του, η οποία δημοσιεύτηκε το 1974. Τότε κυκλοφόρησε, για πρώτη φορά, η 15^η, ριζικά ανανεωμένη, έντυπη έκδοση της *Britannica*, υπό τον τίτλο *The New Encyclopaedia Britannica*, χωρισμένη σε τρία μέρη με διαφορετικές λειτουργίες, την *Propaedia*, όπου παρέχεται ένα γενικό θεματολογικό διάγραμμα των υπό παρουσίαση γνωστικών τομέων, τη *Micropaedia*, με σύντομα εισαγωγικά ανυπόγραφα λήμματα, και τη *Macropaedia*, με μακροσκελή λεπτομερέστερα λήμματα. Και είναι για τη *Macropaedia* αυτής της νέας έκδοσης, καρπού ενός δεκαετούς σχεδιασμού και της μεγαλύτερης ως τότε χρηματικής επένδυσης από μη κρατικό εκδοτικό οργανισμό, ώστε να παραχθεί ένας συνθετικός, επίκαιρος όσο και περιεκτικός, μαθησιακός οδηγός²⁴⁸, που ανατέθηκε στον Multhauf η συγγραφή ενός λήμματος για την αλχημεία, το οποίο είναι και το μοναδικό λήμμα που ο ίδιος συνεισέφερε στην εγκυκλοπαίδεια²⁴⁹.

246. Βλ. Robert J. Elster, επιμ., *International Who's Who: Authors and Writers: 2010* [1934], 25^η έκδ. (London and New York, NY: Routledge, 2009), 282.

247. “Alchemy: Additional Information: Additional Reading”, στο: *Britannica*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy/additional-info#contributors>>.

248. Βλ. Dorothy Auchter, “The Evolution of the *Encyclopaedia Britannica*: From the *Macropaedia* to *Britannica Online*”, *Reference Services Online* 27 (1999): 293-296· Maren Runte και Julia C. Steube, “*Encyclopaedia Britannica*”, στο: *Große Lexika und Wörterbücher Europas: Europäische Enzyklopädien und Wörterbücher in historischen Porträts*, επιμ. Ulrike Haß (Berlin und Boston, MA: Walter De Gruyter GmbH & Co. KG, 2012), 79-104, 91-104.

249. Βλ. “Initials of Contributors and Consultants to the *Macropaedia*”, στο: *Propaedia: Outline of Knowledge*, τμήμα 1, τόμ. [1] του: *The New Encyclopaedia Britannica: In 30 Volumes* [1768-1771], επιμ. Warren E. Preece και Philip W. Goetz, 3 τμήματα, 30 τόμ., 15^η έκδ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., William Benton, Publisher, 1943-1973 and Helen Heminway Benton, Publisher, 1974), 88.

Αν αντιπαραβάλουμε το λήμμα που περιλήφθηκε στην έκδοση του 1974²⁵⁰ με εκείνο της σημερινής ηλεκτρονικής έκδοσης θα εντοπίσουμε μερικές μονάχα εκφραστικές αλλαγές, λιγιστές απαλείψεις και προσθήκες, ακόμα λιγότερες διορθώσεις σφαλμάτων ή παρωχημένων όρων, και μια και μοναδική αναδιάταξη (μια μετάθεση μιας αλληλουχίας τριών προτάσεων σε άλλη παράγραφο της ίδιας, όμως, υποενότητας)²⁵¹. Το 1985, όταν η 15^η έκδοση υποβλήθηκε συνολικά σε μια σοβαρή αναδιάρθρωση και πολλά λήμματα συγχωνεύτηκαν, το λήμμα που υπέγραφε ο Multhauf το 1974, σχεδόν αυτούσιο, με ελάχιστες διορθώσεις και χωρίς καμιά απάλειψη ή προσθήκη, ενσωματώθηκε στο λήμμα για τον «αποκρυφισμό» (“Occultism”), ως πρώτο θεματικό σκέλος του, πριν από αυτά για την αστρολογία (“Astrology”), τη μαντεία (“Divination”), τη μαγεία (“Magic”) και τη γητεία (“Witchcraft”)²⁵². Στην εκτύπωση του 1986, καμιά νέα παρέμβαση δεν συνέβη στο σκέλος για την αλχημεία²⁵³. Στην εκτύπωση του 1987, στις υπογραφές των συνεργατών της *Britannica* που είχαν γράψει τα πέντε θεματικά σκέλη του λήμματος για τον αποκρυφισμό προστέθηκε και η υπογραφή του Gilbert, ο οποίος επιμελήθηκε εκ νέου το όλο λήμμα²⁵⁴.

Όπως φανερώνει μια σύγκριση του λήμματος για την αλχημεία της πρώτης εκτύπωσης της

250. Robert P. Multhauf, “Alchemy”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 19 τόμ., τμήμα 3 (τόμ. [12-30]) του: Preece και Goetz, *The New Encyclopaedia Britannica* [1974], 1 [12]: 431-436.

251. Οι τρεις προτάσεις που μετατέθηκαν στην έκδοση του 1974 άνηκαν στην 6^η παράγραφο της υποενότητας για τη λατινική αλχημεία (“Latin Alchemy”). Multhauf, “Alchemy” [1974], 435 (οι εμφάσεις δικές μας): *In the 15th century it entered its most picturesque period, for then the personal reminiscences of alchemists began to appear. Most famous was the Paris notary Nicolas Flamel (1330-1418), [...] In 1382 Flamel succeeded in the “Great Work” (gold making), evidence of which is the fact that he became rich and made donations to churches.* Στην τωρινή ηλεκτρονική έκδοση, χάρη στη μεσολάβηση της επιμέλειας του Gilbert, ανήκουν στην 3^η παράγραφο της ίδιας υποενότητας, με την απάλειψη κάποιων λέξεων στην πρώτη πρόταση και με την αναδιατύπωση της τρίτης ώστε να μη δημιουργείται, στη σύγχρονη αναγνώστρια, καμιά αμφιβολία για την πιθανότητα επιτυχίας των χρυσοποιητικών αποπειρών του Nicolas Flamel. Multhauf και Gilbert, “Alchemy: Pseudoscience” (οι εμφάσεις δικές μας): *At about this time personal reminiscences of alchemists began to appear. Most famous was the Paris notary Nicolas Flamel (1330-1418), [...] In 1382 Flamel claimed to have succeeded in the “Great Work” (gold making); certainly he became rich and made donations to churches.*

252. Robert P. Multhauf et al., “Occultism”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμ. Robert P. Gwinn, Charles E. Swanson και Philip W. Goetz, 4 τμήματα, 32 τόμ., 15^η έκδ., νέα εκτύπ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1985), [13] 25: 75-80, 97.

253. Robert P. Multhauf et al., “Occultism”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμ. Robert P. Gwinn, Charles E. Swanson και Philip W. Goetz, 4 τμήματα, 32 τόμ., 15^η έκδ., νέα εκτύπ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1986), [13] 25: 75-80, 97.

254. Robert P. Multhauf et al., “Occultism”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμ. Robert P. Gwinn, Peter B Norton και Philip W. Goetz, 4 τμήματα, 32 τόμ., 15^η έκδ., νέα εκτύπ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1987), [13] 25: 76-80, 96-97.

15^{ης} έκδοσης, το 1974, με το σκέλος για την αλχημεία του λήμματος για τον αποκρυφισμό στην εκτύπωση του 1987, καθώς και με το λήμμα για την αλχημεία της τωρινής ηλεκτρονικής έκδοσης, οι αλλαγές που έγιναν το 1987 στο αρχικό κείμενο του Multhauf συμπίπτουν σχεδόν πλήρως με τις διαφορές του τωρινού λήμματος από το λήμμα του 1974. Η συνοδευτική βιβλιογραφία για την αλχημεία, επίσης, δεν έχει υποστεί την παραμικρή τροποποίηση από το 1987, όταν ο Gilbert ανατοποθέτησε τους τίτλους των προτεινόμενων έργων σε μια νέα σειρά, αφαίρεσε τρεις από τις συνολικά 16 αναφορές τού προκατόχου του, πρόσθεσε πέντε νέες, εκ των οποίων, όμως, μονάχα μια παρέπεμπε σε έργο τυπωμένο μετά το 1974, και αντικατέστησε, όπου αυτό ήταν δυνατό, τους τίτλους των έργων που δεν είχαν αρχικά γραφεί στα Αγγλικά από τους τίτλους των δημοσιευμένων αγγλικών τους μεταφράσεων²⁵⁵. Η *Britannica*, η εγκυκλοπαίδεια που εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να διαφημίζεται ως ένας πάροχος «καινοτόμων εμπειριών μάθησης που εδράζονται σε αξιόπιστο περιεχόμενο», εξυπηρετώντας «δια βίου μαθητευόμενους, οπουδήποτε και αν είναι – στις οικίες τους, σε σχολεία, πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες και χώρους εργασίας ανά τον κόσμο»²⁵⁶, διατηρεί, στην τωρινή ηλεκτρονική της έκδοση για το ευρύ ενήλικο κοινό, ένα λήμμα για την αλχημεία που γράφηκε μισό αιώνα πριν, ελαφρά επεξεργασμένο εκ νέου πριν από 34 χρόνια, αλλά χωρίς να έχει ποτέ, για όλη αυτήν τη μακρά περίοδο, υποβληθεί σε κάποια καίριας σημασίας αναθεώρηση²⁵⁷.

Το μόνο καινούργιο στοιχείο στο λήμμα που σήμερα διαθέτει η *Britannica* είναι η πρώτη πρόταση, στην οποία η αλχημεία ορίζεται συνοπτικά ως

μια μορφή εικονολογικής σκέψης (speculative thought) που, μεταξύ άλλων σκοπών, επιχειρούσε να μετασχηματίσει τα κοινά μέταλλα όπως τον μόλυβδο ή τον χαλκό σε άργυρο και

255. Multhauf, “Alchemy” [1974], 436· Multhauf et al., “Occultism” [1987], 96-97· “Alchemy: Additional Reading”.

256. “Welcome to Britannica”, στο: *Encyclopaedia Britannica: 250 Anniversary*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://corporate.britannica.com/about/>> (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): For the next 250 years, we will **continue to create innovative learning experiences**, underpinned by credible content, [...] We serve lifelong learners, wherever they are – in their homes, schools, universities, libraries, and workplaces around the world.

257. Και παλαιότερα η *Britannica* είχε δεχτεί σφοδρή κριτική για την έλλειψη επικαιροποιημένων λημμάτων. Ήδη από το 1964 ο φυσικός Harvey Einbinder είχε επισημάνει ότι στην εκτύπωση της 14^{ης} έκδοσης της εγκυκλοπαίδειας που έγινε το 1963, πέρα από τις ανακρίβειες, τις ανακολουθίες, τις αναχρονιστικές περιγραφές και την απουσία πληροφοριών για σημαντικές νεώτερες εξελίξεις, πολλές από τις βιβλιογραφίες στα λήμματα είχαν καταρτιστεί μια πεντηκονταετία πριν. Βλ. Harvey Einbinder, *The Myth of the Britannica* (New York, NY: Grove Press, Inc., 1964), 291-303. Η 15^η έκδοση σχεδιάστηκε, μεταξύ άλλων, και ως μια έμπρακτη απάντηση των εκδοτών της *Britannica* σε τέτοιες κριτικές.

χρυσό και να ανακαλύψει μια θεραπεία για τις ασθένειες και μια οδό παράτασης της ζωής²⁵⁸.

Διαβάζοντας, στην καρτέλα “Additional Information” για το λήμμα της ηλεκτρονικής έκδοσης, όπου καταγράφεται η «ιστορία του λήμματος», ότι το κείμενο αναθεωρήθηκε από τους εκδότες της εγκυκλοπαίδειας τον Σεπτέμβριο του 2000²⁵⁹, μπορούμε να εικάσουμε ότι η τωρινή πρώτη πρόταση επισυνάφθηκε τότε, ως μια αρχική σύντομη γενική απάντηση στο ερώτημα «τι είναι η αλχημεία;», για τις ιδιαίτερες απαιτήσεις, όσον αφορά την ταχύτητα και τη λακωνικότητα των εκπεμπόμενων μηνυμάτων, της ηλεκτρονικής έκδοσης της *Britannica*, η οποία εγκαινιάστηκε το 1994 και πολύ γρήγορα υποσκέλισε την έντυπη έκδοση, για να την εκτοπίσει εντελώς το 2012²⁶⁰. Και πράγματι, ο συνοπτικός αυτός ορισμός αν και εμφανίζεται στην ηλεκτρονική έκδοση, υπό τη μορφή οπτικοακουστικού δίσκου, που έγινε το 2001²⁶¹, λείπει από εκτυπώσεις της δεκαετίας του 2000, όπως π.χ. αυτή του 2003, όπου, παρεμπιπτόντως, οι θεματικές ενότητες για τη μαγεία και τη γητεία στο λήμμα για τον αποκρυφισμό έχουν αναθεωρηθεί δραστικά (με την ενότητα για τη γητεία να έχει συγγραφεί εξ ολοκλήρου απ’ την αρχή) από τρεις νέους συνεργάτες²⁶².

Ο αρχικός συνοπτικός ορισμός της αλχημείας ως «μορφής εικοτολογικής σκέψης», επικεντρωμένης στη μεταστοιχείωση των κοινών μετάλλων και την παρασκευή ενός

258. Multhauf και Gilbert, “Alchemy: Pseudoscience”: a form of speculative thought that, among other aims, tried to transform base metals such as lead or copper into silver or gold and to discover a cure for disease and a way of extending life.

259. “Alchemy: Additional Information: Article History”, στο: *Britannica*, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy/additional-info#contributors>>.

260. Η τελευταία εκτύπωση της *Britannica* πραγματοποιήθηκε το 2010. Δυο χρόνια αργότερα, ανακοινώθηκε από τους ιδρυνόντες της ομώνυμης εκδοτικής επιχείρησης η οριστική διακοπή των έντυπων εκδόσεων της εγκυκλοπαίδειας. Το 1990, στις ΗΠΑ, οι πωλητές πόρτα-πόρτα κατάφεραν να διακινήσουν πάνω από 100.000 σύνολα τόμων της τότε εκτύπωσης. Το 1996 το δίκτυο πωλητών πόρτα-πόρτα της επιχείρησης διαλύθηκε και τα σύνολα τόμων που αγοράστηκαν ήταν μόλις 3.002. Το 2012 ο αριθμός πωληθέντων συνόλων ήταν 4.321. Βλ. Jorge Cauz, “How I Did It ... : Encyclopaedia Britannica’s President on Killing Off a 244-Years-Old Product”, *Harvard Business Review* 91, no. 3 (2013): 39-43 [HBR Reprint R1303A].

261. Robert P. Multhauf και Robert Andrew Gilbert, “Alchemy”, στο: *Encyclopaedia Britannica: Standard Edition*, CD-ROM (Encyclopaedia Britannica Inc., 1994-2001).

262. Robert P. Multhauf et al., “Occultism”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμ. Jacob E. Safra και Ilan Yeshua, 4 τμήματα, 32 τόμ., 15^η έκδ., νέα εκτύπ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2003), [13] 25: 76-98 (η ενότητα για την αλχημεία βρίσκεται στις σελ. 77-81, 98· για τη μαγεία, στις σελ. 89-92, 98 και υπογράφεται από τον John F. M. Middleton, όπως συνέβαινε και στην εκτύπωση του 1974, τον Gilbert, όπως συνέβαινε στην εκτύπωση του 1987, και την Karen L. Jolly· για τη γητεία στις σελ. 92-98 και υπογράφεται από τον Jeffrey Burton Russell και τον Ioan M. Lewis). Στην ηλεκτρονική έκδοση του 2001 σε CD-ROM, οι ενότητες για τη μαγεία και τη γητεία, όπως και η ενότητα για την αλχημεία, είναι ξεχωριστά λήμματα και δεν έχουν ακόμα αλλάξει, βλ. John F. M. Middleton και Robert Andrew Gilbert, “Magic”, στο: *Britannica: SE* [CD-ROM]· Maxwell Gay Marwick και Robert Andrew Gilbert, “Witchcraft”, στο: *Britannica: SE* [CD-ROM].

θαυματουργού φαρμάκου μακροζωίας, μοιάζει να είναι μια παραλλαγή του ορισμού της αλχημείας στην 3^η έκδοση του *Webster's New International Dictionary of the English Language* και στις τελευταίες εκδόσεις του *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, όπου γίνεται, όπως θυμόμαστε, λόγος για μια «μεσαιωνική χημική επιστήμη» και για μια «εικοτολογική φιλοσοφία». Ως «εικοτολογική φιλοσοφία», μάλιστα, η οποία, όμως, «εκφράζει απόπειρες να ανακαλυφθεί η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο και να αξιοποιηθεί αυτή η σχέση προς όφελός του», ορίζεται η αλχημεία και στο σύντομο ανυπόγραφο σχετικό λήμμα της *Micropaedia*²⁶³, που μάλλον συμβουλευόνταν συχνότερα οι χρήστες της 15^{ης} έκδοσης της *Britannica*, από το 1974 έως το 1985, όταν η αναδιάταξη της *Macropaedia*, και η ένταξη του λήμματος περί της αλχημείας στο λήμμα περί του αποκρυφισμού, αντικατοπτρίστηκε και στην αλλαγή του λήμματος στη *Micropaedia*, ώστε πλέον η αλχημεία, «με την αυστηρή σημασία του όρου», να μην είναι παρά η «ψευδοεπιστήμη» της μεταλλικής μεταστοιχείωσης²⁶⁴. Η αποτίμηση της αλχημείας ως «μορφής εικοτολογικής σκέψης» ή «εικοτολογικής φιλοσοφίας» δεν αντιβαίνει στο γενικό πνεύμα από το οποίο εμφορείται το λήμμα της *Macropaedia*, το 1974. Δεν είναι, ωστόσο, και το πλέον αντιπροσωπευτικό του καταστάλαγμα.

Από την εναρκτήρια κιόλας πρόταση του λήμματός του, ο Multhauf συνδέει την αλχημεία, ως μια ιδιαίτερη ονομασία, που διαδόθηκε στη λατινική Ευρώπη από τον 12^ο αιώνα και μετά, με την αστρολογία, μιλώντας για δυο «όψεις σκέψης» ή «ιδεολογίες» (ο Gilbert σε αυτό το σημείο προτίμησε τον όρο «παραδόσεις»), οι οποίες «εκφράζουν απόπειρες να ανακαλυφθεί η σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο και να αξιοποιηθεί αυτή η σχέση προς όφελός του», μια περιγραφή που, στο λήμμα της *Micropaedia*, το 1974 και στις εκτυπώσεις της επόμενης δεκαετίας, χρησιμοποιήθηκε αυτολεξεί, όπως είδαμε αμέσως παραπάνω, μονάχα για την αλχημεία. Οι δυο, όμως, αυτές «όψεις σκέψης», εδώ, προσδιορίζονται και ως «θεμελιώδεις», ως αναγκαίες βαθμίδες κατά την εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, «όπως υποδεικνύεται από την πρόδηλη οικουμενικότητά τους», από τα ίχνη της παρουσίας τους σε διαφορετικούς

263. “Alchemy”, στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 10 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. [2-11]) του: Preece και Goetz, *The New Encyclopaedia Britannica* [1974], 1 [2]: 208: a speculative philosophy that represents attempts to discover the relationship of man to the cosmos and to exploit that relationship to his benefit.

264. “Alchemy”, στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 12 τόμ., τμήμα 1 (τόμ. 1-12) του: Gwinn, Swanson και Goetz, *New Encyclopaedia Britannica* [1985], [1] 1: 226: in the strict sense, the pseudo-science that concerns attempts to transform base metals such as lead or copper into silver or gold. Στις εκτυπώσεις της δεκαετίας του 2000 αυτή η πρόταση είναι κατά τι πιο απλουστευμένη. Βλ. ενδεικτικά την εκτύπωση του 2003: “Alchemy”, στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 12 τόμ., τμήμα 1 (τόμ. 1-12) του: Safra και Yeshua, *New Encyclopaedia Britannica* [2003], [1] 1: 226: pseudoscience whose aims were to transform base metals such as lead or copper into silver or gold.

πολιτισμούς, παρά τις διαφορές ως προς την πυκνότητα και την ισχύ των διαθέσιμων τεκμηρίων για την κατά τόπους διάδοσή τους²⁶⁵. Η μεταστοιχείωση είναι μεν «η λέξη κλειδί που χαρακτηρίζει την αλχημεία», αλλά

μπορεί να εκληφθεί με αρκετούς τρόπους: στις αλλαγές που αποκαλούνται χημικές, στις φυσιολογικές αλλαγές, όπως το πέρασμα από την ασθένεια στην υγεία, σε έναν επιδιωκόμενο μετασχηματισμό από το γήρας στη νεότητα, ή ακόμα στη μετάβαση από μια επίγεια σε μια υπερφυσική ύπαρξη²⁶⁶.

Η αλχημεία, συνεχίζει ο Multhauf, είχε ως στόχους της «τα μεγάλα ανθρώπινα “αγαθά”: τον πλούτο, τη μακροζωία και την αθανασία». Και οι φιλόδοξες αυτές προοπτικές δεν ήταν μια δική της ιδιορρυθμία. Η θρησκεία, η ιατρική και η μεταλλουργία είχαν ήδη προσανατολιστεί σε παρόμοιες κατευθύνσεις²⁶⁷.

Η ιστορία της αλχημείας, κατά τον Multhauf, είναι πολύ πιο ευρύχωρη, και πολύ πιο αμφίσημη, από ό,τι θα μπορούσε να είναι η ιστορία μιας «μορφής εικονολογικής σκέψης» καθηλωμένης σε χιμαιρικές ελπίδες. Δεν συνιστά, πάντως, ένα τμήμα της ιστορίας της χημείας. Οι δυο αυτές ιστορίες τέμνονται και ανά περιοχές επικαλύπτονται. Παραμένουν, όμως, δυο διαφορετικές ιστορίες. Μολονότι οι ιστορικοί της χημείας, σημειώνει ο ίδιος, καθώς οδεύει προς τον επίλογο του λήμματος της *Britannica*, συχνά, για να καλύψουν το πραγματικό κενό μιας «αξιοσέβαστης αρχαιότητας» για τη χημεία, εφάμιλλης εκείνης της αστρονομίας, της φυσικής και της βιολογίας, ενέδωσαν στον πειρασμό να απονεύμουν στην αλχημεία τα εύσημα για τη διαμόρφωση ενός εδάφους εμπειρικών γνώσεων επί του οποίου αργότερα ορθώθηκε η επιστήμη της χημείας, «διόλου σαφές δεν είναι αν η βάση της χημείας τέθηκε όντως από την αλχημεία και όχι από την ιατρική». Η απομόνωση νέων ουσιών, η εισαγωγή νέων τεχνικών και η επινόηση νέων εργαστηριακών συσκευών θα μπορούσαν να

265. Multhauf, “Alchemy” [1974], 431: Alchemy was the name given, in Latin Europe, from the 12th century, to an aspect of thought that corresponds to astrology, which is apparently an older ideology. Both represent attempts to discover the relationship of man to the cosmos and to exploit that relationship to his benefit. [...] That both astrology and alchemy may be regarded as fundamental aspects of thought is indicated by their apparent universality. It is notable, however, that the evidence is not equally substantial in all times and places. Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 76.

266. Multhauf, “Alchemy” [1974], 432: “Transmutation” is the key word characterizing alchemy, and it may be understood in several ways: in the changes that are called chemical, in physiological changes such as passing from sickness to health, in a hoped-for transformation from old age to youth, or even in passing from an earthly to a supernatural existence. Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 76. Εδώ, ο Gilbert άφησε ανέπαφο το κείμενο του Multhauf.

267. Multhauf, “Alchemy” [1974], 432: Alchemy aimed at the great human “goods”: wealth, longevity, and immortality. Alchemy was not original in seeking these goals, for it had been preceded by religion, medicine, and metallurgy. Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 76.

πιστωθούν περισσότερο στους πρώιμους φαρμακοποιούς παρά στους αλχημιστές της αρχαιότητας και του Μεσαίωνα²⁶⁸. Είτε έτσι είτε αλλιώς, η αλχημεία, και η ιστορία της, ως αντικείμενα ενδιαφέροντος, δεν θα αποζημιώναν παρά σε πολύ μικρό μονάχα βαθμό τον κόπο στον οποίο θα έπρεπε επί τούτου να μπουν όσοι σήμερα ασχολούνται με την επιστημονική χημεία. Ταιριάζουν καλύτερα στις διανοητικές ανησυχίες εκείνων που ψάχνουν στην «επιστήμη της ύλης» ένα νόημα ευρύτερο, υπαρξιακό, φιλοσοφικό ή θεολογικό, όπως συνέβαινε με τους φυσικούς φιλοσόφους «πριν από την έλευση της “μηχανικής”, “νευτωνικής” ή “νεωτερικής” επιστήμης»²⁶⁹.

Σε ένα προγενέστερο εκτενές έργο του, αφιερωμένο στις ιστορικές καταβολές της χημείας, ο Multhauf είχε και πάλι καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «η άμεση συμβολή της αλχημείας στη χημεία φαίνεται να είναι ελάχιστη». Αν γενικά είχε δημιουργηθεί η αντίθετη εντύπωση αυτό οφείλεται στο ότι «μέσω της αλχημείας η χημεία αποκόμισε μια φαινομενική ανεξαρτησία στο φάσμα των τεχνών και των επιστημών», καθώς και στο γεγονός ότι η αλχημεία, χάρη στην εφαρμογή των τεχνικών της απόσταξης και της εξάχνωσης στο πεδίο της φαρμακευτικής τεχνολογίας, εξελίχθηκε σε «ιατρική χημεία», μια μετάπλαση η οποία, όμως, συνέπεσε με μια «κίνηση εσωτερική στην ιατρική, από τη φαρμακοποιία των σύνθετων φυτικών φαρμάκων του Γαληνού στις “απλές” θεραπευτικές ουσίες του Διοσκορίδη, συμπεριλαμβανομένων των ορυκτών»²⁷⁰. Η αλχημεία ανέτειλε και έδυσε σε διαφορετικούς

268. Multhauf, “Alchemy” [1974], 436: Historians of chemistry, whose science lacks the respectable antiquity of astronomy, physics, and biology, have been tempted to credit alchemy with laying this base while at the same time paradoxically regarding alchemy as mostly “wrong.” But it is far from clear that the basis of chemistry was in fact laid by alchemy rather than medicine. During the crucial period of Arabic and early Latin alchemy, the weight of evidence tends toward the conclusion that innovation owed more to nascent medical chemistry than it did to alchemy. [...] Other historians of chemistry have attempted to differentiate the good from the bad in alchemy, citing as good the discovery of new substances and processes and the invention of apparatus. Some of this was certainly accomplished by alchemists (e.g., Maria), but most of it is more probably credited to the early pharmacist. Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 80. Επιμελούμενος το κείμενο του Multhauf, ο Gilbert, για την εκτύπωση του 1987, μεταξύ άλλων αφαίρεσε από αυτό το απόσπασμα τη δευτερεύουσα πρόταση περί της χημείας που στερείται την «αξιοσέβαστη αρχαιότητα» της αστρονομίας, της φυσικής και της βιολογίας.

269. Multhauf, “Alchemy” [1974], 436: But those who seek the history of the science of matter as understood more widely than the modern chemist chooses to admit may find alchemy more rewarding [...] For those who seek the goal of scientific chemistry, alchemy can have no further interest. For those who seek the wider goal, which was also that of the natural philosopher before the advent of “mechanical,” “Newtonian,” or “modern” science, the search is still on. Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 80. Στις προτάσεις που παραθέσαμε, ο Gilbert έκανε μόνο κάποιες μικρές εκφραστικές αλλαγές.

270. Robert P. Multhauf, *The Origins of Chemistry* (London: Oldbourne, 1966), 351: The direct contribution of alchemy to chemistry seems to have been minimal. That it has generally been credited with considerable importance is probably due to its immense indirect importance, firstly in the fact that through alchemy chemistry gained some semblance of independence in the spectrum of the arts and sciences, and secondly through the fact that it evolved into ‘medical chemistry’, which, in the European Renaissance, gave chemistry a secure and

πολιτισμούς, αρχικά ως ένα εγχείρημα εγγύτερο προς την τεχνολογία, ως χρυσοποιητική ή «εξωτερική» αλχημεία, και κατόπιν ως ένα αποκρυφιστικό εγχείρημα ψυχικής αναγέννησης, ως «εσωτερική» αλχημεία, που αμυδρά ή προσχηματικά μόνο παραπέμπει στην παραγωγή τεχνητού χρυσού ή σε μια επιστήμη της ύλης. Επέδρασε βαθιά στην ιστορία της χημείας, αφού οι αλχημιστές έθεταν πάντα στο κέντρο της προσοχής τους την ύλη και τις μεταβολές της²⁷¹. Δεν πρέπει, όμως, να ιδωθεί ως ένα μεγάλο αναπόφευκτο ή κρίσιμο επεισόδιο στην ιστορία της χημείας, όσο και αν ρίχνει τη βαριά σκιά της στα πρώτα στάδια της τελευταίας. «Θα μπορούσε κανείς να φανταστεί», υπογραμμίζει ο Multhauf

ότι αν η αλχημεία δεν είχε ποτέ “υπάρξει”, μια επιστήμη της χημείας θα μπορούσε να έχει αναδυθεί σε μια πρώιμη χρονολογία μέσα από συγκεκριμένες πλευρές της τεχνολογίας, της φυσικής φιλοσοφίας και της ιατρικής, τα κοινά γνωρίσματα των οποίων ήταν ήδη αναγνωριστεί με ενάργεια από τον Αριστοτέλη και τον Θεόφραστο²⁷².

Η πιθανολόγηση μιας εμφάνισης της «επιστήμης της χημείας», ακόμα και κατά την αρχαιότητα, χωρίς να έχει μεσολαβήσει κανένα είδος αλχημείας προϋποθέτει μια αντιδιαστολή της χημείας προς την αλχημεία αρκετά ριζική ώστε οι όποιες επικαλύψεις ανάμεσα στην ιστορία της μιας και την ιστορία της άλλης να μην είναι παρά προϊόν μιας εξωγενούς ενδεχομενικότητας, της πρόσκαιρης βαρύτητας των αστάθμητων περιστασιακών διασταυρώσεων στην πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων. Ενώ η χημεία αντιμετωπίζεται ως μια τέχνη ή επιστήμη πέραν πάσης υποψίας από τις πρωταρχές της και ως «το κλειδί στην ασίδα της σύγχρονης επιστήμης» σήμερα²⁷³, η αλχημεία νοείται ως μια «όψη σκέψης», μια «ιδεολογία» ή μια «παράδοση». Η πρώτη είναι ένας κλάδος του επιστητού που, ακόμα και στην αρχή της ανάπτυξής του, έχει να επιδείξει, έστω εν σπέρματι, πολλά κοινά στοιχεία με τους κλάδους του επιστητού στους οποίους σήμερα ανεπιφύλακτα προστρέχουμε ως αξιόπιστες πηγές εξειδικευμένης γνώσης, και θα μπορούσε να ξεφυτρώσει ανεξάρτητα από τη δεύτερη. Η δεύτερη είναι ένα πεδίο δραστηριοποίησης αναγκαίο μεν ίσως κατά την εξέλιξη

significant place in science; [...] This reaction of alchemy on medicine stemmed from the introduction of new methods of preparing medicines, by the traditionally alchemical processes of distillation and sublimation. It was contemporaneous with a movement, internal to medicine, from the Galenic pharmacopoeia of compounded vegetable drugs to the ‘simple’ remedies of Dioscorides, including minerals.

271. *Ibid.*, 350.

272. *Ibid.*: One might speculate that, had alchemy never ‘happened’, a science of chemistry might have arisen at an early date out of certain aspects of technology, natural philosophy, and medicine, the common features of which were already well recognized by Aristotle and Theophrastus.

273. Multhauf, “Alchemy” [1974], 436: Can alchemy be credited with the development of the science of chemistry, a keystone of modern science? Πρβλ. Multhauf et al., “Occultism” [1987], 80: It has been said that alchemy can be credited with the development of the science of chemistry, a keystone of modern science.

του ανθρώπινου πνεύματος γενικά, συγκυριακά μονάχα, όμως, ενεχόμενο στην εξέλιξη της πρώτης.

Ο ίδιος ο Multhauf, τόσο στο λήμμα της *Britannica* όσο και στη μονογραφία του περί των καταβολών της χημείας, δεν φαίνεται να πιστεύει ότι η αλχημεία είναι κυρίως «εικοτολογική». Δεν υποτιμάει την πρακτική διάσταση της χρυσοποιητικής ή «εσωτερικής» αλχημείας, ούτε τις αλληλεπιδράσεις της αλχημείας αυτού του τύπου με την τεχνολογία, τη φυσική φιλοσοφία και την ιατρική, ή ευρύτερα την «επιστήμη της ύλης». Παρατηρεί, λ.χ., ότι οι αρχαίες ελληνικές θεωρίες περί της ύλης «θα μπορούσαν να αποτελέσουν αυτές καθ' εαυτές μια επαρκή δικαιολόγηση για να επιχειρηθεί η πραγματοποίηση της μεταλλικής μεταστοιχείωσης»²⁷⁴. Δεν διστάζει, επίσης, να παραδεχτεί ότι κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, όταν πια προβάλλει στο ιστορικό προσκήνιο, στις γερμανόφωνες χώρες ιδίως, η φιγούρα του χημικού, δηλαδή του πειραματιστή επί των μετασχηματισμών της ύλης του οποίου η παρουσία γειώνεται, ολοένα και πιο σταθερά, στα κοινωνικά περιβάλλοντα της ηγεμονικής αυλής, του χημιατρικού εργαστηρίου, της ακαδημαϊκής αίθουσας διδασκαλίας και, αργότερα, της επιστημονικής εταιρείας²⁷⁵, η χρυσοποιητική αλχημεία, παρά την κακοφημία της, δεν παύει να ασκείται, πλάι στις ιατρικές γνώματεύσεις, τις συνταγογραφήσεις φαρμάκων, τις αναλύσεις και συνθέσεις χημικών ουσιών, τις συμβουλές για την οργάνωση της εργασίας στα ορυχεία και τη μύηση μαθητευόμενων ιατρών στις αρχές και μεθόδους της χημείας, συχνά από τα ίδια ακριβώς πρόσωπα: «μπορούσε κάλλιστα να αναμένεται από τον χημικό να εκπληρώνει αμφότερα αυτά τα καθήκοντα, όπως ο αυλικός αστρονόμος καλούνταν να συντάσσει και ωροσκόπια»²⁷⁶. Ταυτόχρονα, όμως, ο Multhauf αποφεύγει να υποβαθμίσει τις ασυνέχειες ανάμεσα στη νεώτερη χημεία, η οποία από τον 17^ο αιώνα και μετά διεκδίκησε με σοβαρές αξιώσεις το κύρος της επιστήμης, και στις διάφορες μορφές που ιστορικά προσέλαβε η αλχημεία.

Για μια τέτοια υποβάθμιση, για παράδειγμα, θα μπορούσε να επικριθεί ο Hugh Munro Ross (1870-1954), συντάκτης, επί πολλά χρόνια, της ιστορικής βρετανικής εφημερίδας *The Times* επιφορτισμένος με την κάλυψη επιστημονικών και μηχανολογικών θεμάτων²⁷⁷, στο λήμμα

274. Multhauf, *The Origins of Chemistry*, 113: Greek theories of matter would seem in themselves a sufficient justification for an attempt at metallic transmutation, [...].

275. *Ibid.*, 257-273.

276. *Ibid.*, 261: The chemist may well have been expected to serve both functions, just as the court astronomer was expected to cast horoscopes, [...].

277. Βλ. “Obituary: H. M. Ross”, *The Engineer* 198, no. 5147 (1954): 393.

για την αλχημεία που συνεισέφερε στην *Britannica* για την 11^η έκδοσή της, το 1910. Η αλχημεία, κατά τον Ross, «ήταν κάτι παραπάνω από μια ιδιαζόντως μάταιη και παραπλανημένη έκφανση της δίψας για χρυσάφι». Η ίδια η προσδοκία της μεταστοιχείωσης πρέπει να αναχθεί στις ελληνικές φιλοσοφικές θεωρίες περί της ύλης. Εισάγοντας αυτήν την ιδέα, ως μια «κεντρική φιλοσοφική αρχή», στη μεταλλουργία, οι πρώτοι αλχημιστές ενοποίησαν και κατεύθυναν προς έναν κοινό προορισμό τις διάσπαρτες χημικές πρακτικές των οποίων ο ορίζοντας, μέχρι τότε, αν μπορούμε να μιλήσουμε καν για πρακτικές που δικαίως ονομάζονται χημικές, δεν έφτανε ποτέ πέρα από την «πρόσκτηση εμπειρικής εξοικείωσης με μια μάζα ασύνδετων τεχνικών διαδικασιών». Η αλχημεία, κατά συνέπεια, δεν είναι παρά «μια πρώιμη φάση της ανάπτυξης της συστηματικής χημείας». Στην «ευρύτερη και πιο αληθινή σημασία της αντιστοιχεί στη χημεία του Μεσαίωνα», σε μια χημεία, όμως, από την οποία δεν λείπει το θεωρητικό σκέλος²⁷⁸. Η ιστορία της αλχημείας τελειώνει κάπου γύρω στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, με τον «αλχημιστή» Boyle να προχωράει προς τη «σύλληψη των χημικών στοιχείων ως εκείνων των συστατικών της ύλης που δεν μπορούν να αποσυντεθούν περαιτέρω» και τον Van Helmont να είναι ίσως «ο τελευταίος διακεκριμένος ερευνητής που διατεινόταν ότι είχε καταφέρει να μετατρέψει τον υδράργυρο σε χρυσό», όσο και αν, για πολύ καιρό μετά, «απατεώνες και μυστικιστές κάθε λογής συνέχισαν να ισχυρίζονται ότι κατείχαν γνώση της τέχνης»²⁷⁹.

Το λήμμα του Ross αντικαταστάθηκε μισό αιώνα αργότερα, το 1964, σε μια από τις τελευταίες εκτυπώσεις της 14^{ης} έκδοσης της *Britannica* με αναθεωρήσεις και προσθήκες, όταν ο Henry Marshall Leicester (1906-1991), καθηγητής βιοχημείας από το 1941 ως το 1977 στο Κολλέγιο των Θεραπευτών και Χειρουργών, το οποίο σήμερα είναι η Σχολή Οδοντιατρικής Arthur A. Dugoni του Πανεπιστημίου του Ειρηνικού, στο San Francisco, αλλά

278. Hugo Munro Ross, “Alchemy”, στο: *The Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information* [1768-1771], επιμ. Hugh Chisholm και Franklin Henry Cooper, 29 τόμ., 11^η έκδ. (New York, NY: The Encyclopaedia Britannica Company, 1910-1911), 1: 519: But “alchemy” was something more than a particularly vain and deluded manifestation of the thirst for gold, as it is sometimes represented; in its wider and truer significance it stands for the chemistry of the middle ages. The idea of transmutation, in the country of its origin, had a philosophical basis, and was linked up with the Greek theories of matter there current; thus by supplying a central philosophical principle, it to some extent unified and focussed chemical effort, which previously, so far as it existed at all, had been expended on acquiring empirical acquaintance with a mass of disconnected technical processes. Alchemy in this sense is merely an early phase of the development of systematic chemistry; [...].

279. *Ibid.*, 522: Though an alchemist, Boyle, [...] advanced towards the conception of chemical elements as those constituents of matter which cannot be further decomposed. [...] Perhaps J. B. van Helmont [...] was the last distinguished investigator who professed actually to have changed mercury into gold, though impostors and mystics of various kinds continued to claim knowledge of the art long after his time.

και ιστορικός της χημείας²⁸⁰, κλήθηκε να καταθέσει τη δική του συμβολή επί του θέματος. Και στο νέο λήμμα, η ιστορία της αλχημείας είναι «για πολλούς αιώνες η ιστορία της χημείας»²⁸¹. Κατά τον Leicester, πρωτουργοί της αλχημείας ήταν κάποιοι τεχνίτες της Αιγύπτου που επεξεργάζονταν μέταλλα σε εργαστήρια διευθυνόμενα από τους ίδιους, όχι μόνο για να καλύψουν τη ζήτηση χρυσών ή αργυρών διακοσμητικών αντικειμένων από εύπορους αριστοκράτες, αλλά και για να εφοδιάσουν φτωχότερους πελάτες με υποκατάστατα του χρυσού ή του αργύρου. Χωρίς να συμμερίζονται την αρχαία ελληνική περιφρόνηση προς τη χειρωνακτική εργασία, οι τεχνίτες αυτοί ενθαρρύνονταν, επιπλέον, από την ελληνιστική κουλτούρα της Αλεξάνδρειας να «εικονολογήσουν (speculate) για τις αιτίες των φυσικών γεγονότων που παρατηρούσαν». Ήταν μια ιδιαίτερη «τάξη» ανθρώπων της πράξης, όχι ακαδημαϊκών διδασκάλων ή περιπατητών συνομιλητών, η οποία, όμως, ήταν πια κληρονόμος της «φιλοσοφικής οπτικής που είχε εμψυχώσει τους έλληνες κοσμολόγους». Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η συνάρθρωση τεχνολογίας και φιλοσοφίας, τόσο έντονα που θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η περίπτωση αυτή είναι «ό,τι πιο κοντινό στη νεωτερική έννοια μιας ομάδας επιστημόνων υπήρξε ποτέ άλλοτε μέχρι την Αναγέννηση»²⁸².

Οι φιλοσοφικές ιδέες, όμως, που από τους πρώτους αλχημιστές εγκλιματίστηκαν στον χώρο του μεταλλουργικού εργαστηρίου δεν ήταν μόνο οι αριστοτελικές θεωρίες περί ύλης που επέτρεπαν την προσδοκία ότι η δυνατότητα να παραχθεί με τεχνικά μέσα αληθινός άργυρος ή χρυσός δεν θα απείχε και πάρα πολύ από τη δυνατότητα, την οποία ήδη πραγμάτωναν, να κατασκευαστούν φαινομενικά πιστές απομιμήσεις τους. Ήταν και οι αστρολογικές θεωρίες, που «προέρχονταν κυρίως από τη Μεσοποταμία», περί της αναλογίας ανάμεσα στον

280. Βλ. George B. Kauffman, "Henry Marshall Leicester (1906-1991): A Memorial Tribute", *Bulletin for the History of Chemistry* 10 (1991): 15-21. Στη βιβλιογραφία που επισυνάπτεται στο τέλος αυτού του άρθρου, το νέο λήμμα περί αλχημείας που έγραψε ο Leicester για τη 14η έκδοση της *Britannica* χρονολογείται το 1964 (σελ. 20, αρ. 76). Στις εκτυπώσεις του 1964 και του 1965, ο Leicester υπογράφει συνολικά 7 λήμματα (σελ. 20, αρ. 76-82).

281. Henry Marshall Leicester, "Alchemy", στο: *A New Survey of Universal Knowledge: Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1929], επιμ. Warren E. Preece, John Armitage και Howard E. Kasch, 24 τόμ., 14^η έκδ., νέα εκτύπ. (Chicago, IL, et al.: Encyclopaedia Britannica, Inc. / William Benton, Publisher, 1966), 1: 534-537, 534: In fact, for many centuries the history of alchemy is the history of chemistry.

282. *Ibid.*, 535: Egypt had long had a class of skillful artisans who were especially adept in working with metals. The Hellenistic culture of Alexandria encouraged some of these artisans to speculate on the causes for the physical facts which they observed. Since they operated their own workshops, they had lost the old Greek contempt for work with the hands, but they now gained the philosophic viewpoint which had animated the Greek cosmologists. These men formed a class which in its combination of philosophy and technology approached more nearly the modern concept of a group of scientists than existed again until the Renaissance. [...] The first alchemists were typical members of this group. They were the metallurgical workers who not only prepared gold and silver objects for wealthy nobles, but also manufactured cheaper substitutes for poorer citizens.

μικρόκοσμο των ανθρώπινων πραγμάτων και τον μακρόκοσμο των άστρων και των πλανητών²⁸³. Αυτές οι τελευταίες οδηγούσαν στη σκέψη ότι το καθήκον του τεχνίτη στο εργαστήριο ήταν να επιταχύνει τη διαδικασία τελειοποίησης των μετάλλων, ενεργοποιώντας ελεγχόμενα, με μεταλλουργικές τεχνικές και εργαλεία, μια διαδοχή «ενηλικίωσης», «θανάτου» και «αναγέννησης» παρόμοια με εκείνη που, υποτίθεται, σηματοδεύει και την καθαρτική πορεία της ανθρώπινης ψυχής. Ο χαλκός μπορούσε να «θανατωθεί», κατά τη μελάνωσή του, καθώς οξειδώνεται, και μετά να «αναστηθεί» κατά τη λευκαντική διεργασία με την οποία σχηματίζεται ένα αργυρόχρωμο κράμα του χαλκού με τον υδράργυρο ή το αρσενικό. Η εναλλαγή των χρωμάτων νοούνταν ως μια εναλλαγή υπαρξιακών καταστάσεων σε μια ανέλιξη προς την εντέλεια²⁸⁴. Αυτή η αστρολογική και θρησκευτική πτυχή, που ήταν από την αρχή παρούσα στους αλεξανδρινούς τεχνίτες, κίνησε την περιέργεια και σε πολλούς άλλους, μη διατεθειμένους να λερώσουν τα χέρια τους με ό,τι πραγματικά συνέβαινε μέσα στο εργαστήριο²⁸⁵.

Η «διάσπαση» σε δύο ξεχωριστά ρεύματα, των οποίων τα ιστορικά διανύσματα ήταν διακριτά, ένα πρακτικό και ένα μυστικιστικό, ήταν κάτι που δεν έπαψε ποτέ να κατατρύχει την ιστορία της αλχημείας²⁸⁶, μέχρι και την επιθανάτια φάση αυτής της ιστορίας, όταν η «εκ νέου ανακάλυψη του ελληνικού ατομισμού» και η ραγδαία μετατόπιση μακριά από τον αριστοτελισμό, χάρη στην «αναβίωση της κλασικής λόγιας έρευνας», υπονόμευσε την πίστη των «νεώτερων σχολών των φυσικών και χημικών» στη δυνατότητα της μεταστοιχείωσης. Τα «χημικά γεγονότα» που οι αλχημιστές είχαν συσσωρεύσει «επανερμηνεύτηκαν» και έγιναν η

283. *Ibid.*: In view of the Aristotelian theories, however, they knew of no reason why they could not make real silver or gold almost as easily as they could manufacture the obvious substitutes. They were supported in this view by the astrological ideas which came chiefly from Mesopotamia. The astrologers believed in the coexistence of the macrocosm, the great world of stars and planets, and the microcosm, the small world of man.

284. *Ibid.*: As men grew and changed, so could the metals grow and change; as the human soul perfected itself and passed through death and resurrection to the perfection of heaven, so could metals develop in the earth from the less perfect to the most perfect, gold. The artisan in the laboratory could perhaps hasten this process by careful nurture and long heating, by “killing” the metal and then reviving it in more perfect form until the ultimate perfection of gold was reached. Thus copper could be “killed” by blackening it (converting it to the black oxide) and then revived by forming a silver-coloured alloy with mercury or arsenic, a whitening process.

285. *Ibid.*: It can be seen then that the original alchemy was a practical series of chemical operations, guided by the accepted theory of the nature of matter, and in its actual operations directed by the astrological and religious ideas which circulated freely in Alexandria. This aspect appealed to many who were in no way interested in actual laboratory operations.

286. *Ibid.*: Almost from the first there occurred a split between the practical and the mystical alchemists, and this distinction existed throughout the entire history of the art: 536: As was to be expected, the practical and mystical branches of alchemy developed more or less separately.

εμπειρική κρηπίδα επί της οποίας η σύγχρονη χημεία οικοδομήθηκε²⁸⁷. Στον επίλογό του, ο Leicester γράφει πως η θεωρία του 20^{ου} αιώνα περί της εσωτερικής δομής του ατόμου εν μέρει είναι μια δικαίωση μιας εκ των παλαιότερων αλχημικών θεωριών, «αφού το ηλεκτρόνιο και ο πυρήνας πρωτονίων και νετρονίων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως το πρώτο υλικό, και οι δομικές σχέσεις τους ως η μορφή που μεταβιβάζει ατομικές ιδιότητες στις υλικές ουσίες». Η πραγματοποίηση, όμως, τελικά της μεταστοιχείωσης από τους σύγχρονους επιστήμονες «πόρρω απέχει, τόσο ως προς τη μέθοδο όσο και ως προς τον σκοπό, από τα διαβήματα των αρχαίων αλχημιστών»²⁸⁸. Πολύ πιο πριν, εξάλλου, ήδη από την πρώτη πρόταση του λήμματός του, ο Leicester έχει ξεκαθαρίσει ότι «με την αυστηρή σημασία του όρου» η αλχημεία είναι μια «ψευδοεπιστήμη» που ασχολείται με τη μεταλλική μεταστοιχείωση, έναν αφορισμό τον οποίο, καταπώς είδαμε μερικές σελίδες πριν, οι εκδότες της *Britannica*, το 1985, επανέφεραν, ανέπαφο, στην αρχή του σχετικού λήμματος της *Micropaedia*. Η ιστορία αυτής της «ψευδοεπιστήμης» αποτελεί ένα μεγάλο τμήμα της ιστορίας της χημείας γιατί οι απόπειρες μετατροπής των κοινών μετάλλων σε χρυσό ενέπλεκαν, στην πράξη, «αμιγώς χημικές διαδικασίες»²⁸⁹.

Και πάλι είναι μονάχα έμμεσα, λοιπόν, που η αλχημεία, κατά το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής διαδρομής της, συνυφαίνεται με τη χημεία. Οι γραμμές συνέχειας ανάμεσα στην αλχημεία και τη χημεία οφείλονται στο πρακτικό ρεύμα της πρώτης, που, όμως, πάντοτε ήταν υποδεέστερο από το μυστικιστικό ρεύμα στο εσωτερικό του ίδιου αυτού πεδίου, λιγότερο καθοριστικό, από άποψη γνωσιολογική, λιγότερο ορατό κοινωνικά, λιγότερο θελκτικό για τους θεολογικά και φιλοσοφικά ανήσυχους λογίους και περισσότερο, επίσης, φειδωλό στην κοινοποίηση των εργαστηριακών καινοτομιών, των πορισμάτων ή των εφευρέσεων του, για

287. *Ibid.*, 537: The revival of classical scholarship in the 16th century led to a rediscovery of Greek atomism and a strong shift away from Aristotelian theory. The newer schools of physicists and chemists no longer accepted the possibility of transmutation. The chemical facts which had been accumulated by the alchemists were now reinterpreted and made the basis upon which modern chemistry was erected.

288. *Ibid.*: The discovery of the structure of the atom at the beginning of the 20th century has, in a sense, vindicated one of the oldest of alchemical theories, since the electron and nucleus of protons and neutrons might be considered the prime material and their structural relations the form which confers individual properties on material substances. By suitable treatment the modern scientist has indeed been able to transmute one element into another, and even to “make gold,” but such transformations are a far cry, both in method and purpose, from the attempts of the ancient alchemists.

289. *Ibid.*, 534: In the strict sense, alchemy is the pseudo science which concerns attempts to transform base metals such as lead or copper into silver or gold. At all times, however, such attempts have involved purely chemical procedures, and the pseudo science has, for most of its existence, been closely connected with the development of chemistry itself.

λόγους προστασίας της τεχνογνωσίας και του εμπορικού απορρήτου²⁹⁰. Σε ένα άλλο εγκυκλοπαιδικό λήμμα περί αλχημείας από τον ίδιο συγγραφέα, αυτήν τη φορά για την *Encyclopedia Americana*, το οποίο περιλαμβάνεται σε όλες τις εκτυπώσεις της τελευταίας από το 1967 έως και το 2006, χωρίς καμιά τροποποίηση, κατά τις τέσσερις αυτές δεκαετίες, πέρα από κάποιες ανανεώσεις, που τερματίστηκαν το 1989, της συνοδευτικής βιβλιογραφίας²⁹¹, διαβάζουμε ότι κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα η «πλειοψηφία, πιθανότατα, των καλλιεργημένων ανθρώπων» στην Ευρώπη «ήταν πεπεισμένη για την πραγματικότητα της μεταστοιχείωσης». Ενώ, όμως, κατά την ίδια περίοδο, τα γραπτά των εκπροσώπων του μυστικιστικού ή «εσωτερικού» ρεύματος της αλχημείας, των «εσωτεριστών» αλχημιστών, γίνονταν όλο και περισσότερο «σκοτεινά», το πρακτικό ρεύμα της αλχημείας, η «εξωτερική σχολή», εμπλούτιζε με «νέα χημικά γεγονότα» και βελτιώσεις στον εργαστηριακό εξοπλισμό το μητρώο των επιτευγμάτων της και «βαθμιαία άρχισε να στρέφεται από την αναζήτηση της μεταστοιχείωσης στη μελέτη των ίδιων των ουσιών». Οι πρακτικοί «εξωτεριστές» αλχημιστές εξακολουθούσαν να αυτοπροσδιορίζονται ως «αλχημιστές», αλλά ήδη μεταμορφώνονταν σε «αληθινούς χημικούς»²⁹².

Στο δεύτερο λήμμα του, ο Leicester δεν στιγματίζει από την αρχή την αλχημεία ως «ψευδοεπιστήμη». Αυτός ο όρος προκύπτει στην προτελευταία μονάχα παράγραφο, όπου μετά την Αναγέννηση, και ως συνέπεια της περαιτέρω «συστηματοποίησης» των επιστημών,

290. *Ibid.*, 535: The alchemists were still essentially artisans, however, and did not wish to reveal their trade secrets. They therefore invented many concealing names for the materials with which they worked.

291. Henry Marshall Leicester, “Alchemy”, στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμ. Michael Shally-Jensen, 30 τόμ., νέα έκδ. (Danbury, CT: Scholastic Library Publishing, Inc., 2006), 1: 510-511. Πρβλ. Henry Marshall Leicester, “Alchemy”, στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμ. George A. Cornish, 30 τόμ., νέα έκδ. (New York, NY: Americana Corporation, 1967), 1: 510-511· Leicester, “Alchemy”, στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμ. Bernard S. Cayne και David T. Holland, 30 τόμ., νέα έκδ. (Danbury, CT: Grolier Incorporated, 1989), 1: 510-511. Αυτό το λήμμα δεν έχει καταγραφεί από τον George Kauffman στην εργογραφία του Leicester (“Leicester: A Memorial Tribute”, 18-21). Μέχρι και την εκτύπωση του 1966, το λήμμα για την αλχημεία στην *Encyclopedia Americana* υπογραφόταν από τον Bernard Jaffe. Ήδη, όμως, από την εκτύπωση του 1963, έθιγε και ο Leicester αυτό το ζήτημα, στο λήμμα για την ιστορία της χημείας που είχε συντάξει για την ίδια εγκυκλοπαίδεια. Βλ. Bernard Jaffe, “Alchemy”, στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμ. George A. Cornish, 30 τόμ., νέα έκδ. (New York, NY: Americana Corporation, 1966), 1: 343-344· Henry Marshall Leicester, “Chemistry: 1. History”, στο: Cornish, *Encyclopedia Americana* [1966], 6: 401-408· Kauffman, “Leicester: A Memorial Tribute”, 20 (αφ. 74).

292. Leicester, “Alchemy” [EA, 2006], 511: Probably the majority of educated men in the period from 1400 to 1600 believed in the reality of transmutation, [...] The esoteric alchemists grew more and more obscure in their writings, but the exoteric school was discovering new chemical facts, improving laboratory equipment, and gradually beginning to turn from the search for transmutation to the study of the substances themselves. They were becoming true chemists, although they continued to call themselves alchemists.

οι αριστοτελικές θεωρίες παρουσιάζονται να κάμπτονται από τις «επιθέσεις των φυσικών», μαζί με τις αλχημικές θεωρίες των οποίων τα ίχνη εκλείπουν οριστικά, κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, με την καθιέρωση της σύγχρονης χημείας από τον Lavoisier. Τότε, η αλχημεία «κατατάχθηκε, μια για πάντα, ως ψευδοεπιστήμη», αποφαίνεται, εδώ, ο Leicester. Ο ίδιος αμέσως προσθέτει, όμως, ότι στα πρώιμα στάδιά της ήταν «ένας αληθινά επιστημονικός κλάδος, η χημεία του καιρού της». Πολλά από τα εμπειρικά ευρήματα που οι αλχημιστές συγκέντρωσαν, κατά τις εποχές όπου η ερευνητική δραστηριότητά τους ήταν στις κορυφώσεις της, «ήταν μεγάλης αξίας για την κατοπινή πρακτική χημεία»²⁹³. Για την έκπτωση της αλχημείας σε μια «ψευδοεπιστήμη» ο Leicester κάνει λόγο και στο βιβλίο του για το «ιστορικό υπόβαθρο της χημείας» (*The Historical Background of Chemistry*) που πρωτοεκδόθηκε το 1956. Ο διχασμός της αλχημείας σε ένα πρακτικό, «εξωτερικό», και σε ένα αποκρυφιστικό, «εσωτερικό», ρεύμα, εκεί, παίρνει τη μορφή ενός διπόλου στο οποίο συμπυκνώνεται συνολικά το απώτερο παρελθόν της χημείας ως υπό συζήτηση πρόβλημα: από τη μία μεριά είναι τα πρακτικά βήματα των τεχνιτών και από την άλλη οι «εικοτολογίες» (speculations) των φιλοσόφων²⁹⁴.

Οι δύο αυτές τάσεις «ενώθηκαν για να παραχθεί μια αληθινή επιστήμη, ένα μείγμα θεωρίας και πειράματος, το οποίο αποκαλούμε αλχημεία»²⁹⁵. Ήταν στη ρωμαϊκή Αλεξάνδρεια που οι τεχνίτες ήρθαν, πρώτη φορά, σε επαφή με φιλοσοφικές ιδέες πρόσφορες να γονιμοποιηθούν σε εργαστηριακές δοκιμές. Οι διεργασίες των τεχνιτών μπορούσαν πια να γίνουν τα πεδία εφαρμογής των θεωριών των φιλοσόφων και, αντίστροφα, οι «δυσνόητες εικοτολογίες (speculations)» μπορούσαν να χαλιναγωγηθούν μέσω του εμπειρικού ελέγχου της συμπεριφοράς των υλικών σωμάτων²⁹⁶. Η «αληθινή επιστήμη» της αλχημείας, αργότερα,

293. *Ibid.*: As the sciences became more and more systematized, the Aristotelian and alchemical theories gave way before the attack of the physicists. The last vestige of alchemy disappeared with the establishment of modern chemistry by Antoine Lavoisier at the end of the 18th century. Alchemy was classified once and for all as a pseudoscience. However, at its inception, alchemy was a truly scientific discipline, the chemistry of its day. During the periods of greatest activity, alchemists made many discoveries that were of great value to later practical chemistry.

294. Henry Marshall Leicester, *The Historical Background of Chemistry* (New York, NY: John Wiley & Sons, Inc., 1956), 4: The problem of studying the history of chemistry in its earliest stages therefore resolves itself into a consideration of the practical developments of the artisans on the one hand, and the speculations of the philosophers on the other.

295. *Ibid.*: Eventually the two streams unite to produce a true science, a blend of theory and experiment, which we call alchemy.

296. *Ibid.*, 40: In Alexandria for the first time, the artisans came in contact with the ferment of ideas which has been described. The theories of the philosophers could be applied to the processes carried out by the artisans, and the abstruse speculations could be limited by actual acquaintance with the behavior of matter in many forms.

«εκφυλίστηκε σε μια ψευδοεπιστήμη σε πολλούς τόπους και υπό ποικίλες συνθήκες», αλλά χωρίς να κοπεί ποτέ το «νήμα μιας αληθινής χημείας»²⁹⁷. Η συνέχεια εξασφαλίστηκε από τους πρακτικούς αλχημιστές, τους οποίους οι μυστικιστές αλχημιστές χλεύαζαν ως «ατμιστές» ή «μάγαιρες κουζίνας». Χάρη σε αυτούς τους τεχνίτες, που δεν προσπερνούσαν βιαστικά τα τεκταινόμενα εντός των εργαστηρίων τους, η αλχημεία διατηρήθηκε και προχώρησε «ως μια επιστήμη» μέχρι να παραχωρήσει τη θέση της στη χημεία, ενώ οι αποκρυφιστές, «χαμένοι σε ένα νέφος σκοτεινής ονοματολογίας και εικοτολογίας (speculation), δεν συνεισέφεραν τίποτα παραπάνω στη χημεία»²⁹⁸. Η αλχημεία είναι μια «αληθινή επιστήμη», όσο παραμένει ισχυρή η πρακτική της όψη. Εκπίπτει σε μια «ψευδοεπιστήμη» όταν κυριαρχεί στο εσωτερικό της η «εικοτολογία», όταν, δηλαδή, κερδίζει το προβάδισμα η φιλοσοφική, θεωρητική της όψη. Ως «αληθινή επιστήμη», είναι ο μεσαιωνικός προπομπός της χημείας. Ως «ψευδοεπιστήμη», είναι η προνεωτερική εκτροπή που εμποδίζει και καθυστερεί την αναρρίχηση προς την επιστημονική χημεία.

Η αλχημεία, τόσο σε σχέση με το φιλοσοφικό και τεχνολογικό παρελθόν από το οποίο δανείστηκε έννοιες, εργαλεία και τεχνικές όσο και σε σχέση με το επιστημονικό μέλλον στο οποίο μεταβίβασε μονάχα κάποια ελαφρώς βελτιωμένα εργαλεία και τεχνικές, μοιάζει να είναι ένας παράδοξος καθρέφτης. Πάνω του, η αλήθεια, η θεμιτότητα ή η εγκυρότητα, των άμεσα συγγενικών, από άποψη τουλάχιστον ιστορική, πεδίων γνώσης, πάντοτε, και στο απώτατο παρελθόν και στο απώτατο μέλλον, αντανακλάται ως δικό της ψεύδος, ως μια επικίνδυνη και ανεδαφική «δημόσια όχληση». Αυτή η παραδοξότητα είναι βαθιά εμπεδωμένη στον σύγχρονο κοινό νου, σε σημείο που, αντί να εγείρει ερωτήματα για την ίδια την κυρίαρχη πρόσληψη της αλχημείας, να μπορεί, κάποιες φορές, ακόμα και να αξιοποιείται ως μια εύκαιρη λαβή στήριξης, ως κάτι ασυζητητί κοινώς αποδεκτό, για να γίνουν λιγότερο αμφίβολες οι απαντήσεις σε μια ευρεία δέσμη άλλων ζητημάτων. Στο λήμμα για τη σχέση θρησκείας και ηθικής (“Religion and Morality”), π.χ., της *Encyclopedia of Philosophy* («Εγκυκλοπαίδεια της φιλοσοφίας»), ενός έργου αναφοράς για αγγλόφωνους φοιτητές, νέους ερευνητές, αλλά και διδάσκοντες, με φιλοσοφικά ενδιαφέροντα, στην πιο πρόσφατη, 2^η έκδοσή του, το 2006, η θέση ότι η σύγχρονη χημεία, την οποία σήμερα θεωρούμε ως αληθή,

297. *Ibid.*, 4: This degenerated into a pseudoscience in many places and under various conditions, but the thread of a true chemistry was always visible [...].

298. *Ibid.*, 47: Yet there always remained alchemists who retained their interest in actual laboratory operations. Though the mystically minded referred scornfully to these men as mere “puffers” or “kitchen cooks,” it was they who preserved and advanced alchemy as a science until it became chemistry, while the others, lost in a cloud of obscure nomenclature and speculation, contributed nothing further to chemistry.

προήλθε από την αλχημεία, η οποία απορρίπτεται ως «σε γενικές γραμμές ψευδής», μνημονεύεται από τον συντάκτη του λήμματος, Philip L. Quinn, ως ένα πειστικό ιστορικό τεκμήριο, για να καταδειχθεί ότι «γενικά, είναι εσφαλμένο από την προκειμένη πρόταση ότι μια πεποίθηση προήλθε από μια άλλη να φτάνει κανείς στο συμπέρασμα πως η αλήθεια της πρώτης εξαρτάται από την αλήθεια της δεύτερης»²⁹⁹.

Αν ανατρέξουμε σε εκείνους από τους σύγχρονους φιλοσόφους που ακόμα εμμένουν στην άποψη ότι είναι θεωρητικά εφικτό και πρακτικά απαραίτητο να τεθούν περιγραφικά και κανονιστικά κριτήρια διαχωρισμού των αποφάνσεων που επάξια μπορούν να κατακυρωθούν ως επιστημονικές από τις κίβδηλες απομιμήσεις τους ή τις ανεπαρκώς τεκμηριωμένες πεποιθήσεις, παρά την ισχυρή φιλοσοφική κριτική που κάποιες δεκαετίες πριν διατυπώθηκε περί του αντιθέτου³⁰⁰, μια «ψευδοεπιστήμη» είναι ένα σύνολο πρακτικών αλληλεπικαλυπτόμενο ή όμορο με, αλλά διαφορετικό από, τη «μη επιστήμη», την «κακή επιστήμη» και την «πλαστογραφική επιστήμη»³⁰¹. Το σύνολο αυτό θίγει αντικείμενα γνώσης που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα ενός νόμιμου επιστημονικού τομέα και πάσχει, στον ίδιο τον πυρήνα του και εξ ολοκλήρου, από επιστημική αναξιπιστία ενώ ταυτόχρονα οι υπέρμαχοί του επιζητούν με ζήλο ή οικειοποιούνται επιδεικτικά το γόητρο της επιστημοσύνης³⁰².

Ιδωμένη ως «ψευδοεπιστήμη», η αλχημεία μοιάζει να είναι κάτι χειρότερο από μια φιλοσοφική πλάνη ή ένα ιστορικό ναυάγιο. Είναι ένα σύστημα ευφάνταστων, εμπειρικά μη διαψεύσιμων δοξασιών, κυκλικών εξηγήσεων και αυτοεκπληρούμενων προσδοκιών τόσο απομακρυσμένο, τηρουμένων των αναλογιών, από τις επιστημονικές στρατηγικές πορισμού και τεκμηρίωσης αντικειμενικών γνώσεων όσο είναι σήμερα η ωροσκοπική αστρολογία, ο δημιουργισμός, η ομοιοπαθητική και η παραψυχολογία, ή, σε μια επεικέστερη ίσως

299. Philip L. Quinn, “Religion and Morality”, στο: *Encyclopedia of Philosophy*, επιμ. Donald M. Borchert, 8 τόμ., 2^η έκδ. (Farmington Hills, MI: Macmillan Reference USA, An Imprint of Thomson Gale, A Part of Thomson Corporation, 2006), 8: 384: In general, it is fallacious to infer from the premise that one belief grew out of another that the truth of the former depends on the truth of the latter. Though modern chemistry grew out of alchemy, it is believed that modern chemistry is true, whereas alchemy is viewed as mostly false.

300. Για βλ. ιδίως το κλασικό άρθρο του Larry Laudan, “The Demise of the Demarcation Problem”, στο: *Physics, Philosophy and Psychoanalysis: Essays in Honor of Adolf Grünbaum*, επιμ. Robert S. Cohen και Larry Laudan (Dordrecht, Boston, IL, and Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1983), 111-127.

301. βλ. James Ladyman, “Toward a Demarcation of Science from Pseudoscience”, στο: *Philosophy of Pseudoscience: Reconsidering the Demarcation Problem*, επιμ. Massimo Pigliucci και Maarten Boudry (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2013), 45-59.

302. βλ. Sven Ove Hansson, “Defining Pseudoscience and Science”, στο: Pigliucci και Boudry, *Philosophy of Pseudoscience*, 61-77.

αξιολόγηση, όσο φαινόταν να είναι ο μαρξισμός, η ψυχανάλυση και η ατομική ψυχολογία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, στα μάτια ενός φιλοσόφου των επιστημών καχύποπτου προς τις διθυραμβικές και καθολικές επιβεβαιώσεις, όπως ο Karl Popper³⁰³. Θα μπορούσε, ίσως, κανείς να συγκατανεύσει σε αυτήν την κατάταξη, χωρίς πολλές δεύτερες σκέψεις, δεδομένου ότι σε τέτοια χωρικά ύδατα κινούνται οι νεώτερες μορφές αλχημείας, τουλάχιστον από τον 19^ο αιώνα και μετά. Θα μπορούσαμε, όμως, επίσης, να σκεφτούμε ότι σήμερα όσοι διατείνονται ότι ασκούν τη χρυσοποιητική τέχνη είναι ελάχιστοι και όσοι διατείνονται ότι η αυτή η τέχνη είναι μια επιστήμη εφάμιλλη των άλλων εξειδικευμένων επιστημών είναι ακόμα λιγότεροι, σε αντίθεση με ό,τι ισχύει π.χ. για την ωροσκοπική αστρολογία ή τον δημιουργισμό.

Η ανασύσταση ενός τόσο εκτεταμένου και ετερόκλητου παρελθόντος, όπως είναι αυτό της αλχημείας, υπό το πρίσμα των σύγχρονων φιλοσοφικών διενέξεων για τα σύνορα και τη φύση του επιστημονικού γνωρίζειν είναι μάλλον συσκοτιστικά επιλεκτική. Και αναπαράγει ίσως το μοτίβο που ο Roger Cooter, από το 1980, είχε εντοπίσει στις δημόσιες επιθέσεις κατά της «ψευδοεπιστήμης», κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες: μέσω της απομόνωσης και καταδίκης ενός ψευδούς αντεστραμμένου ειδώλου αποκρύπτεται το γεγονός ότι τα πεδία γνώσης που σήμερα αναγνωρίζουμε ως επιστήμες ήταν, και εξακολουθούν να είναι, προϊόν ιστορικής δράσης ανθρώπων που έζησαν υπό συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις, και άρα εργάστηκαν διανοητικά υπό συγκεκριμένους κοινωνικούς περιορισμούς, πολώσεις, ιεραρχήσεις³⁰⁴. Η περιθωριοποίηση της αλχημείας, και γενικότερα ο εκτοπισμός από το σώμα της επιστήμης διάφορων άλλων πεδίων διανοητικής παραγωγής, που μέχρι τότε έχαιραν της προσοχής ακόμα και κάποιων από τους πλέον εμβληματικούς διαφωτιστές, ως νόμιμες ή υποσχόμενες περιοχές του επιστητού, αλλά και η συμπαράθεσή τους, παρά τις διαφορετικές ιστορικές τροχιές τους, στη χορεία των ψευδών ειδώλων της επιστήμης, καθώς έβαινε προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα, δεν ήταν το επιστέγασμα μιας ανέφελης ορθολογικής συζήτησης ανάμεσα σε υπερβατικά υποκείμενα³⁰⁵. Όταν, εκ των υστέρων, η αμφίρροπη αυτή ιστορική

303. Ο Popper, βέβαια, φαίνεται να αντιλαμβάνεται τον όρο «ψευδοεπιστημονικός» ως περίπου συνώνυμο με τον όρο «μεταφυσικός». Βλ. Karl Popper, “Science: Conjectures and Refutations” [1957], στο: *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* [1963], του Karl Popper, 3^η έκδ. (London and New York, NY: Routledge, 2002), 43-86.

304. Roger Cooter, “Deploying ‘Pseudoscience’: Then and Now”, στο: *Science, Pseudo-Science and Society*, επιμ. Marsha P. Hanen, Margaret J. Osler και Robert G. Weyant (Waterloo: Wilfrid Laurier University Press for the Calgary Institute for the Humanities, 1980), 237-272.

305. Βλ. Patricia Fara, “Marginalized Practices”, στο: *Eighteenth-Century Science*, επιμ. Roy Porter, τόμ. 4 του: *The Cambridge History of Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 485-507.

διαδικασία αναπαρίσταται ως μια προδιαγεγραμμένη, αναγκαία και λογική, εξέλιξη, τότε εκείνο που συμβαίνει δεν είναι μόνο ότι οι σημερινές επιστήμες απεκδύονται την ενδεχομενικότητα της ιστορίας τους. Είναι, κυρίως, ότι μυστικοποιείται, εξιδανικεύεται ως αυτονόητη ή καλύτερη δυνατή, η κοινωνική πραγματικότητα η οποία διαθλάστηκε σε, αλλά και διαμορφώθηκε από, την ανάδυση και επικράτησή τους.

2.3. Η παρακμή της αλχημείας και η εκπνευμάτωση της ιστορίας της

Η επισκόπηση των σημασιοδοτήσεων της αλχημείας στα τωρινά γενικά λεξικά και στις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, που επιχειρήσαμε στις δύο τελευταίες υποενότητες του 1^{ου} κεφαλαίου, δεν επεκτάθηκε σε πηγές ηλεκτρονικές, παρά μονάχα περιστασιακά και συμπληρωματικά προς τις διαθέσιμες έντυπες πηγές. Έτσι, μεταξύ άλλων, έχουμε, ως αυτό το σημείο, αφήσει εκτός του οπτικού μας πεδίου και την περισσότερο, σήμερα, οικεία διεθνή εστία πληροφόρησης για κάθε είδους ζήτημα, την ανοιχτή συμμετοχική διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια *Wikipedia*. Το σχετικό λήμμα, στην αγγλική έκδοσή του εν λόγω ιστότοπου, υπερτερεί, από πολλές απόψεις, των αντίστοιχων λημμάτων του *Nouveau Larousse encyclopédique*, της *New Catholic Encyclopedia*, της *New Encyclopaedia Britannica* και της *Encyclopedia Americana*, τα οποία, ακόμα και αν εξακολουθούν να διατίθενται σε έντυπες εκδόσεις κατά τη δεκαετία του 2000 ή σε τρέχουσες ηλεκτρονικές εκδόσεις, έχουν γραφεί κάμποσες δεκαετίες πριν, χωρίς έκτοτε να αναθεωρηθούν αισθητά, ούτε καν σε επίπεδο βιβλιογραφίας. Στην αγγλική *Wikipedia*, αντίθετα, οι συντάκτες του λήμματος για την αλχημεία παραπέμπουν συχνά σε πρόσφατες ιστορικές μελέτες και είναι λιγότερο επιρρεπείς σε προβολές στερεοτύπων του παρόντος στο παρελθόν.

Μιλώντας, φέρ' ειπείν, για την ευρωπαϊκή αλχημεία κατά την Αναγέννηση και κατά τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα, παρατηρούν ότι

οι όροι “chemia” και “alchemia” χρησιμοποιούνταν ως συνώνυμοι κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο, και οι διαφορές ανάμεσα στην αλχημεία, τη χημεία και τη μικρής κλίμακας ανάλυση δειγμάτων και τη μεταλλουργία δεν ήταν τόσο ξεκάθαρες όσο είναι στις μέρες μας. Υπήρχαν σημαντικές επικαλύψεις ανάμεσα στους τεχνίτες, και η προσπάθεια ταξινόμησής τους σε αλχημιστές, χημικούς και χειροτέχνες είναι αναχρονιστική³⁰⁶.

306. “Alchemy”, στο: *Wikipedia*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 13 Μαρτίου 2022,

Η αλχημεία, γενικά, δεν εξισώνεται μονοσήμαντα με μια τέχνη της μεταστοιχείωσης, ούτε ανάγεται σε μια αποκρυφιστική «ψευδοεπιστήμη». Ορίζεται ως «ένας αρχαίος κλάδος της φυσικής φιλοσοφίας, μια φιλοσοφική και πρωτοεπιστημονική παράδοση που ιστορικά ασκήθηκε στην Κίνα, την Ινδία, τον μουσουλμανικό κόσμο και την Ευρώπη», παρά το γεγονός ότι για τους αλχημιστές η μεταλλική μεταστοιχείωση, η δημιουργία ενός ελιξιρίου της αθανασίας και «πανακειών» για τη θεραπεία κάθε ασθένειας ήταν «κοινοί σκοποί»³⁰⁷. Και σε αυτό το λήμμα, όμως, που είναι πολύ πιο περιεκτικό σε ιστορικές λεπτομέρειες, πιο ενημερωμένο ιστοριογραφικά και πιο γενναιόδωρο προς την ιστορική πολυμορφία των αλχημικών λόγων και πράξεων απ' ό,τι τα εγκυκλοπαιδικά λήμματα τα οποία, μέχρι τώρα, έχουμε εξετάσει, η παρακμή της αλχημείας, στην Ευρώπη, φαίνεται να είναι το άμεσο ιστορικό επακόλουθο της ανάδυσης της σύγχρονης επιστημοσύνης, και δη της έμφασης της τελευταίας στον «αυστηρό ποσοτικό πειραματισμό» και της «αποστροφής της προς την “αρχαία σοφία”»³⁰⁸. Η άνοδος των νεωτερικών επιστημών, και πάλι, παρουσιάζεται ως μια ικανή συνθήκη για την πτώση της αλχημείας.

Η ίδια ακριβώς ετυμολογία για την «εξάλειψη» της αλχημείας στον δυτικό κόσμο, με τις αντίστοιχες περίπου λέξεις, επαναλαμβάνεται και στο σχετικό λήμμα της ισπανικής εκδοχής της *Wikipedia*, όπου επιπλέον επισημαίνεται ότι η παράλληλη ανάπτυξη της οργανικής χημείας και της σύγχρονης ιατρικής, στην οποία, όμως, συνέτεινε αποφασιστικά η ιατρική αλχημεία του Paracelsus, εκτόπισε, χωρίς μεγάλη δυσκολία, την αλχημεία, «ως προς τις ιατρικές, διαγνωστικές και συνταγογραφικές εφαρμογές της», ματαίωσε τελειδίκα τις ελπίδες για θαυματουργά ελιξίρια και επέφερε τον στιγματισμό των αλχημικών φαρμάκων ως αναποτελεσματικών ή ακόμα και τοξικών³⁰⁹. Ενώ η σύγχρονη επιστήμη, αγκυρωμένη στη

προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://en.wikipedia.org/wiki/Alchemy>>: The terms “chemia” and “alchemia” were used as synonyms in the early modern period, and the differences between alchemy, chemistry and small-scale assaying and metallurgy were not as neat as in the present day. There were important overlaps between practitioners, and trying to classify them into alchemists, chemists and craftsmen is anachronistic.

307. *Ibid.*: **Alchemy** [...] is an ancient branch of natural philosophy, a philosophical and protoscientific tradition that was historically practiced in China, India, the Muslim world, and Europe. [...] Common aims were chrysopoeia, the transmutation of base metals (e.g. lead) into “noble metals” (particularly gold); the creation of an elixir of immortality; and the creation of panaceas able to cure any disease.

308. *Ibid.*: The decline of European alchemy was brought about by the rise of modern science with its emphasis on rigorous quantitative experimentation and its disdain for “ancient wisdom”.

309. “Alquimia”, στο: *Wikipedia*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 17 Μαρτίου 2022, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://es.wikipedia.org/wiki/Alquimia>>: La desaparición de la alquimia occidental se debió al auge de la ciencia moderna con su énfasis en la rigurosa experimentación cuantitativa y su desdén hacia la «sabiduría antigua». [...] Mientras tanto, la alquimia paracélsica llevó al desarrollo de la medicina moderna. [...] Apoyada en el desarrollo paralelo de la química orgánica, la nueva ciencia desplazó

δική της «υλιστική μεταφυσική», ακατάπαυστα αποσφράγιζε τους «μηχανισμούς του σύμπαντος», παρέχοντας ορθολογικές αιτιολογήσεις, η αλχημεία, που στην αρχή του λήμματος έχει γενικά περιγραφεί, στο επίπεδο της ιστορίας των επιστημών, ως μια «αρχαία πρωτοεπιστημονική πρακτική» και ένα φιλοσοφικό πεδίο, προϊόν συγκερασμού «στοιχείων της χημείας, της μεταλλουργίας, της φυσικής, της ιατρικής, της αστρολογίας, της σημειωτικής, του μυστικισμού, του πνευματισμού και της τέχνης»³¹⁰, εξέπιπτε σε ένα «αποκρυφιστικό φιλοσοφικό σύστημα». Απογυμνωνόταν από τους ιατρικούς και χημικούς πρακτικούς δεσμούς της με τον υλικό κόσμο, από τους οποίους, όμως, είχε, κατά την ιστορική της εξέλιξη, ανεξίτηλα σηματοδευτεί. Η μοίρα της, εφεξής, ήταν κοινή με εκείνη άλλων εσωτεριστικών επιτηδευμάτων, όπως η αστρολογία και ο καββαλισμός. Οι πόρτες των πανεπιστημίων ήταν πια κλειστές για αυτήν, οι Μαικήνες που παλιότερα χρηματοδοτούσαν τους θιασώτες της τώρα την είχαν απαρνηθεί, εκείνοι που ενδιέτριβαν στις επιστήμες την είχαν εξοστρακίσει, και κατέληξε να αντιμετωπίζεται ως «επιτομή της αγυρτείας και της δεισιδαιμονίας»³¹¹.

Στη γερμανική εκδοχή, το λήμμα περί της αλχημείας δεν προβαίνει σε μια τέτοια συνεπαγωγή. Κατά τους συντάκτες του, δεν πρέπει να ιδωθεί ως ένα χάσμα η απόσταση που χωρίζει τις σύγχρονες «υλικές επιστήμες», όπως η μεταλλουργία, η φαρμακευτική και ιατρική έρευνα από την αλχημεία, η οποία συνιστά, από τον 1^ο ή τον 2^ο αιώνα Κ.Χ., ένα πεδίο γνώσης για τις «ιδιότητες των υλικών ουσιών και τις αντιδράσεις του», ένα τμήμα της φυσικής φιλοσοφίας που «αποκόπηκε εννοιολογικά» από τη σύγχρονη χημεία και φαρμακολογία κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα³¹². Η ιστορική διαδρομή μέσω της οποίας

fácilmente a la alquimia en sus aplicaciones médicas, interpretativas y prescriptivas, mientras apagaba sus esperanzas en elixires milagrosos y mostraba la ineffectividad e incluso toxicidad de sus remedios.

310. *Ibid.*: En la historia de la ciencia, la **alquimia** [...] es una antigua práctica protocientífica y una disciplina filosófica que combina elementos de la química, la metalurgia, la física, la medicina, la astrología, la semiótica, el misticismo, el espiritualismo y el arte.

311. *Ibid.*: De esta forma, a medida que la ciencia siguió descubriendo y racionalizando continuamente los mecanismos del universo, fundada en su propia metafísica materialista, la alquimia fue quedando despojada de sus conexiones química y médica, pero incurablemente sujeta a ellas. Reducida a un sistema filosófico arcano, pobremente relacionada con el mundo material, la alquimia sufrió el destino común a otras disciplinas esotéricas tales como la astrología ya la cábala: excluida de los estudios universitarios, rechazada por sus antiguos mecenas, relegada al ostracismo por los científicos y considerada habitualmente como el epitome de la charlatanería y la superstición.

312. “Alchemie”, στο: *Wikipedia*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 3 Φεβρουαρίου 2022, προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://de.wikipedia.org/wiki/Alchemie>>: Als **Alchemie** oder **Alchimie** [...] bezeichnet man ab dem 1./2. Jahrhundert die Lehre von den Eigenschaften der Stoffe und ihren Reaktionen. Sie ist ein alter Zweig der Naturphilosophie und wurde im Laufe des 17. Und 18. Jahrhunderts von der moderner Chemie und der Pharmakologie begrifflich abgetrennt.

αυτή η μετάβαση συντελέστηκε ήταν εν μέρει ομαλή, όσο και αν, στην πορεία, ορισμένες από τις αλχημικές παραδόσεις «έγιναν παρωχημένες, ανατιμήθηκαν ή επανεκτιμήθηκαν»³¹³. Σήμερα, πολλές από τις αλχημικές ιδέες του παρελθόντος ηχούν ενδεχομένως ως ακατανόητες παραδοξολογίες. Όταν, όμως, αρθρώθηκαν ήταν νόμιμες αποφύσεις κοινών ή καθιερωμένων φυσικο-φιλοσοφικών οικοδομημάτων. Στις τάξεις των αλχημιστών, επίσης, ήταν που πραγματοποιήθηκε ένα βήμα κρίσιμο για τη διαμόρφωση των νεωτερικών φυσικών επιστημών: η γείωση της παραγωγής θεωριών για την αιτιακή εξήγηση των υλικών μετασχηματισμών στον χώρο του εργαστηρίου, σε ένα περιβάλλον χειρωνακτικής εργασίας. Το πείραμα, στην αλχημεία, προσέλαβε ένα νέο ιδιαίτερο βάρος για μια «επιστήμη αναπροσανατολισμένη υπό αρχές αντιαριστοτελικές»³¹⁴.

Πιο στενά είναι τα όρια εντός των οποίων τοποθετείται η αλχημεία στο ομώνυμο λήμμα της γαλλικής εκδοχής της ίδιας διαδικτυακής εγκυκλοπαίδειας. Εδώ, η χρυσοποιία επανέρχεται στο κέντρο της εικόνας. «Ένα σύνολο από πρακτικές και εικοτολογίες (speculations) σε σχέση με τη μεταστοιχείωση των μετάλλων», έτσι θα μπορούσε, γενικά, να εκληφθεί η αλχημεία³¹⁵. Αυτή η πρόταση είναι μέσα σε εισαγωγικά και στο ίδιο το λήμμα, γιατί οι συντάκτες του, όπως γνωστοποιούν στην υποσημείωση την οποία έχουν επισυνάψει στο τέλος της³¹⁶, την έχουν αντλήσει από τη μονογραφία για τα αλχημικά κείμενα, ως τύπο γραπτών τεκμηρίων της δυτικής μεσαιωνικής γραμματείας (*Les textes alchimiques*), που το 1979 δημοσίευσε ο ιστορικός της αλχημείας Robert Halleux.

Αν στραφούμε, όμως, στο βιβλίο του Halleux θα δούμε ότι ο ορισμός της αλχημείας ως «επιστήμης και τέχνης της μεταστοιχείωσης των μετάλλων» είναι ένας «τετριμμένος» ορισμός, ο οποίος, όντως, από τον Μεσαίωνα ως σήμερα, συναντάται σε γενικά λεξικά και από τον οποίο ο συγγραφέας αφορμάται για να ανοίξει τη συζήτηση για το «πρόβλημα της

313. *Ibid.*: Der Übergang von der Alchemie zu den heute noch gängigen Materialwissenschaften wie der Metallurgie, der pharmazeutischen und der medizinischen Forschung geschah teilweise fließend, gewisse alchemische Traditionen wurden allerdings obsolet oder neu- und umgewertet.

314. *Ibid.*: Die alchemistischen Vorstellungen beruhten auf den damals gängigen und verbindlichen Naturphilosophien. Auch wenn manche der damaligen Vorstellungen abwegig erscheinen mögen, so führte doch die Theoriebildung über die Wandlungen der Stoffe in der praktischen Laborarbeit hin zur modernen Naturwissenschaft. In der Alchemie erlangte das Experiment einen gänzlich neuen Stellenwert für eine prinzipiell antiaristotelisch ausgerichtete Wissenschaft.

315. “Alchimie”, στο: *Wikipedia*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 19 Φεβρουαρίου 2022, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://fr.wikipedia.org/wiki/Alchimie>>: L’alchimie est une discipline qui peut se définir comme « une ensemble de pratiques et de spéculations en rapport avec la transmutation des métaux ».

316. *Ibid.*, σημ. 1.

ιδιαιτερότητας του αλχημικού εγχειρήματος σε σχέση με την τεχνολογία, την ιατρική, τη φυσική φιλοσοφία, τον μυστικισμό»³¹⁷, ήτοι, για την αυτοτέλεια της αλχημείας, στον λατινόφωνο χώρο, παρά την ευρύτητά της. Η αλχημεία θα μπορούσε, επίσης, να νοηθεί και α) ως μια «επιστήμη της ύλης που παίρνει τη σκυτάλη από τον Αριστοτέλη»³¹⁸. β) ως μια τέχνη η οποία συνδυάζει τη «θεραπεία» των ατελών μετάλλων με τη θεραπεία του ανθρώπινου σώματος και κλιμακώνει τη διερεύνηση της μεταστοιχείωσης σε μια διερεύνηση για το καθολικό φάρμακο³¹⁹. καθώς και γ) ως μια «καθολική διδασκαλία των σχέσεων του ανθρώπου με τον κόσμο και μια οδός σωτηρίας», όπου η «λύτρωση της ύλης διά του έργου (opus) συμπίπτει με την πνευματική τελειοποίηση του μυσούμενου»³²⁰. Ιστορικά, ήταν κάτι πολύ γενικό, αλλά και κάτι πολύ ειδικό.

Στην προσέγγιση του Halleux, η ανάδειξη της μεταστοιχείωσης σε άξονα αναφοράς, ο ορισμός της ως «συνόλου πρακτικών και εικοτολογιών σε σχέση με τη μεταστοιχείωση των μετάλλων» είναι ένας «συνετός» τρόπος να παρακαμφθεί ο ιστοριογραφικός σκόπελος του αναδρομικού ετεροπροσδιορισμού της αλχημείας από τη σύγχρονη χημεία³²¹. Αν με τον όρο «χημεία» αυτό που καταδηλώνεται είναι γενικά μια «επιστήμη της σύστασης των σωμάτων, των μετασχηματισμών τους και των ιδιοτήτων τους», τότε αυτός ο τομέας του επιστητού ήταν ενσωματωμένος εξ ολοκλήρου στη μεσαιωνική χημεία, ως ένα «είδος καλά εκπροσωπούμενο», και γι' αυτό «μέχρι τον 17^ο αιώνα, οι ονομασίες *chymia* και *alchymia* ήταν συνώνυμοι χωρίς την παραμικρή αμφισημία»³²². Μόνο που η σύγχρονη χημεία είναι μια εξειδικευμένη πειραματική επιστήμη που οριοθετήθηκε ιστορικά ως τέτοια χάρη, μεταξύ

317. Robert Halleux, *Les textes alchimiques* (Turnhout-Belgium : Brepols, 1979), 43: L'alchimie est la science et l'art de la transmutation des métaux, c'est-à-dire de la conversion des métaux vils en métaux nobles, or et argent. Cette définition triviale est déjà donnée dans l'antiquité.

318. *Ibid.*, 44: L'alchimie est ainsi une science de la matière prenant le relais d'Aristote.

319. *Ibid.*: Une troisième définition associe la guérison des corps humains à la guérison des métaux imparfaits. La recherche de la transmutation se prolonge par la recherche d'une médecine universelle.

320. *Ibid.* (η έμφαση στο πρωτότυπο): La rédemption de la matière par l'opus coïncide avec le perfectionnement spirituel de l'initié. L'alchimie est ainsi une doctrine globale des rapports de l'homme avec le cosmos et une voie de salut.

321. *Ibid.*, 49: De cette enquête menée aux deux pôles de la tradition alchimique, on peut à tout le moins tirer qu'il est vain de chercher à la définir par opposition au concept moderne de chimie. Elle contient la chimie moderne, mais beaucoup plus que cela. On la définira prudemment comme un ensemble de pratiques et de spéculations en rapport avec la transmutation des métaux.

322. *Ibid.*, 47 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Si on définit la chimie comme la science de la constitution des corps, de leurs transformations, et de leurs propriétés, celle-ci est tout entière incluse dans l'alchimie médiévale où elle est un genre bien représenté. Jusqu'au XVII^e siècle, les noms *chymia* et *alchymia* sont rigoureusement synonymes.

άλλων, και στον διαχωρισμό της από την «αρχαία χημεία» και τη συρρίκνωση της αλχημείας, στον δημόσιο λόγο, σε χιμαιρική χρυσοποιητική τέχνη. Αποδίδοντας στην έννοια της μεταλλικής μεταστοιχείωσης την πολυσημία της, κατά τον Halleux, μπορούμε να ενεργοποιήσουμε εκ νέου, στις ιστορικές ανακατασκευές μας, την πολυσημία της ίδιας της αλχημείας, χωρίς να παραγνωρίζουμε τις ειδοποιούς διαφορές της, σε μια διαχρονική θέαση, από τη σύγχρονη χημεία και, σε μια συγχρονική θέαση, από τα άλλα πεδία γνώσης τα οποία διέτεμνε ή ζώνες των οποίων επικάλυπτε. Η αλχημεία «περιέχει τη σύγχρονη χημεία», ως δυνατότητα, «αλλά και πολλά περισσότερα από αυτήν»³²³.

Δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο στο γαλλικό λήμμα της *Wikipedia*. Στη δεύτερη παράγραφο, οι συντάκτες διευκρινίζουν ότι η πρακτική της αλχημείας, καθώς και οι λιγότερο αφηρημένες θεωρίες περί της ύλης στις οποίες αυτή η πρακτική θεμελιωνόταν «συνοδεύονται πάντοτε, ιδίως από την Αναγέννηση και μετά, από εικοτολογίες (*spéculations*) φιλοσοφικές, μυστικιστικές ή πνευματικές»³²⁴. Αφιερώνουν δύο εκτενείς υποενότητες στην ελληνο-αιγυπτιακή και τη βυζαντινή αλχημεία, κάτι που δεν συνηθίζεται σε εγκυκλοπαιδικά λήμματα. Παραθέτουν συνοπτικά, επίσης, στο πρώτο τμήμα της υποενότητας περί των «διαφορετικών ερμηνειών της αλχημείας» (“*Différentes interprétations de l’alchimie*”) μια σειρά από αλχημικές «φυσικές θεωρίες», και δη τη σωματιδιακή θεωρία, τη θεωρία περί του υδραργύρου ως ρίζας όλων των μετάλλων, τη θεωρία των τεσσάρων στοιχείων και των δύο αρχών (θείο και υδράργυρος), τη θεωρία των τριών θεμελιωδών ουσιών (θείο, υδράργυρος, άλας) και την παμψυχιστική θεωρία, κατά την οποία τα υλικά σώματα διατρέχονται από ένα κοινό πνεύμα και ζωογονούνται από μια «ψυχή του κόσμου». Στην κατακλείδα, όμως, του ίδιου αυτού τμήματος αποφαινόμενοι ότι «μετά από τον 19^ο αιώνα, η ατομική θεωρία υποβίβασε την αλχημεία στη θέση της ψευδοεπιστήμης». Αντί για κάποια διασάφηση, προσθέτουν μονάχα ότι «παραδόξως, η πυρηνική φυσική κατέδειξε ότι οι μεταστοιχειώσεις των μετάλλων είναι δυνατές», χωρίς καν να αποποιηθεί μάλιστα και τον ίδιο τον αλχημικό όρο «μεταστοιχείωση», παρότι οι «αλχημικές θεωρίες έχουν διαψευστεί»³²⁵. Εδώ, η πρόταξη της μεταστοιχείωσης, ως ουσιώδους χαρακτηριστικού, καθιστά την αλχημεία μια διάρθρωση

323. *Ibid.*, 49: Elle contient la chimie moderne, mais beaucoup plus que cela.

324. “Alchimie” [*Wikipedia*]: La pratique de l’alchimie et des théories de la matière sur lesquelles elle se fonde, sont parfois accompagnées, notamment à partir de la Renaissance, de spéculations philosophiques, mystiques ou spirituelles.

325. *Ibid.*: Depuis le XIX^e siècle, la théorie atomique a relégué l’alchimie au rang de pseudoscience. Paradoxalement, la physique nucléaire a montré que les transmutations de métaux sont possibles, reprenant d’ailleurs le terme, même si les théories alchimiques ont été réfutées.

θεωριών που καταρρίπτεται, με ένα χτύπημα στον πυρήνα της, από μια άλλη, νεώτερη διάρθρωση και αποκαλύπτεται ως ένας παραπλανητικός αντικατοπτρισμός του επίσταθου.

Ακόμα χειρότερα, σε κάποια σημεία του γαλλικού λήμματος της *Wikipedia*, η ιδιοσυστασία της αλχημείας φαίνεται να οφείλεται περισσότερο στις θρησκευτικές ή εσωτεριστικές πτυχές της. Η υποενότητα για την «ορολογία και τις τροπικότητες έκφρασης» (“Terminologie et modalités d’expression”) της αλχημείας ξεκινάει με τη διαβεβαίωση ότι «ως γνώση εσωτεριστική, τα αλχημικά κείμενα έχουν την ιδιορρυθμία ότι είναι κωδικοποιημένα»³²⁶. Αυτή η έφεση προς την απόκρυψη, την ποιητική και αλληγορική γλώσσα, αιτιολογείται, όχι με τη συνεκτίμηση ενός πιθανού οικονομικού κινήτρου, και πιο συγκεκριμένα, όπως μας υπενθύμισε ο Henry Leicester, σε ένα από τα λήμματα που μας απασχόλησαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, της μέριμνας των χειρωνακτών αλχημιστών να προστατεύουν την τεχνογνωσία τους από τους ανταγωνιστές τους, αλλά με την επίκληση μονάχα της ανάγκης να αποτραπεί η παρείσφρηση μη μνημένων στα ενδότερα της αλχημικής γνώσης³²⁷, μια επίκληση η οποία προϋποθέτει τη σιωπηρή, και ατεκμηρίωτη, ταύτιση των άτυπων συστημάτων μαθητείας των αλχημιστών με τις μνητικές συμβάσεις των μυστηριακών λατρειών της αρχαιότητας ή των νεώτερων μυστικών εταιρειών. Το δεύτερο τμήμα, επίσης, της υποενότητας για τα οφέλη που απέφερε η αλχημεία (“Apports de l’alchimie”), όπου καταγράφονται οι «επιστημονικές ανακαλύψεις από τους αλχημιστές» (“Découvertes scientifiques par les alchimistes”) εισάγεται με μια φράση του Jacques Bergier: «η αλχημεία είναι η μοναδική παραθρησκευτική πρακτική που έχει στ’ αλήθεια εμπλουτίσει τη γνώση μας για το πραγματικό»³²⁸.

Οι συντάκτες του λήμματος παραπέμπουν για αυτήν τη φράση σε μια από τις σελίδες ενός βιβλίου τιτλοφορούμενου *Alchimie, science et sagesse* («Αλχημεία, επιστήμη και σοφία») που τυπώθηκε το 1967 ως 24^{ος} τόμος της σειράς “Encyclopédie Planète”³²⁹. Η τελευταία ήταν ένα από τα εκδοτικά σχέδια που δρομολογήθηκαν, κατά τη δεκαετία του 1960, με επίκεντρο το περιοδικό για τον «φανταστικό ρεαλισμό» *Planète*³³⁰. Ιθύνον νους του περιοδικού και των

326. *Ibid.*: En tant que connaissance ésotérique, les textes alchimiques possèdent la particularité d’être codés.

327. *Ibid.*: Les codes employés par les anciens alchimistes étaient destinés à empêcher les profanes d’accéder à leurs connaissances.

328. *Ibid.*: Comme le dit Jacques Bergier, «l’alchimie est la seule pratique para-religieuse ayant enrichi véritablement notre connaissance du réel».

329. *Ibid.*, σημ. 251.

330. Για το έντυπο αυτό βλ. Damien Karbovnik, “L’ésotérisme grand public: Le Réalisme Fantastique et sa réception: Contribution à une sociologie de l’occulture” (διδασκαρική διατριβή, Université Paul Valéry –

εκδοτικών δορυφόρων του ήταν ο Louis Pauwels, ένας δημοσιογράφος και συγγραφέας που μαζί με τον Jacques Bergier είχαν εξαγγείλει, το 1960, δημοσιεύοντας το βιβλίο *Le matin des magiciens* («Η αυγή των μάγων»), την ίδρυση του «φανταστικού ρεαλισμού», μιας νέας νεο-αποκρυφιστικής «σχολής σκέψης» που, αντί να αποβλέπει, όπως ο σουρρεαλισμός, στην εμβάθυνση στις εσοχές της συνείδησης και στους σκοτεινούς δαιδάλους του ύπνου, έθετε ως στόχο του την «υπερσυνείδηση» και την «ανώτερη εγρήγορση»³³¹, τη σύλληψη του φανταστικού ως «μιας εκδήλωσης των φυσικών νόμων», ως ένα αποτέλεσμα μιας «επαφής με την πραγματικότητα» στην αμεσότητά της, κατά πώς αυτή μπορεί να βιωθεί πριν νοθευτεί από τη μεσολάβηση του «διανοητικού λήθαργου, των εθίμων, των προκαταλήψεων, των κομπορρισμών»³³².

Το βιβλίο για την αλχημεία της σειράς “Encyclopédie Planète” ήταν η μετάφραση στα γαλλικά, από τον Andrée Ossipovitch, ενός πονήματος αρχικά γραμμένου στα γερμανικά, του *Alchemie: Sinn und weltbild* («Αλχημεία: Σημασία και κοσμοείδωλο») που είχε κυκλοφορήσει το 1960 με την υπογραφή του Titus Burckhardt. Στην πραγματικότητα, όμως, ήταν μια διασκευή του γερμανικού αυτού έργου, ώστε να μένει στο κοινό του *Planète* η εντύπωση μιας κάποιας συνήχησης με το μείγμα εσωτερισμού, επιστημονισμού, με την έννοια της εξιδανίκευσης της επιστήμης ως αποθετηρίου «μυστηρίων» και αξιοθαύμαστων ευρημάτων, και εξατομικευμένης θρησκευτικότητας που ήταν ο «φανταστικός ρεαλισμός»³³³, μέσω της αλλαγής του δεύτερου σκέλους του γενικού τίτλου, από το «Σημασία και κοσμοείδωλο», όπως ήταν στο γερμανικό πρωτότυπο, στο «Επιστήμη και σοφία», καθώς και όλων σχεδόν των τίτλων των κεφαλαίων του Burckhardt, αλλά κυρίως μέσω ενός ανθολογίου κειμένων για την αλχημεία το οποίο διαδέχεται, εν είδει παραρτήματος, τη γαλλική μετάφραση. Το πέμπτο, εκτενέστερο και τελευταίο, από τα κείμενα που αυτό το ανθολόγιο περιλαμβάνει είναι μια σύνθεση εκ νέου επεξεργασμένων αποσπασμάτων από το *Le matin des magiciens*. Από εκεί έχουν δανειστεί οι συντάκτες του λήμματος της γαλλικής Wikipedia

Montpellier 3, 2017), 211-238.

331. Louis Pauwels και Jacques Bergier, *Le matin des magiciens: Introduction au réalisme fantastique* (Paris: Gallimard, 1960), 21: C’est ce que faisaient, à leur manière, les surréalistes voici trente ans. Mais ce n’est pas, comme eux, du côté du sommeil et de l’infra-conscience que nous avons été chercher. C’est à l’autre extrémité : du côté de l’ultra-conscience et de la veille supérieure. Nous avons baptisé l’école à laquelle nous nous sommes mis, l’école du réalisme fantastique.

332. *Ibid.*, 22: Le fantastique est une manifestation des lois naturelles, un effet du contact avec la réalité quand celle-ci est perçue directement et non pas filtrée par le voile du sommeil intellectuel, par les habitudes, les préjugés, les conformismes.

333. Βλ. Karbovnik, “L’ésotérisme grand public”.

τη φράση περί της αλχημείας ως «παραθρησκευτικής πρακτικής», προσοδοφόρας από την άποψη των νέων δεδομένων που εναπόθεσε στη δεξαμενή των επιστημονικών γνώσεων³³⁴.

Πολύ περισσότερο βαρύνουσα είναι η θρησκευτική και εσωτεριστική διάσταση της αλχημείας στο σχετικό λήμμα της ιταλικής εκδοχής της *Wikipedia*. Δεν λείπει μεν η υπόμνηση ότι είναι πολλοί εκείνοι που έχουν την πεποίθηση ότι η αλχημική σκέψη αποτελεί έναν «προπομπό της σύγχρονης χημείας πριν από τη γέννηση της επιστημονικής μεθόδου», η αλχημεία ορίζεται ως ένα «αρχαίο εσωτεριστικό φιλοσοφικό σύστημα» το οποίο μετέρχεται, ως εκφραστικό του όχημα, τη «γλώσσα διάφορων πεδίων, όπως η φυσική, η αστρολογία, η μεταλλουργία και η ιατρική, αφήνοντας πολυάριθμα ίχνη στην ιστορία της τέχνης»³³⁵. Με αυτά τα πεδία δεν διασταυρώνεται ή γειτνιάζει μονάχα, ως κάτι εφάμιλλο με αυτά. Διαθλάται, επίσης, μέσα από αυτά, ως κάτι που δεν έχει την ίδια γενική υφή, ως κάτι που πηγάζει από ένα έδαφος ολότελα διαφορετικό. Τόσο οι αλχημικές διεργασίες όσο και αλχημικά σύμβολα, πέρα από το υλικό τους νόημα, που έχει να κάνει με τους υλικούς μετασχηματισμούς, διαθέτουν και ένα άλλο, ενδόμυχο νόημα, που έχει να κάνει με την «πνευματική διάπλαση»³³⁶.

Για το πνευματικό νόημα των αλχημικών γραπτών και πεπραγμένων οι συντάκτες του ιταλικού λήμματος, στην υποσημείωση που έχει εδώ επισυναφθεί³³⁷, καλούν την αναγνώστρια να συμβουλευτεί την ιταλική μετάφραση ενός από τα δεκάδες βιβλία του Omraam Mikhaël Aïvanhovan (1900-1986), ενός εσωτεριστή συγγραφέα και ηγέτη ενός σύγχρονου διεθνούς θρησκευτικού κινήματος ονόματι «Παγκόσμια Λευκή Αδελφότητα»³³⁸,

334. Βλ. Louis Pauwels και Jacques Bergier, “Visite chez l’adepte”, στο: *Alchimie, science et sagesse* [1960], του Titus Burckhardt, μετάφρ. Andrée Ossipovitch, *Encyclopédie Planète* 24 (Paris: Éditions Planète, [1967]), 219-238, 219: Nous devons enfin remarquer que l’alchimie est la seule pratique parareligieuse ayant enrichi véritablement notre connaissance du réel. Πρβλ. Pauwels και Bergier, *Le matin des magiciens*, 142 (η εμφάσεις είναι δικές μας): *D’autre part*, l’alchimie est la seule pratique parareligieuse ayant enrichi *réellement* notre connaissance du réel. Τα δύο σημεία που έχουμε τονίσει είναι αυτά που έχουν μεταβληθεί στο κείμενο του 1967.

335. “Alchimia”, στο: *Wikipedia*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 18 Μαρτίου 2022, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://it.wikipedia.org/wiki/Alchimia>>: L’alchimia è un antico sistema filosofico esoterico che si esprime attraverso il linguaggio di svariate discipline come la chimica, la fisica, l’astrologia, la metallurgia e la medicina lasciando numerose tracce nella storia dell’arte. Il pensiero alchemico è altresì considerato da molti il precursore della chimica moderna prima della nascita del metodo scientifico.

336. *Ibid.*: [...] i processi e i simboli alchemici, oltre al significato materiale, relativo alla trasformazione fisica, possiedono un significato interiore, relativo allo sviluppo spirituale

337. *Ibid.*, σημ. 5.

338. Βλ. J. Gordon Melton, “Aivanhov, Omraam Mikhael: 1900-1986”, στο: *Religions of the World: A Comprehensive Encyclopedia of Beliefs and Practices* [2002], επιμ. J. Gordon Melton και Martin Baumann, 2^η έκδ., 6 τόμ. (Santa Barbara, CA, Denver, CO, and Oxford: ABC-CLIO, 2010), 1: 59-60.

του οποίου η αρχική γαλλική έκδοση κυκλοφόρησε το 1985 και έφερε τον εύγλωττο τίτλο *Le travail alchimique ou la quête de la perfection* («Το αλχημικό έργο ή η αναζήτηση της τελειότητας»)³³⁹. Απέχοντας από οποιαδήποτε ιστορική προσέγγιση του θέματος, ο Αϊβανηον σε αυτό το βιβλίο ξεδιπλώνει, υπό τη μορφή ενός κηρύγματος, ιδέες που είχε διατυπώσει και στο έργο του *Alchimie spirituelle* («Πνευματική αλχημεία»), το 1974. «Λέγεται πάντα», έγραφε εκεί, «ότι οι αλχημιστές έψαχναν τη φιλοσοφική λίθο για να μετασχηματίσουν τα μέταλλα σε χρυσό», για να φτάσουν σε μια «φυσική μεταστοιχείωση», και ότι αυτό, όπως αρκετοί πιστεύουν, ήταν το αποκλειστικό τους μέλημα. Η φιλοσοφική λίθος, όμως, ήταν προ πάντων ένα μυστικό «για να μετασχηματιστεί επίσης η ύλη του ανθρώπου που είναι εύθραυστη, τρωτή, έκθετη σε πειρασμούς και ασθένειες»³⁴⁰, για να εκπνευματωθεί αυτή η ύλη. Κι αν η αλχημεία ήταν προσανατολισμένη σε μια τέτοια εκπνευμάτωση τότε είναι εύλογο το συμπέρασμα πως με την έλευση της σύγχρονης επιστήμης ήταν προδιαγεγραμμένη η αποκαθίλωσή της. Στο ιταλικό λήμμα, η συνοπτική ερμηνεία που παρείχαν οι συντάκτες του αγγλικού λήμματος για την παρακμή της δυτικής αλχημείας αναπαράγεται, όπως και στο ισπανικό λήμμα, με μια παρεμφερή ορολογία, αλλά η ευθύνη επιρρίπτεται στην κομβική σημασία που έκτοτε αποδόθηκε στα «αυστηρά επιστημονικά πειράματα» και στην «έννοια του υλισμού», όχι στη μαθηματοποίηση ή στην καταφρόνηση της «αρχαίας σοφίας»³⁴¹.

Η γλαφυρή απεικόνιση, που ήδη συναντήσαμε στο ισπανικό λήμμα, του ξεπεσμού της αλχημείας σε ένα ανυπόληπτο επιτήδευμα, συγκρίσιμο με τη αστρολογία και τον καββαλισμό, το οποίο αποβάλλεται από τα πανεπιστήμια, εκχυδαίζεται και καταντάει μια «επιτομή της δεισιδαιμονίας», δεσπόζει και στην ιταλική *Wikipedia*. Ενώ, όμως, στο ισπανικό λήμμα ο ευτελισμός της αλχημείας προέκυπτε από την απώλεια των ιατρικών και χημικών πρακτικών δεσμών της, εδώ προκαλείται τόσο από τη μετατροπή της σε ένα «φιλοσοφικό σύστημα χωρίς επιστημονική θεμελίωση, απομακρυσμένο από τα πειστικά ζητήματα του σύγχρονου κόσμου» όσο και από τη συρρίκνωσή της στις «υλικές μεθόδους της»³⁴².

339. Βλ. *Das Schweizer Buch* 87, no. 15 (1987): 796 (αφ. 9384).

340. Omraam Mikhaël Aïvanhov, *L'alchimie spirituelle*, τόμ. 2 του: *Œuvres complètes*, του Omraam Mikhaël Aïvanhov (Les Monts-de-Corsier: Éditions Prosveta, 1974), 101: On a toujours dit que les alchimistes cherchaient la pierre philosophale pour transformer les métaux en or, et beaucoup ont cru qu'ils ne cherchaient que cette transmutation physique. Non, la pierre philosophale n'était pas seulement un secret pour transformer les métaux en or, mais pour transformer aussi la matière de l'homme qui est fragile, vulnérable, exposée aux tentations et aux maladies.

341. "Alchimia" [*Wikipedia*]: Il declino dell'alchimia in Occidente fu causato dalla nascita della scienza moderna con i suoi richiami a rigorose sperimentazioni scientifiche ed al concetto di materialismo.

342. *Ibid.*: Ridotta ad un Sistema filosofico privo di fondamento scientifico, distante dalle pressanti faccende del mondo moderno, l'Ars magna subì il fato comune ad altre discipline esoteriche quali l'astrologia e la cabala;

Παρεμβάλλεται δε και μια υποσημείωση που οδηγεί, όποιον ενδιαφέρεται να μάθει κάτι παραπάνω για όλα αυτά, στην ιταλική μετάφραση, χωρίς μνεία στον αριθμό κάποιας συγκεκριμένης σελίδας, ενός κλασικού έργου στην παλαιότερη ιστοριογραφία της αλχημείας, της *Alchemy* του E. J. Holmyard, που εκδόθηκε, ως *Storia dell'alchimia*, το 1959, μόλις δύο χρόνια μετά από το αγγλικό της πρωτότυπο³⁴³. Για άλλη μια φορά, εντούτοις, το βιβλίο το οποίο οι συντάκτες της *Wikipedia* καταθέτουν ως τεκμήριο αποδυναμώνει μάλλον, παρά στοιχειοθετεί, τους ισχυρισμούς τους.

Αντί να χρωματίζει το τέλος της αλχημείας με δραματικές πινελιές, ο ίδιος ο Holmyard κλείνει την εξιστόρησή του συνομολογώντας ότι η δημοσίευση του *Sceptical Chymist* του Boyle ήταν το «πιστοποιητικό θανάτου» της αλχημείας, παρότι η τελευταία διατήρησε το σφρίγος της, φαινομενικά τουλάχιστον, για έναν ολόκληρο αιώνα ακόμα. Κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, μια «χημική επανάσταση» έλαβε χώρα, που επιστεγάστηκε από την ατομική θεωρία του Dalton. Κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οι χημικοί πλέον ατένιζαν στον ορίζοντα «πιο διευρυμένα και υποσχόμενα πεδία από εκείνα που είχαν καλλιεργηθεί χωρίς επιτυχία από τους αλχημιστές». Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε, αυτό μας παροτρύνει η αμέσως επόμενη πρόταση, ότι η επιστημονική χημεία χρωστάει στους αλχημιστές ένα μεγάλο μέρος από τις «πρακτικές χημικές γνώσεις» στις οποίες βασίστηκε και ότι πριν από την ανανοηματοδότηση της έννοιας του στοιχείου από τον Boyle «δεν υπήρχε τίποτα παράξενο ή ασυνεπές στην ιδέα ότι ένα μέταλλο μπορεί να μετατραπεί σε ένα άλλο»³⁴⁴.

Ο Holmyard ήταν ένας από τους κύριους εισηγητές της διάκρισης ανάμεσα στην «εξωστρεφή» ή «εξωτερική» και την «κρυμμένη» ή «εσωτερική» αλχημεία³⁴⁵, στην οποία, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, όχι σπάνια προσφεύγουν και οι λημματογράφοι των σημερινών έντυπων εγκυκλοπαιδικών έργων. Αλλά είναι, κατά τη γνώμη του, το πρακτικό σκέλος της αλχημείας, και το «αληθινά επιστημονικό πνεύμα διερεύνησης» πολλών

esclusa dagli studi universitari, l'alchimia venne banalizzata, ridotta ai suoi procedimenti materiali, e messa al bando dagli scienziati quale epitome della superstizione.

343. *Ibid.*, σημ. 70.

344. E. J. Holmyard, *Alchemy* [1957], ανατύπ. (New York, NY: Dover Publications, Inc., 1990), 273-274: The publication of *The Sceptical Chymist* was the death-warrant of alchemy, though, as we have seen, it survived in apparent vigour for another century. [...] A chemical revolution had taken place, and was finally established by Dalton's atomic theory published in the opening decade of the nineteenth century. Chemists now had in view wider and more promising fields than those cultivated without success by the alchemists. Yet it must be remembered that to the alchemists was due much of the practical chemical knowledge upon which scientific chemistry was based; and until the reorientation initiated by Boyle there was nothing strange or inconsistent in the idea that one metal might be converted into another.

345. *Ibid.*, 15: Alchemy is of a twofold nature, an outward or exoteric and a hidden or esoteric.

πρακτικών αλχημιστών, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές τους προτιμήσεις³⁴⁶, εκείνο που προσδίδει στην αλχημεία την ιστορική αξία της. Η αλχημική φιλοσοφική παραγωγή δεν πρέπει να απομονώνεται αναδρομικά από τις αλχημικές πράξεις, και συνιστά ένα γόνιμο αντικείμενο ιστορικής διερεύνησης μονάχα στη συνάφειά της με αυτές, παρά τις τριβές, ή και τα χάσματα, ανάμεσα στην «εσωτερική» και την «εξωτερική» αλχημεία.

Χωρίς να παύει να είναι ένας τομέας φυσιογνωσίας του παρελθόντος, κατά τους συντάκτες του ιταλικού λήμματος, η αλχημεία, επί της ουσίας, είναι ένας χώρος επιζήτησης μιας «μεταφυσικής και φιλοσοφικής γνώσης», με «μυστικιστικές και σωτηριολογικές συνδηλώσεις», αφού υπόσχεται, κατά βάθος, μια εμπειρία εσωτερικής ανάτασης, μια ατραπό πνευματικής χειραφέτησης για όσους την ασκούν³⁴⁷. Η «εσωτερική» αλχημεία δεν είναι μονάχα μια «κρυμμένη» αλχημεία. Είναι το προστατευόμενο ζωντανό σώμα της αλχημείας και η «εξωτερική» αλχημείας, το προστατευτικό κέλυφος. Ως μια τέτοια «αποκρυφιστική και συχνά απαγορευμένη» πρακτική και «εξερευνητική τεχνουργία» σκιαγραφείται η αλχημεία και στο λήμμα της ελληνικής *Βικιπαίδειας*. Εκτός από τη «δημιουργία υλικών με ασυνήθιστες ιδιότητες», οι αλχημιστές αποσκοπούσαν και σε μια «προσωπική βελτίωση», στην πρόσβαση στην «απόλυτη Σοφία» και την «Αθανασία». Η προσπάθεια να βρεθεί η φιλοσοφική λίθος και το ελιξίριο της ζωής είχε και ένα δεύτερο, πνευματικό νόημα: «συμβόλιζε τη μετάβαση από τη φθορά, την αρρώστια και τον θάνατο στην αφθαρσία και την Αιώνια Ζωή του σώματος και του πνεύματος». Τα κρυφά μηνύματα από τα οποία έβριθαν τα «κωδικοποιημένα κείμενα» των αλχημιστών «αναφέρονταν σε μυστικές τεχνικές είτε για την πραγματοποίηση των πειραμάτων τους είτε για την κατάκτηση των πνευματικών επιτευγμάτων τους»³⁴⁸.

Από την περιήγησή μας σε κάποιες από τις εκδοχές της *Wikipedia* διαπιστώνουμε ότι τα λήμματα περί της αλχημείας πάσχουν από κάμποσα μειονεκτήματα, έναντι των αντίστοιχων λημμάτων σε έντυπες εγκυκλοπαίδειες, τα οποία δεν μπορούν να αγνοηθούν. Είναι μεν περισσότερο ενημερωμένα βιβλιογραφικά, και υποβάλλονται σε πιο τακτικές αναθεωρήσεις, αλλά είναι πολύ λιγότερο συνεκτικά, ιδίως όταν περνάμε από τη μια εθνική εκδοχή στην

346. *Ibid.*, 164: In any case, the practical alchemists, whether Christian or Muslim, were aiming at practical ends; and though some of them were inspired by mercenary motives, others were imbued with the true scientific spirit of inquiry.

347. “Alchimia” [*Wikipedia*]: Oltre ad essere una disciplina fisica e chimica, l'alchimia implicava un'esperienza di crescita o meglio un processo di liberazione spirituale dell'operatore. In quest'ottica la scienza alchemica viene a rappresentare una conoscenza metafisica e filosofica, assumendo connotati mistici e soteriologici, [...].

348. «Αλχημεία», στο: *Βικιπαίδεια*, ηλ. έκδ., αναρτημένο χ.χ., τελευταία ανανέωση: 24 Αυγούστου 2021, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://el.wikipedia.org/wiki/Αλχημεία>>.

άλλη. Η έλλειψη συνοχής, επιπλέον, συσκοτίζεται από μια συμμετοχικότητα χωρίς πραγματική συλλογική γνώμη, σχέδιο ή στόχευση. Οι συντάκτες των λημμάτων, σε ορισμένες περιπτώσεις, αντιγράφουν τμήματα από τα αντίστοιχα λήμματα άλλων εθνικών εκδοχών, τροποποιώντας ορισμένα μονάχα σημεία ώστε να αναδεικνύονται έμμεσα διαφορετικές εστιάσεις, δίχως, όμως, να εμπλέκονται άμεσα σε μια συζήτηση ή αντιπαράθεση επί ανοικτών, ακόμα, ερωτημάτων. Μια πιο εξαντλητική ανάγνωση, από αυτήν που εδώ κάναμε, θα εντόπιζε ίσως πιο χτυπητά παραδείγματα ώστε να διαφανεί καλύτερα πως ακόμα και όταν, ενίοτε, αντιπαραβάλλονται διαφορετικές απόψεις ή οπτικές, τούτο γίνεται μάλλον για να διασκεδαστούν οι υποψίες μιας πλημμελούς αντικειμενικότητας, και όχι τόσο για να παρουσιαστεί, με μια σχετική πληρότητα, ένα πρόβλημα που παραμένει αμφιλεγόμενο. Η ροπή προς μια εξαναγκασμένη ουδετερότητα και μια λείανση των αντιθέσεων, που διέπει γενικά τα εγκυκλοπαιδικά λήμματα και συχνά υπονομεύει και την αξιοπιστία τους, αφού μπορεί να ακρωτηριάσει σοβαρά τα αντιτιθέμενα επιχειρήματα για να τα καταστήσει περισσότερο εύπεπτα ή ευπροσάρμοστα, στη *Wikipedia* είναι εντονότερη. Φαίνεται, επίσης, πως οι συντάκτες της είναι περισσότερο ευάλωτοι σε τετριμμένα κλισέ.

Ένα τέτοιο κλισέ, το οποίο έχει, αν θυμηθούμε ό,τι είδαμε στο 1^ο κεφάλαιο, μικρότερη απήχηση στους συγγραφείς εγχειριδίων γενικής χημείας και τους ληματογράφους των έντυπων λεξικών ή εγκυκλοπαιδίων γενικών γνώσεων, είναι η ιδέα περί του ενδόμυχου πνευματικού πυρήνα της αληθείας και περί της συμβολικού χαρακτήρα όχι μόνο των αλχημικών θεωριών, αλλά και των ίδιων των αλχημικών πρακτικών. Η ιδέα αυτή, που ήταν ιδιαίτερα προσφιλής, κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, σε νεο-αποκρυφιστικούς κύκλους, όπως εκείνος που συσπειρώθηκε γύρω από το περιοδικό *Planète* μετά από το κάλεσμα των Pauwels και Bergier για έναν «φανταστικό ρεαλισμό», ή εκείνος της «Παγκόσμιας Λευκής Αδελφότητας» του Αϊβανηον, είχε ήδη, κατά τα μέσα του ίδιου αιώνα, αποκτήσει κύρος, σε περισσότερο mainstream, και λιγότερο ζηλωτές, διανοούμενους στη Δύση.

Σημεία καμπής, για την παραγωγή και διάδοση μιας εικόνας της αληθείας ως πεδίου ψυχικής ή πνευματικής μεταρσίωσης και ως ενός συνόλου από συμβολικές διηγήσεις και χειρονομίες, ήταν οι σχετικές επεξεργασίες δύο συνεργατών του Sigmund Freud, του Herbert Silberer (1882-1923), ενός από τους πρώτους μαθητές και συνομιλητές του ιδρυτή της ψυχανάλυσης και μέλους της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας της Βιέννης³⁴⁹, και του Carl Gustav

349. Βλ. Alain de Mijolla, “Silberer, Herbert (1882-1923)”, στο: *International Dictionary of Psychoanalysis* [2002], επιμ. Alain de Mijolla, 3 τόμ., μετάφρ. και εμπλουτισμένη έκδ. (Farmington Hills, MI: Macmillan

Jung (1875-1961)³⁵⁰. Ο δεύτερος το 1912 ήρθε σε ρήξη με το οργανωμένο ψυχαναλυτικό κίνημα συγκροτώντας κατόπιν μια ξεχωριστή σχολή ψυχολογίας, ένα είδος «ψυχολογίας του βάθους» εδραιωμένο σε έννοιες όπως εκείνη του «συλλογικού ασυνείδητου» και του «αρχετύπου», η οποία τροφοδότησε, όχι μονάχα ανεπίγνωστα, ούτε χωρίς να έχουν εκπεμφθεί και μέσα από τις ίδιες τις γραμμές της τα κατάλληλα μηνύματα, μια ποικιλία νεο-αποκρυφιστικών ρευμάτων, ιδίως μετά από τη δεκαετία του 1970 και την άνοδο του εσωτεριστικού New Age («Νέα Εποχή») μαζικού φαινομένου³⁵¹.

2.4. Η σύγχρονη κριτική στην ερμηνεία της αλχημείας ως θρησκευτικο-φιλοσοφικού εγχειρήματος.

Τα έργα του Jung που θίγουν το πρόβλημα της αλχημείας, ως πρόβλημα κατανόησης ενός ιδιαίτερου συστήματος συμβόλων, συντάχθηκαν και δημοσιεύτηκαν, ως επί το πλείστον, κατά τις δεκαετίες του 1940 και του 1950 και από τη δεκαετία του 1970 έχουν συγκεντρωθεί στον 12^ο και τον 13^ο τόμο των «Απάντων» του στα γερμανικά (*Gesammelte Werke*), υπό τους γενικούς τίτλους *Psychologie und Alchemie* («Ψυχολογία και αλχημεία», 1972) και *Studien über alchemistische Vorstellungen* («Μελέτες περί των αλχημιστικών αναπαραστάσεων», 1978)³⁵², αντίστοιχα. Ακόμα και στις μέρες μας, υποκινούν, στον ακαδημαϊκό χώρο, εξειδικευμένες εργασίες και διατριβές³⁵³. Πολύ λιγότερο προβεβλημένο είναι το βιβλίο του Silberer *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik* («Προβλήματα του μυστικισμού και του

Reference USA, An Imprint of the Gale Group, 2005), 3: 1608-1609.

350. Βλ. Gerhard Wehr, *Carl Gustav Jung: Leben – Werk – Wirkung* [1985], 3^η εμπλουτισμένη έκδ. (Schielowsee: Telesma-Verlag, 2009).

351. Βλ. David Tacey, *Jung and the New Age* (Hove and Philadelphia, PA: Brunner-Routledge, Taylor & Francis Group, 2001)· Steve Melanson, “Jung et la mystique” (διδακτορική διατριβή, Université du Québec à Montréal, 2005).

352. Carl Gustav Jung, *Studien über alchemistische Vorstellungen* [1978], επιμ. Lilly Jung-Merker και Elisabeth Rüf, 4^η έκδ., τόμ. 13 του: *C. G. Jung: Gesammelte Werke* (Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag AG, 1993)· Jung, *Psychologie und Alchemie: Traumsymbole des Individuationsprozesses; Die Erlösungsvorstellungen in der Alchemie u.a.* [1972], επιμ. Lilly Jung-Merker και Elisabeth Rüf, 7^η έκδ., τόμ. 12 του: *C. G. Jung: Gesammelte Werke* (Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag AG, 1994).

353. Βλ. ενδεικτικά: Eckhard Frick, “C.G. Jung und die Alchemie: Die Anerkennung des Unbewussten im Nichtpsychischen”, *Analytische Psychologie* 31 (2000): 318-321· Christopher Franklin Wagner, “Of Books and Fire: Approaching the Alchemy of Carl Gustav Jung” (διδακτορική διατριβή, St. John’s College, University of Cambridge, 2018)· Stanton Marlan, *C. G. Jung and the Alchemical Imagination: Passages into the Mysteries of Psyche and Soul* (Abingdon and New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2021).

συμβολισμού του»), που κυκλοφόρησε το 1914. Το σκεπτικό αυτού του βιβλίου δεν ήταν εντελώς πρωτότυπο. Δύο προγενέστεροι συγγραφείς που επέδρασαν στην επιλογή κατεύθυνσης των ερευνών του Silberer για την αλχημεία, όπως και ο ίδιος ρητά παραδέχεται³⁵⁴, ήταν ο στρατιωτικός, αρχαιοδίφης και συλλέκτης αλχημικών παλαιοτύπων Ethan Allen Hitchcock (1798-1870)³⁵⁵ και ένας ανταποκριτής του γαλλικού περιοδικού *L'Institut*, για μια από τις συνεδριάσεις της Académie des Sciences του Institut de France, το καλοκαίρι του 1868, που υπέγραφε με το όνομα N. Landur.

Ο δεύτερος, διηγούμενος όσα διαδραματίστηκαν σε αυτήν τη συνεδρίαση, άνοιξε μια παρένθεση για να πληροφορήσει το αναγνωστικό κοινό ότι έχοντας εγκύψει και ο ίδιος στα γραπτά των αλχημιστών κατέληξε στην άποψη ότι δεν πρόκειται για «χημικούς», αλλά για «φιλοσόφους» που

είχαν μια μυστική διδασκαλία στην οποία η χημεία λειτουργεί ως ένα πέπλο, ακριβώς όπως οι εκφράσεις οι αντλημένες από την τέχνη της οικοδομικής τέχνης λειτουργούσαν ως ένα πέπλο για τον ελευθεροτεκτονισμό³⁵⁶.

Ο πρώτος, όμως, είχε καταγράψει τις θέσεις του σε ένα εκτενές πόνημα, το οποίο είχε τυπωθεί, ανώνυμα, το 1857, τιτλοφορούμενο *Remarks upon Alchemy and the Alchemists, Indicating a Method of Discovering the True Nature of Hermetic Philosophy* («Παρατηρήσεις επί [του βιβλίου] “Η αλχημεία και οι αλχημιστές”, υποδεικνύοντας μια μέθοδο για την ανακάλυψη της αληθινής φύσης της ερμητικής φιλοσοφίας») και ήταν μια απάντηση στο έργο *L'alchimie et les alchimistes* του Louis Figuier που είχε κυκλοφορεί μια διετία πριν³⁵⁷. Η αλχημεία, κατά τον Hitchcock, έπρεπε να απαλλαχθεί από την κηλίδα της ματαιοδοξίας και της φιλαργυρίας, γιατί αν τραβήξουμε την κουρτίνα και προσηλώσουμε το βλέμμα μας σε αυτό που έντεχνα κρύβεται πίσω από τις αινιγματικές ποιητικές παραβολές και τους πυκνούς καπνούς του εργαστηρίου τότε θα αντικρίσουμε μια «θρησκευτική φιλοσοφία» που δεν

354. Herbert Silberer, *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik* (Wien und Leipzig: Hugo Heller & Co., 1914), 97.

355. Βλ. I. Bernard Cohen, “Ethan Allen Hitchcock: Soldier–Humanitarian–Scholar: Discoverer of the ‘True Subject’ of the Hermetic Art”, *Proceedings of the American Antiquarian Society* 61 (1951): 29-139.

356. N. Landur, “Séances académiques: Institut de France – Académie des Sciences: Séance du 24 août 1868”, *L'Institut: I^{re} Section: Sciences Mathématiques, Physiques et Naturelles* 36, no. 1808 (1868): 273: J’ai étudié les alchimistes [...] et je suis arrivé bien vite à la conviction qu’ils ne sont pas des chimistes, mais des philosophes ayant une doctrine secrète à laquelle la chimie servait de voile, de même que les expressions empruntées à l’art de bâtir ont servi de voile à la franc-maçonnerie.

357. Βλ. Bolton, *A Select Bibliography of Chemistry*, 1: 109 και 993.

επιδίωκε, παρά μονάχα κατ' επίφαση, την κατασκευή τεχνητού χρυσού³⁵⁸.

Οι αλχημιστές, που τώρα, δυστυχώς, «σχεδόν χωρίς εξαίρεση, αναπαρίστανται ως μια δράκα ανόητων, περιπλανώμενων και απατεώνων», ήταν μια

ολόκληρη τάξη ανθρώπων, διασκορπισμένων σε πολλούς αιώνες, που αφιέρωναν πλήρως τις ζωές τους στα υψηλότερα αντικείμενα που μπορούν να απασχολήσουν την προσοχή του ανθρώπου – στη μελέτη της σοφίας, τη γνώση του Θεού και τη φύση της ανθρώπινης ψυχής³⁵⁹.

Ως συνετοί «οπαδοί του Πλάτωνα»³⁶⁰, ή ως «Προτεστάντες όταν ο προτεσταντισμός δεν μπορούσε να εκφραστεί ανοικτά», ποτέ δεν μιλούσαν ευθέως για το ζήτημα που πραγματικά τους ενδιέφερε³⁶¹, που δεν ήταν άλλο από το ερώτημα της «αλήθειας, με την ύψιστη σημασία της λέξης», του κοινού εκείνου παρονομαστή όλων των ονομάτων που χρησιμοποιούμε για το ύψιστο ανθρώπινο αγαθό, της αληθινής, όχι χειροπιαστής, αλλά θρησκευτικής και φιλοσοφικής, λύσης των αλχημικών γρίφων η οποία αλληγορικά δηλώνεται με τον όρο «λίθος των φιλοσόφων» και «δεν μπορεί να βρεθεί πουθενά άλλου στο σύμπαν παρά μονάχα στη φύση τού, πλασμένου κατ' εικόνα του Θεού, ανθρώπου»³⁶².

Μια ανάλογη γραμμή πλεύσης θα ακολουθήσει, πάνω από μισό αιώνα αργότερα, και ο Silberer, από μια διαφορετική αφετηρία, εκείνη της ερμηνείας των ονείρων και των παραμυθιών και της ψυχολογικής διερώτησης περί της κατασκευής και της λειτουργίας των συμβόλων³⁶³. Αυτό που οι αλχημιστές ασκούσαν ήταν μια μορφή θεολογίας. Όχι, όμως, μια

358. [Ethan Allen Hitchcock], *Remarks upon Alchemy and the Alchemists, Indicating a Method of Discovering the True Nature of Hermetic Philosophy; and Showing That the Search after The Philosopher's Stone Had Not for Its Object the Discovery of an Agent for the Transmutation of Metals Being Also an Attempt to Rescue from Undeserved Opprobrium the Reputation of a Class of Extraordinary Thinkers in Past Ages* (Boston, MA: Crosby, Nichols, and Company, 1857), 254: Therefore I have said that Alchemy was religious philosophy, or was so intended by the Alchemists, right or wrong, and that they were not in pursuit of gold.

359. *Ibid.*, 179: Here is an entire class of men, scattered through many centuries, devoting their whole lives to the highest objects that can engage the attention of man, – to the study of wisdom, the knowledge of God, and the nature of the human soul, – and yet, almost without exception, they are represented as a parcel of fools, vagabonds, and impostors!

360. *Ibid.*, 221: The Alchemists, or Hermetic Philosophers, appear to have been students of Plato.

361. *Ibid.*, 222 (η έμφαση στο πρωτότυπο): The Alchemists never name their *subject* directly; 224: It must be recollected that the Alchemists were Protestants, when Protestantism could not speak openly.

362. *Ibid.*, 225: [...], the genuine adepts were in pursuit of neither wealth nor worldly honors, but were searchers after truth, in the highest sense of this word; and whether we call it truth, virtue, wisdom, religion, or the knowledge of God, one answer will be found to explain all of these expressions. This one answer, or one thing, was the Philosopher's Stone, and can be found in no other thing in the universe but the nature of man, made in the image of God.

363. Silberer, *Probleme der Mystik*, 18-19.

αφηρημένη, «εικοτολογική» (spekulative) θεολογία, αφού το «περιεχόμενο της θρησκευτικής διδασκαλίας έτεινε να εισρέει στη βιωμένη εμπειρία». Να, γιατί θα έπρεπε, πράγματι, να θεωρηθούν ως «μυστικιστές»: ενεργοποιούσαν, μέσω των συμβόλων τους, την «επέκεινα ζωή» επί της γης, χωρίς, όμως, ταυτόχρονα να ακυρώνουν την ελπίδα για μια άλλη, επουράνια ζωή πέρα από τον επίγειο βίο³⁶⁴.

Η αλχημική «λίθος», κατά τον Silberer, ήταν διττή. Είχε μια ουράνια και μια γήινη όψη. Η «ουράνια λίθος» είναι η «αιώνια μακαριότητα», ή, στο χριστιανικό σύμπαν ιδεών, ο ίδιος ο Χριστός, το πρόσωπο που συντρέπει την ανθρωπότητα στην ανάβασή της προς τη μακαριότητα. Η «γήινη λίθος» είναι ο «απόκρυφος Χριστός», ο Χριστός που λανθάνει, και μπορεί να σταυρωθεί και να αναστηθεί, εντός κάθε ανθρώπινου όντος. Για το ανθρώπινο ον που οδηγεί τον «απόκρυφο Χριστό» εντός του στη σταύρωση και την ανάσταση, η εγκαθίδρυση ενός ουράνιου βασιλείου επί της γης γίνεται δυνατή, «με εκείνες τις ιδιότητες που έχουν αλληγορικά προσαφθεί στη λίθο των φιλοσόφων». Είναι με αυτό το νόημα που η «γήινη λίθος» ονομάζεται και «απεικόνιση» της «ουράνιας λίθου». Κι είναι, επίσης, με αυτό το νόημα που οι αλχημιστές διατείνονται ότι από τον μόλυβδο μπορεί, εύκολα και σύντομα, δηλαδή όχι μονάχα μετά τον θάνατο ή στην «επέκεινα ζωή», να παραχθεί η «λίθος»³⁶⁵. Μέχρι εδώ, ο Silberer δεν αποκλίνει σχεδόν καθόλου από τον Hitchcock. Η καινοτομία που θα εισάγει, όμως, είναι η συσχέτιση της ψυχαναλυτικής έννοιας του «ασυνείδητου» με τη φιλοσοφικο-θρησκευτική πλευρά της αλχημείας, ή, κατά την εξίσωση που ο ίδιος προτείνει, με το «ανώτερο» (superius) στοιχείο σε αυτήν, σε αντιδιαστολή με τη «χημικο-χειρωνακτική πλευρά» ή το «κατώτερο» (inferius) στοιχείο της, που, κατά την κρίση του, ήταν και το μόνο που οι ιστορικοί της χημείας έβλεπαν, ως τότε, στην αλχημεία³⁶⁶.

364. *Ibid.*, 105 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Ich erwähne gleich hier, daß die hermetischen Philosophen nicht spekulative Theologie trieben, sondern daß sie, wie ihren Schriften deutlich hervorgeht, den Inhalt der religiösen Lehre sich zum Erlebnis werden ließen; das was ihre Arbeit, eine Arbeit der Mystik. Alles, was der Leser in den obigen Schriftstellen vielleicht als bloß zum jenseitigen Leben gehörig aufzufassen geneigt ist, suchten sie als Mystiker schon auf Erden in sich darzustellen – unbeschadet der Hoffnung auch auf ein jenseitiges Leben.

365. *Ibid.* (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Ich vermute, daß sie deshalb von zwei „Steinen“ reden, von einem himmlischen und von einem irdischen. Der himmlische Stein ist die ewige Seligkeit, ist (soweit die christliche Vorstellungswelt in Betracht kommt) Christus, der dem Menschen zu dieser verholfen hat. Der irdische Stein ist der mystische Christus, den jeder Einzelne in sich kreuzigen und auferstehen lassen kann, womit er ein Himmelreich auf Erden erlangt mit jenen Eigenschaften, wie sie dem Stein der Weisen allegorisch beigelegt werden. Darum heißt auch der irdische Stein ein Abbild des himmlischen. Und darum heißt es auch, daß aus Blei usw. leicht und „in kurzer Zeit“ der Stein herzustellen sei, d. i. nicht erst nach dem Tode.

366. *Ibid.*, 96: Für uns, die wir von den philosophischen Voraussetzungen der Alchemie wissen, ist es am Ende nicht erstaunlich, daß neben der chemisch-handwerklichen auch die philosophisch-religiöse Seite Fortbildung und Pflege erfuhr; [...] was ich hervorheben möchte, ist bloß, daß die ehrenwerten Väter der chemischen

Η ηθική αναγέννηση στην οποία ο αλχημικός πειραματισμός κατατείνει, στο βιβλίο του Silberer, συναρτάται με την ίδια τη λειτουργία των συμβόλων, ως αινιγματικών, καταστατικά πολύσημων γεφυρώσεων ανάμεσα στο ασυνείδητο και το συνειδητό, που διατηρούν, όμως, την υφή του ασυνείδητου. Όπως και το ασυνείδητο παραμένει ανέπαφο από το πέρασμα του χρόνου, τόσο ώστε το ασυνείδητο ενός σύγχρονου ανθρώπου να μη διαφέρει, «ως προς τα θεμέλιά του», από εκείνο του αλχημιστή της ύστερης αρχαιότητας Ζώσιμου, αφού είναι το «ανθρώπινο», η «ψυχή της φυλής» που «εδώ μιλάει»³⁶⁷, έτσι και τα σύμβολα είναι το «άτρεπτο», κάτι που ουσιαστικά δεν καθορίζεται από τον συνειδητό σχεδιασμό του τάδε ή του δείνα ανθρώπινου όντος που τυγχάνει να ζει σε μια δεδομένη κοινωνία και ιστορική περίοδο, κάτι αναπόφευκτο και αναλλοίωτο, όσο και η ανθρωπινότητά του, ενώ οι ατομικές σημασιοδοτήσεις είναι το «ποικίλο» και το «τρεπτό». «Τα σύμβολα όλων των πνευματικών υψηλοφρόνων θρησκευτικών κοινοτήτων», τονίζει στον επίλογό του ο Silberer, «θέτουν μπροστά μας, τρόπον τινά, τύπους της αλήθειας». Το σημαντικό δεν είναι η ατομική, κάθε φορά, αποκρυπτογράφηση των συμβόλων, η «ενική αλήθεια» που μπορεί να αντιστοιχηθεί σε αυτά. Είναι ο πλούτος, η ολότητα των πιθανών ερμηνειών³⁶⁸. Γι' αυτό και δεν θα ήταν σκόπιμο οι αλχημιστές να εγκαταλείψουν την κρυπτική τους γλώσσα και να υιοθετήσουν μια γλώσσα ξεκάθαρη, η οποία «ούτε εφικτή είναι ούτε διδακτικά ενδεδειγμένη»³⁶⁹: θα πρόδιδαν τον ίδιο τον υψηλό φιλοσοφικο-θρησκευτικό σκοπό τους.

Ένας από τους στοχαστές που θα επηρεαστούν από τα βιβλία του Hitchcock και του Silberer θα είναι και ο καθηγητής φιλοσοφίας των επιστημών, από το 1940, στο Παρίσι, Gaston Bachelard (1884-1962)³⁷⁰. Στο έργο του *La formation de l'esprit scientifique* («Ο σχηματισμός του επιστημονικού πνεύματος») που τυπώθηκε το 1938 και, σύμφωνα με τον υπότιτλό του, προοριζόταν να αποτελέσει και μια «συμβολή στην ψυχανάλυση της αντικειμενικής γνώσης» (*Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*), η

Geschichte von der Alchemie bloß das „inferius“ und nicht das „superius“ sahen [...].

367. *Ibid.*, 78-79: Denn die Materie, in welcher wir vorhin arbeiteten, das Unbewußte, bleibt sich in großen Zeitläuften ziemlich gleich; das Umbewußte des Wanderers ist in seinen Grundlagen nicht viel anders als das eines heutigen Menschen oder jenes des Zosimos: es ist die Seele der Rasse, die da spricht; das „Menschliche“.

368. *Ibid.*, 256: Die Symbole aller geistig hochstehenden kultischen Gemeinschaften [...] stellen gleichsam Wahrheitstypen vor. Nicht die einzelnen Wahrheiten, die sie bedeuten mögen (oder die aus ihnen herausgedeutet werden können), sind das Wichtige, sondern die Gesamtheit aller dieser Bedeutungen. [...] Die Symbole sind das Unabänderliche, die Einzelbedeutungen sind das Bunte, das Wechselnde.

369. *Ibid.*, 108: [...] eine ganz klare Sprache sachlich gar nicht möglich und didaktisch nicht empfehlenswert ist.

370. Βλ. Jean-Michel Wavelet, *Gaston Bachelard, l'inattendu: Les Chemins d'une volonté* (Paris: L'Harmattan, 2019).

αλχημεία θα περιγραφεί, όχι ως μια «μύηση διανοητική», αλλά ως μια «μύηση ηθική». Για να είναι δίκαιη η κριτική της, πριν αποτιμηθεί «από μια άποψη αντικειμενική», για τα απτά εξαγόμενά της στο εργαστήριο, θα έπρεπε πρώτα να αποτιμηθεί «από άποψη υποκειμενική», για τις ηθικές απόρροιές της³⁷¹.

Αυτό που, κατά βάση, διακυβεύεται για τον αλχημιστή, ακόμα και όταν πειραματίζεται με τις ιδιότητες των μετάλλων, δεν είναι μια απόδειξη, αλλά ένα προσωπικό βίωμα ή δοκιμασία³⁷². Στην ίδια του την εργασία, «στην αργή και προσεκτική μεταχείριση των υλικών, στις διαλύσεις και τις κρυσταλλώσεις που εναλλάσσονται με τον ρυθμό με τον οποίο εναλλάσσονται οι μέρες και οι νύχτες», εκείνος πορίζεται τα «καλύτερα θέματα ηθικού αναστοχασμού», τα «πιο καθαρά σύμβολα μιας κλίμακας της εσωτερικής τελειότητας»³⁷³. Ενώ εκεί όπου επικρατεί το επιστημονικό πνεύμα «μια αποτυχία υλική είναι, επίσης, και μια αποτυχία διανοητική, γιατί ο επιστημονικός εμπειρισμός, ακόμα και ο πιο μετριοπαθής, παρίσταται ως ενεχόμενος σε μια διάρθρωση έλλογων υποθέσεων»³⁷⁴, στην αλχημεία, ένα πείραμα που δεν αποφέρει τους αναμενόμενους καρπούς μπορεί να επαναλαμβάνεται ως μια δοκιμασία, γιατί η «ανάκτηση του αντικειμένου είναι στην πραγματικότητα η ανάκτηση του υποκειμένου: το να ανακτάσαι κατά την περίπτωση μιας υλικής αναγέννησης»³⁷⁵. Η σχέση ανάμεσα στη χημεία και την αλχημεία είναι, κατά συνέπεια, μια σχέση «ριζικής αντίθεσης»³⁷⁶.

Ο Bachelard, αν και μνημονεύει τον Silberer ως έναν ψυχαναλυτή που κατέδειξε, «με χίλιες δυο παρατηρήσεις μοναδικά διεισδυτικές», την «ηθική αξία των διάφορων αλχημικών

371. Gaston Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique: Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective* [1938], 2^η έκδ. (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1947), 51: En effet, l'Alchimie, tout bien considéré, n'est pas tant une initiation intellectuelle qu'une initiation morale. Aussi, avant de la juger du point de vue objectif, sur les résultats expérimentaux, il faut la juger, du point de vue subjectif, sur les résultats moraux.

372. *Ibid.*, 52 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Il s'agit bien moins de *prouver* que d'*éprouver*.

373. *Ibid.*, 51: C'est au travail même, dans les lentes et douces manœuvres des matières, dans des dissolutions et les cristallisations alternatives comme le rythme des jours et des nuits, que se trouvent les meilleurs thèmes de la contemplation morale, les plus clairs symboles d'une échelle de perfection intime.

374. *Ibid.*, 49 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Il n'en va naturellement plus de même pour l'esprit scientifique : pour lui, un échec *matériel* est aussitôt un échec *intellectuel* puisque l'empirisme scientifique, même le plus modeste, se présente comme impliqué dans une contexture d'hypothèses rationnelles.

375. *Ibid.*, 52: Alors retrouver l'objet c'est vraiment retrouver le sujet : c'est se retrouver à l'occasion d'une renaissance matérielle.

376. *Ibid.*, 47 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Après toutes ces tentatives d'explication qui ne tiennent pas compte de l'*opposition* radicale de la Chimie à l'Alchimie.

συμβόλων»³⁷⁷, φαίνεται να κινείται εγγύτερα προς τον Hitchcock. Υπογραμμίζει, λ.χ., ότι η εσωτερικότητα της αλχημείας είναι η «εσωτερικότητα του υποκειμένου»: το «πρώτο μαγικό μάθημα» για τον αλχημιστή επιφυλάσσεται από μια «εμπειρία *ψυχολογικά συγκεκριμένη*»³⁷⁸. Εδώ, το ασυνείδητο δεν είναι μια καθολικότητα που κείται, άτρεπτη, στο βάθος. Στην προσέγγιση του Silberer, όμως, προδιαγράφονται κάποιες από τις κύριες παραδοχές υποβάθρου της θεωρίας περί της αλχημείας που θα αναπτύξει, μερικά χρόνια αργότερα, ο Jung³⁷⁹. Ιδίως δε, η πρόσδεση του αλχημικού συμβολισμού σε ένα οικουμενικό, εξωιστορικό και εξωκοινωνικό, ασυνείδητο και η συνακόλουθη απογύμνωση της αλχημείας από τους κυματισμούς της ιστορίας της, η υποβάθμιση της ιστορίας της σε ένα εξωτερικό κέλυφος πάνω στο οποίο χαράσσονται αδιάλειπτα, με επουσιώδεις παραλλαγές, τα ίδια συμβολικά αποτυπώματα του ίδιου εσωτερικού πυρήνα. Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ο δρόμος που χάραξε ο Silberer και διαπλάτυνε ο Jung έγινε μια πολυσύχναστη διάβαση για δημοσιολόγους διάφορων ειδικοτήτων που ήθελαν να συσκευάσουν και να πουλήσουν το αστραφτερό εμπόρευμα «αλχημεία» άκοπα, γρήγορα και μαζικά. Δεν είναι, άρα, παράξενο ότι οι ιστορικοί της αλχημείας έχουν συχνά αναγκαστεί να αναμετρηθούν με τις επιπτώσεις αυτού του προσανατολισμού.

Ήδη, από το 1948, ο Walter Pagel, σε ένα σύντομο σχετικό άρθρο του, στο περιοδικό *Isis*, είχε επισημάνει το γεγονός ότι στις δημοσιευμένες εργασίες του Jung για την αλχημεία «τα πάντα μοιάζουν να είναι ψυχολογία και συμβολισμός». Μια υπέρμετρη έμφαση αυτού του είδους θα μπορούσε να εκβάλλει σε μια «ετεροβαρή και ανιστορική ερμηνεία εκείνου που, σε κάθε περίπτωση, δεν παύει να αποτελεί ένα από τα ουσιώδη κεφάλαια στην ιστορία της επιστήμης»³⁸⁰, ήτοι, της αλχημείας. Η *Alchimie* του Titus Burckhardt, επίσης, που στην προηγούμενη υποενότητα είδαμε τους ιδρυτές του «φανταστικού ρεαλισμού» να προσεταιρίζονται, μέσω μιας αναπλασιώσής της, αλλά και της αλλαγής του υπότιτλου και των τίτλων των κεφαλαίων, είναι, ως έναν μεγάλο βαθμό, μια απάντηση στη θεωρία του Jung. Παρότι και ο ίδιος δεν αμελεί να επιστήσει, από την πρώτη κιόλας παράγραφο του

377. *Ibid.*, 52: Le psychanalyste Herbert Silberer a montré ainsi, en mille remarques d'une singulière pénétration, la valeur morale des différents symboles alchimiques.

378. *Ibid.* (η έμφαση στο πρωτότυπο): L'Alchimie est une culture intime. C'est dans l'intimité du sujet, dans l'expérience *psychologiquement concrète* qu'elle trouve la première leçon magique.

379. Βλ. Christine Maillard, "Herbert Silberer (1882-1923) et Carl Gustav Jung: Genèse et enjeux d'une théorie de l'alchimie", *Recherches Germaniques* HS 9 (2014): 79-96.

380. Walter Pagel, "Jung's Views in Alchemy", *Isis* 39 (1948): 48: Everything seems to be psychology and symbolism. [...] They may, if overemphasized, lead to a lopsided and un-historical interpretation of what remains after all one of the essential chapters in the history of science.

προλόγου του, την προσοχή των αναγνωστών του στο χάσμα ανάμεσα στην αλχημεία και τη σύγχρονη χημεία, καθώς και στο γεγονός ότι η αλχημεία δεν μπορεί να αναχθεί σε ένα είδος μεταλλουργίας³⁸¹, ο Burckhardt επιτίθεται στην ψυχογραφία των αλχημιστών ως υπνοβατών που κυνηγούν τον στόχο τους «μέσω παθητικών “προβολών” των ασυνείδητων περιεχομένων της ψυχής τους». Τουναντίον, οι «αληθινοί αλχημιστές» είχαν πλήρη επίγνωση της μεθόδου τους και ο «μεταλλουργικός τρόπος έκφρασης», η χρυσοποιητική τους τέχνη, ήταν μεν ακατανόητη για πολλούς αμύητους, αλλά διέθετε και λογική και βαθύτητα³⁸². Η αλχημεία δεν συνιστά, εκ των προτέρων, ένα εγχείρημα θεολογικό, μεταφυσικό ή ηθικό, ούτε είναι έκφανση ενός «αμιγούς πραγματισμού χωρίς πνευματική εμβάθυνση». Είναι μια «επιστήμη ή τέχνη της φύσης» στην ολότητά της, δηλαδή, τόσο των εξωτερικών, ορατών και σωματικών όσο και των εσωτερικών, ψυχικών μορφών³⁸³.

Στο μνημειώδες *Science and Civilisation in China* («Επιστήμη και πολιτισμός στην Κίνα»), ο Paul Needham, το 1983, στο 5^ο μέρος τού, αφιερωμένου στην κινεζική αλχημεία, 5^{ου} τόμου, όπου η εστίαση γίνεται στην ιατρική αλχημεία (*Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy*, «Σπαγειρική ανακάλυψη και εφεύρεση: Φυσιολογική αλχημεία»), περιέλαβε και μια εισαγωγική υποενότητα για τις «εσωτεριστικές παραδόσεις στην ευρωπαϊκή αλχημεία» (“Esoteric Traditions in European Alchemy”), η οποία καταλαμβάνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από μια κριτική παρουσίαση των σχετικών αντιλήψεων του Jung και μια σύντομη γενεαλόγησή τους, όπου εκτός από τον Landur, τον Hitchcock και τον Silberer παρελαύνουν και ορισμένοι ανοιχτά εσωτεριστές συγγραφείς, όπως η Mary Anne Atwood (1817-1910) και ο Arthur Edward Waite (1857-1942)³⁸⁴. Ο γενικός τόνος απέχει πολύ από το να είναι πολεμικός, αλλά ο συγγραφέας δεν έχει αμφιβολίες για το ότι ο ίδιος ο Jung «υποτίμησε την έκταση στην οποία η αλχημεία ενσωμάτωσε την πρωτόγονη χημεία και

381. Titus Burckhardt, *Alchemie: Sinn und Weltbild* (Olten und Freiburg im Breisgau, 1960), 7.

382. *Ibid.*, 9: [...] daß sie [i.e. die wahren Alchemisten] nicht schlafwandlerisch und durch passive ‚Projektionen‘ unbewußter Seeleninhalte ihr Ziel anstrebten, sondern eine ganz bewußte Methode befolgten, deren metallurgische Ausdrucksweise – als Kunst, die unedlen Metalle in Silber und in Gold zu verwandeln – zwar viele Uneingeweihte irregeleitet hat, an sich aber durchaus logisch und mehr als logisch, nämlich wahrhaft tiefsinnig ist.

383. *Ibid.*, 28: Die Alchemie dagegen ist in erster Linie weder theologisch (oder metaphysisch) noch ethisch eingestellt; [...] Sie verhält sich so wie eine Wissenschaft oder Kunst der Natur, denn all Zustände des inneren Bewußtseins sind für sie nur Weisen der einen ‚Natur‘, die sowohl die äußeren, sichtbaren und körperlichen, als auch die inneren, seelischen Formen umfaßt. [...] sie besteht nicht etwa aus einer bloßen Pragmatik ohne geistige Einsicht.

384. Joseph Needham, *Chemical and Chemical Technology: Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy*, συνεργ. Lu Gwei-Djen, τόμ. 5.5 του: *Science and Civilisation in China*, του Joseph Needham (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 1-20.

αργότερα παρήγε τις τεχνικές της Αναγέννησης και της σύγχρονης χημείας»³⁸⁵.

Ακόμα ίσως πιο χρήσιμη, για ό,τι εδώ μας απασχολεί, είναι μια άλλη υπόδειξη, μια δεκαετία περίπου πριν, στο 2^ο μέρος του ίδιου τόμου, με θέμα, αυτήν τη φορά, τα «σκευάσματα χρυσού και την αθανασία» (*Spagyric Discovery and Invention: Magisteries of Gold and Immortality*). Εδώ, ο Needham εισηγείται μια διάκριση ανάμεσα στην «χρυσοπλασία» (aurifiction) και τη «χρυσοποιΐα» (aurifaction). Η πρώτη είναι η εσκεμμένη απομίμηση του χρυσού, ενώ η δεύτερη είναι το πεδίο όπου δοκιμάζεται η πίστη στη δυνατότητα της μεταλλικής μεταστοιχείωσης³⁸⁶. «Χρυσοπλάστες» ήταν περισσότερο οι αλχημιστές τεχνίτες και «χρυσοποιοί» περισσότερο οι αλχημιστές φιλόσοφοι, οι οποίοι κατέφευγαν, για να δικαιολογήσουν θεωρητικά τους ισχυρισμούς τους, σε τρέχουσες, ανάμεσα στα μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού, θεωρίες περί της φύσης, και ιδίως τις αριστοτελικές, αλλά συχνά αγνοούσαν τις τεχνικές ποιοτικού ελέγχου των μετάλλων. Αντί, λοιπόν, να προεξοφλούμε έναν διχασμό της αλχημείας σε «εξωτερική» και «εσωτερική» με όρους γνωσιολογικούς ή οντολογικούς, θα ήταν καλύτερο να απονείμουμε έναν καθοριστικό ρόλο και σε μια αντίθεση κοινωνική: στο ένα άκρο, κάποια καλλιεργημένα μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων με φιλοσοφικές ανησυχίες, που στις τεχνικές των μεταλλουργών μπορούσαν να προβάλλουν το όραμά τους για μια αναδραματοποίηση της κοσμικής δημιουργίας σε κλίμακα εργαστηρίου, και από την άλλη, τεχνίτες ικανοί να κατασκευάσουν υποκατάστατα πολύτιμων μετάλλων και παράλληλα να πιστοποιήσουν έμπρακτα ότι μια ακόμα απόπειρα μετατροπής ενός κοινού μετάλλου σε χρυσό ή άργυρο δεν είχε τελεσφορήσει³⁸⁷.

Αυτή η διάκριση του Needham δεν εγκαταλείπει το γενικό σχήμα της διττής αλχημείας. Το μεταθέτει, όμως, σε έναν άλλο άξονα από εκείνον της ανθρωπολογίας ή της ψυχολογίας του βάθους, στον οποίο η ιστορία αποκαθίσταται ως το πλέον κρίσιμο έδαφος για την κατανόηση της αλχημείας, των μεταπλάσεων της και της σχέσης της με τη σύγχρονη χημεία. Μόνο και μόνο το ερώτημα των αλληλεπιδράσεων των δύο κοινωνικών ομάδων που εκπροσωπούν τις δύο διαφορετικά είδη αλχημεία, τη «χρυσοπλαστική», και περισσότερο εμπειρική, και τη «χρυσοποιητική», και περισσότερο φιλοσοφική, αλχημεία, εγείρει ένα μεγάλο φάσμα νέων

385. *Ibid.*, 13-14: There can be no doubt that Jung himself under-estimated the extent to which alchemy embodied primitive chemistry and later gave birth to the techniques of Renaissance and modern chemistry.

386. Joseph Needham, *Spagyric Discovery and Invention: Magisteries of Gold and Immortality*, συνεργ. Lu Gwei-Djen, τόμ. 5.2 του: *Science and Civilization in China*, του Joseph Needham (Cambridge: Cambridge University Press, 1974), 10-11.

387. *Ibid.*, 15-47.

ερωτημάτων που, με τη σειρά τους, απαιτούν μια λεπτομερέστερη ιστορική έρευνα και μια πλουσιότερη ιστορική συζήτηση. Όταν, μάλιστα, κυκλοφόρησαν τα δύο μέρη από τον 5^ο τόμο του *Science and Civilisation in China* στα οποία μόλις αναφερθήκαμε, μια τέτοια στροφή, προς μια κατεξοχήν ιστορική προοπτική, είχε ήδη αρχίσει να συντελείται στην ιστοριογραφία της αλχημείας. Και η ψυχολογική ερμηνεία του Silberer και του Jung δεν άργησε να δεχτεί ακόμα ισχυρότερα πλήγματα.

Το 1982, λ.χ., η Barbara Obrist, μελετώντας τα χειρόγραφα στα οποία σώζονται τέσσερις αλχημικές πραγματείες του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα, δημοσίευσε μια μονογραφία για τις απαρχές της αλχημικής εικονοποιίας στον λατινόφωνο χώρο. Στο 1^ο τμήμα του εισαγωγικού 1^{ου} κεφαλαίου, η θεωρία του Jung, και δη η θέση του ότι οι αλχημικές εικονογραφήσεις είναι εκδηλώσεις του συλλογικού ασυνειδήτου, υποβάλλεται σε κριτική³⁸⁸. Μόνο μια «αδιαφορία για το αυστηρά αλχημικό περιεχόμενο των κειμένων και την πολύπλοκη ρητορική τους» μπορεί να εξηγήσει μια τέτοια στάση, γράφει, σε ένα σημείο, η Obrist, πολλώ δε μάλλον αν σταθμιστεί σωστά το γεγονός ότι «οι συγγραφείς των μεσαιωνικών αλχημικών πραγματειών επιδεικνύουν μια συνείδηση αρκετά αναπτυγμένη των επιπέδων των προσδιορισμών και των γλωσσικών στρατηγικών»³⁸⁹. Μερικές σελίδες πιο κάτω, με την ίδια οξύτητα, η ίδια θα τονίσει ότι ο «παμψυχισμός» από τον οποίον υποτίθεται εμφορούνται συνολικά οι αλχημιστές, όπως και η θρησκευτικότητά τους, «μοιάζει προφανώς επειδή κανείς αρνείται να προσεγγίσει τα κείμενα ως προϊόντα μιας εργασίας συνειδητής»³⁹⁰.

Το 1996, τέλος, ο William R. Newman αντέκρουσε τα επιχειρήματα του Jung παίρνοντας ως παράδειγμα τα γραπτά του George Starkey (1628-1665), ενός αλχημιστή καταγόμενου από τις Βερμούδες και απόφοιτου του Harvard College, ο οποίος το 1650 μετοίκησε στο Λονδίνο και έκτοτε υπέγραφε τα αλχημικά κείμενά του με το ψευδώνυμο Eirenaeus Philalethes. Αυτά τα γραπτά είχε προσκομίσει και ο ίδιος ο Jung ως τεκμήρια για την ερμηνευτική αποτελεσματικότητα του εννοιολογικού του οπλοστασίου. Η εξέταση του Newman φανέρωσε ότι ο Starkey μετέρχεται τεχνικές απόκρυψης όπως η επινόηση κωδικών ονομασιών, η διασπορά κομματιών πληροφορίας σε άλλα κείμενα, η ελλειπτική περιγραφή

388. Barbara Obrist, *Les débuts de l'imagerie alchimique (XIV-XV^e siècles)* (Paris: Le Sycomore, 1982), 11-36.

389. *Ibid.*, 17: Les vues de Jung sur les expressions figures et les illustrations dont il fait automatiquement des manifestations de l'inconscient ne sont possibles que par l'indifférence au contenu strictement alchimique des textes et à leur rhétorique complexe. Les auteurs des traités alchimiques médiévaux font preuve d'une conscience très développée des niveaux de désignations et des stratégies de langage.

390. *Ibid.*, 23: En définitive, l'animisme de l'alchimiste – tout comme sa religiosité – semble évident parce qu'on se refuse à aborder les textes comme le produit d'un travail conscient.

των αλχημικών διεργασιών, ουσιών ή συσκευών και η παράθεση μιας πλειάδας συνωνύμων για να δηλωθεί ένα και μόνο αντικείμενο. Η κρυπτική αλχημική ιδιόλεκτος ήταν μια κωδικοποιημένη χημική γλώσσα γειωμένη σε πολύ πραγματικές οντότητες στον χώρο του εργαστηρίου· όχι μια μεταφορική ψευδοχημική γλώσσα που μεταβιβάζει δονήσεις από τα βάθη του ανθρώπινου ψυχισμού³⁹¹.

Θα μπορούσε κανείς, προς υπεράσπιση του Jung, να απαντήσει στον Newman, καθώς και στην Obrist, ότι τίποτα δεν αποκλείει, κάθε άλλο, το ενδεχόμενο ένα σύμβολο να μην είναι μονοσήμαντο, να είναι μια κωδική ονομασία και ταυτόχρονα μια έκφραση του ασυνειδήτου. Αυτός ο αντίλογος αρθρώθηκε το 2003 από τον Hereward Tilton, στο βιβλίο του για την «πνευματική αλχημεία και τον ροδοσταυρισμό» στο έργο του Michael Maier (1569-1622), ιατρού, αλχημιστή, και εμπλεκόμενου στη φάρσα των ροδοσταυρικών μανιφέστων³⁹². Και από μια τέτοια αμυντική θέση, όμως, η θεωρία του Jung δεν ήταν πλέον εφικτό να διασωθεί από τα βέλη της κριτικής. Κάθε συνήγορος της όφειλε, πλέον να συνομολογήσει τη βασιμότητα των αιτιάσεων:

Αποφεύγοντας συνειδητά μια ιστορική ανάλυση της αλχημικής γραμματείας, και αντιμετωπίζοντάς τον συμβολισμό της ως μια μυθολογία άχρονων καταβολών στη συλλογική ψυχή, ο Jung απέτυχε να αιτιολογήσει ικανοποιητικά την πολιτισμική μήτρα από την οποία αναδύθηκαν και οι ίδιες οι δικές του ιδέες, και συνεπώς απέτυχε να αναγνωρίσει την εκπληκτική πολυμορφία των διαβημάτων που – για καλό ή για κακό – έχουν καταχωρηθεί μαζί υπό την επικεφαλίδα του όρου «αλχημεία»³⁹³.

Η εύστοχη κριτική των ιστορικών της αλχημείας στον Jung, το είπαμε ήδη, ήταν κομμάτι μιας ευρύτερης μετατόπισης. Ήδη, το 1996, ο Bernard Joly, στην εισαγωγή του σε έναν θεματικό τόμο του περιοδικού *Revue d'Histoire des Sciences* για τη «θεωρία και πρακτική στην κατασκευή των αλχημικών γνώσεων» (“Théorie et pratique dans la construction des savoirs alchimiques”), παρατηρούσε ότι οι ιστορικές αφηγήσεις που αποπέμπουν την αλχημεία από την ιστορία των επιστημών, και την αντιδιαστέλλουν προς τη χημεία των τριών

391. Βλ. William R. Newman, “« Decknamen or Pseudochemical Language »?: Eirenaeus Philalethes and Carl Jung”, *Revue d'Histoire des Sciences* 49 (1996): 159-188.

392. Hereward Tilton, *The Quest for the Phoenix: Spiritual Alchemy and Rosicrucianism in the Work of Count Michael Maier (1569-1622)*(Berlin and New York, NY: Waltham de Gruyter GmbH & Co., 2003), 2-18.

393. *Ibid.*, 16: By consciously eschewing an historical analysis of alchemical literature, and treating its symbolism as a mythology of timeless origin in the collective psyche, Jung failed to give an adequate account of the cultural matrix from which his own ideas emerged, and consequently failed to recognise the bewildering diversity of endeavours that – for better or for worse – have been gathered together under the rubric of the term ‘alchemy’.

τελευταίων αιώνων με γνώμονα ακριβώς τη συμβατική διάζευξη ανάμεσα στη μη επιστημονική προνεωτερικότητα και την επιστημονική νεωτερικότητα, υποθάλλουν μια «ένοχη αδιαφορία» για την ίδια την ιστορία της αλχημείας³⁹⁴. Οι ιστορικοί των επιστημών ή της φιλοσοφίας παροτρύνονται να περάσουν επί τροχάδην δίπλα από τα σωζόμενα αποτυπώματα της αλχημείας ή να τα παρακάμψουν εντελώς, αφού «για όποιον ενδιαφέρεται για τα πεπραγμένα του ορθού λόγου, δεν υπάρχει τίποτα στις εργασίες των αλχημιστών που να είναι άξιο θέασης»³⁹⁵.

Οι εξιστορήσεις, όμως, που εξέθρεψαν την πεποίθηση ότι η ιστορία της αλχημείας προσφέρει περισσότερα θέλγητρα για τους ποιητές, τους θρησκευόμενους, τους μελετητές συμβολικών γλωσσών ή τους ψυχαναλυτές, παρά για τους ιστορικούς, προϋποθέτουν και οι ίδιες μια χρήση των ιστορικών τεκμηρίων τόσο βίαια επιλεκτική ώστε να απομονώνει, από μια μεγάλη ποικιλία πρωτογενών πηγών, μονάχα μερικά αινιγματικά κειμενικά θραύσματα, και μάλιστα αποκόποντας αυτά τα θραύσματα τόσο από τις ιστορικές συγκυρίες στις οποίες παράχθηκαν όσο και από τις φιλοσοφικές προβληματοθεσίες υπό τις οποίες μπορούν να αποκτήσουν κάποιο διαγνώσιμο νόημα. Η καταφρονητική τάση προς την ιστορία της αλχημείας δεν διαπνέει μόνο το επιμύθιο των ιστορικών αφηγήσεων που δικαιώνουν τις κυρίαρχες σημασιοδοτήσεις της αλχημείας. Διαπνέει και τη διαλογή, αλλά και την ποιότητα, των υλικών επί των οποίων τέτοιες αφηγήσεις ανεγείρονται. Η εμβάθυνση, αντίθετα, στα αλχημικά κείμενα, η συνεκτίμηση των πτυχών τους που μένουν αφανείς από τις συνήθεις οπτικές γωνίες, καθώς και η ανασυγκρότηση των πλαισίων εντός των οποίων γράφηκαν, εκτός από το να αποσοβεί τις απλουστευτικές αναπαραστάσεις, μπορεί να επιτρέψει στον ιστορικό των επιστημών να αντιληφθεί τους αλχημικούς λόγους και τις αλχημικές πρακτικές ως «εκδηλώσεις της επιστημονικής δραστηριότητας». Χωρίς να εξορίζεται στα άδυτα του εσωτερισμού, ούτε να υποβιβάζεται αναδρομικά σε ένα ακούσιο πρόδρομο στάδιο της σύγχρονης χημείας, η αλχημεία, κατ' αυτόν τον τρόπο, «αναφαίνεται ως ένα ουσιώδες ιστορικό συγκροτητικό στοιχείο του έλλογου στοχασμού περί της σύστασης της ύλης και περί του σχηματισμού των μικτών σωμάτων»³⁹⁶.

394. Bernard Joly, “Quand l’alchimie était une science: Introduction”, στο: “Théorie et pratique dans la construction des savoirs alchimiques”, ειδικό τεύχος, *Revue d’Histoire des Sciences* 49, nos. 2-3 (1996): 150: Toutes ces interprétations cultivent en effet une coupable négligence pour l’histoire de l’alchimie, [...].

395. *Ibid.*: L’alchimie offrirait de beaux restes à l’herméneute professionnel, au poète, au croyant ou au psychanalyste, mais l’historien des sciences ou de la philosophie devrait passer son chemin: il n’y aurait rien à voir dans les travaux des alchimistes pour qui s’intéresse aux œuvres de la raison.

396. *Ibid.*: [...] elles ne lisent que des textes choisis, en les détachant de surcroît de l’époque qui les fit naître et

Δύο μονάχα χρόνια μετά από τη δημοσίευση του άρθρου του Joly, τυπώθηκε το βιβλίο του Lawrence M. Principe για τον Robert Boyle, *The Aspiring Adept* («Ο επίδοξος αριστοτέχνης») και μάλιστα για τον αλχημιστή Robert Boyle, το ίδιο εκείνο ιστορικό πρόσωπο που, όπως τόσες πολλές φορές πριν είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, τελετουργικά σχεδόν, στον δημόσιο λόγο, προσφωνείται ως ιδρυτής της επιστημονικής χημείας. Στον επίλογο του βιβλίου του, ο Principe αναγνώριζε ότι πολλοί αναγνώστες θα νιώσουν άβολα με το πορτρέτο ενός Boyle που απέκρυπτε σχολαστικά, ακόμα και συντάσσοντας κωδικοποιημένες επιστολές, πληροφορίες για τα αλχημικά του πειράματα και έψαχνε τη φιλοσοφική λίθο για να διευκολυνθεί η επικοινωνία του με τους αγγέλους. Πρόσθετε, όμως, ότι με ένα λιγότερο προκατειλημμένο βλέμμα ο χριστιανισμός, η χρυσοποιία και η χημεία του Boyle θα μπορούσαν να ιδωθούν ως τμήματα μιας φυσιογνωστικής προσέγγισης πολύ πιο συνεκτικής απ' ό,τι έχουμε μάθει να μαντεύουμε. Ο ίδιος ο Boyle, τουλάχιστον, είχε μια τέτοια αξίωση συνοχής, για τις διαφορετικές αυτές πλευρές του έργου του³⁹⁷. Το 2002, ο Principe μαζί με τον Newman θα εκδώσουν την κοινή μελέτη τους για τα αλχημικά νήματα που συνδέουν τον Boyle με τον Starkey³⁹⁸, ενώ είχαν προηγηθεί, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι εργασίες της Betty Jo Teeter Dobbs και του Richard S. Westfall οι οποίες ανακινούσαν ανάλογα ερωτήματα για το έργο του Newton, που είχε δελεαστεί, για ένα μεγάλο διάστημα της σταδιοδρομίας του, από τις υποσχέσεις της χρυσοποιίας³⁹⁹. Πλέον η ενότητα ανάμεσα στις διάφορες ενασχολήσεις μιας ακόμα εμβληματικής φυσιογνωμίας της νεωτερικής πειραματικής φιλοσοφίας αποδεικνυόταν,

en les isolant des problématiques philosophiques qui leur donnaient sens. L'attention aux textes et à leur contexte permet au contraire d'éviter les démarches réductrices et conduit l'historien des sciences à reconnaître dans les discours et les pratiques alchimiques des manifestations de l'activité scientifique. Ni ésotérisme, ni pré-chimie, l'alchimie apparaît comme une essentielle composante historique de la réflexion rationnelle sur la composition de la matière et sur la formation des corps mixtes.

397. Lawrence M. Principe, *The Aspiring Adept: Robert Boyle and His Alchemical Quest* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998), 220-221. Για την πιο πρόσφατη πραγμάτευση της σχέσης ανάμεσα στη χημεία και την αλχημεία στον Boyle βλ. Antonio Clericuzio, "Boyle's Chemistry", στο: *The Bloomsbury Companion to Robert Boyle*, επιμ. Jan-Erik Jones (London and New York, NY: Bloomsbury Academic, 2020), 65-96.

398. William R. Newman και Lawrence M. Principe, *Alchemy Tried in the Fire: Starkey, Boyle, and the Fate of Helmontian Chymistry* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2002).

399. Betty Jo Teeter Dobbs, *The Foundations of Newton's Alchemy or "The Hunting of the Greene Lyon"* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975)· Richard S. Westfall, *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 281-309, 524-531· Westfall, "The Influence of Alchemy to Newton", στο: Hanen, Osler και Weyant, *Science, Pseudo-Science*, 145-169. Το πιο πρόσφατο και κατατοπιστικό βιβλίο επί του ζητήματος, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών, είναι του William R. Newman, *Newton the Alchemist: Science, Enigma, and the Quest for Nature's "Secret Fire"* (Princeton, NJ, and Oxford: Princeton University Press, 2019).

για τους ιστορικούς του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα ένα δυσεπίλυτος κόμπος⁴⁰⁰.

Καθώς έπεφτε η αυλαία του 20^{ου} αιώνα, το 1998, ο Principe και ο Newman, με τη δημοσίευση ενός αρκετά επιδραστικού άρθρου⁴⁰¹, υπενθύμισαν ότι πριν από τον 18^ο αιώνα δεν υπήρχε μια σαφής οριοθέτηση ανάμεσα στη χημεία και την αλχημεία, μέμφθηκαν ως σύμπτωμα μιας ιστοριογραφικής πλάνης την ιδέα ότι μπορεί αναδρομικά να ανιχνευτεί μια αντικατάσταση της αλχημείας από τη χημεία ή μια εξέλιξη της αλχημείας σε χημεία, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, και πρότειναν τον όρο “chymistry” («χυμική») για να καταδηλώνεται το ευρύτερο πεδίο γνώσης για τους υλικούς μετασχηματισμούς πριν από τον 18^ο αιώνα, και τον όρο “chrysopoeia” για μια ειδικότερη αναφορά σε απόπειρες μεταλλικής μεταστοιχείωσης. Μέσα από μια πληθώρα περιπτωσιακών μελετών, αλλά και από αναδιφήσεις ολοένα και μεγαλύτερης κλίμακας, η θεώρηση της αλχημείας ως ακούσιου προδρόμου της χημείας και παράλληλα ως μη επιστημονικού, ψευδοεπιστημονικού ή αντιεπιστημονικού φραγμού που έπρεπε να διαρρηχθεί για να περιβληθεί η χημεία την επιστημονική της μορφή, έχει τεθεί πια υπό μια συνολική αμφισβήτηση⁴⁰².

Το 2013, στην *Histoire de l'alchimie* («Ιστορία της αλχημείας») του Bernard Joly, η αποκοπή της σύγχρονης χημείας από την αλχημεία ανασυγκροτείται ως μια παρατεταμένη ιστορική διαδικασία, με κάποιους διακριτούς αναβαθμούς. Κατά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, η χημεία αρχίζει να μετασχηματίζεται και η ανανέωση των χημικών θεωριών συνεκφέρεται με μια αποποίηση, υπό το όνομα της «αλχημείας», των θεωριών του παρελθόντος. Κατά τον 19^ο αιώνα, η χημική πραγματικότητα της αλχημείας απωθείται και παραδίδεται στη λήθη, χάρη στην επικράτηση ενός πνεύματος επιστημονισμού, που στιγματίζει αναφανδόν τα σφάλματα των προηγούμενων αιώνων, και στην εμφάνιση ρευμάτων αποκρυφιστικών που προσοικειώνονται την αλχημεία. Κατά τον 20^ο αιώνα, καθιερώνεται τελικά μια εικόνα της αλχημείας σε πλήρη αποσύνδεση με τη σύγχρονη χημεία, στην οποία συναινούν τόσο οι ιστορικοί των επιστημών όσο και οι πρόμαχοι του εσωτερισμού⁴⁰³. Ο Didier Kahn, το 2016, θα ολοκληρώσει τη δική του ιστορική διήγηση για την αλχημεία, νοούμενη γενικά ως άρθρωση ανάμεσα σε «μια πρακτική στο εργαστήριο και σε μια θεωρία περί της ύλης – ή πιο

400. Για μια πρόσφατη συνεισφορά για την τωρινή συζήτησης γύρω από το πρόβλημα της ενότητας του έργου του Newton βλ. Scott Mandelbrote, “Beyond a Boundary: Reflections on Newton the Historian, Theologian, and Alchemist”, *Early Science and Medicine* 26 (2021): 136-151.

401. William R. Newman και Lawrence M. Principe, “Alchemy vs. Chemistry: The Etymological Origins of a Historiographical Mistake”, *Early Science and Medicine* 3 (1998): 32-65.

402. Για μια γενική παρουσίαση βλ. Lawrence M. Principe, “Alchemy Restored”, *Isis* 102 (2011): 305-312.

403. Joly, *Histoire de l'alchimie*, 171-186.

συγκεκριμένα, μιας θεωρίας που εξηγεί τις πιθανότητες μετασχηματισμών της ύλης»⁴⁰⁴, στην Ευρώπη, από τον 15^ο ως και τον 18^ο αιώνα, υπενθυμίζοντας ότι ακόμα και κατά την κορύφωση του Διαφωτισμού, η αλχημεία δεν είχε ακόμα χάσει την ακτινοβολία της στους λογίους κύκλους. Η έλευση της «νέας χημείας» του Lavoisier δεν προκάλεσε ευθέως η ίδια την οριστική καθαίρεση της αλχημείας, αν και έκτοτε, όντως, ακολούθησε μια ραγδαία πτώση της σχετικής συγγραφικής παραγωγής και η πρόσληψη της αλχημείας ως μιας από τις χίμαιρες του παρελθόντος ή ως μυστηριώδους ή αποκρυφιστικής τέχνης πρόσφορης για ρομαντικές ηρωοποιήσεις⁴⁰⁵.

Μια σειρά από ιστορικές μελέτες των τριών τελευταίων δεκαετιών, επικεντρωμένες στην περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με τα ως τότε κοινώς αποδεκτά ιστοριογραφικά μοτίβα, εκτυλισσόταν, στην Ευρώπη, η «επιστημονική επανάσταση» που θα εγκαθιστούσε τις σύγχρονες επιστήμες της φύσης και της ζωής στη θέση των μεσαιωνικών τεχνών και επιστημών, έχουν φέρει στην επιφάνεια την, ιστοριογραφικά απωθημένη, αλληλοδιήθηση των αλχημικών παραδόσεων και των ανανεωτικών τεχνολογικών, φιλοσοφικών και, ευρύτερα, κοινωνικών τάσεων. Η Pamela Smith, το 1994, υποστήριξε ότι για τον Johann Joachim Becher (1635-1682), εισηγητή της έννοιας του «φλογιστού», εφευρέτη μηχανών, αυτοδίδακτο ιατρό και μαθηματικό, αργότερα διδάκτορα και καθηγητή ιατρικής στο Πανεπιστήμιο του Mainz, και εμπορικό σύμβουλο, και επικεφαλής ενός αλχημικού εργαστηρίου, στην αυλή του εκλέκτορα Ferdinand Maria του βαυαρικού οίκου των Wittelsband, η χρυσοποιητική αλχημεία όφειλε να μετατεθεί από τη σφαίρα της μεταφυσικής και κοσμολογικής ενατένισης στη σφαίρα της καθημερινής πρακτικής επιδεξιότητας, καθώς και σε εκείνη της πολιτικής και οικονομικής διοίκησης, ώστε, «μέσω της τέχνης και του ανθρώπινου χειρισμού των πραγμάτων», να πυροδοτηθούν μακρόπνοες υλικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και να «μεταστοιχειωθούν το χρήμα και το εμπόριο σε ενάρετες υποθέσεις»⁴⁰⁶. Η Tara Nummedal, το 2007, συμπέρανε ότι, κατά την πρόιμη νεωτερικότητα,

404. Kahn, *Le fixe et le volatil*, 13-14: On pourrait toutefois proposer de définir l'alchimie d'une manière générale comme l'association d'une pratique au laboratoire et d'une théorie de la matière – ou plus précisément, d'une théorie qui explique les possibilités de transformations de la matière.

405. *Ibid.*, 155-186.

406. Pamela A. Smith, *The Business of Alchemy: Science and Culture in the Holy Roman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994): 276: Like his treatment of alchemy, which moved it from a metaphysical and cosmic enterprise to one of mundane industry, Becher's projects were concerned with the material reform of his world by art and the human manipulation of things, rather than with the unfolding of the cosmic plan. 277: By means of the theory and practice of alchemy, Becher created a space for his experience in the sphere of government and attempted to transmute money and commerce into objects of virtue.

αυτό που κυρίως έκανε τα αλχημικά εργαστήρια να ξεχωρίζουν από άλλους τόπους διανοητικής ή χειρωνακτικής εργασίας είναι ακριβώς το γεγονός ότι «καταλάμβαναν ένα έδαφος ενδιάμεσο» ανάμεσα στα παραδοσιακά εργαστήρια της χειρωνακτικής και βιοτεχνικής παραγωγής και στα «πειραματικά εργαστήρια που θα συσχετιστούν στενά με τη “νέα επιστήμη” κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα»⁴⁰⁷.

Στην ίδια ενδιάμεση, μαγματική στιβάδα θα εντάξουν την αλχημεία και οι συντάκτες των ιστορικών δοκιμίων του συλλογικού τόμου, που το 2015 επιμελήθηκε ο Sylvain Matton, με θέμα τους διάυλους ή τις ρηγματώσεις ανάμεσα στην αλχημική θεωρία και πρακτική και την αναδυόμενη μηχανική πειραματική φιλοσοφία, με τις διάφορες σωματιδιακές παραλλαγές της, κατά τον 17^ο αιώνα (*Alchimie et philosophie mécaniste*), καταδεικνύοντας, μεταξύ άλλων, ότι και οι δύο αυτές όχθες, παρότι συχνά σήμερα αναπαρίστανται ως δύο αντίπαλα στρατόπεδα στον πόλεμο της «επιστημονικής επανάστασης», είχαν εποικιστεί από λεπτολόγους πειραματιστές, όσο και από τυχοδιώκτες ή παραχαράκτες⁴⁰⁸. Η άνθιση της αλχημείας μεταξύ φιλοσοφικού οραματισμού και πρακτικής, μεταλλουργικής και ιατρικής, επίδοσης, κατά τον 14^ο αιώνα, και η ευρύτερη ακόμα διάχυσή της, κατά τον επόμενο αιώνα, σε πολλές διακλαδώσεις της ευρωπαϊκής «υψηλής κουλτούρας», από τη φιλοσοφική και θεολογική γραμματεία ως την ποίηση και το θέατρο, αλλά και στο λιγότερο υψιπετές επίπεδο της καθημερινής κοινωνικής παραγωγής, μέσω ενός μεγάλου πλήθους συνταγολογίων και τεχνικών εγχειριδίων, επισημαίνεται και από τον Antoine Calvet στην πρόσφατη ιστορική πραγματεία του για την αλχημεία κατά τον Μεσαίωνα⁴⁰⁹.

Κατά την Jennifer Rampling, η αλχημεία στην αγγλική κοινωνία, κατά τα τέλη του Μεσαίωνα και κατά την Αναγέννηση, διόλου δεν μοιάζει στον ιδεατό τύπο μιας ξεκάθαρα οριοθετημένης περιοχής με κανόνες επιμελούς απόκρυψης που καλούνταν να τηρήσουν οι μύστες και οι μυσούμενοι. Δεν άνηκε αποκλειστικά, ή κατά κύριο λόγο, ούτε στην, αποσυρμένη από τις άμεσες βιοτικές ανάγκες, επικράτεια του κοσμολογικού και θρησκευτικού στοχασμού ούτε στην ταραχώδη επικράτεια των τεχνολογικών εφαρμογών. Διέσχιζε αυτά τα περατά σύνορα «για να δημιουργήσει μια μικτή οικονομία πρακτικής

407 Nummedal, *Alchemy and Authority*, 135: On a deeper level, the most distinctive feature of alchemical laboratories was the fact that they occupied a middle ground among artisanal or industrial workspaces and the experimental laboratories that would become closely associated with the “new science” in the late seventeenth century.

408. Sylvain Matton, επιμ., *Alchimie et philosophie mécaniste: Expérimentateurs et faussaires à l'âge classique* (Paris: S.É.H.A. · Milan: Archè, 2015).

409. Calvet, *L'Alchimie au Moyen Âge*.

παρουσιάζοντας μια ποικιλία τόπων και δρώντων παραγόντων»⁴¹⁰. Οι αναγνώστες και ασκητές της έπρεπε να βρουν, πέρα από τη θαυματουργή φιλοσοφική λίθο, και τρόπους για να ζήσουν, σε χρόνο ενεστώτα, καθώς και για να νοηματοδοτήσουν τη ζωή τους. Στα ίδια τα αφηγήματα των αλχημιστών περί μιας αμετάλλακτης, ανθεκτικής στον χρόνο, ενότητας της τέχνης τους εντυλίσσεται, ξανά και ξανά, η πραγματική πολυμορφία των αλχημικών πρακτικών και αποτυπώνεται η μεταβλητότητα της αλχημείας, ως ζωντανής παράδοσης⁴¹¹.

Με ανάλογες φωτοσκιάσεις, αν και χωρίς να χαρτογραφούνται ανάλογα ενδιάμεσα εδάφη, απεικονίζεται και το διανοητικό προφίλ του Ζώσιμου του Πανοπολίτη, ενός από τους πρώτους συγγραφείς ελληνικών αλχημικών κειμένων, που έζησε μεταξύ του 3^{ου} και του 4^{ου} αιώνα Κ.Χ., στη μονογραφία του Olivier Dufault για την πρώιμη ελληνική αλχημεία, το 2019. Αντί για έναν θεουργό, εδώ μπορούμε να αντικρίσουμε έναν λόγιο που τελεί υπό την πατρωνία μιας ευκατάστατης αριστοκράτισσας και επιδιώκει να συμβιβάσει την αλχημεία με την παραδοσιακή φιλοσοφική παιδεία, μεθερμηνεύοντας, προς μια τέτοια κατεύθυνση, τα προγενέστερα αλχημικά κείμενα⁴¹². Ο Matteo Martelli, σε ένα άρθρο του, το 2017, πίσω από το ίδιο ιστορικό πρόσωπο είχε προσθέσει και το φόντο της ύστερης αιγυπτιακής ιατρικής, χρωματοποιίας και μεταλλουργίας, ως σώματα πρακτικών γνώσεων τα οποία διέσωζαν και καλλιεργούσαν οι αιγύπτιοι ιερείς⁴¹³.

Σε εκείνον, λοιπόν, τον ακαδημαϊκό ερευνητικό κλάδο όπου το παρελθόν της αλχημείας και της χημείας, στη διαπλοκή του με το παρελθόν άλλων περιοχών του επιστητού, είναι εξ ορισμού το αντικείμενο διερεύνησης, συζήτησης και ερμηνείας, οι τομές που πια χαράσσονται στις γκρίζες ζώνες ανάμεσα στην αλχημεία και τη χημεία, στη θεολογίζουσα φιλοσοφία και τον φυσιογνωστικό πειραματισμό, στην εσωτεριστική μύηση και την εργασιακή τριβή, είναι πολύ λιγότερο ευκρινείς απ' ό,τι οι στεγανές οριογραμμές που παλαιότερα διαχώριζαν τη χημεία ως νεωτερική επιστήμη από την αλχημεία ως

410. Rampling, *The Experimental Fire*, 62: Alchemy was not the province of either the secular or the religious sphere, but spilled across these permeable boundaries to create a mixed economy of practice featuring a variety of sites and actors.

411. *Ibid.*, 355: As long as alchemy remained a living tradition, it altered from moment to moment, even as its authors strove to present an image of unchanging unity. Diversity of practice was folded and refolded into a timeless narrative of coherence, through the efforts of new generations of reader-practitioners not just to make the stone, but to make a living – and to make sense.

412. Olivier Dufault, *Early Greek Alchemy, Patronage and Innovation in Late Antiquity* (Berkeley, CA: California Classical Studies, 2019).

413. Matteo Martelli, “Alchemy, Medicine and Religion: Zosimus of Panopolis and the Egyptian Priests”, *Religion in the Roman Empire* 3 (2017): 202-220.

προνεωτερική ψευδοεπιστήμη ή αντιεπιστήμη. Αυτή η νέα οπτική δεν μετριάζει αναγκαστικά την επίγνωση ότι κατά τον 17^ο και τον 18^ο αιώνα συντελέστηκαν ριζικές ανακατατάξεις στον χάρτη των επιστημών που τελικά συμπαρέσυραν και την αλχημεία στη λήθη, την ανυποληψία ή την περιθωριοποίηση. Συνεπάγεται, όμως, σίγουρα την επίγνωση ότι η διάνοιξη ενός χώρου κατάλληλου για να διαμορφωθεί η χημεία ως μια πειραματική επιστήμη, κατά τον 17^ο αιώνα, και αργότερα, κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, να αρχίσει να κατοχυρώνεται, έναντι της αλχημείας, ως μια «νέα επιστήμη», ήταν μια ιστορική διαδικασία η οποία δεν μπορεί, όπως υπογράμμιζε ήδη από το 2001 η Michela Pereira, να «ταυτιστεί αναγωγικά ούτε με τη σημασία που αποδιδόταν στον πειραματισμό, αφού σε αυτό συνέκλιναν οι αλχημιστές, οι παρακελσιανοί και οι “χημικοί”, ούτε με την εγκατάλειψη της ερμητικής ιδεολογίας»⁴¹⁴.

Ένας από τους πρωτουργούς αυτής της ιστοριογραφικής αλλαγή πλευσης, ο Principe, την ίδια χρονιά όπου κυκλοφόρησε η *Histoire* του Joly, στη δική του γενική επισκόπηση για την ιστορική διαδρομή και τις ανανοηματοδοτήσεις της αλχημείας, σημειώνει ότι ο τρόπος που οι ιστορικοί των επιστημών προσεγγίζουν και κατανοούν το εν λόγω ζήτημα έχει αλλάξει άρδην από τη δεκαετία του 1970 και μετά. Κι όμως, ακόμα και σήμερα, αυτή η, όχι και τόσο πρόσφατη πια, κριτική επανεξέταση της ιστορίας της αλχημείας, που συχνά φτάνει στο σημείο της εκ βάθρων αναθεώρησης, φαίνεται να έχει προς το παρόν μικρές, αν όχι ανεπαίσθητες, επιπτώσεις στη δημόσια πρόσληψη της αλχημείας. Η μαζική μεταστροφή των ιστορικών της αλχημείας είναι ίσως, όπως τόνιζε τότε ειρωνικά ο Principe, υπενθυμίζοντας την κοινότοπη σύνδεση της αλχημείας με την τήρηση μυστικών και την έντεχνη απόκρυψη, το «καλύτερα κρυμμένο μυστικό της αλχημείας στις μέρες μας»⁴¹⁵. Η δική μας περιήγηση στα τωρινά λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, και κυρίως στα λήμματα της *Wikipedia*, νομίζουμε πως επιβεβαιώνει αυτήν την εντύπωση.

414. Pereira, *Arcana sapienza*, 237: La creazione di uno spazio in cui la chimica come scienza sperimentale avrebbe trovato la propria definizione è un processo che dura per gran parte del XVII secolo e non può essere riduttivamente identificato né con l'importanza attribuita alla sperimentazione, su cui convergevano alchimisti, paracelsiani e “chimici”, né con l'abbandono dell'ideologia ermetica, [...].

415. Principe, *The Secrets of Alchemy*, 3: While alchemy has always been considered secret and privileged knowledge, perhaps the best-kept alchemical secret of our day is how radically our understanding of the subject has changed during the last forty years.

3. Λόγιοι, τεχνίτες, ερημίτες και εκπολιτιστές

3.1. Η φιλοσοφία μέσα στο εργαστήριο.

Από τα δύο κεφάλαια του εισαγωγικού τμήματος της διατριβής μας, αν κάτι μπορεί να διαπιστωθεί με σχετική ασφάλεια, αυτό είναι κυρίως η τωρινή μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στην τρέχουσα πρόσληψη της αλχημείας στα εγχειρίδια γενικής χημείας, αλλά και στα λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων, και την αντίστοιχη τρέχουσα πρόσληψη στην ίδια την ιστοριογραφία της χημείας και της αλχημείας. Οι λημματογράφοι των λεξικών και των εγκυκλοπαιδειών τείνουν πολύ συχνότερα, απ' ό,τι οι συγγραφείς των εγχειριδίων χημείας, να επιρρίπτουν, αναδρομικά πάντα, στην αλχημεία την κατηγορία της «ψευδοεπιστήμης» και, ιδίως οι λημματογράφοι κάποιων εθνικών εκδοχών της *Wikipedia*, να τη σκιαγραφούν ως ένα καταστατικά και ανεπανόρθωτα «εσωτερικιστικό» ή «αποκρυφιστικό» επιτήδευμα. Και οι μεν και οι δε, όμως, αξιολογούν με το ίδιο αρνητικό πρόσημο τη θεωρητική ή φιλοσοφική διάσταση της αλχημείας ως «εικοτολογία». Οι μακροπρόθεσμα ωφέλιμες εμπειρικές γνώσεις και τεχνικές των αλχημιστών πάντα μοιάζουν να έχουν προέλθει μέσα από, και ενάντια σε, ένα φιλοσοφικό σκοτάδι, πυκνό όσο και οι καπνοί των εργαστηρίων τους.

Η στερεοτυπική εικόνα του αλχημιστή που εργάζεται μέσα σε ένα ακατάστατο υπόγειο δωμάτιο, με διάσπαρτες τριγύρω μισογεμάτες κωνικές φιάλες και μισάνοιχτα σκονισμένα βιβλία, ψελλίζοντας ακατάληπτα ξόρκια, «καταραμένος, λάφυρο που ο Εωσφόρος διεκδικεί», αποδύμενος «κάθε μέρα και σε κάποιες νέες δοκιμές», με έναν «σκοτεινό καπνό» να βγαίνει από κάθε φεγγίτη του οικήματός του, απειλώντας την ασφάλεια και την υγεία των γειτόνων, για να ανακαλέσουμε εδώ μια χαρακτηριστική περιγραφή του Alexandre Dumas (1802-1870) από το θεατρικό έργο *L'Alchimiste* («Ο αλχημιστής»)⁴¹⁶, φαίνεται πως είναι αρκετά

416. Alexandre Dumas, *L'Alchimiste: Drame en cinq actes, en vers*, στο: *Caligula: Paul Jones – L'Alchimiste*, του Alexandre Dumas, τόμ. 6 του: *Théâtre complet de Alex. Dumas*, νέα έκδ. (Paris: Calmann Lévy, Éditeur, 1891), 222; GRIMALDI. Dis-moi, | Quand cesseras-tu donc, pour le bien de ton âme, | Alchimiste maudit, que Lucifer réclame, | De tenter chaque jour quelques nouveaux essais | Qui font mourir de peur tes voisins? [...] GRIMALDI. Et la fumée obscure, | Qui sortait à l'instant comme une haleine impure, | Par chaque soupirail de la maison, si bien | Qu'on criait dans la rue : « Au feu! » ce n'était rien? Το θεατρικό αυτό έργο παρουσιάστηκε, πρώτη φορά, επί σκηνής στο Théâtre de la Renaissance, που ο Dumas μαζί με τον Victor Hugo είχαν το 1838 εγκαινιάσει στο Παρίσι, στις 10 Απριλίου του 1839. Στη συγγραφή του βοήθησε, πιθανότατα, και ο Gérard de Nerval (1808-1855). Βλ. Douglas Munro, *Alexandre Dumas père: A Bibliography of Works Published in French, 1825-1900* (New York and London: Garland Publishing, Inc., 1981), 84-86· Michel Cadot, “Un drame méconnu: *L'Alchimiste*”, *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 104 (2004): 831-839.

ανθεκτική για να κλονιστεί από μια αλλαγή πλευσης σε έναν κύκλο εξειδικευμένων ιστορικών με πολύ μικρή, αντικειμενικά, επιρροή. Η λογοτεχνία, βέβαια, δεν αντανakλά παθητικά τις αξιολογήσεις που επικρατούν σε μια κοινωνία ή σε μια εποχή. Επεξεργάζεται κοινωνικούς ρόλους και τύπους προσώπων, σχέσεων, καταστάσεων και πραγμάτων έτσι όπως βιώνονται ή προβάλλονται στην καθημερινή εμπειρία, αλλά αναδεικνύει, επίσης, χάσματα, απωθημένες εκκρεμότητες και αντινομίες, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί νέες αποχρώσεις και τοποθετήσεις, που ακόμα δεν μπορούν να αναγνωριστούν κοινωνικά ως αναμενόμενες ή κανονικές⁴¹⁷.

Οι λογοτεχνικές απεικονίσεις της αλχημείας, όπως έχει δείξει πρόσφατα στη σχετική μονογραφία του ο Theodore Ziolkowski, από τον ύστερο μεσαίωνα ως τον 21^ο αιώνα, έτειναν μάλλον να διατηρούν μια σχέση αντίστροφης αναλογίας με τις ήδη αποκρυσταλλωμένες ή δεσπόζουσες, σε κάθε ιστορική συγκυρία, πολιτισμικές αναπαραστάσεις της. Κατά την περίοδο όπου η αλχημεία περιβαλλόταν με μεγαλύτερο κύρος και έξαπτε περισσότερο την περιέργεια επιφανών λογίων ή ακόμα και πολιτικών και εκκλησιαστικών αξιωματούχων, στην κεντρική και τη δυτική Ευρώπη, από τον 12^ο ως και τον 16^ο αιώνα, ήταν συχνότερη η λογοτεχνική διακωμώδηση των αλχημιστών ως απατεώνων. Όταν, κατά τους επόμενους αιώνες, η αίγλη της αλχημείας άρχισε να ξεθωιάζει, οι περιπέτειες των αλχημιστών πολύ πιο σπάνια έδιναν τροφή σε ασκήσεις έμμετρης ή πεζής γελοιογραφικής ηθογραφίας. Με τον καιρό, η εικόνα του αλχημιστή έγινε περισσότερο απόκοσμη, αλλά και περισσότερο υποβλητική. Επενδύθηκε με επιτονισμούς παρόμοιους με εκείνους που κατά τους τελευταίους αιώνες συνήθως φέρει η εικόνα του ποιητή ή του ενατενιστή στοχαστή με έντονες θεολογικές μέριμνες και προσδοκίες πνευματικής μεταρσίωσης⁴¹⁸. Ήδη από τον 17^ο αιώνα, στο έργο ορισμένων αγγλόφωνων ποιητών οι οποίοι σήμερα συγκαταριθμούνται στους κύριους εκπροσώπους του ρεύματος των «μεταφυσικών ποιητών»⁴¹⁹, καθώς και σε κάποιους από τους

417. Βλ. Raymond Williams, *The Long Revolution* (New York, NY: Columbia University Press / London: Chatto & Windus, 1961), 41-71· Pierre Macherey, *Pour une théorie de la production littéraire* (Paris: François Maspero, 1966), 142-157.

418. Βλ. Theodore Ziolkowski, *The Alchemist in Literature: From Dante to the Present* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 229.

419. Ο χαρακτηρισμός «μεταφυσικοί ποιητές» αποδόθηκε, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα, από τον Samuel Johnson (1709-1784) σε έναν χαλαρό μη συνεκτικό κύκλο ποιητών του 17^{ου} αιώνα, ο οποίος εκτείνεται σε τρεις διαδοχικές γενιές και στον οποίο εντάσσονται, μεταξύ άλλων, ο John Donne (1572-1631), ο George Herbert (1593-1633), ο Abraham Cowley (1618-1667) και ο Henry Vaughan (1621-1695). Οι ποιητές αυτοί αποκλήθηκαν «μεταφυσικοί», όχι γιατί η ποίησή τους εμπνεόταν από μια συστηματική φιλοσοφική σύλληψη του σύμπαντος, αλλά γιατί στους στίχους τους η αισθητική διάσταση συνυφαινόταν με τη διανοητική και γιατί με «πνευματώδη τρόπο» συνδύαζαν φαινομενικά ανόμοιες εικόνες και ετερογενείς ιδέες. Ήταν, δηλαδή, περισσότερο το ύφος της γραφής τους, παρά τα ίδια τα θέματα των ποιημάτων τους, εκείνο που κρίθηκε

στίχους του δημοφιλέστερου, και πιο επιδραστικού, βιβλικού έπους της αγγλικής γραμματείας, του *Paradise Lost* («Χαμένος παράδεισος») του John Milton (1608-1674), μπορούσε να ανακαλείται ως μια μεταφορική αναλογία για τη δυνατότητα μιας πνευματικής μεταστροφής, αναγέννησης και σωτηρίας⁴²⁰. Στο επίπεδο της λογοτεχνίας, ο εκτοπισμός της αλχημείας από τη δημόσια σφαίρα μεταφράστηκε σε μια απόσυρσή της στην εσωτερικότητα, στις εσοχές του ανθρώπινου πνεύματος που οι νεώτερες επιστήμες άφηναν έξω από τα όρια της δικαιοδοσίας τους, ως ζώνες απευκαταίας μεταφυσικής διερώτησης.

Στο επίπεδο, τώρα, της ίδιας της πραγματικής ζωής, αν δεν επιλέξουμε να αψηφήσουμε τη σημασία κάποιων από τα διαθέσιμα σήμερα ιστορικά τεκμήρια, η σωτηριολογική εσωτεριστική εικόνα των αλχημιστών την οποία αξιοποίησαν αλληγορικά οι «μεταφυσικοί ποιητές» του 17^{ου} αιώνα δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει με υψηλή πιστότητα την καθημερινή διαγωγή των συγκαιρινών τους αλχημιστών με σάρκα και οστά. Η ιστορική και αρχαιολογική εξέταση, λ.χ., των σωζόμενων εργαστηριακών υπολειμμάτων από το παλαιό Ashmolean Museum («Ασμόλειο Μουσείο») στην Οξφόρδη, όπου λειτούργησε το πρώτο πανεπιστημιακό εργαστήριο της πόλης, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα, αποφέρει μια εικόνα αρκετά διαφορετική⁴²¹. Τα κεραμικά χωνευτήρια, οι αποστακτήρες, οι φιάλες, και τα θραύσματα εργαστηριακού εξοπλισμού που ανακαλύφθηκαν το 1999, χρονολογούμενα μεταξύ του έτους 1683, όταν το εργαστήριο εγκαινιάστηκε, υπό τη διεύθυνση του φύλακα αρχαιοτήτων του μουσείου, και πρώτου καθηγητή «χυμικής» (“Chymistry”) στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, Robert Plot (1640-1696) με βοηθό ή «χειριστή» (“Operator”) τον Christopher White (c. 1640-1695), και του έτους 1710, όταν πιστοποιείται, από δημοσιευμένη μαρτυρία ενός επισκέπτη, η εγκατάλειψη του εργαστηρίου, φανερώνουν ότι εκείνη την περίοδο, σε αυτόν τον χώρο οργανωμένης μελέτης και διδασκαλίας, ασκήθηκε ένα είδος αλχημιστικού πειραματισμού που δεν αντιπαρέτασε την καινοτομία, το νεωτερικό παρόν και μέλλον, στην παράδοση, στο μεσαιωνικό ή αρχαίο

«μεταφυσικό». Το ανανεωμένο ενδιαφέρον, κατά τον ύστερο 18^ο αιώνα, για το έργο τους συμπίπτει με την τοπική υποχώρηση του νεοκλασικισμού, στην αγγλική ποίηση, και την άνοδο του ευρύτερου εκείνου πολιτισμικού κινήματος που, πάλι εκ των υστέρων, ονομάστηκε «ρομαντισμός». Βλ. Arthur H. Nethercot, “The Reputation of the ‘Metaphysical Poets’ During the Age of Johnson and the ‘Romantic Revival’”, *Studies in Philology* 22 (1925): 81-132· Andrew Cutrofello, “How Do We Recognize Metaphysical Poetry?”, στο: *The Insistence of Art: Aesthetic Philosophy After Early Modernity*, επιμ. Paul A. Kottman (New York, NY: Fordham University Press, 2017), 77-90.

420. Βλ. Stanton J. Linden, *Darke Hieroglyphicks: Alchemy in English Literature from Chaucer to the Restoration* (Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1996), 154-259.

421. Βλ. Marcos Martínón-Torres, “Solomon’s House: An Archaeological Study of the Old Ashmolean Chymical Laboratory in Oxford”, *Ambix* 59 (2012): 22-48.

παρελθόν.

Οι εκεί διδάσκοντες και μαθητευόμενοι μπορούσαν να εξοικειωθούν με χημικές ουσίες, όργανα και τεχνικές οι οποίες βρίσκονταν στην αιχμή της εμπειρικής φυσικο-φιλοσοφικής έρευνας, χωρίς, όμως, παράλληλα να διαρρηγνύονται οι δεσμοί με την αλχημεία των προηγούμενων αιώνων και χωρίς, πιθανότατα, να αποκλείεται ή να αποθαρρύνεται η επιδίωξη της μεταστοιχείωσης. Τα σκεύη του εργαστηρίου, όπως συνάγεται από τη χημική και ορυκτολογική σύσταση των σωζόμενων κεραμικών χωνευτηρίων, ήταν πολύ καλής ποιότητας και είχαν αγοραστεί, όχι από τοπικές πηγές, αλλά από κάποιους από τους πιο φημισμένους κατασκευαστές, εκείνης της περιόδου, στην Έσση και τη Βαυαρία. Η ανάλυση των καταλοίπων στα σκεύη αποκαλύπτει μια μεγάλη ποικιλία ουσιών (θείο, υδράργυρος, ψευδάργυρος, μολυβδούχος κρύσταλλος, οξείδιο του μαγγανίου, αντιμόνιο) και υποδεικνύει, κατά συνέπεια, μια πληθώρα διεργασιών και ένα μεγάλο εύρος δυνατών αφετηριακών ερευνητικών ερωτημάτων και τεχνολογικών εφαρμογών, από το πεδίο της παραδοσιακής, στενά νοούμενης, χρυσοποιίας ως εκείνα της ποιοτικής ανάλυσης υλικών, της υαλουργίας, της χρωματοποιίας και της παραγωγής πυροτεχνημάτων⁴²². Ακόμα περισσότερο, αυτό που ωθούσε τους χρήστες του εργαστηρίου του Ασμόλειου Μουσείου, ενός από τα πρώτα ανοιχτά στο ευρύ κοινό μουσεία στην Ευρώπη, που οικοδομήθηκε, με έξοδα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, για να στεγάσει τη συλλογή αρχαιοτήτων και σπάνιων αντικειμένων τού Elias Ashmole (1617-1692)⁴²³, να επιδίδονται στα πειράματά τους δεν ήταν μόνο μια πρόθεση διείσδυσης στα ενδότερα μυστήρια της φύσης, μέσω μιας αποκωδικοποίησης των μυστικών των υλικών μετασχηματισμών. Ήταν, επίσης, η πιθανή πρακτική ωφέλεια για την ευρύτερη κοινωνία στην οποία συμμετείχαν ενεργά⁴²⁴, από πολύ ορατές θέσεις με διαύλους στις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας.

Τα παραπάνω συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε, πριν από μια δεκαετία περίπου, ο Marcos Martín-Torres, εκκινώντας από τα σωζόμενα υπολείμματα του εξοπλισμού του εργαστηρίου του παλαιού Ασμόλειου Μουσείου, παρέχουν ένα εμπειρικό έρεισμα, που δεν μπορεί να αγνοηθεί, στην εκτίμηση ότι οι καταβολές των νεωτερικών εργαστηριακών πρακτικών ανάγονται στον αλχημικό πειραματισμό⁴²⁵. Ενισχύονται, επιπλέον, από την

422. Βλ. *ibid.*, 28-46.

423. Βλ. R. F. Ovenell, *The Ashmolean Museum: 1683-1894* (Oxford: Clarendon Press, 1986), 28-30.

424. Βλ. Martín-Torres, "Solomon's House", 47.

425. Βλ. Robert Halleux, "Observatoires, laboratoires et cabinets", στο: *La science classique: XVI^e-XVIII^e siècle: Dictionnaire critique*, επιμ. Michel Blay και Robert Halleux ([Paris]: Flammarion, 1998), 121-124.

εξέταση των σωζόμενων χειρόγραφων σημειώσεων και της αλληλογραφίας του διευθυντή του ίδιου αυτού εργαστηρίου, Robert Plot, αλλά και των πρακτικών από τις συναντήσεις της Philosophical Society («Φιλοσοφικής Εταιρείας») της Οξφόρδης⁴²⁶. Η τελευταία είχε συγκροτηθεί γύρω από τον Plot, αρχικά ως μια άτυπη λέσχη συζητήσεων για ζητήματα φυσικής φιλοσοφίας και κατόπιν, το φθινόπωρο του 1683, ως μια «επίσημη συνάντηση» με τήρηση πρακτικών και προϋποθέσεις εισδοχής για τα υποψήφια μέλη, κατά το πρότυπο της Royal Society («Βασιλική Εταιρεία») που είχε ήδη ιδρυθεί το 1660 στο Λονδίνο. Ο ίδιος ο Plot είχε γίνει δεκτός στη Royal Society το 1677, ως τακτικό μέλος, και τον Νοέμβριο του 1682 είχε εκλεγεί στη θέση του ενός εκ των δυο γραμματέων της⁴²⁷. Η Philosophical Society ήταν ο μοναδικός εθελοντικός σύνδεσμος φυσικών φιλοσόφων, με ακαδημαϊκά διαπιστευτήρια, που τότε συνεδρίαζε τακτικά στην Οξφόρδη, όχι όμως και η μοναδική δομή τακτικών συναντήσεων και εθελοντικής συνεργασίας για λογίους γενικά, κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, στην ίδια πόλη, ούτε η πρώτη, αφού κατά την περίοδο 1649-1658 υπήρχε και το «Φιλοσοφικό Κολλέγιο» (Philosophical College) ή «Όμιλος Πειραματικής Φιλοσοφίας» (Experimental Philosophy Club), η άτυπη πρόιμη εκδοχή της λονδρέζικης Royal Society, υπό τον πολυμαθή θεολόγο και κοσμήτορα του κολλεγίου του Wadham, John Wilkins (1614-1672)⁴²⁸.

Στους «Κανόνες της πρακτικής χημείας» (“Rules of Practicall Chemistry”), που σώζονται μαζί με μερικές άλλες μικρές πραγματείες του, σημειώσεις, αποσπάσματα παλαιότερων αλχημικών βιβλίων και αντίγραφα ιδιωτικών συμφωνητικών για την παρασκευή και πώληση χημικών φαρμάκων, την κοινοποίηση εφευρέσεων ή την εκμυστήρευση «αλχημικών

426. Βλ. Anna Marie Roos, “The Chymistry of “The Learned Dr Plot” (1640-96)”, στο: “Chemical Knowledge in the Early Modern World”, επιμ. Matthew Daniel Eddy, Semour H. Mauskopf, και William R. Newman, ειδικό τεύχος, *Osiris*, νέα σειρά, 29 (2014): 81-95.

427. Για τη συγκρότηση της Philosophical Society στην Οξφόρδη βλ. Anthony Wood, *The Life and Times of Anthony Wood, Antiquary, of Oxford, 1632-1695, Described by Himself: Collected From His Diaries and Other Papers*, έκδ. Andrew Clark, 3 τόμ. (Oxford: Printed for the Oxford Historical Society at the Clarendon Press, 1894), 3: 75-78· R. T. Gunther, *Dr. Plot and the Correspondence of the Philosophical Society of Oxford* [1939], τόμ. 7 του: *Early Science in Oxford*, του R. T. Gunther, ανατύπ. (London: Dawsons of Pall Mall, 1968), 347-354· Ovenell, *The Ashmolean Museum*, 34-36. Δυστυχώς, ακόμα δεν έχει γραφεί μια περιεκτική και τεκμηριωμένη σχετική μονογραφία. Ο, συγκαιρινός του Plot, Wood υποστηρίζει πως η Philosophical Society ήταν απόρροια της επισημοποίησης και της διεύρυνσης ενός κύκλου λογίων οι οποίοι άρχισαν να συναντιούνται τακτικά με κοινό σκοπό την εντρύφηση στη «χημική» (Chymistry).

428. Για αυτόν τον άτυπο όμιλο βλ. Margery Purver, *The Royal Society: Concept and Creation* (London: Routledge and Kegan Paul, 1967), 101-127· Barbara J. Shapiro, *John Wilkins 1614-1672: An Intellectual Biography* (Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1969), 123-139· Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800: The Origins of an Associational World* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 57-58.

μυστικών» στα πρώτα 94 φύλλα ενός κώδικα σήμερα φυλασσόμενου στη Βρετανική Βιβλιοθήκη στο Λονδίνο (*Londinensis Sloane* 3646)⁴²⁹, ο Plot κατηγορηματικά διατείνεται ότι η αλχημεία δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη «χυμική». Κι αυτό γιατί «κάθε αληθινό φάρμακο αν χρησιμοποιηθεί σωστά βάφει», αλλά και αντίστροφα «κάθε τι που βάφει αν χρησιμοποιηθεί σωστά είναι ένα αληθινό φάρμακο». Η αλχημεία δεν είναι η τέχνη της μεταστοιχείωσης. Είναι η τέχνη όπου επιτελείται «ένα είδος βαφής» στα κοινά μέταλλα: ο μόλυβδος, δεχόμενος το «βάμμα των φιλοσόφων», γίνεται «φιλοσοφικός χρυσός», όπως το μετάξι, αναμειγνύόμενο και ενοποιούμενο με μια χρωστική ουσία, γίνεται χρωματιστό μεταξωτό ύφασμα⁴³⁰.

Η «χυμική», εδώ, μοιάζει να εκλαμβάνεται ως μια τέχνη που ως κύριο στόχο της έχει την παρασκευή «αληθινών φαρμάκων», αλλά σε ένα άλλο σύντομο κείμενο του Plot, σωζόμενο στον ίδιο κώδικα, περί της «χημικής τέχνης» (“*De arte chimica*”), παραδίδεται, στην πρώτη κιόλας πρόταση, ένας πολύ πιο ευρύς ορισμός:

Η χημική είναι μια τέχνη η οποία άπτεται της αρχής και της προόδου και της καταστροφής των τριών βασιλείων [της φύσης] κατά τρόπο φυσικό και κατά τρόπο τεχνικό, και τούτο επιτυγχάνεται διά της σύνθεσης και της ανάλυσης. Και αποτελεί την τελειοποίηση και το συμπλήρωμα της φιλοσοφίας και της ιατρικής⁴³¹.

Εκτός, λοιπόν, από την παρασκευή «αληθινών φαρμάκων», στόχος της «χημικής» (*Chimistry*) είναι και η γνώση των φυσικών μετασχηματισμών γενικά. Ακριβέστερα: στο μέτρο όπου τελειοποιεί και συμπληρώνει την παραδοσιακή ακαδημαϊκή φιλοσοφία, χάρη στην επιδίωξη μιας τέτοιας θεωρητικής και πρακτικής κατανόησης των διαδικασιών γένεσης και φθοράς των φυσικών σωμάτων, τελειοποιεί και συμπληρώνει και την παραδοσιακή ακαδημαϊκή ιατρική.

429. Το τμήμα αυτού του κώδικα που προσγράφεται στον Plot έχει περιγραφεί από τον F. Sherwood Taylor, “The Alchemical Papers of Dr. Robert Plot”, *Ambix* 4 (1949): 67-69.

430. R. T. Gunther, έκδ., “Robert Plot: The Rules of Practicall Chemistry”, στο: Gunther, *Plot and the Correspondence of PSO*, 355: Chymistry & Alchymy cannot be separated because every true medicine if right applied tingeth & every thing yt tingeth is a true medicine if right applied. 2ly. There is no transmutation in Alchimy but a kind of dying: as in a Coloured silk the colour & ye silk are made one & unseparably mixed yet each retaines its one quality so lead remains lead & ye tincture of ye Philosophers cast upon this lead remains ye same tincture but both together make Philosophick Gold. Η έκδοση αυτής της μικρής πραγματείας, από τον Gunther, είναι αποσπασματική.

431. Αναφέρεται στην περιγραφή των περιεχομένων του *Londinensis Sloane* 3646 από τον Taylor, “The Alchemical Papers of Plot”, 68: Chimistry is an art w^{ch} toucheth the beginning and progresse and destruction of the 3 kingdoms naturally and artificially, and that per synthesin and Analysin. And is the perfection and complement of Philosophy and medicine.

Η στάση του Plot δεν ήταν μια παράδοξη εξαίρεση, κατά το τελευταίο τέταρτο του 17^{ου} αιώνα. Αντίστοιχης ευρύτητας είναι και ο ορισμός της «χυμικής» (Chymistry) που παρατίθεται στην εισαγωγική πραγματεία περί της «πρακτικής της χυμικής» την οποία ο λαϊκός ιατρός, φαρμακολόγος και συγγραφέας, επίσης, αστρολογικών, βοτανολογικών και θεολογικών έργων, William Salmon (1644-1713)⁴³² επισύναψε, ως «έκτο βιβλίο», στη δική του μετάφραση, στην καθομιλούμενη αγγλική, της *Pharmacopoeia londinensis* («Λονδρέζικη φαρμακοποιία», πρώτη έκδοση: 1678)⁴³³, του καταλόγου φαρμακευτικών ουσιών, συνταγών και οδηγιών που τυπώθηκε, στα λατινικά, πρώτη φορά το 1618, με την υπογραφή του Royal College of Physicians («Βασιλικό Κολέγιο Ιατρών»), ως ένα, επίσημα κατοχυρωμένο από τις κρατικές αρχές, πλαίσιο αναφοράς για όσους φαρμακοποιούς σκόπευαν να εργαστούν ή να πωλήσουν τα σκευάσματά τους, όχι μόνο εντός των ορίων του Λονδίνου, αλλά γενικά στο βασίλειο της Αγγλίας⁴³⁴. Η «χημεία» ή «χυμία», στα ελληνικά, από το ρήμα «χύω», ή η «παρασκευή έρμητικά», όρος που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι η ελληνική απόδοση του λατινικού *praeparatio hermetica*, ή η “*Medicina Spagyrica*” («Σπαγειρική ιατρική») στα νεώτερα λατινικά, ή, τέλος, η “*Art of Chymistry*” («τέχνη της χυμικής») στα αγγλικά, είναι (κατά τη 2^η έκδοση, του 1682, της μετάφρασης του Salmon)

εκείνη που διδάσκει πώς να αντληθεί, με τη δύναμη της φωτιάς, η ίδια η ουσία και η ζωή των

432. Για τον βίο και το έργο του Salmon βλ. Max Geshwind, “William Salmon, Quack-Doctor and Writer of Seventeenth-Century London”, *Bulletin of the History of Dentistry* 43 (1995): 73-76· Craig Ashley Hanson, *The English Virtuoso: Art, Medicine, and Antiquarianism in the Age of Empiricism* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2009), 108-121· Natalie Apelbaum, “Doron medicum—The Gift of Medicine: How a Rare 17th Century Medical Translation Positively Impacted the Community and Predicted Current Analgesic Techniques”, *Anaesthesia and Intensive Care* 49.1S (2021): 41-50.

433. Η μετάφραση του Salmon ήταν μη εγκεκριμένη και προκάλεσε δυσφορία στους ακαδημαϊκούς ιατρούς του Royal College, όπως είχε συμβεί και με την προγενέστερη μετάφραση της *Pharmacopoeia londinensis* στην καθομιλούμενη αγγλική από τον Nicholas Culpeper (1616-1654), το 1649. Ήταν, όμως, ιδιαίτερα δημοφιλής. Την έκδοση του 1678 ακολούθησαν, μέσα σε μόλις 4 δεκαετίες, 7 ακόμα εκδόσεις (το 1682, το 1685, το 1691, το 1696, το 1702, το 1707 και το 1716). Βλ. John William Knapman, *Catalogue of the Library of the Pharmaceutical Society of Great Britain*, 10^η έκδ. (London: Pharmaceutical Society of Great Britain, 1911 [1853]), 392· John B. Blake, *A Short Title Catalogue of Eighteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine* (Bethesda, MD: U.S. Department of Health, Education, and Welfare / Public Health Service / National Institutes of Health / National Library of Medicine, 1979), 349· Peter Krivatsy, *A Catalogue of Seventeenth Century Printed Books in the National Library of Medicine* (Bethesda, MD: U.S. Department of Health and Human Services / Public Health Service / National Institutes of Health / National Library of Medicine, 1989), 907 (αρ. 8934-8938)· Stanley H. Johnston, Jr., *The Cleveland Herbal, Botanical, and Horticultural Collections: A Descriptive Bibliography of Pre-1830 Works From the Libraries of the Holden Arboretum, the Cleveland Medical Library Association, and the Garden Center of Greater Cleveland* (Kent, OH, and London: Kent State University Press, 1992), 265-266 (αρ. 291), 274-275 (αρ. 301).

434. Για τη *Pharmacopoeia* του Λονδίνου βλ. Leslie G. Matthews, *History of Pharmacy in Britain*, πρόλ. Sir Henry Dale (Edinburgh and London: E. & S. Livingstone Ltd., 1962), 61-111· Claire J. Fowler, *Pharmacopoeia Londinensis 1618 and Its Descendants* (London: Royal College of Physicians, 2018).

πραγμάτων, αποφέροντας βάμματα διά της εκχύλισης· πνεύμα και έλαια διά της απόσταξης· άνθη διά της εξάχνωσης· και άλας διά της ασβεστοποίησης. [...] Ή, συνοπτικότερα, ως εξής. Είναι εκείνη που διδάσκει πώς να διαχωριστούν οι αμειξίες όλων ανεξαιρέτως των πραγμάτων (στο ορυκτό, το φυτικό ή το ζωικό βασίλειο) από τις προσμειξίες τους και πώς να εξυψωθούν αυτές οι αμειξίες ως τις υψηλότερες ζωτικές τους ενέργειες⁴³⁵.

Ο Salmon είναι αμφίβολο αν διέθετε κάποια ακαδημαϊκή κατάρτιση ως ιατρός, παρότι δεν δίστασε να συστηθεί στο εξώφυλλο της μετάφρασής του ως «καθηγητής ιατρικής». Στα μάτια των τωρινών αναγνωστών, δεν μοιάζει, ενδεχομένως, αρκετά ευυπόληπτος ή φερέγγυος ως συγγραφέας για να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στον ρόλο ενός παραδείγματος αντιπροσωπευτικού μιας ιστορικά καθοριστικής τάσης. Δεν θα δικαιολογούνταν, όμως, οι ίδιες επιφυλάξεις για τον Nicasius ή Nicaise ή Nicolas Le Febvre ή Le Fèvre ή Le Febvre (c. 1610-1669), απόφοιτο, κατά τα παιδικά του χρόνια, της προτεσταντικής ακαδημίας του Sedan, γιο ενός φαρμακοποιού της ίδιας πόλης, υπό τον οποίο εκπαιδεύτηκε και τον οποίο διαδέχθηκε στη διεύθυνση του καταστήματός του, εντεταλμένο, κατόπιν, φαρμακοποιό και διδάσκαλο της «αληθινής φαρμακολογίας, η οποία είναι η χυμική»⁴³⁶ στη γαλλική και, από το 1660, στην αγγλική ηγεμονική αυλή, επικεφαλής ενός εργαστηρίου που τότε είχε στηθεί, για λογαριασμό του, στο Παλάτι του Αγίου Ιακώβου, στο Λονδίνο, και εκλεγμένο μέλος, από τον Δεκέμβριο του 1661, της Royal Society⁴³⁷. Στο ένα από τα δύο, όλα κι όλα, έντυπα έργα για

435· William, Salmon, μετάφρ., *Pharmacopoeia Londinensis*. | Or, the NEW | LONDON Dispensatory | In VI. BOOKS. | Translated into English for the Publick Good, and | Fitted to the whole ART of Healing. | ILLUSTRATED | With the Preparations Virtues and Uses of all Simple Medicaments, Vegetable, Animal and Mineral; | Of all the Compounds, both Internal and External: and | of all the *Chymical Preparations* now in Use. | Together with some choise Medicines added by the Author. | As also, | The PRAXIS of CHYMISTRY, | As its now Exercised, fitted to the meanest Capacity. | The Second Edition corrected and amended: whereto is ad- | ded a Table of *Diseases*: & another of the College's *Errors*: | By WILLIAM SALMON, Professor of Physick [1678], 2^η έκδ. (London: Printed for Th. Dawks, Th. Basset, Jo. Wright, and Ri. Chiswell, 1682), 806 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Χημεία κ(αι) Χυμία (à Xύω fundo to melt) *The Art of CHYMISTRY, call'd also in Greek Παρασκευή Ἑρμητικά, seu Medicina Spagyrica, is that which teacheth to draw out the very essence and life of things by the force of fire, bringing forth Tinctures by extracting; Spirit and Oyls by destilling; flowers by subliming; and Salt by calcining*. [...]. Or, more briefly thus: It is that which teaches to separate the purities of all things whatsoever {in the Mineral, Vegitable [sic], or Animal Kingdoms} from their Impurities and to exalt those purities, to their highest vital Energies.

436. Dorveaux, Paul, έκδ. “Nicaise Le Febvre: A Messieurs les Apoticaire de la France” [1660], στο: “Les grands pharmaciens: XVII. L’apothicaire Le Febvre Nicaise dit Nicolas”, του Paul Dorveaux, *Bulletin de la Société d’Histoire de la Pharmacie*, 12 (1924): 354: [...] les leçons et les operations du cours de la veritable pharmacie, qui est la chymie, [...].

437. Για τον βίο και το έργο του Le Fèvre βλ. Dorveaux, “L’apothicaire Le Febvre”· E. S. de Beer, “The Earliest Fellows of the Royal Society”, *Bulletin of the Institute of Historical Research* 15 (1937-1938): 87· J. R. Partington, *A History of Chemistry*, 4 τόμ. (London: MacMillan & Co Ltd., 1961-1970), 3: 17-24· Hélène Metzger, *Les doctrines chimiques en France du début du XVII^e à la fin du XVIII^e Siècle* [1923], 2^η έκδ. (Paris: Librairie Scientifique et Technique Albert Blanchard, 1969), 62-82· Owen Hannaway, “Le Febvre, Nicaise”,

τα οποία φέρει την ευθύνη, στην *Traité de la chymie* («Πραγματεία περί χυμικής»), που πρωτοκυκλοφόρησε το 1660, και κατά την επόμενη δεκαπενταετία μεταφράστηκε στα αγγλικά, το 1662, από έναν «κύριο του βασιλικού θαλάμου» του Charles II (1630-1685), και στα γερμανικά, το 1676, από έναν ανώνυμο λόγιο⁴³⁸, ο Le Febvre υπάγει στην αρμοδιότητα της χυμικής ένα τόσο ευρύ φάσμα αντικειμένων ώστε ακόμα και η επικράτεια της ίδιας της γενικής φυσικής φιλοσοφίας να υστερεί σε έκταση έναντι εκείνης της χυμικής.

Όσοι ορίζουν τη «χυμική» ως «τέχνη των μεταστοιχειώσεων», κατά τον Le Febvre, σφάλλουν, όπως και όσοι την ορίζουν ως «τέχνη των διαχωρισμών» ή ως «τέχνη και των μεταστοιχειώσεων και των διαχωρισμών». Η μεταστοιχείωση, μιας ουσίας σε μια άλλη, και ο διαχωρισμός, μιας ουσίας από μια άλλη, δεν είναι παρά κάποια από τα «αποτελέσματα της χυμικής». Και δεν μπορεί να θεμελιωθεί στα αποτελέσματα η ειδοποιός διαφορά μιας τέχνης ή επιστήμης από τους υπόλοιπους κλάδους του γνωρίζειν. Αυτή η θεμελίωση πρέπει να γίνει στα αντικείμενα τα οποία εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της⁴³⁹. Είναι τα μικτά σώματα, γενικά,

στο: *Dictionary of Scientific Biography*, επιμ. Charles Coulston Gillispie, 16 τόμ. (New York, NY: Charles Scribner's Sons / Macmillan Library Reference USA / Simon & Schuster Macmillan, 1970-1980), 8: 130-131· Allen G. Debus, *The French Paracelsians: The Chemical Challenge to Medical and Scientific Tradition in Early Modern France* (Cambridge et al.: Cambridge University Press, 1991), 125-129· Philippe Jausaud, *Pharmaciens au Muséum: Chimistes et naturalistes* (Paris: Publications Scientifiques du Muséum, 1998), 32-38· Jean-Marc Mandosio, “Quelques aspects de l'alchimie dans les classifications des sciences et des arts au XVII^e siècle”, στο: *Aspects de la tradition alchimique au XVII^e siècle: Actes du colloque international de l'Université de Reims-Champagne-Ardenne (Reims, 28 et 29 novembre 1996)*, επιμ. Frank Greiner (Paris: S.E.H.A. / Milan: Archè, 1998), 42-49· Michel Bougard, *La chimie de Nicolas Lemery*, *De Diversis Artibus* 40 [νέα σειρά 3] (Turnhout: Brepols, 1999), 122-124· Núria Solsona-Pairó, “Los instrumentos de vidrio en los tratados de Nicaise Le Fèvre y Marie Meurdrac”, *Educación Química* 26 (2015): 152-161.

438. Συνολικά, υπήρξαν 6 γαλλικές εκδόσεις του έργου αυτού, με την τελευταία να γίνεται το 1751. Η αγγλική μετάφρασή του επανεκδόθηκε το 1664 και το 1670. Στη δευτερογενή βιβλιογραφία, οι γερμανικές εκδόσεις που έχουν καταγραφεί είναι 5 (του 1672, του 1675, του 1676, του 1685 και του 1688). Σήμερα, οι 3 από αυτές τις εκδόσεις (του 1672, του 1675 και του 1688) λανθάνουν. Η έκδοση του 1685, την οποία επιμελήθηκε ο ιατρός και αλχημιστής Johann Hiskia Cardilucius, είναι μια διορθωμένη εκδοχή της ανώνυμης μετάφρασης του 1676, με την προσθήκη εκτενών εμβόλιμων σχολίων από τον επιμελητή. Βλ. Partington, *History*, 3: 17-18· Norbert Marxer, *Praxis statt Theorie!: Leben und Werk des Nürnberger Arztes, Alchemikers und Fachschriftstellers Johann Hiskia Cardilucius (1630-1697)* (Heidelberg: Palatina Verlag, 2000), 119-121· Roy G. Neville, *The Roy G. Neville Historical Chemical Library: An Annotated Catalogue of Printed Books on Alchemy, Chemistry, Chemical Technology, and Related Subjects*, 2 τόμ. (Philadelphia, PA: Chemical Heritage Foundation, 2006), 2: 30-33· Volker Fritz Brüning, *Bibliographie der alchemistischen Literatur*, 3 τόμ. (München: K. G. Saur, 2004-2007), 1: 435 (αρ. 2343) και 482 (αρ. 2584).

439. Nicaise Le Febvre, *TRAICTÉ | DE LA | CHYMIE | TOME PREMIER. | Qui servira d'instruction & d'introduction, tant | pour l'intelligence des Autheurs qui ont traité | de la theorie de cette science en general: Que | pour faciliter les moyens de faire artistement & | methodiquement les operations qu' enseigne la | pratique de cet Art, sur les animaux, sur les ve- | getaux & sur les mineraux, sans la perte d'aucu- | ne des vertus essentielles qu'ils contiennent. / TOME SECOND. | Qui contient la suite de la preparation des sucs qui | se tirent des Vegetaux, comme aussi celle de | leurs autres parties, & celle des Mineraux. | Par N. LE FEBVRE Apoticaire ordinaire | du Roy, Distillateur Chymique de sa Maiesté, | & de Monseigneur de Metz | Duc de*

τα αντικείμενα γνώσης που αρμόζουν στη «χυμική»; Όχι, απαντάει ο Le Febvre, γιατί η «χυμική» οφείλει να επιληφθεί και των «στοιχείων», που δεν είναι μικτά, αλλά «απλά σώματα». Είναι, τότε, τα φυσικά σώματα γενικά ο κατάλληλος υποψήφιος; Η απάντηση είναι και πάλι αρνητική, γιατί «η χυμική μιλάει για, και πραγματεύεται, το καθολικό πνεύμα, το οποίο είναι απογυμνωμένο από κάθε σωματικότητα». Τα αντικείμενα της «χυμικής» δεν περιορίζονται στο σύνολο των σωμάτων που συντίθενται «από ύλη και μορφή». Περιορίζονται, ωστόσο, στην τάξη της φύσης, μένοντας μακριά από τη σφαίρα του υπερφυσικού, γιατί εκείνοι που έχουν αφιερωθεί σε «αυτήν την ωραία και ευγενή επιστήμη», σε πείσμα των διαδόσεων και των επικρίσεων περί του αντιθέτου, δεν αψηφούν τη ριζική οντολογική διαφορά ανάμεσα στον Δημιουργό και τα δημιουργήματα. «Όλα τα φυσικά πράγματα που ο Θεός ανασύρει από το Χάος μέσω της Δημιουργίας», «όλα τα δημιουργημένα πράγματα, ακόμα και εκείνα που στερούνται κάθε σωματικότητα»: ιδού ποια είναι τα αντικείμενα γνώσης που πρέπει να αναγνωριστούν ως αντικείμενα προσίδια στη «χυμική», στα οποία θεμελιώνεται η ειδοποιός διαφορά της⁴⁴⁰.

Η «χυμική» είναι μια «πρακτική και δημιουργική επιστήμη των φυσικών πραγμάτων». Σε αυτήν την πρόταση, κατά τον Le Febvre, μπορεί να συμπυκνωθεί η ουσία της. Είναι «επιστήμη», γιατί «στοχάζεται τα φυσικά πράγματα». Είναι μια «επιστήμη», όμως, που δεν αρκείται πάντα στον στοχασμό. «Μεταβάλλει κάποιες φορές τα φυσικά πράγματα διαμέσου κάποιων άλλων» και γι' αυτό μπορεί να αποκληθεί «δημιουργική και πρακτική επιστήμη». Επί της ουσίας, δεν πρόκειται, διευκρινίζει ο Le Febvre, παρά για τη «φυσική την ίδια», για τη φυσική φιλοσοφία εν γένει, με μια ζωτικής σημασίας διαφορά: είναι η φυσική φιλοσοφία εν γένει εφόσον επιδίδεται, «βάζει το χέρι της», στο «έργο», ώστε να εξετάσει έμπρακτα τις θεωρητικές αποφάνσεις, «δια συλλογισμών που έχουν θεμελιωθεί στις αισθήσεις», χωρίς να

Verneuil &c., 2 τόμ. (a Paris: Chez Thomas Iolly, 1660), 1, 9: Quelques-vns definissent la Chymie l'Art des transmutations, d'autres encore l'Art des transmutatio(n)s (et) des separations: mais comme le transmutation (et) la separation sont des effets de la Chymie; aussi ne peuvent-elles établir sa specifique (et) sa veritable differe(n)ce: Il y en a encore plusieurs autres qui la definissent de diuerses façons qui se rapportent toutes aux definitions que nous auons rapportées. C'est pourquoy il faut de necessité que nous prenions sa difference de son objet, comme nous l'auons dit cy-dessus.

440. *Ibid.*, 9-10: Quelques Autheurs donnent le corps mixte pour objet à la Chymie: mais ils se trompent; car les elemens qui sont des corps simples, sont aussi sujets à cette science. D'autres veulent que se soit le corps naturel: ceux-là se trompent aussi, puisque la Chymie parle (et) traite de l'esprit vniuersel, qui est dépouillé de toute corporeité. Je dis donc que la Chymie a pour objet toutes les choses naturelles que Dieu tira du Chaos par la Creation. Remarquez en passant, que ie n'entends pas par les choses naturelles, les corps qu'on dit ester composé de matiere (et) de forme: mais que i'entends toutes les choses créées, quoy que priuées de tout corps; ainsi l'opposition des choses naturelles aux supernaturelles, mettra la difference entre le Createur (et) les creatures, pour effacer le reproche qui se fait à ceux qui font profession de cette belle (et) noble science.

καθηλώνεται σε έναν «καθαρό και απογυμνωμένο στοχασμό»⁴⁴¹. Η «χυμική» είναι η φιλοσοφία που έχει ως αντικείμενό της το σύνολο της επικράτειας των «δημιουργημένων πραγμάτων», σωματικών ή ασώματων, που παράγει «συλλογισμούς», αιτιακές εξηγήσεις, για όσα διαμείβονται στην επικράτειά της με γνωσιολογική αφετηρία, όμως, το αισθάνεσθαι, όχι το ίδιο το νοείν, και που υποβάλλει αυτούς τα θεωρητικά πορίσματα στα οποία απολήγουν οι «συλλογισμοί» σε πρακτικές δοκιμασίες.

Αυτή η απόσταση ανάμεσα στον στοχασμό που συναρτάται με τη χειρωνακτική εργασία και τον «απογυμνωμένο» στοχασμό είναι η απόσταση που χωρίζει και τον «χυμικό φυσικό» και τον σχολαστικό φυσιογνώστη, τον «φυσικό που ακολουθεί τη διδασκαλία της Σχολής». Όπως ανάγλυφα απεικονίζει ο Le Febvre το δίπολο που θέλει να αναδείξει, αν ζητηθεί από τον «χυμικό φυσικό» να απαντήσει στο ερώτημα «από ποια μέρη συντίθεται ένα σώμα», ποια είναι τα συστατικά στοιχεία ενός σώματος, αυτός, αντί απλά να εκφέρει τις απόψεις του με λόγια, ικανοποιώντας την περιέργεια των συνομιλητών του μόνο «μέσω των αυτιών», θα απευθυνθεί και στις υπόλοιπες αισθήσεις τους, θα τους παρακινήσει «να αγγίξουν, να μυρίσουν και να γευτούν τα μέρη που συνθέτουν αυτό το σώμα», επειδή «γνωρίζει ότι αυτό που απομένει μετά από τη διάλυση του μικτού, ήταν το ίδιο που προκάλεσε και τη σύνθεσή του»⁴⁴². Η «χυμική», ακόμα και αν εμπίπτουν στη δικαιοδοσία της τα ασώματα «δημιουργημένα πράγματα», είναι μεθοδολογικά προσδεμένη σε οντότητες ορατές και απτές, «σε ό,τι θα καταφανεί κατά την εργασία». Αν ο «χυμικός φυσικός» απαντήσει στους συνομιλητές του ότι το τάδε σώμα συντίθεται από «ένα όξινο πνεύμα, ένα πικρό άλας και μια γλυκιά γη», θα επιδιώξει να καταφανεί κατά την εργασία ότι πράγματι έτσι είναι, να τους πείσει και μέσω των δικών τους αισθήσεων, καλώντας τους να αγγίξουν, να μυρίσουν και να γευτούν τα συστατικά που η χειρωνακτική εργασία του «χυμικού», όχι ο στοχασμός του απογυμνωμένος από την αισθητικότητα και αποσυνδεδεμένος από τη βιωμένη εμπειρία, θα έχει

441. *Ibid.*, 10: Elle est science, co(m)mune ie l'ay desia dit, parce qu'elle contemple les choses naturelles : mais parce qu'elle ne s'arreste pas tousiours à la contemplation, (et) qu'elle change quelquesfois les choses naturelles par le moyen de quelques autres, elle peut estre appelée vne science factiue (et) pratique ; en vn mot ce n'estrien autre chose que la physique mesme, entant qu'elle met la main à l'œuvre, pour examiner toutes ses propositions, par des raisonnemens qui soient fo(n)dez sur les sens, sans se contenter d'une pure (et) nuë contemplation.

442. *Ibid.*: Voicy donc la difference qui est entre le Physicien Chymique (et) le Physicien qui suit la doctrine de l'Escole : Qui est, qui si vous demandez au premier de quelles parties vn corps est composé, il ne se contentera pas de vous le dire simplement, (et) de satisfaire à votre curiosité par vos oreilles ; mais il voudra vous le faire voir aussi (et) le faire connoistre à vos autres sens, en vous faisant toucher, flairer (et) goûter les parties qui composoient ce corps, à cause qu'il sçait que ce qui demeure apres la resolution du mixte, estoit cela mesme qui faisoit sa composition.

«εξαγάγει», «με όλες τις συνθήκες που τους έχουμε αποδώσει»⁴⁴³.

Ο τρόπος με τον οποίον ο Le Febvre συστήνει, μέσα από την *Traité de la chymie*, στο ευρύ κοινό τη «χυμική», αν μη τι άλλο, διαψεύδει το αφήγημα, που τόσο συχνά στις προηγούμενες σελίδες είδαμε να επανέρχεται στις ιστορικές υποενότητες των εγχειριδίων γενικής χημείας αλλά και στα σχετικά εγκυκλοπαιδικά λήμματα, περί της αιφνίδιας ρήξης που σηματοδότησε η δημοσίευση του *The Sceptical Chymist* του Boyle, το 1661. Τα αποσπάσματα που πριν παραθέσαμε έχουν αντληθεί από ένα βιβλίο που τυπώθηκε το 1660 και, ήδη, σε αυτά γίνεται λόγος, όχι μόνο για την αντίθεση ανάμεσα στον σχολαστικό φυσικό φιλόσοφο και τον «χυμικό φυσικό», αλλά και για συστατικά μέρη των σωμάτων που απομονώνονται μέσω της χημικής ανάλυσης και ταυτοποιούνται ως προς τις ιδιότητές τους μέσω πρακτικού ελέγχου στο εργαστήριο, όχι μέσω συλλογισμών. Σε σύγκριση, όμως, με τα χωρία από τα γραπτά του Plot και του Salmon στα οποία πριν ανατρέξαμε, η ρητορική του Le Febvre φαίνεται να είναι κάπως περισσότερο προσαρμοσμένη στις απαιτήσεις ενός λογίου ακροατηρίου, που και το ίδιο μπορεί, εξ ιδίας πείρας, να ανακαλέσει στη μνήμη του συνομιλίες με σχολαστικούς φυσικούς φιλοσόφους.

Το κοινό στοιχείο που η σημασιοδότηση του Le Febvre μοιράζεται με εκείνες του Plot και του Salmon είναι ασφαλώς η έμφαση στη συνάρθρωση του γνωρίζειν με την εργασία. Ακόμα και η μεταλλική μεταστοιχείωση είναι ένα από τα επακόλουθα της σωστής πρακτικής εφαρμογής γενικότερων αιτιακών συλλογισμών για τους υλικούς μετασχηματισμούς που έχουν παραχθεί *κατά την εργασία* και δοκιμάζονται *κατά την εργασία*. Αν η προσοχή μας στραφεί λίγο και στη βιογραφία τους, θα δούμε ότι οι τρεις αυτοί «χυμικοί» μοιράζονται, επίσης, μάλλον και κάτι άλλο. Ιδίως χάρη στην εμπλοκή τους με τη φαρμακολογία, και οι τρεις διέσχισαν, στην καθημερινότητά τους, μια κοινωνική ζώνη κάπως ρευστή, μεταξύ του εργαστηρίου ή του θεραπευτηρίου και του συγγραφικού εδράνου. Από αυτήν τη σκοπιά, παρά τις διαφορές μεταξύ τους, ως προς το κοινωνικό κύρος ή την πρόσβαση σε ακαδημαϊκούς λογίους κύκλους, υποτυπώνουν μια κοινή *κοινωνική φιγούρα*, στην οποία η μορφή του λογίου συγκεράζεται με τη μορφή του τεχνίτη.

Ο Le Febvre, μάλιστα, αντιδιαστέλλοντας τον «χυμικό φυσικό» στον σχολαστικό φυσικό φιλόσοφο, αναβιβάζει αυτήν την κοινωνική φιγούρα, του τεχνίτη που στοχάζεται και του

443. *Ibid.*, 11: Vous voyez que la Chymie rejette des argumens de cette nature, pour s'attacher aux choses qui sont visibles (et) palpables, ce que nous ferons voir dans le trauail : car si nous vous disons qu'un tel corps est composé d'un esprit acide, d'un Sel amer (et) d'une terre douce, nous vous ferons voir, toucher, flairer (et) goûter les parties que nous en tirerons, avec toutes les conditions que nous leur aurons attribuées.

φιλοσόφου που εργάζεται, σε ένα πρότυπο που διεκδικεί μεγαλύτερη αξιοπιστία από μια άλλη κοινωνική φιγούρα, εκείνη του φιλοσόφου που διδάσκει, τυφλά πιστός στα δόγματα της «Σχολής», χωρίς να διαβαίνει ποτέ το κατώφλι του εργαστηρίου. Η διάζευξη, την οποία οι αναγνώστες του καλούνται να αναλογιστούν, ανάμεσα σε δύο καθολικής εμβέλειας τύπους φυσιογνωσίας, και ταυτόχρονα δύο τύπους δραστηριοποίησης, συνιστά, μεταξύ όλων των άλλων, και ένα μικρό τεκμήριο, που όμως δεν παραπέμπει μόνο σε γνωσιολογικές ή κοσμοθεωρητικές ανακατατάξεις, για τη ριζική κριτική που, μεταξύ του 16^{ου} και του 18^{ου} αιώνα, στη δυτική Ευρώπη, αποκαθήλωσε την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία.

Η ιδέα ότι η άρση των κοινωνικών φραγμών ανάμεσα στους τεχνίτες και τους λογίους κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ήταν ένας αποφασιστικής σημασίας κρίκος για το σύνολο των μεταπτώσεων στον άξονα του γνωρίζειν που σήμερα αποκαλούμε «επιστημονική επανάσταση» διατυπώθηκε από τον Edgar Zilsel (1891-1944) στα δοκίμια περί των καταβολών των νεωτερικών επιστημών που δημοσίευσε κατά την εξορία του στις ΗΠΑ, ενώ μαινόταν ο 2^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος⁴⁴⁴. Πολύ πιο πρόσφατα, η Lesley Cormack, βάζοντας ξανά στο τραπέζι της ιστοριογραφικής συζήτησης, με μια ματιά κριτική, την, αρκετά υποτιμημένη για πολλές δεκαετίες, θεωρία του Zilsel, η οποία, σήμερα, στη σχετική με την «επιστημονική επανάσταση» βιβλιογραφία κωδικοποιείται ως «Θέση Zilsel»⁴⁴⁵, υποστήριξε ότι οι φραγμοί ανάμεσα στους τεχνίτες και τους λογίους είχαν χάσει τη στεγανότητά τους και πριν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, αλλά και ότι ορθώθηκαν και πάλι κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα: «η επιστημονική επανάσταση έγινε δυνατή χάρη στην επικοινωνία κατά μήκος του φάσματος της χειρωνακτικής και της διανοητικής εργασίας, ολοκληρώθηκε όμως με την κοινωνική αποκοπή αυτών των δεσμών»⁴⁴⁶. Μια εκ νέου επεξεργασμένη εκδοχή της «Θέσης

444. Βλ. Edgar Zilsel, *The Social Origins of Modern Science*, πρόλ. Joseph Needham, εισαγ. Diederick Raven και Wolfgang Krohn, επιμ. Diederick Raven, Wolfgang Krohn και Robert S. Cohen (Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 2003).

445. Για τη θεωρία του Zilsel και τις προκειμένες της βλ. Wolfgang Krohn και Diederick Raven, “Comment: The ‘Zilsel Thesis’ in the Context of Edgar Zilsel’s Research Programme”, *Social Studies of Science* 30 (2000): 925-933· Diederick Raven, “Koyré Versus Olschki-Zilsel”, στο: *Hypotheses and Perspectives in the History and Philosophy of Science: Homage to Alexandre Koyré 1892-1964*, επιμ. Raffaele Pisano, Joseph Agassi και Daria Drozdova (Cham: Springer International Publishing AG, 2018), 347-365· Oliver Schlaudt, “A Political Meaning of ‘Scientific Philosophy’? The Case of Edgar Zilsel”, στο: “Sur la philosophie scientifique et l’unité de la science: Le congrès de Paris 1935 et son heritage: Actes du colloque de Cerisy”, επιμ. Michel Bourdeau, Gerhard Heinzmann και Pierre Wagner, ειδικό τεύχος, *Philosophia Scientiae* 22, no. 3 (2018): 257-287· Kostas Skordoulis, “Considerations on a Marxist Pedagogy of Science”, στο: *Marxism and Education: International Perspectives on Theory and Action*, επιμ. Lotar Rasiński, Dave Hill και Kostas Skordoulis (New York, NY, and London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018), 117-132.

446. Lesley Cormack, “Handwork and Brainwork: Beyond the Zilsel Thesis”, στο: *Mathematical Practitioners and the Transformation of Natural Knowledge in Early Modern Europe*, επιμ. Lesley B. Cormack, Steven A.

Zilsel», κατά την Cormack, θα κατέτεινε, πάντως, στη χαρτογράφηση του ίδιου κοινωνικού εδάφους, μελετώντας τους συνδυασμούς «νέων συμπεριφορών προς τη φύση και την εξουσία, νέων παικτών που επιζητούσαν κύρος και νέων δυνατοτήτων που διανοίγονταν από τις οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές μεταβολές κατά την πρώιμη νεωτερική περίοδο»⁴⁴⁷.

Σε μια τέτοια κατεύθυνση, μπορεί να αποβεί, νομίζουμε, χρήσιμη και η έννοια της «κοινωνικής φιγούρας» που προτάθηκε πρόσφατα από τους Joshua Barker, Erik Harms και Johan Lindquist⁴⁴⁸. Αν και συγγενεύει με τις έννοιες του «ιδεατού τύπου» και του «κοινωνικού τύπου», η «κοινωνική φιγούρα» δεν πρέπει να εκληφθεί μονάχα, ή κυρίως, ως εξάρτημα ενός κοινωνικού οργανισμού με μια προκαθορισμένη λειτουργία κατά την εξέλιξη αυτού του οργανισμού, ούτε ως προϊόν ενός κοινωνικού σχηματισμού που συμβάλλει στη διασφάλιση της συνοχής και της αναπαραγωγής του, ικανοποιώντας ορισμένες ιδιαίτερες απαιτήσεις. Εκτός από εξάρτημα ή προϊόν, πρέπει να νοηθεί και ως μια ιστορικά τοποθετημένη μορφή η οποία συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία τοποθετείται. Αναδύεται επί ενός εδάφους, αλλά επίσης καθορίζει το έδαφος μέσω της ίδιας της διαδικασίας της ανάδυσής της και της κατάκτησης μιας διακριτής παρουσίας σε αυτό.

Κάθε «κοινωνική φιγούρα» είναι, όντως, μια αφαίρεση, ένα αδρό, αρχικά, περίγραμμα, με ευρετική λειτουργία, και για να κατασκευαστεί, όπως συμβαίνει και με τον «ιδεατό τύπο» του Max Weber⁴⁴⁹, απαιτείται ένας επιλεκτικός θεωρητικός τονισμός κάποιων στοιχείων έναντι κάποιων άλλων και μια συνεκτίμηση του νοήματος με το οποίο επενδύονται τα υπό μελέτη αντικείμενα. Διατηρεί, όμως, τη συγκεκριμένη ιστορική υφή της, εφόσον το κέντρο βάρους, στην πραγμάτευση, βρίσκεται στις μεταβολές στις οποίες μπορεί να διαφανεί ότι υπόκειται, σε διαφορετικές συνθήκες ή συγκυρίες, και όχι στα πάγια χαρακτηριστικά της, ούτε στην απόσταση ανάμεσα στον τύπο και την πραγματικότητα. Το νόημα που αποκτούν τα υπό

Walton και John A. Schuster (Cham: Springer International Publishing AG, 2017), 26: The scientific revolution was made possible by communication along the spectrum of handwork and brainwork, but was completed by socially severing that connection.

447. *Ibid.*, 23: The scientific revolution combined new attitudes to nature and power, new players searching for status, and new possibilities opened up by economic, political, and cultural change in the early modern period.

448. Joshua Barker, Erik Harms και Johan Lindquist, “Introduction to Special Issue: Figuring the Transforming City”, στο: “Figuring the Transforming City”, επιμ. Joshua Barker, Erik Harms και Johan Lindquist, ειδικό τεύχος, *City & Society* 25.2 (2013): 159-172.

449. Ενδεικτικά βλ. Richard Swedberg, “How to Use Max Weber’s Ideal Type in Sociological Analysis”, *Journal of Classical Sociology* 18 (2018): 181-196.

μελέτη αντικείμενα, επιπλέον, δεν ταυτίζεται με τις, άρρητες ή ρητά εκφρασμένες, προθέσεις των δρώντων υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτά.

Από μια τέτοια σκοπιά, η έννοια της «κοινωνικής φιγούρας» είναι παρεμφερής με εκείνη της «ιστορικής εικόνας» (geschichtliches Bild) που ο Theodor Adorno είχε συνοπτικά αναπτύξει το 1931. Οι «ιστορικές εικόνες», κατά τον Adorno, είναι θεωρητικές κατασκευές, «φιγούρες» ή «μοντέλα», που «τελικά νομιμοποιούνται μόνο και μόνο από το γεγονός ότι η πραγματικότητα συρρέει γύρω τους με μια πειστική ενάργεια». Χάρη σε αυτά τα «ευμεταχειρίστα και εύληπτα εργαλεία της ανθρώπινης λογικής ικανότητας», που τεχνουργούνται «από τα απομονωμένα στοιχεία της πραγματικότητας», μπορεί να προσεγγιστεί και να ερμηνευτεί, με διερευνητικά βήματα και δοκιμές, όχι το λανθάνον και διαθέσιμο εμπρόθετο βάθος της πραγματικότητας, αλλά μια ακούσια, «μη εμπρόθετη» πραγματικότητα που ποτέ δεν τηρεί τους ιστορικούς ή κοινωνικούς νόμους τους οποίους η θεωρία αναμένει να τηρηθούν, «δύναται, όμως, πάντα να προσομοιάσει στο μοτίβο του μοντέλου, άπαξ και αυτό το τελευταίο είναι σωστά διαμορφωμένο»⁴⁵⁰. Οι δύο αυτές έννοιες, της «κοινωνικής φιγούρας» και της «ιστορικής εικόνας» θα μας βοηθήσουν, στη συνέχεια, να διεξέλθουμε τόσο τα γραπτά τεκμήρια που άφησαν τα πρόσωπα για τα οποία θα μιλήσουμε όσο και τα στερεότυπα ή τους μύθους που περικαλύπτουν την ιστορική τους παρουσία.

3.2. Η «μάσκα του τυφλού» στον αριστοτελισμό της Πάδουας.

Ό,τι σήμερα αντιλαμβανόμαστε ως αξιόπιστη γνώση μοιάζει να κατάγεται από τους σφοδρούς κλυδωνισμούς που τότε συντάραζαν το επιβλητικό αριστοτελικό οικοδόμημα θεωριών περί των φυσικών φαινομένων. Και αντίστροφα, ό,τι κατά τον ύστερο μεσαίωνα η συντριπτική πλειοψηφία των διακεκριμένων λογίων στην Ευρώπη θεωρούσε ως αδιάσειστη

450. Theodor Adorno, “Die Aktualität der Philosophie” [1931], στο: *Theodor W. Adorno: Philosophische Frühschriften* [1973], επιμ. Rolf Tiedemann, 2^η έκδ., τόμ. 1 του: *Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften*, επιμ. Rolf Tiedemann, συνεργ. Gretel Adorno, Susan Buck-Morss και Klaus Schultz (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990), 335: Aufgabe der Philosophie ist es nicht, verborgene und vorhandene Intentionen der Wirklichkeit zu erforschen, sondern die intentionslose Wirklichkeit zu deuten, indem sie Kraft der Konstruktion von Figuren, von Bildern aus den isolierten Elementen den Wirklichkeit die Fragen aufhebt, [...]· 341: sie [i.e. die geschichtlichen Bilder] müssen vom Menschen hergestellt werden und legitimieren sich schließlich allein dadurch, daß in schlagender Evidenz die Wirklichkeit um sie zusammenschießt. [...]; sie sind handlich und faßlich, Instrumente der menschlichen Vernunft [...]. Sie sind Modelle, mit denen die ratio prüfend, probierend einer Wirklichkeit sich nähert, die dem Gesetz sich versagt, das Schema des Modelles aber je und je nachahmen mag, wofern es recht geprägt ist.

κρηπίδα, ή ένα από τα πιο στέρεα θεμέλια, κάθε εξειδικευμένης αποδείξιμης θεωρητικής εξήγησης τελικά κατέρρευσε και τα υπολείμματά του περιήλθαν σε αχρηστία. Μακροπρόθεσμα δε, εξοβελίστηκαν στη νεκρή ζώνη ενός παρελθόντος αμετάκλητα απολεσθέντος, ανενεργού και αδιάφορου για το άμεσα βιωματικό παρόν της νεωτερικότητας, της ιστορικής εποχής και του συνόλου από κοινωνικές πρακτικές όπου κυριαρχεί η ενόρμηση του διαρκούς εκσυγχρονισμού, της «ατέρμονης επανάστασης», για να δανειστούμε εδώ μια σχετική περιγραφή του Marshall Berman, όπου «οι καταστροφές μετατρέπονται σε επικερδείς ευκαιρίες για ανάπτυξη και ανανέωση», όπου κάθε ξεχωριστό άτομο, μόνο και μόνο για να καταφέρει να επιβιώσει, μαθαίνει να προσαρμόζει την προσωπικότητά του στη ρευστότητα και την πορώδη υφή της κοινωνίας, όπου «η σταθερότητα δεν μπορεί να σημαίνει παρά εντροπία, αργό θάνατο, ενώ η εντύπωση της προόδου και της ανάπτυξης είναι ο μοναδικός τρόπος που έχουμε για να πείθουμε τους εαυτούς μας ότι είμαστε σίγουρα ζωντανόι»⁴⁵¹.

Κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τα πρωτότυπα αριστοτελικά κείμενα και τα υπομνήματα των αριστοτελικών φιλόσοφων της ύστερης αρχαιότητας και του ύστερου μεσαίωνα είχαν ήδη γίνει μνημεία του προνεωτερικού κόσμου, ενός πολιτισμικού και κοινωνικού σύμπαντος που είχε αρχίσει να βυθίζεται αναντίστρεπτα. Σε αυτό συναινούν τόσο οι ιστορικοί που δέχονται ότι σε εκείνη την ιστορική περίοδο συντελέστηκε μια συνολική, συνεκτική και εκ βάθρων αλλαγή του γνωρίζειν και του στοχάζεσθαι περί της φύσης όσο και οι ιστορικοί που αμφιβάλλουν ότι πράγματι έλαβε χώρα ο ολοσχερής εκείνος μετασχηματισμός που είναι σήμερα γνωστός ως η «επιστημονική επανάσταση». Αυτή η συντονισμένη, μακρά, και αρκετά μαζική, αλλαγή πλεύσης δεν προέκυψε μόνο, ούτε κυρίως, γιατί οι εξηγήσεις των φυσικών φαινομένων που παρείχε ο κυρίαρχος, ως τότε, αριστοτελισμός άρχισαν να διαψεύδονται ηχηρά. Ήταν μια από τις εκφράσεις μιας συνολικότερης κοινωνικής κρίσης και ενός βαθύτερου κοινωνικού μετασχηματισμού στη Δυτική Ευρώπη. Συνδέεται με ιστορικά επεισόδια καθοριστικά για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, όπως η ραγδαία οικονομική συστολή κατά το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, που στην ιβηρική χερσόνησο και την Ιταλία πήρε τη μορφή μιας οικονομικής κατάρρευσης, και η συνακόλουθη συγκέντρωση οικονομική ισχύος· ο πολλαπλασιασμός των κοινωνικών εξεγέρσεων και η εμφάνιση απολυταρχικών κρατών· η επιβράδυνση της ευρωπαϊκής επέκτασης στον υπόλοιπο κόσμο και η κατοπινή εξάπλωση

451. Marshall Berman, *All that Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* [1982], 2η έκδ. (Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1988), 95; Catastrophes are transformed into lucrative opportunities for redevelopment and renewal; [...] In this world, stability can only mean entropy, slow death, while our sense of progress and growth is our only way of knowing for sure that we are alive. [...] What kind of people does this permanent revolution produce? In order for people, whatever their class, to survive in modern society, their personalities must take on the fluid and open form of this society.

μιας νέας ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας· ο Τριακονταετής Πόλεμος (1618-1648) και η δημιουργία μιας δεξαμενής φτηνής εργασιακής δύναμης από την οποία τροφοδοτήθηκε μια «πρωτο-βιομηχανία», ένα είδος εντατικής βιοτεχνικής παραγωγής σε αγροτικές περιοχές με περιφερειακά και, ενίοτε, διεθνή δίκτυα διανομής των προϊόντων της σε αστικά κέντρα⁴⁵².

Οι συμπτωματικές καινοτόμες παρατηρήσεις και τα κρίσιμα πειράματα ποτέ δεν διαδραματίζουν, από μόνα τους, τον καταλυτικό ρόλο που εκ των υστέρων τους αποδίδεται. Μια πασίγνωστη, λ.χ., τέτοια εμπειρία διαύγασης υποτίθεται πως βίωσε ο Galileo Galilei (1564-1642), τον Δεκέμβριο του 1609 και τον Ιανουάριο του 1610, όταν γύρισε το τηλεσκόπιό του προς τον νυχτερινό ουρανό, εντοπίζοντας κρατήρες και βουνά στην επιφάνεια της σελήνης, αλλά και τέσσερεις μικρούς πλανήτες να περιστρέφονται γύρω από τον Δία⁴⁵³, δυο εμπειρικές διαπιστώσεις που μπορούσαν να υπονομεύσουν δυο αριστοτελικές πεποιθήσεις δεσπόζουσες, από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, στους λογίους κύκλους της Δύσης: την ιδέα ότι τα ουράνια σώματα είναι τέλεια σφαιρικά αντικείμενα, μη υποκείμενα σε αλλοιώσεις, σε «γενέσεις και φθορές», και την ιδέα ότι όλες οι πλανητικές κινήσεις έχουν ως επίκεντρό τους τη γη, ότι το κέντρο βαρύτητας της γης, ή του συνθέματος της σφαίρας της γης και εκείνης του νερού που από τον 14^ο αιώνα άρχισε να αντιμετωπίζεται ως μια ενιαία οντότητα, συμπίπτει με το κέντρο του σύμπαντος⁴⁵⁴. Ανατρέχοντας, όμως, στις αντιπαραθέσεις μέσα από τις οποίες αναδύθηκαν οι νεωτερικές επιστήμες, η αναγωγή στην

452. Για όλα αυτά βλ. τα δύο κλασικά άρθρα του Eric Hobsbawm, “The General Crisis of the European Economy in the 17th Century”, *Past & Present* 5 (1954): 33-53· “The Crisis of the 17th Century–II”, *Past & Present* 6 (1954): 44-65· καθώς και την επισκόπηση της συζήτησης που αυτά τα άρθρα υποκίνησαν κατά τις επόμενες δεκαετίες από τον Jan De Vries, “The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years”, στο: “The Crisis of the Seventeenth Century: Interdisciplinary Perspectives”, ειδικό τεύχος, *Journal of Interdisciplinary History* 40, no. 2 (2009): 151-194. Για τη θέση ότι ο 17^{ος} αιώνας ήταν μια εποχή πολλαπλών κρίσεων αρθρωμένων μεταξύ τους, βλ. Jonathan Dewald, “Crisis, Chronology, and the Shape of European History”, *The American Historical Review* 113 (2008): 1031-1052. Για μια προσέγγιση της «επιστημονικής επανάστασης» από μια τέτοια σκοπιά, βλ. Mikuláš Teich, *The Scientific Revolution Revisited* (Cambridge: Open Book Publishers, 2015). Για μια περιεκτική αποτίμηση των επαναστατικών αλλαγών σε επίπεδο φυσιογνωσίας βλ. H. Floris Cohen, *How Modern Science Came into the World: Four Civilizations, One 17th-Century Breakthrough* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010).

453. Βλ. Stillman Drake, “Galileo’s First Telescopic Observations”, *Journal for the History of Astronomy* 7 (1976): 153-168· Drake, *Galileo at Work: His Scientific Biography* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 1978), 142-154.

454. Βλ. ενδεικτικά Edward Grant, *Physical Science in the Middle Ages* (New York, NY, et al.: John Wiley & Sons, Inc., 1971), 60-82· Grant, *In Defense of the Earth’s Centrality and Immobility: Scholastic Reaction to Copernicanism in the Seventeenth Century* (Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1984), 20-32· Grant, “Celestial Incorruptibility in Medieval Cosmology 1200-1687”, στο: *Physics, Cosmology, and Astronomy, 1300-1700: Tension and Accommodation*, επιμ. Sabetai Unguru (Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1991), 101-127· Grant, *Planets, Stars, and Orbs: The Medieval Cosmos, 1200-1687* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 189-243, 622-637.

ετυμηγορία ορισμένων αποφασιστικών δοκιμών ή παρατηρήσεων είναι μάλλον παραπλανητική, ακόμα κι αν περιοριστούμε στο στενότερο εύρος των εσωτερικών διεργασιών σε κάθε ιδιαίτερο κλάδο του επιστητού, και αφήσουμε προσωρινά στην άκρη την επίδραση ευρύτερων πολιτισμικών και κοινωνικών μεταβολών.

Υπήρξε, βέβαια, μια επισώρευση εξηγητικών δυσκολιών για τους περιπατητικούς φυσικούς φιλοσόφους. Υπήρξε, όμως, κυρίως μια επισώρευση νέων προβλημάτων και νέων αντικειμένων γνώσης. Η αριστοτελική φυσική φιλοσοφία δεν βρέθηκε στο στόχαστρο της κριτικής μονάχα ως ένα σύνολο θεωριών με τρωτές εξηγήσεις. Αμφισβητήθηκε και ως ένα πεδίο αναφοράς για τη διατύπωση ερωτημάτων και εικασιών, τη χάραξη ερευνητικών στρατηγικών, και την άρθρωση και επικύρωση αλληλουχιών από αιτιακές εξηγήσεις – ως ένας τύπος, με άλλα λόγια, δραστηριοποίησης, όπως η ρητορική του Le Lebnre, λίγο πιο πριν, μας οδήγησε να σκεφτούμε. Όλο και λιγότερο μπορούσε να προστατευτεί από τα ραγδαία συσσωρευόμενα αντιπαραδείγματα που δεν αποσταθεροποιούσαν μονάχα κάποιες, μικρότερες ή μεγαλύτερες, από τις περιοχές υπό τη δικαιοδοσία της, αλλά, όλο και συχνότερα, είχαν αντίκτυπο σε όλες τις διακλαδώσεις της, στον κορμό της, καθώς και στις ίδιες τις ρίζες της. Τα καθολικά αντιπαραδείγματα που πλήθαιναν δεν εξουδετερώνονταν πια ως «τέρατα» που με τους κατάλληλους χειρισμούς θα μπορούσαν να εκδιωχθούν ή να εξημερωθούν. Στα γραπτά όλο και περισσότερων λογίων, αντίθετα, ήταν η ίδια η αριστοτελική φυσική φιλοσοφία που καταδικαζόταν ως ένα «τέρας», ως ένα οικοδόμημα σαθρό που δεν έπρεπε να διασωθεί γιατί κατατρυχόταν από τρωτές παραδοχές υποβάθρου, τρωτά εννοιολογικά θεμέλια, δεν είχε να επιδείξει παρά τρωτές τεχνικές αναπαράστασης και ελέγχου των φυσικών φαινομένων, τρωτές πρακτικές παραγωγής γνώσης, και διαπνεόταν από τρωτά ατομικά και συλλογικά κίνητρα εμπλοκής στη συζήτηση περί της φύσης, τρωτές γνωσιακές στοχεύσεις.

Η κριτική που οι πρόμαχοι του αριστοτελισμού, είτε δρούσαν στον πιο περιορισμένο και σχετικά ασφαλή, θεσμοθετημένο εκπαιδευτικό χώρο του ακαδημαϊκού σχολαστικισμού είτε απευθύνονταν σε ακροατήρια ευρύτερα, περισσότερο άστατα και ετερόκλητα, από αυτά των πανεπιστημιακών αιθουσών διδασκαλίας⁴⁵⁵, κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ήταν τόσο βαθιά και τόσο εκτεταμένη γιατί είχαν πάψει πια να θεωρούνται επαρκείς οι λύσεις που η αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, μέσα από την πληθώρα των παραλλαγών της, μπορούσε να

455. Όπως σημειώνει ο Charles B. Schmitt (“Towards a Reassessment of Renaissance Aristotelianism”, *History of Science* 11 [1973]: 161) «ο σχολαστικισμός περικλείει περισσότερα πράγματα απ’ ό,τι ο αριστοτελισμός, ενώ τα όρια της εμβέλειας και της επίδρασης του αριστοτελισμού δεν συνέπιπταν επακριβώς με τα όρια του σχολαστικισμού».

δώσει σε προβλήματα πολύ βαθύτερα, και με πολύ πιο εκτεταμένες επιπτώσεις, απ' ό,τι μπορεί να προκαλέσει οποιαδήποτε διάγνωση μιας θεωρητικής πρόβλεψης ή ο πολλαπλασιασμός των δυσεξήγητων «ανωμαλιών». Εντός της επικράτειας του αριστοτελισμού, γινόταν ολοένα και πιο δύσκολο να προταθεί μια συνεκτική διάρθρωση των κλάδων του επιστητού, χωρίς να χρειάζεται να παραλειφθούν πεδία γνώσης που είχαν πρόσφατα διανοιχθεί και ήδη προσέλκυαν το ενδιαφέρον ενός ταχύτατα αυξανόμενου αριθμού λογίων. Εξίσου δυσεπίλυτο, τόσο για τα ειδικότερα ερωτήματα που ανέκυπταν στις επί μέρους επιστήμες ή τέχνες όσο και για τα γενικότερα ερωτήματα της φυσικής φιλοσοφίας, είχε καταστεί και το πρόβλημα της επίτευξης μιας βεβαιότητας τέτοιου είδους και τέτοιας ισχύος ώστε να εξασφαλίζεται μια ανθεκτική συναίνεση μεταξύ των λογίων που είχαν, ή διεκδικούσαν, αρκετή κοινωνική ισχύ ώστε να αποφαινόνται για τη χρησιμότητα των εμπειρικών ευρημάτων και την εγκυρότητα των θεωρητικών συλλογισμών. Η ίδια η σημασία του επιστημονικού γνωρίζειν, της εμπειρίας, της αισθητηριακής πρόσληψης, της ορθής άσκησης των έλλογων μέσων πειθούς, της διαυγούς έκθεσης των υποθέσεων και των πορισμάτων, της αιτιότητας, της φυσικής κανονικότητας, τέθηκε υπό αίρεση⁴⁵⁶.

Η ανάδυση των νεωτερικών φυσικών επιστημών συνοδεύτηκε και από την ανάδυση νέων εξειδικευμένων ορολογιών, νέων τρόπων απεικόνισης και ταξινόμησης των φυσικών οντοτήτων και φαινομένων, νέων ερευνητικών μεθόδων, νέων συστηματοποιήσεων των θεωριών, αλλά και από μια αναδιάταξη των σχέσεων ανάμεσα στις τέχνες και τις επιστήμες, που επέτρεπε, πολύ συχνότερα απ' ό,τι συνέβαινε στα προνεωτερικά «δέντρα της γνώσης», την εισαγωγή μιας νέας «επιστήμης», την ανατίμηση μιας ήδη εγκεκριμένης «τέχνης» σε «επιστήμη», ή τον εξοστρακισμό μιας, ως τότε αποδεκτής, «επιστήμης» ή «τέχνης». Οι νεωτερικές φυσικές επιστήμες δεν διαφέρουν από την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία και τους κλάδους της μόνο από την άποψη της ποσότητας και της ποιότητας της συγκομιδής γνώσεων. Διαφέρουν ριζικά, όσο και αν, στη μακριά ιστορική διάρκεια, φαίνεται να

456. Βλ. ενδεικτικά Luigi Olivieri, *Certeza e gerarchia del sapere: Crisi dell'idea di scientificità nell'Aristotelismo del secolo XVI: Con un'appendice di testi inediti di Pomponazzi*, Pendasio (Padova: Editrice Antenore, 1983)· Donald R. Kelley και Richard H. Popkin, επιμ., *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment* (Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1991)· Christian Licoppe, *La Formation de la pratique scientifique: Le Discours de l'expérience en France et en Angleterre (1630-1820)* (Paris XIII^e: Éditions La Découverte, 1996)· W. G. L. Randles, *The Unmaking of the Medieval Christian Cosmos, 1500-1760: From Solid Heavens to Boundless Aether* (Aldershot et al.: Ashgate, 1999)· Günter Frank και Andreas Speer, επιμ., *Der Aristotelismus in der Frühen Neuzeit: Kontinuität oder Wiederaneignung?* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission, 2007)· Tom Sorell, G. A. J. Rogers, και Jill Kraye, επιμ., *'Scientia' in Early Modern Philosophy: Seventeenth-Century Thinkers on Demonstrative Knowledge From First Principles* (Dordrecht, Heidelberg, London, and New York, NY: Springer, 2010).

επωφελήθηκαν συχνά από την ανανοηματοδότηση μεμονωμένων θραυσμάτων, ή συστάδων από θραύσματα, του αριστοτελισμού ή ενσωμάτωσαν, κατά διαστήματα, ιδέες που παρέπεμπαν στα έργα του Αριστοτέλη ή των αρχαίων και μεσαιωνικών υπομνηματιστών του.

Οι επιστήμονες, σήμερα, διαβάζοντας κάποια από τα βιβλία φυσικής φιλοσοφίας, κοσμολογίας ή αστρονομίας που γράφθηκαν μετά το 1687, έτος κατά το οποίο εκδόθηκαν για πρώτη φορά οι *Philosophiae naturalis principia mathematica* («Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας», Λονδίνο)⁴⁵⁷ του Newton, μπορούν να βρουν οικείο το περιεχόμενό τους. Μπορούν, πάνω-κάτω, να μεταφράσουν, στη δική τους γλώσσα, ό,τι εκεί λέγεται, παρά τις υφολογικές διαφορές και τα νοήματα που ίσως μοιάζουν διαφορεόμενα, για όσους έχουν ανατραφεί με την τωρινή τυποποιημένη, μαθηματικοποιημένη επιστημονική ιδιόλεκτο. Για να κατανοήσουν, όμως, εκείνα που γράφθηκαν πριν το 1543, έτος κατά το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* («Έξι βιβλία περί των περιστροφών των ουράνιων σφαιρών», Νυρεμβέργη)⁴⁵⁸ του Nicolaus Copernicus (1473-1543), είναι απαραίτητη η συνδρομή ενός ιστορικού⁴⁵⁹.

Αυτή η απόσταση από το προνεωτερικό παρελθόν και η συνάφεια προς ό,τι σήμερα αντιλαμβανόμαστε ως επιστημονικό λόγο δικαιολογούν την καταχώρηση των ονομάτων του Copernicus, του Galilei και του Newton στο γενεαλογικό δέντρο της σύγχρονης φυσικής. Η ίδια απόσταση και η ίδια συνάφεια δίνουν ακόμα και σε έναν ιστορικό όπως ο Steven Shapin έναν πειστικό λόγο για να τιτλοφορεί *The Scientific Revolution* το βιβλίο του με θέμα τις νεωτερικές μεγάλης κλίμακας απόπειρες αλλαγής των πεποιθήσεων περί του φυσικού κόσμου, και των τρόπων με τους οποίους αυτές οι πεποιθήσεις κατοχυρώνονται ως γνώσεις, αν και ο ίδιος δεν έχει κανέναν ενδοιασμό να ξεκαθαρίσει, απ' την αρχή, ότι το ιδρυτικό εκείνο συμβάν που αναδρομικά περιγράφηκε ως «επιστημονική επανάσταση» δεν υπήρξε στην πραγματικότητα ποτέ⁴⁶⁰.

Στις πιο παραδοσιακές, θεμελιωμένες στη διάκριση μεταξύ της «εσωτερικής» και της

457. Για αυτήν την έκδοση, τις δύο άλλες που ακολούθησαν (του 1713 και του 1726), και τις επανεκδόσεις τους βλ. Peter John Wallis και Ruth Wallis, *Newton and Newtoniana, 1672-1975: A bibliography* (London: Dawson, 1977), 12-14 (απ. 7-18.8).

458. Βλ. Henryk Baranowski, *Bibliografia Kopernikowska 1509-1955* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958), 45-46 (απ. 3).

459. Richard S. Westfall, "The Scientific Revolution Reasserted", στο: *Rethinking the Scientific Revolution*, επιμ. Margaret J. Osler (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 44.

460. Steven Shapin, *The Scientific Revolution* (Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press, 1996), 1, 5-7.

«εξωτερικής» ιστορίας των επιστημών, ιστορικές αφηγήσεις, η απόσταση που χωρίζει τον Newton από τον Αριστοτέλη ή τον Aquinas, και η συνάφεια ένεκα της οποίας ο Newton είναι νόμιμος πρόγονος του Bohr ή του Einstein, ανάγονται στην

επιστημονική μέθοδο η οποία συνδυάζει την παρατήρηση, την υπόθεση, το πείραμα και τη μαθηματική ανάλυση, μια μέθοδο που καθ' εαυτή αποδεικνύει τον ουσιώδη δεσμό ανάμεσα στο πραγματολογικό και το ερμηνευτικό επίπεδο της έρευνας⁴⁶¹.

Στις πιο κριτικές αφηγήσεις όπου προκρίνεται μια ανθρωπολογική-κοινωνιολογική οπτική, αυτό στο οποίο ένας καινοτόμος φυσικός φιλόσοφος του 17^{ου} αιώνα και οποιοσδήποτε φυσικός, αλλά και οποιοσδήποτε ιστορικός, του 21^{ου} αιώνα είναι συμμετοχοί μπορεί, με έναν πολιτισμικά αναστοχαστικό τόνο, να αποκληθεί «πειραματική κουλτούρα». Σε αντίθεση με ό,τι ίσχυε στην αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, καθώς και στη φυσική φιλοσοφία ορισμένων άλλων, διόλου συντηρητικών, νεωτερικών στοχαστών, όπως ο Thomas Hobbes, στην «πειραματική κουλτούρα», οι θεωρίες πρέπει να εκκινούν από, και να εδράζονται σε, εμπειρικά matters of fact, να είναι απολήξεις και εκ νέου πυροδότες μιας «πειραματικής παραγωγής των γεγονότων» η οποία την εποχή του Newton, πριν γίνει, όπως είναι σήμερα, αυταπόδεικτη,

συνεπαγόταν τη δαπάνη μιας τεράστιας ποσότητας εργασίας, βασιζόταν στην αποδοχή συγκεκριμένων κοινωνικών και λεκτικών συμβάσεων, και προϋπέθετε, επίσης, την παραγωγή και την προάσπιση μιας ειδικής μορφής κοινωνικής οργάνωσης⁴⁶².

Η ιστορική έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, βέβαια, έχει δείξει ότι αυτή η έμφαση στα εμπειρικά γεγονότα ή στον πορισμό τεκμηρίων μέσω πειραματικών δοκιμών δεν ήταν πάντα το δεσπόζον χαρακτηριστικό των φυσικών φιλοσόφων που πρωταγωνίστησαν στον εκθρονισμό του αριστοτελισμού κατά την πρώιμη νεωτερικότητα. Ο ίδιος ο Galilei, λ.χ., στην επιχειρηματολογία που αντέταξε στους περιπατητικούς αντιδίκους του, προς υπεράσπιση της ηλιοκεντρικής θεωρίας του Copernicus, κατέφυγε στο σχολαστικό οπλοστάσιο των διαλεκτικών και ρητορικών στρατηγημάτων, για να μειώσει την ισχύ των συλλογισμών που κατέληγαν σε αντίθετα από τα δικά του συμπεράσματα, να αυξήσει τη δραστικότητα των

461. Alfred Rupert Hall, *The Scientific Revolution 1500-1800: The formation of the modern scientific attitude* (London, New York, NY, and Toronto: Longmans, Green and Co, 1954), xv: [...] in the scientific method combining observations, hypothesis, experiment and mathematical analysis, a method which demonstrates in itself the essential liaison between the factual and interpretative levels of inquiry.

462. Steven Shapin και Simon Schaffer, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985), 22: We will show that the experimental production of facts involved an immense amount of labour, that it rested upon the acceptance of certain social and discursive conventions, and that it depended upon the production and protection of a special form of social organization.

δικών του θέσεων ή να αποσοβήσει επικρίσεις εστιασμένες στα περισσότερα τρωτά σημεία τους, μέσα από επικλήσεις στο ήθος ή τα συναισθήματα των αναγνωστών του. Ήταν δε τόσο επιδέξια η αξιοποίηση των αριστοτελικών διδακτικών παραδόσεων περί διαλεκτικής και ρητορικής, από τον αποκαλούμενο, σήμερα, «πατέρα της σύγχρονης επιστήμης», και τόσο καθοριστική, για το περιεχόμενο, και όχι μονάχα τη μορφή, του δικού του έργου, και για τις κατοπινές συζητήσεις περί φύσης στους ουμανιστικούς λογίους κύκλους, που τα σχετικά κείμενά του θα μπορούσαν, σύμφωνα με την αποτίμηση της Jean Dietz Moss, να εκληφθούν και ως πυροδότες μιας «ρητορικής επανάστασης» στις αναγεννησιακές επιστήμες⁴⁶³.

Ούτε στην απέναντι όχθη, όμως, εκείνη της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας επικρατούσε πάντα μια καταφρονητική στάση προς τις εμπειρικές παρατηρήσεις και δοκιμές, μια υποτίμηση της αξίας τους ως συντελεστών στην παραγωγή αξιόπιστης γνώσης. Και, αντίστροφα, δεν ήταν πάντα το σήμα κατατεθέν του αναγεννησιακού, και μετα-αναγεννησιακού, αριστοτελισμού η επιμονή στην προάσπιση του κύρους του Αριστοτέλη έναντι άλλων ανταγωνιστικών αρχαίων αυθεντιών, όπως ιδίως ο Πλάτωνας, και γενικότερα η πεισματική προσήλωση στην αρτιότητα των νοητικών διεργασιών, των καταφατικών ή αποφαιτικών συλλογισμών, και των θεωρητικών αποδείξεων. Ήδη από το 1940, ο John Herman Randall, επισημαίνοντας τον πρωτεύοντα ρόλο που έτειναν να αποδίδουν στην εμπειρία οι περιπατητικοί φιλόσοφοι στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας, κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα, αναμετρώμενοι με ερωτήματα αρθρωμένα υπό τους όρους της αριστοτελικής λογικής και της ύστερης μεσαιωνικής γνωσιολογίας, μπορούσε να υποστηρίξει ότι

οι πιο τολμηρές εκτροπές από την αριστοτελική επιστήμη επιχειρήθηκαν εντός του αριστοτελικού πλαισίου, και μέσω ενός κριτικού αναστοχασμού επί των αριστοτελικών κειμένων - παρά την ποικιλία των πηγών απ' όπου ενδέχεται να αντλήθηκαν οι ιδέες που γονιμοποίησαν αυτήν την κριτική⁴⁶⁴.

Ανάλογη ήταν και η διαπίστωση στην οποία κατέληξε, τρεις περίπου δεκαετίες μετά, και ο Charles Schmitt, εξετάζοντας συγκριτικά τη γνωσιολογική βαρύτητα της εμπειρίας, ως

463. Βλ. Jean Dietz Moss, *Novelties in the Heaven: Rhetoric and Science in the Copernican Controversy* (Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 1993). Βλ. επίσης και Maurice A. Finocchiaro, *Galileo and the Art of Reasoning: Rhetorical Foundations of Logic and Scientific Method* (Dordrecht, Boston, MA, and London: D. Reidel Publishing Company, 1980)· Nicholas Jardine, “Demonstration, Dialectic, and Rhetoric in Galileo’s *Dialogue*”, στο: Kelley και Popkin, *The Shapes of Knowledge*, 101-121.

464. John Herman Randall, Jr., “The Development of Scientific Method in the School of Padua”, *Journal of the History of Ideas* 1 (1940): 203: [...] the most daring departures from Aristotelian science were carried on within the Aristotelian framework, and by means of a critical reflection on the Aristotelian texts—however various the sources of the ideas that fertilized that criticism.

παθητικού βιώματος ή εξωτερικής παρατήρησης, και του πειράματος, ως μεθοδικής δοκιμής επί της πραγματικότητας κατά την πραγματοποίηση της οποίας ένας ερευνητής έχει ενεργή εμπλοκή, στο πρώιμο έργο του Galilei και στο συνολικό έργο του Giacomo ή Jacopo Zabarella (1533-1589), ενός καθηγητή φυσικής φιλοσοφίας, ψυχολογίας, και λογικής, στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας, που ήταν και ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους του αναγεννησιακού αριστοτελισμού⁴⁶⁵. Κατά τον Schmitt, είναι ο Zabarella, όχι ο Galilei, εκείνος που φαίνεται να είναι περισσότερο εξοικειωμένος με τις πρακτικές τέχνες της εποχής του και περισσότερο πρόθυμος να εφαρμόσει τεχνολογικές γνώσεις στις θεωρητικές του κατασκευές.

Ο Zabarella, και μάλιστα ιδίως στα γραπτά του όπου δεν περιορίζεται σε μια θεωρητική έκθεση, αλλά προσπαθεί να επιλύσει ο ίδιος προβλήματα που εμπίπτουν στη φυσική φιλοσοφία, προοιωνίζει περισσότερο τη φιγούρα του πειραματιστή φιλόσοφου που θα βρεθεί στο προσκήνιο, κατά τον 17^ο αιώνα. Στον διδάσκαλο που είχε αποκτήσει τη φήμη του ορθόδοξου αριστοτελικού, όχι στον ουμανιστή μαθηματικό που αργότερα θα αποκτήσει τη φήμη του ρηξικέλευθου πειραματιστή, είναι που η εμπειρία, όχι μόνο ως παθητική πρόσληψη, αλλά και ως βίωμα το οποίο απαιτεί κατάλληλη εκπαίδευση και μεθοδική συσσώρευση αντίστοιχων βιωμάτων, εμφανίζεται συχνότερα στο κέντρο της φιλοσοφικής πραγμάτευσης, ως έδαφος στο οποίο πρέπει να γειώνονται οι θεωρητικές επικυρώσεις και αντιρρήσεις. Ο Galilei, από τη δική του πλευρά, αρχικά, δεν τοποθετούσε εξίσου ψηλά, στη δική του γνωσιολογική ιεράρχηση, ούτε την εμπειρία ούτε το πείραμα. Πρόκρινε, αντίθετα, μια θεωρητική μαθηματική οπτική, την οποία μόνο μετά τη μεσολάβηση της διαμονής στην Πάδουα, θα συναρθρώσει με μια πειραματική προσέγγιση⁴⁶⁶. Η μετάβαση, βέβαια, στην Πάδουα, και σε αυτό δεν δίνει μεγάλη βαρύτητα ο Schmitt, δεν ήταν, για τον Galilei, μόνο μια μετάβαση σε ένα διανοητικό περιβάλλον. Εκεί δίδαξε μεν μαθηματικά, αστρονομία, και μηχανική, από το 1592 ως το 1610, αλλά είχε και την ευκαιρία να επισκεφθεί το οπλοστάσιο και τα ναυπηγεία της Βενετίας, να κατασκευάσει το δικό του τηλεσκόπιο, να μετατρέψει,

465. Για τον βίο και το έργο του Zabarella βλ. Antonino Poppi, *La dottrina della scienza in Giacomo Zabarella*, (Padova: Editrice Antenore, 1972)· Heikki Mikkeli, *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism: Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences* (Helsinki: Societas Historica Finlandiae, 1992)· Ulrich Gottfried Leinsle, “Zabarella, Jacopo”, στο: *Wolfram von Eschenbach bis Zygomalas, Theodosios; Ergänzungen I*, επιμ. Traugott Bautz, τόμ. 18 του: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, επιμ. Friedrich Wilhelm Bautz και Traugott Bautz (Herzberg: Bautz, 1998), στήλ. 292-295· Dominique Bouillon, *L’Interprétation de Jacques Zabarella le Philosophe: Une étude historique logique et critique sur la règle du moyen terme dans les ‘Opera logica’ (1579)* (Paris: Éditions Classiques Garnier, 2009).

466. Charles B. Schmitt, “Experience and Experiment: A Comparison of Zabarella’s View with Galileo’s in *De Motu*”, *Studies in the Renaissance* 16 (1969): 80-138.

στην πορεία, ακόμα και ένα τμήμα της οικίας του σε εργαστήριο, προσλαμβάνοντας τον τεχνίτη Marcantonio Mazzoleni ως προσωπικό του κατασκευαστή οργάνων, και να εγκύπτει γενικότερα τακτικά σε ζητήματα περισσότερο πρακτικής υφής, όπως λ.χ. η στρατιωτική μηχανική, αλλά και η κατάρτιση γενέθλιων ωροσκοπίων επ' αμοιβή⁴⁶⁷.

Η στερεοτυπική, πάντως, εικόνα του δογματικού, καθηλωμένου σε αφηρημένες νοητικές ασκήσεις, αριστοτελικού φιλοσόφου αποδεικνύεται συσκοτιστική ακόμα και σε περιπτώσεις λογίων οι οποίοι μέχρι πρότινος, στην ιστοριογραφία των επιστημών, εικονογραφούνταν, συνοπτικά και άκριτα, ως παραδείγματα που τη δικαιώνουν. Σε αυτήν την κατηγορία εμπίπτει ο Cesare Cremonini (ή Cremonino, ή Caesar Cremoninus, 1550-1631)⁴⁶⁸, καθηγητής φυσικής φιλοσοφίας, από το 1578 έως το 1589, στο πανεπιστήμιο της Φερράρας, και διάδοχος, κατόπιν, του Zabarella, από το 1590 έως το 1631, στην έδρα της φυσικής φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Πάδουας. Θεωρητικός αντίδικος, αλλά και προσωπικός φίλος, του Galilei, ο Cremonini αποκηρύχθηκε, μαζί με τον πρώτο, το 1604, από την Ιερά Εξέταση, ως αιρετικός, γιατί δεν είχε φροντίσει να υπεραμυνθεί φιλοσοφικά της αθανασίας της ψυχής έναντι των πιθανών υλιστικών ή πανθεϊστικών συνεπαγωγών του αριστοτελικού εμπειρισμού⁴⁶⁹.

467. Για τη διαμονή του Galilei στην Πάδουα βλ. Drake, *Galileo at Work*, 33-156· *Galileo a Padova, 1592-1610: Atti delle celebrazioni galileiane, 1592-1992*, συλλ. έργο, 4 τόμ. (Trieste: Edizioni LINT / Università degli Studi di Padova, 1995)· Michele Camerota, *Galileo Galilei e la cultura scientifica nell'età della Controriforma* (Roma: Salerno Editrice, 2004), 75-149· John L. Heilbron, *Galileo* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 64-164.

468. Για τον βίο και το έργο του Cremonini βλ. ενδεικτικά: Charles B. Schmitt, *Cesare Cremonini: Un aristotelico al tempo di Galilei* (Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1980)· Schmitt, "Cremonini, Cesare", στο: *Cosattini-Crispolto*, διευθ. Alberto Maria Ghisalberti, τόμ. 30 του: *Dizionario Biografico degli Italiani*, διευθ. Alberto Maria Ghisalberti et al. (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1984), 618-622, σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <https://www.treccani.it/enciclopedia/cesare-cremonini_%28Dizionario-Biografico%29/>· *Cesare Cremonini (1550-1631): Il suo pensiero e il suo tempo: Convegno di studi – Cento 7 aprile 1984*, συλλ. έργο (Cento: Centro Studi Girolamo Baruffaldi, 1990)· Heinrich C. Kuhn, *Venetischer Aristotelismus im Ende der aristotelischen Welt: Aspekte der Welt und des Denkens des Cesare Cremonini (1550-1631)* (Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, NY, Paris, und Wien: Peter Lang, 1996)· Fernando Fiorentino, "Cesare Cremonini", στο: *Cesare Cremonini e il 'Tractatus de paedia' (con la traduzione italiana del 'Tractatus')*, του Fernando Fiorentino (Lecce: Edizioni Milella, 1997), 9-108· Ezio Riondato και Antonino Poppi, επιμ., *Cesare Cremonini: Aspetti del pensiero e scritti: Atti del Convegno di studio, Padova, 26-27 febbraio 1999*, 2 τόμ. (Padova: Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti, 2000).

469. Πρώτη φορά ζητήθηκε από τον ιεροεξεταστή της Πάδουας να ερευνήσει τη διδασκαλία του Cremonini για πιθανές αιρετικές θέσεις το 1598. Λόγω της προστασίας που απολάμβανε από τις βενετικές αρχές, ο Cremonini απέφυγε τις χειρότερες συνέπειες των ερευνών και των αποκηρύξεων της Καθολικής Εκκλησίας, αν και δεν έφυγε ποτέ από το κάδρο του ύποπτου, ούτε και όταν πέθανε, το 1631 (ο ιεροεξεταστής της Πάδουας διατάχθηκε τότε να αναζητήσει στα κατάλοιπα του Cremonini τεκμήρια αιρετικών διδασχών). Βλ. Thomas F. Mayer, *The Roman Inquisition on the Stage of Italy, c. 1590-1640* (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania

Σήμερα, χάρη σε μια σχετική εργασία του Leonard Kennedy, γνωρίζουμε ότι σε τουλάχιστον τέσσερις μικρές πραγματείες για αυτό ακριβώς το ζήτημα, τρία ερμηνευτικά υπομνήματα σε τμήματα του *Περὶ ψυχῆς* και ένα υπόμνημα σε τμήμα τού *Περὶ ζώων γενέσεως* του Αριστοτέλη, οι οποίες σώζονται σε χειρόγραφη μορφή και προσγράφονται στον Cremonini, εκτίθεται ακριβώς μια τέτοια φιλοσοφική υπεράσπιση, ακόμα και ενάντια στις θέσεις του Αριστοτέλη⁴⁷⁰. Ο Galilei βρέθηκε στο ίδιο εδώλιο με τον αριστοτελικό φίλο του κατηγορούμενος ως φορέας της πεποιθήσης ότι τα άστρα επιδρούν, με όρους αναγκαιότητας, στις ανθρώπινες πράξεις. Η κατηγορία αυτή συνδέεται, όχι με τις «καθαρά» αστρονομικές ή φιλοσοφικές αναδιφήσεις του, αλλά με τα αστρολογικά παρασχολήματά του, στα οποία πράγματι επιδιδόταν, πλάι στα τακτικά διδακτικά του καθήκοντα στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας, για να συμπληρώνει το εισόδημά του, με μια αποδοτική πηγή εκτός ακαδημαϊκού περιβάλλοντος, προσφέροντας τις προγνωστικές υπηρεσίες του στους εύπορους πάτρωνές του και τον περίγυρό τους⁴⁷¹.

Ήταν ο Cremonini, όμως, εκείνος που για πολύ καιρό μνημονευόταν, συνήθως, από τους ιστορικούς ως ένας φιλόσοφος τόσο τυφλωμένος από τις προκαταλήψεις του που δεν είχε διστάσει να αρνηθεί ακόμα και να κοιτάξει, έστω και για μια φορά, τον ουρανό μέσα από το τηλεσκόπιο του Galilei, αποφεύγοντας, έτσι, να αντικρίσει και ο ίδιος τους δορυφόρους που περιστρέφονται γύρω από τον Δία, το matter of fact που διέψευδε την πτολεμαϊκή κοσμολογία. Ήδη, το 1654, ο μαθητής του Galilei, και επιμελητής της πρώτης έκδοσης των απάντων του, Vincenzio Viviani (1622-1703), στη βιογραφία του για τον διδάσκαλό του (*Racconto storico della vita del Signor Galileo Galilei*, «Ιστορική αφήγηση για τον βίο του κ. Galileo Galilei», πρώτη έντυπη έκδοση: 1717)⁴⁷², είχε καταγράψει, μεταξύ των αναμνήσεών του, αυτήν την άρνηση ως μια χαρακτηριστική εκδήλωση της ισχυρογνωμοσύνης ορισμένων, κατά τα λοιπά, διαπρεπών ακαδημαϊκών διδασκάλων, οι οποίοι επέλεξαν να κρατήσουν τα μάτια τους κλειστά, μπροστά στις νέες αστρονομικές ανακαλύψεις, από φόβο μήπως διαπράξουν κάποια ασυγχώρητη ιεροσυλία «ενάντια στη

Press, 2014), 124-134.

470. Leonard A. Kennedy, “Cesare Cremonini and the Immortality of the Human Soul”, *Vivarium* 18 (1980): 143-158. Στις δυο, και χρονικά προγενέστερες, από τις τέσσερις αυτές πραγματείες, που γράφθηκαν μάλιστα γύρω στο 1604, ο Cremonini διατείνεται, ή υπαινίσσεται, ότι ο Αριστοτέλης δεν αποδεχόταν την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής, ενώ στις άλλες δυο λέγεται ρητά το αντίθετο.

471. Για τις αστρολογικές περισπάσεις του Galilei βλ. H. Darrell Rutkin, “Galileo Astrologer: Astrology and Mathematical Practice in the Late-Sixteenth and Early-Seventeenth Centuries”, *Galilaeana* 2 (2005): 107-143.

472. Βλ. Antonio Favaro, “Vincenzio Viviani e la sua “Vita di Galileo.””, *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Parte Seconda* 62 (1902-1903): 683-703.

θεότητα του Αριστοτέλη τους», για να καταλήξουν, τελικά, ένεκα μιας τέτοιας «κτηνωδέστατης επιμονής», να επιδείξουν σκληρότερη αδιαλλαξία προς την ίδια τη φύση παρά προς τον γενάρχη της φιλοσοφικής παράταξής τους⁴⁷³.

Τρεις περίπου αιώνες αργότερα, ο Bertolt Brecht, στο θεατρικό του έργο *Leben des Galilei* («Ο βίος του Γαλιλαίου», 1938-1939/1955-1956) θα περιγράψει την ίδια άρνηση ενός αριστοτελικού «μαθηματικού», φωτογραφίζοντας και πάλι τον Cremonini, ως αποτέλεσμα μιας «παλαιομοδίτικης» προτίμησης υπέρ της ανάγνωσης των βιβλίων του Αριστοτέλη έναντι της ανεπηρέαστης από φιλοσοφικές εμμονές μαρτυρίας των αισθήσεων. Στην εκδοχή του Brecht, ο ακαδημαϊκός μαθηματικός που αρνείται να δεχτεί τα πορίσματα του Galilei, και αρνείται ακόμα και την πιθανότητα να μεταπειστεί, κοιτάζοντας τον ουρανό και ο ίδιος μέσα από το τηλεσκόπιο του καινοτόμου πειραματιστή φιλοσόφου, εμπιστεύεται τα μάτια του μονάχα όταν αυτά μένουν καρφωμένα στα αριστοτελικά κείμενα⁴⁷⁴. Υπό ανάλογα ρυθμισμένους φακούς, και χωρίς, τις περισσότερες φορές, να μεσολαβεί κάποια έστω και υποτυπώδη ανάλυση, ο Cremonini έχει, επίσης, παρουσιαστεί από αρκετούς ιστορικούς ως ένας από τους υποψήφιους που συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες να αποτελούν το πρωτότυπο, στην πραγματική ζωή, του φανταστικού αριστοτελικού υπομνηματιστή, και αρτηριοσκληρωτικού απολογητή της γεωκεντρικής θεωρίας, Simplicio, στον περίφημο *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo, tolemaico e copernicano* («Διάλογος περί των δύο μειζόνων συστημάτων του κόσμου, του πτολεμαϊκού και του κοπερνίκειου», Φλωρεντία, 1632)⁴⁷⁵ του Galilei⁴⁷⁶.

473. Luciana Borsetto, έκδ., *Vita di Galileo di Vincenzo Viviani (con Appendice di testi e documenti)* (Bergamo: Moretti & Vitali Editori, 1992), 93 και 130 (σημ. 91): Non mancarono già de' così pervicaci et ostinati, e fra questi de' costituiti in grado di publici lettori \Dottor Cremonino, lettor in Padova/, tenuti per altro in gran stima, i quali, temendo di commetter sacrilegio contro la deità del loro Aristotele, non vollero cimentarsi all'osservazioni, né pur una volta accostar l'occhio al telescopio; e vivendo in questa lor bestialissima ostinazione, vollero, più tosto che al lor maestro, usar infedeltà alla Natura medesima. Για ορισμένες ακόμα μαρτυρίες από συγκαίρινους του Galilei, περί των αντιδράσεων των αριστοτελικών συναδέλφων του στην Πάδουα, και κυρίως του Cremonini, για τις παρατηρήσεις του με το τηλεσκόπιο βλ. Antonio Favaro, *Galileo Galilei e lo studio di Padova*, 2 τόμ. (Firenze: Successori le Monnier, 1883), 1: 394-395.

474. Bertolt Brecht, *Leben des Galilei* (1938/39), στο: *Stücke 5*, επιμ. Bärbel Schrader και Günther Klotz, τόμ. 5 του: *Bertolt Brecht: Werke: Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*, επιμ. Werner Hecht et al. (Berlin und Weimar: Aufbau Verlag· Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1988), 42 (στ. 27-30): DER MATHEMATIKER Lieber Herr Galilei, ich pflege mitunter, so altmodisch es Ihnen erscheinen mag, den Aristoteles zu lesen und kann Sie dessen versichern, daß ich de meinen Augen traue.

475. Βλ. Βλ. Dino Cinti, *Biblioteca galileiana raccolta dal principe Giampaolo Rocco di Torrepadula* (Firenze: Sansoni Antiquariato, 1957), 182-186 (αρ. 89)· Maurice A. Finocchiaro, *The Routledge Guidebook to Galileo's 'Dialogue'* (London and New York, NY: 2014).

476. Βλ. ενδεικτικά Stillman Drake, "Galileo and the Career of Philosophy", *Journal of the History of Ideas* 38

Οι ιστορικές ανασυγκροτήσεις, εν τούτοις, που τοποθετούν στο κέντρο της σκηνής, αντί για τον Galilei, τον ίδιο τον Cremonini, ολοένα και συχνότερες από τη δεκαετία του 1980 και μετά, έχουν κλονίσει την παραδειγματική ευκρίνεια των δυο παραπάνω στιγμιότυπων και έχουν φέρει στην επιφάνεια κάποιες από τις πλευρές του έργου του αριστοτελικού υπομνηματιστή οι οποίες χρειάστηκε να παραμεριστούν επιλεκτικά για να φιλοτεχνηθεί η εικόνα του «παλαιομοδίτη» μονολιθικού διδασκάλου. Χάρη σε μια διάλεξη του Heinrich Kuhn, λ.χ., με θέμα ακριβώς τη διανοητική σχέση ανάμεσα στον Galilei και τον Cremonini, λίγα μόλις χρόνια πριν από τη συγγραφή του *Dialogo*, έτσι όπως αυτή μπορεί να διακριβωθεί μέσα από την εξέταση των σημειώσεων του πρώτου στο προσωπικό του αντίτυπο από το βιβλίο *Apologia de origine et principatu membrorum* («Απολογία περί της προέλευσης και της αρχής των μελών»)⁴⁷⁷ που δημοσίευσε ο δεύτερος το 1627, προστέθηκαν, στο απόθεμα των δημόσια διαθέσιμων πρωτογενών τεκμηρίων, ορισμένα μέχρι πρότινος αδιόρατα, μικρά, αλλά διόλου αμελητέα, νήματα συνάφειας. Τα νήματα αυτά ευνοούν τη συνεκτίμηση, πλάι στις τόσο συχνά υπογραμμισμένες διαφορές, και των κοινών ερωτημάτων, μοτίβων, ή παραδοχών, που οι δυο λόγιοι τότε ακόμα μοιράζονταν. Τέτοια παραδείγματα είναι οι ομοιότητες ανάμεσα στην περιγραφή του ζωοδότη ήλιου στο κέντρο του σύμπαντος του Galilei και στην περιγραφή της καρδιάς ως κεντρικού οργάνου του σώματος και εστίας, από όπου διαδίδεται η ζωοδοτική θερμότητα στο σώμα, στο βιβλίο του Cremonini, ή η κοινή γνωσιολογική έμφαση στην ανάγκη να διηθείται η αισθητηριακή εμπειρία στην έλλογη κριτική⁴⁷⁸. Μπορεί πια, επίσης, τεκμηριωμένα να υποστηριχθεί ότι ο φανταστικός Simplicio του *Dialogo* μάλλον δεν επινοήθηκε με πρότυπο τον πραγματικό Cremonini, αφού ο Galilei, έχοντας διαβάσει την *Apologia de origine et principatu membrorum*, γνώριζε πως ο πραγματικός αριστοτελικός φίλος του, στο τμήμα του εν λόγω βιβλίου όπου θίγεται το πρόβλημα της κίνησης, σε αντίθεση με ό,τι θα ισχυριστεί ο επινοημένος αριστοτελικός

(1977): 19-32, 22-23· Drake, *Galileo at Work*, 355· William A. Wallace, *Galileo and His Sources: The Heritage of the Collegio Romano in Galileo's Science* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), 348· Maurice A. Finocchiaro, επιμ. και μετάφρ., *The Galileo Affair: A Documentary History*, California Studies in the History of Science (Berkeley, Los Angeles, CA, and London: University of California Press, 1989), 217 και 355 (σημ. 60)· Barry Gower, *Scientific Method: An Historical and Philosophical Introduction* (London and New York, NY: Routledge, 1997), 33. Αν εξαιρέσουμε την πρώτη από αυτές τις παραπομπές, όπου όντως επιχειρείται μια ανάλυση και κατατίθενται ορισμένα σοβαρά επιχειρήματα, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ο συσχετισμός του Simplicio με τον Cremonini ανακύπτει ως ένας σχεδόν αυτονόητος συνειρμός.

477. Βλ. Antonio Favaro, "La libreria di Galileo Galilei: Descritta ed illustrata", *Bulletino di Bibliografia e di Storia delle Scienze Matematiche e Fisiche* 19 (1886): 242 (αρ. 56)· Mariella Magliani, "Le opere a stampa di Cesare Cremonini", στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 2: 26-27.

478. Heinrich C. Kuhn, *Galileo Galilei come lettore di Cesare Cremonini* (Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1993), 15-19.

αντίδικος του Salviati στον *Dialogo*, δεν απέκλειε την δυνατότητα κινούμενων οντοτήτων οι οποίες δεν οφείλουν την κίνησή τους σε εξωτερικές κινούσες οντότητες⁴⁷⁹.

Ενάντια στα προγνωστικά, συμπεραίνει ο Kuhn, κλείνοντας τη διάλεξή του, «το πρόσωπο του Cremonini που αναδύεται από αυτές τις συγκεκριμένες γαλιλαιϊκές σημειώσεις και ερμηνείες δεν είναι διαφορετικό από το πρόσωπο του ίδιου του Galilei», αρκεί στο πρόσωπο του πειραματιστή φιλοσόφου να μη βλέπουμε μόνο την όψη τού αντιμεταφυσικού στοχαστή, του καχύποπτου προς τις φιλοσοφικές αφαιρέσεις πειραματιστή, αλλά και την όψη τού ερευνητή που δεν αδιαφορεί για τις αιτιακές εξηγήσεις, του φιλοσόφου που πειραματίζεται για να βρει αληθινές αιτίες⁴⁸⁰. Μια τέτοια αποτίμηση είναι ίσως υπέρμετρα ευμενής προς τον Cremonini, και επιεικής προς την έκδηλη προσκόλλησή του στα κείμενα τού Αριστοτέλη⁴⁸¹, τα οποία ποτέ δεν έπαψαν, ακόμα και στα περισσότερο εξειδικευμένα γραπτά τού καθηγητή φυσικής φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Πάδουας, να αποτελούν την αδιαφιλονίκητη αφετηρία, και το απαρασάλευτο υπέδαφος απ' όπου κυρίως εξορύσσεται η εννοιολογική πρώτη ύλη, για κάθε δέσμη ιδιαίτερων ερωτημάτων προς διερεύνηση. Αδικεί, όμως, πολύ λιγότερο την πραγματική ιστορική σχέση ανάμεσα στον Cremonini και τον Galilei απ' ό,τι συνέβαινε στις ηρωοποιητικές, για τον δεύτερο, και καταφρονητικές, για τον πρώτο, αντιπαραβολές στις οποίες προέβαιναν συνήθως οι ιστορικοί, κατά το παρελθόν, ανακαλώντας εσπευσμένα στις αφηγήσεις τους, για την ανάδυση της νεωτερικής αστρονομίας και της νεωτερικής φυσικής, ένα εύχρηστο αντιπαραθετικό ζεύγος.

Όσο για την άρνηση του Cremonini να χρησιμοποιήσει το τηλεσκόπιο του Galilei, η ανάδειξή της σε μια εικόνα που προβάλλεται επαναληπτικά, μιλώντας σχεδόν από μόνη της, και αντικαθιστώντας «χίλιες λέξεις», για να καταδείξει τον αναχρονιστικό δογματισμό των αριστοτελικών διδασκάλων όταν ανέτελλε η νεωτερικότητα, προϋποθέτει την παράβλεψη άλλων εικόνων, με τους ίδιους πρωταγωνιστές, από τις οποίες θα μπορούσαν να εξαχθούν πολύ διαφορετικά συμπεράσματα. Αυτό ισχύει ιδίως για μια εικόνα που μετέφερε ο σκωτικής καταγωγής John Wedderburn (ή Ioannes Wodderbornius, 1583-1651)⁴⁸², μαθητής του Galilei

479. *Ibid*, 19-20.

480. *Ibid.*, 22-23.

481. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Oreste Trabucco, "Collegli e avversari padovani di Galileo", στο: *Largo campo di filosofare: Eurosposium Galileo 2001*, επιμ. José Montesinos και Carlos Solís (La Orotava: Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2001), 925-937, 933-934.

482. Βλ. Alexander Wedderburn, *The Wedderburn Book: A History of the Wedderburns in the Counties of Berwick and Forfar, Designed of Wedderburn, Kingennie, Easter Powrie, Blackness, Balindean, and Gosford; And Their Younger Branches; Together with Some Account of Other Families of the Name: 1296-1896*, 2 τόμ. (χ.όν.: Printed for Private Circulation, 1898), 1: 27-28.

και μαθηματικός και ο ίδιος, τότε, στην Πάδουα, σε ένα φυλλάδιό του (*Quatuor problematum quae Martinus Horky contra Nuntium sidereum de quatuor planetis novis disputanda proposuit: Confutatio*, «Τέσσερα προβλήματα που ο Martinus Horky έθεσε υπό συζήτηση ενάντια στο “Αστρικό μήνυμα” περί των τεσσάρων νέων πλανητών: Ανασκευή»)⁴⁸³, τυπωμένο το 1610, ενάντια σε μια δημόσια κριτική κατά του *Sidereus nuncius* («Αστρικός αγγελιοφόρος», Βενετία, 1610)⁴⁸⁴ του πειραματιστή διδασκάλου του, γραμμένη από τον βοημό αστρονόμο Martinus Horky. Εδώ, η μνεία στο όνομα του Cremonini γίνεται με σκοπό, όχι τη διακωμώδηση του παράλογου πείσματος ενός αντιπάλου, αλλά τον προσεταιρισμό ενός συμμάχου με διανοητικό και πολιτικό κύρος.

Εκθειάζοντας το τηλεσκόπιο του Galilei, ο Wedderburn γράφει πως πρόκειται για ένα όργανο που δίνει την ευχέρεια στους χρήστες του να αναγνωρίσουν «αυτοστιγμεί» την ταυτότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός αντικειμένου που βρίσκεται σε απόσταση «ενός μιλίου και μακρύτερα», και υπό άλλες συνθήκες θα ήταν αδύνατο να ταυτοποιηθεί, με την ίδια βεβαιότητα με την οποία κανείς μπορεί να αναγνωρίσει ότι η οντότητα που τώρα πλησιάζει είναι εκείνο το συγκεκριμένο ανθρώπινο ον που ονομάζεται Σωκράτης και είναι γιος του Σωφρονίσκου⁴⁸⁵. Αυτή η νέα δυνατότητα ευκρινούς όρασης, που καθιστά το *perspicillum*, το «κιάλι» του Galilei τόσο ωφέλιμο και τόσο ξεχωριστό, συνεπάγεται και τη ραγδαία επιτάχυνση του ρυθμού με τον οποίο εφεξής θα εντοπίζονται νέες οντότητες⁴⁸⁶. Και οι καθημερινές νέες ανακαλύψεις θα ρίχνουν περισσότερο φως όχι μόνο στον ουρανό, στο μακροσκοπικό επίπεδο, αλλά και στη γήινη πραγματικότητα, στη μικρή κλίμακα που το γυμνό ανθρώπινο μάτι δεν μπορεί να επισκοπήσει. «Τις προάλλες», σημειώνει ο Wedderburn,

άκουσα τον ίδιο τον συγγραφέα [του *Sidereus nuncius*] να διηγείται στον εξοχότατο κ.

483. Βλ. Favaro, “La libreria di Galilei”, 253-254 (αρ. 140).

484. Για το έργο αυτό, την υποδοχή του, τις εκδόσεις του, και την αμφισημία στην απόδοση του όρου *nuncius* στον τίτλο («αγγελιοφόρος» ή «μήνυμα») βλ. Isabelle Pantin, “Introduction”, στο: *Galilée: Sidereus nuncius: Le Messenger céleste*, επιμ. και μετάφρ. Isabelle Pantin, Science et Humanisme (Paris: Les Belles Lettres, 1992), ix-civ.

485. John Wedderburn, QVATVOR | PROBLEMATVM | QVAE MARTINVS HORKY | Contra Nuntium Sidereum | DE QVATVOR PLANETIS NOVIS | Disputanda proposuit. CONFVTATIO. | Per IOANNEM Vvodderbornium | Scotobritannum (Patavii: Ex Typographia Petri Marinelli, 1610), φύλ. 7^r: Quid quod eminus mille passus (et) vltra, cum neque viuere iudicares obiectum, adhibito perspicillo, statim certo cognoscas, esse hunc Socratem Sophronis[c]i filium venientem; [...]. Το παράδειγμα του Σωκράτη, γιου του Σωφρονίσκου, που πλησιάζει, ανάγεται σε ένα χωρίο από την *Εισαγωγή* του Πορφύριου όπου θίγεται το πρόβλημα της εξατομίκευσης, και το άτομο νοείται ως ένα σύνολο από ιδιότητες. Βλ. Francesco Ademollo, “Sophroniscus’ Son Is Approaching: Porphyry, *Isagoge* 7.20-1”, *The Classical Quarterly* 54 (2004): 322-325.

486. Wedderburn, *Confutatio*, φύλ. 7^r: sed tempus nos docebit (et) quotidianae nouarum rerum detectiones, qua(m) egregie perspicillum suo fungatur munere, nam in hoc tota omnis instrumenti sita est pulchritudo.

Cremonini, πορφυροφόρο φιλόσοφο, διάφορα πράγματα, αξιότατα να τύχουν ενδελεχούς διερεύνησης, μεταξύ των οποίων και με ποιον τρόπο ο ίδιος μπορούσε να διακρίνει, ως την παραμικρή λεπτομέρεια, χάρη στη διόπτρα, τα όργανα κίνησης και αίσθησης των μικρότατων ζώων⁴⁸⁷.

Το perspicillum, λοιπόν, όταν προσαρμοζόταν ώστε να μεγεθύνει αντικείμενα πολύ μικρού μεγέθους φαίνεται πως κέντριζε το ενδιαφέρον, δεν προκαλούσε την αποστροφή, του Cremonini. Ο τελευταίος, επιπλέον, προσαγορεύεται ως ένας φιλόσοφος που, εκτός από «εξοχότατος», είναι και «πορφυροφόρος», αυλικός με υψηλές διασυνδέσεις, περισσότερο, επομένως, ως ένας συνομιλητής που αξίζει κανείς να προσπαθήσει να πείσει και να εντάξει σε έναν κοινό προσανατολισμό, παρά ως ένα εμπόδιο που πρέπει να παραμεριστεί ή να εξουδετερωθεί. Το απόσπασμα δε από το φυλλάδιο του Wedderburn, η ανάγνωση του οποίου οδηγεί στις δυο αυτές διαπιστώσεις, είναι αρκετά οικείο στη νεώτερη ιστοριογραφία των επιστημών, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ως το πρώτο δημοσιευμένο, σε έντυπη πρωτογενή πηγή, απόσπασμα όπου αναφέρεται η χρήση ενός μικροσκοπίου, καθώς και ως ένα ισχυρό πειστήριο για τους ιστορικούς που πιστεύουν πως πρέπει να αποδοθούν στον Galilei τα πρωτεία της εφεύρεσης του σύνθετου μικροσκοπίου⁴⁸⁸.

Αν, όμως, η εικόνα που μας παρέχει ο Wedderburn, με τον Cremonini να ακούει με ενδιαφέρον τις διηγήσεις του Galilei για τα «όργανα κίνησης και αίσθησης των μικρότατων ζώων», μοιάζει να αντιφάσκει τόσο έντονα με την εικόνα τού καθηλωμένου στα σχολαστικά σχήματα σκέψης Cremonini, που κατέγραψε ο Viviani, και αναπαρήγαγε πολύ αργότερα ο Brecht, αυτό μάλλον οφείλεται στο γεγονός ότι η δεύτερη εικόνα ήταν ήδη από τις πρώτες εκδοχές της αρκετά απλουστευτική. Σήμερα, αντίθετα, δεν είναι πια λίγοι οι ιστορικοί που, όταν θίγουν το πρόβλημα της σχέσης ανάμεσα στον Cremonini και τον Galilei, κατά την περίοδο όπου ο δεύτερος άρχισε να κοινοποιεί τα αστρονομικά ευρήματά του, δεν παραλείπουν να υπενθυμίσουν ότι η άρνηση του αριστοτελικού φιλοσόφου της Πάδουας να

487. *Ibid.*: Audiueram paucis ante diebus authorem ipsum Excellentissimo D. Cremonino Purpurato Philosopho varia narrante(m) scitu dignissima, (et) inter caetera quomodo ille minimorum animantium organa motus, (et) sensus ex perspicillo ad vnguem distinguar; [...].

488. Βλ. Gilberto Govi, “Il microscopio composto inventato da Galileo”, *Atti della Reale Accademia delle Scienze Fisiche e Matematiche*, 2^η σειρά, 2 (1888), αρ. 1: 1-3· William B. Carpenter και William H. Dallinger, *The Microscope and Its Revelations* [1856], 7^η έκδ. (Philadelphia, PA: P. Blakiston, Son, & Co., 1891), 122-124· Stillman Drake, “Galileo in English Literature of the Seventeenth Century”, στο: *Galileo: Man of Science*, επιμ. Ernan McMullin (New York, NY, and London: Basic Books, Inc., Publishers, 1967), 417· Philippe Hamou, *Microscopes et télescopes en Angleterre, de Bacon à Hooke*, τόμ. 2 του: *La Mutation du visible: Essai sur la portée épistémologique des instruments d’optique au XVII^e siècle* (Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2001), 102· Paolo Galluzzi, *The Lynx and the Telescope: The Parallel Worlds of Cesi and Galileo* [2014], μετάφρ. Peter Mason (Leiden and Boston, MA: Brill, 2017), 152 (σημ. 166).

δει μέσα από το τηλεσκόπιο του πειραματιστή φίλου του δεν ισοδυναμούσε με μια γενική υποτίμηση ή, ακόμα χειρότερα, με μια γενική άρνηση αποδοχής των εμπειρικών παρατηρήσεων.

Η θέαση του ουρανού μέσα από το *perspicillum* του Galilei ήταν μια αισθητηριακή εμπειρία μεσολαβημένη από ένα όργανο το οποίο είχε κατασκευαστεί χωρίς να έχει προηγηθεί η απαραίτητη θεωρητική θεμελίωση, χωρίς, δηλαδή, να έχει ήδη αναπτυχθεί μια θεωρία για το σχηματισμό εικόνων μέσω συστημάτων φακών, και του οποίου η ωφέλεια, ως τεχνικού μέσου για τη συγκέντρωση στοιχείων κατάλληλων να κατατεθούν ως τεκμήρια υπέρ μιας θεωρίας περί της φύσης, τότε ήταν κάθε άλλο παρά δεδομένη⁴⁸⁹. Μέχρι και περίπου τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, όταν το τηλεσκόπιο με δυο κυρτούς φακούς, ή «αστρονομικό τηλεσκόπιο», εκτόπισε το τηλεσκόπιο του Galilei, ή το «ολλανδικό τηλεσκόπιο», που είχε έναν κοίλο κι έναν κυρτό φακό, ακόμα και τα πιο περίτεχνα και ακριβότερα τηλεσκόπια εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται, ως επί το πλείστον, για στρατιωτικούς σκοπούς (παρακολούθηση εχθρών από απόσταση) ή στη ναυσιπλοΐα. Πριν από τη δεκαετία του 1660, και παρά την εμφάνιση της καρτεσιανής οπτικής, ούτε οι θεωρητικές εξηγήσεις που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν, και να διευρύνουν, τις δυνατότητες επιστημονικής εφαρμογής του τηλεσκοπίου είχαν διανύσει μεγάλη απόσταση πέρα από τα όρια της πρωτόλειας διοπτρικής θεωρίας που ο Johannes Kepler (1571-1630) είχε παρουσιάσει το 1611. Δεν ήταν οι θεωρητικές έρευνες που επέφεραν τις τεχνικές βελτιώσεις στο τηλεσκόπιο. Το αντίστροφο συνέβη: οι τεχνικές προσπάθειες να εξελιχθεί το τηλεσκόπιο, και να αναβιβαστεί από όργανο επίγειας παρατήρησης σε όργανο ουράνιας παρατήρησης, επέδρασαν καταλυτικά στην εξέλιξη της οπτικής και μακροπρόθεσμα συνέβαλαν στην ανανοηματοδότηση της αστρονομίας και στην αντικατάσταση της αριστοτελικής κοσμολογικής διχοτόμησης ανάμεσα στην υποσελήνια και την υπερσελήνια περιοχή από την ενιαία κοσμολογία ενός ηλιακού συστήματος.

Ο Cremonini, όταν το τηλεσκόπιο άρχισε να μετατρέπεται σε εργαλείο αποδόμησης της αριστοτελικής κοσμολογίας, αμφέβαλλε, και δεν ήταν σε εκείνη τη συγκυρία παράλογο να αμφιβάλλει, για την αξιοπιστία του συγκεκριμένου οργάνου ουράνιας παρατήρησης, όχι για

489. Για όσα ακολουθούν βλ. Albert Van Helden, “The Telescope in the Seventeenth Century”, *Isis* 65 (1974): 38-58· Van Helden, “The ‘Astronomical Telescope’: 1611-1650”, *Annali dell’Istituto e Museo di Storia della Scienza di Firenze* 1 (1976): 13-36· Van Helden, “The Development of Compound Eyepieces, 1640-1670”, *Journal for the History of Astronomy* 8 (1977): 26-37· Antoni Malet, “Kepler’s Legacy: Telescopes and Geometrical Optics, 1611-1669”, στο: *The Origins of the Telescope*, επιμ. Albert Van Helden et al. (Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2010), 281-300.

την αξιοπιστία γενικά των εμπειρικών παρατηρήσεων. Δεν ήθελε να δει με τον ίδιο τρόπο με τον οποίον έβλεπε, μέσα από το τηλεσκόπιο, ο Galilei. Δεν είχε, επίσης, από τη δική του προοπτική θέση, επαρκείς λόγους να αμφισβητήσει ριζικά την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, να την εγκαταλείψει ως πεδίο αναφοράς, με αφορμή ορισμένα μονάχα, μολονότι εντυπωσιακά, ευρήματα που είχαν προκύψει με τη συνδρομή ενός νέου οπτικού οργάνου, χωρίς μια εδραία θεωρητική βάση. Όπως, όμως, καταδεικνύει και το ενδιαφέρον του για το προσαρμοσμένο ώστε να μεγεθύνει μικροσκοπικά αντικείμενα «κιάλι» του Galilei, δεν απέρριπτε εκ των προτέρων την αξιοποίηση οργάνων παρατήρησης για ερευνητικούς σκοπούς, ούτε τις εμπειρικές δοκιμές, όσο και αν, κατά κανόνα, έτεινε στα γραπτά του να ενδιατρίβει περισσότερο στην ανασκευή των αντιρρήσεων που θα μπορούσαν να εγερθούν κατά των αποφάσεων των αριστοτελικών πραγματειών και των αριστοτελικών ερμηνευτικών υπομνημάτων⁴⁹⁰.

Είναι κάπως ειρωνικό, τέλος, το γεγονός ότι ο Cremonini, ένας λόγιος του οποίου τη συναναστροφή ο Galilei, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εγκατάστασής του στην Πάδουα, απολάμβανε, λόγω της ευρύτητας και της οξύτητας του πνεύματός του⁴⁹¹, μέχρι πρόσφατα, στην ιστορία των επιστημών, κατείχε τη θέση του αντεστραμμένου ειδώλου τού πειραματιστή φίλου του: του στενόμυαλου εραμιστή άκαρπων και τετριμμένων συλλογισμών απέναντι στον καινοτόμο πρακτικό και ιδιοφυή στοχαστή. Ο Cremonini ήταν ο δημοφιλέστερος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας. Όχι, όμως, κυρίως λόγω των επιδόσεών του στην ερμηνεία των κειμένων του Αριστοτέλη. Πολλοί από τους μαθητές του, και ιδίως εκείνοι που αργότερα προσχώρησαν στον σκεπτικισμό και την ελευθεροφροσύνη, όπως ο Gabriel Naudé, μια εμβληματική φυσιογνωμία της πρώιμης νεωτερικής «Δημοκρατίας των Γραμμάτων» για την οποία θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω στη διατριβή μας, ή ο Giovan Francesco Loredan (1607-1661), ιδρυτής, το 1630, στη Βενετία της *Accademia degli Incogniti* («Ακαδημία των αγνώστων»)⁴⁹², από τη γνωριμία τους μαζί του διατήρησαν στη μνήμη τους περισσότερο την εικόνα του ως υπέρμαχου της διανοητικής ελευθερίας και ενός εκλεκτικισμού⁴⁹³ που πρόκρινε τόσο τις τολμηρές και παιγνιώδεις

490. Βλ. Kuhn, *Venetischer Aristotelismus*, 394-402· Camerota, *Galilei e la cultura scientifica*, 181-183· Edward Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance: Skeptics, Libertines, and Opera* (Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 2007), 13-59· Heilbron, *Galileo*, 195-196.

491. Βλ. Heilbron, *Galileo*, 65-66.

492. Για αυτήν την Ακαδημία βλ. Monica Miato, *L'Accademia degli Incogniti di Giovan Francesco Loredan: Venezia (1630-1661)* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1998).

493. Ο όρος «εκλεκτικισμός», κατά τον Léopold Mabillean (*Étude historique sur la philosophie de la*

θεωρητικές ακροβασίες, εντός αμφιθεάτρου, όσο και την τήρηση των ισχυουσών συμβάσεων, μέσω της εσκεμμένης προφυλακτικής απόκρυψης, της εναλλαγής κατάλληλων «μασκών», εντός των λιγότερο ασφαλών πεδίων δραστηριοποίησης. Αυτή η εικόνα, καίτοι εσωτερικά αντιφατική, στα μάτια πολλών ελευθεροφρόνων λογίων, τόσο στις ιταλικές πόλεις όσο και στη Γαλλία, συμβόλιζε την κορύφωση των ανανεωτικών τάσεων στο Πανεπιστήμιο της Πάδουας και ασκούσε πολύ μεγαλύτερη σαγήνη απ' ό,τι καθ' εαυτές οι φιλοσοφικές απόψεις που ο Cremonini είχε εκφέρει επί χάρτου ή από καθέδρας⁴⁹⁴.

Αναπαράγοντας, εδώ, μια τυπολογία διαφορετικών τύπων απόκρυψης που πρότεινε ο Heinrich Kuhn, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η «μάσκα του τυφλού» (“La maschera del cieco”), εφαρμοζόμενη, μονοδιάστατα και γελοιογραφικά, στο πρόσωπο του Cremonini, δεν συγκάλυψε μονάχα τις άλλες φιλοσοφικές «μάσκες» που θα μπορούσαν να του αποδοθούν, δηλαδή, τη «μάσκα του ελευθερόφρονα ή του αθέου» (“La maschera del libertino, ossia dell’ateo”), τη «μάσκα του θιασώτη της αυστηρής λογικής» (“La maschera del rigorista razionale”), και τη «μάσκα των πολλών προσώπων: του ανθρώπου των γραμμάτων, του ρήτορα, του καθηγητή, του φιλοσόφου που δεν περιοριζόταν στον αριστοτελισμό» (“La maschera a più volti: del letterato, dell’oratore, del professore, del filosofo non limitato all’aristotelismo”)⁴⁹⁵. Απέκρυψε, επίσης, και μια από τις πιο ενδιαφέρουσες ιδιαιτερότητες του αριστοτελισμού της Πάδουας: την ανεπούλωτη αντιφατικότητά του, το γεγονός ότι η κρίση του γνωρίζει, η κρίση της ίδιας της εμπειρίας, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, που μακροπρόθεσμα προκάλεσε την εκθεμελίωση, ή έστω την αποσύνθεση, του αριστοτελισμού, ως πεδίου αναφοράς για τις λόγιες διερωτήσεις περί της φύσης, δεν επενέργησε μονάχα ως μια εξωτερική συνθήκη, αλλά εσωτερικεύτηκε στο έργο των πιο ανήσυχων αριστοτελικών φιλοσόφων. Η πολυπροσωπία του αριστοτελικού Cremonini, η έλξη και παράλληλα η αποστροφή προς τις νέες τεχνικές εμπειρικής έρευνας, ο μετωρισμός του ανάμεσα σε μια αξιολογικά ουδέτερη μεταφυσική και μια κριτική ελευθεροφροσύνη, όλα αυτά θα μπορούσαν να εκληφθούν και ως συμπτώματα μιας τέτοιας εσωτερίκευσης⁴⁹⁶.

Renaissance en Italie (Cesare Cremonini): Thèse pour la Doctorat ès Lettres présentée à la Faculté des Lettres de Paris [Paris: Librairie Hachette et C^{ie}, 1881], 126), είναι ο πλέον κατάλληλος για να περιγράψει τη μέθοδο του Cremonini, «αρκεί κανείς να εισάγει εδώ την ιδέα του συγκρητισμού μετριασμένη από την ιδέα της κριτικής».

494. Βλ. François Charles-Daubert, “La Fortune de Cremonini chez les libertins erudits du XVII^e siècle”, στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 1: 169-191 · Muir, *The Culture Wars*, 21-24, 54-58.

495. Heinrich Kuhn, “Cesare Cremonini: Volti e maschere di un filosofo scomodo per tre secoli e mezzo”, στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 1: 153-168.

496. Πρβλ. εδώ την εκτενή ανάλυση του Domenico Bosco, “Cremonini e le origini del libertinismo”, *Rivista di*

Στον αριστοτελισμό της Πάδουας, κατά τον 16^ο και το πρώτο ήμισυ του 17^{ου} αιώνα, το κέντρο βάρους της συζήτησης περί της πιο αποτελεσματικής μεθόδου, για την υποβολή παραγωγικών ερωτημάτων και την εύρεση διεισδυτικών και ανθεκτικών απαντήσεων, στη φυσική φιλοσοφία και τους επί μέρους κλάδους της, μετατοπίστηκε, πράγματι, εγγύτερα προς την εμπειρική διάσταση των διαδικασιών παραγωγής γνώσης. Ο Cremonini, για να μείνουμε στο ίδιο αυτό πρόσωπο που βρέθηκε στο κέντρο της προσοχής μας μέχρι τώρα, το 1626 δημοσίευσε την απολογητική πραγματεία *Apologia dictorum Aristotelis de calido innato: Adversus Galenum* («Απολογία των λεγομένων του Αριστοτέλη περί της έμφυτης θερμότητας: Ενάντια στον Γαληνό»)⁴⁹⁷, στην οποία τασσόταν υπέρ της αριστοτελικής θεωρίας περί της ζωτικής, έμφυτης ή φυσικής θερμότητας, και ενάντια σε μια διάκριση, ανάμεσα στην έμφυτη θερμότητα, νοούμενη ως ένα ξεχωριστό είδος σώματος, και τη στοιχειακή ποιότητα του θερμού, προσγραφόμενη στον Γαληνό, βάσει ορισμένων αποσπασμάτων από τα έργα *Περὶ σπέρματος*, *Περὶ κράσεων*, και *Πρὸς Λύκον βιβλίον*. Στις πρώτες κιόλας σελίδες, πριν προχωρήσει στην ανάπτυξη της κύριας επιχειρηματολογίας του, κρίνει σκόπιμο να παρουσιάσει συνοπτικά τις «στοιχειακές ποιότητες» που υπεισέρχονται στη «σύνθεση όλων των μικτών [σωμάτων]», στην οποία εμπλέκονται, κάθε φορά, για κάθε ιδιαίτερο μικτό σώμα, «όλα τα στοιχεία»: «τα στοιχεία είναι η φωτιά, ο αέρας, το νερό, η γη· οι [στοιχειακές] ποιότητες είναι το θερμό, το ψυχρό, το υγρό, το ξηρό»⁴⁹⁸. Αντί να αρκείται, όμως, στην υπόμνηση των σχετικών αριστοτελικών χωρίων, προκαλεί όσους δυσπιστούν για την εγκυρότητα της αριστοτελικής θεωρίας περί των στοιχείων, και ιδίως της θέσης ότι «όλα τα στοιχεία είναι στο μικτό, έτσι ώστε το μικτό να συντίθεται από όλα [τα στοιχεία]», όχι μόνο να καταρρίψουν τις αντίστοιχες «αποδείξεις», τους αποδεικτικούς συλλογισμούς, που έχει προσκομίσει «ο Φιλόσοφος» στα κείμενά του, αλλά και να αντικρούσουν την ίδια την «αίσθηση», την αισθητηριακή εμπειρία, αφού όταν ένα μικτό σώμα σήπεται ή αποσυντίθεται μπορεί κανείς να διακρίνει κάθε ένα από αυτά τα στοιχεία να διαχωρίζεται από τα

Filosofia Neo-Scholastica 81 (1989): 255-293.

497. Βλ. Magliani, “Le opere a stampa di Cremonini”, 26.

498. Cesare Cremonini, APOLOGIA | DICTORVM | ARISTOTELIS | DE CALIDO INNATO. | Aduersus Galenum. | CAESARIS CREMONINI | CENTENSIS | IN SCOLA PATAVINA | Phylosophi Primae Sedis. | AD | Illustriss(imum) (et) Excellentiss(imum) | DOMINICVM MOLINVM | SENATOREM PRVDENTISSIMVM (Venetiis: Ex Typographia Deuchiniana, 1626), 7: Ego igitur pro ingressu ad tractationem, mihi hoc in primis duco faciendum, vt explicem, quomodo se habeant qualitates elem(n)tares in compositione omnium mistorum, ad quorum compositionem elementa omnia concurrunt; Elementa sunt Ignis, Aer, Aqua, Terra: qualitates calidum, frigidum, humidum, siccum.

υπόλοιπα⁴⁹⁹.

Κατά έναν τρόπο παράδοξο, σε αυτό το σημείο, βρίσκουμε μια παρότρυνση παρόμοια με εκείνη που είχαμε δει, πολλές σελίδες πριν, τον Le Febvre να απευθύνει στους αναγνώστες της *Traité de la chymie*, το 1660: για να πειστείτε, αποταθείτε σε ό,τι βλέπετε να γίνεται μπροστά σας. Τα συστατικά μέρη του μικτού μπορούν να ταυτοποιηθούν αισθητηριακά, αλλά αυτή η ταυτοποίηση δεν είναι μόνο μια κατάδειξη. Είναι μια κάποιου είδους απόδειξη, συμπληρωματική στους αποδεικτικούς συλλογισμούς, που δεν υπολείπεται σε θεωρητικές επιπτώσεις, αφού είναι εξίσου καθοριστική για την κατάρριψη μιας θεωρίας περί των στοιχείων των υλικών σωμάτων. Τώρα, επιπλέον, είμαστε χρονολογικά ακόμα πιο πίσω: μόλις στο έτος 1626. Υπάρχει, ωστόσο, μια πολύ σημαντική διαφορά, που δεν αντισταθμίζει μόνο τη χρονολογική απόσταση. Ο Le Febvre δεν αντιπαρέβαλλε δύο θεωρίες, καλώντας το φανταστικό κοινό μπροστά του να επιλέξει την καλύτερη. Αντιπαρέβαλλε, όπως ήδη έχουμε προσέξει, δύο μορφές φιλοσόφων, που μπορούμε εύλογα να τις αντιστοιχήσουμε με δύο διαφορετικές κοινωνικές φιγούρες.

Ο Cremonini δεν ήταν ο δογματικός εκείνος λάτρης των αριστοτελικών κειμένων που δεν εμπιστευόταν την όρασή του. Εκτός από «πορφυροφόρος» πανεπιστημιακός φιλόσοφος ήταν και ένας, ανοικτός σε φιλοσοφικούς νεωτερισμούς, ελευθερόφρων στοχαστής. Δεν ήταν, όμως, ένας φιλόσοφος που εργαζόταν και, ταυτόχρονα, ένας τεχνίτης που φιλοσοφούσε. Μπορεί να εμπιστευόταν τις αισθήσεις του τόσο ώστε να εξαρτά την αποδοχή μιας θεωρίας για τη σύσταση της ύλης από την αισθητηριακή εμπειρία, αλλά δεν «έβαζε το χέρι του στο έργο» και δεν δοκίμαζε «κατά την εργασία» την εγκυρότητα των συλλογισμών του, όπως ο Le Febvre διακήρυττε ότι όφειλαν να κάνουν οι «χυμικοί» για να είναι αληθινοί «χυμικοί φυσικοί». Ο Galilei, από την άλλη πλευρά, ήταν ένας τέτοιος φιλόσοφος-τεχνίτης. Διέτρεχε μια κοινωνική ζώνη, ανάμεσα στον κοινωνικό χώρο της αίθουσας διδασκαλίας ή του συγγραφικού εδράνου και εκείνον του εργαστηρίου, του μηχανουργείου, του ναυπηγείου, του οπλοστασίου ή του ωροσκοπικού τραπέζιου. Αυτή η κοινωνική ζώνη είναι συγκρίσιμη με εκείνη την οποία διέτρεχαν ο Le Febvre, ο Plot και ο Salmon. Και κατά τον 17^ο αιώνα, δεν ήταν μόνο πολύ περισσότερο ρευστή από εκείνη στην οποία μπορούμε να τοποθετήσουμε τον Cremonini, αλλά και πολύ περισσότερο ευάγωγη στις κοινωνικές τάσεις που διαμόρφωσαν ό,τι σήμερα αποκαλούμε νεωτερικότητα.

499. *Ibid.*: Omnia igitur elementa esse in misto, ita vt mistum ex omnibus sit constitutu(m), habemus ab Aristotele secundo de Generatione textu 47. (et) si aliquis hoc negaret, deberet respo(n)dere demonstrationi, quam ibi Phylosophus adducit, (et) respondere sensui, quo à misto in illius putredine cernuntur singula elementa separari, quod habetis in quarto Metheorum in principio.

Θα είναι χρήσιμο, εδώ, να επιστρέψουμε σε μια υπόδειξη του Henry Leicester στο λήμμα του περί αλχημείας στη 14^η έκδοση της *Britannica*, αλλά και στο βιβλίο του για την ιστορία της χημείας, την οποία συναντήσαμε στο 2^ο κεφάλαιο. Εκεί, η γέννηση της αλχημείας αποδιδόταν στη συνάρθρωση φυσικής φιλοσοφίας και τεχνολογίας που επιτεύχθηκε στη ρωμαϊκή Αλεξάνδρεια, όταν αναδύθηκε μια ιδιαίτερη κατηγορία τεχνιτών οι οποίοι δεν είχαν αναστολές, λόγω του επαγγέλματός τους, να «εικοτολογήσουν» για τις αιτίες των φυσικών φαινομένων και είχαν κληρονομήσει την ελληνική «φιλοσοφική οπτική». Αυτή η κατηγορία τεχνιτών, υπογράμμιζε ο Leicester, είναι «ό,τι πιο κοντινό στη νεωτερική έννοια μιας ομάδας επιστημόνων υπήρξε ποτέ άλλοτε μέχρι την Αναγέννηση»⁵⁰⁰. Στη συνέχεια, βέβαια, της εξιστόρησής του, η εσωτεριστική τάση, που από την αρχή λάνθανε στην αλχημεία, λόγω της νόθευσης της ελληνικής φιλοσοφίας με αστρολογικές θεωρίες από τη Μεσοποταμία, φαίνεται να έρχεται επιβλητικά στην επιφάνεια, να προσελκύει ανθρώπους αδιάφορους για όσα συνέβαιναν στα εργαστήρια των τεχνιτών και να προξενεί έναν διαχωρισμό εντός της αλχημείας που σημάδεψε όλη την υπόλοιπη ιστορία της.

Λίγο πιο μετά, επίσης, και πάλι στο 2^ο κεφάλαιο, μνημονεύσαμε τη διάκριση του Paul Needham ανάμεσα στη «χρυσοπλασία» και τη «χρυσοποιΐα», καθώς και την αναγωγή αυτών των δύο πόλων σε δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, στους τεχνίτες που κατασκευάζουν απομιμήσεις των πολύτιμων μετάλλων, από το ένα μέρος, και κάποια φιλοσοφικά ανήσυχα μέλη των κοινωνικά κυρίαρχων τάξεων που πιστεύουν ότι η μεταλλική μεταστοιχείωση, εκτός από πραγματικά δυνατή, αντανakλά, σε μικρή κλίμακα, την κοσμική δημιουργία, από την άλλη. Κύριοι φορείς του εσωτερισμού στην αλχημεία, τόσο στον Needham όσο και στον Leicester, είναι οι φιλόσοφοι που μένουν εκτός εργαστηρίου ή εισέρχονται σε αυτό μονάχα για να υλοποιήσουν τις αποκρυφιστικές κοσμολογικές τους ιδέες.

Αν θέλουμε να σκάψουμε λίγο παραπάνω σε αυτό το πεδίο, ένα καλό σημείο αφετηρίας είναι ίσως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα, αλλά και λιγότερο χαρτογραφημένα, επεισόδια στην ιστορία της αλχημείας: η διασταύρωση της βυζαντινής αλχημείας με τη δυτική αλχημεία, χάρη στη μεσολάβηση της αραβικής αλχημείας. Και θα εισαχθούμε σε αυτό το νέο τοπίο με τον Ιντρίς, μια πολυπρόσωπη μυθική οντότητα που συνδυάζει τον ουρανό των φιλοσόφων με τη γη των τεχνιτών. Στην αραβική γραμματεία, μάλιστα, εξισώνεται με τον αιγύπτιο Ερμή τον Τρισμέγιστο⁵⁰¹, μια άλλη, πολύ πιο διάσημη, μυθική οντότητα, στην οποία η αλχημεία

500. Leicester, “Alchemy” [*Britannica*, 1966], 535.

501. Στον Ερμή τον Τρισμέγιστο αποδίδονται δύο διακριτές ομάδες σωζόμενων, ελληνικών, λατινικών και αραβικών κειμένων, η μια εκ των οποίων απαρτίζεται από φιλοσοφικές πραγματείες, που στην ελληνική

οφείλει και μια από τις ονομασίες που έφερε, κατά την Αναγέννηση, στη λατινική Δύση, εκείνη της «ερμητικής φιλοσοφίας». Σε αμφότερες αυτές τις μυθικές οντότητες, και ιδίως στη σύντηξή τους, εκπέμπονται ιστορικές εικόνες ή διαθλώνται κοινωνικές φιγούρες που παραβιάζουν τα όρια των δύο διακριτών και αντιτιθέμενων κάδρων στα οποία ο Leicester και ο Needham μας καλούν να κατανειμούμε τους αλχημιστές, διαιρώντας τους σε εξωστρεφείς τεχνίτες και εσωστρεφείς φιλοσόφους.

3.3. Ο άραβας Idrīs, ο βυζαντινός Στέφανος, και ο λατίνος Morienus.

Ακόμα και στις μέρες μας, ο άραβας Ιντρίς⁵⁰², που στο *Κοράνιο* αναφέρεται δύο φορές ως ένας αρχαίος προφήτης, «άνθρωπος της Αλήθειας (και της ειλικρίνειας)», ενάρετος αλλά και υπομονετικός, τον οποίο Θεός αναβίβασε «σε τόπο υψηλό»⁵⁰³, και η σχέση του με τον εβραίο Ενώχ και τον αιγύπτιο Ερμή, εξακολουθούν να σηκώνουν πολύ συζήτηση. Στη μεσαιωνική

χειρόγραφη παράδοση αναπαράγονται ως ένα ενιαίο σώμα κειμένων, γνωστό σήμερα ως «ερμητικό corpus», και η άλλη από κείμενα «τεχνικά», μαγικά, αστρολογικά και αλχημικά. Η ιδέα, που ήταν αρκετά διαδεδομένη κατά την Αναγέννηση, ότι τα ελληνικά φιλοσοφικά ερμητικά κείμενα είναι μεταφράσεις αρχαίων αιγυπτιακών έργων καταρρίφθηκε, κατά τις αρχές του 17^{ου} αιώνα, όταν ο Isaac Casaubon έδειξε ότι είναι ψευδεπίγραφα κείμενα της ρωμαϊκής περιόδου. Ο ίδιος, επιπλέον, θεώρησε ότι πρόκειται για απόπειρες σύνθεσης του χριστιανισμού και του νεοπλατωνισμού, από χριστιανούς συγγραφείς. Η τυχαία ανακάλυψη το 1945, σε μια σπηλιά κοντά στην πόλη Nag Hammadi της Αιγύπτου, δώδεκα πάπυρων που περιέχουν κοπτικά κείμενα γραμμένα μεταξύ του 3^{ου} και του 4^{ου} Κ.Χ. αιώνα, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και τρεις ερμητικές πραγματείες, εγκαينيάστηκε ένας νέος κύκλος σχετικών μελετών και συζητήσεων. Η άποψη που είναι περισσότερο αποδεκτή από τους ιστορικούς σήμερα είναι ότι τα ερμητικά κείμενα γίνονται καλύτερα κατανοητά, και η σχέση ανάμεσα στο φιλοσοφικό-θεολογικό και το τεχνικό-μαγικό τους σκέλος παύει να μοιάζει αντιθετική ή ασύμπτωτη, αν τοποθετηθούν στο πλαίσιο διανοητικών συνηθειών που διαμόρφωσε η συνάντηση μεταξύ της ελληνικής φιλοσοφίας και των αιγυπτιακών θεουργικών ιερατικών παραδόσεων κατά την πτολεμαϊκή και τη ρωμαϊκή περίοδο. Βλ. Jean-Pierre Mahé, *Hermès en Haute-Égypte*, 2 τόμ. (Québec: Les Presses de l'Université Laval, 1978-1982)· Thomas McAllister Scott, "Egyptian Elements in Hermetic Literature" (διδασκαρική διατριβή, Harvard University, The New Testament Department of the Faculty of Harvard Divinity School, 1987)· Brian P. Copenhaver, "Introduction", στο: *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation with Notes and Introduction*, μετάφρ. Brian P. Copenhaver (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), xiii-lxi· Garth Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind* [1986], 2^η έκδ. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993)· Jan Zandee, "Der Hermetismus und das alte Ägypten", στο: *De hermetische Gnosis im Lauf der Jahrhunderte: Betrachtungen über den Einfluss einer ägyptischen Religion auf die Kultur*, επιμ. Gilles Quispel (Haarlem: Rozenkruis Pers· Birnbach: DRP-Rosenkreuz Verlag, 2000), 98-176· Anna van den Kerchove, *La voie d'Hermès: Pratiques rituelles et traités hermétiques* (Leiden et Boston, MA: Brill, 2012).

502. Για μια γενική συνοπτική παρουσίαση βλ. G. Vajda, "Idrīs", στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 1030-1031.

503. *Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών Του στην Ελληνική Γλώσσα* (Μεδίνα: Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχρτ για την Εκτύπωση του Ιερού Κορανίου, 2000), 444 [19: 56-57], 480 [21: 85-86].

ισλαμική εξηγητική γραμματεία η ταύτιση με τον Ενώχ ήταν κοινός τόπος, αν και δεν έλειπαν οι περιπτώσεις όπου το βιβλικό πρόσωπο του προφήτη Ηλία έθετε επίσης υποψηφιότητα για αυτόν τον ρόλο. Σήμερα, όμως, έχουν εγερθεί πολλές αμφιβολίες για το πόσο πραγματικά στενή ήταν, αρχικά τουλάχιστον, τον καιρό της συγγραφής του *Korānīou*, η σύνδεση ανάμεσα στη μυθολογική προπατορική μορφή του Ενώχ, την οποία η *Παλαιά Διαθήκη* τοποθετεί ρητά στην προκατακλυσμιαία περίοδο, και εκείνη του Ιντρίς. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι κατοπινοί ισλαμιστές θεολόγοι ομολογούσαν σε μια τέτοια ταύτιση θα μπορούσε να ιδωθεί και ως μια ενδιαφέρουσα ένδειξη για τη διάχυση και τη μετεξέλιξη των ιδίων των εβραϊκών παραδόσεων, και γενικότερα για τη βαθύτητα της επίδρασης του ιουδαϊσμού, καθώς και του χριστιανισμού, στο ανερχόμενο Ισλάμ, αφού όπως σημειώνει ο Philip S. Alexander, «ένα μεγάλο μέρος του ισλαμικού υλικού περί του Ενώχ/Ιντρίς είναι πρόδηλα εβραϊκό»⁵⁰⁴.

Η σύγχρονη ιστορική έρευνα δεν έχει καν κατασταλάξει σε μια κοινά αποδεκτή ετυμολογία για το, μη αραβικής προέλευσης, όνομα *Ιντρίς* (Idrīs, إدريس). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είχε κατατεθεί η άποψη ότι ως πρωτότυπό του είχε το ελληνικό όνομα *Ἀνδρέας* (Adrīs, ادريس), αποτελώντας, έτσι, μεταγραμματισμό στα αραβικά τού ονόματος ενός από τους αποστόλους του Ιησού⁵⁰⁵. Σύμφωνα με μια διαφορετική υπόθεση εργασίας⁵⁰⁶, ήταν εξαραβισμός του ονόματος του μάγειρα του Αλέξανδρου που σε δύο από τις σωζόμενες βυζαντινές διασκευές της, γραμμένης, στην αρχική μορφή της, κατά τα μέσα μάλλον του 3^{ου} Κ.Χ. αιώνα, διήγησης *Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνο*ς (στη recensio β, του 5^{ου} αιώνα, στην ιδιαίτερη παραλλαγή της ίδιας recensio που περιλαμβάνει ο κώδικας του 15^{ου} αιώνα *Leidensis Vulcanianus* 93, παλαιογραφικά ταξινομημένος και ως «χειρόγραφο L», και τη recensio γ, του 13^{ου} ή του 14^{ου} αιώνα), καθώς και σε μια ομιλία του σύρου Ιάκωβου των Βατνών, του 6^{ου} αιώνα, εμφανίζεται να πλένει ένα αποξηραμένο ψάρι σε μια πηγή το νερό της οποίας χαρίζει αθανασία (recensio β), να πίνει ο ίδιος νερό από μια τέτοια πηγή (χειρόγραφο L), ή, αναζητώντας μαζί με τον Αλέξανδρο την πηγή της αθανασίας, να την βρίσκει, να βουτάει μέσα της και να χάνεται

504. Philip S. Alexander, “From Son of Adam to Second God: Transformations of the Biblical Enoch”, στο: *Biblical Figures Outside the Bible*, επιμ. Michael E. Stone και Theodore A. Bergren (Harrisburg, PA: Trinity Press International, 1998), 118. Βλ. και Philip S. Alexander, “Transformations of Jewish Traditions in Early Islam: The Case of Enoch/Idrīs”, στο: *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder*, επιμ. Gerard R. Hawting, Jawid Ahmad Mojaddedi, και Alexander Samely (Oxford: Oxford University Press, 2000), 11-29.

505. Βλ. Th. Nöldeke, “Idrīs”, *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 17 (1903): 83-84.

506. Βλ. Richard Hartmann, “Zur Erklärung von Sūre 18, 59 ff.”, *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 24 (1910): 307-315, 314-315.

(ομιλία του σύρου Ιάκωβου)⁵⁰⁷.

Ο δεύτερος αυτός Ανδρέας έχει συσχετιστεί, επιπλέον, με τον Al-Khaḍir ή Al-Khiḍr (الخنزر) των αραβικών λαϊκών θρύλων. Αυτός ο αθάνατος «πράσινος άνδρας», με την έννοια του «άνδρα που διηνεκώς ανθίζει», όπως θα μπορούσαμε καλύτερα να αποδώσουμε τη σημασία του αραβικού προσωνυμίου Al-Khiḍr, στην αιθιοπική παραλλαγή του *Βίου Αλεξάνδρου* κατονομάζεται ως εκείνος που συνόδευσε τον Αλέξανδρο στην αναζήτηση της πηγής της αθανασίας, και πολλοί μεσαιωνικοί εξηγητές του *Κορανίου* αναγνώριζαν στο πρόσωπό του τον ανώνυμο «δούλο» του Θεού (κατά λέξη: «δούλο απ' αυτούς που Μας λατρεύουν, που τον είχαμε ελεήσει με δική Μας χάρη, και του διδάξαμε τη Γνώση φωτίζοντάς τον από Μας») τον οποίο συναντά και δέχεται να ακολουθήσει ο Μωσής υποβάλλοντας τον εαυτό του σε μια δοκιμασία υπομονής, για να του «διδάξει κάτι απ' την Αλήθεια που του έχει διδαχθεί», στη «Σούρα ελ-Κεχφ» (18^ο κεφάλαιο) του ιερού βιβλίου του Ισλάμ⁵⁰⁸.

Το όνομα *Ιντρίς* ετυμολογήθηκε και από το όνομα *Ήσδρας*, ή *Έζρας*, την ελληνική απόδοση του εβραϊκού כְּרִיז ('Zr'), του ονόματος του εβραίου γραμματέα και αρχιερέα στο οποίο οφείλουν τον τίτλο τους δύο από τα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης⁵⁰⁹. Κάπως έτσι (Hesdra) το είχε μεταφράσει ο Robert του Ketton (Rodbertus Ketenensis), το 1143, στην πρώτη λατινική μετάφραση του *Κορανίου*⁵¹⁰. Πιο πρόσφατα προτάθηκε, από τον Moshe Gil, η παραγωγή του *Ιντρίς* από το όνομα *Έρμης* και, από τον Yoram Erder, η συσχέτισή του με το όνομα Dōrēš ha-Torah, τον «ερμηνευτή της Τορά (Πεντατεύχου)» κατά το *Κείμενο της Δαμασκού*, όπως είναι σήμερα γνωστό το κείμενο μιας εβραϊκής θρησκευτικής κοινότητας, αποσπάσματα του οποίου σώζονται ανάμεσα στους πάπυρους του Κουμράν (χρονολογούμενα μεταξύ του 1^{ου} π.Κ.Χ. και του 1^{ου} Κ.Χ. αιώνα) και στα εβραϊκά χειρόγραφα της «γκενίζα» (κρύπτης εναπόθεσης εγγράφων) στη συναγωγή Μπεν Έζρα του Καΐρου (χρονολογούμενα μεταξύ του 10^{ου} και του 12^{ου} αιώνα)⁵¹¹.

507. Βλ. Aleksandra Szalc, "In Search of Water of Life: The Alexander Romance and Indian Mythology", στο: *The Alexander Romance in Persia and the East*, επιμ. Richard Stoneman, Kyle Erickson, και Ian Netton, (Groningen: Barkhuis Publishing / Groningen University Library, 2012), 327-328.

508. *Το Ιερό Κοράνιο*, 429-432 [18: 65-82]. Έχουμε προσαρμόσει τη σύνταξη του δεύτερου παραθέματος στο δικό μας κείμενο. Για τον Al-Khaḍir βλ. A. J. Wensinck, "Al-Khaḍir (Al-Khiḍr)", στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 4: 902-905. Για τη συσχέτισή του με τον μάγιστρο του Αλέξανδρου, Ανδρέα, βλ. Richard M. Dawkins, "Alexander and the Water of Life", *Medium Aevum* 6 (1937): 178-181.

509. Paul Casanova, "Annexe au procès-verbal: Idris et 'Ouzair", *Journal Asiatique* 205 (1924): 356-360.

510. Βλ. Ullisse Cecini, "Some Remarks on the Translation of Proper Names in Mark of Toledo's and Robert of Ketton's Latin Qur'ān Translations", *Al-Qanṭara* 35 (2014): 589.

511. Βλ. Yoram Erder, "The Origin of the Name Idrīs in the Qur'ān: A Study of the Influence of Qumran

Και στη δεκαετία που διανύουμε, η ανατολίστρια ιστορικός Patricia Crone, σε μια από τις τελευταίες εργασίες της, βολιδοσκοπεί ένα άλλο, εκτεινόμενο σε ένα περισσότερο απόμακρο παρελθόν, σύμπλεγμα καταγωγικών ριζών, ανάγοντας το όνομα *Ιντρίς* και το ελληνικό όνομα *Άνδρέας* στο αραμαϊκό όνομα Andarasīs. Το τελευταίο αυτό όνομα εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι ήταν το όνομα που, με το πέρασμα του χρόνου, είχε προσλάβει η αρχαία μεσοποτάμια μυθολογική μορφή του Ατραχάσι (Atraḥasīs), του «εξαιρετικά σοφού» – αυτό σημαίνει η συγκεκριμένη ονομασία – επιζώντα του κατακλυσμού, κατά το ομώνυμο ακκαδικό έπος του 18^{ου} π.Κ.Χ. αιώνα. Στο ίδιο μυθολογικό πρόσωπο, κατά τη σουμεριακή αφήγηση περί του κατακλυσμού και κατά το *Έπος του Γκιλγκαμές*, στην αρχαιότερη, χρονολογούμενη επίσης κατά τον 18^ο π.Κ.Χ. αιώνα, βαβυλωνιακή εκδοχή του, όπου ο Ατραχάσις αποκαλείται Ziusudra και Ūta-napishti αντίστοιχα, οι θεοί χάρισαν την αθανασία ως ανταμοιβή για την επιβίωση του ανθρώπινου είδους, έστω και αν τελικά ό,τι από το ανθρώπινο είδος είχε επιβιώσει δεν ήταν παρά μονάχα ο σοφός Ατραχάσις και η οικογένειά του⁵¹².

Όσο μεγάλη κι αν είναι η πυκνότητα των σκοτεινών περιοχών που δεν έχουν ακόμα προσπελασθεί, οι ερευνητικές απόπειρες των ιστορικών, κατά τον αιώνα που διανύουμε και τον προηγούμενο, μας επιτρέπουν να συνθέσουμε μια εικόνα του Ιντρίς ως ενός ιδιότυπου προφήτη και εκπολιτιστή, στην οποία το Ισλάμ διασταυρώνεται τόσο με τον ιουδαϊσμό και τον χριστιανισμό όσο και με το πολυθεϊστικό παρελθόν, και όχι μόνο το εγγύτερο αιγυπτιακό, αλλά και το απώτερο ακκαδικό. Εκτός από τις προτεινόμενες ετυμολογήσεις, σήμερα μπορούμε να σχηματίσουμε και μια κάπως ευκρινή εικόνα για τις ιστορικές συνάψεις και τους σημαντικούς κόμβους μέσω των οποίων αποκρυσταλλώθηκε, στην αραβική γραμματεία, η μορφή του Ενώχ/Ερμή/Ιντρίς, ως προφήτη που ανυψώθηκε στον ουρανό, καθώς και κομιστή και θεματοφύλακα γνώσεων περί του κόσμου⁵¹³.

Ο εβραίος Ενώχ είχε αρχίσει να ταυτίζεται με τον αιγύπτιο Ερμή πιθανόν ήδη από τις αρχές του 5^{ου} Κ.Χ. αιώνα, στα απολεσθέντα χρονικά δύο αλεξανδρινών χριστιανών συγγραφέων,

Literature on Early Islam”, *Journal of Near Eastern Studies* 49 (1990): 339-350· Moshe Gil, “The Creed of Abū ‘Āmir”, *Israel Oriental Studies* 12 (1992): 34-35.

512. Patricia Crone, “Idrīs, Atraḥasīs and Al-Khiḍr”, στο: *Islam, the Ancient Near East and Varieties of Godlessness*, τόμ. 3 του: *Collected Studies in Three Volumes*, της Patricia Crone, επιμ. Hanna Siurua (Leiden and Boston, MA: Brill, 2016), 44-81.

513. Σε ό,τι ακολουθεί έχουμε βασιστεί κυρίως στη σχετική μελέτη του Kevin van Bladel, *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science* (Oxford: Oxford University Press, 2009), ιδίως στα κεφάλαια 4 και 5 (σελ. 121-233).

του Αννιανού και του Πανοδώρου. Ο Ιντρίς δε του *Κορανίου* ταυτίστηκε με τον Ενώχ μάλλον κατά τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, και με τον Ερμή λίγο αργότερα, κατά τα μέσα του 9^{ου} αιώνα⁵¹⁴. Και η πρώτη φορά που ο μύθος του Ιντρίς ενσωματώνεται στον μύθο του Ερμή, ως ένα από τα σκέλη του τελευταίου, δηλαδή ως μια αφήγηση περί ενός από τα διακεκριμένα για την εκπολιτιστική τους λειτουργία πρόσωπα της αρχαιότητας που έφεραν το όνομα *Έρμης*, είναι στο *Kitāb Ṭabaqāt al-Aṭibbā' wa-l-Ḥukamā'* («Βιβλίο των γενεών των ιατρών και των σοφών»), ένα βιογραφικό λεξικό ιατρών, το οποίο ολοκληρώθηκε στις αρχές του έτους 377/987, από τον Abū Dāwūd Sulaymān ibn Ḥassān ibn Juljul (332/943-post 384/994), έναν ιατρό και φαρμακολόγο από την Κόρδοβα⁵¹⁵.

Γράφοντας για τον Ερμή, αυτό που ο Ibn Juljul κάνει είναι να παραθέτει τα λεγόμενα ενός προγενέστερου λογίου, το όνομα του οποίου, αλλά και ο τίτλος του βιβλίου που περιέχει τα παρατιθέμενα αποσπάσματα, δεν μένουν, στο *Kitāb Ṭabaqāt*, κρυφά. Πηγή της πρώτης σωζόμενης γραπτής αραβικής αφήγησης περί του Ιντρίς/Ερμή ήταν το, μη σωζόμενο σήμερα, *Kitāb al-Ulūf* («Βιβλίο των χιλιετηρίδων») του πιο διάσημου ίσως αραβόφωνου αστρολόγου του Μεσαίωνα, αλλά και ενός απολογητή της αστρολογίας με φιλοσοφικούς όρους, του οποίου η επιχειρηματολογία, κινητοποιώντας εννοιολογήσεις που έλκουν την καταγωγή τους από τα έργα του Αριστοτέλη, συνέβαλε πολύ, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, στην εξοικείωση των λατινόφωνων λογίων με την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία: του Abū Ma'shar Ja'far ibn Muḥammad al-Balkhī (171/787-272/886), ή Albumasar, όπως τον προσαγόρευαν οι λατινικές μεταφράσεις ή διασκευές των γραπτών του, που άρχισαν να πληθαίνουν ήδη από τα μέσα του 12^{ου} αιώνα, και *Απομάσαρ*, κατά τη βυζαντινή απόδοση του ονόματός του⁵¹⁶.

Η αφήγηση του Abū Ma'shar, είτε μέσω του Ibn Juljul είτε άμεσα, από το ίδιο το *Kitāb al-Ulūf*, ή τις τουλάχιστον δύο συντμήσεις του που ξέρουμε ότι κυκλοφορούσαν, ήταν η μήτρα από την οποία πήραν το γενικό σχήμα τους όλες σχεδόν οι κατοπινές αραβικές αφηγήσεις

514. Βλ. *ibid.*, 155-157.

515. Για τον Ibn-Juljul και το βιογραφικό λεξικό του βλ. Cristina Álvarez Millán, “Medical Anecdotes in Ibn Juljul’s Biographical Dictionary”, *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilization* 4 (2004): 141-158· Ildefonso Garijo Galán, “Ibn Ṭulṭul, Sulaymān”, στο: *Biblioteca de Al-Andalus*, επιμ. Jorge Lirola Delgado και José Miguel Puerta Vilchez, 7 τόμ. και 2 παραρτήματα (Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2004-2013), 7: 163-166 (απ. 1396).

516. Βλ. Richard Lemay, *Abu Ma'shar and Latin Aristotelianism in the Twelfth Century: The Recovery of Aristotle's Natural Philosophy Through Arabic Astrology* (Beirut: American University of Beirut, 1962)· David Pingree, *The Thousands of Abū Ma'shar* (London: The Warburg Institute, University of London, 1968)· Charles Burnett, “Abū Ma'shar (AD 787-888) and His Major Texts on Astrology”, στο: *Kayd: Studies in History of Mathematics, Astronomy and Astrology in Memory of David Pingree*, επιμ. Gherardo Gnoli και Antonio Panaino (Roma: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente, 2009), 17-29.

περί του Ερμή. Οι προπατορικές μορφές που φέρουν αυτό το όνομα, εδώ, είναι τρεις. Ο πρώτος Ερμής, που ταυτίζεται με τον εβραίο Ενώχ και τον άραβα Ιντρίς, έζησε στην Άνω Αίγυπτο πριν από τον κατακλυσμό. Μελέτησε, πρώτος, τα ουράνια φαινόμενα, οικοδόμησε ναούς, πυραμίδες, και πόλεις, ασχολήθηκε, επίσης πρώτος, με την ιατρική, συνέθεσε έμμετρα ποιήματα περί των υπέργειων και επίγειων πραγμάτων, και, λίγο πριν το νερό κατακλύσει την επιφάνεια της γης, προείδε την επικείμενη καταστροφή. Πάνω σε ένα όρος, στην Πανόπολη της Αιγύπτου, ανέγειρε μνημεία και χάραξε σύμβολα και απεικονίσεις, ώστε η ως τότε διαθέσιμη γνώση να διασωθεί για τη μετακατακλυσμιαία ανθρωπότητα. Ο δεύτερος Ερμής έζησε στη Βαβυλώνα. Ήταν δάσκαλος του Πυθαγόρα και δεινός γνώστης της ιατρικής, της φιλοσοφίας, και των μαθηματικών. Χάρη σε εκείνον η ανθρωπότητα ανέκτησε αυτές τις επιστήμες μετά από τον κατακλυσμό. Ο τρίτος Ερμής, τέλος, έζησε στην Αίγυπτο. Ήταν δάσκαλος του Ασκληπιού, φιλόσοφος, ιατρός με μεγάλη εμπειρία στην αντιμετώπιση των θανατηφόρων δηλητηρίων, αλλά και συντάκτης μιας πραγματείας περί της τέχνης της αλχημείας, μέρος της οποίας αφορούσε την κατασκευή γυαλιού, το αρμάθιασμα των πολύτιμων λίθων, και την κατασκευή πήλινων εργαλείων⁵¹⁷.

Ο άραβας Ιντρίς δεν είναι μια απλή αντανάκλαση του αιγύπτιου Ερμή. Κατά τον Pierre Lory⁵¹⁸, η μορφή του Ιντρίς, στην αραβική γραμματεία, συγκεραζόμενη με τη μορφή του αιγύπτιου Ερμή, γίνεται μια ενσάρκωση της θεωρητικής διορατικότητας και της πρακτικής εφευρετικότητας, η οποία είναι παράδοξη, ασυνήθιστη και εκ πρώτης όψεως αντινομική, ταυτόχρονα, όμως, και υποδειγματική, με την έννοια ότι τίθεται ως ένα πρότυπο ανθρώπινης διαγωγής που δεν είναι ριζικά απόμακρο, αν και η πρόσδεση στην τροχιά του κατατείνει στην υπέρβαση της ανθρώπινης κατάστασης. Στον Ιντρίς/Ερμή επιτελείται μια επαλληλία συμφιλιώσεων: ανάμεσα σε προ-ισλαμικές θρησκευτικές παραδόσεις και την ισλαμική πνευματικότητα, ανάμεσα στη θύραθεν παιδεία και τη θρησκευτική αποκάλυψη, ανάμεσα στον έγχρονο βίο και την αιωνιότητα, ανάμεσα στον συμπαντικό μακρόκοσμο και τον ανθρώπινο μικρόκοσμο, ανάμεσα στην επίμοχθη επίγεια καθημερινότητα και την ενατενιστική επουράνια μακαριότητα. Αυτό που τον προσδιορίζει ως κοινωνό του θείου δεν είναι τα εξωπραγματικά του επιτεύγματα, οι θαυμαστές του πράξεις. Είναι η ίδια η σχέση του προς ό,τι υπερβαίνει το ανθρώπινο.

517. Βλ. Bladel, *The Arabic Hermes*, 122-129 (ιδίως τα αποσπάσματα από το αραβικό πρωτότυπο και την αγγλική μετάφρασή τους στις σελ. 124-127).

518. Για ό,τι ακολουθεί σε αυτήν την παράγραφο και την αμέσως επόμενη βλ. Pierre Lory, “Hermès/Idris, prophète et sage de la tradition islamique”, στο: *Présence d’Hermès Trismégiste*, επιμ. Antoine Faivre (Paris: Albin Michel, 1988), 100-109.

Πολυπρόσωπος, αφήνοντας ανεξίτηλο το αποτύπωμά του σε διαφορετικές καμπές της ανθρώπινης ιστορίας, αλλά και απελευθερωμένος από τα δεσμά του χρόνου, ομότιμος των αγγέλων, διδάσκαλος των ανθρώπων, και μαθητής του Θεού, ο Ιντρίς/Ερμής είναι εκπολιτιστής και θεουργός. Μυεί την ανθρωπότητα στα μυστικά της οργανωμένης κοινωνικής ζωής, την εξοικειώνει με τις απόκρυφες δυνάμεις που ζωοδοτούν τη φυσική πραγματικότητα, ανέρχεται και κατοικεί στην τέταρτη ουράνια σφαίρα, στην κεντρική ζώνη, την «καρδιά», της υπέργειας πραγματικότητας, η οποία αναλογεί στον ήλιο⁵¹⁹, τον ζωοδότη πλανήτη, και κατά ορισμένους από τους πιο πολυδιαβασμένους μυστικιστές λογίους του υστερομεσαιωνικού Ισλάμ, όπως ο Nāṣir-i Khusraw, ο Jalāl al-Dīn Rūmī, και ο ‘Abd al-Razzāq Kamāl al-Dīn al-Qāshānī, στεγάζει, επίσης, και τον Ιησού, τον ζωοδότη προφήτη, που ξαναδίνει ζωή στους νεκρούς⁵²⁰. Από εκείνη τη βαθμίδα της ουράνιας κλίμακας μπορεί να επισκοπεί την άπειρη ποικιλομορφία και τη διηνεκή ανανέωση των εκδηλώσεων της θείας δημιουργικότητας⁵²¹. Είναι ένας «προφήτης εσωτερικός». Δείχνει τι μπορεί να κάνει η ανθρώπινη ψυχή διαπνεόμενη από το θείο, συνομιλώντας με το θείο, προσανατολιζόμενη στο θείο. Ένας από τους Σούφι με τη βαθύτερη επίδραση στην ισλαμική σκέψη, ο Muḥyī al-Dīn Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Alī ibn Muḥammad ibn al-‘Arabī al-Ḥātimī al-Ṭā’ī, ή, όπως συνήθως συντετμημένα προσφωνείται, Ibn ‘Arabī (560 έ.Ε./1165 Κ.Χ.-638/1240)⁵²², στο 357^ο κεφάλαιο του έργου του *Al-Futūḥāt al-Makkiyya* («Αποκαλύψεις της Μέκκας»), ένα κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο “Kīmīyā’ al-Sa’āda” («Χημεία της ευδαιμονίας»), γράφει πως από την τέταρτη ουράνια σφαίρα, τον τόπο στον οποίο κατοικεί ο Ιντρίς μετά την ανάληψή του, ένας μυσούμενος μπορεί να ποριστεί τη γνώση του ορατού και του αόρατου κόσμου, της απόκρυψης και της εκδήλωσης, της ζωής και του θανάτου, της θείας αφοσίωσης και του θείου οίκτου⁵²³. Ο Ιντρίς/Ερμής συζευγνύει διαφορετικά, προσλαμβάνόμενα ως αντίθετα,

519. Η συσχέτιση της τέταρτης σφαίρας του ουρανού με τον ήλιο παρατηρείται ήδη στη μιθραϊκή εσχατολογία, όπου η ανάβαση της ψυχής σε αυτήν τη σφαίρα εξισώνεται επίσης με την εγκατάλειψη των διανοητικών ικανοτήτων της, την κάθαρσή της από τα διανοητικά πάθη. Βλ. Joël Thomas, “Astrologie, alchimie et structures ontologiques dans les mystères de Mithra”, στο: “Astres, astrologie, religions astrales dans l’Antiquité”, ειδικό τεύχος, *Pallas* 30 (1983), 86.

520. Βλ. Neal Robinson, *Christ in Islam and Christianity* (Albany, NY: State University of New York Press, 1991), 180-185· Lloyd Ridgeon, “Christianity as Portrayed by Jalāl al-Dīn Rūmī”, στο: *Islamic Interpretations of Christianity*, επιμ. Lloyd Ridgeon (Richmond: Curzon Press, 2001), 104.

521. Για αυτή τη σημασία της ανόδου και παραμονής του Ιντρίς στην τέταρτη ουράνια σφαίρα βλ. Michel Chodkiewicz, *Le Sceau des saints: Prophétie et sainteté dans la doctrine d’Ibn Arabī* (Paris: Éditions Gallimard, 1986), 202.

522. Βλ. A. Ateş, “Ibn al-‘Arabī”, στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 707-711.

523. Stéphane Ruspoli, μετάφρ., *Mohyiddin Ibn ‘Arabi: L’Alchimie du bonheur parfait: Traité d’alchimie spirituelle*, L’Île Verte (Paris: Berg International, 1981), 77.

επίπεδα της πραγματικότητας ή διαφορετικές πτυχές της επενέργειας του Θεού στον κόσμο.

Η συζευκτική λειτουργία που φαίνεται να αποδίδεται εδώ στον Ιντρίς/Ερμή γίνεται εμφανής και στον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνεται, στην αραβική γραμματεία, η πολυπροσωπία του. Στους μεσαιωνικούς Άραβες συγγραφείς, κατά κανόνα γίνεται μνεία σε τρία τέτοια πρόσωπα, τα δύο πρώτα εκ των οποίων εφοδιάζουν την ανθρωπότητα με γνώσεις που χαρτογραφούν διακριτές περιοχές της βιωμένης εμπειρίας της και διανοίγουν πεδία αμοιβαίας διείσδυσης αυτών των περιοχών, ενώ το τρίτο εισφέρει μια νέα επιστήμη η οποία γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στις επί μέρους γνώσεις και ολοποιεί την ανθρώπινη εμπειρία, διεκδικώντας τον ρόλο μιας ελεγχόμενης εκδραμάτισης του συμπαντικού γίγνεσθαι, της κοσμοποίησης, στις περιορισμένες διαστάσεις της ανθρώπινης ευχέρειας επιτέλεσης. Ξαναδίνοντας τον λόγο στον Pierre Lory:

Εισηγητής του εξαστισμού, της κοσμικής, και προ πάντων, της ιερής αρχιτεκτονικής, ο Ερμής ο Πρεσβύτερος διευθέτησε τη γη των ανθρώπων και τις χωρικές συντεταγμένες τους. Θεμελιωτής της αστρονομίας και των μαθηματικών, κατέστησε προσβάσιμα τα μηνύματα του ουρανού και όλα τα χρονικά σημεία αναφοράς. Ιατρός, φαρμακολόγος, και φιλόσοφος, ο δεύτερος Ερμής εφάρμοσε αυτές τις αρχές στον ανθρώπινο μικρόκοσμο, του οποίου ανέδειξε την εσωτερική λειτουργία και την εισδοχή στον μακρόκοσμο. Ο τρίτος Ερμής επεξεργάστηκε εκ νέου και επανένωσε το σύνολο αυτών των γνώσεων σε μια καθολική επιστήμη: στην αλχημεία, όπου τα επίγεια μεικτά σώματα μετασχηματίζονται με τη συνδρομή ουράνιων ενεργειών και με τη μεσολάβηση του ανθρώπου, συμπτυκνώνοντας έτσι την εσωτερική λειτουργία του κόσμου⁵²⁴.

Μια ανάλογη κατανομή του προπάτορα προφήτη και εκπολιτιστή Ερμή σε τρία διαφορετικά πρόσωπα, η οποία φαίνεται να απηχεί εκείνη του Abū Ma'shar, μπορούμε να βρούμε και στον πρόλογο ενός σύντομου λατινικού αλχημικού κειμένου, αποδιδόμενου στον Ερμή, που χρονολογείται μάλλον κατά τον 12^ο αιώνα και σε έντυπη μορφή δημοσιεύθηκε πρώτη φορά το 1566, στη συλλογή αλχημικών κειμένων *Ars chemica, quod sit licita recte exercentibus, probationes doctissimorum iurisconsultorum* («Αποδείξεις ελλογιμώτατων κριτών ότι η χημική τέχνη είναι νόμιμη για όσους την ασκούν σωστά»)⁵²⁵, υπό τον τίτλο

524. Lory, "Hermès/Idris", 102-103 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): – initiateur de l'urbanisation, de l'architecture profane et, surtout, sacrée, Hermès le Majeur aménagea la terre des hommes et leurs coordonnées spatiales ; – fondateur de l'astronomie et des mathématiques, il donna accès aux messages du ciel et à tous les repères temporels ; – médecin, pharmacologue et philosophe, le second Hermès appliqua ces principes au microcosme humain, dont il mit en évidence le fonctionnement interne et l'insertion dans la macrocosme ; – l'ensemble de ces connaissances furent reprises et réunies par le troisième Hermès dans une science totale : l'alchimie, où les composés terrestres sont transformés à l'aide des énergies célestes par l'intermédiaire de l'homme, résumant ainsi le fonctionnement intérieur du cosmos.

525. Βλ. Brüning, *Bibliographie*, 1: 54 (αρ. 0365).

Septem tractatus seu capitula Hermetis Trismegisti aurei («Επτά χρυσές πραγματείες ή κεφάλαια του Ερμή Τρισμέγιστου»). Ο πρώτος, προκατακλυσμιαίος Ερμής ταυτίζεται κι εδώ με τον Ενώχ, «ο οποίος με τη συνοδεία αγγέλων αποδήμησε στον ουρανό με ένα φλεγόμενο άρμα». Ο δεύτερος Ερμής ταυτίζεται με τον Νώε που κατάφερε, υπό τις οδηγίες του Θεού, να βγει σώος με την κιβωτό του από τον κατακλυσμό, και ο τρίτος ταυτίζεται με έναν μετακατακλυσμιαίο βασιλιά της Αιγύπτου, που διατήρησε για πολύ καιρό το σκήπτρο του, αποκτώντας φήμη για τις επιδόσεις του υπό τρεις διακριτές ιδιότητες, ως μέγας ηγεμόνας, μέγας φιλόσοφος, και μέγας προφήτης. Για να μη συγχέεται με τον τρίτο Ερμή, ο δεύτερος αργότερα έλαβε και το (ρωμαϊκό) όνομα Mercurius. Περί αυτών των τριών «ξακουστών φιλοσόφων», όπως εξηγεί στην πρώτη κιόλας πρότασή του ο ανώνυμος συγγραφέας του προλόγου, διαβάζει κανείς στις «ιστορίες των θείων πραγμάτων» όταν ψάχνει να βρει πληροφορίες για τα σημαίνοντα πρόσωπα που έφεραν το όνομα του Ερμή⁵²⁶.

526. SEPTEM TRACTATVS SEV Capitula Hermetis trismegisti, aurei, στο: Ars Chemica, | QVOD SIT LICIT- |
TA RECTE EXERCEN- | tibus, probationes doctiſi- | morum Iurisconsul- | torum. | SEPTEM TRACTATVS
SEV | Capitula Hermetis Trismegi- | sti, aurei. | EIVSDEM TABVLA SMARAG- | dina, in ipsius sepulchro
inuenta, cum | commento Hortulani | Philosophi. | STVDIVM CONSILII CON- | iugij de massa Solis (et) |
Lunae. | OPVSCVLA, STVDIOSIS AR- | tis secretiſſimae, ut summè necessaria, | ita lectu iucundis- | sima. |
ANTEHAC TYPIS NON | excusa (Argentorati: excudebat Samuel Emmel, 1566), 7: In historijs diuinarum
rerum, tres praeclaros uiros Philosophos, quemlibet uocatum Hermetem, legimus. Horu(m) primus Enoch ante
diluuium fuit, qui angelis comitantibus igneo curru, coelum abiit. Secundus autem Noë, qui in archa, Die iussu à
diluuiò multarum aquarum, saluus euasit. Eorum enim alteruter, alio nomine Hermes, alio nomine uocatus est
Mercurius, ad differentiam Hermetis qui post diluuium regnauit in Aegypto, hos introduximus. Hic enim tertius
clarissimus uir, qui regali diademate decoratus, diu rex Aegypto imperauit. A trina uirtute ter magnus dictus est.
Ipsum namq(ue) ferunt regem, Philosophum, atq(ue) Prophetam fuisse, [...].

528. *Ibid.*, 8: [...], quod non modo huius libri, sed (et) scientiae primus inuentor fuit.

επιστήμη)»⁵²⁹, και αφ' ετέρου ως η ονομασία ενός υλικού σώματος, μιας «σωματικής ουσίας», η οποία περιγράφεται ως

εκ του ενός και διά του ενός συντεθειμένη, συνδυάζουσα τα ιδιαίτερα [συστατικά] αμοιβαία, μέσω της επενέργειάς της και της συγγένειας, και μετατρέπουσα σε καλύτερο είδος αυτά τα ιδιαίτερα [συστατικά] με τη σύμμιξή τους κατά τρόπο φυσικό⁵³⁰.

Το *Septem tractatus* είναι ένα από τα πρώτα λατινικά αλχημικά έργα. Η διάδοσή του δεν περιορίστηκε σε στενούς κύκλους μυημένων, αφού σώζεται σε πάνω από 20 χειρόγραφα, τα δύο παλαιότερα εκ των οποίων είναι του 13^{ου} αιώνα. Αποτελεί πιθανότατα μετάφραση ενός, μη ακόμα ταυτοποιημένου, αραβικού έργου, χωρίς να έχει αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι καταβολές του να φτάνουν σε ένα ελληνικό πρωτότυπο των ελληνιστικών χρόνων⁵³¹. Τόσο η σχέση ανάμεσα στον πρόλογο του ανώνυμου μεταφραστή και στο κυρίως κείμενο όσο και ο ακριβής τίτλος του κυρίως κειμένου παραμένουν ακόμα υπό συζήτηση στην ιστοριογραφία της αλχημείας. Η αβεβαιότητα ως προς τον τίτλο δίχασε και τους πρώτους εκδότες του. Στη δεύτερη έντυπη έκδοσή του, το 1605, στη συλλογή *Philosophiae chymicae iv. vetustissima scripta* («4 αρχαιότατα γραπτά της χυμικής φιλοσοφίας»)⁵³², ο τίτλος του έγινε *Hermetis Trismegisti Liber de compositione* («Ερμή του Τρισμέγιστου Βιβλίο της σύνθεσης»), ενώ στην τρίτη, το 1610, μαζί με εκτενή σχόλια του χημιάτρου Israël Harvet από την Ορλεάνη, υπό το ψευδώνυμο “Dominicus Gnosius Belga”, ο τίτλος του άλλαξε και πάλι, σε *Hermetis Trismegisti Tractatus vere aureus de lapidis philosophici secreto, in capitula septem divisus* («Ερμή του Τρισμέγιστου Χρυσή πραγματεία περί του μυστικού της φιλοσοφικής λίθου,

529. *Ibid.*, 8: Extat ad huc liber de uerissima compositione, quae Gr(a)ece Alkimia, Latine uero principalis scientia dicitur. Nec enim hactenus, quae sit eius compositio, Latinitas cognouit.

530. *Ibid.*, 9: Alkimia est substantia corporea, ex uno (et) per unum composita, praecipua per effectum, (et) cognitionem ad inuice(m) coniungens, modóq(ue) naturali commistione, in melius genus conuertens.

531. Βλ. Michela Pereira, “I *Septem tractatus Hermetis*: Note per una ricerca”, στο: *Hermetism from Late Antiquity to Humanism / La tradizione ermetica dal mondo tardo-antico all’Umanesimo: Atti del Convegno internazionale di studi, Napoli, 20-24 novembre 2001*, επιμ. Paolo Lucentini, Ilaria Parri, και Vittoria Perrone Compagni (Turnhout: Brepols, 2003), 651-679. Στα 20 ακριβώς χειρόγραφα που καταγράφει η Pereira (σελ. 651, σημ. 1) πρέπει να προστεθούν τουλάχιστον δύο ακόμα: ένα στην Ιένα, το οποίο περιλαμβάνει ένα αποσπασματικό αντίγραφο του κειμένου (Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek, El. q. 19, 15ος αιώνας, φύλ. 11r-13r, βλ. Bernhard Tönnies, *Die Handschriften der Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena*, τόμ. 1 του: *Die mittelalterlichen lateinischen Handschriften der Electoralis-Gruppe* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002), 268), και άλλο ένα στην Γκότα (Forschungsbibliothek, Chat. B 372, 15ος αιώνας, φύλ. 51r-58v, βλ. Elisabeth Wunderle, *Die Handschriften der Forschungsbibliothek Gotha*, τόμ. 1 του: *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften: Aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha’schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002), 314).

532. Βλ. Brüning, *Bibliographie*, 1: 144 (αρ. 0865).

διαιρεμένη σε επτά κεφάλαια»)⁵³³.

Ο πρόλογος του μεταφραστή αναπαράχθηκε μόνο σε ορισμένα από τα χειρόγραφα που σώζουν το κυρίως κείμενο, και στις δύο πρώτες από τις συνολικά πέντε έντυπες εκδόσεις του. Υπάρχουν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ του ενδεχόμενου να είναι παραλλαγή ενός, απολεσθέντος σήμερα, κειμένου του 12^{ου} αιώνα που χρησίμευσε ως βάση και για έναν άλλο πρόλογο, τον “Praefatio Castrensis” («Πρόλογος του Chester») με τον οποίο εισάγεται το *Liber de compositione alchymiae* («Βιβλίο περί της σύνθεσης της αλχημείας»), σε ορισμένα από τα χειρόγραφα που το σώζουν, στην πρώτη χωριστή έντυπη έκδοσή του, το 1559⁵³⁴, και στις αναδημοσιεύσεις του σε αλχημικές ανθολογίες. Το τελευταίο αυτό βιβλίο έχει καταγραφεί στην ιστορία της αλχημείας ως το έργο που σηματοδοτεί την έλευση της αραβικής αλχημείας στη δυτική Ευρώπη και εγκαινιάζει τη λατινική αλχημική γραμματεία⁵³⁵. Το αραβικό του πρωτότυπο, *Masā'il Khālīd li-Maryānus al-Rāhib*, μόλις πρόσφατα εντοπίστηκε και ανάγεται μάλλον στον 9^ο ή τον 10^ο αιώνα⁵³⁶. Τα χειρόγραφα που περιέχουν αντίγραφα του λατινικού κειμένου φαίνεται να χωρίζονται σε δύο διαφορετικές οικογένειες, που ενδέχεται να αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές μεταφράσεις από δύο διαφορετικά αραβικά πρωτότυπα⁵³⁷. Η αρχική μορφή της μιας από αυτές πιστώνεται στον Robert of Chester ή Robertus Castrensis, και η παραγωγή της τοποθετείται στο έτος 1144⁵³⁸. Όπως αναφέρεται στην εναρκτήρια πρότασή του, το *Liber de compositione alchymiae* εξιστορεί «όσα διαμείφθηκαν ανάμεσα στον Calid γιο του Iezid γιου του Macoia και τον Ρωμαίο Μοριένο», τον «γέροντα ερημίτη» ο οποίος «κληρονόμησε από τον Adfar τον Αλεξανδρέα τα πνευματικά αγαθά που έχουν γραφεί στο βιβλίο του Galib, δούλου του Iezid γιου του

533. Βλ. Carlos Gilly, “Zwischen Erfahrung und Spekulation: Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit”, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 77 (1977): 74 (σημ. 41)· Brüning, *Bibliographie*, 1: 165 (αφ. 0975).

534. Βλ. Brüning, *Bibliographie*, 1: 45 (αφ. 0315).

535. Βλ. Robert Halleux, “The Reception of Arabic Alchemy in the West”, στο: *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, επιμ. Roshdi Rashed, 3 τόμ. (London and New York: Routledge, 1996), 3: 889-890.

536. Βλ. Ahmad Y. Al-Hassan, “The Arabic Original of *Liber de compositione alchimiae*: The Epistle of Maryānus, the Hermit and Philosopher, to Prince Khālīd ibn Yazīd”, *Arabic Sciences and Philosophy* 14 (2004): 213-231· Marion Dapsens, “De la *Risālat Maryānus* au *De Compositione alchemiae*: Quelques réflexions sur la tradition d’un traité d’alchimie”, *Studia Graeco-Arabica* 6 (2016): 121-140· Regula Forster, “The Transmission of Secret Knowledge: Three Arabic Dialogues on Alchemy”, *Al-Quaṭara* 37 (2016): 401-405.

537. Βλ. Dapsens, “De la *Risālat Maryānus*”, 127-133· Calvet, *L’Alchimie au Moyen Âge*, 23-26.

538. Βλ. Richard Lemay, “L’authenticité de la Préface de Robert de Chester à sa traduction du *Morienus*”, *Chrysopaia* 4 (1990-1991): 3-32.

Macoia»⁵³⁹.

Το όνομα Calid του λατινικού κειμένου παραπέμπει σε ένα πραγματικό ιστορικό πρόσωπο που συνδέθηκε, σε επίπεδο θρύλων, ήδη από τον 10^ο αιώνα, με τη χρυσοποιητική τέχνη, και του οποίου η πραγματική εμπλοκή με αυτό το πεδίο γνώσης είναι ακόμα ένα ανοιχτό ερώτημα για τους ιστορικούς των επιστημών, τον πρίγκιπα Khālid ibn Yazīd ibn Mu‘āwiyya (c. 48/668-c. 85/704), γιο του Χαλίφη Yazīd ibn Mu‘āwiyya (26/647-64/683) και εγγονό του ιδρυτή του Χαλιφάτου των Ομεϋαδών Mu‘āwiyya I (602 K.X.-61/680)⁵⁴⁰. Το όνομα Adfar είναι παραφθορά του ονόματος Iṣṭifan (اصطف) ⁵⁴¹, της αραβικής απόδοσης του ελληνικού ονόματος Στέφανος, και θα μπορούσε να παραπέμπει στον βυζαντινό φιλόσοφο Στέφανο τον Αλεξανδρέα, μια αινιγματική ιστορική φιγούρα που έζησε στην Αλεξάνδρεια κάπου μεταξύ του δεύτερου μισού του 6^{ου} αιώνα και των αρχών του 7^{ου}, στην οποία προσγράφονται, μεταξύ διάφορων άλλων ιατρικών, αστρονομικών, και φιλοσοφικών έργων, εννέα διαλέξεις (πράξεις) περί χρυσοποιίας καθώς και μια σύντομη, αντίστοιχου περιεχομένου, επιστολή προς κάποιον Θεόδωρο, και της οποίας η ταυτότητα και η εργογραφία εξακολουθεί να συνιστά ένα ζήτημα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο⁵⁴². Οι χρυσοποιητικές «πράξεις» του Στέφανου, και η

539. Lee Stavenhagen, έκδ. και μετάφρ., *A Testament of Alchemy: Being the Revelations of Morienus to Khālid ibn Yazīd* (Hanover, NH: The University Press of New England, 1974), 2: Res que accidit ad Calid filium Iezid filii Macoia cum Morieno Romano. Ista est res quam habuit Morienus senex heremita in hereditate ab Adfar Alexandrino de bonis spiritualibus qua sunt scripta in libro Galib captivi Iezid filii Macoia.

540. Βλ. Julius Ruska, *Arabische Alchemisten: I. Chālid ibn Jazīd ibn Mu‘āwija* (Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1924)· Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 15 τόμ. (Leiden: E.J. Brill, [τόμ. 1-9] / Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität [τόμ. 10-15], 1967-2010), 4: 120-126· Manfred Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* (Leiden und Köln: E. J. Brill, 1972), 192-195· Ullmann, “Ḥālid ibn Yazīd und die Alchemie: Eine Legende”, *Der Islam* 55 (1978): 181-218· Eleonora Bacchi και Matteo Martelli, “Il principe Ḥālid bin Yazīd e le origini dell’ alchimia araba”, στο: *Conflitti e dissenti nell’Islām*, επιμ. Daniele Cevenini και Svevo D’Onofrio (Bologna: Casa editrice il Ponte, 2009), 85-120· George Saliba, “A New Alchemical Poem Attributed to Khālid b. Yazīd (d. ca. 705)”, *Ambix* 64 (2017): 220-233.

541. Βλ. Ruska, *Chālid ibn Jazīd*, 42.

542. Βλ. Hermann Usener, “De Stephano Alexandrino commentatio” [1880], στο: *Kleine Schriften von Hermann Usener*, επιμ. Karl Fuhr et al., 4 τόμ. (Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1912-1914), 3: 247-322· Wanda Wolska-Conus, “Stéphanos d’Athènes et Stéphanos d’Alexandrie: Essai d’indentification et de biographie”, *Revue des Études Byzantines* 47 (1989), 5-89· Maria Papathanassiou, “Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions and Cosmology in His Alchemical Work”, *Ambix* 37 (1990): 121-133· 38 (1991): 112 (addenda and corrigenda)· Papathanassiou, “Stephanus of Alexandria: On the Structure and Date of His Alchemical Work”, *Medicina nei Secoli* 8 (1996): 247-266· Papathanassiou, “L’Oeuvre alchimique de Stéphanos d’Alexandrie: Structure et transformations de la matière, unité et pluralité, l’énigme des philosophes”, *Chrysopoeia* 7 (2000-2003): 11-31· Papathanassiou, “Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer”, στο: *The Occult Sciences in Byzantium*, επιμ. Paul Magdalino και Maria Mavroudi (Geneva: éditions de la Pomme d’Or, 2007), 163-203· Papathanassiou, “I. Teil: Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk: Dissertation” [1992], στο: *Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches*

χρυσοποιητική επιστολή του προς τον Θεόδωρο, είναι ένα από τα συχνότερα αντιγραφόμενα, στη χειρόγραφη παράδοση, τμήματα του ελληνικού *corpus alchemicum*, εκείνου, δηλαδή, του σώματος κειμένων που περιλάμβανε τις παλαιότερες, γραμμένες στα ελληνικά, αλχημικές πραγματείες, στις οποίες αποτυπώνεται η ανάδυση της χρυσοποιίας ως τέχνης και πεδίου γνώσης στη ρωμαϊκή, και κατόπιν χριστιανική, Αίγυπτο, μαζί με τα κατοπινά εκτενή σχόλια λογίων της βυζαντινής περιόδου, και συγκροτήθηκε μεταξύ του 7^{ου} και των αρχών του 11^{ου} αιώνα, παράλληλα με το ιπποκρατικό *corpus* και το ερμητικό *corpus*, ως μια από τις εκφάνσεις της βυζαντινής παράδοσης δημιουργίας απανθισμάτων⁵⁴³.

Ο «Ρωμαίος» Morienus, τέλος, εκλατινισμένη μορφή του αραβικού Maryānus, ή του ελληνικού *Μαριανός*, ήταν, σύμφωνα με το ίδιο το *Liber de compositione alchymiae*, και το αραβικό του πρωτότυπο, το *Masā'il Khālīd*⁵⁴⁴, ένας βυζαντινός μοναχός, που τέσσερα χρόνια μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Ηράκλειου επέλεξε να ζήσει ως ερημίτης κάπου κοντά στην Ιερουσαλήμ. Στο *Liber de compositione alchymiae* μάς δίνεται επιπλέον η πληροφορία ότι ήταν μαθητής του Adfar, του εκλατινισμένου Στέφανου. Διαθέτουμε, όμως, ελάχιστες άλλες σχετικές μεσαιωνικές μαρτυρίες, και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι είναι πρωτογενείς, ανεξάρτητες από το ίδιο το *Masā'il Khālīd*. Στο *Kitāb al-Fihrist* («Βιβλίο του Καταλόγου»), ένα μεσαιωνικό μητρώο της αραβικής γραμματείας που συνέταξε το 987/988 ο σίιτης γραφέας και βιβλιοπώλης Abū al-Faraj Muḥammad ibn Abī Ya'qūb Ishāq al-Warrāq al-Baghdādī ή Ibn al-Nadīm (έτος θανάτου: 385/995 ή 388/998)⁵⁴⁵, συναντούμε το όνομα Marianos σε έναν κατάλογο με τα ονόματα των συγγραφέων οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τη χρυσοποιία⁵⁴⁶. Κατά τον Fuat Sezgin, το ίδιο πρόσωπο ίσως καταδηλώνεται και από το όνομα

Werk: Die kritische Edition des griechischen Text eingeschlossen, έκδ. Maria Papathanassiou (Athens, 2017), 1-153· Papathanassiou, “Stéphanos d’Alexandrie: La tradition patristique dans son œuvre alchimique”, στο: *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*, επιμ. Efthymios Nicolaidis (Turnhout: Brepols Publishers n.v., 2018), 71-97· William Charlton, “Introduction”, στο: *‘Philoponus’ “On Aristotle On the Soul 3.9-13 with Stephanus “On Aristotle On Interpretation”*, μετάφρ. William Charlton, *The Ancient Commentators of Aristotle* (London: Duckworth, 2000), 2-10· Mossman Roueché, “Stephanus the Alexandrian Philosopher, the Kanon and a Seventh-Century Millennium”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 74 (2011): 1-30· Roueché, “Stephanus the Philosopher and Ps. Elias: A Case of Mistaken Identity”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012): 120-138· Denis Searby, “Stéphanos d’Alexandrie”, στο: *Dictionnaire des philosophes antiques*, επιμ. Richard Goulet, 6 μέρη σε 7 τόμ. (Paris: CNRS Editions, 1989-2016), 6: 439-445.

543. Βλ. Michèle Mertens, “Graeco-Egyptian Alchemy in Byzantium”, στο: Magdalino και Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, 220-224.

544. Al-Hassan, “The Arabic Original”, 219 και 223.

545. Βλ. J. W. Fück, “Ibn al-Nadīm”, στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 895-896.

546. J. W. Fück, “The Arabic Literature on Alchemy According to An-Nadīm (A.D. 987): A Translation of the Tenth Discourse of *The Book of the Catalogue* (AL-FIHRIST) with Introduction and Commentary”, *Ambix* 4

Marṭiyūs που συγκαταριθμείται ανάμεσα στα ονόματα των προφητών, με πρώτο, παρεμπιπτόντως, στη σειρά τον Σηθ, δεύτερο τον Ιντρίς ή Ενώχ, και τρίτο τον Νώε, των φιλοσόφων, με πρώτο τον Ερμή, τον «τριπλό κατά τη χάρη, τον κορυφαίο όλων όσων διέπρεψαν στις επιστήμες», και των γυναικών που εμβάθυναν στη χρυσοποιΐα, σύμφωνα με έναν σωζόμενο τέτοιο αραβικό κατάλογο ο οποίος φέρει την υπογραφή του Khālīd ibn Yazīd⁵⁴⁷.

Ένας ερημίτης Maryānas, κομιστής απόκρυφων χρυσοποιητικών γνώσεων, προσέρχεται, για λίγο, στο προσκήνιο της αφήγησης και σε ένα μικρό κείμενο υπό τον τίτλο *Kitāb al-Rāhib* («Το βιβλίο του ερημίτη»). Συγγραφέας του κειμένου αυτού εμφανίζεται να είναι ο φυσικός φιλόσοφος και αλχημιστής Abū Mūsā Jābir ibn Ḥayyān, ένας λόγιος που λέγεται πως έζησε από το 721 Κ.Χ. περίπου ως το 815 Κ.Χ. περίπου, του οποίου η ταυτότητα, καθώς και η ίδια η ιστορική υπόσταση, ήταν ένα θέμα αντιπαράθεσης ακόμα και για τους μεσαιωνικούς άραβες φιλοσόφους και γραμματολόγους, ήδη από τον 10^ο αιώνα, και εξακολουθεί και σήμερα να εγείρει ένα πλήθος αναπάντητων, ή ανεπαρκώς απαντημένων, ερωτημάτων. Στο *Kitāb al-Rāhib*, ο αγνώστων λοιπών στοιχείων ερημίτης Maryānas (مريانس) μάς συστήνεται, σε πλάγιο λόγο, ως μύστης του Khālīd ibn Yazīd και διδάσκαλος του ανώνυμου ερημίτη διδασκάλου του ίδιου του συγγραφέα-αφηγητή⁵⁴⁸.

Αυτό το τεκμήριο θα μπορούσε να είναι αποφασιστικής σημασίας, αρκεί να μην ήταν τόσο επισφαλής όσο παραμένει σήμερα, για να μην πούμε έωλη, η εικόνα του Jābir ibn Ḥayyān ως ενός υπαρκτού άραβα λογίου που συνέγραψε μια πλειάδα έργων κατά τον 8^ο αιώνα, διακρινόμενος μάλιστα από μια μεγάλη εξοικείωση με την ελληνική γραμματεία πριν από το κύμα αραβικών μεταφράσεων του 9^{ου} αιώνα. Παρά τα αναθεωρητικά κριτικά εγχειρήματα που δεν παύουν να ανακύπτουν, η νεώτερη ιστορική έρευνα δεν έχει ακόμα αποδομήσει, αντίθετα, έχει μάλλον ενισχύσει, την, κυρίαρχη στη ιστοριογραφία του 20^{ου} αιώνα, θέση του

(1951), 92 (§ 7: αρ. 28)· Bayard Dodge, μετάφρ., *The Fihrist of al-Nadīm: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, 2 τόμ. (New York, NY, and London: Columbia University Press, 1970), 2: 849 (εδώ μεταγράφεται ως *Marianus*).

547. Julius Ruska, “Ein dem Chālīd ibn Jazīd zugeschriebenes Verzeichnis der Propheten, Philosophen und Frauen, die sich mit Alchemie befaßten”, *Der Islam* 18 (1929): 294-295 (αρ. I.[1]-3, II.1 και II.26). Βλ. και Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 4: 110-111. Ο Ruska, που δημοσίευσε αυτόν τον κατάλογο, δεν ταυτίζει τον Marṭiyūs με τον Morienus ή Maryānus.

548. Paul Kraus, έκδ., “[Jābir ibn Ḥayyān], كتاب الراهب”, στο: *Jabir ibn Ḥayyan: Essai sur l’histoire des idées scientifiques dans l’Islam: Volume I: Textes choisis*, επιμ. Paul Kraus (Paris: Librairie Orientale et Américaine G. P. Maisonneuve· Le Caire: Librairie El-Khandgi, 1935), ٥٢٩ [529] (στ. ١٣ [13]-١٦ [17]). Για την πραγματεία αυτή βλ. Paul Kraus, *Jābir ibn Ḥayyān: Contribution à l’histoire des idées scientifiques dans l’Islam*, 2 τόμ. (Le Caire: Imprimerie de l’Institut Français d’Archéologie Orientale, 1942-1943), 1: 107 (αρ. 630).

Julius Ruska και του Paul Kraus, κατά την οποία τα εκατοντάδες γραπτά που προσγράφονται στον Jābir ibn Ḥayyān είναι, στην πραγματικότητα, προϊόντα της συλλογικής εργασίας μιας ομάδας ή μιας αδελφότητας λογίων, με κοινές φιλοσοφικές και θεολογικές πεποιθήσεις, επηρεασμένες όχι μόνο από τις ελληνικές φιλοσοφικές παραδόσεις αλλά και από τον συιτικό εσωτερισμό, και το χρονικό διάστημα όπου αυτό το έργο διαμορφώθηκε είναι πολύ μεγαλύτερο από εκείνο που θα αντιστοιχούσε στον βίο ενός ατόμου και αντί να καταλαμβάνει το δεύτερο μισό του 8^{ου} αιώνα και τις αρχές του 9^{ου} αιώνα, εκτείνεται από το δεύτερο μισό του 9^{ου} ως και τον 10^ο αιώνα⁵⁴⁹.

Ο ίδιος αυτός Morienus, πάντως, με την παραφθαρμένη ονομασία Morigenus, προσαγορεύεται και ως συγγραφέας ενός σύντομου κειμένου το οποίο φέρει τον τίτλο *Liber perfectionis et summi operis* («Βιβλίο της τελειότητας και της κορύφωσης του έργου»), σε μια χειρόγραφη συλλογή αλχημικών πραγματειών, χρονολογούμενη κατά τα τέλη του 14^{ου} και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, που περιέχει, επίσης, αμέσως μετά το τέλος του *Liber perfectionis*, και το πρώτο τμήμα του *Liber de compositione alchymiae*, μαζί με τον “Praefatio Castrensis”, και σήμερα φυλάσσεται στην Biblioteca Riccardiana της Φλωρεντίας⁵⁵⁰. Αυτό το κείμενο στη χειρόγραφη παράδοση συνήθως τιτλοφορείται *Speculum*

549. Για την αλχημική εργογραφία του Jābir ibn Ḥayyān, για τον αντίκτυπο της ελληνικής φιλοσοφίας και του συιτικού εσωτερισμού στο έργο του, καθώς και τη συζήτηση περί της πραγματικότητάς του ίδιου ως ιστορικού προσώπου και περί της πατρότητας του έργου του, ενδεικτικά βλ. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 3: 211-223, 358-359· 4: 132-269 (στις σελ. 229-231, η σχετική βιβλιογραφία ως το 1971), 330-331· 5: 219-225· 6: 129-135· 7: 108-110· Yves Marquet, *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes: Jābir ibn Ḥayyān et les « Frères de la Pureté »* (Paris: Editions Maisonneuve et Larose, 1988)· Marquet, “Notes et/and Commentaires/Commentaries: A propos de la secte des auteurs Jābiriens”, *Studia Islamica* 73 (1991): 127-135· Sami K. Hamarneh, “Perspectives of the Jabirian Alchemical Corpus”, *Hamdard Medicus* 33 (1990): 31-42· Syed Nomanul Haq, *Names, Natures and Things: The Alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his “Kitāb al-Aḥjār” (Book of Stones)* (Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1994), 3-47· Haq, “Greek Alchemy or Shī‘ī Metaphysics? A Preliminary Statement Concerning Jābir ibn Ḥayyān’s *Zāhir* and *Bāṭin*”, *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies* 4 (2002): 19-32· Haq, “Alchemical Manuscripts: The Specific Case of *Corpus Jabirianum*”, στο: *The Earth and Its Sciences in Islamic Manuscripts: Proceedings of the Fifth Conference of Al-Furqān Islamic Heritage Foundation: 24th-25th November, 1999*, επιμ. Ibrahim Chabbouh (London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 1432/2011), 221-232· Pierre Lory, “Eschatologie alchimique chez Jābir ibn Ḥayyān”, στο: «Mahdisme et millénarisme en Islam», επιμ. Mercedes Garcia-Arenal, ειδικό τεύχος, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 91-94 (2000): 73-92· Lory, “« Tu es ce que tu comprends »: Jābir ibn Ḥayyān et la transmutation alchimique en Islam”, στο: “*Transmutatio: La via ermetica alla felicità / The Hermetic Way of Happiness*”, επιμ. Daniela Boccassini και Carlo Testa, ειδικό τεύχος, *Quaderni di Studi Inda-Mediterranei* 5 (2012): 151-162· Lory, “Aspects de l’ésotérisme chiite dans le Corpus Ġābirien: Les trois *Livres de l’Elément de fondation*”, *Al-Qanṭara* 37 (2016): 279-298· Paola Carusi, “Iznīqī and Jābir, *Sirr* and *Miftāḥ*: Two Authors, Four Titles, One Alchemical Treatise”, *Al-Qanṭara* 37 (2016): 299-327· Thijs Delva, “The Abbasid Activist Ḥayyān al-‘Attār as the Father of Jābir b. Ḥayyān: An Influential Hypothesis Revisited”, *Journal of Abbasid Studies* 4 (2017): 35-61· Jost Weyer, *Geschichte der Chemie*, 2 τόμ. (Berlin: Springer Spectrum, 2018), 1: 188-194.

550. Βλ. Adriaan Pattin, “III, 8: Un Recueil alchimique: Le Manuscrit Firenze, Bibl. Riccardiana, L. III. 13. 119:

secretorum («Καθρέφτης των μυστικών») ή *Liber secretorum de spiritu occulto* («Βιβλίο των μυστικών περί του απόκρυφου πνεύματος»), δημοσιεύθηκε πρώτη φορά σε έντυπη μορφή, υπό τον πρώτο τίτλο, το 1603 στη Φρανκφούρτη, και ανήκει στα ψευδεπίγραφα έργα που αποδίδονται στον εξέχοντα και πολυπράγμονα μεσαιωνικό λόγιο Roger Bacon (c. 1210/1220-c. 1292), με εξαίρεση δύο χειρόγραφα, ένα του 15^{ου} αιώνα και ένα μεταξύ του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα, από τη συλλογή χειρογράφων του Πανεπιστημίου της Μπολόνια, όπου εμφανίζεται ως έργο ενός άλλου διάσημου μεσαιωνικού λογίου, του Albertus Magnus (c. 1200-1280)⁵⁵¹.

Στο *Masā'il Khālīd* δεν γίνεται ρητή αναφορά σε κάποιον Στέφανο, ως μέντορα του *Maryānus*, για τον οποίο, κατά τα λοιπά, μαθαίνουμε ότι «κατείχε την τέχνη (*ḡan'a*)», είχε βαθιά γνώση των μυστικών της χρυσοποιΐας⁵⁵². Το όνομα *Iṣṭifān*, εν τούτοις, κάθε άλλο παρά ανοίκειο ήταν στη μεσαιωνική αραβόφωνη γραμματεία⁵⁵³. Δύο γραπτές αραβικές πηγές του 10^{ου} αιώνα, το *Kitāb al-'Unwān* («Βιβλίο του Τίτλου»), η παγκόσμια ιστορία του σύριου επίσκοπου του Mabbūg (Ιεράπολις ή Manbij) Αγάπιου, ή Mahbūb ibn Qūṣṭānīn, η οποία γράφηκε γύρω στο 330/941-942⁵⁵⁴, και το *Kitāb al-Fihrist* του Ibn al-Nadīm μνημονεύουν έναν Στέφανο από την Αλεξάνδρεια, διαπρεπή φιλόσοφο, σχολιαστή έργων του Αριστοτέλη και του Γαληνού⁵⁵⁵ και μαθητή του Ολυμπιόδωρου⁵⁵⁶. Στο *Kitāb al-Fihrist* μάλιστα γίνεται επίσης λόγος και για τη μεταφορά αλχημικών γνώσεων στον Khālīd ibn Yazīd από έναν Στέφανο, που κατονομάζεται ως «Στέφανος ο Πρεσβύτερος» (*Iṣṭifān al-Qadīm*), χωρίς να είναι σαφές αν είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο τον φιλόσοφο από την Αλεξάνδρεια. Αυτός ο «Στέφανος ο Πρεσβύτερος» ανέλαβε να μεταφράσει χρυσοποιητικά βιβλία για λογαριασμό του Khālīd ibn Yazīd, ο οποίος έτρεφε έντονο ενδιαφέρον για αυτό το είδος

Description et documentation”, *Bulletin de Philosophie Médiévale* 14 (1972): 94-95.

551. Βλ. See Andrew G. Little, “Appendix: Roger Bacon’s Works, with References to the Mss. and Printed Editions”, στο: *Roger Bacon: Essays Contributed by Various Writers on the Occasion of the Commemoration of the Seventh Centenary of his Birth*, επιμ. Andrew G. Little (Oxford: At the Clarendon Press, 1914), 413 (αρ. 53)· Pearl Kibre, “Alchemical Writings Ascribed to Albertus Magnus”, *Speculum* 17 (1942): 515-516· Palémon Glorieux, *Le Faculté des arts et ses maitres au XIII^e siècle* (Paris : Librairie Philosophique J. Vrin, 1971), 343 (αρ. 417.bd).

552. Al-Hassan, “The Arabic Original”, 220.

553. Για μια γενική παρουσίαση βλ. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, 4: 107-110.

554, Βλ. Georg Graf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*, 5 τόμ. (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1944-1953), 2: 39-41.

555. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 598-599, 689.

556. Alexandre Vasiliev, έκδ. και μετάφρ. “Kitab al-'Unvan: Histoire universelle écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj: Seconde partie II”, *Patrologia Orientalis* 8 (1912): 465.

γνώσεων, τόσο ώστε να προσκαλέσει μια ομάδα ελλήνων φιλοσόφων που ζούσαν σε μια πόλη της Αιγύπτου με σκοπό να στελεχώσουν την αυλή του, αλλά και να του μεταφράσουν σχετικά κείμενα από τα ελληνικά και κοπτικά στα αραβικά⁵⁵⁷, αναδεικνυόμενος έτσι στον πρώτο Άραβα «για τον οποίο μεταφράστηκαν βιβλία περί της ιατρικής και των άστρων, καθώς και βιβλία περί της αλχημείας»⁵⁵⁸.

Στο 10^ο και τελευταίο, επικεντρωμένο στη χρυσοποιΐα, κεφάλαιο ή «λόγο» του *Kitāb al-Fihrist*, στο τμήμα όπου απαριθμούνται οι τίτλοι των χρυσοποιητικών βιβλίων τα οποία έχει δει ιδίοις όμμασι ο Ibn al-Nadīm, ή για τα οποία έμαθε από δεύτερο χέρι, μέσω αξιόπιστων μαρτύρων ή μέσω παραπομπών από άλλους συγγραφείς, μάς γνωστοποιείται η ύπαρξη ενός βιβλίου προσγραφόμενου σε κάποιον «Στέφανο», αυτήν τη φορά χωρίς κανέναν επιπλέον προσδιορισμό⁵⁵⁹. Λίγο παρακάτω, μια μικρή ξεχωριστική παράγραφος αφιερώνεται σε έναν ακόμα «Στέφανο», τον «Στέφανο τον Ερημίτη» (Iṣṭīfan al-Rāhib) που εγκαταβιούσε σε ένα μοναστήρι «ονομαζόμενο του Μιχαήλ» στη Μοσούλη του σημερινού Ιράκ⁵⁶⁰. Η εργογραφία του τελευταίου αυτού «Στέφανου» αποκαλύφθηκε μετά από τον θάνατό του, αλλά, πολύ καιρό πριν, είχαν διαδοθεί στον τοπικό πληθυσμό φήμες για την πρακτική ενασχόλησή του με τη χρυσοποιΐα. Οι τίτλοι των έργων του, έτσι όπως αναπαράγονται στο *Kitāb al-Fihrist*, υπό τη διαβεβαίωση του Ibn al-Nadīm ότι είχε και ο ίδιος την ευκαιρία να εξετάσει αυτά τα έργα από κοντά, μια διαβεβαίωση που μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε χρονολογικά τον βίο του Iṣṭīfan al-Rāhib το νωρίτερο κατά τα τέλη του 9^{ου} και τις αρχές του 10^{ου} αιώνα, είναι οι εξής: *Το βιβλίο της ορθής καθοδήγησης· Το βιβλίο περί των ευρημάτων μας· Το βιβλίο της μεγαλύτερης πύλης· Το βιβλίο των προσευχών και των θυσιών που πρέπει να τελεστούν πριν από την άσκηση της χρυσοποιητικής τέχνης· Το βιβλίο της αστρολογικής επιλογής [των ευνοϊκών ημερών] για την άσκηση της τέχνης· Το βιβλίο των σχολίων· Το βιβλίο των ωρών και*

557. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 581, 586, 849-850.

558. Fück, “The Arabic Literature on Alchemy”, 93 (§ 8). Πρβλ. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 850-851.

559. Fück, “The Arabic Literature on Alchemy”, 94 (§ 9: αρ. 6). Πρβλ. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 851.

560. Η μονή αυτή (Dair Mār Mikhā'il, «Μονή του Όσιου Μιχαήλ») βρίσκεται 6 χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Μοσούλης. Αν πιστέψουμε μια αφήγηση για την ιστορία της, γραμμένη για να εκφωνηθεί σε μια περίπτωση πανηγυρική, μάλλον γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα, η μονή ιδρύθηκε κατά τον 4ο αιώνα από έναν αναχωρητή ονόματι Μιχαήλ, μαθητή και βιογράφο του Mār Awgen ή Αγίου Ευγένιου, ενός μοναχού θρυλούμενου ως πρωτεργάτη του νεστοριανού μοναχισμού στη μεσοποταμία. Πέρα από αυτήν την αφήγηση, η αξιοπιστία της οποίας είναι συζητήσιμη, δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για το απώτατο παρελθόν της μονής. Ορισμένες, όμως, πρωτογενείς πηγές του 8ου αιώνα πιστοποιούν ότι εκείνη τουλάχιστον την περίοδο όντως λειτουργούσε. Βλ. J. M. Fiey, O.P., *Assyrie chrétienne: Contribution à l'étude de l'histoire et de la géographie ecclésiastiques et monastiques du nord de l'Iraq*, 3 τόμ. (Beyrouth: Imprimerie Catholique, [1965]-1968), 2: 660-671.

των χρόνων⁵⁶¹. Στο ίδιο κεφάλαιο, ο Ibn al-Nadīm δημοσιεύει και έναν κατάλογο με τα ονόματα των συγγραφέων που μίλησαν «περί της Τέχνης», δηλαδή της χρυσοποιΐας, στον οποίον το όνομα «Στέφανος» επαναλαμβάνεται δύο φορές, τη μια ως *Iṣṭifānas* και την άλλη, αμέσως μετά από το όνομα του *Khālīd ibn Yazīd*, ως *Iṣṭifan*, και στις δύο περιπτώσεις, όμως, χωρίς κανέναν επιπλέον προσδιορισμό⁵⁶².

Σε έναν κώδικα του 15^{ου} αιώνα που σήμερα φυλάσσεται στη *Rāmpur Razā Kitāb Khāna* στην Καλκούτα της Ινδίας και περιέχει μια ανθολογία αλχημικών κειμένων, τα περισσότερα από τα οποία συνέλεξε ένας ανώνυμος περιηγητής στη Μικρά Ασία και τη Μεσοποταμία κατά το έτος 682/1283, σώζονται και δύο χρυσοποιητικές πραγματείες αποδιδόμενες στον *Khālīd ibn Yazīd*. Το πρώτο μέρος της δεύτερης έχει ως θέμα του τη συνάντηση ανάμεσα στον «Στέφανο τον Ερημίτη» (*Iṣṭifānas al-Rāhib*, استيفانس الراهب) και τον πρίγκιπα των Ομεϋαδών ο οποίος μιλάει σε πρώτο πρόσωπο, περιγράφοντας πώς έπεισε τον Στέφανο να του μεταλαμπαδεύσει τα μυστικά της χρυσοποιΐας και ποια ήταν τα μυστικά που εν τέλει του μεταλαμπαδέυσε. «Είχα διαβάσει πολλά από τα βιβλία των φιλοσόφων», εξιστορεί ο *Khālīd ibn Yazīd*, σε ένα από τα λίγα αποσπάσματα αυτής της πραγματείας τα οποία έχουν μεταφράσει στα αγγλικά ο Henry E. Stapleton και ο Rizkallah F. Azo,

και είχα μελετήσει τα γραπτά τους, και είχα αντιπαραβάλει το ένα με το άλλο, παρέμενα, όμως, μπερδεμένος και αδυνατούσα να εξαρקיβώσω το νόημα των λεγομένων τους. Έτσι, αναγκάστηκα να ταξιδέψω για να βρω τον Στέφανο τον Ερημίτη, από επιθυμία για την Τέχνη, και επιδιώκοντας την κατανόησή της. Πήγα σε αυτόν κρύβοντας την ταυτότητά μου και του συμπεριφέρθηκα ως υπηρέτης του. Όταν εκείνος βεβαιώθηκε για την εμβρίθεια και την καλή διαγωγή μου, άρχισε να με οδηγεί, μέσα από μια λεπτομερή έκθεση και με πολύ σαφή τρόπο, στην κατανόηση της Τέχνης⁵⁶³.

561. Fück, “The Arabic Literature on Alchemy”, 107 (§ 18). Πρβλ. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 866.

562. Fück, “The Arabic Literature on Alchemy”, 92 (§ 7: αρ. 15 και 36). Πρβλ. Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 849-850. Ο Fück (“The Arabic Literature on Alchemy”, 118 (σημ. 25: αρ. 15) και 120 (σημ. 25: αρ. 36)), είναι της γνώμης ότι ο *Iṣṭifānas* αντιστοιχεί στον Στέφανο τον αλεξανδρινό φιλόσοφο και ο *Iṣṭifan* στον «Στέφανο τον Πρεσβύτερο» (*Iṣṭifan al-Qadīm*). Ο Dodge (*The Fihrist of al-Nadīm*, 2: 849 και 850 (σημ. 52)) πιστεύει ότι ο *Iṣṭifānas* είναι ο *Iṣṭifan al-Qadīm* και ο δεύτερος «Στέφανος» είναι πιθανόν μια επανάληψη, ένεκα ίσως κάποιου σφάλματος, του ίδιου αυτού «Στέφανου».

563. Henry E. Stapleton και Rizkallah F. Azo, “An Alchemical Compilation of the Thirteenth Century, A.D.”, *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* 3 (1910): 61 και 86 (αρ. III.b): I had read many of the books of the philosophers and searched their writings and compared one with another, but I was perplexed and could not ascertain the meaning of their allusions. I was therefore forced to journey to Stephanos the Monk, out of desire for the Art and seeking to comprehend it. I went to him, but concealed my identity and acted as his servant. When he saw my knowledge and good address, he began to explain the Art to me in the simplest manner. Χρησιμοποιήσαμε και τη μετάφραση του ίδιου αποσπάσματος από τον Ruska, *Chālīd ibn Jazīd*, 10-11.

Στον σωζόμενο κατάλογο με τα ονόματα των χρυσοποιών προφητών, φιλοσόφων, και γυναικών, που έχει δημοσιεύσει ο Julius Ruska, και υπογράφει ξανά ο Khālid ibn Yazīd, το όνομα «Στέφανος» καταλαμβάνει μια από τις υψηλότερες θέσεις, στη χορεία των φιλοσόφων: βρίσκεται 5 μόλις θέσεις μετά από εκείνο του Ερμή, σε έναν κατάλογο με 67 συνολικά ονόματα φιλοσόφων⁵⁶⁴. Σε αυτό το τελευταίο, όμως, από όσα εδώ επισκοπήσαμε, ίχνος του σε μια πρωτογενή πηγή της αραβικής γραμματείας, το πρόσωπο του «Στέφανου» δεν περικαλύπτεται και με τη μυστηριακή αύρα του «ερημίτη», γεγονός που αφήνει πολλές αμφιβολίες για τη σχέση ανάμεσα σε αυτόν τον φιλόσοφο «Στέφανο» και τον «Στέφανο τον Ερημίτη» της αυτοβιογραφικής χρυσοποιητικής πραγματείας που φέρεται να έχει συνθέσει ο μουσουλμάνος ηγεμόνας. Πολύσημο, ως *ιστορική εικόνα*, επενδυμένο με κύρος, ως φορέας ενός πολύτιμου και δυσπρόσιτου είδους γνώσεων, αλλά και φευγαλέο, όπως και το μυθικό πρόσωπο του άραβα Ιντρίς, το πραγματικό ιστορικό πρόσωπο ενός βυζαντινού, ή βυζαντινών καταβολών, χριστιανού Στέφανου, στο *Kitāb al-Fihrist*, άμεσα, υπό τη μορφή του Iṣṭifān al-Qaḍīm, μεταφραστή ελληνικών χρυσοποιητικών έργων, στη χρυσοποιητική πραγματεία που αποδίδεται στον Khālid ibn Yazīd, και πάλι άμεσα, ως Iṣṭifān al-Rāhib, και στο *Liber de compositione alchymiae*, μέσω του ερημίτη μαθητή του, Μαρριανού ή Morienus, φαίνεται να αποτελεί έναν συνδετικό κρίκο, για τη χρυσοποιία, ανάμεσα στη χριστιανική αλεξανδρινή ύστερη αρχαιότητα και τον ισλαμικό μεσαιωνικό πολιτισμό, ανάμεσα σε έναν κόσμο που δύει και έναν κόσμο που ανατέλλει.

Η μνεία στον Στέφανο, επίσης, στη λατινική εκδοχή του *Masā'il Khālid*, μπορεί να υποβάλλει την ιδέα ότι η διάδοση της χρυσοποιητικής τέχνης στη λατινική Δύση ακολούθησε μια διαδρομή παρόμοια με εκείνη που η ιστοριογραφία των ιδεών, από τον 19^ο αιώνα και μετά, χάρασσε για τη διάδοση της κλασικής ελληνικής φιλοσοφίας στον ίδιο πολιτισμικό χώρο. Ήταν, επομένως, χάρη στη μεσολάβηση των αραβικών μεταφράσεων, διασκευών, και σχολίων, που οι λατινόφωνοι λόγιοι ήρθαν σε επαφή με την ελληνο-αιγυπτιακή χρυσοποιία και τον ερμητισμό, πολύ πριν αρχίσουν να πυκνώνουν οι αποδημίες βυζαντινών λογίων προς τη Δύση, όπως συνέβη, ή κατά τις επικρατούσες, μέχρι προτινος, ιστορικές αφηγήσεις έμοιαζε να έχει συμβεί, και με τις αραβικές αποδόσεις των πρωτότυπων ελληνικών φιλοσοφικών κειμένων;

Η νεώτερη ιστοριογραφία έχει κλονίσει κάπως την ευστάθεια αυτής της εικόνας, για τις σχέσεις Δύσης και Ανατολής, όπου οι γραμμές μετάδοσης φαίνονται να ξεκινούν από τη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη, να παρακάμπτουν για κάμποσους αιώνες τον λατινικό κόσμο

564. Ruska, "Ein dem Chālid zugeschriebenes Verzeichnis", 294-295 (αφ. II.6).

περνώντας από την ισλαμική Βαγδάτη, και να εκβάλλουν στο μεθοριακό λατινικό Τολέδο. Τόσο ως προς την οικειοποίηση της κλασικής φιλοσοφίας όσο και ως προς τις μεταπλάσεις της αλχημείας, προσκομίζονται όλο και περισσότερα πειστήρια που δείχνουν ότι το πλέγμα σχέσεων ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή, αλλά και ανάμεσα στον δυτικό και τον ανατολικό χριστιανισμό ειδικότερα, εκτεινόταν προς περισσότερες κατευθύνσεις, είχε να επιδείξει πολλές θραυσματικές ή ημιτελείς, πλην όμως ιστορικά επιδραστικές, διακλαδώσεις, και ήταν πολύ πιο πλούσιο σε δημιουργικές ανταλλαγές και αμφίδρομες ανατροφοδοτήσεις απ' ό,τι υπέθεταν οι ιστορικοί του 19^{ου} αιώνα, καθώς και πολλοί ιστορικοί κατά τον 20^ό. Στην περίπτωση ιδιαίτερα της αλχημείας, δεν λείπουν οι σοβαρές ενδείξεις που ενισχύουν την πιθανότητα αμοιβαίων επιδράσεων ανάμεσα στη λατινική Δύση και τη βυζαντινή Ανατολή, πολύ πριν μεταφραστεί στα λατινικά το *Masā'il Khālīd*.

3.4. Πρώιμα, αχνά αποτυπώματα της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιΐας στην Ιταλία.

Ο κώδικας *Lucensis* 490 απόκειται στη Biblioteca Capitolare Feliniana της ιταλικής πόλης Lucca, και χρονολογείται μεταξύ των ετών 787 ή 796 και 816. Είναι γραμμένος εξ ολοκλήρου στη Lucca, και στο ίδιο αντιγραφικό εργαστήριο, από 37 διαφορετικά χέρια, ως μια ανθολογία κειμένων αναφοράς προς χρήση της σχολής που σύμφωνα με μια μαρτυρία του έτους 767 λειτουργούσε κοντά στο περιστύλιο του καθεδρικού ναού του San Martino⁵⁶⁵. Μεταξύ πολλών άλλων αυτοτελών ενοτήτων (συνολικά 34, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα θύραθεν και εκκλησιαστικών θεμάτων), σώζει μια ακέφαλη και κολοβή συλλογή 160 συνταγών για την παρασκευή χρωστικών ουσιών και βαφών, η οποία σήμερα είναι γνωστή ως *Compositiones variae* («Ποικίλες συνθέσεις») ή υπό τον τίτλο που της έδωσε ο πρώτος εκδότης της, Lodovico Antonio Muratori (1672-1750) στον δεύτερο τόμο του μνημειώδους αρχαιοδιφικού έργου του *Antiquitates italicae medii aevi* («Ιταλικές αρχαιότητες του μεσαίωνα»), το 1739: *Compositiones ad tingenda musiva, pelles et alia, ad deaurandum ferrum, ad mineralia, ad chrysographiam, ad glutina quaedam conficienda, aliaque artium documenta* («Συνθέσεις για τον χρωματισμό μωσαϊκών, δερμάτων και άλλων, για την

565. Βλ. Luigi Schiaparelli, *Il codice 490 della Biblioteca Capitolare di Lucca e la scuola scrittoria lucchese (sec. VIII-IX): Contributi allo studio della minuscola precarolina in Italia*, Studi e Testi 36 (Roma: Presso la Biblioteca Vaticana, 1924), 60-61.

επιχρύσωση του σιδήρου, για την επεξεργασία ορυκτών, για τη χρυσογραφία, για την παρασκευή ορισμένων κολλών, και άλλες τεχνικές οδηγίες»). Μέχρι τον 15^ο αιώνα, η συλλογή αυτή θα αναπαραχθεί σε 25 ακόμα κώδικες, με σημαντικές παραλλαγές, παραφθορές, και προσθήκες, φτάνοντας σε ορισμένες περιπτώσεις να απαρτίζεται από περισσότερες από 200 συνταγές⁵⁶⁶.

Πρωτότυπο της συλλογής συνταγών του *Lucensis* 490 πιθανόν ήταν ένα λανθάνον λατινικό κείμενο, του 6^{ου} αιώνα ή των αρχών του 7^{ου}, το οποίο, στο σύνολό του ή εν μέρει, ήταν μετάφραση ενός ελληνικού κειμένου. Σε μια από τις συνταγές δεν έχει γίνει καν κανονική μετάφραση, αλλά μόνο μεταγραμματισμός των ελληνικών λέξεων στα λατινικά. Μια λεπτομερής παλαιογραφική και ορολογική εξέταση φέρνει στην επιφάνεια και ορισμένες ισπανικές και αραβικές ή συριακές επιδράσεις, αλλά αναδεικνύει και τη βαρύτητα των ίδιων των ιταλικών προφορικών ή γραπτών τεχνικών παραδόσεων, επιτρέποντάς μας να φανταστούμε μια πιο περίπλοκη διαδικασία παραγωγής κατά την οποία ένα πρωτογενές κειμενικό υλικό μεταφράζεται από τα ελληνικά στα λατινικά, διασκευάζεται και εμπλουτίζεται στην πορεία των χρόνων, καθώς διηθείται στην εργασιακή εμπειρία και τους κοινούς κώδικες των ιταλών μοναχών-τεχνιτών που το χρησιμοποιούν, σε μια πόλη με ισπανικό πολιτισμικό χρώμα όπως ήταν τότε η Lucca, για να ανανεωθεί και πάλι ίσως από κάποια άλλη βυζαντινή πηγή, που μεταφέρει, μεταξύ άλλων, και ίχνη αραβικής τεχνογνωσίας, αργότερα, κατά την περίοδο της Εικονομαχίας, και των εικονοκλαστικών διωγμών που, μετά το 726, όταν στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης ανήλθε ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος, εξώθησαν πολλούς βυζαντινούς τεχνίτες και ιερωμένους προς τη Δύση⁵⁶⁷.

Το περιεχόμενο κάποιων συνταγών από τις *Compositiones variae*, ιδίως εκείνων που αφορούν την τεχνική της χρυσογραφίας, παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνο των συνταγών που σώζονται σε δύο παπύρους οι οποίοι είναι τα αρχαιότερα από τα διαθέσιμα στις μέρες μας τεκμήρια της ελληνόφωνης αλχημικής γραμματείας, και της αλχημείας πέραν του

566. Βλ. Marcelin Berthelot, *Histoire des sciences: La Chimie au moyen âge*, 2 τόμ., (Paris: Imprimerie Nationale, 1893), 1: 7-22· Rozelle Parker Johnson, *Compositiones Variae from Codex 490, Biblioteca Capitolare, Lucca, Italy: An Introductory Study* (Urbana, IL: University of Illinois Press, 1939)· Gabriella Pomaro, "Materiali per il manoscritto Lucca, Biblioteca Capitolare Feliniana 490", στο: *In margine al Progetto Codex: Aspetti di produzione e conservazione del patrimonio manoscritto in Toscana*, επιμ. Gabriella Pomaro (Toscana: Pacini Editore / Regione Toscana, 2014), 170 (αρ. 9) και 171-172 (αρ. 12)· Giulia Brun, "The Transmission and Circulation of Practical Knowledge on Art and Architecture in the Middle Ages: The Case of *Compositiones Lucenses* Tradition and Its Connection to Vitruvius' *De Architectura*" (διδακτορική διατριβή, Politecnico di Milano, Department DASTU, 2015), 11-20, 65-69, 257-279, 281-340.

567. Βλ. Berthelot, *La Chimie au moyen âge*, 1: 9· Josef Svennung, *Compositiones Lucenses: Studien zum Inhalt, zur Textkritik und Sprache* (Uppsala: Lundeqvist, 1941)· Johnson, *Compositiones Variae*, 84-89.

κινεζικού πολιτισμού γενικά, τον *Papyrus Leidensis X* και τον *Papyrus Holmiensis*. Οι ομοιότητες αυτές φανερώνουν μια στενή συνάφεια. Δεν είναι εξασθενημένοι αποήχοι μιας μακρινής, μεσολαβημένης από μια σωρεία παρακάμψεων, πηγής, αλλά έντονες συνηχήσεις που μόνο από μια γραμμή γραπτής παράδοσης που συνδέει αμφότερα αυτά τα τεκμήρια με τη λατινική συλλογή, παρά τη χρονική απόσταση που χωρίζει το ένα σημείο από το άλλο, θα μπορούσαν να εξηγηθούν⁵⁶⁸.

Οι δύο αλχημικοί πάπυροι σώζουν κι αυτοί συνταγές επεξεργασίας μετάλλων και πολύτιμων λίθων, χρυσογραφίας, αργυρογραφίας, και παρασκευής χρωστικών ουσιών και βαφών. Ανάγονται στην εποχή του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α΄, δηλαδή, γύρω στα τέλη του 3^{ου} και τις αρχές του 4^{ου} Κ.Χ. αιώνα. Άνηκαν σε μια συλλογή παπύρων που είχε ανασύρθεί γύρω στο 1828 από τυμβωρύχους που διέρρηξαν κάποιο ταφικό μνημείο κοντά στο Λούξορ (αρχαίες Θήβες) της Αιγύπτου, κατόπιν περιήλθαν στην κατοχή του εμπόρου και αρχαιοδίφη αρμενικής καταγωγής Giovanni Anastasi (1780-1860), τότε υποπρόξενου της Σουηδίας και της Νορβηγίας στην Αλεξάνδρεια, και σήμερα φυλάσσονται στο ολλανδικό Rijksmuseum van Oudheden («Εθνικό Μουσείο Αρχαιοτήτων») στο Λάιντεν και στην Kongelige Biblioteket («Βασιλική Βιβλιοθήκη») της Στοκχόλμης, αντίστοιχα⁵⁶⁹.

Μετάφραση ενός ελληνικού πρωτοτύπου, το οποίο χρονολογικά θα μπορούσε να τοποθετηθεί ίσως και τον 4^ο Κ.Χ. αιώνα, ήταν και το λανθάνον λατινικό πρωτότυπο μιας ακόμα σωζόμενης μεσαιωνικής λατινικής συλλογής συνταγών, για την οποία γνωρίζουμε ότι κυκλοφορούσε ήδη από το πρώτο μισό του 9^{ου} αιώνα, υπό τον τίτλο *Mappae clavicula* (κατά λέξη: «Κλειδί του χειρομάκτρου»)⁵⁷⁰. Οι συνταγές που καταχωρούνται εδώ είναι εμφανώς αλχημικές και πολύ περισσότερο γειωμένες στο πεδίο αντικειμένων που αναλογεί στην τέχνη της μεταλλουργίας. Στους δύο παλαιότερους από τους κώδικες που τη σώζουν, ο ένας, χρονολογούμενος κατά τον 10^ο αιώνα, στη Bibliothèque Humaniste («Ουμανιστική Βιβλιοθήκη») της γαλλικής πόλης Sélestat (*Selestatensis* 1153b *nunc* 17), και ο άλλος,

568. Βλ. Karl Wessely, “Chrysographie”, *Wiener Studien* [12] (1890): 259-279· Berthelot, *La Chimie au moyen âge*, 1: 16-17, 20· Johnson, *Compositiones Variae*, 50-62.

569. Βλ. Marcelin Berthelot, “Introduction”, στο: *Collection des anciens alchimistes grecs*, επιμ. και μετάφρ. Marcellin Berthelot και Charles-Émile Ruelle, 3 τόμ. (Paris: Georges Steinheil, Éditeur, 1887-1888), 1: 3-73· Edmund Oskar von Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*, 3 τόμ. (Berlin: Verlag von Julius Springer [τόμ. 1-2]· Weinheim: Verlag Chemie [τόμ. 3], 1919-1954), 1: 1-27· Robert Halleux, “Notice”, στο: *Papyrus de Leyde: Papyrus de Stockholm: Recettes*, επιμ. Robert Halleux, τόμ. 1 του: *Les Alchimistes grecs: Publiés sous le patronage de l’Union Académique Internationale*, Collection des Universités de France Publiée sous le Patronage de l’Association Guillaume Budé (Paris: Les Belles Lettres, 1981), 5-78.

570. Βλ. Robert Halleux και Paul Meyvaert, “Les origines de la *Mappae clavicula*”, *Archives d’Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 54 (1987): 7-58.

χρονολογούμενος κατά τον 12^ο αιώνα, στο Museum of Glass («Μουσείου γυαλιού») της πόλης Corning στην Πολιτεία της Νέας Υόρκης, στον οποίο βασίστηκε και η πρώτη έντυπη έκδοση της *Mappae clavicula* το 1847 από τον τότε κτήτορά του Thomas Phillips, έχουν αντιγραφεί και αρκετές από τις συνταγές που συγκαταλέγονται στις *Compositiones variae*, με τον *Selestatensis* 1153b *nunc* 17 να περιλαμβάνει σχεδόν όλες τις συνταγές του *Lucensis* 490⁵⁷¹.

Μέχρι πρότινος, στους ιστορικούς έμοιαζε αδιάσειστη η πεποίθηση ότι το *Mappae clavicula* ήταν μια πληρέστερη εκδοχή των *Compositiones variae*, και ότι αμφότερες αυτές οι συλλογές συνταγών είναι παραβλαστήματα ενός κοινού πρωτοτύπου. Πιο πρόσφατες μελέτες, εστιάζοντας στις διαφορές ανάμεσα στις οικογένειες των διαθέσιμων χειρογράφων μαρτύρων της μιας ή της άλλης συλλογής, και στις διαφορές ανάμεσα στις δύο συλλογές συνταγών που τυγχάνει να συνυπάρχουν ή να διασταυρώνονται στους ίδιους κώδικες, κατατείνουν στην εκτίμηση ότι οι *Compositiones variae* και το *Mappae clavicula* δεν είναι μέρη μιας ενιαίας συλλογής. Πρόκειται μάλλον για δύο διακριτές συλλογές που διαμορφώθηκαν μέσα από διαφορετικές πορείες και έχουν την αφετηρία τους σε δύο διαφορετικά λατινικά πρωτότυπα, μεταφράσεις δύο διαφορετικών ελληνικών κειμένων, το πρώτο εκ των οποίων ήταν μάλλον μια κάποιου είδους τεχνολογική εγκυκλοπαίδεια της ύστερης αρχαιότητας που μεταφράστηκε αποσπασματικά στα λατινικά κατά τον 6^ο αιώνα, και το δεύτερο, μια αλχημική συλλογή συνταγών που συντάχθηκε γύρω στον 4^ο αιώνα και μεταφράστηκε στα λατινικά έναν αιώνα ίσως μετά⁵⁷².

Οι ομοιότητες ανάμεσα στις συνταγές του *Mappae clavicula* και τις συνταγές του *Papyrus Leidensis* X και του *Papyrus Holmiensis*, καθώς και οι αντιστοιχίες με κείμενα του ελληνικού αλχημικού *corpus*, είναι μεγαλύτερες απ' ό,τι αποφέρει η αντίστοιχη σύγκριση με τις

571. Για τους δύο αυτούς κώδικες βλ. Cyril Stanley Smith και John G. Hawthorne, "Introduction", στο: *Mappae Clavicula: A Little Key to the World of Medieval Techniques*, μετάφρ. Cyril Stanley Smith και John G. Hawthorne (Philadelphia, PA: American Philosophical Society, 1974), 3-22, 4-7, 10-14. Για τους κώδικες που είναι μάρτυρες του κειμένου του *Mappae clavicula* βλ. Giulia Brun, "I codici testimoni di Mappae clavicula", στο: *Mappae clavicula: Alle origini dell' alchimia in Occidente: Testo – Traduzione – Note*, επιμ. Sandro Baroni, Giuseppe Pizzigoni, και Paola Travaglio (Saonara, Padova: Il Prato, Casa Editrice, 2013), 201-218.

572. Βλ. Robert Halleux, "Pigments et colorants dans le Mappae Clavicula", στο: *Pigments et colorants de l'Antiquité et du Moyen Age: Teinture, peinture, enluminure, études historiques et physico-chimiques*, συλλ. έργο (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1990), 173-180· Francesca Tolaini, "De tintio omnium musivorum: Technical Recipes for Glass in the So-Called Mappae Clavicula", στο: *When Glass Matters: Studies in the History of Science and Art from Graeco-Roman Antiquity to Early Modern Era*, επιμ. Marco Beretta (Leo S. Olschki, 2004), 195-214· Brun, "Transmission and Circulation"· Guido Frison και Giulia Brun, "Compositiones Lucenses and Mappae Clavicula: Two Traditions or One? New Evidence from Empirical Analysis and Assessment of the Literature", *Heritage Science* 6: 24 (2018): 1-17.

συνταγές των *Compositiones variae*⁵⁷³. Ο ίδιος ο τίτλος, επίσης, που μοιάζει να είναι νοηματικά κάπως ασυνάρτητος αλλά και ακατάλληλος για να περιγράψει το περιεχόμενο των συνταγών, έχει προέλθει πιθανότατα από ένα σφάλμα του λατίνου μεταφραστή, ο οποίος πρέπει να μπέρδεψε την ελληνική λέξη *χειρόμακτρον* (στα λατινικά: *mappa*) με τη λέξη *χειρόκμητον*. Αυτή η τελευταία, όμως, λέξη, κατά την ύστερη αρχαιότητα, χρησίμευε για την καταδήλωση ενός ιδιαίτερου είδους τεχνολογικών ή αλχημικών κειμένων, εκείνου που αποκαλύπτει μεγαλύτερη εγγύτητα προς την εργασιακή εμπειρία των μεταλλουργών ή των τεχνιτών οι οποίοι ασχολούνταν με την επεξεργασία πολύτιμων λίθων ή την παρασκευή χρωστικών ουσιών και βαφών, και κωδικοποιεί τις γνώσεις που αυτή η εμπειρία προσπόριζε. Τα *χειρόκμητα*, τα έργα που περατώνονται με την εργασία των χεριών, συνεκδοχικά είχαν γίνει ένας πρόσφορος τίτλος, όπως βάσιμα μπορεί να υποτεθεί από τη συχνή εμφάνισή του σε καταγραφές, από συγγραφείς της αρχαιότητας, απολεσθέντων σήμερα κειμένων που αποδίδονταν στον Δημόκριτο, τον Βόλο τον Μενδήσιο, ή τον Ζώσιμο τον Πανοπολίτη⁵⁷⁴, για τα αλχημικά γραπτά τα οποία είχαν τεχνικό χαρακτήρα. Ο τίτλος, έτσι, του ελληνικού πρωτοτύπου του *Mappae clavicula* θα ήταν μάλλον *Κλειδίον χειροκμήτων*⁵⁷⁵.

Δεν διέφευγε πάντοτε της προσοχής των μεσαιωνικών μοναχών και τεχνιτών, που αναζητούσαν στις συνταγές του *Mappae clavicula* οδηγίες για την αποτελεσματική επιτέλεση των εργασιακών τους καθηκόντων, η χρυσοποιητική αύρα του. Εύγλωττη, ως προς αυτό, είναι η διατύπωση της παλαιότερης σωζόμενης αναφοράς στη λατινική εκδοχή του, στον κατάλογο της βιβλιοθήκης τού κοινόβιου του Sindlesham-Auwa, όπως τότε ονομαζόταν το νησί του Reichenau, στη λίμνη της Κωνσταντίας, στον νότο της σημερινής Γερμανίας, για το έτος 821-822, αμέσως μετά την αναφορά στην πραγματεία *De architectura* («Περί

573. Για τη σχέση ανάμεσα στο *Mappae clavicula* και την αλχημική γραμματεία της ύστερης αρχαιότητας βλ. επίσης: Berthelot, *La Chimie au moyen âge*, 1: 23-65· Bernhard Bischoff, “Die Überlieferung der technischen Literatur”, στο: *Artigianato e tecnica nella società dell’ alto medio evo occidentale, 2-8 aprile 1970*, συλλ. έργο, 2 τόμ. (Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1971), 1: 267-296, 282-283· Halleux και Meyvaert, “Les origines”, 23-25· Gaia Caprotti, “Mappae clavicula: Prescrizioni della prima alchimia storica nei precedenti di lingua greca”, στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 219-236· Sandro Baroni, “Mappae clavicula e la tradizione in siriano di Zosimo di Panopoli”, στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 237-242.

574. Για τις σημασίες της λέξης *χειρόκμητος* και τη χρήση της σε τίτλους απολεσθέντων βιβλίων της αρχαιότητας βλ. Henri Estienne, *Θησαυρός τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης / Thesaurus graecae linguae ab Henrico Stephano contructus*, 3^η έκδ., επιμ. Carolus Benedictus Hase et al., 8 μέρη σε 9 τόμ. (Parisii: excudebat Ambrosius Firmin Didot, 1831-1865), 8: στήλ. 1410.

575. Βλ. Halleux και Meyvaert, “Les origines”, 11-13. Η C. Anne Wilson έχει προτείνει μια εναλλακτική εξήγηση, κατά την οποία ο αρχικός ελληνικός τίτλος ήταν *Βαφῆς κλείς*, που εκλατινίστηκε αρχικά ως *Baphae clavicula*, για να μετατραπεί στη συνέχεια, από αβλεψία ενός αντιγραφέα, σε *Mappae clavicula*. Βλ. C. Anne Wilson, *Philosophers, Iōsis and Water of Life* (Leeds: Leeds Philosophical and Literary Society, 1984), 66 [172].

αρχιτεκτονικής») του ρωμαίου μηχανικού Marcus Vitruvius Pollio (1^{ος} π.Κ.Χ. αιώνας), και στο τέλος μιας ενότητας υπό τον γενικό τίτλο “De vita patrum” («[Βιβλία] περί του βίου των πατέρων»): *Mappae clavicula de efficiendo auro volumen I* («Κλειδί του χειρομάκτρου περί κατασκευής χρυσού τόμος 1») ⁵⁷⁶.

Ένα κείμενο περί χρυσοποιίας, όσο επικεντρωμένο κι αν είναι στις τεχνικές όψεις της χρυσοποιίας, δεν είναι ένας συνηθισμένος τεχνολογικός οδηγός. Και στις μοναστικές βιβλιοθήκες και τα μοναστικά εργαστήρια το κίνητρο να απωθηθεί η χρυσοποιητική πλευρά και να τονιστεί η τεχνική πλευρά, με τη συμπαράθεση και προοπτικά τη συσσωμάτωση των χρυσοποιητικών συνταγών με άλλες, αμιγώς τεχνολογικές, θα ήταν, έτσι κι αλλιώς, ισχυρό. Η ίδια, όμως, η πραγματοποίηση της μετάφρασης ενός τέτοιου κειμένου στα λατινικά, σε μια τόσο πρώιμη περίοδο, αλλά και η κατοπινή σχετικά ευρεία κυκλοφορία και ο εμπλουτισμός της, μέσα από 25, σήμερα σωζόμενους, κώδικες έως τον 15^ο αιώνα, που περιέχουν, λιγότερο ή περισσότερο αποσπασματικά, αντίγραφα του ⁵⁷⁷, καταδεικνύει ότι πολλούς αιώνες πριν απλωθεί το μελάνι στο πρώτο χειρόγραφο του *Liber de compositione alchymiae* οι χρυσοποιοί της ύστερης αρχαιότητας «μεταμφιεσμένοι σε τεχνίτες, στοίχειωναν τα μοναστικά εργαστήρια» ⁵⁷⁸.

Δεν χρειάζεται να υπεισέλθουμε, εδώ, περισσότερο στις διαδρομές μέσα από τις οποίες αναπτύχθηκε, κατά τον μεσαίωνα, εκείνο το είδος τεχνολογικών κειμένων που αργότερα, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, συναντώντας τη φαρμακολογική γραμματεία των αντιδοταρίων, θα εξελιχθεί στο εξαιρετικά δημοφιλές είδος των βιβλίων «περί των μυστικών» (*secreta*) ⁵⁷⁹. Δύο ακόμα μεσαιωνικά τεχνολογικά εγχειρίδια, το *De coloribus et artibus Romanorum* («Περί των χρωμάτων και των τεχνών των Ρωμαίων»), ένα έργο εν μέρει

576. Βλ. Paul Lehmann, *Die Bistümer Konstanz und Chur*, τόμ. 1 του: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz* (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung / Oskar Beck, 1918), 247 (στ. 26). Πρέπει να σημειωθεί εδώ ένα ενδιαφέρον γεγονός που η Giulia Brun έχει πρόσφατα εκ νέου αναδείξει και συστηματικά πραγματευτεί: μια ιδιαίτερη παραλλαγή των *Compositiones variae*, αποτελούμενη από 26 συνταγές, την οποία η ίδια ορίζει ως *Editio minor*, εμφανίζεται στη χειρόγραφη παράδοση μονάχα ως παράρτημα αντιγράφων του *De architectura* του Vitruvius. Βλ. Brun, “Transmission and Circulation”.

577. Βλ. Brun, “I codici testimoni”. Frison και Brun, “Two Traditions”, 7.

578. Βλ. Halleux και Meyvaert, “Les origines”, 25. Πρβλ. και Gaia Caprotti, “Mappae clavicula nella storiografia”, στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 17-26.

579. Για τα βιβλία «περί των μυστικών» κατά την πρώιμη νεωτερικότητα ενδεικτικά βλ. William Eamon, *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994)· Elaine Leong και Alisha Rankin, επιμ., *Secrets and Knowledge in Medicine and Science, 1500-1800* (Farnham: Ashgate Publishing Limited / Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2011).

γραμμένο, ίσως στη βάση ενός ελληνικού πρωτοτύπου, από έναν κάτοικο της βόρειας Ιταλίας που οικειοποιείται το όνομα Heraclius, αποτελούμενο από δύο πρώτα έμμετρα τμήματα και ένα τμήμα γραμμένο σε πρόζα, με τα έμμετρα τμήματα να τοποθετούνται πιθανόν κάπου μεταξύ του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα, ενώ το τρίτο κατά τον 12^ο και τον 13^ο αιώνα, και το *De diversis artibus* («Περί ποικίλων τεχνών») του Theophilus, ένα εξίσου σκιώδες πρόσωπο το οποίο ίσως ταυτίζεται με τον χρυσοχόο και βενεδικτίνο μοναχό Roger von Helmarshausen (πρώτο μισό του 12^{ου} αιώνα), διαθλούν πραγματικές εμπειρίες εργασίας επί μετάλλων, υάλων, χρωστικών ουσιών, και βαφών σε μοναστικά εργαστήρια, αλλά εκφράζουν και μια διάθεση δημόσιας νομιμοποίησης της ενασχόλησης με τις «μηχανικές τέχνες» (*artes mechanicae*), όπως λέγονταν από τον 12^ο αιώνα και μετά οι άλλοτε «βάνανυες τέχνες» (*artes vulgares*)⁵⁸⁰, και τη μεταλλουργία⁵⁸¹.

Ο William Eamon σωστά επισημαίνει ότι δεν είναι μια σύμπτωση ανάξια σχολιασμού το γεγονός πως η παλαιότερη γραπτή αναφορά στο *Mappae clavicula* εντοπίζεται στον κατάλογο ενός κοινόβιου το οποίο ήταν και ένα από τα επίκεντρα της αναζωογόνησης της φιλοσοφικής εκπαίδευσης και της καλλιτεχνικής δραστηριότητας που τα ίδια τα ανώτερα στρώματα της κρατικής διοίκησης στη νεοπαγή Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπό τον Carolus Magnus (742-814) και μετά υπό τον Ludovicus I. Pius (778-840), εκείνη την περίοδο προέτασαν ως έναν συλλογικό στόχο⁵⁸². Ο άμεσος και βραχυπρόθεσμος αντίκτυπος της λεγόμενης «καρολίγγειας αναγέννησης» περιοριζόταν σε ορισμένους κύκλους ιερωμένων λογίων οι οποίοι καλούνταν να προετοιμαστούν διανοητικά ώστε να γίνουν οδηγοί του ποίμνιού τους, όχι αφυπνίζοντας αισθήματα δέους, αλλά αιτιολογώντας και πείθοντας. Ο μακροπρόθεσμος αντίκτυπός της ήταν η αμοιβαία αποσταθεροποίηση της θρησκευτικής πνευματικότητας και της θύραθεν τεχνογνωσίας, μέσω μιας σειράς από καινοτομίες.

580. Για την ανατίμηση των «μηχανικών τεχνών» κατά τον 12ο αιώνα, ιδίως στο έργο του Hugh of Saint Victor, ο οποίος εισήγαγε μια κατανομή των τεχνικών επιτηδευμάτων σε επτά μηχανικές τέχνες (υφαντουργία, εξοπλιστική τέχνη, εμπόριο, γεωργία, κυνήγι, ιατρική, και θέατρο) κατ' αναλογία προς τις επτά «ελεύθερες τέχνες», βλ. Elspeth Whitney, *Paradise Restored: The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century* (Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1990).

581. Για το *De coloribus et artibus Romanorum* βλ. Chiara Garzya Romano, επιμ., *Eraclio: I colori e le arti dei Romani e la compilazione pseudo-eracliana: Introduzione, testo latino e traduzione, commentario* (Bologna: Società Editrice Il Mulino, 1996). Για το *De diversis artibus* βλ. Brigitte Kurmann-Schwarz, "[...] quicquid discere, intelligere vel excogitare possis artium [...]»: Le traité *De diversis artibus* de Théophile, état de la recherche et questions", στο: *Le vitrail et les traités du Moyen Âge à nos jours: Actes du XXIIIe colloque international du "Corpus Vitrearum", Tours 3-7 juillet 2006*, επιμ. Karine Boulanger και Michel Hérolde (Bern et al.: Peter Lang, 2008), 29-44.

582. Eamon, *Science and the Secrets of Nature*, 34.

Η ιστοριογραφία, σήμερα, έχει μετριάσει τις προκαταλήψεις που, ιδίως κατά τα τέλη της πρώιμης νεωτερικότητας και τις αρχές της ύστερης, καταδίκάζαν τις καινοτομίες που δρομολογήθηκαν στη χριστιανική Δύση κατά τα τέλη του πρώιμου μεσαίωνα σε μια παρατεταμένη αφάνεια. Πολλά, όμως, από τα διανοητικά εφόδια τα οποία, αργότερα, θα εικονογραφούνταν ως απειλητικά ή λυτρωτικά όπλα στα χέρια των ενθουσιωδών νεωτεριστών άρχισαν να σφυρηλατούνται τότε, μέσα από αλλαγές όπως η δημιουργία καθεδρικών σχολείων και αντιγραφικών εργαστηρίων, ως θεσμικών υποδομών που θα εξασφάλιζαν τη συνέχεια και την περιεκτικότητα της μοναστηριακής εκπαίδευσης, η εισαγωγή της καρολίγγειας μικρογράμματος γραφής, ενός κοινού τρόπου ευανάγνωστης γραφής, με ευκρινή διαχωρισμό των λέξεων και σημεία στίξης, η συγκρότηση και συντήρηση πολυθεματικών μοναστικών συλλογών από χειρόγραφα βιβλία, και η έμφαση στην ανάδειξη θρησκευτικών και πολιτικών ηγετών εφοδιασμένων με διανοητικές αρετές. Εφεξής, η άρθρωση θεολογικού λόγου θα διεπόταν από τις μεθολογικές προδιαγραφές που η εξειδικευμένη εντρύφηση στις τέχνες είχε καθιερώσει ως προσφυείς στην παραγωγή έγκυρων γνώσεων, και παράλληλα η εξοικείωση με τις τέχνες θα εκλαμβάνονταν ως μια ακόμα ατραπός για την ανάβαση προς τη θεία σοφία⁵⁸³.

Έπρεπε, όμως, να περάσουν μερικοί ακόμα αιώνες ώστε οι μοναχοί που μάθαιναν πώς να είναι καλοί τεχνίτες, για να διαχειρίζονται τον χώρο και την καθημερινότητά τους, και καλοί λόγιοι, για να συμβάλλουν ενεργά στην εδραίωση μιας Εκκλησίας ικανής να συσπειρώνει και να καθοδηγεί τα μέλη της, όπως επέτασσε η καρολίγγεια νοηματοδότηση της πνευματικής καλλιέργειας, να αρχίσουν να μοιράζονται τις συστηματοποιημένες σε εγχειρίδια εμπειρικές γνώσεις τους με τους τεχνίτες που εργάζονταν έξω από τον χώρο του μοναστικού βίου και να απευθύνονται στους λογίους των πόλεων για να δικαιολογήσουν την τεχνική τους κατάρτιση ως μέρος ενός αναγκαίου διανοητικού εξοπλισμού. Η συνύφανση της κοινωνικής φιγούρας του τεχνίτη με εκείνη του λογίου που είχε επιτευχθεί εντός των μοναστηριών, θα δοκιμαστεί, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, και στο έδαφος του αστακού βίου, αρχικά κατά τον 12^ο αιώνα, όταν θα κορυφωθεί εκείνο το κίνημα που σήμερα οι ιστορικοί αμφίθυμα αποκαλούν «Αναγέννηση του 12^{ου} Αιώνα»⁵⁸⁴, και κατόπιν, σε ακόμα μεγαλύτερο εύρος, κατά τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα, όταν πια θα ανατέλλει η πρώιμη νεωτερικότητα.

583. Βλ. John J. Contreni, “The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture”, στο: *The New Cambridge Medieval History II: c.700-c.900*, επιμ. Rosamond McKitterick (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 709-757.

584. Για τη μεσαιωνική αυτή «αναγέννηση» βλ. Richard C. Dales, *The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages* [1980], 2η έκδ. (Leiden, New York, NY, Köln: E. J. Brill, 1992), 186-209.

3.5. Physici, medici, και magistri: Η ανοικτότητα και τα όρια των μεσαιωνικών συντεχνιών και πανεπιστημίων.

Ο Edgar Zilsel, ο κοινωνιολόγος του 20^{ου} αιώνα που υπογράμμισε τη σημασία αυτής της συνύφανσης –της διάρρηξης των κοινωνικών συνόρων ανάμεσα στις μηχανικές και τις «ελεύθερες» τέχνες και της υιοθέτησης των μεθόδων των χειροτεχνών από τους ακαδημαϊκά εκπαιδευμένους λογίους κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, όπου οι λόγιοι, ως «ανώτερο στρώμα», συνεισέφεραν τη λογική τους κατάρτιση, την ευρυμάθειά τους, και την κλίση τους προς θεωρητικές εξηγήσεις, και οι τεχνίτες, ως «κατώτερο στρώμα», το αιτιακό τους πνεύμα, τον πειραματισμό, την εφαρμογή κανόνων ποσοτικού υπολογισμού, την απείθεια στη διδασκαλική αυθεντία, και την εμπειρία της συνεργασίας⁵⁸⁵ – για την ανάδυση των νεωτερικών επιστημών και τη διαμόρφωση της νεωτερικής πειραματικής κουλτούρας, φαίνεται να επιφυλάσσει στις μεσαιωνικές συντεχνίες και τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια τον ρόλο του εμποδίου στη μετάβαση προς τη νεωτερικότητα. Η σύγχρονη, και λιγότερο προκατειλημμένη, ιστορική έρευνα, ωστόσο, έχει διαψεύσει το στερεότυπο της παραδοσιοκρατικής συντεχνίας και του αρτηριοσκληρωτικού μεσαιωνικού πανεπιστημίου.

Η περίοδος κατά την οποία σημειώνεται η μεγαλύτερη άνθιση των συντεχνιών ως οργανωμένων συλλογικών σωμάτων ήταν τα τέλη του μεσαίωνα, μια περίοδος αποσταθεροποίησης, όχι ενίσχυσης, των τοπικών κοινοτήτων και έντονης κινητικότητας των τεχνιτών και των εργατών γης. Αντί να συνιστούν κλειστές τοπικές επαγγελματικές ενώσεις, οι συντεχνίες μοιράζονταν πολλά κοινά οργανωτικά χαρακτηριστικά, και επιτελούσαν παρεμφερείς κοινωνικές λειτουργίες με τις μεσαιωνικές αδελφότητες⁵⁸⁶. Δεν ήταν, επίσης, γενικά κακοί αγωγοί στις τάσεις για ανανέωση. Παρά τις ολιγοπωλιακές πρακτικές τους, για

585. Edgar Zilsel, “The Sociological Roots of Science” [1942], στο: Zilsel, *Social Origins*, 15: Eventually the social barrier between the two components of the scientific method broke down, and the methods of the superior craftsmen were adopted by academically trained scholars: real science was born· 17: On the whole, the rise of the methods of the manual workers to the ranks of academically trained scholars at the end of the sixteenth century is the decisive event in the genesis of science. The upper stratum could contribute logical training, learning, and theoretical interest; the lower stratum added causal spirit, experimentation, measurement, quantitative rules of operation, disregard of school authority, and objective co-operation.

586. Βλ. Gervasse Rosser, “Solidarités et changement social: Les Fraternités urbaines anglaises à la fin du Moyen Age”, μετάφρ. Françoise Marin, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48 (1993): 1127-1143· Rosser, *The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

τις οποίες θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι αποτελούσαν ένα καθολικό ειδοποιό γνώρισμά τους, δημιουργούσαν, τοπικά τουλάχιστον, ευνοϊκότερους όρους προς τις τεχνολογικές αλλαγές, επιμερίζοντας το κόστος και τα πλεονεκτήματα της εκπαίδευσης των τεχνιτών. Όσο κι αν ενίοτε τάσσονταν ανοιχτά ενάντια στην εισαγωγή νέων μέσων ή διαδικασιών παραγωγής, συχνά γίνονταν οι ίδιες φορείς τεχνολογικής καινοτομίας, πέρα από τις πολλαπλές, αναπόφευκτες και σημαντικές, ακούσιες τεχνολογικές συνέπειες που είχε η δράση τους⁵⁸⁷. Δεν ήταν, σίγουρα, κοιτίδες ριζικής αμφισβήτησης των συνθηκών που δέσποζαν στην κοινωνική πραγματικότητα εντός της οποίας παρενέβαιναν. Πολλές φορές, όμως, κατάφερναν να αναδιαπραγματευτούν ή να τροποποιήσουν τις ισχύουσες συνθήκες. Το πιο κρίσιμο στοιχείο σε αυτήν την αναθεώρηση της παραδοσιακής ιστοριογραφικής αποτίμησης του ρόλου των συντεχνιών κατά τη μετάβαση προς τη νεωτερικότητα δεν είναι η αντικατάσταση ενός προσήμου, σε τελευταία ανάλυση, αρνητικού από ένα πρόσημο, σε τελευταία ανάλυση, θετικό, ή ενός ποτηριού κατά το ήμισυ άδειου από ένα ποτήρι κατά το ήμισυ γεμάτο. Είναι ο αναπροσανατολισμός της ιστοριογραφικής συζήτησης προς τα σημεία τριβής και τις μεταίχμιακές ζώνες επί των οποίων διαδόθηκε, εξελίχθηκε, ή προσέκρουσε η συντεχνιακή μορφή οργάνωσης

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια, τις αδελφότητες και συντεχνίες διδασκόντων ή διδασκόμενων που άρχισαν από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα να ιδρύονται σε όλα σχεδόν τα τότε ακμάζοντα αστεακά κέντρα της Ευρώπης, τον πρώτο καιρό χωρίς κάποια αυτοκρατορική ή παπική κατοχύρωση. Ο ίδιος ο όρος *universitas*, κατά τον μεσαίωνα, δεν παρέπεμπε, άλλωστε, ακόμα σε έναν εκπαιδευτικό θεσμό όπου διδάσκεται το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων, αλλά σε ένα σύνολο ανθρώπων που συμπράττουν ή συνέρχονται. Μπορούσε, σε διαφορετικά συμφραζόμενα, να καταδηλώσει μια ποικιλία συνομαδώσεων, με κύριο σημασιολογικό συστατικό του την ιδιότητα της ενιαίας συλλογικής έκφρασης. *Universitas* ήταν «μια συλλογικότητα της οποίας τα μέλη είχαν τη βούληση και τη συνείδηση να σχηματίσουν ένα και μόνο πρόσωπο κατά την κοινή ύπαρξη

587. Stephan R. Epstein, "Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe", *The Journal of Economic History* 58 (1998): 684-713. Πρβλ. και τους συλλογικούς τόμους: Stephan R. Epstein και Maarten Prak, επιμ., *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), όπου αναδημοσιεύεται και η μελέτη του Epstein του 1998· Jan Lucassen, Tine De Moor, και Jan Luiten van Zanden, επιμ., *The Return of the Guilds* (Cambridge: Cambridge University Press / Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2008)· Karel Davids και Bert De Munck, επιμ., *Innovation and Creativity in Late Medieval and Early Modern European Cities* (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014).

και δράση τους»⁵⁸⁸.

Σε κάποιες πόλεις, οι εκπαιδευτικές συντεχνίες προσέλκυαν ή προσκαλούσαν διδασκόμενους από διάφορους τόπους προέλευσης, και τα μαθήματα που παρείχαν στην θεολογία, τη νομική, ή την ιατρική, δικαιολογούσαν για τους διδασκόμενους ιερωμένους μια προσωρινή απαλλαγή από την υποχρέωση διαμονής εντός των ορίων της εκκλησιαστικής διοικητικής ενότητας στην οποία υπάγονταν. Οι σπουδές στις συντεχνίες που δέχονταν σπουδαστές χωρίς περιορισμούς ως προς τον τόπο προέλευσης, ανέθεταν κυρίως σε διδάσκαλους (*magistri*) την παράδοση των μαθημάτων, και περιλάμβαναν στη διδακτέα ύλη τους πεδία του επιστητού που τότε θεωρούνταν ανώτερα, όπως η θεολογία, η νομική, και η ιατρική, ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αιώνα, ονομάζονταν *studia generalia*. Αργότερα, όταν οι εκπαιδευτικές συντεχνίες στο Παρίσι, την Μπολόνια, και το Σαλέρνο, καθώς και οι σχολές που ίδρυσαν ο Αυτοκράτορας Fredericus II (1194-1250, έτος στέψης: 1220) το 1224, ο Πάπας Gregorius IX (έτος θανάτου: 1241) το 1229, και ο Πάπας Innocentius IV (c. 1195-1254) το 1244 ή 1245, στη Νάπολη, την Τουλούζη, και την παπική αυλή αντίστοιχα, χορηγούσαν σε απόφοιτους πιστοποιήσεις για την ευχέρεια διδασκαλίας σε ένα γνωστικό αντικείμενο οι οποίες έχαιραν καθολικής αναγνώρισης, ο όρος *studium generalium* ανανοηματοδοτήθηκε, ισοδυναμώντας πλέον με τις ανώτερες σπουδές η ολοκλήρωση των οποίων επιβραβευόταν με το *ius ubique docendi*, το δικαίωμα ενός απόφοιτου να διδάσκει παντού χωρίς να απαιτείται να υποβληθεί σε επιπλέον εξετάσεις για την επάρκειά του⁵⁸⁹.

Ο διοικητικός μηχανισμός της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και η ιεραρχία της Καθολικής Εκκλησίας, δημιουργώντας, κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, υποδομές ανώτερης εκπαίδευσης που θα τελούσαν υπό τη δική τους αιγίδα και θα κατάρτιζαν διδασκάλους ικανούς να μεταβιβάσουν τις γνώσεις τους οπουδήποτε αλλού, δεν δημιούργησαν μονάχα εστίες ιδεολογικής νομιμοποίησης της εξουσίας τους και αναχώματα στα πιθανά μελλοντικά κινήματα πολιτισμικής κριτικής και ανανέωσης. Προσαρμόστηκαν, επίσης, σε μια τάση συστηματοποίησης των διαδικασιών αναπαραγωγής των κεκτημένων γνώσεων και των διαδικασιών συλλογικού ελέγχου της αξιοπιστίας του περιεχομένου και της γονιμότητας της μορφής αυτών των γνώσεων, η οποία αρχικά αρθρώθηκε υπό την οργανωτική μορφή της συντεχνίας, και της οποίας η ιστορική δυναμική μπορούσε μεν να

588. Pierre Michaud Quantin, *Universitas: Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen Age latin* (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1970), 57. Βλ. Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, 2 μέρη σε 3 τόμ. (Oxford: At the Clarendon Press, 1895), 1: 6-7.

589. Βλ. Rashdall, *The Universities of Europe*, 1: 8-15.

ποδηγετηθεί στη βραχεία και τη μέση ιστορική διάρκεια, αλλά όχι να οριοθετηθεί στη μακρά διάρκεια. Εκτός από το γεγονός ότι παρείχαν θεσμική ισχύ στο στρώμα των λογίων, και από το ότι τροφοδότησαν τις υψηλές διοικητικές βαθμίδες της Καθολικής Εκκλησίας, τις αυλές και τα διπλωματικά σώματα των ευρωπαϊών μοναρχών, καθώς και τις τοπικές αρχές των πόλεων, με στελέχη εκπαιδευμένα στη χρήση εκλεπτυσμένων διανοητικών εργαλείων, που μπορούσαν να κρίνουν αυτόνομα, να επιχειρηματολογούν εμπεριστατωμένα, να αιτιολογούν πειστικά τις επιλογές τους ή τις επιλογές των προσώπων τα οποία εκπροσωπούσαν, να μεσολαβούν σε διενέξεις, και να επιλύουν με έλλογους τρόπους διαφορές, τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια έγιναν και οι τόποι όπου, μέσω των οργανωμένων λογομαχιών, της εισαγωγής και κανονικοποίησης μεθόδων αξιολόγησης των υπό συζήτηση θεωριών, και της μύησης σε μια δεοντολογία αμοιβαίας κριτικής, παγιώθηκε μια στενή συνάρτηση της αξίωσης για ελλογιμότητα με την αξίωση για αποδειξιμότητα.

Τόσο για τους διδάσκοντες όσο και για τους διδασκόμενους, στα μεσαιωνικά *studia generalia*, η εμβρίθεια του εκφερόμενου λόγου κρινόταν από την αρτιότητα της τεκμηρίωσης και τη λεπτομερή απόκρουση των πιθανών αντεπιχειρημάτων. Ένας διδασκόμενος συνήθως έκλεινε τον πρώτο κύκλο των σπουδών του, ο οποίος του απέφερε την ιδιότητα του μαθητευόμενου διδασκάλου, παρακολουθώντας, επί ένα ή δύο έτη, κάθε εβδομάδα, μια δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ των διδασκόντων, ή συμμετέχοντας σε τέτοιες διδακτικές λογομαχίες άλλοτε ως *opponens*, αντίδικος που εγείρει αντιρρήσεις, και άλλοτε ως *respondens*, εναγόμενος που απαντάει στις εγειρόμενες αντιρρήσεις. Η τακτική υπόδυση του αντίδικου ή του εναγόμενου σε λογομαχίες, μαζί με την ακρόαση διαλέξεων και την παράδοση βοηθητικών μαθημάτων, ήταν προϋπόθεση και για την ολοκλήρωση του επόμενου κύκλου μαθητείας, που επιστεφόταν με την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους της συντεχνίας των *magistri*⁵⁹⁰.

Αυτή η καλλιέργεια ενός κριτικού, διαλεκτικού ήθους βρίσκεται οπωσδήποτε πίσω από την, τόσο κακόφημη κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, απολογητική ευφράδεια του μεσαιωνικού σχολαστικισμού, που στα μάτια των κατοπινών αντι-αριστοτελικών λογίων θα έμοιαζε με μια αφόρητη κενολογία, πρόσφορη να αξιοποιηθεί για τη λεκτική δικαιολόγηση αποφάνσεων τις οποίες οι νέοι τρόποι παραγωγής και επικύρωσης γνώσεων, που ήρθαν στο προσκήνιο κατά την ανάδυση των νεωτερικών επιστημών, αλλά και οι μετασχηματισμοί των ίδιων των ευρωπαϊκών κοινωνιών, είχαν καταστήσει ανεπανόρθωτα, εμπειρικά και λογικά, μη δικαιολογήσιμες. Το ίδιο, όμως, διαλεκτικό ήθος βρίσκεται πίσω και από την ανοικτότητα

590. Βλ. Dales, *The Intellectual Life*, 223-225.

του μεσαιωνικού σχολαστικισμού σε νέες αναγνώσεις και επανερμηνείες των κειμένων που είχαν καθιερωθεί ως «αυθεντικά», με την έννοια όχι της γνησιότητας, αλλά της διανοητικής αξιοπιστίας.

Όπως πολύ παραστατικά γράφει ο Lambert Marie de Rijk, στον οποίο κυρίως οφείλουμε σήμερα την ιστοριογραφική αποκατάσταση αυτής της παραγνωρισμένης πτυχής του σχολαστικισμού, «το κάδρο έχει όρια που διαγράφονται ξεκάθαρα και επιβάλλονται παντού, με ποινή [της πιθανής παρεκτροπής] την έλλειψη κατανόησης ή την παρανόηση, στο εσωτερικό, όμως, του κάδρου κανείς μπορεί να παίζει ελεύθερα»⁵⁹¹. Και το ελεύθερο παιχνίδι εντός των ορίων του κάδρου μπορούσε κάλλιστα να επιφέρει, και συχνά επέφερε, σοβαρές αλλαγές χροιάς για τα περιεχόμενα που διευθετούνταν στο εσωτερικό του κάδρου, αισθητές καινοτομίες στη μορφολογία της εσωτερικής διευθέτησης, καθώς και διαπλατύνσεις ή και μικρές ρωγμές στα ίδια τα όρια του κάδρου.

Τα μεσαιωνικά πανεπιστήμια, μεταθέτοντας από τον μοναστικό στον αστακό χώρο τη θεολογική, νομική, φιλοσοφική, και τεχνική εκπαίδευση, με τον τελευταίο προσδιορισμό να αναφέρεται στην ιατρική και τις επτά «ελεύθερες τέχνες» (γραμματική, λογική, ρητορική, αριθμητική, μουσική, γεωμετρία, και αστρονομία), χωρίς ακόμα να εντάσσονται στη διδακτέα ύλη και οι «μηχανικές τέχνες» πέραν της ιατρικής, επέτρεψαν την εκ νέου διαπραγμάτευση, ή και τη διάρρηξη, πολλών επί μέρους συνοριογραμμών: ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη θεολογία, ανάμεσα στη μεταφυσική και τον θρησκευτικό μυστικισμό ή την προφητική εσχατολογία, ανάμεσα στη λογική και τη φυσική φιλοσοφία, ανάμεσα στη θεολογία, τις «ελεύθερες τέχνες», και την ιατρική, ανάμεσα στη νομική και τη θεολογία, ανάμεσα στον φιλοσοφικό βίο και τον καθημερινό αστακό βίο⁵⁹². Κάποιες από αυτές τις τροποποιήσεις ή υπερβάσεις των παραδεδομένων ορίων θα μπορούσαν, εκ των υστέρων, να ιδωθούν ως μακρινά προανακρούσματα της νεωτερικότητας.

Στο πανεπιστήμιο του Σαλέρνο, λ.χ., το οποίο λειτουργούσε, μάλλον από το δεύτερο μισό του 10^{ου} αιώνα, ως ένα άτυπο κέντρο ιατρικών σπουδών, όπου συνεργαζόμενοι πρακτικοί ιατροί, πολλοί εκ των οποίων αρχικά ήταν κληρικοί, παρέδιδαν ιδιωτικά μαθήματα σε ομάδες διδασκόμενων, χωρίς να έχουμε στοιχεία που να δείχνουν ότι είχαν οργανωθεί σε μια συντεχνία, και μόνο στις αρχές του 13^{ου} αιώνα απέκτησε θεσμική υπόσταση, ως σχολή που

591. Lambert Marie de Rijk, *La Philosophie au Moyen Âge* [1981], μετάφρ. Pierre Swiggers (Leiden: E. J. Brill, 1985), 95.

592. Βλ. Spencer E. Young, επιμ., *Crossing Boundaries at Medieval Universities* (Leiden and Boston, MA: Brill, 2011).

παρείχε εκπαιδευτικές υπηρεσίες υπό καθορισμένους κανόνες, ακολουθούσε συγκεκριμένες τελετουργίες εισδοχής και αποφοίτησης, και απένειμε πιστοποιήσεις διδακτικής επάρκειας⁵⁹³, οι διδάσκοντες ιατροί, ήδη από τον 11^ο αιώνα, ενδιαφέρθηκαν για περισσότερο θεωρητικές προσεγγίσεις. Κατά τις αρχές του 12^{ου} αιώνα, πλάι στα αντιδοτάρια, τις συλλογές φαρμακολογικών συνταγών, που συνέτασσαν οι ιατροί διδάσκαλοι, άρχισαν να εμφανίζονται και ερμηνευτικά υπομνήματα, είτε σε αντιδοτάρια προγενέστερων διδασκάλων του Σαλέρνο είτε στις ελληνικές, βυζαντινές, και αραβικές ιατρικές πραγματείες, που είχε μεταφράσει ή διασκευάσει, όλες τους από τα αραβικά, στα τέλη του 11^{ου} αιώνα ο Constantinus Africanus (έτος θανάτου: ante 1098-1099), ένας λόγιος ιατρός από την Καρχηδόνα, γεννημένος σε χριστιανικό περιβάλλον, μετά προσήλυτος στο Ισλάμ, επισκέπτης στο Σαλέρνο, και κατόπιν βενεδικτίνος μοναχός στο μοναστήρι του Monte Cassino⁵⁹⁴.

Πραγματοποιήθηκε, έτσι, μια μετατόπιση, με σοβαρές μακροπρόθεσμα επιπτώσεις, από την πρακτική διδασκαλία της ιατρικής στη θεωρητική διδασκαλία. Η έμφαση στην ιατρική θεωρία συνοδεύτηκε και από μια ορολογική αλλαγή, η οποία δεν ήταν μια καινοτομία που πιστώνεται στους ιατρούς διδασκάλους του Σαλέρνο, καταγράφεται, όμως, σε πρωτογενείς πηγές σχετικές με τις εκεί ιατρικές σπουδές ήδη από το 1118. Ο όρος *physicus* («φυσικός») που μέχρι τότε καταδήλωνε τον μελετητή της φυσικής φιλοσοφίας, γίνεται εναλλάξιμος με τον όρο *medicus*: ο λόγιος ιατρός αρχίζει, λοιπόν, να εκλαμβάνεται ως ένας φυσικός

593. Για το πανεπιστήμιο του Σαλέρνο ενδεικτικά βλ. Rashdall, *The Universities of Europe*, 1: 73-86· Pietro Capparoni, “*Magistri Salernitani Nondum Cogniti*”: A Contribution to the History of the Medical School of Salerno (London: John Bale, Sons & Danielsson, Ltd. / Wellcome Historical Medical Museum), 1923· Karl Sudhoff, “Salerno, eine mittelalterliche Heil- und Lehrstelle am Tyrrhenischen Meere (1921)”, στο: “Ausgewählte Abhandlungen von Karl Sudhoff mit einer autobiographischen Skizze zum 75. Geburtstag”, επιμ. Henry E. Sigerist, ειδικό τεύχος, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin* 21 (1929): 43-69· Paul Oskar Kristeller, “The School of Salerno: Its Development and Its Contribution to the History of Learning”, *Bulletin of the History of Medicine* 17 (1945): 138-194· Kristeller, *Studi sulla Scuola medica salernitana* (Napoli: Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, 1986)· Monica H. Green, “Introduction”, στο: *The Trotula: A Medieval Compendium of Women’s Medicine*, επιμ. και μετάφρ. Monica H. Green, The Middle Ages Series (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania, 2001), 3-14· Danielle Jacquart και Agostino Paravicini Bagliani, επιμ., *La Scuola Medica Salernitana: Gli autori e i testi: Convegno internazionale, Università degli studi di Salerno, 3-5 novembre 2004* (Firenze: Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino / Edizioni del Galluzzo, 2007)· Italo Gallo, επιμ., *Salerno e la sua scuola medica* (Napoli: Guida, 2008).

594. Για τον βίο και το έργο του Constantinus Africanus βλ. Herbert Bloch, *Monte Cassino in the Middle Ages*, 3 τόμ. (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1986), 1: 98-110, 127-134· Anette Hettinger, “Zur Lebensgeschichte und zum Todesdatum des Constantinus Africanus”, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 46 (1990): 517-529· Francis Newton, “Constantine the African and Monte Cassino: New Elements and the Text of the *Isagoge*”, στο: *Constantine the African and ‘Alī ibn al-‘Abbās al-Mağūsī: The “Pantegni” and Related Texts*, επιμ. Charles Burnett και Danielle Jacquart (Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1994), 16-47· Raphaela Veit, “Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus”, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 59 (2003): 121-152.

φιλόσοφος ενός ιδιαίτερου είδους, που για να μπορεί να αντεπεξέρχεται με επιτυχία στα ίδια τα πρακτικά καθήκοντά του θα πρέπει να είναι καλά κατατοπισμένος, πέρα από τις φαρμακολογικές τεχνικές και τις νοσολογικές παρατηρήσεις, και στη γενική φυσική φιλοσοφία⁵⁹⁵.

Και σε ορισμένους συγγραφείς της καρολίγγειας περιόδου θα τύχει να βρούμε μια ανάλογη σημασιολογική διεύρυνση των όρων *physicus* και *physica*, που εκτός από τη γενική φυσική φιλοσοφία, την κοσμολογία, και τη γνώση της αλληλενέργειας των ποιοτήτων των φυσικών σωμάτων, εγκολπώνεται και τη γνώση της λειτουργίας και των παθήσεων του ανθρώπινου σώματος⁵⁹⁶. Οι ιατροί διδάσκαλοι, όμως, του Σαλέρνο, μιας πόλης που, παρεμπιπτόντως αξίζει να το σημειώσουμε εδώ, από τον 11^ο αιώνα είχε αρχίσει να γίνεται ένας υπολογίσιμος κρίκος στις περίπλοκες αλυσίδες οικονομικών δοσοληψιών που διέσχιζαν την ιταλική ενδοχώρα και την ανατολική Μεσόγειο, πλάι στη γειτονική πόλη τού Amalfi, η οποία είχε από τον 9^ο αιώνα βρεθεί στο κέντρο ενός σχετικά πυκνού δικτύου πολιτικών σχέσεων, θρησκευτικών συναντήσεων, και εμπορικών ανταλλαγών που συνέδεε την ισλαμική Αλεξάνδρεια με τη χριστιανική Κωνσταντινούπολη⁵⁹⁷, φαίνεται πως ήταν από εκείνους που πρώτοι επιχείρησαν συστηματικά να ανατιμήσουν την ιατρική, εισάγοντάς τη στο σύνολο των πεδίων γνώσης τα οποία είναι θεμιτό να συγκαταριθμούνται στους κλάδους της φυσικής φιλοσοφίας, αλλά και να αντισταθμίσουν την τυπική για τη πρώιμη λατινόφωνη μεσαιωνική ιατρική καταφρόνηση της ιατρικής θεωρίας.

Μέχρι τον 12^ο αιώνα, ήταν οι εμπειρικές περιγραφές και οι πρακτικές υποδείξεις που δέσποζαν συντριπτικά στα κείμενα περί της ανθρώπινης φυσιολογίας και παθολογίας, περί των ασθενειών και των τρόπων θεραπείας τους, περί της διαγνωστικής και της σημειωτικής, που κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφες ανθολογίες. Οι επιμελητές των συμπιλημάτων αυτού

595. Βλ. Kristeller, “The School of Salerno”, 155-160.

596. *Ibid.*, 159 (σημ. 77)· Jerome J. Bylebyl, “The Medical Meaning of Physica”, στο: “Renaissance Medical Learning: Evolution of a Tradition”, επιμ. Michael R. McVaugh και Nancy G. Siraisi, ειδικό τεύχος, *Osiris*, νέα σειρά, 6 (1990): 26-28.

597. Βλ. Vera von Falkenhausen, “Gli Amalfitani nell’Impero bizantino”, στο: *Amalfi and Byzantium: Acts of the International Symposium on the Eighth Centenary of the Translation of the Relics of St Andrew the Apostle from Constantinople to Amalfi (1208-2008), Rome 6 May 2008*, επιμ. Edward G. Farrugia, S.J. (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2010), 17-44· Alfonso Leone, “Economia e società nel Basso Medioevo”, στο: *Salerno nel Medioevo*, επιμ. Huguette Taviani-Carozzi, Benedetto Vetere, και Alfonso Leone (Galatina: Congedo Editore, 2000), 97-117· David Jacoby, “Commercio e navigazione degli Amalfitani nel Mediterraneo orientale: Sviluppo e declino”, στο: *Interscambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d’Italia e l’Occidente dagli osservatori mediterranei: Atti del Convegno Internazionale di Studi in memoria di Ezio Falcone (1938-2011): Amalfi, 14-16 maggio 2011*, επιμ. Bruno Figliuolo και Pinuccia F. Simbula (Amalfi: Presso La Sede del Centro, 2014), 89-128.

του είδους, εκτός από το γεγονός ότι δεν είχαν πρόσβαση στα ελληνικά πρωτότυπα ορισμένων από τα μεταφρασμένα κείμενα που, μετά από πολλά ενδιάμεσα χέρια, ερανίζονταν, ήταν δύσπιστοι έναντι των αρχαίων ιατρικών θεωρητικών σχημάτων, που έμοιαζαν εμποτισμένα από παγανιστικές πεποιθήσεις, και πολύ επιρρεπείς στις παρεμβάσεις επί της κειμενικής πρώτης ύλης τους, αλλοιώνοντας το περιεχόμενο και τη μορφή της κατά πώς ήταν κάθε φορά περισσότερο βολικό⁵⁹⁸.

Οι *magistri*, αντίθετα, του Σαλέρνο προσδιόριζαν την ιατρική ως μια «επιστήμη» (*scientia*) της οποίας τα περιεχόμενα κατανέμονταν σε ένα θεωρητικό και ένα πρακτικό σκέλος, και ανέπτυξαν, όπως πολλές ενδείξεις στα κείμενά τους φανερώνουν, δύο διακριτούς αντίστοιχους κλάδους διδασκαλίας, έναν θεωρητικό, όπου προκρινόταν η διερώτηση επί των αιτιών των φαινομένων, και έναν πρακτικό, όπου δεν δοκιμαζόταν μεν στην πράξη η θεωρία, αλλά προκρινόταν η όξυνση της παρατηρητικότητας των σπουδαστών και η εξοικείωσή τους με την εμπειρική ιατρική σημειολογία⁵⁹⁹. Η συνάρθρωση της θεωρητικής ιατρικής με την πρακτική ιατρική δεν ήταν ένα εύκολο καθήκον. Ακόμα λιγότερο εύκολη ήταν η διατύπωση, η παρουσίαση, και η μετάδοση μιας ιατρικής θεωρητικής διδασκαλίας. Παρ' όλα αυτά, κάποιοι από τους ιατρούς του Σαλέρνο παρήγαν, εκτός από σχόλια σε προγενέστερα ιατρικά γραπτά, όπου υπόρρητα ή ρητά εγείρονταν πολλαπλά θεωρητικά ερωτημάτα, και δικές τους πρωτότυπες θεωρητικές πραγματείες, ανακινώντας φυσικο-φιλοσοφικά ζητήματα που μελλοντικά θα αποδεικνύονταν κομβικά τόσο για τη διαμόρφωση μιας θεωρητικής ιατρικής όσο και για την ανάδυση της νεωτερικής φυσικής και της νεωτερικής «χυμικής», όπως το ζήτημα της στοιχειακής υφής της υλικής πραγματικότητας και της ένωσης των φυσικών σωμάτων μέσω της «μείξης» των στοιχειακών συστατικών τους.

Τέτοια είναι η περίπτωση του Urso de Calabria ή Ursus Calaber ή Ursus Salernitanus ενός ιατρού διδάσκαλου στο Σαλέρνο, δραστήριου κατά το τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα και κατά το πρώτο τέταρτο του 13^{ου}. Έχοντας επίγνωση της αναντιστοιχίας, στη λατινική γραμματεία, ανάμεσα στην πληθώρα των βιβλίων περί πρακτικής ιατρικής, «στα οποία εκτίθεται επαρκώς ο τρόπος του θεραπεύειν, σε μια μεγάλη ποικιλία ιδιαίτερων εκδοχών,

598. Βλ. Faith Wallis, "The Experience of the Book: Manuscripts, Texts, and the Role of Epistemology in Early Medieval Medicine", στο: *Knowledge and the Scholarly Medical Traditions*, επιμ. Don Bates (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 101-126.

599. Βλ. Danielle Jacquart, "“Theorica” et “practica” dans l’enseignement de la médecine à Salerne au XII^e siècle", στο: *Vocabulaires des écoles et des méthodes d’enseignement au moyen âge: Actes du colloque, Rome 21-22 octobre 1989*, επιμ. Olga Weijers (Tournhout: Brepols, 1992), 102-110.

ανάλογα προς τις παραλλαγές των, μέσω σημείων ανακαλυμμένων, παθήσεων και αιτιών»⁶⁰⁰, και στον «πολύ μικρό αριθμό βιβλίων περί θεωρίας, στα οποία να διερευνάται εξονυχιστικά η φύση των πραγμάτων»⁶⁰¹, ο Urso συνέταξε τρία θεωρητικά βιβλία, το *De effectibus qualitatum opusculum* («Μικρή πραγματεία περί της επενέργειας των ποιοτήτων»), το *De aphorismis libellus* («Λίβελος περί των αφορισμών»), και το *De commixtionibus elementorum libellus* («Λίβελος περί της σύμμιξης των στοιχείων»), καθώς και ένα δικό του σχόλιο στο δεύτερο από αυτά τα βιβλία, τα *Glosulae in aphorismos* («Σχόλια στους αφορισμούς»)⁶⁰².

Στο τρίτο, και περισσότερο φυσικο-φιλοσοφικό, από τα θεωρητικά πονήματά του, το *De commixtionibus elementorum*, ο Urso θεματοποιεί τη δημιουργία της ύλης και της μορφής των σωμάτων, την πρώτη συγκρότηση των στοιχειακών ποιοτήτων τους, και τη γένεση και τους μετασχηματισμούς των ιδιαίτερων σύνθετων, «στοιχειούμενων» σωμάτων (*elementata*) μέσω της διαφορετικής κάθε φορά μείξης των τεσσάρων στοιχείων (γη, αέρας, ύδωρ, φωτιά), μετερχόμενος δύο έννοιες που, αν και πολλοί από τους αρμούς τους προέρχονται από κείμενα του Αριστοτέλη ή αριστοτελικών φιλοσόφων, οριακά μονάχα μπορούσαν να χωρέσουν στα όρια του παραδοσιακού αριστοτελισμού. Η μια είναι η έννοια της γενικής, άμορφης και αδιάστατης ύλης (*yle*), που δυνάμει περιέχει οποιαδήποτε μορφή, και η άλλη είναι η έννοια των «ελάχιστων μερών» (*minima*), που σημασιοδοτούνται, όχι ακόμα ως τα σωματίδια ή τα άτομα, τα άτμητα *minima*, τα οποία, αργότερα, στις αιτιακές εξηγήσεις πολλών πρώιμων νεωτερικών θεωριών, θα καταλάβουν τη θέση των ύστατων δομικών λίθων των υλικών σωμάτων, αλλά μάλλον ως εκφράσεις της συνεκτικής δύναμης των στοιχειακών ποιοτήτων που επενεργεί κατά τον συνδυασμό των τριών «ειδών» («ανώτερο», «μεσαίο», και «κατώτερο») των τεσσάρων στοιχείων καθορίζοντας τη σταθερότητα κάθε ιδιαίτερης σύνθεσης⁶⁰³.

600. Wolfgang Stürner, επιμ., *Urso von Salerno: De commixtionibus elementorum libellus* (Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1976), 37: [...] apud latinos de practica conscripta sunt volumina numerosa, in quibus medendi modus multiplex secundum morborum et causarum varietates inventorum per signa sufficienter traditus est.

601. *Ibid.*, 38: Quoniam igitur de theorica paucula inveniuntur in idiomate latino volumina, in quibus rerum nature citra plenum investigantur, [...].

602. Για τον βίο και το έργο του Urso βλ. Rudolf Creutz, *Urso, der Letzte des Hochsalerno, Arzt, Philosoph, Theologe* (Berlin: Verlag Dr. Emil Ebering, 1934)· Wolfgang Stürner, “Einleitung”, στο: Stürner, *De commixtionibus elementorum libellus*, 7-9· Faith Wallis, “Urso of Calabria”, στο: *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*, επιμ. Thomas Glick, Steven J. Livesey, και Faith Wallis (London and New York, NY: Routledge, 2005), 499-500.

603. Βλ. Danielle Jacquart, “Minima in Twelfth-Century Medical Texts from Salerno”, στο: *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories*, επιμ. Christoph Lüthy, John E. Murdoch, και William R. Newman (Leiden, Boston, MA, and Köln: Brill, 2001), 51-56· Irene Caiazzo, “Urso of Salerno on Prime Matter between

Όπως ο ίδιος διατείνεται, στον πρόλογο του *De commixtionibus elementorum*, κίνητρο του Urso για να αποτολμήσει ένα τέτοιο καταπονητικό και δυσκατόρθωτο βήμα, όπως η συγγραφή ενός καθαρά θεωρητικού έργου, ήταν η βούλησή του να ανταποκριθεί, «εμπνεόμενος από αισθήματα φιλαλληλίας», στις σχετικές παρακλήσεις των συνεργατών του, όχι τόσο επειδή είχε μεγάλη εμπιστοσύνη στη δική του οξυδέρκεια ή τη δική του επιστημονική κατάρτιση, αλλά επειδή μπορούσε να βασιστεί στην «άφθονη χάρη του Λυτρωτή», και ένιωθε να περιστοιχίζεται «από ένα ολόκληρο σμήνος φυσικών λόγων» (*rationes naturales*). «Άπαξ και καταφέρω», διακηρύττει,

με τη διακριτική αντίληψη των αισθήσεων και μια έλλογη διερεύνηση, να φέρω στο φως τις έκδηλες και απόκρυφες φύσεις των πραγμάτων, θα έχω βγάλει τον καρπό έξω από το κέλυφος, θα έχω ανακαλύψει έναν καλά κρυμμένο θησαυρό στον αγρό, θα έχω ξεθάψει χρυσάφι από τη γη⁶⁰⁴.

Πώς μπορεί, όμως, κανείς «με τη διακριτική αντίληψη των αισθήσεων και μια έλλογη διερεύνηση», ήτοι, επεξεργαζόμενος όσα βιώνει, ανακαλώντας κριτικά τις εμπειρικές εποπτείες του, διαφοροποιώντας τις, και συσχετίζοντας κάθε μια από αυτές με μια φυσική ιδιότητα, δύναμη ή σχέση, ενώ παράλληλα εκδιπλώνει συναρμογές εννοιών, κατασκευάζοντας πειστικές λογικές εξηγήσεις, να ξεθάψει «χρυσάφι από τη γη», να ποριστεί γνώση της ουσίας των φαινομένων;

Σήμερα, που κάθε εγχειρίδιο γνωσιολογίας και φιλοσοφίας των επιστημών μιλάει για την επαγωγική μέθοδο ή την υποθετικο-επαγωγική μέθοδο, ως μια σχεδόν αυτονόητη αφετηρία κάθε, προσφυούς προς τις ίδιες τις νεωτερικές επιστήμες, συζήτησης περί της αποτελεσματικότητας των τρόπων παραγωγής γνώσης, η απάντηση μάς φαίνεται τόσο απλή όσο και η αντανakλαστική εκφορά μιας απαρασάλευτης «παραδοχής υποβάθρου», μιας ασυζητητί αποδεκτής προκειμένης, απαραίτητης για την πλοήγησή μας στην αντικειμενική πραγματικότητα εντός της οποίας έτυχε να ζούμε. Διακρίνοντας συνάφειες και διαφορές στα φαινόμενα τα οποία παρατηρούμε, μπορούμε να σχηματίσουμε κάποιες γενικές υποθέσεις οι οποίες οδηγούν λογικά σε συγκεκριμένες συνέπειες, κάπως έτσι θα απαντούσαμε.

Plato and Aristotle”, στο: *Substances minérales et corps animés / Mineral Substances and Animate Bodies* (1100-1500), επιμ. Danielle Jacquart και Nicolas Weill-Parot (Montreuil: Omniscience, 2012), 19-52.

604. Stürner, *De commixtionibus elementorum libellus*, 38: [...] tamen sociorus precibus intuitu caritatis parere volens, non confidens de viribus nec de mea presumens scientia sed copiosa gratia redemptoris, naturalium rationum stipatus caterva arduum opus theorice Ursus audax aggredior. In quo aurum de terra effodiam, thesaurum absconditum in agro producā, nucleum a testa exeram, dum naturas rerum occultas et manifestas rationabili investigatione et sensuum discreta conceptione propalabo, [...].

Και αν δοκιμάσουμε στην πράξη να δούμε κατά πόσο ισχύουν αυτές οι συνέπειες, συμπληρώνοντας τις γενικές υποθέσεις, που ήδη μετατρέψαμε, με μια νοητική διαδικασία εξαγωγής των λογικών συνεπειών τους, σε εμπειρικά διαψεύσιμες υποθέσεις, και με ορισμένες επικουρικές υποθέσεις, ώστε επιβάλλοντας τις κατάλληλες αρχικές συνθήκες και αποκλείοντας πιθανές ανεπιθύμητες παρεισφρύσεις άλλων παραμέτρων, να καταστήσουμε τη δοκιμασία των υποθέσεών μας όσο το δυνατόν περισσότερο ελεγχόμενη, μπορούμε να επικυρώσουμε προσωρινά ή να διαψεύσουμε αυτές τις υποθέσεις. Η επικύρωση, επίσης, και η διάψευση απαιτεί με τη σειρά της μια ακόμα νοητική διαδικασία, τη λογική ερμηνεία και αποτίμηση των αποτελεσμάτων της πειραματικής δοκιμασίας. Με αυτήν τη μέθοδο, η «διακριτική αντίληψη των αισθήσεων» και η «έλλογη διερεύνηση» συνυφαίνονται ως στρατηγήματα πορισμού γνώσης κατά τρόπο ώστε προοδευτικά να μαθαίνουμε όλο και περισσότερα πράγματα για την ουσία των φαινομένων, να γινόμαστε ικανότερες να κατασκευάζουμε ανθεκτικές αιτιακές εξηγήσεις.

Για έναν συνεπή προνεωτερικό πρόμαχο του αριστοτελισμού, η απάντηση θα ήταν πιθανότατα εξίσου αντανakλαστική, αλλά πολύ διαφορετική. Ακόμα και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, οι αριστοτελικοί φιλόσοφοι που καταπιάνονταν συστηματικά με γνωσιολογικά ερωτήματα θα επέμεναν ότι μεταξύ της κατάδειξης του γεγονότος (*demonstratio quia*), της ανόδου από τα ειδικά παρατηρήσιμα συμβάντα στη γενική υπόθεση που μοιάζει εύλογη ως εξήγησή τους, και της κατάδειξης του εξηγημένου γεγονότος (*demonstratio propter quid*), της καθόδου από την αιτιακή εξήγηση ενός φαινομένου στην επικύρωση του αποτελέσματος, ως αποτελέσματος που κατανοείται αιτιακά, πρέπει να παρεμβληθεί μια στιγμή αναστοχασμού, ένα ενδιάμεσο βήμα «διαπραγμάτευσης» (*negotiatio*), κατά το οποίο εκείνο που υποθετικά έχουμε απομονώσει ως εύλογη αιτία ενός φαινομένου πρέπει να αποδειχθεί και ως αληθινή του αιτία, που κατ' ανάγκη προκαλεί αυτό το αποτέλεσμα⁶⁰⁵. Η *negotiatio*, όμως, είναι μια αμιγώς νοητική διαδικασία, όπου ο νους καλείται να προσηλωθεί στα αντικείμενά του και να ανασυγκροτήσει τις λογικές τους σχέσεις, όπως αμιγώς νοητικές είναι και οι δύο διαδικασίες μεταξύ των οποίων η *negotiatio* παρεμβάλλεται.

Οι αισθήσεις εισφέρουν στη φιλοσοφία μόνο τα δεδομένα μιας αρχικής καταγραφής, ένα σύνολο από παρατηρήσεις, που αντιστοιχούν στην ιστορία ενός φυσικού φαινομένου. Η

605. Βλ. Harold Skulsky, "Paduan Epistemology and the Doctrine of the One Mind", *Journal of the History of Philosophy* 6 (1968): 357-360· Nicholas Jardine, "Problems of Knowledge and Action: Epistemology of the Sciences", στο: *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, επιμ. Charles B. Schmitt et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 685-711, 686-693.

«διακριτική αντίληψη των αισθήσεων» βαρύνει μονάχα στην εκκίνηση, όχι στην πιο κρίσιμη στιγμή, αφού εκεί όπου οι γενικές υποθέσεις τίθενται υπό δοκιμασία δεν υπάρχουν αισθήσεις, αλλά έννοιες αποσπασμένες από την επικράτεια του αισθητού. Μονάχα με μια διαδοχή από νοητικές διαδικασίες μπορεί να παραχθεί γνώση της ουσίας ενός φαινομένου, γνώση της ιδεατής πραγματικότητας που βρίσκεται πίσω από την αισθητή πραγματικότητα, ώστε η ιστορία ενός φυσικού φαινομένου να αξιοποιηθεί παραγωγικά ως εμπειρική κρηπίδα μιας φιλοσοφικής θεώρησης αυτού του φαινομένου. Δεν χρειάζεται καν να πούμε ότι στο ίδιο μήκος κύματος, και με μεγαλύτερη ακόμα αδιαλλαξία, θα κινούνταν και η απάντηση των πλατωνικών φιλοσόφων, για τους οποίους η γνώση είναι η ανάκαμψη στην επικράτεια του ιδεατού, και επί της ουσίας πάντα μια ανάμνηση, μια ανάκληση όσων ήδη ενδημούν στην έλλογη ψυχή: η παραγωγή της γνώσης επίσης δεν μπορεί παρά να είναι μια διαδοχή νοητικών διαδικασιών, όπου η δράση επί του πραγματικού, η εργασία επί αισθητών αντικειμένων, μόνο συμπτωματικά υπεισέρχεται⁶⁰⁶.

Κρίνοντας από την εισαγωγική επίκλησή του στη «χάρη του Λυτρωτή», δηλαδή, του Ιησού, και στο «σμήνος των φυσικών λόγων» που τον περιστοιχίζει, ο Urso, στη γνωσιολογία του, δεν θυμίζει και πολύ έναν μέσο συνεπή αριστοτελικό φυσικό φιλόσοφο, και ακόμα λιγότερο έναν πλατωνικό φιλόσοφο. Για έναν φιλόσοφο πιστό στις παραδόσεις της πλατωνικής σχολής, αν δεν άνηκε στο πολύ μειοψηφικό, ως την Αναγέννηση, εκείνο είδος, ασυνεπών, χριστιανών πλατωνιστών που έτειναν να απεικονίζουν τον υλικό κόσμο ως ολοσχερώς εκπνευματωμένο, όσο ανεκτή κι αν μπορούσε ίσως, μετά από πολλές διασαφηνίσεις και σημασιολογικές διολισθήσεις, να είναι η «χάρη του Λυτρωτή», το «σμήνος των φυσικών λόγων» θα ηχούσε στα αυτιά του μάλλον ως μια απερίσκεπτη και αφελής, εμπειριστική ή φυσιοκρατική, εναρκτήρια μεθοδολογική συνθήκη που δεν θα ήταν συνετό να επικροτηθεί ως εγγύηση επιτυχίας για τη συγγραφή ενός θεωρητικού έργου φυσικής φιλοσοφίας. Κι αυτό, παρότι οι ίδιοι οι «φυσικοί λόγοι» ορολογικά δεν θα ήταν εντελώς ανοίκειοι σε έναν καλά μελετημένο πλατωνιστή: και ο Πρόκλος (412-485), πολλούς αιώνες πριν, είχε αναφερθεί σε «φυσικούς λόγους», σε φυσικές μορφοποιητικές αρχές, αποδίδοντάς τους, όμως, μια αιτιακή λειτουργία που δεν αφορούσε τον καρπό πίσω από το κέλυφος, αλλά τα συμβεβηκότα ή τα επιγενόμενα στη γένεση και τη διαφοροποίηση των υλικών σωμάτων.

Επειδή πρέπει να υποτεθεί κάτι συμβατό με τα πολλαπλά αισθητά όντα που να τα διαπερνά

606. Ως προς αυτό βλ. την ανάλυση του Patrick Quinn για τις πλατωνικές επιδράσεις στη γνωσιολογία του Thomas Aquinas: *Aquinas, Platonism, and the Knowledge of God* (Aldershot, Brookfield, VT, Hong Kong, Singapore, and Sydney: Avebury, 1996).

και να τα διέπει στο σύνολό τους παρά την πολλαπλότητά τους, μπορεί, κατά τον Πρόκλο, να ανοιχθεί θεωρητικά χώρος για τους «φυσικούς λόγους», ως αιτίες-αρχές «προσεχείς», οντολογικά άμεσα γειτνιάζουσες, στα πολλά και διαφορετικά όντα τα οποία προσδένονται σε αυτές, εμπίπτουν στην ακτίνα της επενέργειάς τους. Επειδή, όμως, πρέπει αυτές οι «προσεχείς» αιτίες-αρχές να είναι ταυτόχρονα και αληθινές αιτίες, να έχουν διάρκεια, να μην φθείρονται και οι ίδιες από τα φθαρτά σώματα τα οποία διαπερνούν και διέπουν, πρέπει να υποτεθεί ένας ανώτερος τύπος αιτιών, εκείνος των «νοερών λόγων», που δεν ενοικεί, ούτε κινείται, μέσα στους «φυσικούς λόγους», αλλά είναι η αναλλοίωτη προϋπόθεση της δικής τους κίνησης, το δικό τους σταθερό σημείο πρόσδεσης. Στον Πρόκλο, το νήμα των «φυσικών λόγων» οδηγεί στους «ψυχικούς λόγους» και από εκεί στους «νοερούς λόγους», στη «μονάδα των ιδεών»⁶⁰⁷, όχι στις «έκδηλες και απόκρυφες φύσεις των πραγμάτων», όπως ο Urso περιγράφει τον καρπό ή τον «καλά κρυμμένο θησαυρό στον αγρό» τον οποίο ανασκάπτει.

Πολλοί αριστοτελικοί φιλόσοφοι, καθώς και πολλοί από τους πλατωνικούς, στη μακραίωνη ιστορία των αρχαίων και μεσαιωνικών θεολογικών, μεταφυσικών, ψυχολογικών, ηθικών, γνωσιολογικών, και φυσικο-φιλοσοφικών αντιπαραθέσεων, που, ως επί το πλείστον, δεν ήταν η ιστορία της φιλονικίας δύο ευκρινώς οριοθετημένων σχολών, των οπαδών του Αριστοτέλη και των οπαδών του Πλάτωνα⁶⁰⁸, ήταν διατεθειμένοι να πειραματιστούν με νεολογισμούς ή δοκιμαστικές έννοιες για να θέσουν υπό συζήτηση καταστάσεις, συμβάντα, και δυνατότητες αγκυρωμένες στη μεθοριακή ζώνη ανάμεσα στο αισθητό και το νοητό, η οποία, εκτός από θεωρητικά δυσπρόσιτη, ήταν και ηθικά ολισθηρή. Μια τέτοια καινοτομία ήταν και οι *rationes seminales* του Αυγουστίνου. Σχολιάζοντας τα τρία πρώτα κεφάλαια του βιβλίου της Γένεσης «κατά γράμμα» (*De Genesi ad litteram*, έργο που ολοκληρώθηκε το 415 Κ.Χ.), ο επίσκοπος Ιπώνος είχε εξηγήσει τη διαδικασία γένεσης του υλικού κόσμου ως εκτύλιξη και πραγμάτωση του νοητού στο αισθητό, μέσω των «σπερματικών λόγων» (*rationes seminales*) οι οποίοι ενεργοποιούν, ως λανθάνουσες πραγματικές δυνατότητες, στον αισθητό κόσμο τους

607. Carlos Steel, επιμ., *Procli in Platonis Parmenidem commentaria*, 3 τόμ., συνεργ. Caroline Macé [τόμ. 1-2], Pieter d'Hoine [τόμ. 1-2], και Leen Van Campe [τόμ. 3], *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis* (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 2007-2009), 2: 66 (στ. 18-27) [Δ': 887]: ὁρᾷς οὖν ὅπως καὶ ἀνέγαγεν ἡμᾶς ἐπὶ τοὺς ψυχικοὺς λόγους ἀπὸ τῶν φυσικῶν, καὶ παρεκελεύσατο μὴ ἐπ' ἄπειρον ἀνατρέχειν, ἀλλὰ ζητεῖν τὴν τῶν ιδεῶν μονάδα μίαν. ἵνα μὲν γὰρ ἢ ταῦτόν ἐν τοῖς πολλοῖς καὶ διηρημένοις πᾶσιν ἐπιθέον, ὁ φυσικὸς λόγος ἔχει χώραν, προσεχῆς ὢν τοῖς πολλοῖς δεσμοῖς· ἵνα δὲ μένη τὰ μετέχοντα τῆς ιδέας ἀεὶ καὶ μηδέποτε ἐκλείπη, δεῖ τινος ἄλλης αἰτίας, οὐκ ἐν αὐτοῖς οὐσης ἢ κινουμένης, ἀλλ' ἐφ' ἑαυτῆς ἰδρυμένης πρὸ τῶν κινουμένων ἀκινήτως, καὶ διὰ τὴν οἰκείαν σταθερότητα προξενούσης καὶ τοῖς κινουμένοις τὴν ἀνέκλειπτον μετοχήν.

608. Βλ. Lloyd P. Gerson, *Aristotle and Other Platonists* (Ithaca, NY, and London: Cornell University Press, 2005).

«αρχέγονους λόγους» (rationes incommutabiles) ή «αμετάβλητους στο ρήμα του Θεού λόγους» (rationes incommutabiles in Verbo Dei) που εμπεριέχονται ήδη, ως καθαρές, ιδεατές δυνατότητες, στο πρωταρχικό και ακαριαίο δημιουργικό πρόσταγμα του Θεού⁶⁰⁹. Συχνά, όμως, και για πολλούς αιώνες μετά, αυτού του τύπου οι αναδιφήσεις έδιναν λαβή και για σφοδρές επικρίσεις.

Τον 12^ο αιώνα, για παράδειγμα, ο βυζαντινός θεολόγος Νικόλαος Μεθώνης (έτος θανάτου: c. 1166), σύμβουλος του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού και επίσκοπος Μεθώνης⁶¹⁰, θα θέσει υπό την αιχμή της κριτικής του το έργο *Στοιχείωσις θεολογική* του Πρόκλου, συντάσσοντας μια ειδική μονογραφία υπό τον τίτλο *Ανάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου*. Στο γραπτό του αυτό μάλλον ενσωμάτωσε και τμήματα ενός σχετικού, σήμερα απολεσθέντος, παλαιότερου κειμένου του Προκόπιου του Γαζαίου (έζησε μεταξύ των ετών 465/475-528/538)⁶¹¹, με σκοπό να αναχαιτίσει την, μάλλον εκτεταμένη ακόμα τότε, διάδοση του νεοπλατωνισμού, και ιδίως της φιλοσοφίας του Πρόκλου, στους λογίους κύκλους της Κωνσταντινούπολης⁶¹².

609 Για τους «σπερματικούς λόγους» στον Αυγουστίνο βλ. Jules M. Brady, “St. Augustine’s Theory of Seminal Reasons”, *New Scholasticism* 38 (1964): 141-158· Pascuale Mazzarella, “Le «Rationes seminales» di S. Agostino”, *Rivista di Filosofia Neo-Scholastica* 70 (1978): 3-9. Matthew Drever, *Image, Identity, and the Forming of the Augustinian Soul* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 19-21.

610. Για τον βίο και το έργο του Νικόλαου βλ. Athanasios D. Angelou, “Introduction”, στο: *Νικόλαου Μεθώνης: Ανάπτυξις τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου / Nicholas of Methone: Refutation of Proclus’ Elements of Theology: A Critical Edition with an Introduction on Nicholas’ Life and Works*, επιμ. Athanasios D. Angelou (Athens: The Academy of Athens· Leiden: E. J. Brill, 1984), ix-lxxx.

611. Η αυθεντικότητα της *Ανάπτυξης*, και ο τρόπος με τον οποίο ο Νικόλαος χρησιμοποίησε προγενέστερο υλικό, και δη κάποια τμήματα, τα οποία στο κείμενό του εμφανίζονται ως δικά του, ενώ σε ορισμένα χειρόγραφα αποδίδονται στον Προκόπιο τον Γαζαίο, παραμένει ένα ζήτημα αμφιλεγόμενο. Βλ. Eugenio Amato, “Sul discusso plagio della *Refutatio Procli Institutiones theologicae* di Procopio di Gasa ad opera di Nicola di Metone: Nuovi apporti della tradizione manoscritta”, *Medioevo Greco* 10 (2010): 5-12.

612. Βλ. Gerhard Podskalsky, “Nikolaos von Methone und die Proklosrenaissance in Byzanz (11./12. Jh.)”, *Orientalia Christiana Periodica* 42 (1976): 509-523· Angelou, “Introduction”, liii-lxiv. Για τη φιλοσοφική κριτική του Νικόλαου βλ. ενδεικτικά Χρήστος Τερέζης, «Ο Νικόλαος Μεθώνης και η θεωρία των ενάδων κατά Πρόκλου», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση* 5 (1988): 54-72· Christos Terezis, “La Critique de Nicolas de Méthone à la théorie de Proclus concernant le schéma: *Manence – procession – conversion*”, *Byzantion* 65 (1995): 455-466· Terezis, “Le libre arbitre chez Nicolas de Méthode”, *Byzantion* 67 (1997): 565-569· Λάμπρος Χρ. Σιάσος, *Πατερική κριτική τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου*, Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 15 (Θεσσαλονίκη: Έκδόσεις Π. Πουρναρά, 1989), 57-97· Ηλίας Τεμπέλης, «Η κριτική του Νικόλαου, επισκόπου Μεθώνης, στη θεωρία του Πρόκλου περί Θεού», *Μεσσηνιακά Χρονικά* 1 (1999): 50-61· Michele Trizio, “Eleventh- to Twelfth-Century Byzantium”, στο: *Interpreting Proclus: From Antiquity to the Renaissance*, επιμ. Stephen Gersch (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 201-208· Joshua Robinson, “Proclus as Heresiarch: Theological Polemic and Philosophical Commentary in Nicholas of Methone’s Refutation (*Anaptyxis*) of Proclus’ *Elements of Theology*”, στο: *Byzantine Perspectives on Neoplatonism*, επιμ., Sergei Mariev (Boston, MA, and Berlin: De Gruyter, 2017), 103-135· Christos Terezis και Lydia Petridou, “The Theory

Διαλέγοντας ως κατάλληλη σύμμαχη αυθεντία τον ψευδο-Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, έναν άλλο νεοπλατωνικό, πλην όμως χριστιανό, φιλόσοφο, του οποίου ο βίος (τέλη του 5^{ου} Κ.Χ. αιώνα με αρχές του 6^{ου}) έχει μικρή χρονική απόσταση από τον βίο του συγγραφέα της *Στοιχείωσης*, και του οποίου μάλιστα η σκέψη φέρει έντονη τη σφραγίδα της σκέψης του Πρόκλου⁶¹³, ο Νικόλαος κατηγόρησε, μεταξύ πολλών άλλων πραγμάτων, τον Πρόκλο ότι

καίτοι θεολογικὴν συγγράφων στοιχείωσιν, εἰς μὲν τὴν θεοπρεπεστέραν ταύτην περὶ δυνάμεως θεωρίαν, ἣν ὁ μέγας καὶ τὰ θεῖα πολὺς Διονύσιος πλατύτερον διεξώδευσεν, οὐδ' αὐτὸ βάψας τὸ τοῦ καλάμου λεπτότατον ἔοικεν, εἰς δὲ τοὺς περὶ τοῦ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ φυσικοὺς καὶ περὶ τὴν ὕλην καταγινομένους λόγους ὠλίσθησεν, ὥσπερ ἐπιλαθόμενος τῆς οἰκείας προθέσεως⁶¹⁴.

Γιατί, εξηγεί ο Νικόλαος, «πᾶσα ἡ ἐν τοῖς αἰσθητοῖς δύνამις ἀτελής», ἀλλὰ καὶ ἡ «τοῦ κατ' ἐνέργειαν ὄντος δύνამις», ἡ δύναμη τῆς ἰδιαίτερης ιδέας ενός συγκεκριμένου ὄντος⁶¹⁵, «ἦν οὗτος [*i.e.* ο Πρόκλος] λέγει τελείαν, οὐ δύναται τελείαν ἀφ' ἑαυτῆς παράγειν δύνάμιν ἀλλὰ πάντως ἀτελεῖ [...] καὶ κατὰ τοῦτο καὶ αὕτη ἐστὶν ἀτελής· δεῖ γὰρ τὸ τέλειον τέλειον γεννᾶν καὶ οἷον αὐτό»⁶¹⁶. Μια φυσικὴ μορφοποιητικὴ ἀρχή, ὅσο νοηματοδοτεῖται ὡς «φυσικὴ», εἴτε ἡ πλάστιγγα γέρνει πρὸς τὴ συνδῆλωση τοῦ αἰσθητοῦ, εἴτε πρὸς τὴ συνδῆλωση τοῦ νοητοῦ που διαπερνά τὸ αἰσθητὸ καὶ μένει ὡς δυνατότητα ἐντὸς τοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτελέσει μιὰ ἀληθινὴ αἰτιακὴ λειτουργία. Εἶναι ἀθεράπευτα συμπτωματικὴ καὶ ἐπιγενόμενη ἡ ἴδια. Ἡ, ἀν θέλουμε νὰ γράψουμε αὐτὸ που μόλις εἶδαμε νὰ γράφει ὁ Νικόλαος κάπως διαφορετικὰ: κατανοώντας τοὺς «φυσικοὺς λόγους» δὲν μαθαίνουμε κάτι οὐσιαστικὸ γιὰ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα, γιὰ τὶς δυνάμεις που μορφοποιοῦν αὐτὴν τὴν πραγματικότητα.

Ὁ Urso, ὁμῶς, δὲν ἐπιχειρηματολόγησε, στὸν πρόλογό του, υπέρ τῆς ἀνόδου ἀπὸ τοὺς «φυσικοὺς λόγους» στοὺς «νοεροὺς λόγους», με τὴν ἐννοία μιᾶς κίνησης που ξεκινάει ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῶν ἀρχῶν που διέπουν τὸν «αγρό» ὡς ἐπιφάνεια, τὴ «γῆ», ἢ τὸ «κέλυφος», τὴν αἰσθητὴ διάσταση τῆς πραγματικότητας, γιὰ νὰ ἀναχθεῖ ὡς τὴν κατανόηση τῶν ἀρχῶν που διέπουν τὸν «θησαυρό», τὸ «χρυσάφι» ἢ τὸν «καρπὸ», τὴν ἰδεατὴ διάσταση τῆς πραγματικότητας. Ἰσχυρίστηκε ὅτι ἐπειδὴ περιστοιχίζεται ἤδη ἀπὸ ἓνα «σμήνος φυσικῶν

on “Eide” according to Nicholas of Methone”, *Vox Patrum* 68 (2017): 551-567.

613. Βλ. Sarah Klitenic Wear καὶ John Dillon, *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonist Tradition: Despoiling the Hellenes* (Aldershot: Ashgate Publishing Limited / Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2007).

614. Angelou, *Νικολάου Ανάπτυξις*, 81 (στ. 20-25).

615. *Ibid.* 80 (στ. 6-8): Οὗτος δὲ δυνάμει τι ὄν τὴν τινα ὕλην φησὶ, κατ' ἐνέργειαν δὲ ὄν κάθε ἐκάστην τῶν ὄντων ιδέαν, πάντα δὲ δυνάμει τὴν πρώτην ὕλην καὶ πάντῃ κατ' ἐνέργειαν ὄν τὸ αὐτοῦν, [...].

616. *Ibid.*, 81 (στ. 25-31).

λόγων», και είναι, επίσης, προικισμένος με τη «χάρη του Λυτρωτή», μπορεί να σκάψει στον «αγρό» και να βρει τον «καλά κρυμμένο θησαυρό» που ψάχνει. Οι «φυσικοί λόγοι» είναι μια δύναμη που αφετηριακά έχει στη φαρέτρα του: όχι ένας, προκαταρκτικός έστω, στόχος της θεωρητικής του απόπειρας, αλλά μια από τις προϋποθέσεις που θα αποβούν καθοριστικές για την επιτυχία της, ένα από τα πιο αξιόπιστα εφόδιά του. Δεν εμπιστεύεται, γράφει, και τόσο την επιστημονική του κατάρτιση, ως μια σκαλωσιά στην οποία θα μπορούσε να πατήσει για να ανέβει. Καθώς ετοιμάζεται να αναμετρηθεί με τις δυσκολίες της περί φύσης θεωρίας, εμπιστεύεται, όμως, πολύ τους «φυσικούς λόγους» που τον συντροφεύουν.

Ήταν, άρα, ο συγγραφέας του *De commixtionibus elementorum* ένας ασυνεπής, εκλεκτικός αριστοτελικός, που για να κερδίσει τη συμπάθεια των αναγνωστών του, χρωμάτισε τον πρόλογο του βιβλίου του με μια ρητορική μετριοφροσύνης, παίζοντας επιδέξια με τις θρησκευτικές ευαισθησίες τους και κολακεύοντας τη λογιοσύνη τους με μεγαλαυχίες περί «φυσικών λόγων», «διακριτικής αντίληψης των αισθήσεων», και «έλλογης διερεύνησης»; Ήταν ένας ασυνεπής, εξίσου εκλεκτικός, πλατωνικός; Ή μήπως, τελικά, ήταν ένας από τους μακρινούς προπομπούς μιας επιστημονικής μεθοδολογίας, εκείνης που και εμείς σήμερα, με λιγότερες ή περισσότερες επιφυλάξεις, αναγνωρίζουμε ως την επιστημονική μεθοδολογία, η οποία θα χρειαστεί μερικούς αιώνες ακόμα για να αρθρωθεί ως τέτοια και να επιβληθεί έναντι των αντιπάλων της;

Αν βιαζόμασταν να απαντήσουμε πως, ναι, ο Urso ήταν ένας τέτοιος προπομπός, θα έπρεπε να παραβλέψουμε τη μεθοδολογική σημασία της «χάρης του Λυτρωτή». Αυτό, όμως, δεν θα ήταν μια δίκαιη επιλογή πρίσματος για έναν ιατρό διδάσκαλο και φιλόσοφο που, σε δύο άλλα από τα θεωρητικά έργα του, στο *De aphorismis libellus* –του οποίου η συγγραφή, όπως ο ίδιος ο Urso αξίωνε στον πρόλογό του, απέβλεπε στην κατανόηση της φύσης των πραγμάτων, διανυγάζοντας τους δεσμούς ανάμεσα στις αιτίες και τα αποτελέσματα– και στα *Glosulae in aphorismos*, είχε ενδιατρέψει στο ζήτημα της ιατρικής χρήσης των θρησκευτικών τελετουργικών επωδών και είχε ανενδοίαστα συστήσει στους συναδέλφους του την προσφυγή σε τέτοια μέσα, γιατί έτσι θα μπορούσε να εναρμονιστεί καλύτερα η ψυχική διάθεση του ιατρού με εκείνη του ασθενή και να αφυπνιστεί σε αμφοτέρους ένα αίσθημα ελπίδας που ενισχύει τις πιθανότητες για μια αίσια έκβαση της θεραπευτικής αγωγής⁶¹⁷. Η αναδρομική στρατολόγηση του Urso στους σκαπανείς της δικής μας νεωτερικότητας θα

617. Βλ. Maaïke van der Lugt, “The Learned Physician as a Charismatic Healer: Urso of Salerno (Flourished End of Twelfth Century) on Incantations in Medicine, Magic, and Religion”, *Bulletin of the History of Medicine* 87 (2013): 307-346.

αδικούσε, επίσης, και την επίκλησή του στους «φυσικούς λόγους», μια έννοια ακόμα αρκετά ανεπεξέργαστη, όπως και εκείνη των *minima* ή εκείνη της *yle*, που είναι περισσότερο ένδειξη μιας προγραμματικής στόχευσης, να αχθεί η φυσική φιλοσοφία εγγύτερα στην ιατρική πρακτική, παρά αποτύπωμα μιας συνεκτικής θεωρίας.

4. Βησσαρίων: Ένας βυζαντινός ιερωμένος λόγιος με ενδιαφέρον για τις υστερομεσαιωνικές λατινικές «τέχνες» και ένας από τους κτήτορες του παλαιότερου σωζόμενου αντιγράφου του ελληνικού χρυσοποιητικού *corpus*.

4.1. Οι «λόγοι», οι «τέχνες», και η «ἄλλη σοφία» στις ιταλικές πόλεις και την Κωνσταντινούπολη, κατά τις παραμονές της Άλωσης.

Σε μια μακροσκελή επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο (1405-1453), τότε Δεσπότη του Μυστρά, και κατόπιν τελευταίου Αυτοκράτορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, γραμμένη μάλλον κάπου ανάμεσα στην άνοιξη και το φθινόπωρο του 1444, όταν είχε ολοκληρωθεί, κατ' εντολή του Κωνσταντίνου, η ανοικοδόμηση του τείχους του Εξαμιλίου στον Ισθμό της Κορίνθου⁶¹⁸, ο βυζαντινός μοναχός, από τον Ιανουάριο του 1423, ιερέας από τον Οκτώβριο του 1430, Μητροπολίτης Νίκαιας, από τον Νοέμβριο του 1437, και Καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας, από τον Δεκέμβριο του 1439, Βασίλειος (κατά κόσμον) ή Βησσαρίων ο Τραπεζούντιος (c. 1403-1472)⁶¹⁹ εκθείαζε τους ηγεμόνες των

618. Για την επιστολή αυτήν βλ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Υπόμνημα τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνος εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906): 12-50· Johannes Dräseke, “Plethons und Bessarions Denkschriften ‘Über die angelegenheiten im Peloponnes’”, *Neue Jahrbücher für das Klassische Alterthum, Geschichte und Deutsche Literatur* 27 (1911): 102-119· R. Loenertz O.P., “Pour la biographie du cardinal Bessarion”, *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944): 118· A. G. Keller, “A Byzantine Admirer of ‘Western’ Progress: Cardinal Bessarion”, *The Cambridge Historical Journal* 11 (1955): 344 και σημ. 13· Λένος Μαυρομμάτης, «Ο Καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου», στο: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθνοῦ», επιμ. Νίκος Γ. Μοσχονᾶς, 2 τόμ., ειδικό τεύχος, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 2: 41-50· Χρήστος Π. Μπαλόγλου, «Παιδεία και οικονομία κατά τον Βησσαρίωνα», στο: «Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος του Πόντου: Λόγιος του βυζαντινού και του δυτικού αναγεννησιακού 15ου αιώνα», επιμ. Ηλίας Αθ. Γιαρένης et al., ειδικό τεύχος, *Βυζαντινός Δομός* 25 (2016-2017), 303-317.

619. Δεν υπάρχει συναίνεση για την ημερομηνία γέννησης του Βησσαρίωνα. Κατά καιρούς, έχουν προταθεί χρονολογίες που κυμαίνονται από το 1400 έως το 1408. Για τον βίο και το έργο του βλ. Loenertz, “Pour la biographie du Bessarion”· Henri Dominique Saffrey O.P., “Recherche sur quelques autographes du Cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique”, στο: *Orient chrétien*, συλλ. έργο, τόμ. 3 του: *Mélanges Eugène Tisserant* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964), 263-297· Ludwig Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann: Funde und Forschungen* [1923-1942], 3 τόμ., ανατύπ. (Aalen: Scientia Verlag· Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1967), ιδίως τον τόμ. 1· C. Capizzi S.J., “Un piccolo contributo sulla biografia del Bessarione: La ‘descriptio bonorum ac rerum mobilium’ del monastero ravennate di San Giovanni Evangelista del 9 settembre 1444”, *Orientalia Christiana Periodica* 40 (1974): 84-113· Antonio Coccia, “Vita e opere del Bessarione”, στο: “Il Cardinale Bessarione nel V Centenario della morte 1472-1972: Conferenze di studio 7-18 novembre 1972 tenute nella Sala dell’Immacolata del Convento

ιταλικών πόλεων, ακόμα και εκείνων που υστερούσαν σε μέγεθος και φήμη. Είχαν παρέλθει τέσσερα περίπου χρόνια από τότε, τον Δεκέμβριο του 1440, που ο Βησσαρίων είχε εγκαταλείψει οριστικά τη βυζαντινή επικράτεια, μεταβαίνοντας αρχικά στη Φλωρεντία και μετά, τον Σεπτέμβριο του 1443, στη Ρώμη, αλλά δεν ήταν τα αισθήματα συμπάθειας που του είχαν ίσως προκαλέσει οι νέες του προσωπικές συναναστροφές, ανάμεσα στους «Λατίνους», το κύριο κίνητρο πίσω από τον έπαινό του.

Ο λόγος που, στα μάτια του, δικαίωνε τα εγκωμιαστικά του σχόλια ήταν ότι οι ιταλοί ηγεμόνες δεν αρκούσαν να μεριμνούν για την αυτάρκεια των περιοχών υπό τη δικαιοδοσία τους σε βασικά διατροφικά είδη. Επιδείκνυαν, επίσης, και μια υποστηρικτική στάση προς την καλλιέργεια «τεχνών» οι οποίες, χωρίς οι ίδιες να είναι απαραίτητες για την ικανοποίηση των στοιχειωδών ανθρώπινων βιωτικών αναγκών, βελτίωναν την καθημερινή ζωή και συνέβαλλαν στην αύξηση του υλικού πλούτου. Σε αντίθεση μάλιστα προς ό,τι, κατά τον Βησσαρίωνα, συνήθιζαν να κάνουν οι έλληνες ηγεμόνες, που επέτρεπαν «αλόγιστες» εξαγωγές αγαθών προς τη Δύση όταν εκεί υπήρχε σχετική σπάνη, οι ιταλοί ηγεμόνες επαγρυπνούσαν ώστε οι δυνάμει ανταγωνιστές τους να μην αποκτούν συγκριτικά

dei SS. XII Apostoli in Roma”, συλλ. έργο, ειδικό τεύχος, *Miscellanea Franciscana* 73: 3-4 (1973): 265-293· John Monfasani, “Platina, Capranica, and Perotti: Bessarion’s Latin Eulogists and His Date of Birth”, στο: *Bartolomeo Sacchi il Platina (Piadena 1421-1481): Atti del Convegno internazionale di studi per il V centenario (Cremona, 14-15 novembre 1981)*, επιμ. Augusto Campana και Paola Medioli Masotti (Padova: Editrice Antenore, 1986), 97-136· Elpidio Mioni, “Vita del Cardinale Bessarione”, *Miscellanea Marciana* 6 (1991): 13-197· Giuseppe L. Coluccia, *Basilio Bessarione: Lo spirito greco e l’Occidente* (Firenze: Leo S. Olschki, 2009)· Scott Kennedy, “Bessarion’s Date of Birth: A New Assessment of the Evidence”, *Byzantinische Zeitschrift* 111 (2018): 641-658. Για ορισμένες, σχετικά πρόσφατες, ειδικότερες μελέτες για το έργο του Βησσαρίωνα, ενδεικτικά βλ. Gianfranco Fiaccadori, επιμ., *Bessarione e l’Umanesimo: Catalogo della mostra*, συνεργ. Andrea Cuna, Andrea Gatti, και Saverio Ricci (Napoli: Vivarium, 1994)· John Monfasani, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Émigrés: Selected Essays* (Aldershot: Variorum, 1995)· Monfasani, *‘Bessarion Scholasticus’: A Study of Cardinal Bessarion’s Latin Library* (Turnhout: Brepols, 2011)· Concetta Bianca, *Da Bisanzio a Roma: Studi sul cardinale Bessarione* (Roma: Roma nel Rinascimento, 1999)· Jacquilyne E. Martin, “Cardinal Bessarion, Mystical Theology and Spiritual Union Between East and West” (διδακτορική διατριβή, University of Manitoba, Department of History, 2000)· Antonio Rigo, “Bessarione tra Costantinopoli e Roma”, στο: *Bessarione di Nicea: Orazione dogmatica sull’unione dei greci e dei latini*, επιμ. Gianfrancesco Lusini (Napoli: Vivarium, 2001), 19-68· Antonis Fyrigos, “Il cardinale Bessarione “traduttore” della *Summa contra gentiles* di Tommaso d’Aquino”, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 48 (2011): 137-266· Andrzej Gutkowski και Emanuela Prinzivalli, επιμ., *Bessarione e la sua Accademia* (Roma: Casa Editrice Miscellanea Francescana, 2012)· Claudia Märkl, Christian Kaiser, και Thomas Ricklin, επιμ., „*Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus*“: *Bessarion zwischen den Kulturen* (Berlin und Boston, MA: De Gruyter, 2013)· Hans Lamers, *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy* (Leiden and Boston, MA: Brill, 2015), 92-132· “Fécondité des échanges culturels: L’exemple de Bessarion”, συλλ. έργο, πρόλ. Michela Malpangotto και Efthymios Nicolaïdis, ειδικό τεύχος, *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 71, no. 186 (2021), ιδίως τη βιβλιογραφία της Eudoxie Delli, “De la bibliographie autour de Bessarion: Perspectives et pistes ouvertes à la recherche: Une première approche” (σελ. 154-217).

πλεονεκτήματα μέσω της αξιοποίησης μιας τέχνης με την οποία εκείνοι δεν έχουν ακόμα εξοικειωθεί⁶²⁰.

Το «τῶν Ἑλλήνων γένος», που είναι «ἡμερον τὴν φύσιν [...], ἐπιμελητικὸν ἀρετῆς, μιμητικὸν τοῦ καλοῦ, φύσει γενναῖόν τε καὶ φιλότιμον, πρὸς πᾶσαν παιδείαν ἑτοιμόν τε καὶ πρόχειρον»⁶²¹, στην ιστορική συγκυρία στην οποία ο Βησσαρίων γράφει προς τον Δεσπότη του Μυστρά, φαίνεται να έχει απολέσει την αρχαία ακτινοβολία του. Ενώ εκείνο ήταν που άλλοτε είχε τον πρώτο λόγο, και άνοιγε πρώτο νέους δρόμους, σε κάθε τέχνη και επιστήμη, κινδυνεύει πλέον να περιέλθει στην κατάσταση μιας κοινότητας η οποία, στερούμενη παιδείας, καταδικάζει αναπόδραστα τον εαυτό της στην υποτέλεια. Και αντίστροφα, εκείνοι που έχουν ευεργετηθεί, κατά το παρελθόν, από το «γένος» των Ελλήνων, παραλαμβάνοντας από δεύτερο χέρι τους πολύτιμους καρπούς τους οποίους αυτό το «γένος» πρώτο είχε δρέψει, τείνουν να σφετεριστούν το κύρος των εμπροσθοφυλάκων των τεχνών και των επιστημών, των επινοητών και προασπιστών τους, καθώς και των εκπληρωτών των δυνατοτήτων περαιτέρω ανάπτυξής τους, ένα κύρος που δικαιωματικά θα έπρεπε να ανήκει στους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων⁶²². Στον στίβο του γνωρίζειν, η χριστιανική Δύση προπορεύεται της χριστιανικής Ανατολής: αυτή η εκτίμηση της τότε κατάστασης αποκλίνει αρκετά από την ευρύτατα διαδεδομένη, ιδίως μετά τον 19^ο αιώνα, ιστοριογραφική αναπαράσταση των διανοητικών επιδράσεων μεταξύ της χριστιανικής Δύσης και της χριστιανικής Ανατολής ως μιας μονόδρομης σχέσης, από την, έτοιμη να παραδοθεί στους επελαύνοντες Οθωμανούς, Κωνσταντινούπολη στις, έτοιμες να υποδεχθούν τους λογίους βυζαντινούς φυγάδες με τους πνευματικούς θησαυρούς της ελληνικής αρχαιότητας στις αποσκευές τους, ιταλικές πόλεις.

620. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, επιμ., «Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντίνῳ Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν», στο: *Παλαιολόγεια καὶ πελοποννησιακά*, επιμ. και συγγρ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 4 τόμ. (ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, 1912-1930), 4: 32-45, 41 (στ. 29-34)-42 (στ. 1-4): Καὶ τοῦτο γὰρ οὐδεμία ἐστὶν οὕτω σμικρὰ πόλις ἐν Ἰταλίᾳ, οὐδεὶς οὕτως ἀσθενὴς ἄρχων καὶ ταπεινός, ὥς μὴ φυλάττειν ἐν τῇ ἰδίᾳ ἀρχῇ, δεῖσαν. Καίτοι τί λέγω τὸν σῖτον, οὕτως ἀναγκαιότατον ὄντα καὶ οὐ ἄνευ ζῆν οὐκ ἔστι; Τὰς τέχνας αὐτάς, καὶ τούτων οὐ τὰς πρὸς τἀναγκαῖα, πρὸς δὲ διαγωγὴν ἢ χρηματισμὸν μόνον φερούσας ὀρῶμεν μετὰ πάσης ἐπιμελείας παραφυλάττουσιν ἕκαστοι καὶ ὥστε μὴ ἑτέροις διαδοθῆναι οὐδὲν ὃ τι οὐ μηχανῶνται. Ἡμεῖς δέ, αὐτοὶ ἐνίστε λιμώττοντες, τὸν σῖτον τῷ βουλομένῳ παντὶ συγχωροῦμεν ἀλογίστως ἐξάγειν.

621. *Ibid.*, 40 (στ. 1-3).

622. *Ibid.*, 42 (στ. 9-16): [...], θειότατε δέσποτα, καὶ οὐκ ἀνέξῃ τοσαύτῃ ἀλογίᾳ συνέχεσθαι, ὥς ἀπαιδεύτους καὶ ἀμαθεῖς παρὰ τοῖς ἄλλοις νομίζεσθαι, καὶ ταῦτα τοῖς παρ' ἡμῶν πάντα παραλαβοῦσιν, καὶ διδασκάλων μὲν ἐκείνους οἶεσθαι χώραν, ἡμᾶς δὲ μαθητῶν δεῖν ἐπέχειν, κάκείνους μὲν ἐκ τοῦ ὑπερέχοντος ὥσπερ νομοθετεῖν, ἡμᾶς δὲ ὥς ἀνδράποδα ἔπεσθαι, καὶ ταῦτα οὐκ ἀρχηγούς μόνον καὶ εὐρετάς, ἀλλ' ἤδη καὶ τελειωτάς πάσης σοφίας γεγεννημένους, μάρτυσιν αὐτοῖς τούτοις τοῖς νῦν κατεπαιρομένοις ἡμῶν.

Και δεν ήταν μόνο ο Βησσαρίων, ανάμεσα στους ελληνόφωνους λογίους της περιόδου, που είχε σχηματίσει μια τέτοια εικόνα των πραγμάτων. Μια ανάλογη γνώμη διατυπώνει, κάπου γύρω στο 1440-1441⁶²³, σε μια επιστολή του «τοῖς ὁμιληταῖς», δηλαδή προς τους μαθητές του, και ο Γεώργιος Σχολάριος (c. 1400-c. 1472), κατόπιν, αμέσως μετά από την Άλωση, Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ως Γεννάδιος Β΄⁶²⁴, ένας λόγιος ιερωμένος, διδάσκαλος γραμματικής, ρητορικής, και φιλοσοφίας, σε μια σχολή που ο ίδιος είχε ιδρύσει, στις αρχές της δεκαετίας του 1430 ή γύρω στο 1435, και αυτοκρατορικός αξιωματούχος, ως «καθολικός κριτής τῶν Ῥωμαίων» και «καθολικός σεκρετάριος», στα τέλη της ίδιας δεκαετίας, ο οποίος μετά το 1445 θα αναδεικνυόταν σε έναν από τους κύριους εκπροσώπους της παράταξης, εντός των βυζαντινών εκκλησιαστικών και λογίων κύκλων, που εναντιωνόταν στην ένωση της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ πριν από τις συνεδρίες των ετών 1438-1439 ανάμεσα στις αντιπροσωπεΐες των δύο Εκκλησιών, κατά τη σύνοδο της Βασιλείας-Φερράρας-Φλωρεντίας-Ρώμης (τη 17^η Οικουμενική Σύνοδο, για την Καθολική Εκκλησία) των ετών 1431-1445⁶²⁵, αλλά και κατά τη διάρκεια αυτών των συνεδριών, είχε μια ευμενέη στάση προς την ένωση⁶²⁶. Στο κείμενο αυτό του Σχολάριου, οι

623. Για τον χρόνο συγγραφής αυτής της επιστολής βλ. Θεόδωρος Ν. Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος: Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1980), 359· Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin* (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 2008), 357-358, 483.

624. Για τον βίο και το έργο του Σχολάριου βλ. C. J. G. Turner, "The Career of George-Gennadius Scholarius", *Byzantion* 39 (1969): 420-455· Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*· Franz Tinnefeld, "Georgios Gennadios Scholarios", στο: *La Théologie byzantine et sa tradition*, επιμ. Carmelo Giuseppe Conticello και Vassa Conticello, 2 τόμ. [έως τον Δεκέμβριο του 2018] (Turnhout: Brepols, 2002-2015), 2: 477-549· Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios*. Ο Michel Cacouros έχει προτείνει ως *terminus post quem* για τη γέννηση του Σχολάριου το έτος 1398, και ως πιθανότερη περίοδο την πενταετία 1385-1400. Βλ. Michel Cacouros, "Georges Scholarios et le Paris. gr. 1932: Jean Chortasménos, l'enseignement de la logique, le thomisme à Byzance", στο: *Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες / The Greek Script in the 15th and 16th Centuries*, επιμ. Σοφία Πατούρα (Αθήνα: Εθνικό Ἰδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 2000), 397-442.

625. Για τις συνεδρίες της συνόδου των ετών 1438-1439, ανάμεσα στις αντιπροσωπεΐες της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας, στη Φερράρα και τη Φλωρεντία, ενδεικτικά βλ. Joseph Gill S.J., *The Council of Florence* (Cambridge: At the University Press, 1959)· Gill, *Personalities of the Council of Florence and Other Essays* (Oxford: Basil Blackwell, 1964)· Giuseppe Alberigo, επιμ., *Christian Unity: The Council of Ferrara-Florence 1438/39-1989* (Leuven: Leuven University Press / Uitgeverij Peeters, 1991)· Sebastian Kolditz, *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39)*, 2 τόμ. (Stuttgart: Hiersemann, 2013-2014)· Vasile Alexandru Barbolovici, *Il concilio di Ferrara-Firenze (1438-1439): Storia ed ecclesiologia delle unioni* (Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna, 2018).

626. Για τη μεταστροφή του Σχολάριου βλ. Gill, *Personalities of the Council of Florence*, 79-94· C. J. G. Turner, "George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence", *The Journal of Theological Studies*, νέα σειρά, 18 (1967): 83-103· Ζήσης, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*, 128-158· Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios*, 249-450· Victor Henri Antoine Penel, "An Investigation of the Change in Position of George Scholarios from Pro-Union of the Western and Eastern Churches to Anti-Union" (διδακτορική διατριβή, Anglia Ruskin University, 2014).

ιταλικές πόλεις φαίνονται να έχουν πάρει τα ηνία, όχι μονάχα στην καλλιέργεια των τεχνών γενικά, αλλά και στην εκμάθηση και ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης «επιστήμης», εκείνης «των λόγων», της ρητορικής, η εμπέδωση της οποίας συνιστά προϋπόθεση για τη διασφάλιση κάθε νοητού πνευματικού πλούτου και κάθε ανώτερης πολιτισμικής επίδοσης.

Οι «λόγοι», γράφει ο Σχολάριος, είναι οι μοναδικοί αληθινοί «πατέρες» όλων των ατομικών αλλά και συλλογικών «αγαθών». Η επιδεξιότητα στην άρθρωση του προφορικού και γραπτού λόγου κρύβεται πίσω από κάθε πτυχή του οργανωμένου κοινωνικού βίου, από τις μορφές δημόσιας διαβούλευσης, τους θεσπισμένους τρόπους κολασμού και επιβράβευσης, την παραγωγή νομοθετικού έργου, την καθιέρωση προτύπων χρηστής συμπεριφοράς, ως τη διαφύλαξη της ειρήνης και την επιτυχή εμπλοκή σε στρατιωτικές αναμετρήσεις. Είναι μέσω των «λόγων» που τα ανθρώπινα όντα μαθαίνουν να συμβιώνουν, να αυτοβελτιώνονται, υπερβαίνοντας τα αναμενόμενα όριά τους, να χαλιναγωγούν τις φυσικές ενορμήσεις τους, και να διαχειρίζονται από κοινού τα προβλήματά τους, να γίνονται όντα πολιτικά⁶²⁷.

Από τους «λόγους» πηγάζουν και όλες οι γνωστές «τέχνες», δίχως τις οποίες δεν θα ήταν εφικτή η συγκρότηση και η αναπαραγωγή των ανθρώπινων «πόλεων», των πολιτικών κοινωνιών, για να ανακαλέσουμε εδώ την αφετηριακή πρόταση του πρώτου βιβλίου των *Πολιτικῶν* του Αριστοτέλη, των ανώτερων και περιεκτικότερων μορφών οργάνωσης της ανθρώπινης συμβίωσης που κατατείνουν στην επίτευξη των υψηλότερων συλλογικών στόχων⁶²⁸. Ακόμα και η εθιμική απόδοση τιμών στο θείο, τόσο ως προς την καταγωγή της όσο και ως προς τη μεταβίβασή της από γενιά σε γενιά, εξαρτάται από τη συνειδητή και έντεχνη χρήση των «λόγων», ενώ και η μελλοντική ευδαιμονία κάθε ανθρώπινου όντος είναι

627. Louis Petit, X. A. Sidéridès, και M. Jugie, έκδ., “[Gennade Scholarios,] Correspondance”, στο: *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Ἀπαντα τὰ εὗρισκόμενα / Oeuvres complètes de Gennade Scholarios publiées pour la première fois*, επιμ., Louis Petit, X. A. Sidéridès, και M. Jugie, 8 τόμ. (Paris: Maison de la Bonne Presse, 1928-1936), 4: 398-503, 403-410, 404 (στ. 26-35, αρ. 11: “À ses élèves”): Ἰδίου τε γὰρ καὶ κοινοῦ παντὸς ἀγαθοῦ λόγοι μόνοι πατέρες· καὶ γὰρ νομοθετοῦσι καὶ τάττουσι καὶ στεφανοῦσι μὲν ἀρετὴν, τιμωροῦνται δὲ πονηρίαν, καὶ τοὺς ἐκάστου τρόπους ὡς οἷόν τε κοσμοῦντες, χρηστὸν ἅπαν τὸ τῆς πόλεως ἀποφαίνουσιν ἦθος, καὶ δικάζουσι καὶ βουλευόνται καὶ πρεσβεύουσιν εὐφυῶς· καὶ φυλάξαι μὲν εἰρήνην καλῶς, χρήσασθαι δὲ ὅπλοις ἐγκαίρως, τούτων ἄντικρὺς ἐστὶν ἔργον· ἐξημεροῦσί τε τοὺς ἀνθρώπους, ἡμερότητι φύσεως ὑπ’ ἐνίων ὀριζομένους, καὶ τοῦθ’ ὃ λέγονται μᾶλλον εἶναι παρασκευάζουσιν, καὶ πολιτικοὺς ποιοῦσιν αὐτοὺς καὶ δόξης μὲν ἐφιεμένους τῶν δὲ τοῦ σώματος κινδύνων ὀλιγοροῦντας, ἡδονῶν δὲ καθάπαξ ἀπέχοντας.

628. William David D. Ross, έκδ., *Aristotelis Politica* (Oxonii: E Typographico Clarendoniano, 1957), 1 [A’: 1: 1252a: στ. 1-6]: Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. αὕτη δ’ ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτική.

αδιανόητη χωρίς αυτήν τη χρήση: όσοι επιζητούν την ευδαιμονία είτε οφείλουν να ξέρουν να χειρίζονται καλά τους «λόγους» είτε οφείλουν να ακολουθούν το παράδειγμα, κατά την εκτύλιξη του βίου τους, εκείνων που επιζήτησαν την ευδαιμονία χειριζόμενοι καλά τους «λόγους»⁶²⁹.

Εκτός από «πατέρες» κάθε κοινού «αγαθού», οι «λόγοι» είναι και οι ίδιοι ένα πολύτιμο κοινό «αγαθό», και θα έπρεπε μάλιστα να αναγνωρίζονται ως εκείνο το κοινό «αγαθό» που δεσπάζει επί, και ηγείται, όλων των ανθρώπινων πραγμάτων. Οι πρώτοι άνθρωποι, εικάζει ο Σχολάριος, στους οποίους οι «λόγοι» είχαν ενσταλαχθεί κατά τρόπο φυσικό, είχαν προβεί σε μια τέτοια ιεράρχηση. Ήταν η προϊούσα διαφθορά της ανθρωπότητας, από την «αμαρτία», που αναίρεσε την πρωτοκαθεδρία την οποία αρχικά είχαν οι «λόγοι» αποκτήσει. Πλέον, πουθενά στον κόσμο, δεν υπάρχουν «πόλεις» όπου οι «λόγοι» προΐστανται. Κάποτε, όμως, δεν επικρατούσε αυτή η ξηρασία και τα καθήκοντα που προσιδιάζουν στην καθημερινή αναπαραγωγή της κοινωνίας, ως ενός συνόλου ανθρώπινων όντων που συμβιώνουν υπό καθιερωμένους κανόνες, επιμερίζονταν στους μύστες των «λόγων», στους «περί λόγων ἔχοντες», από τις γραμμές των οποίων έβγαιναν εκείνοι που ασκούσαν τα δημόσια λειτουργήματα, εκείνοι που εκπαίδευαν τους μελλοντικούς διαχειριστές των κοινών υποθέσεων, καθώς και εκείνοι που αναλάμβαναν να κρίνουν όσους υπέπιπταν σε «αμαρτήματα», όσους παραβίαζαν τα θεσπισμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Οι σημερινοί δικαστές, «ψυχῶν ποιμένες», και διδάσκαλοι, υπογραμμίζει μελαγχολικά ο Σχολάριος, προέρχονται από τις τάξεις εκείνων που γνωρίζουν πώς να μετατρέπουν κυνικά την αμάθεια και την κακοήθεια, η οποία συνοδεύει αναπόφευκτα την πρώτη, σε προσωπικό τους τίτλο τιμής. Στο παρόν, η αμάθεια, που είναι το έρρεισμα κάθε κοινωνικού δεινού, δίνει τον τόνο. Και στο προσκήνιο του δημόσιου βίου, τα σκήπτρα έχουν πια περάσει σε εκείνους των οποίων η ειδημοσύνη έγκειται στην επιτηδειότητα συκοφάντησης και υπονόμησης των διπλανών τους, ενώ οι λιγοστοί εναπομείναντες «νοῦ μετέχοντες καὶ φρένων» στιγματίζονται και απομονώνονται ως ξένα σώματα⁶³⁰.

629. Petit, Sidéridès, και Jugie, “[Scholarios,] Correspondance”, 404 (στ. 35-38)-405 (στ. 1-2) (αρ. 11: “À ses élèves”): Τῶν δέ γε τεχνῶν, ὧν ἄνευ οὐδ’ ἂν συσταίῃ πόλις καὶ σφύζοιτο, τίς ἄγνοεῖ τοὺς λόγους ὄντας πηγὴν; Οὗτοι καὶ τὰς εἰς τὸ θεῖον τιμὰς ἐξευρεῖν τε καὶ φανείσας φυλάττειν δύνανται μόνοι καὶ τῆς μελλούσης εὐδαιμονίας οὐκ ἔστιν εἰ μὴ διὰ λόγων τυχεῖν, ἐπεὶ καὶ τοῖς ἄνευ λόγων ταύτην ἐζητηκόσιν ἴσμεν βίον κειμένους παράδειγμα τοῦς μετὰ λόγων ἐπ’ αὐτὴν ὥρμημένους.

630. *Ibid.*, 405 (στ. 2-20, αρ. 11: “À ses élèves”): Οὕτως οἱ λόγοι κοινὸν ἀγαθόν· ὅθεν αὐτοὺς καὶ τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων ἔδει δεσπάζειν καὶ πάνθ’ ὑπὸ τούτων ἄγεσθαι καὶ κινεῖσθαι· οὕς οἶμαι καὶ τοῖς πρώτοις ἀνθρώποις ἐνυπάρχοντας φυσικῶς τὴν κατὰ πάντων ἀρχὴν αὐτοῖς ἐγχειρίσαι, καὶ φθαρέντων ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας, αὐτίκα πεπαῦσθαι καὶ τὴν ἀξίαν. Καὶ νῦν μὲν οὐκ ἔστιν ὅπου τῆς οἰκουμένης πόλεις ἄγουσι λόγοι, ἀλλ’ ἦν ὅτε καὶ πολὺ βέλτιον ἦγον καὶ τῶν περὶ λόγους ἐχόντων οἱ μὲν ἐν ταῖς πόλεσιν ἔπραττον τὰ κοινά, οἱ

Η κυριαρχία της αμάθειας είναι γενικευμένη, αλλά στην Κωνσταντινούπολη, την οποία άλλοτε κοσμούσαν οι άνθρωποι που καταπιάνονταν με τους «λόγους», και θα έπρεπε, υπό συνθήκες πολιτισμικής ακμής, να θεωρούνται ισάξιοι των στοχαστών που αφιερώνονται στις υψηλότερες εκφάνσεις του ανθρώπινου πνεύματος και των αξιωματούχων που εκλέγονται για να επικεντρώσουν όλη τους την ενέργεια στις δημόσιες υποθέσεις, αυτή η κυριαρχία μοιάζει να είναι περισσότερο συνθλιπτική απ' ό,τι στη Δύση. Κατά τον Σχολάριο, η πόλη που κατά το παρελθόν ήταν «λόγων πόλις», σήμερα έχει μεταβληθεί σε μια πόλη πνευματικά ερειπωμένη, αποψιλωμένη από τον παλιό διανοητικό πλούτο της. Διατηρούνται μεν ακόμα μερικά υλικά λείψανα από ορισμένα άλλα γνωρίσματα της χαμένης πια πολιτισμικής ευρωστίας της, στους βωμούς των «λόγων», όμως, υποκριτικά μονάχα, φαινομενικά και διακηρυκτικά, όχι πραγματικά και ουσιαστικά, αποδίδονται τιμές⁶³¹. Οι κάτοικοι των ιταλικών πόλεων, τουναντίον, που άλλοτε κατατάσσονταν κι αυτοί στη χορεία των «βαρβάρων», μια δεκαετία πριν από την Άλωση μοιάζουν να ακολουθούν μια διαφορετική, πολιτισμικά ανοδική και πολλά υποσχόμενη, τροχιά. Δεν αρκούνται στη διάσωση και μεταβίβαση των κληρονομημένων από το ελληνικό και βυζαντινό παρελθόν «επιστημών» των «λόγων», αλλά χαράσσουν και νέους δρόμους για την προαγωγή αυτών των «επιστημών»⁶³².

Στην Κωνσταντινούπολη, τα βιβλία εκλαμβάνονται ως μια οχληρή πολυτέλεια, και τα γραπτά μνημεία του παρελθόντος ήδη παραδίδονται σε εκείνους που τα χρειάζονται περισσότερο και τα αξιοποιούν σε ενεστώτα χρόνο, ήτοι στους λογίους των ιταλικών πόλεων. Εφεξής κανείς, όποτε θέλει να συμβουλευτεί κείμενα κατάλληλα για υψηλές διανοητικές αναζητήσεις, μάλλον θα πρέπει να προστρέχει σε συλλογές χειρογράφων που

δὲ τοὺς πράζοντας παρεσκεύαζον καὶ τοὺς περὶ ὅτιοις ἡμαρτηκότας ἐξήλεγχον, οὐχ ὥσπερ ἐνταῦθα καὶ δικαστὰς καὶ ψυχῶν ποιμένας καὶ διδασκάλους χειροτονοῦμεν τοὺς τὴν ἀμαθίαν καὶ τὴν τοιαύτην σύνοικον πονηρίαν ὥσπερ ἐπίσημον ἔχοντας καὶ πᾶσα καθέδρα λοιμῶν ἐστὶν ὄντως καὶ κύριοι μὲν ἀπάντων οἱ μὴδὲν πλὴν τοῦ συκοφαντεῖν καὶ τὰ τοῦ πλησίον φθείρειν εἰδότες, εἰ δὲ τινες ὑπελείφθησαν νοῦ μετέχοντες καὶ φρενῶν, οὗτοι πρὸς ἅπαν ἀποπεφυκέναι δοκοῦσιν.

631. *Ibid.*, 405 (στ. 21-31, αρ. 11: “À ses élèves”): Οὕτως οὖν ἐχόντων τῶν λόγων, πολλοῦ τινος δεῖ νομίζειν ἀξίους τοὺς περὶ τούτους ἡσχολημένους, ἅτε τοῖς ἀρίστοις τῶν ἀνθρωπίνων σπουδασμάτων προσέχοντας καὶ τοῖς κοινοῖς ἀγαθοῖς ἐλομένους τὸν πάντα βίον προσαναλίσκειν. Τοῦτο δὲ τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος πάλαι μὲν ταυτηνὴ τὴν ἡμετέραν πόλιν ἐκόσμει καὶ λόγων πόλις ἦν, ὥς νῦν ἐρειπίων. Ἐπεὶ δὲ ὄχρετο φυγὼν αὐτὴν ὁ πλοῦτος ἅπας τῶν ἀγαθῶν, οἷς τὸν πρόσθεν χρόνον ἐκόμα, καὶ τὸ τῶν λόγων καλὸν παραμένειν οὐκ ἠνέσχετο δυστυχοῦση, μᾶλλον δὲ τοῖς μὲν νῦν ἄλλων ἀγαθῶν λειψάνοις ἔτι κοσμεῖται, ἡ δὲ παρὰ τῶν λόγων τιμὴ ἐν μόνῳ τῷ δοκεῖν αὐτῇ κατελείφθη, καὶ δοκοῦσα δὲ ποτε παύσεται, ὑπὸ τοῦ χρόνου τῆς κατασχούσης αὐτὴν ἀμαθίας ἐξελεγχθείσης.

632. *Ibid.*, 405 (στ. 31-33, αρ. 11: “À ses élèves”): Καὶ γένη μὲν Ἰταλῶν ταῖς τῶν λόγων ἐπιστήμαις προσέχουσι, τὰ πρότερον ὑφ’ ἡμῶν ἐν μοίρᾳ τεταγμένα βαρβάρων, μᾶλλον δὲ ταῖς οὖσαις προσεξευρίσκουσιν, [...]

πια βρίσκονται πέραν των βυζαντινών συνόρων. Στους Λατίνους, οι λόγιοι που φαίνονται να «ελληνίζουν», να εμβαθύνουν στην ελληνική γραμματεία και να οικειοποιούνται την ελληνική και βυζαντινή σκέψη, περιβάλλονται με κοινωνικό κύρος. Στο ίδιο το Βυζάντιο, η ελληνική γλώσσα, την οποία ο Σχολάριος αποκαλεί «δική μας γλώσσα», έχει πάψει πια να είναι κατανοητή. Συγκρινόμενοι με τους Έλληνες που ζουν εντός της βυζαντινής επικράτειας, οι Έλληνες που ζουν στις ιταλικές πόλεις υπερέχουν ποιοτικά, ως μέτοχοι της ελληνικής παιδείας. Κι αυτή η ανωτερότητα των τωρινών Λατίνων, και των Ελλήνων που ζουν μαζί τους, μπορεί να διακριβωθεί χωρίς καν να μπουν στο ζύγι και οι επιδόσεις των τωρινών Λατίνων στην «άλλην σοφίαν», που δεν έχουν τίποτα να ζηλέψουν από τις αντίστοιχες επιδόσεις των «παλαιών» Ελλήνων⁶³³.

Εύλογα μπορούμε να σκεφτούμε ότι η «άλλη σοφία», στην οποία αναφέρεται στο σημείο αυτό ο Σχολάριος, χωρίς επιπλέον προσδιορισμούς, συμπίπτει με ό,τι ο Βασίλειος Καισαρείας (329/330-379), στο προτρεπτικό κείμενό του *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων*⁶³⁴, γραμμένο πιθανόν όταν είχε αναλάβει ιερατικές ευθύνες, είτε κατά την περίοδο 365-369, αφότου είχε χειροτονηθεί πρεσβύτερος και ενοριακός

633. *Ibid.*, 405 (στ. 33-38)-406 (στ. 1-3) (αρ. 11: “À ses élèves”): [...] ἡμῖν δὲ ἄχθοις αἱ βίβλοι, μᾶλλον δὲ καὶ ταύτας τοῖς χρῆσθαι δυναμένοις προὐδῶκαμεν, ὥστ’ ἐς μέλλοι μὲν ποτε γενναίων ἄψεσθαι λόγων, καὶ πᾶσιν ἐπιχειρήσειν τοῖς τέως ἡμελημένοις, ἐκ τῆς ὑπερορίου ζητεῖν ἀνάγκη τὰς βίβλους, ἃς δεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῖν ὑπουργήσειν. Καὶ οἱ μὲν τῆς ἡμετέρας φωνῆς φροντίζουσιν, καὶ μεγίστων τιμῶν αὐτοῖς ἀφορμὴ τὸ δόξαι γοῦν ἐλληνίζειν, ἡμεῖς δὲ τῆς ἡμετέρας οὐ συνίεμεν γλώττης, καὶ νῦν ἐν Ἱταλοῖς Ἑλληνες τῶν ἐνταῦθα βελτίους. Ἐὼ δὲ τὴν ἄλλην ἐκείνων σοφίαν, καθ’ ἣν οὐδενὸς τῶν παλαιῶν ἀπολείπονται.

634. Για το κείμενο αυτό ενδεικτικά βλ. Mauritius Geerard, Franciscus Glorie, και Jacques Noret, επιμ., *Clavis patrum graecorum: Qua optima quaeque scriptorum patrum graecorum recensiones a primaevae saeculis usque ad octavum commode recluduntur*, 4 τόμ., 1 τόμ. με ευρετήρια, 1 τόμ. με συμπληρώσεις [S], και 1 τόμ. με προσθήκες [A] (Turnhout: Brepols, 1974-2003), 2: 152 (αρ. 2867) και S: (αρ. 2867)· Κωνσταντῖνος Γ. Μπόνης, *Βασίλειος Καισαρείας ὁ Μέγας (329/30 - † 1 Ἰανουαρίου 379): Βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία (Ἀνάπτυξιν ἐκ τῆς «Β.Ε.Π. τ. 51»)* (Αθήναι, 1975), 96-97· Mario Naldini, “Introduzione”, στο: *Basilio di Cesarea: Discorso ai giovani: Oratio ad adolescentes con la versione latina di Leonardo Bruni*, έκδ. Mario Naldini (Firenze: Nardini Editore / Centro Internazionale del Libro, 1984), 9-77· Paul J. Fedwick, “A Chronology of the Life and Works of Basil of Caesarea”, στο: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic: A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*, επιμ. Paul Jonathan Fedwick, 2 μέρη σε 1 τόμ. (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981), 18-19 (σημ. 100)· Fedwick, “Basil of Caesarea on Education”, στο: *Basilio di Cesarea: La sua età, la sua opera e il basilianesimo in Sicilia: Atti del Congresso Internazionale (Messina 3-6 XII 1979)*, συλλ. ἔργο, 2 τόμ. (Messina: Centro di Studi Umanistici, 1983), 1: 579-600· Ernest L. Fontin, “Christianity and Hellenism in Basil the Great’s Address *Ad Adulescentes*”, στο: *Neoplatonism and Early Christian Thought: Essays in Honour of A. H. Armstrong*, επιμ. H. J. Blumenthal και R. A. Markus (London: Variorum Publications Ltd, 1981), 189-203· Philip Rousseau, *Basil of Caesarea* (Berkeley, CA, Los Angeles, CA, and London, 1994), 48-57· Friederike Bräutigam, “Basileios der Grosse und die heidnische Bildung: Eine Interpretation seiner Schrift *Ad adolescentes*” (διδασκαρική διατριβή, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Philosophischen Fakultät, 2003)· Jennifer Helen Gane, “Fourth Century Christian Education: An Analysis of Basil’s *Ad Adulescentes*” (διδασκαρική διατριβή, Newcastle University, School of Historical Studies, 2012).

ιερέας, είτε κάπου μεταξύ των ετών 370 και 375, αφότου είχε ανέλθει στον επισκοπικό θρόνο της Καισαρείας, ονόμαζε «θύραθεν σοφίαν», το ενάρετο θεωρητικό αιτιακό γνωρίζειν⁶³⁵ που γειώνεται στα «έξωθεν μαθήματα», στις επιστήμες και τις πρακτικές τέχνες των οποίων η εμβέλεια δεν ξεπερνάει τους φραγμούς του παρόντος κόσμου. Οι ιστορικές διαδρομές, οι ερωτηματοθεσίες, οι παραδοχές υποβάθρου, και τα πεδία αντικειμένων των «έξωθεν μαθημάτων» προσιδιάζουν σε εμπειρίες και διαδράσεις που έχουν εκτυλιχθεί ή εκτυλίσσονται έξω από τη «θύρα» της Εκκλησίας. Και το είδος «σοφίας» που αναλογεί σε αυτά μπορεί να γίνει νόμιμο διανοητικό εφόδιο όσων έχουν διαβεί τη θύρα της χριστιανικής κοινότητας, όπως συμβούλευε ο Βασίλειος τους νεαρής ηλικίας θρησκευόμενους αποδέκτες του κειμένου του, μονάχα ως εξωτερικά φυλλώματα μετασκευασμένα ώστε να κοσμούν χωρίς δυσαρμονίες, να περικαλύπτουν καλλωπίζοντας, τον εσωτερικό καρπό της χριστιανικής, γειωμένης στο σωτηριολογικό έργο της Εκκλησίας, αλήθειας⁶³⁶.

Η αντίθεση ανάμεσα στα πεδία γνώσης που οριοθετούνται ως εξωγενή προς την Εκκλησία και εκείνα που αναγνωρίζονται ως προσφυή στην ιστορία και την αποστολή της, ήδη από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα, στους βυζαντινούς λογίους κύκλους, καθώς και στην ίδια τη ρητορική της ανατολικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας, είχε ήδη γίνει πολύ λιγότερο οξεία απ' ό,τι στο παρελθόν. Δεν παρείχαν μόνο ένα καλλωπιστικό περίβλημα στις χριστιανικές παραδόσεις τα «έξωθεν μαθήματα», όσο και αν η γνώσεις που παράγονταν στο εσωτερικό τους εξακολουθούσαν να ταξινομούνται ως «έξωθεν» και «θύραθεν», δύο όροι στους οποίους, παρά τις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις και σχετικοποιήσεις που επιδέχονται σε διαφορετικές ιστορικές περιστάσεις και υπό διαφορετικές συλλογικές στοχεύσεις, απερίφραστα δηλώνεται η αξίωση μιας ριζικής αποκοπής του χριστιανικού φιλοσοφείν, που στο Βυζάντιο συχνά είχε ως κύρια λαβή πρόσδεσής του τις ασκητικές και μυστικιστικές ενοράσεις του χριστιανικού μοναχισμού, από το παγανιστικό ελληνικό φιλοσοφείν, παρά την πανθομολογούμενη οικειοποίηση και μεθερμηνεία πλευρών του τελευταίου από τους χριστιανούς Πατέρες της ύστερης αρχαιότητας και του πρώιμου μεσαίωνα. Η πρόσβαση στη

635. Στις σημασιοδοτήσεις του όρου «σοφία», ήδη στην ελληνική φιλοσοφία της κλασικής περιόδου, αλλά και στη βιβλική γραμματεία, η αξίωση για αιτιακή γνώση, για την κατανόηση των αρχών των πραγμάτων, συναρθρώνεται με την αξίωση για ενάρετο βίο βλ. Michael C. Legaspi, *Wisdom in Classical and Biblical Tradition* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

636. Naldini, *Basilio: Discorso ai giovani*, 88 [III: 2, IV: 1]: Ἦπου καθάπερ φυτοῦ οἰκεία μὲν ἀρετὴ τῷ καρπῷ βρῦειν ὠραῖω, φέρει δέ τινα κόσμον καὶ φύλλα τοῖς κλάδοις περισειόμενα, οὕτω δὴ καὶ ψυχῇ προηγουμένως μὲν καρπὸς ἡ ἀλήθεια, οὐκ ἄχαρί γε μὴν οὐδὲ τὴν θύραθεν σοφίαν περιβεβλησθαι, οἷόν τινα φύλλα σκέπην τε τῷ καρπῷ καὶ ὄψιν οὐκ ἄωρον παρεχόμενα. [...] Ἀλλ' ὅτι μὲν οὐκ ἄχρηστον ψυχᾷς μαθήματα τὰ ἐξωθεν δὴ ταῦτα ἱκανῶς εἴρηται: [...].

«θύραθεν σοφία», κατά τους τελευταίους αιώνες ζωής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, έτεινε πια να αναβιβαστεί και σε δείκτη πολιτισμικής υγείας του ανατολικού ρωμαϊκού χριστιανισμού⁶³⁷.

Και σε αυτήν την «άλλη σοφία», όμως, όπως και στη χρήση της ελληνικής γλώσσας, στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, κατά τον Σχολάριο, οι Λατίνοι έχουν βρεθεί στη θέση του οδηγού. Στη σοφία περί του Θεού, την κατ' εξοχήν σοφία για κάθε συνεπή Χριστιανό, η αντιπαραβολή της Ανατολής προς τη Δύση δεν είναι το ίδιο δυσοίωνη για την Ανατολή. Το γεγονός ότι τωρινοί Λατίνοι, διευκρινίζει λίγες μόνο γραμμές παρακάτω στην επιστολή του ο βυζαντινός λόγιος, υπερτερούν ως προς την «επιστήμη των λόγων», και γι' αυτό είναι άξιοι θαυμασμού, δεν σημαίνει ότι υπερτερούν των «ήμετέρων» και ως προς την αλήθεια των θεολογικών δογμάτων ή ως προς την «ακρίβεια της πίστης». Αυτό που οι βυζαντινοί θεολόγοι μπορούν να αντιτάξουν στους λατίνους ομολόγους τους είναι η μεγαλύτερη προσήλωση στις παραδοσιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Αλλά ακόμα και σε αυτό το πεδίο, δεν τα καταφέρνουν καθόλου καλά στη φιλοσοφική θωράκιση αυτών των πεποιθήσεων με λογικές αποδείξεις και εκλεπτυσμένους συλλογισμούς⁶³⁸.

Για κάθε βυζαντινό λόγιο ή ιερωμένο που δεν αρέσκεται στις ψευδαισθήσεις, η επίγνωση της υστέρησης του Βυζαντίου, σε σχέση με τη χριστιανική Δύση, στην παραγωγή έντεχνου λόγου, και η ανοιχτή παραδοχή των γνωσιολογικών και ηθικών επιπτώσεων αυτής της

637. Ενδεικτικά βλ. Franz Dölger, "Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit", στο: *Byzanz und die europäische Staatenwelt: Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, επιμ. Franz Dölger (Ettal: Buch-Kunstverlag 1953), 197-208· D. M. Nicol, "The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century", στο: *The Church and Academic Learning: papers Read at the Sixth Summer Meeting of the Ecclesiastical History Society*, επιμ. G. J. Cuming (Leiden: E. J. Brill, 1969), 23-57· Στυλιανός Γ. Παπαδόπουλος, *Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικοῦδῃ καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου)* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1970), 34-91· John Meyendorff, "Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", στο: *Art et société à Byzance sous les Paléologues: Actes du Colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, συλλ. ἔργο (Venise: l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Postbyzantines de Venise, 1971), 53-71· Gerhard Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz: Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15. Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung* (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1977), 16-87· Edmund Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)* (Leiden, Boston, MA, and Köln, 2000)· Dimitri Gutas and Niketas Siniossoglou, "Philosophy and "Byzantine Philosophy"", στο: Kaldellis και Siniossoglou, *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, 271-295.

638. Petit, Sidéridès, και Jugie, "[Scholarios,] Correspondance", 406 (στ. 12-19, αρ. 11: "À ses élèves"): Ἀλλ' οὐδὲ, τῆς τῶν λόγων ἐπιστήμης ἐκείνους θαυμάζων, καὶ τῆς ἐν τοῖς δόγμασιν ἀληθείας εὐθὺς ἡγοῦμαι κυρίου, καὶ καθάπερ τῆς ἄλλης σοφίας οὕτω καὶ τῆς περὶ τὴν πίστιν ἀκριβείας ἀποφαίνομαι τοὺς ἡμετέρους ἔλαττον ἔχειν ἐκείνων. Ἡμῖν γὰρ ἄνευ σοφίας ἡστιν οὐκ ἔστιν ἐπὶ τὰς κοινὰς καταφεύγειν δόξας καὶ τοῦτω μόνῳ νικᾶν ὑπ' ἐκείνων ἐγκαλουμένοις καὶ κρατεῖν ὥστ' ἀσφαλῶς ἐχομένοις, δυστυχεῖν δὲ ὅμως ὅτι μὴ καὶ λογικαῖς ἀποδείξεσι καὶ λόγων ἰσχύϊ δυνάμεθα τῇ δόξῃ συνηγορεῖν.

υστέρησης σε κάθε κλάδο του επιστητού, αλλά και σε κάθε κοινωνική δραστηριότητα γενικά, είναι ένα αναγκαίο πρώτο βήμα για την αντιστροφή της τρέχουσας καθοδικής τάσης. Δεν αποτελεί σύμπτωμα μιας κάποιας λατινόφιλης προδιάθεσης, ύποπτης για πιθανές θεολογικές παρεκκλίσεις, όπως μερικοί «συκοφάντες», που τυφλωμένοι από αισθήματα φθόνου δεν διστάζουν να εξαπολύσουν τα εχθρικά τους βέλη σε πρώην συνοδοιπόρους τους, είχαν ήδη κακοπροαίρετα σπεύσει να κατηγορήσουν τον Σχολάριο, με αφορμή το γεγονός ότι είχε επιλέξει να μάθει να χειρίζεται και ο ίδιος καλά τη λατινική γλώσσα και είχε επιδείξει έντονο ενδιαφέρον για την τοτινή λατινική γραμματεία, αξιοποιώντας λατινικά έργα ως βασικές πηγές για τη συγγραφή των δικών του υπομνημάτων στα γραπτά του Αριστοτέλη, και μεταφράζοντας στα ελληνικά, επίσης, ή αποδίδοντας σε συντετμημένη μορφή, και ορισμένα φιλοσοφικά και θεολογικά έργα του Thomas Aquinas, όπως η πραγματεία *De ente et essentia* («Περί του είναι και της ουσίας», 1254-1256)⁶³⁹ και τα μνημειώδη πονήματα *Summa contra gentiles* («Κορυφή ενάντια στους εθνικούς», 1258-1264)⁶⁴⁰ και *Summa theologiae* («Κορυφή της θεολογίας», 1266-1273)⁶⁴¹. Η επίγνωση,

639. Για το έργο αυτό βλ. Martin Grabmann, *Die Werke des hl. Thomas von Aquin: Eine literarhistorische Untersuchung und Einführung* [1920], 3η έκδ. (Münster West.: Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1949), 342-343 (αφ. 28)· Marie-Dominique Chenu, *Introduction à l'étude de saint Thomas d'Aquin* (Montréal: Institut d'Études Médiévales· Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1950), 280-283.

640. Βλ. Grabmann, *Die Werke des hl. Thomas*, 290-294 (αφ. 2)· Chenu, *Introduction à l'étude*, 225-235.

641. Βλ. Grabmann, *Die Werke des hl. Thomas*, 294-301 (αφ. 3)· Chenu, *Introduction à l'étude*, 255-276· Jean-Pierre Torrell, *La «Somme de théologie» de saint Thomas d'Aquin* (Paris: Cerf, 1998)· Philip McCosker και Denys Turner, επιμ., *The Cambridge Companion to the "Summa Theologiae"* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016). Για τις λατινικές επιδράσεις, και ιδίως την επίδραση του έργου του Thomas Aquinas, στον Σχολάριο, και το ενδιαφέρον του για την ύστερη μεσαιωνική λατινική γραμματεία, υπάρχει πλέον μια εκτενής βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά: Στυλιανός Γ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων: Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς θεολογίας* (Ἀθήναι: Φιλεκαπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, 1967), 150-155· Gerhard Podskalsky, "Der Rezeption der thomistischen Theologie bei Gennadios II Scholarios", *Theologie und Philosophie* 49 (1974): 305-323· Sten Ebbesen και Jan Pinborg, "Gennadios and Western Scholasticism: Radulphus Brito's *Ars vetus* in Greek Translation", *Classica et Mediaevalia* 33 (1981-1982): 263-324· Hugh Christopher Barbour, *The Byzantine Thomism of Gennadios Scholarios: And His Translation of the Commentary of Armandus de Bellovisu on the 'De Ente ed Essentia' of Thomas Aquinas* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana / Pontificia Accademia di S. Tommaso e di Religione Cattolica, 1993)· John A. Demetracopoulos, "Georgios Gennadios II Scholarios' *Florilegium Thomisticum*: His Early Abridgement of Various Chapters and *Quaestiones* of Thomas Aquinas' *Summae* and his Anti-Plethonism", *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 69 (2002): 117-171· Demetracopoulos, "Georgios Gennadios II Scholarios' *Florilegium Thomisticum* II (*De fato*) and Its Anti-Plethonic Tenor", *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 74 (2007): 301-376· Demetracopoulos, "Scholarios' *On Almsgiving*, or How to Convert a Scholastic "Quaestio" into a Sermon", στο: *Never the Twain Shall Meet? Latins and Greeks Learning from Each Other in Byzantium*, επιμ. Denis Searby (Berlin and Boston, MA: De Gruyter, 2017), 129-178· Demetracopoulos, "George Scholarios' Abridgement of the *Parva naturalia*: Its Place in His Oeuvre and in the History of Byzantine Aristotelianism", στο: *The Parva naturalia in Greek, Arabic and Latin Aristotelianism: Supplementing the Science of the Soul*, επιμ. Börje Bydén και Filip

αντίθετα, της συγκυριακής ανωτερότητας των Λατίνων είναι ένα καλό σημείο επανεκκίνησης, προκειμένου στο μέλλον οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης να καταφέρουν να ανακτήσουν το πολιτισμικό προβάδισμα που είχαν κατά το παρελθόν και να γίνουν και πάλι εκείνοι διδάσκαλοι των Λατίνων, οι οποίοι στο παρόν δικαιολογημένα μπορούν να υπερηφανεύονται ότι χάρη στη δική τους τωρινή φιλομάθεια και διανοητική σύνεση είναι πλέον εκείνοι, όχι οι τωρινοί Χριστιανοί της Ανατολής, οι νόμιμοι κληρονόμοι της παρελθούσας πολιτισμικής δόξας του Βυζαντίου⁶⁴².

Ο Σχολάριος, την ίδια περίοδο, ή ίσως και μερικά χρόνια πριν από τις συνεδρίες ανάμεσα στις αντιπροσωπείες της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας στη Φερράρα και τη Φλωρεντία το 1438-1439, συνέταξε και ένα δεύτερο κείμενο, σωζόμενο σήμερα σε έναν αυτόγραφο κώδικα, χωρίς να φέρει κάποιον ιδιαίτερο τίτλο και χωρίς να είναι βέβαιο ότι τελικά διακινήθηκε και σε άλλους αναγνώστες, βγαίνοντας από το προσωπικό του αρχείο. Στο κείμενο αυτό, που οι εκδότες των απάντων του Σχολαρίου έχουν τιτλοφορήσει “Discours justificatif de Scholarios accusé de latinisme” («Απολογητικός λόγος του κατηγορούμενου για λατινοφιλία Σχολαρίου»)⁶⁴³, ο βυζαντινός λόγιος, και αργότερα

Radovic (Cham: Springer, 2018), 233-315· Katerina Ierodiakonou, “The Western Influence on Late Byzantine Commentaries”, στο: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, επιμ. Martin Hinterberger και Chris Schabel (Leuven, Paris, and Walpole, MA: Peeters, 2011), 373-383· Marcus Plested, *Orthodox Readings of Aquinas* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 127-134· Irini Balcoyiannopoulou, “New Evidence on the Manuscript Tradition and on the Latin and Greek Background to George Scholarios’ *In “De Interpretatione”*”, στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 93-114· Ειρήνη Μπαλκογιαννοπούλου, «Το διδακτικό εγχειρίδιο του Γεωργίου Σχολαρίου: Δομή, πηγές και καινοτομίες» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2018)· Pantelis Golitsis, “ἐσέντζια, ὄντοτης, οὐσία: George Scholarios’ Philosophical Understanding of Thomas Aquinas’ *De ente et essentia* and His Use of Armandus de Bellovisu’s Commentary”, στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 179-196· Christian W. Kappes, “Gregorios Palamas’ Reception of Augustine’s Doctrine of the Original Sin and Nicholas Kabasilas’ Rejection of Aquinas’ Maculism as the Background to Scholarios’ Immaculism”, στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 207-258· Matthew C. Briel, “A Palamite Thomist? Gennadios Scholarios and the Reception of Thomas Aquinas in Byzantium”, *St Vladimir’s Theological Quarterly* 62 (2018): 267-285· John Monfasani, “George Gennadius II Scholarios and the West: Comments on Demetracopoulos’ “George Scholarios’ Abridgement of the *Parva naturalia*”, στο: Bydén και Radovic, *The Parva naturalia*, 317-323.

642. Petit, Sidéridès, και Jugie, “[Scholarios,] Correspondance”, 406 (στ. 3-11, αρ. 11: “À ses élèves”): Ἐρῶ γὰρ τὰ ληθῆ κἄν μυριάκις λατινίζειν με φῶσιν οἱ συκοφάνται, οἷ, τὸ μῖσος ἄλλως οὐκ ἔχοντες καὶ τὸν φθόνον ἐκπλήσαι, ἐπὶ τὰς διαβολὰς καταφεύγουσι, καὶ δυσμενεῖς ἡγοῦνται τὸ φίλον, καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκπολεμοῦσι τοὺς ἐπὶ καιροῦ συμμαχήσαντας. Ἐπαινεῖν γὰρ οὐδ’ αὐτὸς ἐθέλω Λατίνους, ἀλλ’ ἡβουλόμην μὲν τὴν ἐπὶ ταῖς ἀμείνοσι δόξαν τοῖς ἑμοῖς ὑπάρχειν πολίταις, καὶ διδασκάλους εἶναι Λατίνων τοὺς παρ’ ἡμῖν ὥσπερ δήπου καὶ πρότερον. ἐπεὶ δὲ τὸ πρᾶγμα ἀντέστραπται, καὶ καθάπερ τῆς ἐπιμελείας οὕτω δὴ καὶ τῆς δόξης ἡμῶν ῥεγχόντων ἐκληρονόμησαν, ἀδικεῖν ἡγήσομαι τὴν ἀλήθειαν μὴ τοὺς ἄνδρας ἀξιῶν τῶν προσηκόντων ἐπαίνων.

643. Petit, Sidéridès, και Jugie, επιμ., “Discours justificatif de Scholarios accusé de latinisme”, στο: Petit, Sidéridès, και Jugie, *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Ἀπαντα*, 1: 376-389.

ανθρῶπινος Πατριάρχης, ἀπαντᾷ σε ὅσους τον κατηγοροῦσαν γιὰ λατινοφιλία, καὶ γιὰ πιθανές δογματικές λοξοδρομήσεις, ἐξ αἰτίας τῆς ἐνασχόλησής του μετὰ τὴν λατινική φιλοσοφική καὶ θεολογική γραμματεία⁶⁴⁴. Καὶ ἐκεῖ, ἐπαναλαμβάνει ὁρισμένες ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις ποὺ ἤδη εἶδαμε νὰ καταγράφονται στὴν ἐπιστολή του «τοῖς ὁμιληταῖς», αὐτὴν τὴν φορὰ ἐστιάζοντας περισσότερο στὸ ζήτημα τῆς γλωσσομάθειας. Δὲν εἶναι ἄτοπο, διερωτᾶται καὶ στὸν ἀτίτλο ἀπολογητικό του λόγου, ἡ ἐκμάθηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, στους Ἰταλούς, νὰ ἐπιφέρει ἐπαίνους καὶ υλικές ανταμοιβές, ἀντὶ νὰ προσελκύει, βάσει μιᾶς βεβιασμένης ἐξίσωσης τῆς μορφῆς μετὰ τὸ περιεχόμενο, τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας μετὰ τὴν ἐλληνική, δηλαδὴ παγανιστική, σκέψη, τὰ καχύποπτα βλέμματα ὧν ἐπαγρυπνοῦν γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας, ἐνῶ ἡ ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς γλώσσας, στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ πυροδοτῇ πικρόχολους συνειρμούς περὶ ἐπιρρέπειας στὶς θεολογικές πλάνες τῶν Λατίνων⁶⁴⁵;

Ἡ γλωσσική καὶ διανοητική ἐνδεὴς τῶν τωρινῶν Χριστιανῶν τῆς Ανατολῆς τοὺς καθιστᾷ «Ἕλληνες» μόνον κατὰ τὸ ὄνομα, καὶ ἀκόμα καὶ ὅσοι, ἀνάμεσα στους Λατίνους, πλέον ἀποδοκιμᾶζονται ὡς «αγροῖκοι», ὡς φτωχότεροι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς διανοητικῆς τους σκευῆς, μοιάζουν «σοφότεροι» ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταντινούπολης ποὺ υποδύονται τοὺς καταξιωμένους λογίους. Μετὰ ελάχιστες ἐξαιρέσεις, δύο, τὸ πολὺ τρεῖς περιπτώσεις, γράφει ὁ Σχολάριος, οἱ τωρινοὶ βυζαντινοὶ λόγιοι δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν, οὔτε στὴν πραγματικότητα εἶναι, «γραμματιστές», εἰδήμονες στὸν ἐντεχνο λόγο. Ἐνῶ οἱ Λατίνοι συνάδελφοί τους μελετοῦν τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, καὶ προσφέρουν σε αὐτὰ τὰ ἔργα μιᾶς ἀναπάντεχης ἀνανεωτικῆς πνοῆς, ἀν καὶ δὲν εἶναι οἱ ἴδιοι γηγενεῖς στὴν ἐπικράτεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐπὶ βυζαντινῷ ἐδάφους ἡ φωνὴ τοῦ Πλάτωνα καὶ ἐκείνη τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν καταδικαστεῖ σε μιᾶς ἀκούσια, καὶ ἐξίσου ἀναπάντεχη, σίγαση, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν αὐτιά ἐκπαιδευμένα ὥστε νὰ υποδέχονται σωστά τὰ ἐκφερόμενα μηνύματά τους. Ὅπως συμβαίνει μετὰ ἕνα θησαυρὸ ἢ μιᾶς πηγῆς καθαροῦ πόσιμου νεροῦ ποὺ ἐρχεται στὸ φῶς ἀπὸ τὴν σκαπάνη ἐνός ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος δὲν

644. Ἡ Blanchet (*Georges-Gennadios Scholarios*, 483, 490-493) χρονολογεῖ τὸν «Ἀπολογητικό λόγον» στὴν ἴδια περίοδο μετὰ τὴν ἐπιστολή «τοῖς ὁμιληταῖς», γύρω στὸ 1440-1441. Πιο πρόσφατα, ὁ Michael Angold (*“The Autobiographies of the Patriarch Gennadios II Scholarios”*, στὸ: *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, ἐπιμ. Teresa Shawcross καὶ Ida Toth (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 70-71) υποστήριξε τὴν θέση ὅτι ὁ «ἀπολογητικός λόγος» κάλλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἔχει γραφῇ νωρίτερα. Ὁ Ζήσης (*Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*, 420-421) ἀμφισβητεῖ τὴν γνησιότητα ἀμφοτέρων αὐτῶν τῶν κειμένων.

645. Petit, Sidéridès, καὶ Jugie, “Discours justificatif de Scholarios”, 382 (στ. 31-35): Πῶς οὖν οὐκ ἄτοπον παρ’ Ἰταλοῖς μὲν μηδὲν εἶναι δεινὸν εἰ μὴ καὶ μᾶλλον ἐπαινῶν καὶ ἀμοιβῆς ἄξιον, ὅτι τῆς ἐλληνικῆς ἔδοξε μετέχειν φωνῆς, μηδὲ νομίζεσθαι τοῦτον, ὥσπερ τῆς γλώττης, οὕτω καὶ τῶν δογμάτων ἡμῶν βούλεσθαι κοινωνεῖν, ἐν ἡμῶν δὲ καὶ μάλα κακονοῦστατον ὑπελήφθαι τὸν καὶ ὅπως οὖν τῆς ἐκείνων συνιέντα φωνῆς;

γνωρίζει πώς να αξιοποιήσει κατά τον καλύτερο τρόπο, και όχι μόνο για να απολαύσει μια πρόσκαιρη ευφημία, τα ευρήματά του, έτσι και η πλατωνική και η αριστοτελική φιλοσοφία, για τους τωρινούς βυζαντινούς λογίους, είναι πόροι διαθέσιμοι μεν, αλλά ταυτόχρονα εντελώς ανεκμετάλλευτοι⁶⁴⁶.

Δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε και στα δύο αυτά κείμενα του Σχολάριου τη στενή συσχέτιση του λόγου ως επιτέλεσης ομιλιακών ενεργημάτων με τον λόγο ως επιτέλεση συλλογιστικών πράξεων και έκπτυξη αιτιακών εξηγήσεων. Η υστέρηση στις «επιστήμες των λόγων» φαίνεται να έχει ως απαράκαμπτη επίπτωσή της την υστέρηση στην παραγωγή αιτιακής γνώσης, τόσο στη «θύραθεν» σοφία όσο και στη στήριξη της χριστιανικής πίστης με ισχυρά λογικά επιχειρήματα, αν και ο ίδιος ο Σχολάριος, τηρώντας μια στάση κατάφωρα ασυνεπή, διατείνεται, απολογούμενος έναντι των ομόδοξων κατηγορών του, πως η γλώσσα και η σκέψη των παγανιστών Ελλήνων, όπως και η γλώσσα και η σκέψη των αιρετικών χριστιανών Λατίνων, πρέπει να αντιμετωπίζονται ως πεδία μελέτης που αυτονόητα, ή έστω χωρίς ανησυχητικές τριβές, μπορούν να αποσχισθούν το ένα από το άλλο. Στην επιστολή του «τοις ὁμιληταῖς», επιπλέον, όπως θυμόμαστε, σημειώνει ότι οι «λόγοι» αρχικά είχαν, κατά τρόπο φυσικό, παραχωρηθεί από τον Θεό στα ανθρώπινα όντα, ως ένα κεφαλαιώδες κοινό «αγαθό», ως το «αγαθό» που επιτρέπει την ανθρώπινη συμβίωση σε οργανωμένες κοινωνίες, καθώς και την πραγματοποίηση των υψηλότερων ανθρώπινων σκοπών, ως το «αγαθό» που οφείλει να δεσπόζει επί όλων των υπόλοιπων ανθρώπινων «αγαθών», του οποίου, όμως, η βαρύτητα αργότερα μειώθηκε, και στην πορεία του χρόνου λησμονήθηκε, λόγω της ηθικής κατάπτωσης της ανθρωπότητας.

Οι δύο αυτές θέσεις, περί των «λόγων» με τους οποίους τα πρώτα ανθρώπινα όντα είχαν προικιστεί, εν είδει μιας εσωτερικής φυσικής ικανότητας έκφρασης, δραστηριοποίησης, και κατανόησης, και περί της διανοητικής παρακμής ως αποτέλεσμα της ηθικής παρακμής, αλλά και ως μέσο ανακύκλωσης της τελευταίας, μας φέρνουν στον νου κάποια από τα ζητήματα που έχουμε ήδη θέσει υπό συζήτηση στα προηγούμενα κεφάλαια. Οι «λόγοι» του Σχολάριου που είχαν κατά τρόπο φυσικό ενσταλαχθεί στα πρώτα ανθρώπινα όντα συνηχούν με τους

646. *Ibid.*, 386 (στ. 29-34)-387 (στ. 1-6): Οὕτω πολλοῦ δέουσιν ἐκεῖνοι ταῦτα τῶν παρὰ σφίσι κατηγορεῖν, ἃ τῶν ἡμετέρων ἡμεῖς δι' ἃ τοὺς μὲν παρ' ἐκείνοις ἀγροίκους σοφωτέρους ἔστιν ὄρᾶν τῶν τῆδε σπουδαίων, τοὺς δὲ παρ' ἡμῖν Ἑλληνας ὄνομα μόνον ὄντας καὶ πλὴν δυοῖν τινῶν ἢ τριῶν τοὺς ἄλλους οὐδὲ γραμματιστὰς εἶναι τε καὶ λέγεσθαι δυναμένους· καὶ παρ' ἐκείνοις μὲν Ἀριστοτέλης καὶ Πλάτων μαθητιῶσι καὶ χαίρουσιν ὑπὸ τῶν μαθητῶν παρευδοκίμουμένοι, καὶ ταῦτ' ἐπὶ λυδὲς ὄντες καὶ παρ' οἷν οὐδ' ἂν γενέσθαι ποτὲ προσεδόκησαν, παρ' ἡμῖν δ' ἄχθος ἐτόσιον κεῖνται καὶ σιγὴν σιγῶσιν ἀκούσιον, οὐκ ἔχοντες ὅτῳ καὶ ἀκουσθεῖεν, καθάπερ θησαυρός τις ἢ πηγὴ διειδής τε καὶ πότιμος τοῦ ἀνορύξαντος ἀποροῦντα καὶ χρησομένου πρὸς δόξαν, καὶ ταῦτα παρ' οἷς οὐκ ἂν ποτὲ σιγήσειν ἢ κεκρύψεσθαι προσεδόκησαν· [...].

rationes naturales του Urso του Σαλέρνο, για τους οποίους μιλήσαμε στο 3^ο κεφάλαιο. Στον Σχολάριο, όμως, η στενή συσχέτιση μεταξύ γλώσσας και γνώσης δεν οδηγεί σε τολμηρά θεωρητικά διαβήματα. Παρέχει το κίνητρο πίσω από την απόφασή του να ιδρύσει, κατά τις αρχές ή κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1430, μια σχολή γραμματικής, ρητορικής, και φιλοσοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Βησσαρίων, στη δική του επιστολή περί της συγκυριακής πολιτισμικής ανωτερότητας των Λατίνων, είχε να εισηγηθεί στον Δεσπότη του Μοριά ένα κάπως πιο δραστικό αντίδοτο στη διανοητική παρακμή του Βυζαντίου.

4.2. Το ελληνικό παρελθόν και η κρίση της βυζαντινής ταυτότητας.

Αυτό που ο Βησσαρίων προτείνει στον Κωνσταντίνο, ως ένα άμεσο θεραπευτικό μέτρο για να ανακτηθεί από το «γένος» η χαμένη «σοφία» των προπατόρων του, είναι η οργανωμένη μετάβαση ορισμένων Ελλήνων, από το πλήθος των οξύνων και φερέλπιδων νέων του «γένους», στις ιταλικές πόλεις, για να εκπαιδευτούν από τους Λατίνους, οι οποίοι νέμονται τεχνικές και διανοητικές δεξιότητες ελληνικών καταβολών, και μπορούν να μεταβιβάσουν στους τωρινούς Έλληνες ό,τι έχει μεταβιβαστεί στους ίδιους από τους παλαιότερους Έλληνες. Επιστρέφοντας στα πατρώα εδάφη, οι επίλεκτοι νέοι που θα έχουν θητεύσει πλάι στους λατίνους διδασκάλους θα γίνουν με τη σειρά τους διδάσκαλοι ακόμα περισσότερων νέων Ελλήνων, και από τον πολλαπλασιαστικό αντίκτυπο αυτής της μεταβίβασης γνώσεων, οι νυν διδασκόμενοι Έλληνες δεν θα αργήσουν να ξεπεράσουν τους διδάσκοντες Λατίνους⁶⁴⁷. Δεν θα ήταν, για τους Έλληνες, υποτιμητική, προσθέτει εδώ ο Βησσαρίων, μια τέτοια προσφυγή στη βοήθεια της λατινικής Δύσης. Αν οι Λατίνοι, από ένα αίσθημα υπερηφάνειας, είχαν αρνηθεί να γίνουν μαθητές των Ελλήνων δεν θα είχαν ποτέ κατορθώσει να προοδεύουν τόσο ώστε να αναδειχθούν στους σύγχρονους αγωγούς της «σοφίας», του τεχνικού και επιστημονικού γνωρίζειν. Οι τωρινοί έλληνες μαθητές των

647. Λάμπρος, «Βησσαρίων Κωνσταντίνῳ Δεσπότη», 42 (στ. 16-29): Μικροῖς πόνοις, οὐ πολλοῖς ἀναλώμασιν ἀπολωλὼτας ἀνακαλέσῃ τοὺς λόγους, τὴν σοφίαν ἐπανασώσῃ τῷ γένει· μεγάλης γὰρ εὐφυνίας, ὀξείας εἰσὶν ἔτι καὶ νῦν διανοίας οἱ ἡμέτεροι νέοι, ὥστε, εἰ κατὰ τρόπον διδάσκοντο, μεγάλη ἐλπίς αὐτοὺς ἐν βραχεῖ ἐπιδώσειν εἰς μέγα σοφίας· διδάσκοντο δ' ἂν ὡς δεῖ, εἰ τοὺς τε παρὰ Λατίνοις τὴν ἡμετέραν δεδιδαγμένους διδασκάλους τις αὐτοῖς ἐπιστήσειεν, εἰσὶ δ' οὗτοι πολλοὶ τε καὶ καλοὶ νεανῖαι, ἄλλους τε ἐπίτηδες εἰς Ἰταλίαν πέμψας διδάξαιτο, εἴτα, ἐπανελθόντων εἰς τὴν πατρίδα, δι' αὐτῶν καὶ τοὺς παιδεύσειεν. Παρὰ γὰρ Λατίνων τὴν ποτέ, φεῦ, ἡμετέραν παραλαβόντες σοφίαν ἢ καὶ ληψόμενοι καὶ οὕτω παραλαβόντες ὡς αὐτοὶ ποτε οἱ ἡμέτεροι αὐτὴν παρεδίδουν, ἱκανοὶ εἰσι καὶ ἄλλους διδάξαι καὶ ὁμοίους ἀποτελέσαι, ὥστ' οὐκ ἐν πολλῷ τοὺς παραδόντας νικῆσαι.

Λατίνων, εξάλλου, δεν θα αποκομίσουν από τη μετάβασή τους στη Δύση «ξένα» αγαθά. Θα ανακτήσουν δικά τους αγαθά που έχουν προσωρινά απολεσθεί. Και οι Λατίνοι «οφείλουν» να αποδώσουν πίσω στους Έλληνες αυτά που κάποτε πήραν, χωρίς να τα έχουν οι ίδιοι δημιουργήσει⁶⁴⁸.

Πολλά είναι τα σημεία που εδώ θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε. Τι θα μπορούσε να σημαίνει, π.χ., η επίκληση του «γένους των Ελλήνων», μια δεκαετία μόλις πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την οριστική κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, από έναν λόγιο που ήδη τότε είχε εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη για να ζήσει μόνιμα στη Ρώμη, και σε μια επιστολή απευθυνόμενη στον ηγεμόνα μιας ημιαυτόνομης περιοχής εντός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας; Η «ελληνικότητα» στην οποία αναφέρεται ο Βησσαρίων μοιάζει, από κάποιες απόψεις, να προαναγγέλλει την ελληνικότητα του νεωτερικού ελληνικού εθνικισμού. Το «γένος των Ελλήνων» σημασιοδοτείται ως μια πολιτισμική κοινότητα που δεν έχει ως κύριο γνώρισμά της τη συμμετοχή σε ένα ιδιαίτερο είδος, κοσμικής ή θρησκευτικής, πνευματικότητας. Οι κάτοικοι του Δεσποτάτου του Μυστρά, ο ηγεμόνας των οποίων παροτρύνεται να αναλάβει πρωτοβουλίες πολιτισμικής ανανέωσης, δεν προσδιορίζονται πια, στο κείμενο του πρώην βυζαντινού μοναχού, νυν καθολικού Καρδινάλιου, και μελλοντικού καθολικού επίσκοπου της Sabina και του Tuscolo (από το 1449), αλλά και καθολικού Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης (από το 1463), ως Χριστιανοί της Ανατολής, ως μέλη μιας θρησκευτικής διοικητικής δομής, μιας εκκλησίας που έχει οργανωτικά διαχωριστεί από τον δυτικό χριστιανισμό.

Ούτε αποκαλούνται «Έλληνες» επειδή ήδη μετέχουν στην ελληνική πνευματικότητα: η πολιτισμική συνέχεια με την Ελλάδα του Αριστοτέλη ή του Πλάτωνα έχει διακοπεί και αυτό ακριβώς το ρήγμα είναι που πρέπει να κλείσει. Οι φερέλπιδες νέοι, επίσης, που ο Κωνσταντίνος καλείται να στείλει στις ιταλικές πόλεις δεν φαίνεται να έχουν ως κοινό στοιχείο την πολιτική ταυτότητα του «Ρωμαίου», του υπηκόου του βυζαντινού αυτοκράτορα. Μοιράζονται κάποιες κοινές φυσικές προδιαθέσεις, ίδιες με εκείνες των αρχαίων Ελλήνων, και κάποια κοινά νήματα, πολιτισμικά όσο και βιολογικά (αφού, όπως διαβάζουμε, πρόκειται για ένα κοινό «γένος»), που τους συνδέουν με τους αρχαίους Έλληνες. Και είναι κυρίως αυτές οι φυσικές προδιαθέσεις και αυτά τα καταγωγικά νήματα που δικαιολογούν την ονομασία «Έλληνες», και καθιστούν τους υπηκόους του

648. *Ibid.* (στ. 29-34): Οὐ δεῖ δ' αἰσχύνῃ τὴν τοῦ καλοῦ τούτου θήραν ἀπολιπεῖν, ἐπεὶ εἰ καὶ Λατῖνοι ἤσχυνθησαν παρ' Ἑλλήνων ἃ μὴ αὐτοὶ εἶχον παραλαβεῖν, οὐκ ἂν εἰς τόδε σοφίας προήχθησαν. Ἡμεῖς δὲ οὐδὲ ἀλλότριόν τι ληψόμεθα, ἀλλὰ τὰ αὐτῶν παρὰ τῶν ὀφειλόντων ἀποληψόμεθα· ὀφείλουσι γὰρ ὄντως τοῦ ἀπαιτοῦντος ἀποδοῦναι ἢ μὴ ἀπέλαβον, ἀλλὰ ἔλαβον.

Κωνσταντίνου νόμιμους δικαιούχους μιας προπατορικής κληρονομιάς την οποία, προς το παρόν, ιδιοποιούνται οι Λατίνοι, απολαμβάνοντας και τα αντίστοιχα πολιτικά πλεονεκτήματα.

Η ιδέα ότι οι ελληνόφωνοι υπήκοοι της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή, μετά το 1453, οι «Ρωμαίοι», όπως οι ίδιοι οι ελληνόφωνοι κάτοικοι της βυζαντινής επικράτειας αυτοαποκαλούνταν, που δεν διέθεταν πια ένα σταθερό σημείο αναφοράς στον χάρτη για να αρθρώσουν μια διακριτή πολιτισμική ταυτότητα, αφού η «Ρώμη» τους, η Κωνσταντινούπολη, τελούσε υπό οθωμανική κυριαρχία, διατηρούν, ή οφείλουν να διεκδικήσουν, μια σχέση συνέχειας προς τους αρχαίους Έλληνες είχε ήδη αρχίσει, την εποχή όπου ο Βησσαρίων συνέτασσε την επιστολή του προς τον Δεσπότη του Μυστρά, αλλά και κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, να έχει απήχηση σε αρκετούς σημαίνοντες βυζαντινούς λογίους. Ο λόγιος κωδικογράφος Μιχαήλ Αποστόλης (1420/1422-1478)⁶⁴⁹, για να μνημονεύσουμε ένα αρκετά εύγλωττο παράδειγμα, στον *Λόγο* του *πρὸς τοὺς διῆσχυρισμένους τῶν Ἀνατολικῶν εἶναι τοὺς Ἑσπερίους κρείττους τὰ ἐς πᾶσαν φιλοσοφίαν καὶ δῆθεν κάλλιστα εἰπόντας περὶ τοῦ τρόπου τῆς πρώτης γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*, τον οποίο συνέθεσε μάλλον κατά τη δεκαετία του 1460⁶⁵⁰, θα είναι πολύ σαφής ως προς τη σχέση της πολιτισμικής κοινότητας στην οποία εντάσσει τον εαυτό του με την ελληνική αρχαιότητα: «νῦν ἡμεῖς ἐσμεν τὰ λείψανα τῶν Ἑλλήνων, ὁμολογῶ»⁶⁵¹.

Η παραδοχή αυτή, όμως, οδηγεί τον Αποστόλη σε ένα συμπέρασμα κάπως διαφορετικό από εκείνο στο οποίο είχε καταλήξει ο Βησσαρίων, στην επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, συνεκτιμώντας στη δική του συλλογιστική, ως μια κρίσιμη αρχική συνθήκη, την πνευματική ένδεια των νεώτερων «Ελλήνων». Οι κοινωνοί της δυτικής

649. Για τον βίο και το έργο του Αποστόλη βλ. Δημήτριος Σ. Γεωργακόπουλος, «Ο βίος και τὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου Μιχαήλ Αποστόλη (1420/22-1478): Συμβολή στη μελέτη τῆς γραμματείας καὶ τῆς παιδείας τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2009)· Alexander Riehle, “Fremdsprachendidaktik zwischen Ost und West: Michaelos Apostoles und der Griechischunterricht im Quattrocento”, στο: *Byzanz in Europa: Europas östliches Erbe: Akten des Kolloquiums ‚Byzanz in Europa‘ vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald*, επιμ. Michael Altrip (Turnhout: Brepols, 2011), 25-49· Rudolf Stefec, “Einleitung”, στο: *Die Briefe des Michael Apostoles*, επιμ. Rudolf Stefec (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2013), 5-20· Stefec, “Zu Handschriften aus dem Umkreis des Michael Apostoles in Beständen der Österreichischen Nationalbibliothek”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 63 (2013): 221-236.

650. Για τον *Λόγο* αυτόν του Αποστόλη βλ. Γεωργακόπουλος, «Ο βίος και τὸ ἔργο τοῦ Ἀποστόλη», 180-187.

651. Βασίλειος Λαοῦρδας, «Μιχαήλ Αποστόλη Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949): 243 (στ. 24-25).

πνευματικότητας, οι «Εσπέριοι», όσο κι αν εντρυφούν στην ελληνική φιλοσοφία, δεν θα μπορέσουν ποτέ να γίνουν τόσο καλοί χειριστές της ώστε να τη μεταλαμπαδεύσουν σωστά στους αληθινούς κληρονόμους της. Και κατά το παρελθόν αλλά και τώρα, γράφει ο Αποστόλης, στην Ιταλία θα βρει κανείς πολλούς έλληνες διδασκάλους να μεταδίδουν στους «Εσπερίους» τα διανοητικά επιτεύγματα των «Ρωμαίων», δηλαδή, των Βυζαντινών. Μάταια θα έψαχνε κανείς, όμως, να βρει στην Ελλάδα κάποιον «εσπέριο» διδάσκαλο να μεταδίδει στους Έλληνες τον «ελληνικό λόγο»⁶⁵². Δεν έπεται από αυτήν την αντιδιαστολή ότι οι «Έλληνες» δεν θα έπρεπε ποτέ να καταδεχτούν να γίνουν μαθητές των «Εσπερίων». Έπεται ότι οι «Εσπέριοι» δεν θα έπρεπε ποτέ να θεωρηθούν ως οι πλέον αξιόπιστοι οδηγοί των «Ελλήνων» για την ανάκτηση της αρχαίας ελληνικής πνευματικότητας.

Στη βυζαντινή θεολογική και εκκλησιαστική γραμματεία, ο όρος *Έλλην* είχε, κατά βάση, αρνητική χροιά, παραπέμποντας προ πάντων στους «εθνικούς», τους λάτρεις των ειδώλων της ελληνικής παγανιστικής αρχαιότητας. Ακόμα και κατά τον 9^ο και τον 10^ο αιώνα, η ενασχόληση με τις ελληνικές τέχνες και επιστήμες εκλαμβάνονταν ως σύμπτωμα ασθενούς θρησκευτικού φρονήματος και θεολογικής κακοδοξίας. Τέτοιου είδους περισπάσεις, αντί να προσδίδουν πνευματική αίγλη, μπορούσαν να κηλιδώσουν τη φήμη ενός λογίου, ενός ιεράρχη ή ενός ηγεμόνα. Η υπόμνηση του ελληνικού παρελθόντος δεν ήταν μόνο υπόμνηση ορισμένων μακρόπνοων φιλοσοφικών εγχειρημάτων, αλλά και υπόμνηση ορισμένων σκοτεινών, ηθικά επιλήψιμων και θεολογικά άτοπων ή εχθρικών προς τον χριστιανισμό, διανοητικών δραστηριοτήτων, όπως η αστρολογία και οι θεουργικές τέχνες που επισυνάπτονταν σε αυτήν.

Πλάι στο πρόσωπο του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη, δεν έπαυε να τραβάει την προσοχή των επαγρυπνούντων Χριστιανών της Ανατολής και το, πολύ πιο δυσοίωνα, πρόσωπο του Απολλώνιου του Τυανέα, ενός νεοπυθαγόρειου μάγου, γνώστη των φυσικών συμπαθειών και αντιπαθειών, που έζησε κατά τον 1^ο Κ.Χ. αιώνα και, σύμφωνα με κάποιες βυζαντινές ιστορικές αφηγήσεις, είχε εναποθέσει κάποια από τα μαγικά φυλαχτά του στην αρχαία πόλη του Βυζαντίου⁶⁵³, ή ακόμα και το αμφίσημο πρόσωπο του ίδιου του Πυθαγόρα. Ο τελευταίος εικονομάχος Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, Ιωάννης Ζ΄ ο Γραμματικός (περίοδος πατριαρχίας: 837-843), θα κατηγορηθεί από τους εικονολάτρες αντιπάλους του ως

652. *Ibid.*, 243 (στ. 28-31): καὶ οὕτως δὲ ἔχόντων ἡμῶν, ἔξεστιν ἰδεῖν καὶ νῦν καὶ πρότερον πάντῃ τῆς Ἰταλίας Ἑλλήνας τὰ Ρωμαίων τοὺς Ἑσπερίους διδάσκοντας. Ἑσπέριον δὲ οὐδένα οὐδεὶς οὐδεπώποτε οὐτ' εἶδεν οὐτ' ἤκουσεν ἐν Ἑλλάδι τὸν Ἑλληνα λόγον διδάξαντα.

653. Βλ. Maria Dzielska, *Apollonius of Tyana in Legend and History*, μετάφρ. Piotr Pieńkowski (Roma: "L'Erma" di Bretschneider, 1986), 108-112.

θιασώτης ανόσιων αρχαίων μαγικών τεχνών, «εγγαστρίμυθος», και «ισάξιος των Ελλήνων». Είναι πιθανό το ενδεχόμενο αυτές οι παγανιστικής προέλευσης μαγικές τέχνες να κινούσαν, ήδη από τότε, το ενδιαφέρον των περισσότερο εξερευνητικών ή φιλοσοφικά ριψοκίνδυνων βυζαντινών λογίων. Μόνο, όμως, από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα και μετά, και σε μεγάλο μάλλον βαθμό μέσω της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης με το Χαλιφάτο των Αββασιδών, οι λόγιοι του οποίου επιδίδονταν στην αναζήτηση ελληνικών πρωτογενών πηγών, επιδιώκοντας τον προσεταιρισμό των ελληνικών τεχνών και επιστημών από τον αραβο-ισλαμικό πολιτισμό, αυτή η μονοσήμαντα απορριπτική, ή προκαταβολικά καχύποπτη, στάση προς τον παγανιστικό ελληνισμό, που ήταν, ως τότε, κοινός τόπος στις λόγιες ή εκκλησιαστικές έριδες, θα μετριαστεί⁶⁵⁴.

Από τον 11^ο αιώνα παρατηρούνται, στους λογίους βυζαντινούς κύκλους, αλλά και σε τμήματα της βυζαντινής κρατικής γραφειοκρατίας και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, τα πρώτα ίχνη μιας αντίρροπης τάσης που κατά το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας, θα ισχυροποιηθεί αισθητά και κατά τον 15^ο αιώνα, όταν θα τεθεί το δίλημμα της ενότητας με τη Δύση ή της παράδοσης στο επελαύνον οθωμανικό Ισλάμ, θα επανέλθει στο προσκήνιο με μεγαλύτερη ορμή. Ο όρος *Ἑλλην* αποκτούσε θετικό πρόσημο. Έτεινε, ολοένα και συχνότερα, ιδίως όσο η Βυζαντινή Αυτοκρατορία συρρικνωνόταν και περιοριζόταν σε εδάφη όπου κατά κύριο λόγο κατοικούσαν από ελληνόφωνους πληθυσμούς, να εξισώνεται με τον όρο *Ῥωμαῖος*, ενώ παράλληλα το παγανιστικό ελληνικό παρελθόν ενσωματωνόταν στην ιστορία του ανατολικού χριστιανισμού, όχι μονάχα ως ένα σημαντικό προοίμιό της, αλλά και ως μια από τις διαρκείς, ουσιώδεις διαστάσεις της. Αυτή η μετατόπιση συντελέστηκε στη σκιά των οξυνόμενων θρησκευτικών, πολιτικών, και στρατιωτικών προστριβών με τη λατινική Δύση, μετά το αμοιβαίους αναθεματισμούς του 1054, ανάμεσα στον παπικό λεγάτο Humbertus de Silva Candida (έτος θανάτου: 1061) και τον Πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριο (c. 1000-1059), και τις Σταυροφορίες, με αποκορύφωμα την κατάκτηση και λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204, κατά την 4^η Σταυροφορία, και την κατάλυση της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας από τους «Λατίνους», ένας χαρακτηρισμός, για το σύνολο των Χριστιανών της Δύσης, που μόνο από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα και μετά θα αρχίσει να

654. Βλ. Paul Magdalino, "Occult Sciences and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th Centuries)", στο: Magdalino και Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, 122-136· Yvette Hunt, "Bang for His Buck: Dioscorides as a Gift of the Tenth-Century Byzantine Court", στο: *Byzantine Culture in Translation*, επιμ. Amelia Brown και Bronwen Neil (Leiden: Brill, 2017), 73-94.

γενικεύεται στη βυζαντινή γραμματεία⁶⁵⁵.

Θα αναβιώσει ακόμα και η διάκριση ανάμεσα στους «Έλληνες» και τους «βαρβάρους», την οποία θα υπενθυμίσει και ο Βησσαρίων στην επιστολή του προς τον Δεσπότη του Μυστρά, ως μια διάκριση τόσο καταστατική και ανυπέρβλητη όσο και εκείνη ανάμεσα στα άλογα θηρία και το έλλογο ανθρώπινο ον⁶⁵⁶, αρχικά, κατά τον 11^ο και τον 12^ο αιώνα, χωρίς οι «Ρωμαίοι» να τοποθετούνται σε μια γραμμή γενεαλογικής συνέχειας με τους «Έλληνες», θεμελιώνοντας, όμως, ιδεολογικά, διά της σύγκρισης με τους αρχαίους Έλληνες, τη δυνατότητα μιας ριζικής αντίθεσης, με όρους πολιτισμικούς, και όχι μονάχα πολιτικούς ή εκκλησιαστικούς, ανάμεσα στον χριστιανισμό των «Ρωμαίων» και τον χριστιανισμό των δυτικών «βαρβάρων». Η ίδια η ρωμαϊκή αρχαιότητα αντιμετωπιζόταν με ένα αίσθημα αποστασιοποίησης, ως ένα προκαταρκτικό κεφάλαιο που έχει οριστικά κλείσει, ως ένα παρελθόν που δεν βαραίνει στη διαμόρφωση του παρόντος. Απεναντίας, η ελληνική αρχαιότητα αναδεικνυόταν σε ένα γόνιμο ακόμα πεδίο δυνατοτήτων που έπρεπε να ανακτηθεί ως πρότυπο για την αναδόμηση του παρόντος. Ήταν ένα παρελθόν που ο χριστιανισμός είχε αφήσει πίσω του. Αλλά και ένα παρελθόν που φαντασιακά επανενεργοποιούνταν στο παρόν ως ένας ορίζοντας προς τον οποίο ο ανατολικός χριστιανισμός όφειλε να προσανατολίσει τις δημιουργικές δυνάμεις του⁶⁵⁷.

Η οριοθέτηση μιας βυζαντινής πολιτισμικής ταυτότητας, με ευκρινείς ελληνικές αποχρώσεις, η οποία μπορούσε να διατηρηθεί ακόμα και αν διακόπτονταν για πολύ καιρό οι πολιτικοί δεσμοί με την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, σε επίπεδο θεσμικής υλικότητας, πιστοποιείται και στην περίπτωση των ελληνοφώνων πληθυσμών σε περιοχές που περιήλθαν στη λατινική κυριαρχία, όπως η Κρήτη, που το 1204 προσαρτήθηκε στη Βενετική Δημοκρατία, και η Νότια Ιταλία που κατά το τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αιώνα

655. Βλ. Michael Angold, "Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975): 49-70· Paul Magdalino, "Hellenism and Nationalism in Byzantium", στο: *Neohellenism*, επιμ. John Burke και Stathis Gauntlett (Canberra: Australian National University, 1992), 1-29· Speros Vryonis, "Greek Identity in the Middle Ages", στο: "Byzance et l'hellénisme: l'Identité grecque au Moyen Âge: Actes du Congrès International tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997", επιμ. Paolo Odorico, ειδικό τεύχος, *Études Balkaniques* 6 (1999): 19-36· Chris Wright, "On the Margins of Christendom: The Impact of the Crusades on Byzantium", στο: *The Crusades and the Near East*, επιμ. Conor Kostick (London and New York, NY: Routledge, 2011), 55-82.

656. Λάμπρος, «Βησσαρίων Κωνσταντίνω Δεσπότη», 42 (στ. 5-6): Ἐπὶ τούτοις καὶ τὸ χρῆμα τῶν λόγων, ὃ μόνος τῶν θηρίων ἄνθρωπος διαφέρει καὶ τῶν βαρβάρων Ἕλληνες διακρίνονται, [...].

657. Βλ. Ruth Macrides και Paul Magdalino, "The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism", στο: *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, επιμ. Paul Magdalino (London and Rio Grande, OH: Hambledon Press, 1992), 117-156· Anthony Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 219-316.

κατακτήθηκε από τους Νορμανδούς. Η θρησκευτική και η γλωσσική ιδιαιτερότητα, καθώς και η νέα, περισσότερο καταδεκτική προς την ελληνική αρχαιότητα, ιδεολογία που είχε αρθρωθεί από τον 11^ο αιώνα και μετά για τη νομιμοποίηση της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας και την ανανέωση της ανατολικής χριστιανικής πνευματικότητας, φαίνεται πως συναποτελέσαν μια ανθεκτική πολιτισμική προβολή της βυζαντινής πολιτικής ταυτότητας, ύστερα από την απώλεια της τελευταίας, ως μιας ενεστωτικής σχέσης ανάμεσα στους υπηκόους ενός κράτους και τον διοικητικό μηχανισμό αυτού του κράτους, παρά το γεγονός ότι, ιδίως στη Νότια Ιταλία, η επιβίωση της τοπικής ελληνόφωνης θρησκευτικής γραμματείας αξιοποιήθηκε από τη νέα κρατική διοίκηση ως ένα προπέτασμα καπνού για την προώθηση ενός ελεγχόμενου βαθμιαίου εκλατινισμού των βυζαντινών παραδόσεων⁶⁵⁸.

Πώς, όμως, σχετίζεται αυτή η πολιτισμική ταυτότητα με την ελληνικότητα στην οποία είδαμε πριν να αναφέρεται ο Βησσαρίων, ή με την ελληνικότητα του νεωτερικού ελληνικού εθνικισμού; Έχουμε, εδώ, να κάνουμε με το προείκασμα μιας εθνικής ταυτότητας που θα αποκρυσταλλωθεί κατά τους επόμενους αιώνες μέσω της εναντίωσης στην οθωμανική κυριαρχία, κατά το αδρό ιστοριογραφικό σχήμα που κάποτε εισηγήθηκε ο Νίκος Σβορώνος σε ένα κείμενο το οποίο προοριζόταν να δημοσιευτεί κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1960, αλλά τελικά τυπώθηκε μόλις το 2004⁶⁵⁹, ή δεν πρόκειται, επί της ουσίας, παρά για τους ύστερους σπασμούς μιας προσοικειώσης του ελληνικού παγανισμού, η οποία πάντα, όπως σημείωνε το 1966 ο Σπύρος Βρυώνης, σχολιάζοντας την αρνητική αποτίμηση του ιστορικού Edward Gibbon για τον βυζαντινό πολιτισμό συνολικά, προσλάμβανε «ταυτόχρονα δυναμική και συντηρητική μορφή στην πολιτισμική ζωή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας»⁶⁶⁰; Έναντι αυτού του διλήμματος, πρόσφατα, ο Γεώργιος Στείρης αντέτεινε

658. Βλ. Dimitrios Tsougarakis, “La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a creta: Alcune osservazioni in merito alla questione dell’identità culturale”, στο: *Venezia e Creta: Atti del Convegno internazionale di studi: Iraklion-Chanià, 30 settembre - 5 ottobre 1997*, επιμ. Gherardo Ortalli (Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998), 509-522· Δημήτρης Τσουγκαράκης, «Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία», στο: *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου: Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001: Κεντρικές Εισηγήσεις*, συλλ. έργο (Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2006), 25-45· Annick Peters-Custot, “L’Identité des Grecs de l’Italie meridionale byzantine”, στο: “Άμπελοκήπιον: Studi di amici e colleghi in onore di Vera von Falkenhausen III”, συλλ. έργο, ειδικό τεύχος, *Νέα Πώμη* 3 (2006): 189-206· Santo Lucà, “Note per la storia della cultura greca della Calabria medioevale”, *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* 74 (2007): 43-101.

659. Νίκος Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, πρόλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, επιμ. Νάσος Βαγενάς (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2004).

660. Speros Vryonis, Jr. “Hellas Resurgent”, στο: *The Transformation of the Roman World: Gibbon’s Problem after Two Centuries*, επιμ. Lynn White, Jr. (Berkeley, Los Angeles, CA, and London: University of California Press, 1966), 92-118, 111: The medieval resurgence of Hellas took both dynamic and conservative form in the

τη θέση ότι οι βυζαντινοί λογίου του 15ου αιώνα προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια νέα ταυτότητα επικαλούμενοι τόσο μια πολιτισμική και ιστορική συνέχεια όσο και μια πολιτισμική και ιστορική ετερότητα⁶⁶¹.

Κατά την προηγούμενη δεκαετία, επίσης, προτάθηκε, από τον Αντώνη Καλδέλλη, η θέση ότι το βυζαντινό κράτος, ήδη κατά τη μέση περίοδο της ιστορίας του (610-1081) είχε εξελιχθεί σε ένα προνεωτερικό έθνος-κράτος, το κράτος του ρωμαϊκού λαού,

του οποίου η συνοχή δεν πήγαζε κυρίως από τη θρησκεία του ή τον ηγέτη του και του οποίου η υποτιθέμενη οικουμενική ιδεολογία στην πραγματικότητα περιοριζόταν σε έναν στενότερο ρητορικό χώρο απ' ό,τι συνήθως γίνεται αντιληπτό⁶⁶².

Στη συντριπτική πλειοψηφία τους, κατά τον Καλδέλλη, οι υπήκοοι αυτού του κράτους αυτοπροσδιορίζονταν ως Ρωμαίοι και είχαν σαφή επίγνωση, ανεξάρτητα από τους ιδιαίτερους δεσμούς τους με τον τόπο καταγωγής τους ή από τους διαπροσωπικούς τους δεσμούς, του γεγονότος ότι η κοινή ρωμαϊκή ταυτότητα την οποία μοιράζονταν θεμελιωνόταν σε ένα σύνολο από κοινούς τρόπους άρθρωσης της συλλογικής εμπειρίας: κοινή θρησκεία, κοινή γλώσσα, κοινή τέχνη και αρχιτεκτονική, κοινή ιστορία, κοινό κράτος και δίκαιο, κοινά έθιμα, και για πολλούς πιθανότατα και κοινές υλικές συνθήκες. Οι υπήκοοι του βυζαντινού κράτους συγκροτούσαν ένα έθνος γιατί, αντί να κατανέμονται σε διακριτές εθνοτικές ομάδες ή κοινωνικές κάστες, δεσμεύονταν από κοινούς νόμους και «θεωρητικά κάθε ένας από αυτούς μπορούσε να καταλάβει οποιοδήποτε αξίωμα στο κράτος». Το βυζαντινό κράτος ήταν ένα έθνος-κράτος γιατί, αντί να αποτελεί μια ομοσπονδία φυλών ή περιφερειακών κρατών, ήταν μια πολιτική οντότητα της οποίας τα σύνορα συνέπιπταν με την εμβέλεια και τη δικαιοδοσία των εθνικών, «ρωμαϊκών» θεσμών, «δηλαδή, της Εκκλησίας, του στρατού, του δικαστικού συστήματος, των κοινωνικών ιεραρχιών, και της κρατικής γραφειοκρατίας»⁶⁶³.

cultural life of the Byzantine Empire.

661. Georgios Steiris, "Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness", στο: *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*, επιμ. Georgios Steiris, Sotiris Mitralaxis και Georgios Arabatzis (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016), 173-199.

662. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 77: Byzantium was a very tightly knit national state whose coherence did not derive primarily from its religion or its ruler and whose alleged universal ideology was in fact limited to a more restricted rhetorical space than is commonly realized.

663. *Ibid.*, 77-78: The vast majority of its population identified themselves as Romans and knew, regardless of whether they were from Naupaktos or Attaleia and of whether they knew each other personally, that they were all Romans precisely because they shared the same religion, language, art and architecture, history, state and laws, customs and probably material conditions. They were not split into ethnic groups or social castes. They

Στις περιοχές που χάνονταν για το βυζαντινό κράτος μετά από πολέμους με άλλα κράτη, και όπου οι ρωμαϊκοί θεσμοί δεν είχαν πια ισχύ, τη ρωμαϊκή εθνική ταυτότητα αντικαθιστούσε, ή μπορούσε να αντικαταστήσει, μια πολιτισμική ταυτότητα η οποία, κατά την αποτίμηση του Καλδέλλη, πρέπει να ιδωθεί, όχι τόσο ως μια προβολή της βυζαντινής πολιτικής ταυτότητας, αλλά μάλλον ως μια «αποφυσικοποίησή» της, μια προσαρμοστική μετάλλαξη στις νέες συνθήκες η οποία μακροπρόθεσμα δεν επιφύλασσε παρά τη συλλογική αφομοίωση⁶⁶⁴. Σε περιόδους παρατεταμένης κρίσης ή άρσης των βυζαντινών θεσμών και κατοχής από άλλα κράτη, η ελληνικότητα, σε λογίους κυρίως κύκλους, αναβίωνε ως ένα διεκδικούμενο συλλογικό αγαθό. Ως πραγματικό συστατικό, όμως, της βυζαντινής ταυτότητας ήταν λιγότερο σημαντικό και περισσότερο «αραιωμένο» απ' ό,τι τα δύο άλλα βασικά συστατικά, η ρωμαϊκότητα και ο χριστιανισμός, γιατί οι θεσμικές απολήξεις της ελληνικότητας ήταν λιγότερο βαρύνουσες. Η ελληνική παιδεία, η αναπαραγωγή των τεχνών και επιστημών που η ελληνική αρχαιότητα είχε κληροδοτήσει, πολύ περισσότερο απ' ό,τι η ελληνική γλώσσα, «απαιτούσε συντήρηση και δημιούργησε εκπαιδευτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς, αλλά οι θεσμοί αυτοί ήταν πενιχροί και εφήμεροι σε σύγκριση με την επένδυση πόρων στο κράτος και την Εκκλησία»⁶⁶⁵. Οι σποραδικές διακηρύξεις ορισμένων βυζαντινών λογίων περί πολιτισμικής συνέχειας ανάμεσα στον παγανιστικό ελληνισμό και τον βυζαντινό χριστιανισμό, μέχρι τουλάχιστον τους τελευταίους αιώνες ζωής της αυτοκρατορίας, «γενικά λειτουργούσαν ως ρητορικοί ενισχυτές υψηλής κουλτούρας, και άρα ως αξιώσεις, εγειρόμενες από άτομα, απόκτησης υψηλού κύρους»⁶⁶⁶.

Μόνο υπό την προϋπόθεση της ιστορικής διαδρομής και ύπαρξης του ρωμαϊκού έθνους-κράτους στην Ανατολή, και με φόντο τη ρωμαϊκή εθνική ταυτότητα, η οποία ρίζωνε σε κοινούς τυπικούς ή άτυπους θεσμούς, στην κοινή γλώσσα, τους κοινούς νόμους, τα κοινά

were subject to the same laws and each of them could theoretically occupy any office in the state. [...] All this makes the Byzantines a nation. Also, their state was not a federation of tribes or regional states. Its borders, beyond which lived hostile barbarians, were coterminous with the reach and jurisdiction of their national institutions, namely their Church, army, courts, social hierarchies, and bureaucracy.

664. *Ibid.*, 76 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Conversely, Romans could not long retain their identity as captives in foreign states, unless they redefined themselves as a religious group or a true *genos*, [...] But this denatured their identity as Romans; usually they simply adapted to their new circumstances and were lost to Rome.

665. *Ibid.*, 389 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): Greek *paideia*, by contrast, was a more exclusive possession and could become a matter of great personal importance for the learned few. In this sense, *paideia*, did require maintenance and so did generate educational and cultural institutions, but these were paltry and ephemeral compared to the investment in the state and Church.

666. *Ibid.*, 84 (η έμφαση στο πρωτότυπο): In Byzantium, however, at least until a late date, the few declarations of ethnic Hellenism that are attested operated generally as rhetorical amplifiers of high culture and therefore as claims by *individuals* to high status.

έθιμα, και τις κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, χωρίς να καθορίζεται κατά τρόπο ουσιαστικό η ίδια από τις σχέσεις εντοπιότητας και τις εθνοτικές γενεαλογικές καταβολές⁶⁶⁷, η ανάδυση του βυζαντινού ελληνοκεντρισμού, από τον 11^ο αιώνα και μετά, και οι αναζωπυρώσεις του, κατά τον 13^ο και τον 15^ο αιώνα μπορούν να κατανοηθούν στις σωστές τους διαστάσεις. Αυτή η ανάδυση και αυτές οι αναζωπυρώσεις, κατά το εξηγητικό σχήμα του Καλδέλλη, δεν ήταν εκδηλώσεις μιας παραμόνιμης, κατά το πέρασμα των αιώνων, ελληνικής εθνικής ταυτότητας, όπως έχει υποστηριχθεί από ένα μεγάλο μέρος της νεώτερης ελληνικής ιστοριογραφίας. Ήταν φαινόμενα παρεμφερή περισσότερο «προς την Αναγέννηση και την άνοδο των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη παρά στην εθνική Ελληνική Επανάσταση του 1821 (όσο κι αν η τελευταία χρωστάει πολλά στον δυτικό κλασικισμό)»⁶⁶⁸.

Η προσέγγιση του Καλδέλλη είναι αρκετά τρωτή στην κριτική, όχι όμως επειδή δεν αποδίδει την αναμενόμενη σημασία στον βυζαντινό ελληνοκεντρισμό. Υπερτιμάει, όπως έδειξε ο Γιάννης Στουραίτης, την αποτελεσματικότητα της κυρίαρχης ρωμαϊκής πολιτικής ταυτότητας στο Βυζάντιο ως προς την απάλειψη ή τον δραστικό μετριασμό του οριζόντιου πολιτισμικού χάσματος ανάμεσα στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, που ήταν αποκλεισμένες από τη δυνατότητα γραφής και ανάγνωσης, και τη ρωμαϊκή άρχουσα τάξη, καθώς και των κάθετων διαχωριστικών γραμμών ανάμεσα στα τμήματα του πληθυσμού των οποίων οι συλλογικές ταυτότητες προσδιορίζονταν από διαφορετικές σχέσεις εντοπιότητας και πολιτισμικές παραδόσεις. Μια κρίσιμη διαφορά των νεωτερικών εθνών-κρατών από τα προνεωτερικά κράτη έγκειται στο προβάδισμα της ιδεολογικής, πειθαρχικής και αφομοιωτικής διάστασης, κατά τη συνάρθρωση των κρατικών μηχανισμών, έναντι της κατασταλτικής διάστασης. Στο βυζαντινό κράτος, μια αυτοκρατορική πόλη-κράτος της οποίας η διάρθρωση ήταν κεντρομόλος και ιεραρχική, παρά τη θεωρητική δυνατότητα ανέλιξης σε αυτήν την ιεραρχία για κάθε ρωμαίο υπήκοο, οι κρατικοί μηχανισμοί «είχαν μια καταφανή κατασταλτική λειτουργία για τις μάζες προς όφελος μιας πολιτικά απόμακρης και πολιτισμικά περικλειστης άρχουσας ελίτ»⁶⁶⁹.

667. *Ibid.*, 87-95.

668. *Ibid.*, 390-391: The driving force that propelled the revival of Hellenism in Byzantium was the tendency of the classical Greek tradition to occupy and often monopolize the higher culture of all literate societies that are exposed to it. In this sense, the story that I have told was more comparable to that of the Renaissance and the rise of classical studies in Europe than it was to the national Greek Revolution of 1821 (though the latter was indebted in many ways to western classicism).

669. Ioannis Stouraitis, "Roman Identity in Byzantium: A Critical Approach", *Byzantinische Zeitschrift* 107

Αυτά που ενοποιούσαν στη συγχρονία και τη διαχρονία την άρχουσα ελίτ δεν ήταν ίδια με εκείνα που ενοποιούσαν τις αρχόμενες μάζες. Αλλά και η πολιτική ταυτότητα της άρχουσας ελίτ δεν ήταν απαλλαγμένη από εντάσεις. Εξετάζοντας, στα ανώτερα και πιο μορφωμένα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας, τις ανανεωτικές τάσεις, τις καινοτομίες, ή τις αναδρομές σε παραδοσιακά μοτίβα, η ιστορική έρευνα μπορεί να επισημάνει και να διαυγάσει, αντί για τις τροποποιήσεις μιας παγιωμένης, μετά από μια μακραίωνη πορεία, ρωμαϊκής εθνικής ταυτότητας, όπου η ελληνικότητα επιδρά, όσο πληθαίνουν τα δείγματα αποσταθεροποίησης του βυζαντινού σύμπαντος, «ως ένα πολιτισμικό διαγνωστικό μέσο και ως μια θεραπεία, ως ένα πρότυπο για μεταρρύθμιση και έμπνευση»⁶⁷⁰, τα σημεία εντεινόμενης τριβής ανάμεσα στην παραδοσιακή, και γενικά κυρίαρχη καθ' όλη την ιστορία του Βυζαντίου, νοσηματοδότηση της βυζαντινής ταυτότητας, ως κοινής πρόσδεσης ή υποταγής σε μια αυτοκρατορική οικουμενική πολιτική αρχή τοποθετημένη σε, και ταυτιζόμενη με, μια πόλη, την Κωνσταντινούπολη, και σε νεώτερες, συμπτωματικές της κρίσης της αυτοκρατορίας και των επισωρευόμενων γεωπολιτικών και κοινωνικών μεταβολών, εναλλακτικές νοσηματοδοτήσεις της ίδιας αυτής ταυτότητας, ως συμμετοχής σε μια ιδιαίτερη πολιτισμική κοινότητα⁶⁷¹, στο γενεαλογικό δένδρο της οποίας εγγράφονται, ανάμεσα στους νόμιμους, απώτερους αλλά μείζονες, προπάτορες, και οι αμφιλεγόμενοι μύστες της παγανιστικής ελληνικής αρχαιότητας, οι φιλόσοφοι, ποιητές, ή σκαπανείς των τεχνών και των επιστημών, που μέχρι τον 11^ο αιώνα κατατάσσονταν στις γκρίζες ή μαύρες ζώνες μιας καταγωγικής ετερότητας.

Για τους βυζαντινούς λογίους που μετανάστευσαν στις ιταλικές πόλεις λίγο πριν, ή μετά από την Άλωση η βυζαντινή πολιτισμική ταυτότητα, την οποία καλούνταν να διασώσουν ή να προσαρμόσουν, δεν ήταν, και δεν θα μπορούσε να είναι, κατά κύριο λόγο μια προβολή, ούτε μια «αποφυσικοποίηση», της βυζαντινής πολιτικής ταυτότητας. Ο ίδιος ο Βησσαρίων είχε αναχωρήσει από την Κωνσταντινούπολη, πρώτη φορά, στις 27 Νοεμβρίου του 1437, κατά τις παραμονές της έναρξης των συνεδριών ανάμεσα στις αντιπροσωπείες της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας στη Φερράρα, κατά τη σύνοδο της Βασιλείας-Φερράρας-Φλωρεντίας-Ρώμης, για να αποβιβαστεί στη Βενετία στις 8 Φεβρουαρίου του 1438, μαζί με

(2014): 182-185· 184: [...] the function of the Roman imperial power's apparatus [...] cannot be seen as predominantly ideological, i.e. assimilative. These mechanisms had a distinctively repressive function for the masses on behalf of a politically remote and culturally exclusive ruling élite.

670. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 393: Among the accumulating modalities of its use, then, Hellenism here appears as a cultural diagnostic and therapy, a standard for reform and inspiration.

671. Βλ. Stouraitis, "Roman Identity in Byzantium", 214.

τα 700 περίπου μέλη της αντιπροσωπείας της Ανατολικής Εκκλησίας, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1392-1448), ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης Ιωσήφ Β΄ (c. 1360-1439), και 36 μητροπολίτες, ηγούμενοι, και εκπρόσωποι των πατριαρχείων της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας, και της Ιερουσαλήμ⁶⁷². Είχε επιστρέψει στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τον Φεβρουάριο του 1440, και είχε φύγει και πάλι τον Δεκέμβριο του 1440, απογοητευμένος από τις σφοδρές αντιδράσεις ενός μεγάλου μέρους του βυζαντινού κλήρου και των ορθόδοξων πιστών κατά του «όρου» της συνόδου, της επίσημης διακήρυξης της ένωσης της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας, γνωστής ως *Laetentur caeli / Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοί* («Ὡς ἀγαλλιᾶσιν οἱ οὐρανοί»), την οποία ο ίδιος είχε συνυπογράψει και αναγνώσει δημόσια στις 6 Ιουλίου του 1439 στον καθεδρικό ναό της Φλωρεντίας, και στην οποία η ανατολική αντιπροσωπεία, στη συντριπτική πλειοψηφία της, με κύρια εξαίρεση τον Μάρκο Ευγενικό (c. 1394-1445), Μητροπολίτη Εφέσου, συνομολογούσε το πρωτείο του Πατριαρχείου της Ρώμης έναντι όλων των υπόλοιπων πατριαρχείων και τη θέση ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται «ἐκ τοῦ Πατρὸς», ἀλλὰ καὶ «διὰ τοῦ Υἱοῦ», ὥστε, μετὰ ἀπὸ ἀμοιβαῖες ὁρολογικὲς διευκρινήσεις, νὰ εἶναι θεμιτὴ ἡ προσθήκη τοῦ *filioque* στο Σύμβολο τῆς Πίστεως⁶⁷³.

Στιγματισμένος για τη φιλενωτική του στάση ως αποστάτης της ορθόδοξης παράδοσης, αντιμέτωπος ακόμα και με την κατηγορία ότι η στάση του αυτή δεν ήταν προϊόν μιας αληθινής θεολογικής μεταστροφής, ἀλλὰ τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ ἀπὸ τὸν Πάπα με τὸ ἀξίωμα τοῦ καρδινάλιου, καὶ τὶς ἀντίστοιχες υλικὲς ἀπολαβὲς (συγκεκριμένα, γιὰ τὸν ἴδιο, 300 φλωρίνια ἀνὰ ἔτος, που θὰ αὐξάνονταν σὲ 600, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που θὰ προσχωροῦσε στὴν παπικὴ κουρία)⁶⁷⁴, ὁ Βησσαρίων εἶχε αποφασίσει νὰ ἀφήσει πίσω του τὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ

672. Βλ. Coluccia, *Basilio Bessarione*, 40-42. Για την βυζαντινή αντιπροσωπεία βλ. Ioannes G. Leontiadēs, “Die griechische Delegation auf dem Konzil von Ferrara-Florenz: Eine prosopographische Skizze”, *Annuaire Historiae Conciliorum* 21 (1989): 353-369.

673. Για την αντίθεση του Μάρκου Ευγενικού στην εκκλησιαστική ένωση υπό αυτούς τους όρους βλ. Gill S.J., *Personalities of the Council of Florence*, 55-64· Constantine N. Tsirpanlis, *Mark Eugenikos and the Council of Florence: A Historical Re-Evaluation of His Personality* (Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 1974)· Jan-Louis van Dieten, “Nikolaus von Kues, Markos Eugenikos und die Nicht-Koinzidenz von Gegensätzen”, στο: *Studien zum 15. Jahrhundert: Festschrift für Erich Meuthen*, επιμ. Johannes Helmuth και Heribert Müller, συνεργ. Helmut Wolff, 2 τόμ. (München: R. Oldenbourg Verlag, 1994), 1: 355-379· Γρηγόριος Λορεντζάκης, *Ὁ Ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καὶ ἡ ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως* (Κατερίνη: Ἐκδόσεις Ἐπέκταση, 1999)· Nicholas Constanas, “Mark Eugenikos”, στο: Conticello και Conticello, *La Théologie byzantine*, 2: 411-475.

674. Για τη στάση του Βησσαρίωνα στις συνεδρίες της συνόδου τῶν ἐτῶν 1438-1439 βλ. Ενδεικτικὰ: Mohler, *Kardinal Bessarion*, 1: 56-178· Gill S.J., *Personalities of the Council of Florence*, 45-54· Pietro Tocanel, “Il

κοσμικό βυζαντινό περίγυρο στον οποίο είχε διαπλαστεί θεολογικά και φιλοσοφικά, με προορισμό τη Φλωρεντία και, τρία περίπου χρόνια αργότερα, τη Ρώμη, αυτήν τη φορά για να εγκατασταθεί μόνιμα εκεί, ως καθολικός καρδινάλιος και μέλος της παπικής κουρίας⁶⁷⁵. Η μετοίκησή του ήταν ταυτόχρονα μια ρήξη με το βυζαντινό του παρελθόν και μια έμπρακτη αναγνώριση, από τον ίδιο, της αποτυχίας των βυζαντινών θεσμών να ενσαρκώσουν πρωταγωνιστικά τον χριστιανισμό, να εγγυηθούν την ανανέωση και την ενότητά του.

Αν ο Βησσαρίων μπορούσε ακόμα να απευθύνεται σε έναν βυζαντινό ηγεμόνα, όπως ο Κωνσταντίνος, χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό ρηματικό πρόσωπο, η υπόρρητη ταυτότητα που τον συνέδεε με τους κατοίκους του Μυστρά ήταν εκείνη του μέλους μιας πολιτισμικής κοινότητας η οποία είχε εφεξής ως κύριες ορίζουσες την ελληνικότητα, την εξοικείωση με την ελληνική παιδεία και την κοινή καταγωγή από περιοχές όπου τα ελληνικά ήταν η κυρίαρχη ομιλούσα γλώσσα, στα ανώτερα και περισσότερο μορφωμένα στρώματα του πληθυσμού, και τον χριστιανισμό, όχι όμως πια τον ανατολικό χριστιανισμό, με την ιδιαίτερη θεσμική του υλικότητα, που ιστορικά είχε αζεδιάλυτα συνυφανθεί με τη θεσμική υλικότητα του ανατολικού ρωμαϊκού αυτοκρατορικού κράτους, αλλά τον χριστιανισμό γενικά, στην ενότητά του, με τελευταίο ισχυρό κέντρο του τη Ρώμη, και τον Πάπα, εκ των πραγμάτων αναγκαία και αδιαφιλονίκητα, επί κεφαλής του. Αυτή η νέα βυζαντινή ταυτότητα, που είχε στη ρίζα της την απώλεια της ρωμαϊκότητας ή τη μετάθεση του

Cardinale Bessarione al Concilio di Ferrara-Firenze”, στο: “Il Cardinale Bessarione nel V Centenario”, σολλ. έργο, 52-71· André de Halleux, “Bessarion et le palamisme au concile de Florence”, *Irénikon* 62 (1989): 307-332· Luca D’Ascia, “Bessarione al Concilio di Firenze: Umanesimo ed ecumenismo”, στο: Fiaccadori, *Bessarione e l’Umanesimo*, 67-77· Sebastian Kolditz, “Bessarion und der griechische Episkopat im Kontext des Konzils von Ferrara-Florenz”, στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 37-78. Για τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις στην ορθόδοξη αντιπροσωπεία κατά τη διάρκεια της συνόδου, και την αντίθεση μεγάλου μέρους του βυζαντινού κλήρου στην ενωτική διακήρυξη μετά την επιστροφή της ορθόδοξης αντιπροσωπείας στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Jean Décarreaux, *Les Grecs au Concile de l’Union: Ferrare-Florence, 1438-1439* (Paris: Éditions A. et J. Picard, 1970)· Jan-Louis van Dieten, “Der Streit in Byzanz um die Rezeption der Unio Florentina”, *Ostkirchliche Studien* 39 (1990): 160-180· Anastasios Kallis, “Rezeption und Verwerfung der Florentiner Union”, στο: Alberigo, *Christian Unity*, 573-591· A. Edward Siecienski, *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 151-172· Marie-Hélène Blanchet, “L’Église byzantine à la suite de l’Union de Florence (1439-1445): De la contestation à la scission”, στο: “L’Église dans le monde byzantin de la IVe croisade (1204) à la chute de Constantinople (1453): Strasbourg, 7, 8 et 9 novembre 2002”, επιμ. Astérios Argyriou, ειδικό τεύχος, *Byzantinische Forschungen* 29 (2007): 79-123· Blanchet, “La Réaction byzantine à l’Union de Florence (1439): Le Discours antiromain de la Synaxe des orthodoxes”, στο: *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l’Union entre Orient et Occident (XIIIe-XVIIIe siècle)*, επιμ. Marie-Hélène Blanchet και Frédéric Gabriel (Paris: Association des amis du Centre d’Histoire et Civilisation de Byzance (ACHCByz), 2013), 181-196· Charalambos Dendrinis, “Reflections on the Failure of the Union of Florence”, *Annuario Historiae Conciliorum* 39 (2007): 131-148.

675. Βλ. Coluccia, *Basilio Bessarione*, 71-80.

εδαφικού σημείου αναφοράς της από την Κωνσταντινούπολη και πάλι στη Ρώμη, και την πλήρη απορρόφησή της από τον οικουμενικό χριστιανισμό, παρείχε τα κοινά νήματα που εξακολουθούσαν να τροφοδοτούν αισθήματα αλληλεγγύης ανάμεσα στους βυζαντινούς μετανάστες στη Δύση και να διαφοροποιούν, εντός του ίδιου πια πολιτισμικού χώρου, τους Graeci της Δύσης από τους «Λατίνους»⁶⁷⁶.

Αλλά η σύμπλεξη ελληνικότητας και χριστιανισμού, στην ταυτότητα που οι Graeci της Δύσης αναγκάζονταν να επινοήσουν και να υπερασπιστούν, ως δική τους κοινή καταγωγική διαφορά, έναντι των «Λατίνων», δεν εξέβαλλε πάντα σε καταφάσεις του δυτικού χριστιανισμού. Σε πολλές περιπτώσεις, και τέτοια ήταν και εκείνη του Βησσαρίωνα, τουλάχιστον την περίοδο κατά την οποία συνέτασσε την επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο που εδώ σχολιάσαμε⁶⁷⁷, η μαγνητική βελόνα της πυξίδας προσανατολιζόταν περισσότερο προς την ελληνικότητα, ως μια εκκρεμότητα που βάραινε στους ώμους των «Ρωμαίων» της Ανατολής, ενώ πια δεν μπορούσαν να υπολογίζουν στην ακτινοβολία της δικής τους «Ρώμης», της Κωνσταντινούπολης, ως μια ευθύνη ανάκτησης μιας προπατορικής κληρονομιάς ζωτικής σημασίας για τη διάσωση, όχι μόνο του ανατολικού χριστιανισμού, αλλά του χριστιανισμού εν γένει.

Για τον Βησσαρίωνα, που το 1455, μετά τον θάνατο του Πάπα Nicholas V, βρέθηκε, αν και χωρίς επιτυχία, ακόμα και στη θέση του υποψήφιου για την Αγία Έδρα, ενώ το 1463 κρίθηκε (καθολικός) Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης, η «νέα Κωνσταντινούπολη», το “alterum Byzantium”, όπου αποβιβάζονταν οι βυζαντινοί φυγάδες λόγιοι ήταν η πόλη όπου άκμαζαν περισσότερο οι ελληνικές σπουδές, η Βενετία, όπως ο ίδιος θα έγραφε στην επιστολή του προς τον Δόγη Cristoforo Moro και τη Γερουσία της Βενετίας, με ημερομηνία 31 Μαΐου 1468, στην οποία γνωστοποιούσε την απόφασή του να δωρίσει την προσωπική του συλλογή των 746 ελληνικών και λατινικών χειρογράφων στη Republica Veneta, αντί για το βενετικό μοναστήρι Βενεδικτίνων του San Giorgio, που αρχικά προοριζόταν να αποτελέσει τον υποδοχέα της δωρέας του⁶⁷⁸. Η Ρώμη, η έδρα του καθολικισμού, ήταν το

676. Πρβλ. τη σχετική ανάλυση του Jonathan Harris, “Common Good: Aspects of Identity among Byzantine Emigres in Renaissance Italy”, στο: *Crossing Boundaries: Issues of Cultural and Individual Identity in the Middle Ages and the Renaissance*, επιμ. Sally McKee (Turnhout: Brepols, 1999), 189-202.

677. Μετά την αποτυχία της υποψηφιότητάς του, το 1455, για τη θέση του Πάπα, όπου είχε γίνει, από τους αντιπάλους του, ρητή επίκληση του γεγονότος ότι ήταν *Graecus*, ο Βησσαρίων θα γίνει πιο φειδωλός στις διακηρύξεις του περί ελληνικότητας, και θα αντικαταστήσει, σε ορισμένες δημόσιες τοποθετήσεις του, τη διχοτομία ανάμεσα στους Έλληνες και τους βαρβάρους από τη διχοτομία ανάμεσα στους Χριστιανούς και τους βαρβάρους. Βλ. Lamers, *Greece Reinvented*, 124-127.

678. Για το πλήρες κείμενο αυτής της επιστολής βλ. Lotte Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1979), 147-149 – η αναφορά στη σελ.

νόμιμο κέντρο του χριστιανισμού, αλλά αυτό το κέντρο δεν συνέπιπτε με το κέντρο στο οποίο διακυβευόταν η αναβίωση του ελληνισμού, η εκ νέου οικειοποίηση των τεχνών και επιστημών που είχαν ευδοκιμήσει κατά την παγανιστική ελληνική αρχαιότητα.

Νοηματοδοτώντας την ελληνικότητα με εθνοτικούς, και όχι μόνο με πολιτισμικούς, όρους, ως μια συλλογική ταυτότητα που μπορεί να αποκαταστήσει και να διατηρήσει την ιστορική συνέχειά της, ο Βησσαρίων προοιωνίζει κάποια από τα βασικά μοτίβα του νεωτερικού εθνικισμού. Η απόστασή του, όμως, από τους εθνικιστές συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα είναι ακόμα αρκετά μεγάλη για να την παρακάμψουμε αψήφιστα. Θα μπορούσαμε ίσως να εντάξουμε τη νοηματοδότηση της ελληνικότητας στην οποία προβαίνει, κατά τις δεκαετίες του 1440 και του 1450, στις πρόδρομες εκφάνσεις εκείνης της εξελικτικής βαθμίδας που ο Miroslav Hroch, στην περιοδολόγησή του περί της συγκρότησης των εθνών στα οποία, κατά τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, η παλιά άρχουσα τάξη ανατράπηκε από μια άρχουσα τάξη με διαφορετική εθνική ταυτότητα, αποκαλεί «Φάση Α΄»: μια ομάδα διανοουμένων αποδύεται στη μελέτη της γλώσσας, της κουλτούρας, και της ιστορίας ενός εθνικά καταπιεσμένου λαού, χωρίς ακόμα να διαθέτει αισθητή κοινωνική επιρροή και χωρίς να μπορεί, ή και χωρίς να επιθυμεί, να εκδιπλώσει μια «πατριωτική προπαγάνδα», ώστε να υποκινήσει ένα πολιτικό κίνημα για την άρση της εθνικής καταπίεσης⁶⁷⁹. Θα απαιτηθούν κάμποσοι αιώνες ακόμα, ωστόσο, για να αποκτήσουν πραγματική ιστορική υπόσταση και δραστικότητα οι κοινωνικές και θεσμικές προϋποθέσεις

148: [...] ut ad vestram appulsi urbem quasi alterum Byzantium introire videantur. Για τις προκειμένες της επιστολής αυτής, και το νόημα της λέξης “Byzantium” σε αυτά τα συμφραζόμενα, βλ. Manfredo Tafuri, “La «nuova Constantinopoli»: La rappresentazione della «renovatio» nella Venezia dell’Umanesimo (1450-1509)”, «Rassegna» 9 (1982): 25-38· Ζαχαρίας Τσιρπανλής, «Η βασιλική του Αγίου Μάρκου της Βενετίας σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά κείμενα», *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 98-100· Αντώνης Πάρδος, «Οί ἄξονες τῆς ιδεολογίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴν ἄλλη Κωνσταντινούπολη: Ἡ παρακαταθήκη τοῦ Βησσαρίωνα: Λάσκαρης καὶ Μουσοῦρος ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες τῆς Βενετίας», στο: *Ἀνθη χαρίτων: Μελετήματα ἐόρτια συγγραφέντα ὑπὸ τῶν ὑποτρόφων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας ἐπὶ τῇ πεντακοσιετηρίδι ἀπὸ τῆς ιδρύσεως τῆς Ἑλληνορθόδοξου Κοινότητος Βενετίας*, επιμ. Νικόλαος Παναγιωτάκης (Venezia: dell’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 1998), 532-533 (σημ. 29) και 562-563· Elena Nicolai, “Dalla Grecia a Venezia, l’ultimo nostos”, στο: *Cartoline veneziane: “Ciclo di seminari di letteratura italiana”: Università Ca’ Foscari di Venezia, 16 gennaio – 18 giugno 2008*, επιμ. Alessandro Cinquegrani et al. (Palermo: Officina di Studi Medievali, 2009), 118-120· Panagiotis Kourniakos, “Das historische ‘unicum’ Kardinal Bessarion: Versuch einer Identitätssuche zwischen Kultur, Religion und Politik”, στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 439-466· Brigitte Mondrain, “Le Cardinal Bessarion et la constitution de sa collection de manuscrits grecs – ou comment contribuer à l’intégration du patrimoine littéraire grec et byzantin en Occident”, στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 187-202.

679. Βλ. Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen* (Praha: Universita Karlova, 1968), 24.

του νεωτερικού εθνικισμού και της εθνογένεσης⁶⁸⁰, για το «γένος των Ελλήνων» του οποίου τις αρετές ο Βησσαρίων εκθειάζει, στην επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

4.3. Η «σιδηροποιητική» και οι καινοτομίες στην ύστερη μεσαιωνική βιοτεχνική παραγωγή.

Μια δεκαετία πριν από την Άλωση, κι ενώ οι αντιδράσεις στην Κωνσταντινούπολη ενάντια στην ένωση της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας στην οποία είχαν καταλήξει οι συνεδρίες των δύο αντιπροσωπειών κατά τη σύνοδο της Βασιλείας-Φερράρας-Φλωρεντίας-Ρώμης φαίνονταν να κλιμακώνονται, αντί να κάμπτονται, με τον Αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ να διστάζει να παρέμβει στη διαμάχη, επικυρώνοντας και επίσημα τη διακήρυξη που είχε, στη Φλωρεντία, και ο ίδιος υπογράψει, οι συμβουλές που ο Βησσαρίων είχε να δώσει στον Δεσπότη του Μυστρά προδίδουν μεγαλύτερο ζήλο για τη διάδοση των ίδιων των τεχνών και των επιστημών, ως πεδίων ανθρώπινης δραστηριοποίησης με τη δική τους αυτοτελή αξία, παρά για την εθνική αφύπνιση ενός ιδιαίτερου «γένους». Η πρώτη δεν προτάσσεται ως ένα εργαλείο για την επίτευξη της δεύτερης, όπως θα γίνει πολύ αργότερα, κατά τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, από πολλούς ελληνόφωνους διαφωτιστές.

Η αναγνώριση της ελληνικής καταγωγής, αντίθετα, καθώς και τα υλικά οφέλη από τον τεχνολογικό και επιστημονικό εγγραμματισμό, προτάσσονται ως κίνητρα για την ενεργό συμβολή σε μια ευρύτερη τάση αναγέννησης των γραμμάτων. Αυτό που ο Βησσαρίων παροτρύνει τον αποδέκτη της επιστολής του να επιδιώξει δεν είναι η ιδεολογική τόνωση του ελληνικού φρονήματος, αλλά η πρόσκτηση γνώσεων, χρήσιμων τόσο για την καθημερινή ανθρώπινη διαβίωση ή τη στρατιωτική αμυντική θωράκιση ενός κράτους όσο και για την κατανόηση των βαθύτερων διαστάσεων της πραγματικότητας, για την επίτευξη της

680. Για τις προϋποθέσεις αυτές, εκτός από το έργο του Hroch, που ήδη μνημονεύσαμε, πρβλ. και τις κλασικές σχετικές εργασίες: Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (London and New York, NY: Routledge, 1998)· Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* [1983] αναθεωρημένη έκδ. (London and New York, NY: Verso, 2006)· Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* [1983] 2η έκδ. (Oxford: Blackwell Publishing, 2006)· Eric Hobsbawm, *On Nationalism*, επιμ. Donald Sassoon (London: Little, Brown, An Imprint of Little, Brown Book Group, 2021)· καθώς και τους συλλογικούς τόμους: John A. Hall, επιμ., *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)· Atsuko Ichijo και Gordana Uzelac, επιμ., *When is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism* (London and New York, NY: Routledge, 2005).

«σοφίας», οι οποίες ανάγονται στην ελληνική αρχαιότητα και προς το παρόν διαφυλάσσονται από τους «Λατίνους». Ο εκ νέου πορισμός τους θα είναι και μια επαναφορά στον δρόμο της σοφίας, γιατί η απομάκρυνση από την τελευταία ήταν και απομάκρυνση από τα πρακτικά πλεονεκτήματα του γνωρίζειν⁶⁸¹.

Οι γνώσεις αυτές δεν είναι μόνο θεωρητικές. Η θεωρητική διαύγεια όφειλε να συνδυαστεί με την πρακτική επιδεξιότητα, και ένας από τους σκοπούς που η οργανωμένη αποστολή νέων Ελλήνων στις ιταλικές πόλεις έπρεπε να υπηρετήσει ήταν και η άρση ή ο μετριασμός του διαχωρισμού ανάμεσα στις πρακτικές τέχνες και στα πεδία γνώσης των οποίων η χαρτογράφηση επιτάσσει κυρίως νοητικές, λογικές πράξεις. Αυτός ο διαχωρισμός, στο επίπεδο των τεχνών, με γνώμονα τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους, σε κάθε ιδιαίτερη τέχνη, τα «νοητά», τα αντικείμενα γνώσης που είναι ιδεατά αναπαραστάσιμα, συνάπτονται με τα «σωματικά», τα αντικείμενα γνώσης που είναι εμπειρικά εξακριβώσιμα, απηχεί τον διαχωρισμό, στο επίπεδο των ανθρώπινων γνωσιακών δυνατοτήτων, ανάμεσα στην *αἴσθησι* και τον *λόγο*, ανάμεσα στην αισθητικότητα, την εμπειρική πρόσληψη των γεγονότων, και τη λογικότητα, τη θεωρητική σύλληψη των αιτιών και των αποτελεσμάτων. Συχνά, όμως, εκπίπτει και σε ένα άγονο χάσμα το οποίο απομακρύνει εκείνους που μπορούν με μεγαλύτερη άνεση να επιδίδονται σε νοητικές πράξεις και να κατασκευάζουν αιτιακούς συλλογισμούς, κατανοώντας τους λόγους των υπό συζήτηση κάθε φορά φαινομένων, από εκείνους που μπορούν με μεγαλύτερη ευχέρεια να επιτελούν συγκεκριμένα πρακτικά ενεργήματα, χωρίς να διεισδύουν νοητικά στο βάθος των πραγματοποιούμενων διεργασιών για να συλλάβουν τις αιτίες τους. Οι πρώτοι, έτσι, επαναπαύονται σε μια πλασματική αυτάρκεια, ως ειδήμονες περί των θεωρητικών απαντήσεων, που αγνοούν, όμως, την εμπειρία της πρακτικής εφαρμογής, και οι δεύτεροι καθηλώνονται στη δική τους, εξίσου ατελέσφορη και περιοριστική, σφαίρα δράσης, ως ειδήμονες περί των πρακτικών λύσεων, αδιαφορώντας για τους λόγους που εξηγούν γιατί όσα δοκιμάζουν στην πράξη τυγχάνει να έχουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Κατά τον Βησσαρίωνα, οι νεαρής ηλικίας Έλληνες που θα επιλεγούν για να ταξιδέψουν στην Ιταλία, με την προοπτική να διαπρέψουν, επιστρέφοντας στα πάτρια εδάφη, ως αγωγοί μεταβίβασης της σωζόμενης ελληνικής πνευματικής κληρονομιάς από τη Δύση στην Ανατολή, θα μπορούσαν σχετικά σύντομα να

681. Λάμπρος, «Βησσαρίων Κωνσταντίνω Δεσπότη», 43 (στ. 1-7): Οὐκ ἄδηλον δέ, ὡς τῶν λόγων ἐπανασωθέντων ἡμῖν καὶ αἱ ἐντεῦθεν βλαστήσασαι τέχναι καὶ ὅσαι πρὸς τε τὸ ζῆν πρὸς τε φυλακὴν ἢ ἄμυναν ἀναγκαῖαι, ὅσαι πρὸς τῆς σοφίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ διαβοήτων γενομένων ἡμετέρων τε καὶ Ἑλλήνων εὐρεθεῖσαι ἡμῖν παρεδόθησαν αὐθις ἐπανελεύσονται πρὸς ἡμᾶς ἅμα μετὰ σοφίας, ὥσπερ ἀφ' ἡμῶν ἀπολομένη συναπώλοντο τῇ σοφίᾳ· ὧν ὁμῶς οὐκ ὀλίγοι παρὰ Λατίνοις ἔτι καὶ νῦν σώζονται.

μνηθούν σε ορισμένες τέχνες, όπου η θεωρία, αντί να αποκόπτεται από την πράξη, μπορεί να δοκιμαστεί παραγωγικά σε αυτήν, ικανοποιώντας, συστηματικά και ελεγχόμενα, όχι συμπτωματικά, ζωτικές κοινωνικές ανάγκες⁶⁸².

Τέσσερις είναι οι τέχνες που κατονομάζονται στην επιστολή του Βησσαρίωνα ως αναγκαίες και χρήσιμες «τοῖς εὖ ζῆν ἐθέλουσιν», στις οποίες μια τετράδα ή μια οκτάδα νέων Ελλήνων θα μπορούσε κατά προτεραιότητα να καταρτιστεί, μεταβαίνοντας, υπό την αιγίδα του Δεσπότη του Μυστρά, στην Ιταλία: η «μηχανική», η «σιδηροποιητική», η «όπλοποιητική», και η «ναυπηγική»⁶⁸³. Απαριθμούνται άλλες τέσσερις, «ἄξιαι λόγου», τέχνες, για τις οποίες, όμως, ο Βησσαρίων αποφεύγει να πει οτιδήποτε πέρα από την απλή υπενθύμιση της ύπαρξής τους, δικαιολογώντας την επιλογή του με το επιχείρημα ότι πρόκειται για τέχνες «οὐ πρὸς ἀνάγκην, ἀλλὰ πρὸς τρυφήν καὶ διαγωγὴν μᾶλλον ἀνθρώποις ἐξευρημένων»: «ἢ τοῦ ὕελου, ἢ τῶν σηρικῶν, ἢ τῶν ἐξ ἐρίου ποιήσεις ἱματίων καὶ προσέτι ἢ τούτων ἀμφοτέρων βαφή»⁶⁸⁴. Για τις τέσσερις πρώτες, αναγκαίες, τέχνες, και ακριβέστερα ακόμα, για τις δύο πρώτες από αυτές, παρατίθενται κάποιες πρόσθετες λεπτομέρειες, ενδεικτικές για την επινοητικότητα και την αποδοτικότητα των μεθόδων που είχαν αναπτυχθεί από τους Λατίνους κοινωνούς και καλλιεργητές τους. Η «μηχανική», ή η «ὀργανική», όπως πληροφορεί ο Βησσαρίων τον αποδέκτη της επιστολής του, είναι μια τέχνη που έχει εξελιχθεί αρκετά ώστε να επιτρέπει τη μετακίνηση και την επεξεργασία βαρέων σωμάτων, το αυτοματοποιημένο πριόνισμα των ξύλων, και την ενεργοποίηση των μύλων με όση ταχύτητα και όση ικανότητα κοπής ή άλεσης είναι κάθε φορά επιθυμητή⁶⁸⁵. Ανάλογη φαίνεται πως είναι και η πρόοδος της μεταλλουργίας, με την εισαγωγή μηχανικών συστημάτων, τα οποία αντικαθιστούν τη χειρωνακτική εργασία, για τη χύτευση και τον καθαρισμό των μετάλλων από τις γαιώδεις προσμείξεις:

οἱ τε φυσητῆρες τῶν ἐν χωνείαις καὶ διακρίσεισι μετάλλων ἄσκοι ἐντεινόμενοι τε καὶ

682. *Ibid.* (στ. 8-17): Ἐπεὶ μέντοι κεχώρισται τῆς αἰσθήσεως ὁ λόγος καὶ ἡ ἀπὸ τῶν νοητῶν ἐπὶ τὰ σωματικὰ τροπὴ τῶν τεχνῶν οὕτω διώκισται, ὥς διακεκριμένας δοκεῖν ἀπ' ἀλλήλων, καὶ πολλοὺς τῶν λόγων ἐπιστήμονας ὄντας οὐδὲν εἰδέναι τῆς πράξεως, τοὺς δὲ πράττειν εἰδότας καὶ κατὰ λόγον ποιοῦντας ἀγνοεῖν ὁμῶς τὸν λόγον, καλὸν ἂν εἴη καὶ τούτων ποιήσασθαι λόγον καὶ τινὰς ἐκλεξάμενος νέους εἰς Ἰταλίαν πέμψαι, τῶν τεχνῶν μαθησομένους τὰς ἀναγκαίας, ἐπεὶ διὰ λόγου μὲν πρὸς ταῦτα ἐλθεῖν τῶν σπανιωτάτων τε καὶ μοναδικῶν, δι' αἰσθήσεως δὲ γε καὶ πράξεως ῥᾶστα τε καὶ οὐ πολλῷ χρόνῳ ἔστιν αὐτὰς διδασχθῆναι. [...].

683. *Ibid.*, 44 (στ. 5-7).

684. *Ibid.* (στ. 10-15).

685. *Ibid.*, 43 (στ. 17-20): [...] αὐτίκα τὴν ὀργανικὴν τε καὶ μηχανικὴν, ἥ βάρη τε ἔλκεται καὶ καταφερόμενα ῥᾶστα πλήττει τε καὶ λεαίνει τὰ τούτων δεόμενα. Ξύλα πρίζονται αὐτομάτως, μύλωνες τάχιστα τε καὶ ὥς ἔνεστιν ὀξύτατα κινοῦνται, [...].

άνιέμενοι, μηδεμιᾶς χειρὸς ὑπουργούσης, τὰ μέταλλα τῆς ἐνούσης μοχθηρᾶς τε καὶ γεώδους διακρίνουσιν ὕλης⁶⁸⁶.

Αυτό που ο Βησσαρίων εν προκειμένω συνοπτικά καταγράφει είναι η εντεινόμενη αξιοποίηση της υδραυλικής ενέργειας στη δευτερογενή παραγωγή, κατά τα τέλη του μεσαίωνα και τις αρχές της πρώιμης νεωτερικότητας στη δυτική Ευρώπη, μέσω της εφαρμογής τεχνολογικών καινοτομιών που διεύρυναν το φάσμα χρήσης των υδροκίνητων μύλων, καλύπτοντας μια πληθώρα βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, πλάι στην παραδοσιακή άλεση σιτηρών και την έκθλιψη καρπών ελιάς. Μύλοι για την άλεση βύνης, ζαχαροκάλαμων, σπόρων σιναπιού, και σπόρων παπαρούνας, για την κλώση νημάτων, για τη λεύκανση (γναφή) και τη βαφή υφασμάτων, για την κατεργασία δερμάτων (δέψη), για τον καθαρισμό του σιδήρου, για την κοίλανση, την έλαση, την κοπή, και τη συρματοποίηση μετάλλων, για τη λείανση και τη στίλβωση σκευών και εργαλείων, για τη λειτουργία μηχανικών φυσητήρων και μεταλλουργικών κλιβάνων, για το πριόνισμα ξυλείας, για την κατασκευή χαρτιού, για την αποστράγγιση ορυχείων: σύμφωνα με τα διαθέσιμα τεκμήρια, όλα αυτά τα είδη υδροκίνητων μηχανικών εγκαταστάσεων είχαν ήδη εμφανιστεί μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, με μεγαλύτερη πυκνότητα στις περιοχές που σήμερα ανήκουν στη νοτιο-ανατολική Γαλλία, τη νότια Γερμανία, και την Ιταλία⁶⁸⁷.

Κάποιοι ιστορικοί, κατά τον 20^ό αιώνα, όπως ο Lewis Mumford, ο Marc Bloch, η Eleanora Carus-Wilson, ο Bertrand Gille, και ο Lynn White, Jr., είδαν στην ευρεία χρήση της υδραυλικής ενέργειας στη μεσαιωνική βιοτεχνική παραγωγή μια από τις κύριες πτυχές μιας ποιοτικής μεταβολής στην ενεργειακή τεχνολογία που πραγματοποιήθηκε κατά τον ύστερο μεσαίωνα, ή ακόμα και μια από τις περισσότερο καθοριστικές μακροπρόθεσμα τομές που μια προνεωτερική «βιομηχανική επανάσταση» άφησε στο κοινωνικό σώμα. Κατ' εξοχήν φορείς αυτής της «επανάστασης», η οποία έστρωσε τον δρόμο για την κατοπινή νεωτερική βιομηχανική επανάσταση ή σηματοδότησε, κατά την περιοδολόγηση του Mumford, την έναρξη της «ηωτεχνικής φάσης», της περιόδου της αυγής της τεχνολογίας που εκτείνεται από τον 10^ο αιώνα έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ήταν οι τεχνίτες που εργάζονταν εντός ή περίξ των μοναστηριακών αδελφοτήτων. Η παγίωση, επίσης, της χωροδεσποτικής κυριαρχίας, κατά τον Bloch, παρείχε τις κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις για την

686. *Ibid.* (στ. 20-23).

687. Βλ. Terry S. Reynolds, *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel* (Baltimore, MD, and London: John Hopkins University Press, 1983), 94 (πίνακας 2.4)· Adam Robert Lucas, *Wind, Water, Work: Ancient and Medieval Milling Technology* (Leiden and Boston, MA: Brill, 2006), 233-262.

επιβολή, από τους γαιοκτήμονες, που ευνοούνταν από την εξοικονόμηση εργασιακής δύναμης, στους τοπικά υποτελείς εργάτες γης των τεχνολογικών καινοτομιών, και των προνομίων που συνεπαγόταν η καθιέρωσή τους ως μέσων παραγωγής, εν είδει νέων συνηθειών, μέρους των άγραφων συλλογικών παραδόσεων στις οποίες κανείς όφειλε να υποταχθεί όπως υποτάσσεται στην ισχύ των φυσικών φαινομένων⁶⁸⁸.

Πιο πρόσφατα, ο Adam Robert Lucas έδειξε ότι η εξάπλωση και η διαφοροποίηση των υδροκίνητων μύλων, στη Δύση, δεν αποτέλεσε μια δυτική ιδιαιτερότητα, μια «αυτόχθονα ενδόρρηξη». Από μια πιο σφαιρική και μεθοδολογικά συνετότερη, ως προς τον κίνδυνο των εκ των υστέρων προβολών, μελέτη των γραπτών πηγών και των αρχαιολογικών ευρημάτων μπορεί να συναχθεί μια αφήγηση που δικαιώνει λιγότερο την υπόνοια ότι ήταν ίσως μια ιδιάζουσα δυτική πρόσληψη του κόσμου ως «μιας αχανούς δεξαμενής ενεργειών πρόσφορων να αντληθούν και να χρησιμοποιηθούν σύμφωνα με τις ανθρώπινες προθέσεις» εκείνο που ώθησε τους τεχνίτες των δυτικών κοινωνιών να διαβούν πρώτοι, κατά τον ύστερο μεσαίωνα, με τόλμη την πόρτα της πολύτροπης μηχανικής δύναμης την οποία η ανατολικών καταβολών, ινδουϊστική και ισλαμική, ιδέα της αέναης κίνησης είχε ήδη, κατά τον 12^ο αιώνα, προδιαγράψει στον ορίζοντα⁶⁸⁹. Μέσω των ισλαμικών κτήσεων της Ιβηρικής Χερσονήσου, από τη μια άκρη του ευρωπαϊκού χάρτη, και της βυζαντινής επικράτειας, από την άλλη άκρη, καινοτόμες μηχανικές μέθοδοι εφαρμογής της υδραυλικής ενέργειας που είχαν ήδη δοκιμαστεί με επιτυχία στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, το Ισλάμ, και τον κινέζικο πολιτισμό άρχισαν να μεταφέρονται, από τον 10^ο και τον 11^ο αιώνα, ολοένα και συχνότερα στη Δύση. Η πρόσβαση σε αυτήν την τεχνογνωσία ήταν καταλυτική για την αλυσίδα εξελίξεων στη βιοτεχνική παραγωγή που μέρος της σύγχρονης ιστοριογραφίας έχει προσδιορίσει ως μεσαιωνική βιομηχανική ή τεχνολογική «επανάσταση»⁶⁹⁰.

688. Βλ. Lewis Mumford, *Technics and Civilization* (New York: Harcourt, Brace and Company, 1934), 112-118· Marc Bloch, “Avènement et conquêtes du moulin à eau”, *Annales d'Histoire Économique et Sociale* 7 (1935): 538-563· Eleanora M. Carus-Wilson, “An Industrial Revolution of the Thirteenth Century”, *The Economic History Review* 11 (1941): 39-60· Bertrand Gille, “Le Moulin à eau: Une révolution technique médiévale”, *Techniques et Civilisations* 3 (1954): 1-15· Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: At the Clarendon Press, 1962), 79-134. Βλ. επίσης την κριτική παρουσίαση της σχετικής ιστοριογραφικής συζήτησης από τον Adam Robert Lucas, “Narratives of Technological Revolution in the Middle Ages”, στο: *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, επιμ. Albrecht Classen, 3 τόμ. (Berlin and New York, NY: De Gruyter, 2010), 2: 967-990.

689. White, *Medieval Technology*, 129-134.

690. Βλ. Adam Robert Lucas, “Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds: A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe”, *Technology and Culture* 46 (2005): 1-30· Lucas, *Wind, Water, Work*, 201-232. Πρβλ. Georges Comet, “Moulins et meuniers: Réflexions historiographiques et méthodologiques”, στο: *Moulins et meuniers dans les Campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle): Actes des*

Ο ηγετικός ρόλος δε των μοναστηριακών αδελφοτήτων, πάλι όπως διαφαίνεται από τα ευρήματα των σχετικών μελετών του Lucas, πρέπει μάλλον να αποδοθεί, όχι τόσο στο καινοτόμο πνεύμα ορισμένων μοναστικών κύκλων ενταγμένων σε θρησκευτικούς οίκους οι οποίοι διέθεταν αρκετούς οικονομικούς πόρους ώστε να μπορούν να επενδύουν σε ριψοκίνδυνες τεχνολογικές αλλαγές, όσο στη γενικότερη εμπλοκή τους, από τη θέση του διεκδικητή γαιοκτητικών δικαιωμάτων, στις διαδικασίες απαλλοτρίωσης της κοινοτικής γης από τους χωροδεσπότες, καθώς και στην εμπορευματοποίηση των προϊόντων της βασισμένης στη χρήση μύλων βιοτεχνικής παραγωγής. Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, οι μύλοι που άνηκαν σε μοναστηριακές κοινότητες δεν είχαν κατασκευαστεί με δική τους πρωτοβουλία· είχαν παραχωρηθεί σε αυτές από μη-κληρικούς γαιοκτήμονες, ως επιβεβαιώσεις πίστης ή επιδείξεις κοινωνικού κύρους. Πολύ συχνά, τέλος, οι μοναστηριακές κοινότητες, ιδίως εκείνες των Βενεδικτίνων και των Κιστερκιανών, που ήταν και οι περισσότερο επιρρεπείς στην καινοτομία, αποδεικνύονταν περισσότερο αδυσώπητα αφεντικά απ' ό,τι οι ιδιώτες χωροδεσπότες, ως προς την εκμετάλλευση των εργατών γης⁶⁹¹.

Σε σχέση με ό,τι εμπίπτει στη δική μας δέσμη ερωτημάτων, έχει ιδιαίτερη αξία το γεγονός ότι σε μια πρωτογενή γραπτή πηγή των μέσων του 15^{ου} αιώνα, όπως είναι η επιστολή του Βησσαρίωνα, οι τεχνολογικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στις κοινωνίες της ύστερης μεσαιωνικής λατινικής Δύσης εγγράφονται ως αξιοζήλευτα πολιτισμικά επιτεύγματα, καθώς και ως οδοδείκτες προς το μέλλον, όχι ως μνημεία ενός παρελθόντος του οποίου η αίγλη ήδη ξεθωιάζει. Η «σιδηροποιητική», πάντως, φαίνεται να κεντρίζει, κατά τι περισσότερο από τις υπόλοιπες τρεις κοινωνικά «αναγκαίες» τέχνες, το ενδιαφέρον του απόδημου βυζαντινού λογίου. Τόσο η «οπλοποιητική», η τέχνη κατασκευής όπλων, «τῶν τε φυλακτικῶν τῶν τε ἀμυντηρίων, ὧν ἄνευ οὐκ ἂν τὰ πολεμικὰ καλῶς γίγνοιτο»⁶⁹², όσο και η ναυπηγική, «ὅση τε περὶ τὰς μακρὰς καὶ τριήρεις, ὅση τε περὶ τὰς φορτηγοὺς καὶ στρογγύλας καταγίνεται νῆας»⁶⁹³, παρουσιάζονται ως τέχνες η προσοικείωση των οποίων θα αποφέρει μη ευκαταφρόνητα οφέλη. Τονίζεται, επιπλέον, η δυνατότητα εύρεσης, στην ίδια την

XXIes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 3, 4, 5 Septembre 1999, επιμ. Mireille Mousnier (Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 2002), 9-30.

691. Βλ. Adam Robert Lucas, "The Role of the Monasteries in the Development of Medieval Milling", στο: *Wind and Water in the Middle Ages: Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, επιμ. Steven A. Walton (Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006), 89-127· Lucas, *Ecclesiastical Lordship, Seigneurial Power and the Commercialization of Milling in Medieval England* (Farnham: Ashgate Publishing Limited· Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2014).

692. Λάμπρος, «Βησσαρίων Κωνσταντίνω Δεσπότη», 43 (στ. 30-33).

693. *Ibid.*, 44 (στ. 1-4).

Πελοπόννησο, των απαραίτητων πρώτων ύλων, στην περίπτωση της ναυπηγικής, της κατάλληλης ξυλείας⁶⁹⁴, ώστε οι γνώσεις που θα μεταφέρουν οι νέοι Έλληνες οι οποίοι θα εκπαιδευτούν από τους Λατίνους να μπορούν άμεσα, και με μικρό σχετικά κόστος, να καρποφορήσουν. Στη μεταλλουργική, όμως, παραχωρείται ένα κάποιο προβάδισμα.

Ο Βησσαρίων γράφει ότι έχει ακούσει πως ούτε σπάνη μεταλλευμάτων σιδήρου υπάρχει στην επικράτεια του Δεσπότη του Μοριά. Κάθε άλλο: οι περιοχές γύρω από τη Σπάρτη, σημειώνει, βρίθουν από τέτοια κοιτάσματα. Συμπληρώνει αμέσως, όμως, ότι λείπει η τεχνογνωσία για την εκμετάλλευσή τους και την κατεργασία του σιδήρου. Αυτή η τεχνογνωσία ακριβώς είναι που πρέπει να εισαχθεί από αλλού⁶⁹⁵. Η «σιδηροποιητική», η μεταλλουργία, δεν είναι, όπως η «οπλοποιητική» και η ναυπηγική, επωφελής μόνο, ή κυρίως, για πολεμικούς σκοπούς, αλλά και για τον καιρό της ειρήνης και τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων⁶⁹⁶. Και αν γίνει ευρύτερα γνωστός ο πλούτος της Πελοποννήσου σε κοιτάσματα σιδήρου, τότε θα προσελκυσθούν και οι μεταλλουργοί, κάτι που θα αποβεί ευεργετικό και για την «οπλοποιητική»⁶⁹⁷. Σε αυτήν την εικασία ο Βησσαρίων θα επανέλθει και λίγο πριν την κατακλείδα της επιστολής του, επιμένοντας πως καλό θα ήταν ο Κωνσταντίνος να διερευνήσει, πριν απ' οτιδήποτε άλλο, αν οι διαδόσεις, περί πλούσιων κοιτασμάτων σιδήρου, γύρω από τη Σπάρτη και τον Ταΰγετο, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Άπαξ και αποδειχθεί ότι ανταποκρίνονται, ο ηγεμόνας του Μοριά θα έχει έναν ακόμα σοβαρό, και χειροπιαστό, λόγο να ιεραρχήσει ψηλά την αποστολή νέων Ελλήνων, ούτε πολύ φθαρμένων από τα βάρη της ενηλικιώσης, ούτε πολύ ανώριμων, στις ιταλικές πόλεις. Θα χρειαστεί, βέβαια, πάλι στις εξειδικευμένες γνώσεις που θα αποκτήσουν να μάθουν και την ιταλική γλώσσα, αλλά σε αυτό προσφέρεται να βοηθήσει και ο ίδιος ο Βησσαρίων, ο οποίος, την εποχή κατά την οποία συντάσσει την επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο, είναι μόνιμος πια κάτοικος Ρώμης⁶⁹⁸.

694. *Ibid.* (στ. 3): [...] ὧν πλείστην ἐν Πελοποννήσῳ καὶ καλλίστην ἔχετε ὕλην, [...].

695. *Ibid.*, 43 (στ. 27-30): Ἦκουον δὲ καὶ τὴν Πελοπόννησον, καὶ μάλιστα τὰ περὶ τὴν Σπάρτην αὐτὴν εἶναι πλήρη μετάλλων σιδήρου, τοῦτου δὲ μόνου τῶν ἀναγκαίων αὐτὴν οἶδα στερόμενην καὶ χρήζειν ἐτέρωθεν.

696. *Ibid.* (στ. 23-27): Τὴν τε ποιήσιν τοῦ σιδήρου, οὕτω μὲ μὲν οὕσαν χρήσιμον, οὕτω δὲ ἀναγκαίαν ἀνθρώποις, ὥς ἄνευ αὐτοῦ μὴ τὰ πολεμικά, μὴ τὰ εἰρηνικά τε καὶ πολιτικά δύνασθαι καλῶς ἔχειν ἐνταῦθά τις ἂν εὐχερῶς καταμάθοι.

697. *Ibid.* (στ. 33-34): [...] καὶ μάλιστα εἰ σιδήρου μέταλλα ἐν τῇ χώρᾳ ἔχεις καὶ τοὺς τοῦτον ἐργασομένους προσκτήσῃ.

698. *Ibid.*, 44 (στ. 17-24): Ἀνερευνήσας τοίνυν τὸ πρῶτον καὶ ἀκριβῶς ἐξετάσας εἴπερ ἐστὶν ἀληθὲς ὅπερ ἤκουσα πολλάκις, σιδήρου μέταλλα περὶ τὴν Σπάρτην καὶ τὸ Ταῦγετον εὐρίσκεσθαι, δίδασθαι τὴν αὐτοῦ ποιήσιν τοὺς ἰδίους, πρὸς θεοῦ καὶ τῆς σῆς βασιλείας νέους τινὰς μήτε παρηκμακότας μήτε σφόδρα ἀπαλοῦς,

4.4. Ο *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584) ως τμήμα της συλλογής χειρογράφων του Βησσαρίωνα και της δωρεάς του στη *Republica Veneta*.

Σταθήκαμε αρκετά στη συγκεκριμένη επιστολή του Βησσαρίωνα προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο γιατί η έμφασή του στην ιδιοποίηση των πρακτικών τεχνών, και ιδιαίτερα της μεταλλουργίας, μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα, υπό ένα νέο φως, τη σχέση ανάμεσα σε δύο ιστορικές τροχιές που στη μέχρι τώρα ιστοριογραφία συνήθως ανασυγκροτούνται ως εφαιπόμενες ή τεμνόμενες μονάχα κατά τρόπο περιστασιακό και επουσιώδη για τον χαρακτήρα αμφότερων, στις οποίες, όμως, το όνομα του ίδιου του Βησσαρίωνα συναντάται σε κρίσιμα σημεία καμπής. Αναφερόμαστε στην ιστορική τροχιά, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, της ελληνικής φιλοσοφίας και σε εκείνη της ελληνικής αλχημείας. Η συνεισφορά του απόδημου βυζαντινού λογίου στην αναζωπύρωση των συζητήσεων περί της ελληνικής φιλοσοφίας, και η συμμετοχή του στην αντιπαράθεση που ξέσπασε ανάμεσα σε ελληνόφωνους λογίους επί ιταλικού εδάφους, κατά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, περί των διαφορών ανάμεσα στην αριστοτελική και την πλατωνική φιλοσοφία, είναι γνωστή και έχει απασχολήσει συχνά τους ιστορικούς της Αναγέννησης. Η συνεισφορά του στη μετακένωση της ελληνικής αλχημείας στη Δύση είναι επίσης γνωστή, αλλά αντιμετωπίζεται ως μια παράπλευρη συνέπεια της ουμανιστικής προσήλωσής του στη διάσωση των γραπτών μνημείων του ελληνικού και βυζαντινού παρελθόντος.

Πράγματι, αν και, ως τέτοιο, δεν έχει τύχει της απαραίτητης προσοχής, δεν έχει περάσει, ωστόσο, απαρατήρητο από τις ιστορικούς το γεγονός ότι ο παλαιότερος από τους κώδικες που σώζουν το ελληνικό χρυσοποιητικό *corpus*, ο *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584, εφεξής, στο κυρίως κείμενό μας, θα τον μνημονεύουμε, όπως συνηθίζεται στην ιστοριογραφία της αλχημείας, ως *M*), χρονολογούμενος κατά τα τέλη του 10^{ου} και τις αρχές του 11^{ου} αιώνα⁶⁹⁹,

άλλα μέρους τινάς, οἱ καὶ τὴν γλῶτταν μαθήσονται ὥς συνεῖναι τῶν λεγομένων, ἐνταῦθα ἐξαποστεύλας, πρὸς ὃ οὐκ ὀλίγον καὶ ἡ ἐμὴ παρουσία ἐνταῦθα συνοίσει.

699. Για αυτόν τον κώδικα βλ. Marcelin Berthelot, *Les Origines de l'alchimie* (Paris: Georges Steinheil, Éditeur, 1885), 347-352 [“Appendice D: 2”]· Berthelot, “Introduction”, 173-186· Richard Reitzenstein, “Zur Geschichte der Alchemie und des Mystizismus”, *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philologisch-historische Klasse* (1919), 1-37· Otto Lagercrantz, “Codex Marcianus 299”, στο: *Les manuscrits italiens; En appendice: Les manuscrits des Coeranides par C. O. Zuretti; Excerpta par J. L. Heiberg; Ueber das Verhältnis des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) von O. Lagercrantz; Tables par Marie Delcourt*, του Carlo Oreste Zuretti, συνεργ. Otto Lagercrantz et al., τόμ. 2 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, διευθ. Joseph Bidez et al. (Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1927), 1-22 (αφ. 1)· Lagercrantz, “Ueber das Verhältnis des Cod. Paris.

ήταν τμήμα της προσωπικής συλλογής ελληνικών και λατινικών χειρογράφων που ο Βησσαρίων δώρισε στη Republica Veneta. Στον κατάλογο του 1468, συντεταγμένο όταν επικυρώθηκε και επίσημα η πράξη της δωρεάς, υπό την ευθύνη του Rosato da Viterbo, ο οποίος έκανε και τον τελικό έλεγχο, ο κώδικας αυτός αριθμείται ως 440^{ος}, με την ενδεικτική για το περιεχόμενό του σημείωση “Stephani philosophi et aliorum” («Στεφάνου φιλοσόφου και άλλων»). Το 1474, σε έναν νέο κατάλογο των δωρημάτων, μετά τον θάνατο του Βησσαρίωνα, και ενώ από το 1468 έως τότε άλλοι 278 χειρόγραφοι και έντυποι τόμοι είχαν προστεθεί, μέσω νέων αγορών, στη συλλογή του, αυξάνοντας τον συνολικό αριθμό των τόμων της δωρεάς στους 1024⁷⁰⁰, ο ίδιος κώδικας φέρει τον αριθμό 584, και η συνοδευτική σημείωση έχει επεκταθεί ελαφρά, χωρίς όμως να είναι περισσότερο διαφωτιστική: “Stephani philosophi alexandrini et aliorum, in pergameno” («Στεφάνου Αλεξανδρέα φιλοσόφου και άλλων σε περγαμηνή»). Σε έναν κατάλογο του 1524, καταρτισμένο όταν ο Andrea Navagero (1483-1529) ολοκλήρωνε τη θητεία του ως υπεύθυνος για τη διαφύλαξη της συλλογής του Βησσαρίωνα, πέντε χρόνια πριν αυτή μεταφερθεί από το παλάτι του Δόγη στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, στον οποίο ο κώδικας αριθμείται ως 45^{ος}, η ένδειξη για τα περιεχόμενά του θα κατατοπίζει καλύτερα τον αναγνώστη: “Stephani philosophi et aliorum complurium de sacra arte, in pergameno” («Στεφάνου φιλοσόφου και άλλων πολλών περί της ιερής τέχνης,

2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M)”, στο: Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 341-358· Lagercrantz, “Über das Verhältnis des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) (Fortsetzung von Catalogue, II, 341-358)”, στο: *Manuscrits d’Allemagne, d’Autriche, de Danemark, de Hollande et de Suisse; En appendice: 1. Dia Diatribe des Th. Reinesius aus cod. Gothanus A 242 hrsg. von G. Goldschmidt, 2. Über das Verhältnis des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) (Fortsetzung von Catalogue, II, 341-358) von O. Lagercrantz*, του Günther Goldschmidt, τόμ. 4 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, διεθθ. Joseph Bidez et al. (Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1932), 399-432· André-Jean Festugière, “Alchymica”, *L’Antiquité Classique* 8 (1939): 80-84· Albert Rehm, “Zur Überlieferung der griechischen Alchemisten”, *Byzantinische Zeitschrift* 39 (1939): 394-434· Henri Dominique Saffrey, “Historique et description du Marcianus Graecus 299”, στο: *Alchimie: Art, histoire et mythes: Actes du 1^{er} colloque international de la Société d’Étude de l’Histoire de l’Alchimie, organisé les 14-16 mars 1991 à Paris*, επιμ. Didier Kahn και Sylvie Matton (Paris: S.É.H.A.· Milano: Archè, 1995), 1-10· Elpidius Mioni, *Codices 1-299*, τόμ. 1 του: *Thesaurus antiquus*, τόμ. [5] του: *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, του Elpidius Mioni (Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1981), 427-433· Hans Werner Schütt, *Ein verborgener Schatz Venedigs: Der alchemische Kodex 299 aus der Biblioteca Marciana* (Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1996)· Jean Letrouit, “Hermétisme et alchimie: Contribution à l’étude du Marcianus Graecus 299 (=M)”, στο: *Magia, alchimia, scienza dal ’400 al ’700: L’influsso di Ermete Trismegisto* [2002] επιμ. Carlos Gilly και Cis van Heertum, 2 τόμ, 2^η έκδ. (Firenze: Centro Di, 2005), 1: 85-104· Maria Mavroudi, *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The “Oneirocriticon of Achmet” and Its Arabic Sources* (Leiden, Boston, MA, and Köln: Brill, 2002), 107· Matteo Martelli, *Pseudo-Democrito, Scritti alchemici, con il commentario di Sinesio: Edizione critica del testo greco, traduzione e commento* (Paris: S.É.H.A.· Milan: Archè, 2011), 5-10· Alexandre M. Roberts, “Framing a Middle Byzantine Alchemical Codex”, *Dumbarton Oaks Papers* 73 (2019): 69-102.

700. Βλ. Labowsky, *Bessarion’s Library*, 46.

σε περγαμηνή»). Και σε έναν κατάλογο του 1543, όταν ο διάδοχος του Navagero, Pietro Bembo (1470-1547) παρέδιδε τη σκυτάλη στον δικό του διάδοχο, Benedetto Ramberti (1503-1547), όπου ο κώδικας αριθμείται ως 96^{ος}, η ένδειξη θα γίνει “Stephani philosophi et aliorum crisopiia, in pergamenos” («Στεφάνου φιλοσόφου και άλλων χρυσοποιία, σε περγαμηνή»)⁷⁰¹.

Ο ίδιος ο Βησσαρίων, στο δικό του σύστημα ταξινόμησης, τον είχε καταχωρήσει στον «τόπο π΄». Στον «τόπο» αυτόν άνηκαν και άλλοι 6 κώδικες: ένας κώδικας, σήμερα ταξινομημένος ως *Marcianus gr. Z 286* (coll. 626), ο οποίος περιέχει ένα αντίγραφο του 15^{ου} αιώνα του έργου του Γαληνού *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων βιβλία*⁷⁰², δύο κώδικες, ο *Marcianus gr. Z 277* (coll. 630)⁷⁰³ και ο *Marcianus gr. Z 278* (coll. 873)⁷⁰⁴, που σώζουν δύο αντίγραφα, ένα του 13^{ου} και ένα του 15^{ου} αιώνα, αντίστοιχα, των *Ἑπτὰ ὑπομνημάτων* του Γαληνού στους *Ἀφορισμούς* του Ιπποκράτη, ένας ακόμα κώδικας του 15^{ου} αιώνα, με έργα και πάλι του Γαληνού, ο *Marcianus gr. Z 275* (coll. 893)⁷⁰⁵, καθώς και δύο κώδικες φιλοσοφικού περιεχομένου, ο *Marcianus gr. Z 251* (coll. 723), στον οποίο έχουν αντιγραφεί, κατά τον 15^ο αιώνα, οι *Ἐπικτήτου διατριβαὶ* του Φλάβιου Αρριανού (c. 86- c. 160)⁷⁰⁶, και ο *Marcianus gr. Z 249* (coll. 287), ένας από τους 26 κώδικες της βιβλιοθήκης του Βησσαρίωνα στους οποίους θα βρούμε, ολοκληρωμένα ή αποσπασματικά, έργα του Πλούταρχου, σε αυτήν την περίπτωση ένα τμήμα από τα *Ἠθικά*, αντιγραμμένο, ως επί το πλείστον, κατά τον 12^ο αιώνα⁷⁰⁷.

Η σημείωση «τόπος π΄, locus 80», στο κάτω περιθώριο του φύλλου 8^r έχει γραφεί από το

701. Βλ. *ibid.*, 176, 223, 247, 294.

702. Βλ. *ibid.*, 227, 255, 295, 439· Mioni, *Codices 1-299*, 409-410· Alain Touwaide, *A Census of Greek Medical Manuscripts: From Byzantium to the Renaissance* (London and New York, NY: Routledge, 2016), αρ. [1684].

703. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 165, 242, 254, 295, 438· Mioni, *Codices 1-299*, 400-401· Touwaide, *Census*, αρ. [1672].

704. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 165, 228, 255, 295, 438· Mioni, *Codices 1-299*, 402· Touwaide, *Census*, αρ. [1673].

705. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 165, 227, 255, 294, 438· Mioni, *Codices 1-299*, 399· Touwaide, *Census*, αρ. [1669].

706. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 176, 192, 252, 299, 438· Mioni, *Codices 1-299*, 366-367.

707. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 176, 200, 252, 302, 438· Mioni, *Codices 1-299*, 364. Βλ. και Mario Manfredini, “I manoscritti plutarchei del Bessarione”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Classe di Lettere e Filosofia*, 3η σειρά, 24 (1994): 31-48.

χέρι του Βησσαρίωνα⁷⁰⁸, και αυτό δεν είναι ίσως το μοναδικό ίχνος του στον *M*. Σε διάφορα, όχι πάρα πολλά, αλλά ούτε και τόσο λίγα ώστε να είναι αμελητέα, σημεία του κώδικα υπάρχουν σύντομες φράσεις στα περιθώρια των φύλλων, και δικαιολογημένα, αφού πολλοί κώδικες της βιβλιοθήκης του σώζουν δικά του *marginalia*, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν κάποιες από αυτές είναι γραμμένες από το δικό του χέρι. Στο πρώτο τεύχος, επίσης, του κώδικα (πιο συγκεκριμένα: στα φύλλα 1^r, 3^{r-v}, 4^r, και 5^r, και στα περιθώρια των φύλλων 5^v-6^r), που σήμερα αποτελείται από 7 φύλλα, αλλά στην αρχική του μορφή ήταν ένα τριάδιο (6 φύλλα)⁷⁰⁹, έχουν εισαχθεί, από ένα ή δύο χέρια διαφορετικά και νεώτερα από αυτό του μοναδικού γραφέα των κυρίως περιεχομένων του κώδικα, ορισμένες προσθήκες, οι οποίες, κατά τον Henri Dominique Saffrey, ενός ιστορικού αρκετά εξοικειωμένου με τους αυτόγραφους κώδικες του Βησσαρίωνα, έχουν γραφεί από το χέρι ενός μοναχού, και πιθανόν αυτός ο μοναχός να ήταν και ο ίδιος ο απόδημος βυζαντινός λόγιος, πριν ασφαλώς εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και πριν ανέλθει στην εκκλησιαστική ιεραρχία⁷¹⁰. Σε αυτό, όμως, το ζήτημα, της ταυτότητας του γραφέα ή των γραφέων των προσθηκών των πρώτων φύλλων, θα επιστρέψουμε σε λίγο, αφού πρώτα σταθούμε στο ζήτημα της ίδιας της θέσης του *M* στη βιβλιοθήκη του Βησσαρίωνα.

Ταξινομώντας, κατά 89 συνολικά «τόπους», τους κώδικές του, ο κτήτορας της συλλογής χειρογράφων που θα αποτελέσει, κατά τους επόμενους αιώνες, το σημαντικότερο θέλγητρο της Bibliotheca Marciana, το κτήριο της οποίας, παρεμπιπτόντως, θα αρχίσει να οικοδομείται πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1637⁷¹¹, δεν είχε ως αποκλειστική του μέριμνα τη θεματική τους κατανομή. Όπως παρατηρεί η Lotte Labowsky, θα μπορούσε εύλογα να υποθεθεί ότι ο όρος *τόπος* ή “*Iocus*” παραπέμπει σε ένα πραγματικό χωρικό σημείο, και άρα ότι οι «τόποι» αντιστοιχούσαν στην ίδια τη χωρική διάρθρωση της βιβλιοθήκης του

708. Βλ. Mioni, *Codices* 1-299, 427.

709. Βλ. Saffrey, “Historique et description”, 2.

710. *Ibid.*, 2-3.

711. Αν και μόνο μετά την ανέγερση του κτηρίου της Bibliotheca Marciana, οι κώδικες της δωρέας θα γίνουν κανονικά προσβάσιμοι στο κοινό, δεν είχαν λείψει, κατά την προηγούμενη περίοδο, οι δανεισμοί και οι απώλειες. Όταν ο Pietro Bembo είχε την ευθύνη διαφύλαξης της συλλογής κανείς μπορούσε να δανειστεί έναν τόμο αφήνοντας ως εγγύηση ένα χρηματικό ποσό ίσο με την αξία του δανειζόμενου τόμου επί δύο. Δεν επιτρεπόταν ο δανεισμός εκτός της βενετικής επικράτειας, αλλά κάθε αίτημα αντιγραφής ενός χειρογράφου γινόταν δεκτό, δεδομένης της επιθυμίας του ίδιου του Βησσαρίωνα να προσφέρει τη συλλογή του ως ένα πολιτισμικό αγαθό στο οποίο το λόγιο κοινό θα μπορούσε απρόσκοπτα να ανατρέχει. Ο Bembo είχε καταφέρει, κάποιες φορές, να εντοπίσει τα απολεσθέντα χειρόγραφα και να τα φέρει πίσω. Βλ. Carol Kidwell, *Pietro Bembo: Lover, Linguist, Cardinal* (Montreal and Kingston, London, and Ithaca, NY: McGill-Queen's University Press, 2004), 279.

Βησσαρίωνα στη Ρώμη, αλλά δεν θα ήταν συνετό να συναχθεί ότι υπήρχε ένα ομογενές σύστημα ραφιών ή εδράνων, όπως σε μια καλά οργανωμένη δημόσια βιβλιοθήκη. Άλλες παράμετροι, όπως ο χρόνος πρόσκτησης των κωδίκων, ή ο τόπος εύρεσής τους, ίσως είχαν, επίσης, υπεισέλθει στην κατανομή. Από άποψη θεματική, οι μισοί περίπου «τόποι» μοιάζουν να καταλαμβάνονται από έργα θεολογικά και εκκλησιαστικά, και οι υπόλοιποι, μέχρι και τον 80^ο, χωρίς να τηρούνται κατά τη μετάβαση από το ένα θέμα στο άλλο αυστηρές διαχωριστικές γραμμές, από έργα νομικά, φιλοσοφικά, και επιστημονικά, ενώ τα ποιητικά και γραμματικά έργα συναντώνται κυρίως στους τελευταίους 9 «τόπους»⁷¹². Στον κατάλογο του 1468, ο *M* τοποθετείται, με τα θεματικά κριτήρια να βαραίνουν μάλλον περισσότερο εδώ, στο τέλος των έργων της πλατωνικής και νεοπλατωνικής γραμματείας. Η χρήση μιας συνοδευτικής ένδειξης, τόσο σε αυτόν τον κατάλογο όσο και στους κατοπινούς, στην οποία δεσπόζει το όνομα του Στέφανου του φιλόσοφου (ο επιπλέον προσδιορισμός “alexandrinus” παραλείπεται σε όλους τους καταλόγους, εκτός από εκείνον του 1474) συμβάλλει ώστε να είναι λογικοφανής η άμεση γειτνίαση μιας χρυσοποιητικής ανθολογίας, που, εξ άλλου, μόνο στον κατάλογο του 1543 θα περιγραφεί ρητά ως τέτοια, με τις ηθικές πραγματείες του Πλούταρχου ή τα φιλοσοφικά γραπτά του Πρόκλου.

Το 1524, όταν, εν όψει της μεταφοράς της συλλογής του Βησσαρίωνα στη Βασιλική του Αγίου Μάρκου, επιχειρήθηκε μια συστηματική αναδιάταξη των τόμων, ο *M* θα συμπαρατεθεί με έργα αστρονομικά και μαθηματικά (αριθμητικής κυρίως), καθώς και με κώδικες που περιείχαν αντίγραφα των φυσικο-φιλοσοφικών έργων του Αριστοτέλη. Το 1543, θα ταξινομηθεί στην ίδια υποενότητα με διάφορα ηθικο-φιλοσοφικά, φυσικο-φιλοσοφικά (όπως η χρονολογούμενη μεταξύ του 4^{ου} π.Κ.Χ. και τις αρχές του 1^{ου} Κ.Χ. αιώνα πραγματεία *Τιμαίω Λοκρῷ Περί φύσιος κόσμου καὶ ψυχᾶς*⁷¹³), και αστρονομικά έργα, που κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν μάλλον η δυσκολία ένταξής τους σε άλλες, πιο καθαρά οριοθετημένες, θεματικές υποενότητες. Όπως είδαμε, όμως, πριν, στην ταξινόμηση που είχε κάνει ο ίδιος ο Βησσαρίων, η θέση του ήταν ανάμεσα σε έργα φαρμακολογίας και θεωρητικής ιατρικής, αλλά και έργα πρακτικής και ηθικής φιλοσοφίας, που όλα ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους, και δη στους δύο πρώτους Κ.Χ. αιώνες. Αυτή η συνάφεια προς τα έργα φαρμακολογίας ή θεωρητικής ιατρικής της ρωμαϊκής αρχαιότητας, ή για να ακριβολογούμε, τα έργα του Γαληνού, που ο Βησσαρίων είχε ενδεχομένως σταθμίσει ως

712. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 20-23.

713. Βλ. Gilbert Ryle, “The *Timaeus Locrus*”, *Phronesis* 10 (1965): 174-190· Matthias Baltes, “Einleitung”, στο: *Timaios Lokros: Über die Natur des Kosmos und der Seele*, έκδ. Matthias Baltes (Leiden: E. J. Brill, 1972), 1-3, 20-26.

σημαντική στη δική του ταξινόμηση, δεν συνεκτιμήθηκε από τους συντάκτες των καταλόγων της συλλογής του.

Μια, ακόμα ίσως πιο αξιοπρόσεκτη, λεπτομέρεια είναι, επίσης, το γεγονός ότι ο κώδικάς μας δεν είχε περιληφθεί στους 466 κώδικες που ο Βησσαρίων είχε αποστείλει στις βενετικές αρχές πριν από τον θάνατό του, μέσα σε 30 κιβώτια. Γι' αυτό και ενώ στον κατάλογο του 1468 αριθμείται ως 440^{ος}, σε εκείνον του 1474 αριθμείται ως 584^{ος}⁷¹⁴. Από τους 6 άλλους κώδικες που είχαν συγκαταλεχθεί στον «τόπο π'», το ίδιο συνέβη μόνο με τους 4 κώδικες που σώζουν έργα του Γαληνού, συμπεριλαμβανομένου και του *Marcianus gr.* 286 ο οποίος δεν είχε προσμετρηθεί στον κατάλογο του 1468, και ήταν, κατά συνέπεια, νεώτερη πρόσκτηση. Και οι 4 αυτοί κώδικες, στον κατάλογο του 1474 καταχωρούνται υπό αριθμούς άνω του 466: ο *Marcianus gr.* Z 275 ως 653^{ος}, ο *Marcianus gr.* 277 ως 993^{ος}, ο *Marcianus gr.* Z 278 ως 662^{ος}, και ο *Marcianus gr.* Z 286 ως 654^{ος}⁷¹⁵. Οι δύο κώδικες του «τόπου π'» που σώζουν έργα ηθικής και πρακτικής φιλοσοφίας, ο *Marcianus gr.* Z 249 και ο *Marcianus gr.* Z 251, είχαν φύγει από τα χέρια του Βησσαρίωνα με την πρώτη αποστολή τόμων, και στον κατάλογο του 1474 καταχωρούνται υπό τους αριθμούς 162 και 21 αντίστοιχα⁷¹⁶.

Αυτό συνιστά μια προκαταρκτική, αλλά αρκετά σοβαρή, ένδειξη για τη σημασία με την οποία ο κώδικας με τις ελληνικές χρυσοποιητικές πραγματείες, ο πρώτος τέτοιος κώδικας που, απ' όσο γνωρίζουμε, έφτασε στη Δύση, είχε επενδυθεί από τον λόγιο κτήτορά του. Οι τόμοι που δεν είχαν αποκτηθεί μετά από το έτος 1468 και δεν είχαν στοιβαχθεί στα 30 πρώτα κουτιά που μεταφέρθηκαν στη Βενετία, ενώ ακόμα ήταν εν ζωή ο Βησσαρίων, ήταν και οι τόμοι που ο ίδιος ήθελε με μικρότερη προθυμία να αποχωριστεί, είτε γιατί σκόπευε να τους μελετήσει πιο εμπεριστατωμένα κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του είτε γιατί τους θεωρούσε χρήσιμους για τα τοτινά δικά του συγγραφικά πονήματα. Από την άλλη μεριά, πολλοί κώδικες που ήταν πολύτιμοι, με βάση τα κυρίαρχα, εκείνη την εποχή, κριτήρια στους λατίνους θιασώτες των ελληνικών γραμμάτων, είχαν ταξιδέψει μέσα στα 30 πρώτα κουτιά στη Βενετία, και ο λόγος ήταν ότι ο Βησσαρίων δεν ήταν καθόλου αδιάφορος για τη βραχυπρόθεσμη ακτινοβολία και τη θελκτική αύρα της δωρεάς του στους συγκαιρινούς του, ακόμα και πριν ο ίδιος αποβιώσει⁷¹⁷. Η συμπερίληψη, μαζί με τον *M*, των τεσσάρων κωδίκων, από τον 80^ο «τόπο», οι οποίοι περιείχαν κείμενα του Γαληνού στο τμήμα της

714. Βλ. Labowsky, *Bessarion's Library*, 176, 223.

715. Βλ. *ibid.*, 227, 228, 242.

716. Βλ. *ibid.*, 192, 200.

717. Βλ. *ibid.*, 46-47.

δωριζόμενης συλλογής που έμεινε προσωρινά πίσω, στην κατοχή για λίγα χρόνια ακόμα του δωρητή, επιτρέπει την εικασία ότι οι εν λόγω κώδικες είχαν αξιολογηθεί από τον ίδιο ως εφόδια που θα εμπλούτιζαν περαιτέρω τη διανοητική του σκευή ή ακόμα και ως πιθανές πηγές συγγραφικής έμπνευσης. Εγείρει, επίσης, και το ερώτημα αν και κατά πόσο αναγνωριζόταν, από τον δωρητή που προέβη σε αυτόν τον διαχωρισμό των κωδίκων της συλλογής του, μια κάποια ουσιώδη σχέση ανάμεσα σε ό,τι καθιστούσε ενδιαφέρουσες, ως αντικείμενα εγγύτερης μελέτης, τις χρυσοποιητικές πραγματείες του *M*, και σε ό,τι καθιστούσε ενδιαφέροντα, ως τέτοιου τύπου αντικείμενα, και τα γαληνικά φαρμακολογικά και θεωρητικά ιατρικά γραπτά.

Για να απαντήσουμε, όμως, διαμορφώνοντας ένα ακόμα πιο στέρεο έδαφος ενδείξεων ή τεκμηρίων, στο ερώτημα περί της σημασίας του *M* ως μέρους της βιβλιοθήκης του Βησσαρίωνα πρέπει να δούμε και τι σχετικά στοιχεία μπορεί να αποφέρει μια ιστορική εξέταση του ίδιου του κώδικα. Το πρώτο σκέλος μιας τέτοιας εξέτασης είναι περισσότερο ιστορικο-φιλοσοφικό απαιτεί ιδίως την τοποθέτηση του *M*, ως γραπτού ιστορικού μνημείου, σε ένα διανοητικό περιβάλλον όπου έγινε εφικτή, και θεωρήθηκε ίσως και σκόπιμη, η διάσωση του και η μεταβίβασή του από τον έναν κτήτορα στον άλλο, σε μια περίοδο η οποία καλύπτει 4 περίπου, ή και 5, αιώνες, από τον 10^ο ή τον 11^ο αιώνα, όταν αντιγράφηκε το κυρίως τμήμα του, ως το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, όταν ήταν τμήμα της βιβλιοθήκης του Βησσαρίωνα. Έτσι, θα μπορέσουμε, λ.χ., να διαπιστώσουμε αν η παρουσία του *M* στη βιβλιοθήκη ενός ύστερου βυζαντινού λογίου εξηγείται μόνο, ή κυρίως, από μια γενική μέριμνα για την τύχη των μνημείων της ελληνικής αρχαιότητας, ή αν συνεπάγεται και άλλες, περισσότερο συγκεκριμένες μέριμνες.

Το δεύτερο σκέλος της ιστορικής εξέτασης του *M* είναι περισσότερο παλαιογραφικό, και θα είχε ως ένα από τα κύρια καθήκοντά της τον έλεγχο των προσθηκών και των σημειώσεων που έγιναν από κτήτορες μεταγενέστερους από τον αρχικό κωδικογράφο, ή κωδικογράφους, οι οποίοι χάραξαν τα κυρίως περιεχόμενά του. Μια παλαιογραφική εξέταση, αυτού του είδους, βέβαια, για να είναι καρποφόρα, θα έπρεπε να αξιοποιεί συνδυαστικά τις γραφολογικές συγκρίσεις με τις υφολογικές και κειμενολογικές συνηχήσεις. Θα ξεφεύγαμε αρκετά από τους στόχους της διατριβής μας αν επιχειρούσαμε να κάνουμε εδώ κάτι αντίστοιχο. Στο «Παράρτημα», εν τούτοις, που έχουμε παρεμβάλει στο τέλος, αμέσως πριν από τη βιβλιογραφία, δοκιμάζουμε, εν μέρει μονάχα, να κινηθούμε προς αυτήν την κατεύθυνση, εφαρμόζοντας παλαιογραφικά στρατηγήματα πορισμού γνώσης επί μιας μονάχα από τις κατοπινές προσθήκες στον *M*: εκείνης η οποία καταλαμβάνει τις 20 πρώτες

γραμμές του φύλλου 1^r, και έχει τη μορφή μιας χρυσοποιητικής συνταγής. Με εξαίρεση αυτήν τη μικρή παρέκβαση, θα αρκεστούμε να υπενθυμίσουμε ορισμένα σημαντικά στοιχεία που οι μέχρι τώρα δημοσιευμένες παλαιογραφικές μελέτες για τον *M* έχουν κομίσει, και κατόπιν θα επιστρέψουμε στο πρώτο σκέλος της ιστορικής εξέτασης του κώδικα του Βησσαρίωνα.

Αρχικά, όπως παρατήρησε, μετά από αυτοψία της στάχωσης του κώδικα, ο Saffrey, το 1^ο τεύχος του *M* ήταν ένα τριάδιο, ενώ όλα τα υπόλοιπα τεύχη ήταν τετράδια (8 φύλλα)⁷¹⁸. Πιο πρόσφατα, ο Alexandre Roberts, κατά τη δική του αυτοψία, παρατήρησε ότι 8 ή 9, από τα συνολικά 24, τεύχη δεν είναι κανονικά τετράδια. Ένας από τους κατοπινούς κτήτορες του παρενέβαλε μεταξύ του 2^{ου} και του 3^{ου} φύλλου του 1^{ου} τεύχους ένα φύλλο διπλωμένο στα δύο (στη σημερινή αρίθμηση πρόκειται για τα φύλλα 3 και 4). Κατά τον Robinson, το εμβόλιμο δίφυλλο έχει αποκοπεί ανάμεσα από τα φύλλα τα οποία σήμερα απαριθμούνται ως 15^ο και 16^ο, όχι ανάμεσα από τα φύλλα 7 και 8, όπως πίστευε ο Saffrey, και από την αρχική μορφή του 1^{ου} τεύχους σώζονται σήμερα μόνο τα φύλλα 2, 5, 6, 7, τα οποία ήταν κι αυτά διατεταγμένα σε μια διαφορετική σειρά (6, 7, 2, 5)⁷¹⁹. Αυτή ήταν μια μόνο από τις πολλές αλλαγές στη διάρθρωση του κώδικα για τις οποίες ευθύνονται οι νεώτεροι κτήτορες του. Μετά από το 11^ο τεύχος υπήρχε ένα τεύχος που κάποια στιγμή εξέπεσε και ένας από τους κτήτορες του κώδικα, επιχειρώντας να ανασυστήσει μια κατανοητή για τον ίδιο διαδοχή των κειμένων αναδιέταξε τα υπόλοιπα 13 τεύχη και κόλλησε αμέσως μετά το φύλλο 95^v ένα τεύχος που αρχικά βρισκόταν πολύ πιο πίσω στον κώδικα.

Στην αρχική μορφή του κώδικα, μετά το απολεσθέν σήμερα τεύχος που ακολουθούσε το τεύχος 11 υπήρχε το τεύχος που στη σημερινή διάρθρωση του κώδικα αριθμείται ως 18^ο, στη συνέχεια τα τεύχη 19-24, και κατόπιν τα τεύχη 14, 13, 12, 15, 16 και 17. Από το τεύχος το οποίο κανονικά έπρεπε να είναι το τελευταίο, το 17^ο τεύχος στη σημερινή διάρθρωση του κώδικα, που στην αρχική του μορφή ήταν ένα τετράδιο, έχει αφαιρεθεί, επίσης, το τελευταίο, 8^ο φύλλο. Στο φύλλο αυτό ίσως ο κωδικογράφος είχε παραθέσει και έναν κολοφώνα όπου θα γνωστοποιούσε το όνομά του ή ακόμα και τη χρονολογία αποπεράτωσης της αντιγραφής. Τέλος, λείπουν 6 από τις χρυσοποιητικές πραγματείες των οποίων οι τίτλοι αναγράφονται στον εισαγωγικό πίνακα του κώδικα (φύλ. 2^{r-v}), τρεις που, σύμφωνα με τον τίτλο τους, εμφανίζονταν ως έργα του αυτοκράτορα Ηρακλείου, δύο που αποδίδονταν στον

718. Για ό,τι ακολουθεί βλ. Saffrey, “Historique et description”, 3-7. Ο Letrouit (“Hermétisme et alchimie”) αμφισβητεί την κωδικολογική περιγραφή του Saffrey.

719. Roberts, “A Middle Byzantine Alchemical Codex”, 76-77.

Ιουστινιανό Α', και μια υπό τον τίτλο *Κομερίου φιλοσόφου διάλεξις πρὸς κλεοπάτραν*. Το τεύχος ή τα τεύχη που περιείχαν αυτές τις πραγματείες έχουν κατά το παρελθόν αποσπαστεί, και δεν θα ήταν αυθαίρετη η υποψία ότι αυτό συνέβη ακριβώς επειδή δύο επιφανείς αυτοκράτορες κατονομάζονταν εκεί ως αυτουργοί χρυσοποιητικών γραπτών. Στο τέλος του αμέσως προηγούμενου τεύχους (τεύχος 4), στο φύλλο 39^v, το κείμενο που έως το σημείο αυτό παρατίθεται, η 9^η και τελευταία από τις χρυσοποιητικές «πράξεις» του Στέφανου Αλεξανδρέα, μένει ημιτελής, αφού στην αρχική μορφή του κώδικα συνεχιζόταν και ολοκληρωνόταν στο αποσπασμένο τεύχος, ή στο πρώτο από τα αποσπασμένα τεύχη, με τις λανθάνουσες σήμερα 6 πραγματείες. Στο αμέσως επόμενο φύλλο (40^r) σήμερα συναντούμε ένα τμήμα μιας άλλης πραγματείας (*Διάλογος φιλοσόφων καὶ κλεοπάτρας*), που αρχικά είχε αντιγραφεί μετά το τέλος της 6^{ης} από τις πραγματείες που αφαιρέθηκαν (*Κομερίου φιλοσόφου διάλεξις πρὸς κλεοπάτραν*), και σήμερα στον κώδικα σώζεται με την αρχή της ακρωτηριασμένη.

Ένας από τους κτήτορες, που ο Saffrey πιστεύει πως δεν ήταν άλλος από τον Βησσαρίωνα, είχε αντιληφθεί την απώλεια των 6 πραγματειών, και ήθελε να προειδοποιήσει τους μελλοντικούς αναγνώστες του κώδικα για αυτό το χάσμα. Στο δεξί περιθώριο του φύλλου 2^r, του ενός από τα δύο φύλλα που καταλαμβάνει ο πίνακας περιεχομένων, τον οποίο είχε συντάξει ο πρώτος γραφέας του κώδικα, και μοναδικός, θυμίζουμε, γραφέας των κυρίως περιεχομένων του, δίπλα στον τίτλο της πρώτης κατά σειρά από αυτές τις 6 πραγματείες (*Ἡρακλείου βασι(λέως) (περὶ) χίμης (πρὸς) μοδέστον ἱεράρ(χην) τῆς ἀγίας (πόλεως)*), έχει προστεθεί, από ένα νεώτερο χέρι, η σημείωση «λεί(πει) ἀ(πὸ) \τ(οῦ)τ(ων)/ ὧδε». Λίγες γραμμές πιο κάτω, στον ίδιο πίνακα, δίπλα στον τίτλο του κειμένου το οποίο διαδέχεται την τελευταία από τις πραγματείες που έχουν χαθεί, και το οποίο καταλαμβάνει, ακέφαλο, τα φύλλα 40^r-43^v, τα 3 πρώτα φύλλα του τεύχους 5 (*Διάλογος φιλοσόφων καὶ κλεοπάτρας*), το ίδιο χέρι έχει γράψει τις λέξεις «ἔως ὧδε»⁷²⁰. Από το ίδιο αυτό χέρι ξανά, στο αριστερό κάτω περιθώριο του φύλλου 39^v, εκεί ακριβώς όπου τελειώνει το τεύχος 4 και κανονικά άρχιζε το χαμένο σήμερα τεύχος, ή τα τεύχη, με τις 6 αποσπασμένες πραγματείες, έχει επισυναφεί το σχόλιο «λυπεῖ με \τ(ὸ) λειπ(ον)/ λί(αν) ὧ φίλος»⁷²¹.

Ο Otto Lagercrantz και ο Elpidio Mioni, στις δικές τους περιγραφές των περιεχομένων του M, δεν συμμερίζονται τη γνώμη του Saffrey για την ταυτότητα του συντάκτη ή των συντακτών των προσθηκών στο πρώτο τεύχος και την ταυτότητα του συντάκτη της

720. *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584), φύλ. 2r.

721. *Ibid.*, φύλ. 39v.

σημείωσης στο περιθώριο του φύλλου 39^v. Ο Lagercrantz αποφεύγει κάθε πιθανολογία για την ανάμειξη του Βησσαρίωνα στις προσθήκες των πρώτων φύλλων, καθώς και για τη σχέση ανάμεσα στα νεώτερα χέρια που έχουν αφήσει τα δικά τους ίχνη στον κώδικα, και αρκείται να καταγράψει τη διαφορά ανάμεσα στα περιεχόμενα του *M* για τα οποία ευθύνεται ο αρχικός κωδικογράφος και εκείνα που συμπλήρωσαν αργότερα άλλοι κατοπινοί κωδικογράφοι. Η καταγραφή δε της συνεισφοράς κάθε νεώτερου γραφέα περιορίζεται στον προσδιορισμό του αιώνα στον οποίο φαίνεται να παραπέμπει η γραφή του. Έτσι, η σημείωση στο περιθώριο του φύλλου 39^v αποδίδεται σε ένα «χέρι του 14^{ου} αιώνα» και οι σημειώσεις στο περιθώριο του φύλλου 2^r, πλάι στον πίνακα περιεχομένων, σε ένα χέρι του 15^{ου} αιώνα, με το ερωτηματικό της ισχυρής αμφιβολίας⁷²².

Όσο για τις προσθήκες στο πρώτο τεύχος, κατά την περιγραφή του Lagercrantz, δεν έγιναν από ένα και μοναδικό χέρι, αλλά από ένα χέρι χρονολογούμενο μεταξύ του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα (φύλ. 1^r), από ένα χέρι του 14^{ου} αιώνα (φύλ. 3^{r-v}), από ένα ακόμα χέρι του 14^{ου} αιώνα (φύλ. 4^r), και χέρια του ίδιου και πάλι αιώνα (φύλ. 5^{r-v}, 6^r)⁷²³. Δεν δίνεται, ούτε επιχειρείται να δοθεί, απάντηση στο ερώτημα αν έχουμε να κάνουμε με το ίδιο τελικά χέρι, ή αν κάποιο από αυτά τα χέρια είναι του Βησσαρίωνα. Εξίσου διστακτική, ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων για την πιθανή ταυτότητα των νεώτερων γραφέων, είναι και η στάση του Mioni, κατά τον οποίο η σημείωση στο περιθώριο του φύλλου 39^v ήταν έργο ενός γραφέα του 14^{ου} αιώνα⁷²⁴. Σε χέρια που ανάγονται στον ίδιο αιώνα ανήκουν και τα κείμενα ποικίλης θεματολογίας που έχουν εισαχθεί στα φύλλα του πρώτου τεύχους⁷²⁵. Το μόνο αποτύπωμα του Βησσαρίωνα που ο Mioni με βεβαιότητα αναγνωρίζει, στη δική του δημοσιευμένη περιγραφή, είναι η σημείωση «τόπος π', locus 80», στο κάτω περιθώριο του φύλλου 8^r. Προς ώρας, και μέχρι να αποδειχθεί το αντίθετο από μια ολοκληρωμένη παλαιογραφική έρευνα, αυτή, νομίζουμε, είναι και η άποψη που θα ήταν συνετό να υιοθετηθεί.

Θα κλείσουμε, εδώ, όπως έχουμε προαναγγείλει, το περισσότερο παλαιογραφικό σκέλος της ιστορικής εξέτασης του ίδιου του *M*, και θα επιστρέψουμε στο περισσότερο ιστορικό της σκέλος, αφιερώνοντας το υπόλοιπο τμήμα της πραγμάτευσής μας περί του *M*, και της σημασίας του ως μέρος της συλλογής χειρογράφων του Βησσαρίωνα, σε ορισμένες ψηφίδες τις οποίες, ούτως ή άλλως, δεν θα έπρεπε να παραβλέψουμε. Ακόμα και σε μια περιπτώσεις,

722. Βλ. Lagercrantz, "Codex Marcianus 299", 5.

723. Βλ. *Ibid.*, 2-3.

724. Βλ. Mioni, *Codices 1-299*, 429.

725. Βλ. *Ibid.*, 427-428.

όπως είναι αυτή της δικής μας διατριβής, όπου δεν επιχειρούνται οι απαραίτητες παλαιογραφικές αξιολογήσεις ή εξακριβώσεις, μια ιστορικο-φιλοσοφική προσέγγιση, παρά τη μεγαλύτερη ίσως ευθραυστότητα των συμπερασμάτων της, θα μας βοηθήσει να εντάξουμε, με μεγαλύτερη ασφάλεια, τις παρεμβάσεις από νεώτερα χέρια στον *M*, σε ένα κάδρο πραγματικών ιστορικών διυποκειμενικών σχέσεων. Δεν θα προχωρήσουμε στα τυφλά. Το νήμα το οποίο θα επιλέξουμε να ακολουθήσουμε είναι εκείνο που σχηματίζουν οι ενδείξεις και τα τεκμήρια που η ιστορική έρευνα έχει μέχρι σήμερα καταφέρει να ανασύρει γύρω από την εκπαίδευση του Βησσαρίωνα ως λογίου.

4.5. Ταμπρίζ, Τραπεζούντα, Κωνσταντινούπολη.

Γενικά, η σταδιοδρομία του Βησσαρίωνα ως εκπαιδευόμενου μπορεί να χωριστεί σε τρεις διαφορετικές περιόδους, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα σχετικές ιστορικές ανασυγκροτήσεις⁷²⁶, και κάθε ένα από αυτά τα κλάσματα χρόνου μπορεί να αντιστοιχηθεί σε ένα διαφορετικό κλάσμα χώρο, σε μια διαφορετική περιοχή πάνω στον γεωγραφικό χάρτη. Η μια είναι η, ιστοριογραφικά αμφιλεγόμενη, πρώτη εκπαίδευσή του, στην πόλη καταγωγής του, την Τραπεζούντα. Η δεύτερη περίοδος συμπίπτει με τη μετάβαση και διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνδύασε τον μοναστικό βίο με τις φιλοσοφικές σπουδές. Και η τρίτη περίοδος έχει ως σημείο αναφοράς της τον Μυστρά, όταν ο Βησσαρίων ταξίδεψε στη (σημερινή) Πελοπόννησο και είχε την ευκαιρία να ενισχύσει τη φιλοσοφική του υποδομή υπό τον Γεώργιο Πλήθωνα Γεμιστό (1355/1360-1452)⁷²⁷, κάπου

726. Εδώ θα χρησιμοποιήσουμε ως γενικό οδηγό την πρόσφατη σχετική μελέτη της Brigitte Tambrun-Krasker, “Bessarion de Trébizonde à Mistra: Un parcours intellectuel”, στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 1-35.

727. Για τον βίο και το έργο του Πλήθωνα η βιβλιογραφία είναι αχανής. Εκτός από την κλασική βιογραφία που έχει γράψει ο Christopher Montague Woodhouse, *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes* (Oxford: Clarendon Press, 1986), μια πρόσφατη τέτοια προσπάθεια έγινε από τον Moreno Neri, “Introduzione all’autore”, στο: *Pletone: Trattato delle virtù: Testo Greco a fronte*, επιμ. και μετάφρ. Moreno Neri (Milano: Bompiani, 2010), 15-196. Η, καταγραμμένη σε 2 κώδικες, από οπαδούς του, ημερομηνία θανάτου του Πλήθωνα (26 Ιουνίου 1452) αμφισβητείται, και έχει προταθεί ως πιθανότερο το έτος 1454, βλ. John Monfasani, “Pletho’s Date of Death and the Burning of His Laws”, *Byzantinische Zeitschrift* 98 (2005): 459-463· Stefano Trovato, “Il giorno della morte di Pletone (26 giugno): Una imitatio Iuliani?”, *Byzantinische Zeitschrift* 106 (2013): 163-174. Βλ. επίσης, ενδεικτικά, κάποιες πρόσφατες μελέτες ή συλλογές εργασιών για το έργο του Πλήθωνα: Niketas Siniosoglou, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)· Vojtěch Hladký, *The Philosophy of Gemistos Plethon: Platonism in Late Byzantium, Between Hellenism and Orthodoxy* (Farnham: Ashgate Publishing Limited· Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2014) (οπού παρέχεται και η σχετική

ανάμεσα στα έτη 1431-1436⁷²⁸.

Αν λαμβάναμε ως δεδομένο τον καταλυτικό ρόλο που συνήθως η ιστοριογραφία αποδίδει στον Πλήθωνα για τη διάδοση του νεοπλατωνισμού στη Δύση⁷²⁹, και αν επίσης λαμβάναμε ως δεδομένο έναν ακόμα ιστοριογραφικό κοινό τόπο, εκείνον που προσαρτά την ιστορία της πρώιμης νεωτερικής αλχημείας, στη Δύση, ή την ιστορία της χρυσοποιΐας γενικά στην ιστορία του πρώιμου νεωτερικού νεοπλατωνισμού, ή στην ιστορία των μεταπλάσεων του νεοπλατωνισμού από την ύστερη αρχαιότητα και μετά, τότε ο τρίτος σταθμός στην εκπαιδευτική σταδιοδρομία του Βησσαρίωνα, η θητεία του στη σχολή του Πλήθωνα στον Μυστρά, θα έπρεπε να συγκεντρώνει αδιαφιλονίκητα τις συντριπτικά περισσότερες πιθανότητες να αποβεί σημείο κλειδί για τη σκιαγράφηση απαντήσεων στα ερωτήματα που εδώ έχουμε θέσει. Η έκθεσή μας, τότε, θα έπρεπε να διασχίσει βιαστικά τους δύο πρώτους σταθμούς, να τους παρουσιάσει ως προθάλαμους για την κύρια σκηνή που θα εξελισσόταν, ή θα αναμέναμε ότι δεν θα μπορούσε παρά να εξελίσσεται, στον Μυστρά, εκεί όπου ο Βησσαρίων εμβάθυνε στο έργο του Πλάτωνα.

Δεν θα προτιμήσουμε αυτήν τη διαδρομή, όχι μόνο εξ αιτίας μιας επιφυλακτικότητας προς την ισχύ των δύο ιστοριογραφικών κοινών τόπων τους οποίους η προνομιακή της πρόταξη θα αποδεχόταν ασυζητητί, ως τελεσίδικα έγκυρους, αλλά και εξ αιτίας της ενδιαφέρουσας διαφοράς δυναμικού που, κατά τρόπο ειρωνικό, για τη δική μας τουλάχιστον δέσμη προβλημάτων, δημιουργεί η ανισότητα ανάμεσα στην ερευνητική προσοχή που προσελκύει, λόγω της ακτινοβολίας του Πλήθωνα, ο Μυστράς εκείνων των χρόνων και σε εκείνη που προσελκύει η Κωνσταντινούπολη, ως κέντρο φιλοσοφικής εκπαίδευσης, κατά τους ίδιους χρόνους. Μέχρι σήμερα παρά τη μεγάλη ποσότητα δημοσιευμένων μελετών για τον Πλήθωνα δεν έχουν προσκομιστεί τεκμήρια που συνδέουν τον φιλόσοφο του Μυστρά άμεσα με τα γραπτά μνημεία της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιΐας. Ούτε ενδείξεις έχουν βρεθεί που θα επέτρεπαν την άρθρωση παραγωγικών υποθέσεων εργασίας για μια τέτοια άμεση σύνδεση. Από τη στιγμή που δεν μπορούμε, εδώ, να συνεισφέρουμε νέες ενδείξεις ή

βιβλιογραφία στις σελ. 341-359)· Josef Matula και Paul Richard Blum, επιμ., *George Gemistos Plethon: The Byzantine and the Latin Renaissance* (Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014)· Χρήστος Π. Μπαλόγλου, *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων: Λόγιος και φιλόσοφος στο Ύστερο Βυζάντιο (15ος αιώνας): Μελέτηματα* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βυζαντινός Δομός, 2018).

728. Βλ. Mioni, “Vita del Cardinale Bessarione”, 47-56· Coluccia, *Basilio Bessarione*, 15-25· Tambrun-Krasker, “Bessarion de Trébizonde à Mistra”, 15-25.

729. Η ιστοριογραφική αυτή θέση, όπως έχει δείξει ο Νικήτας Σινιόσογλου (Siniossoglou, *Radical Platonism in Byzantium*), προσπερνά αβασάνιστα τις σοβαρές διαφορές ανάμεσα στον πλατωνισμό του Πλήθωνα και τον χριστιανικό πλατωνισμό που αναπτύχθηκε κατά τους επόμενους αιώνες στη Δύση.

τεκμήρια μέσω μιας παλαιογραφικής εξέτασης, αν επιλέγαμε να περάσουμε με ταχύ βηματισμό από την Τραπεζούντα και την Κωνσταντινούπολη, και να σταθούμε στον Μυστρά, τότε μάλλον θα κινδυνεύαμε να εγκλωβιστούμε σε δρόμους που έχουν ήδη χαρτογραφηθεί, από την εκτενέστατη δευτερογενή βιβλιογραφία για τον Πλήθωνα, και την επίδραση του Πλήθωνα στον Βησσαρίωνα⁷³⁰, χωρίς κιόλας να έχουμε την πρόθεση να χαρτογραφήσουμε εκ νέου αυτούς τους δρόμους. Η εστίαση στην Τραπεζούντα και την Κωνσταντινούπολη, των δύο πρώτων σταθμών στην πορεία διαμόρφωσης της διανοητικής σκευής του Βησσαρίωνα που συνήθως αντιμετωπίζονται ως εισαγωγικοί σταθμοί, περισσότερο άχαροι και με λιγότερες εκπλήξεις, γίνεται, έτσι, περισσότερο ερευνητικά υποσχόμενη.

Κατά την πρώιμη εφηβεία του, ο Βησσαρίων έλαβε τα πρώτα διανοητικά του εφόδια στην πόλη όπου γεννήθηκε, την Τραπεζούντα. Ορισμένες λεπτομέρειες για αυτήν την πρώτη εκπαίδευση, των οποίων, όμως, ο βαθμός αξιοπιστίας δεν θα έπρεπε να προεξοφληθεί δίχως περαιτέρω διασταύρωση, παραδίδονται σε ένα χρονικό για την αυτοκρατορική οικογένεια των Κομνηνών, γραμμένο κατά τα έτη 1635-1635 από τον Benedetto Orsini (έτος θανάτου: 1654), επίσκοπο τότε του Alessio (πόλη που σήμερα ανήκει στην Αλβανία υπό το όνομα Lezhë), και δημοσιευμένο σε έντυπη μορφή το 1663, ως μέρος μιας ανθολογίας επιγραμμάτων, ποιημάτων, και ιστορικών και εγκωμιαστικών κειμένων για τα «περασμένα μεγαλεία της αρχαιότατης και μακαριότατης οικογένειας των Κομνηνών» (*Le glorie cadute dell'antichissima, ed augustissima famiglia Comnena*) προς τιμήν του ναπολιτάνου δομινικανού θεολόγου, απόγονου της ίδιας οικογένειας, Vincenzo Comneno, υπό την επιμέλεια του αποστολικού πρωτονοτάριου και διδάκτορα θεολογίας Lorenzo Miniati⁷³¹. Στη *Verità esaminata intorna al Ramo più principale dell'Imperial Albero Comneno, historico e genealogico* («Εξέταση της αλήθειας περί του κυριότερου κλάδου του αυτοκρατορικού ιστορικού και γενεαλογικού δέντρου των Κομνηνών»), όπως τιτλοφορείται το κείμενο που συνέταξε ο Orsini, αξιοποιούνται ως πρώτη ύλη, αλλά και παρατίθενται ενίοτε αυτούσια, εκτενή αποσπάσματα από τη χειρόγραφη λατινική μετάφραση ενός, απολεσθέντος σήμερα, ελληνικού χρονικού που είχε συνθέσει κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα ο

730. Η επίδραση αυτή, ασφαλώς, και σε φιλοσοφικό και σε προσωπικό επίπεδο, δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Για μια πρόσφατη ενδεικτική εργασία, βλ. Monica Centanni, "Bessarione e Gemisto Pletone: Lettere dall'esilio", στο: *Exil und Heimatferne in der Literatur des Humanismus von Petrarca bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts / L'esilio e la lontananza dalla patria nella letteratura umanistica dal Petrarca all'inizio del Cinquecento*, επιμ. Francesco Furlan, Gabriel Siemoneit, και Hartmut Wulfram (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2019), 361-383.

731. Για το βιβλίο αυτό βλ. Miato, *L'Accademia degli incogniti*, 208-212 (αρ. 92).

βυζαντινός λόγιος, συλλέκτης χειρογράφων και εκδότης κειμένων της ελληνικής αρχαιότητας, Ιανός Λάσκαρης (1445-1534), ο οποίος μάλιστα για κάποιον καιρό τελούσε υπό την προστασία του Βησσαρίωνα. Ο τελευταίος, στην εξιστόρηση του Orsini, φέρεται να αποτελεί και ο ίδιος μέλος της οικογένειας των Κομνηνών, να είναι εγγονός του Ιωάννη Γ' Κομνηνού (1321/1322-1362), αυτοκράτορα Τραπεζούντας από το 1342 ως το 1344, και να έχει παρακολουθήσει μαθήματα γραμματικής, ρητορικής, και ποιητικής, σε μια δημόσια σχολή στην Τραπεζούντα, την ίδρυση της οποίας πιστώνεται ο Μιχαήλ Μέγας Κομνηνός (c. 1288-post 1355)⁷³².

Πράγματι, η αυλή των Κομνηνών στην Τραπεζούντα, ιδίως κατά τα τέλη του 13^{ου} και το πρώτο ήμισυ του 14^{ου} αιώνα, ήταν ένα περιβάλλον σχετικά φιλόξενο προς τον έντεχνο λόγο. Το ίδιο το γεγονός ότι μετά από το 1204 η Τραπεζούντα ήταν πια η πρωτεύουσα ενός ξεχωριστού κράτους ευνοούσε, τουλάχιστον στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, μια κάποια έμφαση στις γραμματικές, ποιητικές, και ρητορικές σπουδές. Ο Αλέξιος Β' Μέγας Κομνηνός (1282-1330) ήταν ο πρώτος ηγεμόνας που συνειδητά επιχείρησε να συγκέντρωσει στο διοικητικό κέντρο της αυτοκρατορίας του λογίους, όπως ο Κωνσταντίνος Λουκίτης, ο Γρηγόριος Χιονιάδης, ο Ανδρέας Λιβαδηνός, και ο Στέφανος Σγουρόπουλος, που θα μπορούσαν να αφήσουν τα δικά τους δείγματα γραφής στον έμμετρο λόγο και την κοσμική και εκκλησιαστική ρητορική, αλλά και να συμβάλλουν στην κατάρτιση άλλων νεώτερων λογίων, ως μέντορες ή διδάσκαλοι, δημιουργώντας συνθήκες ώστε η ανανέωση και η αναπαραγωγή των κληρονομημένων γνώσεων περί της χρήσης του έντεχνου λόγου να επιτελούνται με μια κάποια διάρκεια. Ανάλογη, ευμενή προς τον έντεχνο λόγο και τους θιασώτες των σχετικών τεχνών και επιστημών, στασή κράτησε και ο Αλέξιος Γ' Μέγας Κομνηνός (1338-1390), εγγονός του Αλέξιου Β'⁷³³.

Η Τραπεζούντα, όμως, κατά τον 14^ο αιώνα, φαίνεται πως είχε αναδειχθεί και σε έναν σημαντικό κόμβο για την κυκλοφορία, από την ισλαμική Ανατολή προς τη χριστιανική

732. Βλ. Tommaso Braccini, "Bessarione Comneno? La tradizione indiretta di una misconosciuta opera storica di Giano Lascaris come fonte biografico-genealogica", *Quaderni di Storia* 64 (2006): 81. Η αναφορά στον Βησσαρίωνα δεν γίνεται σε ένα ένα από τα αυτολεξεί παρατιθέμενα αποσπάσματα της λατινικής μετάφρασης του χρονικού του Λάσκαρη, αλλά σε ένα από τα τμήματα του κείμενου για το οποίο υπόλογος είναι ο Orsini. Η ίδρυση, όμως, σχολής στην Τραπεζούντα από τον Μιχαήλ Μέγα Κομνηνό αναφέρεται και σε ένα από τα απόσπασμα της λατινικής μετάφρασης του χρονικού του Λάσκαρη που παραθέτει αυτολεξεί ο Orsini (και το οποίο αναδημοσιεύει ολόκληρο ο Braccini, βλ. *ibid.*, 110).

733. Βλ. Jan Olof Rosenqvist, "Byzantine Trebizond: A Provincial Literary Landscape", στο: *Byzantino-Nordica 2004: papers Presented at the International Symposium of Byzantine Studies Held on 7-11 May 2004 in Tartu, Estonia*, επιμ. Ivo Volt και Janika Päll (Tartu: Tartu University Press, 2005), 38-42.

Ανατολή, και άλλων πεδίων του επιστητού, όχι εξίσου εύκολα προσαρμόσιμων, όσο η γραμματική, η ποιητική, και η ρητορική, στις απαιτήσεις της τοτινής πολιτικής και εκκλησιαστικής καθημερινότητας, όπως η αστρονομία. Ο Γρηγόριος Χιονιάδης (c. 1250-c. 1320)⁷³⁴ καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη, όπου, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες και ενδείξεις, προσοικειώθηκε «θύραθεν» γνώσεις και σπούδασε ίσως ιατρική, αλλά, υποκινημένος από την επιθυμία να διευρύνει την ιατρική του ειδημοσύνη και να μνηθεί και στην αστρονομία, στράφηκε προς την Τραπεζούντα και από εκεί, με τη βοήθεια του Αλέξιου Β΄, γύρω στο έτος 1295, ταξίδεψε στην περσική πόλη Ταμπρίζ. Αργότερα, και αφού είχε περάσει ξανά από την Τραπεζούντα και την Κωνσταντινούπολη, θα επισκεφθεί για δεύτερη φορά την Ταμπρίζ, και θα χριστεί επίσκοπος της ίδιας πόλης, θέση την οποία διατήρησε επί μια πενταετία.

Από το 663 έ.Ε./1265 Κ.Χ., η Ταμπρίζ ήταν πρωτεύουσα της Μογγολικής Αυτοκρατορίας, υπό την επικυριαρχία της οποίας τελούσε, από το 1243 έως το 1336, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας. Ακμάζοντας, ως ένα μείζον διοικητικό, εμπορικό, επιστημονικό, και πολιτισμικό κέντρο του ισλαμικού κόσμου, η Ταμπρίζ ήταν μια από τις μακρινές πόλεις που μπορούσαν να εξάψουν τη φαντασία των χριστιανών εμπόρων, περιηγητών, και κοσμογράφων, οι οποίοι κάποιες φορές την ταύτιζαν με τη βιβλική περσική πόλη Σούσα⁷³⁵. Η λάμψη της, ως πόλου έλξης για λογίους που επιζητούσαν νέες γνώσεις περί της φύσης, έγινε εντονότερη κατά τη βασιλεία (694/1295-703/1304) του Ghāzān Khan (669/1271-

734. Για τον βίο και το έργο του Χιονιάδη βλ. (Μητροπολίτης Τραπεζούντος) Χρυσάνθος [Φιλιππίδης], *Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος (ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου τόμου τοῦ Ἀρχείου Πόντου)* (ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον “Ἑστία”, 1933), 332-339 (όπου η μετάβαση του Χιονιάδη σε μια πόλη που στην επιστολογραφία του αποκαλεί «Ταυρέζ» ερμηνεύεται ως μετάβαση στη Θεοδοσιούπολη ή Ερζερούμ, και όχι στο Ταμπρίζ)· David Pingree, “Gregory Chioniadēs and Palaelogan Astronomy”, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964): 133-160· Pingree, “Introduction”, στο: *The Astronomical Works of Gregory Chioniadēs, Volume 1: The Zīj al-‘Alā’ī*, έκδ. και μετάφρ. David Pingree, 2 μέρη (Amsterdam: J. C. Gieben, 1985), 1: 7-29· L. G. Westerink, “La Profession de foi de Grégoire Chioniadès”, *Revue des Études Byzantines* 38 (1980): 233-245· Anne Tihon και A. Duhoux-Tihon, “Les Tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIV^e siècle”, *Byzantion* 57 (1987): 471-487· Joseph Gerard Leichter, “Introduction”, στο: “The Zīj as-Sanjarī of Gregory Chioniadēs: Text, Translation and Greek to Arabic Glossary, επιμ. και μετάφρ. Joseph Gerard Leichter (διδακτορική διατριβή, Brown University, Department of Classics, 2004), 2-6· F. Jamil Ragep, “New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουχάρης”, στο: *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*, επιμ. Judith Pfeiffer (Leiden and Boston, MA: Brill, 2014), 231-247.

735. Βλ. Johannes Preiser-Kapeller, “Civitas Thauris: The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries”, στο: Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge*, 251-299. Ο Preiser-Kapeller (*ibid.*, 271-275), με μια λεπτομερή εξέταση των σχετικών πηγών, παραμερίζει κάθε επιφύλαξη για το γεγονός ότι στο Ταμπρίζ υπήρχε βυζαντινή κοινότητα, και επισκοπή της Ανατολικής Εκκλησίας, και ότι το «Ταυρέζ» στο οποίο ταξίδεψε ο Χιονιάδης δεν ήταν το Ερζερούμ, αλλά το Ταμπρίζ.

703/1304), ένος μέλους της δυναστείας των Ιλχανιδών που προσηλυτίστηκε στο Ισλάμ και μερίμνησε για την διάδοση των φυσικών επιστημών, αποκτώντας τη φήμη, στους συγκαίρινούς του, του επιδέξιου τεχνίτη, του ιατρού και βοτανολόγου, του ορυκτολόγου, καθώς και του αλχημιστή, και χρηματοδοτώντας, μεταξύ άλλων, την ανέγερση, το 1300, στα περίχωρα της Ταμπρίζ, ενός αστεροσκοπίου, του δεύτερου που είχε ιδρυθεί στη μογγολική επικράτεια. Και η Τραπεζούντα ήταν ένας από τους συνηθέστερους ενδιάμεσους σταθμούς όσων ταξίδευαν από τη Δύση προς την Ταμπρίζ⁷³⁶.

Αφού θήτευσε δίπλα στους άραβες και πέρσες αστρολόγους που συνάντησε στην Ταμπρίζ, ο Χιονιάδης εγκατέλειψε, κάποια στιγμή μετά το 1315, τη μογγολική επικράτεια, για να βρεθεί και πάλι στην Τραπεζούντα, όπου μάλλον πέρασε το τελευταίο σκέλος του βίου του ως μοναχός. Μαζί του, πάντως, έφερε και έναν αριθμό αραβικών και περσικών αστρονομικών κειμένων, τρία εκ των οποίων μετέφρασε στα ελληνικά. Μετά την επιστροφή του από το πρώτο, πέραν των ορίων της χριστιανικής Ανατολής, ταξίδι του, και πιθανότατα εν όψει της ανάρρησής του στον επισκοπικό θρόνο της Ταμπρίζ, βρέθηκε αντιμέτωπος με την υποψία της ετεροδοξίας και της υπέρμετρης έφεσης στην αστρολογία, κάτι που τον οδήγησε, γύρω στο έτος 1305, να καθαρίσει προληπτικά το όνομά του με μια ομολογία πίστης, την οποία υπογράφει επικαλούμενος την ιδιότητα του «ίατροσοφιστοῦ» και πιστεγάζει με ένα παράθεμα από τον προτρεπτικό λόγο του Βασίλειου Καισαρείας *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, αντλημένο από την ίδια παράγραφο

736. Το πρώτο είχε οικοδομηθεί στην πόλη της Marāgha το 657/1259, και οι άραβες αστρονόμοι που εργάστηκαν σε αυτό ανέπτυξαν υπολογιστικές και θεωρητικές καινοτομίες που προοιωνίσαν, και ίσως, από δεύτερο χέρι, εξελίχθηκαν σε, πτυχές της αστρονομίας του Copernicus. Βλ. George Saliba, *Islamic Science and the Making of the European Renaissance* (Cambridge, MA, and London: The MIT Press, 2007), 193-232. Είναι, όμως, αμφίβολο αν εξακολουθούσε να λειτουργεί από τον Ιούνιο του 681/1283 και μετά, όταν απεβίωσε ο μαθηματικός και αστρονόμος Ibn Abī al-Shukr al-Maghribī, που γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως πραγματοποιούσε εκεί αστρονομικές παρατηρήσεις (για τον βίο του βλ. Mercè Comes, “Ibn Abī al-Shukr: Muhyī al-Milla wa-’l-Dīn Yahyā Abū Abdallāh ibn Muḥammad ibn Abī al-Shukr al-Maghribī al-Andalusī [al-Qurtubī]”, στο: *Biographical Encyclopedia of Astronomers* [2007] διευθ. Thomas Hockey, επιμ. Virginia Trimble et al., 2η έκδ. (New York, NY: Springer Science+Business Media, 2014), 1044-1045). Αυτή είναι η τελευταία χρονολογία για την οποία τεκμηριωμένα μπορεί να γίνει λόγος για ερευνητική δραστηριότητα στο αστεροσκοπείο της Marāgha. Υπάρχουν, όμως, και ορισμένα στοιχεία που δείχνουν ότι δεν θα έπρεπε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μην έπαψε το ίδιο αστεροσκοπείο, και κατά τις επόμενες τρεις δεκαετίες, να χρησιμοποιείται ως τόπος συλλογής παρατηρήσεων, με σκοπό τον έλεγχο της αξιοπιστίας των παρατηρήσεων που είχαν πραγματοποιηθεί εκεί κατά το παρελθόν, όπως υπάρχουν και στοιχεία τα οποία δείχνουν ότι το Ταμπρίζ, ήδη πριν από την ανέγερση του αστεροσκοπίου που χρηματοδότησε ο Ghāzān Khan, είχε αρχίσει να γίνεται μια σημαντική εστία αστρονομικών μελετών. Βλ. Aydin Sayili, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1960), 187-223, 226-232· S. Mohammad Mozaffari και Georg Zotti, “The Observational Instruments at the Maragha Observatory After AD 1300”, *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 12 (2013): 45-179· Ragep, “New Light on Shams”.

όπου βρίσκεται και η αναφορά στη «θύραθεν σοφία». Ο Μωυσής, ο πλέον σοφός ανάμεσα στους ανθρώπους, αντιτρέπει στους κατηγορούς του ο Χιονιάδης, δανειζόμενος τη γραφίδα του Βασίλειου Καισαρείας, λέγεται πως για να καταφέρει να αρθεί σε μια βαθιά κατανόηση της αλήθειας του κόσμου χρειάστηκε να προετοιμάσει κατάλληλα τις διανοητικές του δυνάμεις μέσω μιας μαθητείας στις τέχνες και τις επιστήμες που είχαν καλλιεργηθεί κατά την αιγυπτιακή αρχαιότητα. Κατά παρόμοιο τρόπο και ο βιβλικός προφήτης Δανιήλ, για να φτάσει στο σημείο να μπορεί να συλλαμβάνει σωστά τον θείο λόγο έπρεπε πρώτα να μάθει να χειρίζεται άπταιστα τη «σοφία» των Χαλδαίων⁷³⁷.

Στο μεταφραστικό έργο του Χιονιάδη, που σώζεται σήμερα σε δύο κώδικες της Bibliotheca Vaticana (*Vaticanus gr.* 211, γραμμένος πριν από το έτος 1308, και *Vaticanus gr.* 1058, χρονολογούμενος κατά τον 15^ο αιώνα, αντίγραφο του προηγούμενου κώδικα) και έναν της Bibliotheca Laurentiana (*Laurentianus Pluteus* 28.17, γραμμένος όχι νωρίτερα από το έτος 1346)⁷³⁸, οφείλεται, απ' ό,τι φαίνεται, το μεγαλύτερο μέρος της εισροής της ισλαμικής αστρονομίας στους βυζαντινούς λογίους κύκλους κατά τα τέλη του μεσαίωνα. Η θεωρία, εν τούτοις, περί μιας «ακαδημίας θετικών επιστημών» στην Τραπεζούντα, εκείνη την περίοδο, με έδρα τον ναό της Αγίας Σοφίας, και ένα αστεροσκοπείο σε κοντινή απόσταση, όπως πρότεινε, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος, μοιάζει περισσότερο με μια ιστοριογραφική προβολή νεωτερικών θεσμίσεων στο προνεωτερικό παρελθόν παρά με μια γόνιμη υπόθεση εργασίας. Αν και γνωρίζουμε ότι η βιβλιοθήκη του Χιονιάδη, μετά τον θάνατό του, μεταβιβάστηκε στον Κωνσταντίνο Λουκίτη, έναν από τους λογίους που τότε στελέχωναν την αυτοκρατορική αυλή των Κομνηνών στην Τραπεζούντα, δεν είναι καν σίγουρο ότι ο ίδιος ο Χιονιάδης έζησε για μεγάλα διαστήματα, ή δίδαξε, σε αυτήν την πόλη⁷³⁹.

Όπως και στην περίπτωση της γραμματικής, της ποιητικής, και της ρητορικής, έτσι και στην αστρονομία, δεν έχουμε επαρκείς λόγους να πιστέψουμε ότι η μετάδοση των

737. Βλ. Westerink, "La Profession de foi", 245 [«Τοῦ μεγάλου Βασιλείου»]: Λέγεται δὲ καὶ Μωσῆς ἐκεῖνος ὁ πάνυ, οὗ μέγιστόν ἐστιν ἐπὶ σοφία παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ὄνομα, τοῖς Αἰγυπτίων μαθήμασιν ἐγγεγυμνασμένος τὴν διάνοιαν, οὕτω προσελθεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ ὄντος. Παραπλησίως δὲ τούτων κἂν τοῖς κάτω χρόνοις τὸν σοφὸν Δανιήλ ἐπὶ Βαβυλῶνος φασὶ τὴν Χαλδαίων σοφίαν καταμαθόντα, τότε τῶν θείων ἄψασθαι παιδευμάτων. Πρβλ. Naldini, *Basilio: Discorso ai giovani*, 88 [III: 3-4].

738. Βλ. Pingree, "Gregory Chioniadēs", 141-142· Tihon και Duhoux-Tihon, "Les Tables astronomiques persanes", 479-480.

739. Βλ. Ιωάννης Β. Παπαδόπουλος, «Περὶ τῆς ἐν Τραπεζοῦντι σχολῆς Θετικῶν Ἐπιστημῶν», *Νέος Ποιμὴν* (1922): 19-39· Παπαδόπουλος, «Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1927): 158-169· Pingree, "Gregory Chioniadēs", 146 και σημ. 69.

κεκτημένων γνώσεων σε νεώτερους λογίους ήταν τόσο συστηματική και οργανωμένη ώστε να νομιμοποιούμαστε να μιλήσουμε για «σχολές» και «ακαδημίες», με τη σημασία που αυτοί οι όροι είχαν έμπρακτα αρχίσει να προσλαμβάνουν, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στη χριστιανική Δύση, κατά την ίδια περίοδο, χάρη στη λειτουργία θεσμικά κατοχυρωμένων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Είναι, όμως, θεμιτό να σκεφτούμε ότι στους λογίους της Τραπεζούντας το έργο του Χιονιάδη, και των συγκαιρινών συναδέλφων του, στην αυλή των Κομνηνών, όπως ο Λουκίτης, που, εκτός από τον έντεχνο λόγο, ενδιαφέρθηκαν και για την αστρονομία, δεν έμεινε χωρίς αντίκτυπο, ακόμα και μετά από πολλές δεκαετίες. Η αναπαραγωγή της περσικής και αραβικής αστρονομίας εντός των βυζαντινών συνόρων, σε συνθήκες παρατεταμένης κρίσης και αναδόμησης της βυζαντινής ταυτότητας, δεν θα μπορούσε να μείνει μια ιστορικά ανεπαίσθητη παρένθεση ακόμα και μετά το νέο, λιγότερο ευάγωγο στις εξωτερικές προς τον ανατολικό χριστιανισμό θεολογικές και φιλοσοφικές παρακαταθήκες ή καινοτομίες, διανοητικό τοπίο που διαμόρφωσαν οι έριδες περί του ησυχασμού, κατά το δεύτερο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα, και η επικράτηση των ησυχαστών στις συνόδους της Ανατολικής Εκκλησίας που συγκλήθηκαν το 1341, 1347, 1351, και 1368, στην Κωνσταντινούπολη⁷⁴⁰.

Κατά τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, ίσως αυτός ο αντίκτυπος να μπορούσε να τροφοδοτήσει ακόμα, στους υπό εκκόλαψη λογίους της Τραπεζούντας, μια παρόρμηση προς τη διάνοιξη νέων οριζόντων για το γνωρίζειν, σε ευρύτερη έκταση και σε μεγαλύτερο βάθος από εκείνο

740. Για τις ησυχαστικές έριδες του 14ου αιώνα έχουν γραφεί πάρα πολλά, ιδίως από έλληνες συγγραφείς, όπου συνήθως παρουσιάζονται λιγότερο ως εκφράσεις εντάσεων και διχασμών εσωτερικών στην Ανατολική Εκκλησία και περισσότερο ως εκδηλώσεις της οξυνόμενης μακραίωνης αντίθεσης ανάμεσα στον ανατολικό και τον δυτικό χριστιανισμό. Για τη φιλοσοφική, γνωσιοθεωρητική τους διάσταση και τις επιπτώσεις τους, ειδικότερα, στις βυζαντινές προσλήψεις της προχριστιανικής ή μη χριστιανικής «θύραθεν» παιδείας και στις διανοητικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ Δύσης και Ανατολής ενδεικτικά βλ. Jean Meyendorff, "Humanisme nominaliste et mystique chrétienne à Byzance au XI^e siècle", *Nouvelle Revue Théologique* 79 (1957): 905-914· Hans-Georg Beck, "Humanismus und Palamismus", στο: *Actes du XII^e Congrès international d'études byzantines: Ochride, 10-16 septembre 1961*, συλλ. έργο, 3 τόμ. (Belgrade: Comité Yougoslave des Études Byzantines, 1963-1964), 1: 63-82· Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980), 218-240· André de Halleux, "Palamisme et scholastique: Exclusivisme dogmatique ou pluriformité théologique?", *Revue Théologique de Louvain* 4 (1973): 409-442· Podskalsky, *Theologie und Philosophie in Byzanz*, 124-173· Constantine N. Tsirpanlis, "Byzantine Humanism and Hesychasm in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Synthesis or Antithesis, Reformation or Revolution?", *Γρηγόριος ό Παλαμάς* 80 (1977): 309-324· Βενιζέλος Χριστοφορίδης, *Οι ησυχαστικές έριδες κατά το ιδ' αιώνα* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993)· Χρήστος Τερέζης, *Η θέση της έλληνικής φιλοσοφίας στην Όρθόδοξη Ανατολή: Σπουδή στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά* (Θεσσαλονίκη: Έκδόσεις Π. Πουρναρά, 1995)· Susanne Hausammann, *Der andere Weg der Orthodoxen Kirchen im Osten: Unionsversuche mit Rom: Lehre vom Heiligen Geist: Möchtum und Schau Gottes*, τόμ. 5 του: *Alte Kirche: Zur Geschichte und Theologie vom 10.-15. Jahrhundert* (Neurichen: Neurichener, 2005), 186-287· Hausammann, *Wege und Irrwege zur kirchlichen Einheit im Licht der orthodoxen Tradition* (Göttingen: V&R unipress, 2005), 23-131.

που μπορούσαν να περικλείσουν οι οριογραμμές της εγκύκλιας εκπαίδευσης ενός μελλοντικού μέσου κρατικού ή εκκλησιαστικού αξιωματούχου. Σε ηλικία 12-13 ετών, αν πιστέψουμε κάποιους ιστορικούς και δεχτούμε ως ημερομηνία γέννησής του το έτος 1403, ή 15-16 ετών, αν πιστέψουμε κάποιους άλλους και το προαναφερθέν χρονικό του Orsini, ή 7-8, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του John Monfasani, ο Βησσαρίων (που τότε ακόμα ονομαζόταν Βασίλειος) έφυγε από τη γενέθλια πόλη του για να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, υπό την προστασία του Δοσίθεου, ενός ιερωμένου ο οποίος το 1415 είχε χριστεί Επίσκοπος Τραπεζούντας, είχε θέσει, από το ίδιο έτος, υπό την προστασία του τον νεαρό Βησσαρίωνα, και κάποια στιγμή μεταξύ των ετών 1416 και 1417 αναγκάστηκε, λόγω πολιτικής δυσμένειας, να αποσυρθεί στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, για να γίνει, πολύ αργότερα, γύρω στο έτος 1436-1437, Επίσκοπος Μονεμβασιάς⁷⁴¹.

Στην Κωνσταντινούπολη γνωρίζουμε πως ο Βησσαρίων, 6 με 7 χρόνια μετά από την άφιξή του, το 1423, θα χριστεί μοναχός, και αργότερα, το 1430, ιερέας. Κατά το διάστημα της παραμονής του στην πρωτεύουσα της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όμως, δεν θα αρκεστεί μόνο στην πνευματική του προπαρασκευή ώστε να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του μοναστικού βίου και στα μελλοντικά ποιμαντορικά καθήκοντά του. Μαζί με άλλους νεαρούς εκπαιδευόμενους λογίους που αργότερα θα βρεθούν στο επίκεντρο πολύ σοβαρών φιλοσοφικών και θεολογικών αντιπαραθέσεων, όπως ο Μάρκος Ευγενικός, κατόπιν Μητροπολίτης Εφέσου (και, όπως ήδη έχουμε, αρκετές σελίδες πριν, βιαστικά δει, κύριος αντίδικος του Βησσαρίωνα στο ζήτημα της ένωσης της Δυτικής και της Ανατολικής Εκκλησίας, κατά τη σύνοδο της Βασιλείας-Φερράρας-Φλωρεντίας-Ρώμης) και ο Γεώργιος Σχολάριος, κατόπιν ανθωνωτικός Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ως Γεννάδιος Β΄, θα ακολουθήσει ανώτερες σπουδές υπό τον Ιωάννη Χορτασμένο (c. 1370-1431)⁷⁴². Ο τελευταίος ήταν ένας λόγιος ιερωμένος, βιβλιόφιλος και κωδικογράφος, νοτάριος του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, κατά την τελευταία δεκαετία του 14^{ου} αιώνα και

741. Βλ. Loenertz, "Pour la biographie du Bessarion", 126-127· Monfasani, "Platina, Capranica, and Perotti", 118-120· Braccini, "Bessarione Comneno", 81· Tambrun-Krasker, "Bessarion de Trébizonde à Mistra", 4.

742. Βλ. Loenertz, "Pour la biographie du Bessarion", 127-130· Herbert Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37): Briefe, Gedichte und kleine Schriften: Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* (Wien: In Kommission bei Hermann Böhlau Nachf., Wien-Köln-Grz, 1969), 18· Michel Cacouros, "Jean Chortasmenos *katholikos didaskalos*: Contribution à l'histoire de l'enseignement à Byzance", στο: "*Synodia*": *Studia humanitatis Antonio Garzya septuagenario ab amicis atque discipulis dicata*, επιμ. Ugo Criscuolo και Riccardo Maisano (Napoli: M. D'Auria, 1997), 83-107, 84-85· Coluccia, *Basilio Bessarione*, 5· Tambrun-Krasker, "Bessarion de Trébizonde à Mistra", 7-13.

κατά τα πρώτα χρόνια του 15^{ου}, «καθολικός διδάσκαλος», από τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 15^{ου} αιώνα, στο Πατριαρχείο, ή στην άτυπη σχολή ανώτερης «θύραθεν» και θεολογικής εκπαίδευσης που μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι λειτουργούσε, μετά από την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, το 1261, υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου στη Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου στην Πέτρα⁷⁴³, κοντά στο παλάτι των Βλαχερνών, πλάι σε ένα αντιγραφικό εργαστήριο⁷⁴⁴ και στον «ξενώνα του κράλη» –στο φιλανθρωπικό ίδρυμα που παρείχε κατάλυμα στους ταξιδιώτες και ιατρική φροντίδα στους ασθενείς, και είχε ανεγερθεί στον περιβάλλοντα χώρο της ίδιας μονής, κάπου μεταξύ των ετών 1300 και 1305, όταν ανακαινιζόταν ο ναός της μονής, καθ' υπόδειξη του kralj (кралъ, βασιλιάς) της Σερβίας Stefan Uroš II Milutin (c. 1253-1321· έτη βασιλείας: 1282-1321)⁷⁴⁵– και αργότερα, μάλλον κατά την περίοδο 1415-

743. Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η λεγόμενη «Πατριαρχική Σχολή» της Κωνσταντινούπολης, στην πραγματικότητα, ήταν μάλλον η ανώτερη βαθμίδα ενός δικτύου μη θεσμοποιημένων ιδιωτικών μαθημάτων από διδάσκαλους που συγκέντρωναν γύρω τους μικρούς κύκλους μαθητών. Βλ. Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 327-329. Για τη σχολή στη Μονή Προδρόμου στην Πέτρα, η οποία μάλλον συνιστούσε την ανώτερη βαθμίδα αυτού του δικτύου κατά την κυριαρχία της δυναστείας των Παλαιολόγων, βλ. Michel Cacouros, “Rapport: La philosophie et les sciences du trivium et du quadrivium à Byzance de 1204 à 1453 entre tradition et innovation: Les Textes et l’enseignement, le cas de l’école du Prodrome (Pétra)”, στο: *Philosophie et sciences à Byzance de 1204 à 1453: Les Textes, les doctrines et leur transmission: Actes de la Table Ronde organisée au XXe Congrès International d’Études Byzantines (Paris 2001)*, επιμ. Michel Cacouros και Marie-Hélène Congourdeau (Leuven, Paris, et Dudley, MA: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2006), 36-49. Για την ίδια τη Μονή Προδρόμου-Πέτρας βλ. Vassilios Kidonopoulos, *Bauten in Konstantinopel 1204-1328: Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau and Neubau von Profan- und Sakralbauten* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994), 45-49 (αρ. 1.1.19)· Elisabeth Malamut, “Le Monastère Saint-Jean-Prodrome de Pétra de Constantinople”, στο: *Le Sacré et son inscription dans l’espace à Byzance et en Occident: Études comparées*, επιμ. Michel Kaplan (Paris: Publications de la Sorbonne, 2001), 219-233.

744. Για το αντιγραφικό εργαστήριο στη Μονή του Προδρόμου στην Πέτρα βλ. Έλενη Δ. Κακουλίδη, «Η βιβλιοθήκη της Μονής Προδρόμου-Πέτρας στην Κωνσταντινούπολη», *Ελληνικά* 21 (1968): 3-39· Annaclara Cataldi Patau, “The Manuscript Production in the Monastery of Prodromos Petra (Twelfth-Fifteenth Centuries)”, στο: *Studies in Greek Manuscripts*, συγγρ. Annaclara Cataldi Palau (Spoleto: Fondazione Centro Italiano de Studi sull’ Alto Medioevo, 2008), 197-207· Cataldi Patau, “The Library of the Monastery of Prodromos Petra in the Fifteenth Century (to 1453)”, στο: Cataldi Patau, *Studies in Greek Manuscripts*, 209-218.

745. Για τον «ξενώνα του κράλη», που στις σχετικές πρωτογενείς πηγές αναφέρεται και ως «ξενοδοχείο», βλ. Мирјана Живојиновић [Mirjana Živojinović], “Болница краља Милутина у Цариграду”, *Зборник Радова Византолошког Института* 16 (1975): 105-115· U. B. Birchler-Argyros, “Die Quellen zum Kral-Spiral in Konstantinopel”, *Gesnerus* 45 (1988): 419-444· Dionysios Ch. Stathakopoulos, “Stiftungen von Spitälern in spätbyzantinischer Zeit (1261-1453)”, στο: *Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne: Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiösen Grundlagen, praktischen Zwecken und historischen Transformationen*, επιμ. Michael Borgolte (Berlin: Akademie Verlag, 2005), 156-157· Δημήτριος Κ. Αγορίτσας, «Κωνσταντινούπολη: Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)» (διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2011), 124-125. Ο όρος *ξενῶνας*, μέχρι και τον 5^ο αιώνα ήταν συνώνυμος με τον

1430, Μητροπολίτης Σηλυβρίας υπό το θρησκευτικό όνομα Ιγνάτιος⁷⁴⁶.

Αν φέρουμε εδώ ξανά στον νου μας τις αρνητικές αποτιμήσεις του Βησσαρίωνα και του

όρο *ξενοδοχείον*. Από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, όμως, δήλωνε σχεδόν αποκλειστικά το θεραπευτήριο, το ίδρυμα φροντίδας ασθενών που είναι εφοδιασμένο με ένα κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό. Βλ. Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* [1987], χαρτόδετη έκδ. με νέο πρόλ. (Baltimore, MD, and London: John Hopkins University Press, 1997), 23-29.

746. Για τον βίο και το έργο του Χορτασμένου έχουν γραφεί πολλές επί μέρους εργασίες, ιδίως από τη δεκαετία του 1990 και εντεύθεν. Βλ. Herbert Hunger, "Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der später Palaiologenzeit", στο: "Festschrift Karl Mraz zum 6. Juni 1957 dargebracht von Freunden und Schülern", συλλ. έργο, ειδικό τεύχος, *Wiener Studien* 70 (1957): 153-163· Hunger, "Allzumenschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners: Tagebuchnotizen des Hypochonders Johannes Chortasmenos", στο: *Polychronion: Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, επιμ. Peter Wirth (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1966), 244-252· Hunger, *Johannes Chortasmenos*· Hunger, "Aus den letzten Lebensjahren des Johannes Chortasmenos: Das Synaxarion im Cod. Christ Church gr. 56 und der Metropolit Ignatios von Selybria", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995): 159-218· Dumitru Nastase, "Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la Chronique de Tismana 1411-1413)", *Cyrrilomethodianum* 4 (1977): 100-171· Nastase, "La Chronique de Jean Chortasménos et le dernier siècle d'historiographie byzantine", *Σύμμεικτα* 8 (1989): 389-404· Nastase, "La Version slave de la chronique byzantine perdue de Jean Chortasménos (début du XVe siècle)", *Études Byzantines et Post-Byzantines* 5 (2006): 321-363· Viktor Tiftixoglu, "Die griechische Anthologie in zwei Gedichten des Johannes Chortasmenos", *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977): 2-21· Paul Canart και Giancarlo Prato, "Les Recueils organisés par Jean Chortasmenos et le problème de ses autographes", στο: *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel I*, επιμ. Herbert Hunger (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981), 115-178· Ernst Gamillscheg, "Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56", *Codices Manuscripti* 7 (1981): 52-56· Gamillscheg, "Johannes Chortasmenos als Restaurator des Wiener Dioskurides", *Biblos* 55 (2006): 39-44· Peter Schreiner, "Johannes Chortasmenos als Restaurator des Vat. gr. 2126", *Scrittura e Civiltà* 7 (1983): 193-199· Schreiner, "Ein gescheiterter Büchertausch: Zur Notiz des Johannes Chortasmenos im Vat. Pal. gr. 90 und den übrigen Besitzvermerken", *Codices Manuscripti* 10 (1984): 52-59· Schreiner, "Zum Tod des Johannes Chortasmenos", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995): 219-222· Brigitte Mondrain, "Un nouveau manuscrit de Jean Chortasménos", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40 (1990): 351-358· Michel Cacouros, "Un commentaire byzantin inédit au deuxième livre des *Seconds analytiques*, attribuable à Jean Chortasménos", *Revue d'Histoire des Textes* 24 (1994): 149-198· Cacouros, "Marginalia de Chortasménos dans un opusculé logique dû à Prodrôménos (Vatican. gr. 1018)", *Revue des Études Byzantines* 53 (1995): 271-278· Cacouros, "Un manuel de logique organisé par Jean Chortasménos et destiné à l'enseignement: Catalogage su manuscrit", *Revue des Études Byzantines* 54 (1996): 67-106· Cacouros, "Jean Chortasménos *katholikos didaskalos*: Contribution", Cacouros, "Jean Chortasmenos *katholikos didaskalos*, annotateur du corpus logicum dû à Néophytos Prodrômenos", στο: "Όπώρα: Studi di onore do mgr Paul Canart per il LXX compleanno", επιμ. Santo Lucà και Lidia Perria, 3 τόμ., ειδικά τεύχη, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, νέα σειρά, 51-53 (1997-1999), 2: 185-225· Cacouros, "Scholarios et le Paris. gr. 1932", Cacouros, "Un manuel byzantin d'enseignement destiné à être copié "à la pecia", *Gazette du Livre Médiéval* 36 (2000): 17-24· Anne-Laurence Caudano, "Le Calcul de l'éclipse de soleil du 15 avril 1409 à Constantinople par Jean Chortasmenos", *Byzantion* 73 (2003): 211-245· Michael Grünbart, "Chortasmenos und Libanios oder wie beginnt man einen Brief?", *Ελληνικά* 50 (2000): 117-118· Anne Tihon, "Sous la plume de Jean Chortasmenos: Des scolies byzantines sur la trépidation des équinoxes", στο: Cacouros και Congourdeau, *Philosophie et sciences à Byzance*, 157-184· Christian Gastgeber, "Aus der Bibliothek des Ioannes Chortasmenos: Ailios Aristeides, ÖNB, Cod. Phil. gr. 96", στο: *Alethes philia: Studi di onore di Giancarlo Prato*, επιμ. Marco D'Agostino και Paola Degni, 2 τόμ. (Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2010), 2: 409-434· Fabio Acerbi, "Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 53 (2013): 379-389.

Σχολάριου, κατά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, για την εκπαίδευση, και εν γένει τη διανοητική παραγωγή, στην Κωνσταντινούπολη, και τις λάβουμε τοις μετρητοίς, τότε θα έπρεπε να τοποθετήσουμε τον Χορτασμένο στο περιθώριο αυτής της σκοτεινής, δυσοίωνης εικόνας, ως μια από τις ελάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις, που αντί να επιβεβαιώνουν τον κανόνα, καταδεικνύουν τη δυνατότητα αμφισβήτησής του. Τόσο ως βιβλιογράφος όσο και ως διδάσκαλος είχε να επιδείξει επιδόσεις χαρακτηριστικές ενός φιλέρευνου, πολυσχιδούς και αρκετά εκλεπτυσμένου πνεύματος. Με το πέρασμα των χρόνων, κατόρθωσε να συγκροτήσει μια πλούσια βιβλιοθήκη, στην οποία μπορούσε κανείς να βρει αντίγραφα από μια ευρεία ποικιλία αρχαίων ελληνικών και βυζαντινών κειμένων: από τις τραγωδίες του Αισχύλου, του Ευριπίδη, ή του Σοφοκλή, και τα χρονικά του Νικήτα Χωνιάτη και του Γεώργιου Ακροπολίτη έως τις μαθηματικές πραγματείες του Διόφαντου και του Ευκλείδη, τα σχόλια του Ιωάννη του Φιλόπονου και του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα στα αριστοτελικά έργα, και τα θεολογικά ερμηνευτικά κείμενα του Θεοφύλακτου Αχρίδας. Κάμποσα από αυτά τα αντίγραφα είχαν παραχθεί από το δικό του χέρι.

Δεν ήταν μόνο ένας ακαταπόνητος συλλέκτης γραπτών τεκμηρίων του παρελθόντος. Προσπαθούσε και ο ίδιος να βαδίσει στους δρόμους τους οποίους έβλεπε, φυλλομετρώντας τα χειρόγρατά του, να έχουν διανοίξει οι λόγιοι που είχαν, κατά την ελληνική αρχαιότητα και τον βυζαντινό μεσαίωνα, περισυνάξει ό,τι αναγνώριζε ως πατρογονική του διανοητική κληρονομιά. Και ήταν ένας από τους ελάχιστους βυζαντινούς λογίους του 15^{ου} αιώνα που μπορούσαν να υπολογίζουν στην απαραίτητη εκκλησιαστική κάλυψη και την απαραίτητη κρατική συνδρομή, ώστε να κινηθούν, σχετικά απρόσκοπτα, προς μια τέτοια κατεύθυνση. Κάπου γύρω στα έτη 1407-1410 είχε λάβει τον τίτλο, και τη συνακόλουθη αυτοκρατορική χρηματική στήριξη, του πατριαρχικού «καθολικού διδασκάλου» δηλαδή, ενός διδασκάλου «τῶν τε ἑλληνικῶν μαθημάτων καὶ τῶν τῆς ἐκκλησίας δογμάτων, ὅσα θεωρίας ἔχεται μείζονος καὶ τελεωτέρας», όπως ο ίδιος ο Χορτασμένος, σε ένα σημείωμά του σε έναν από τους κώδικες της βιβλιοθήκης του, ο οποίος σώζει ένα αντίγραφο των *Στοιχείων* του Ευκλείδη (και σήμερα φυλάσσεται στη Biblioteca Estense Universitaria της Μόντενα, ταξινομημένος ως a. T. 8. 21, ή, όπως συχνά καταγράφεται από τους ιστορικούς, *Mutinensis gr.* 142), περιέγραφε αυτήν την ιδιότητα, μιλώντας για την απόδοση στον δικό του διδάσκαλο, αργότερα «μέγα χαρτοφύλακα», Μιχαήλ Βαλσαμών, του αξιώματος του πρωτέκδικου και του τίτλου τού «καθολικού διδασκάλου», από τον Πατριάρχη Ματθαίο Α' (έτος θανάτου: 1410)⁷⁴⁷.

747. Αναφέρεται από τον Herbert Hunger, *Johannes Chortasmenos*, 15 (σημ. 20). Βλ. επίσης Cacouros,

Εκτός από διδάσκαλος των «ελληνικών μαθημάτων», ήταν και ένας ενεργός, δημιουργικός φορέας της, διηθούμενης στον ύστερο ανατολικό χριστιανισμό, «κλασικής» παιδείας. Συνέθεσε δύο δικές του ιστορικές διηγήσεις, μια για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, από τα στρατεύματα του Οθωμανού Σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄, την περίοδο 1394-1402, και μια για την επέκταση της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια⁷⁴⁸. Είχε ενδιαφέρει αρκετά στην αρχαία ελληνική επιστολογραφία ώστε να μπορεί να αξιοποιεί τα σωζόμενα δείγματά της ως υφολογικά πρότυπα για να συντάσσει τις προσωπικές επιστολές του, και να εξασκεί τις ρητορικές του ικανότητες, σκαρώνοντας δικές του πλασματικές απαντήσεις σε επιστολές του αρχαίου σοφιστή ρήτορα Λιβάνιου⁷⁴⁹. Δικές του συναγωγές σχολίων στα αριστοτελικά έργα περί λογικής και διαλεκτικής, μια δική του «μετάφραση», δηλαδή, μια παράφραση και ταυτόχρονα υφολογική προσαρμογή, εν είδει διδακτικής άσκησης, στο 2^ο βιβλίο των *Αναλυτικῶν ὑστέρων* του Αριστοτέλη⁷⁵⁰, δικές του «παράφρασεις» στα σωζόμενα αποσπάσματα των ρητορικών πραγματειών του Ερμογένη του Ταρσέα (c. 160 Κ.Χ.-c. 225) *Περὶ στάσεων*, *Περὶ ἰδεῶν*, και *Περὶ εὐρέσεων*, και δικά του *Προλεγόμενα*

εἰς τὴν πυρ(ὸς) μέν\ος/ πνέουσιν ῥητορικ(ήν)· ἐκ τῶν ἀποδοθεισῶν εἰς αὐτὴν ἐ[-] |₂ ξηγήσεων, ὑπὸ [sic] τε χριστιανῶν ἐξηγητῶν· (καὶ) ἐλλήνων· ὧν εἰσὶ χριστιανοὶ μέν, Ἰω(άννης) φι[-] |₃ λόσοφος μέγας καὶ ὀρθοδοξότατος [sic], ὁ σικελιώτης· (καὶ) ἕτερος Ἰω(άννης) διδάσκαλος, ὁ γεω[-] |₄ μέτρης· γρηγόριος, μ(η)τροπολίτης κορίνθου· ἕτερος μ(η)τροπολίτης σάρδεων, ὁ |₅ δοξαπατρίς [sic] κύ(ριος) Ἰω(άννης)· γεώργιος ὁ διαιρέτης λεγόμενος· Ἕλληνες δὲ, σιμπλίκιος· |₆ λογγῖνος· συριανὸς· ἰάμβλιχος⁷⁵¹,

και μάλιστα γραμμένα από το χέρι του Βησσαρίωνα, με ένα ύφος γραφής που θυμίζει αρκετά εκείνο του, τότε διδασκάλου του στην Κωνσταντινούπολη, Χορτασμένου, σώζονται σε έναν από τους κώδικες που αργότερα θα προσμετρηθεί στα βιβλία της προσωπικής συλλογής του Βησσαρίωνα, αριθμημένο ως 397^ο τεμάχιο στον πρώτο κατάλογο της δωρέας του στη Republica Veneta, το 1468, φυλασσόμενο σήμερα στην British Library, στο Λονδίνο (*Londiniensis Harleianus* 5697), και χρονολογούμενο από τον Michel Cacouros, με

“Chortasménos *katholikos didaskalos*: Contribution”· Cacouros, “Rapport: La philosophie et les sciences”, 43-51.

748. Βλ. Nastase, “Une chronique byzantine perdue”· Nastase, “La Chronique de Chortasménos”· Nastase, “La Version slave”.

749. Βλ. Michael Grünbart, “Chortasmenos und Libanios”.

750. Για αυτήν τη «μετάφραση» βλ. Cacouros, “Un commentaire byzantin inédit”. Για τη σημασία του όρου «μετάφραση», τόσο στη βυζαντινή ρητορική όσο και στη βυζαντινή αγιογραφία, βλ. Daria D. Resh, “Toward a Byzantine Definition of Metaphrasis”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015): 754-787.

751. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r. Το συγκεκριμένο κείμενο καταλαμβάνει τα φύλλα 104r-108v.

βάση τα υδατόσημα των τευχών του, μεταξύ των ετών 1415 και 1421⁷⁵². Τα ίδια *Προλεγόμενα* στη ρητορική έχουν περιληφθεί σε έναν ακόμα κώδικα, προορισμένο για διδακτική χρήση και εμπλουτισμό μέσω των διαδοχικών μαθημάτων, τα περιεχόμενα του οποίου χαράχθηκαν στο χαρτί κατά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, και σήμερα απόκειται στην Österreichische Nationalbibliothek στη Βιέννη (*Vindobonensis suppl. gr.* 075), υπό έναν ελαφρά παραλλαγμένο τίτλο, γραμμένο, όμως, αυτήν τη φορά, από το χέρι του Χορτασμένου, όπως και το κυρίως κείμενο⁷⁵³. Ένα τρίτο αντίγραφο, υπό έναν τίτλο εγγύτερο σε εκείνον που φέρει ο *Vindobonensis suppl. gr.* 075, μπορεί να εντοπιστεί σε έναν σύμμεικτο κώδικα του 16^{ου} αιώνα, που άλλοτε ήταν κτήμα του περίφημου βιβλιογράφου Johann Albert Fabricius (1668-1736) και σήμερα βρίσκεται στην Kongelige Bibliotek στην Κοπεγχάγη (*Hauniensis Fabricianus* 88,8^o)⁷⁵⁴.

752. Για τον κώδικα αυτόν βλ. Paul Moraux et al., *Aristoteles graecus: Die griechischen Manuskripte des Aristoteles: Erster Band: Alexandrien-London*, (Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 1976), 432-433 [“Wiesner”]. Ernst Gamillscheg, “[Besprechung:] Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles, untersucht und beschrieben von PAUL MORAUX, DIETER HARLFINGER, DIETHER REINSCH, JÜRGEN WIESNER. 1. Band: Alexandrien-London (*Peripatoi* 8). Berlin-New York, de Gruyter 1976. XXXIII, 495 S. DM 350; HERBERT HUNGER-OTTO KRESTEN, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/1: Codices Theologici 1-100 (*Museion*, 4. Reihe, 1. Band, Teil 3/1). Wien, Brüder Hollinek (in Komm.) 1976. XVIII, 219 S.”], *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978): 351· Labowsky, *Bessarion's Library*, 485· Cacouros, “Un commentaire byzantin inédit”, 157-161.

753. *Vindobonensis suppl. gr.* 075, φύλ. 97r: Συναγωγή τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐξηγήσεων εἰς τ(ὴν) |₂ ῥητορικὴν \τ/ῶν ἀποδοθεισῶν ὑπὸ τε χριστιανῶν/ |₃ ἐξηγητῶν, (καὶ) ἐλλήνων· ὧν εἰσὶ χριστιανοὶ μὲν ἰωάνν(ης) |₄ φιλόσοφος μέγας (καὶ) ὀρθοδοξότατος, ὁ σικελιώτης, |₅ (καὶ) ἕτερος ἰωάνν(ης) διδάσκαλος ὁ γεωμέτρης/ γρηγόριος |₅ μ(ητ)ροπο(λίτης) κορίνθ(ου)· ἐλλήνης/ δὲ, συμπλίκιος· λογγίνος· |₆ συριανὸς/· ἰάμβλικος. Το κείμενο βρίσκεται στα φύλλα 97r-112v. Για τον σύμμεικτο αυτόν κώδικα, που, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, είναι αυτόγραφος του Χορτασμένου, και περιέχει, επίσης, και ένα αντίγραφο της «μετάφρασής» του στο 2ο βιβλίο των *Αναλυτικῶν υστέρων*, μαζί με άλλα έργα περί γραμματικής και ρητορικής, και ορισμένα μαθηματικά, αστρονομικά, και αστρολογικά κείμενα, βλ. Hunger, *Johannes Chortasmenos*, 54-63· Hunger, *Supplementum graecum*, τόμ. 4 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, συνεργ. Christian Hannick (Wien: In Kommission bei Verlag Brüder Hollinek, 1994), 124-130· Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 120-125· Cacouros, “Un commentaire byzantin inédit”, 151-157.

754. Βλ. Bjarne Schartau, *Codices graeci haunienses: Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen* (Copenhagen: The Royal Library / Museum Tusculanum Press, 1994), 431-433. Ο Schartau περιγράφει (στη σελ. 432) το αντίγραφο των *Προλεγομένων* ως “Unidentifizierter Text”, και παραδίδει τον εξής τίτλο: *Συναγωγή τῶν ἀναγκαιοτέρων ἐξηγήσεων εἰς τὴν ῥητορικὴν τῶν ἀποδοθεισῶν ὑπὸ τε τῶν χριστιανῶν ἐξηγητῶν καὶ ἐλλήνων· ὧν εἰσὶ χριστιανοὶ μὲν, ἰωάννης φιλόσοφος μέγας καὶ ὀρθοδοξότατος ὁ σικελιώτης· καὶ ἕτερος ἰωάννης διδάσκαλος ὁ γεωμέτρης· γρηγόριος μητροπολίτης κορίνθου· ἕτερος μητροπολίτης σάρδεων ὁ δοξαπατρὶς κὺρ ἰωάννης· γεώργιος ὁ ἱαριετὴς λεγόμενος· ἔλληνες δὲ συμπλίκιος· λογγίνος· συριανός· ἰάμβλικος. Η αρχική και η καταληκτική πρόταση αυτού του κειμένου, έτσι όπως μεταγράφονται στον κατάλογο του Schartau (“inc. Πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐκθέσεως τῶν κατὰ μέρος ὀφειλόντων des. ὅπερ καὶ τοῦ δικανικοῦ”) συμπίπτουν με τις αντίστοιχες προτάσεις των δύο αντιγράφων στον *Londiniensis Harleianus* 5697 και τον *Vindobonensis suppl. gr.* 075, αντίστοιχα. Δεν*

4.6. «Θύραθεν» σοφία και χριστιανική πνευματικότητα στο έργο του Ιωάννη Χορτασμένου.

Στις πρώτες κιόλας προτάσεις των *Προλεγόμενων* εἰς τὴν πυρὸς μένος πνέουσιν ῥητορικὴν, τα οποία, κατὰ πῶς ο ἴδιος ο πλήρης τίτλος τους, που μόλις παραθέσαμε, μας προειδοποιεί, αποτελούν προϊόν μιας σύνθεσης και εκ νέου επεξεργασίας «εξηγήσεων» ἤδη διατυπωμένων, ἀπὸ προγενέστερους συγγραφείς, ο Χορτασμένος εκθέτει τη γραμμὴ εκείνη σκέψης που του επέτρεπε να συνδυάζει, με τις λιγότερες δυνατές ορατές τριβές, μερικές μόλις δεκαετίες μετὰ ἀπὸ το τέλος των αντιπαραθέσεων περὶ του ησυχασμοῦ, την ελληνική «θύραθεν» σοφία με την ανατολική χριστιανική πνευματικότητα, και να δικαιολογεί στους συγκαταρκινούς του ἕναν τέτοιο συνδυασμό. «Πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐκθέσεως τῶν κ(ατὰ) μέρος ὀφειλόντων ἐν \τ/ω [sic] παρόν(τι) θεωρηθῇ(ναι) πονήματι», ἔτσι ἀρχίζει το κείμενό του, στον *Londiniensis Harleianus* 5697, «ζήτημά τι βούλομ\αι/ προ[-] |₈ ἐκθέ(σθαι), δυνάμενον, οὐκ ὀλίγα συμβαλέ(σθαι), πρὸς τὴν εὐσέβει\αν/». Πρόκειται για το ζήτημα της προέλευσης αὐτοῦ του ἰδιαίτερου εἶδους γνώσεων, και ἐιδικότερα ἀκόμα, για το ζήτημα της θείας προέλευσής τους: «ἔστι δὲ τοιοῦτον· ζητοῦσι τινὲς \τ/ῶν τῆς ἔξω παιδείας, |₉ εἰ ἐκ θ(εο)ῦ τοῖς ἀν(θρώπ)οις δέδοται ἢ ῥητορικὴ· [...]»⁷⁵⁵.

Οι ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφείς πίστευαν, ὅπως και οἱ χριστιανοὶ διάδοχοί τους, ὅτι ἡ ρητορικὴ παραχωρήθηκε στην ἀνθρωπότητα λόγω μιας θείας γενναιοδωρίας. Μόνο προσφεύγοντας, ὁμως, σε μυθικές ἀφηγήσεις μπορούσαν να θεμελιώσουν τους ἰσχυρισμούς τους, σε ἀντίθεση με τους δεύτερους, οἱ οποίοι ἀποδείκνυαν τη θεία προέλευση της ρητορικής με πειστικούς συλλογισμούς. Οἱ Ἕλληνες ἀρέσκονταν να διηγούνται τον μῦθο ὅτι κατὰ την ἀνάπαυση των θεῶν, ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τη δημιουργία του κόσμου, ο Δίας κάλεσε

μπορέσαμε να εξετάσουμε τον ἴδιο τον κώδικα της Κοπεγχάγης, ἢ ἕνα ψηφιακό του ἀντίγραφο. Το κείμενο, ὁμως, του *Hauniensis Fabricianus* 88,8^o ἔχει δημοσιευθεῖ δύο φορές, το 1824, ἀπὸ τον Othon Theodoricus Bloch ("IV. Syntagma graecum expositionum rhetoricarum e scriptis auctorum v christianorum et iv ethnicorum, e codice Bibl. Univ. Havn. nunc primum editum", *Miscellanea Hafniensia Theologici et Philologici Argumenti* 2 (1824): 149-184), και το 1834, με ἕνα κριτικό ὑπόμνημα, ἀπὸ τον Christian Walz («Ἀνωνύμου Ἑκθεσις ῥητορικῆς», στο: *Rhetores Graeci ex codicibus florentinis, mediolanensibus, monacensibus, neapolitanis, parisiensibus, romanis, venetis, taurinensibus et vindobonensibus emendatiores et auctiores*, ἐκδ. Christianus Walz, 9 μέρη σε 10 τόμ. [Stuttgartiae et Tubingae: sumtibus J. G. Cottae· Londini: Apud Black, Young et Young· Lutetiae: Apud Firmin Didot, 1832-1836], 3: 724-748), ο οποίος, ὁμως, παραλείπει τα τμήματα του κειμένου που ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τα *Προλεγόμενα τῆς ῥητορικῆς* του Μάξιμου του Πλανούδη (βλ. παρακάτω για τη σχέση ἀνάμεσα στα δύο κείμενα). Μια σύγκριση με τα δύο ἀντίγραφα των *Προλεγόμενων* δείχνει ὅτι και στον *Hauniensis Fabricianus* 88,8^o ἔχει ἀντιγραφεί το ἴδιο κείμενο.

755. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r. Πρβλ. Walz, «Ἀνωνύμου Ἑκθεσις ῥητορικῆς», 725 (στ. 3-8).

κάθε έναν από τους υπόλοιπους θεούς να διακοσμήσει το νεογέννητο σύμπαν με ένα ιδιαίτερο δώρο. Ο Ερμής επέλεξε να χαρίσει στους ανθρώπους τη ρητορική. Οι Χριστιανοί αντέτειναν μια πιο ορθολογική εξήγηση για τη θεία προέλευση αυτού του πεδίου γνώσης: αφού ο Θεός είναι ο δημιουργός και ο εγγυητής κάθε αγαθού, και αφού και η ρητορική είναι ένα από τα αγαθά της ανθρωπότητας, κάτι που συμβάλλει στην ευημερία και τη χρηστότητά της, έπεται ότι η ρητορική προέρχεται από τον Θεό⁷⁵⁶. Είναι «ἐκ θεοῦ». Είναι, όμως, και «ἐν θεῷ». Ενοικεί στην ίδια τη θεία δύναμη, καθώς αυτή ασκείται στον κόσμο. Και όχι, όπως διατείνονταν, στις μυθολογικές παραδόσεις τους, οι Έλληνες, επειδή υπήρξαν περιστάσεις όπου κάποιοι θεοί έτυχε να επιδοθούν σε λεκτικούς διαξιφισμούς ή κλήθηκαν να αποφανθούν για την αθωότητα ή την ενοχή ισόθεων ή θνητών κατηγορούμενων.

Ο Χορτασμένος κάνει μια πολύ σύντομη μνεία, εν προκειμένω, στις λογομαχίες των θεών για την εκστρατεία των Αχαιών και των συμμάχων τους κατά της Τροίας, όπως αυτές εξιστορούνται στην ομηρική *Ιλιάδα*, καθώς και στα, γνωστά από την ελληνική μυθογραφία και τις ελληνικές τραγωδίες, παραδείγματα του Άρη και της Αθηνάς⁷⁵⁷. Ο Άρης, κατά έναν αττικό μύθο, καταχωρημένο από τον ψευδο-Απολλόδωρο τον μυθογράφο (1^{ος} ή 2^{ος} Κ.Χ. αιώνας) στη *Βιβλιοθήκη* του⁷⁵⁸, καθώς και στο λήμμα «Ἄρειος Πάγος» του βυζαντινού

756. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r: ἔλληνες μὲν οὖν ἑ/κ θεοῦ τὴν ταύτης λέγοντες γένεσιν, μυθικῇ τινι χρῶνται μ\α/ρ[-] |₁₀ τυρί\α/ πρὸς τὴν ἀπόδειξιν· αὕτη δ' ἐστίν, ὡς ἄρα οἱ θεοὶ, μετὰ τὴν τοῦ κόσμου τούτου δημιουργίαν/, προσεταχθησαν [sic] ὑπὸ |₁₁ τοῦ διός, ἄλλος ἄλλο τι προσαγαγεῖν, καὶ διακοσμήσαι τόδε τὸ πᾶν· οἱ μὲν οὖν ἄλλοι προσέφερον, ἕκαστος/ |₁₂ ὅτι ἂν δύναιτο· ὁ δὲ ἑρμῆς τὴν ῥητορικὴν ἐχαρίσατο· οὕτω μὲν οὖν ἐλλήνων παῖδες μυθεύονται· οἱ δὲ καθ' ἡμ(ᾶς), |₁₃ ἐκ θεοῦ ταύτην δεδόσθαι/ [sic] τοῖς ἀν(θρώπ)οις λέγοντες, ἅμα καὶ συλλογιμῶ [sic] τινι χρῶνται πρὸς τὴν ἀπόδειξιν· ἐκ θεοῦ πάν\τα/ |₁₄ τὰ ἀγαθὰ [sic]· τῶν ἀγαθῶν δέ τι καὶ ἡ ῥητορικὴ· ἐκ θεοῦ ἄρα ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ· [...]. Πρβλ. Walz, «Ἀωνόμου Ἐκθεσις ῥητορικῆς», 725 (στ. 8-19).

757. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r: [...] ὅτι δὲ, καὶ ἐν \τ/ῶ [sic] θ(ε)ῶ ἡ ῥητορικὴ, ἔλληνες |₁₅ μὲν καὶ πάλιν μυθικαῖς χρῶνται ταῖς ἀποδείξεσιν· ποτὲ μὲν δικαζομένους αὐτῶν τοὺς θεοὺς παρεισάγοντες/· |₁₆ ὡς ἄρην καὶ ἀθηνᾶν, ἐν ἀρεῖ\ω/ πάγω τῆς ἀττικῆς· καὶ ἄρην πάλιν) καὶ ποσειδῶνα, ὑπὲρ ἀλιρ\ρ/οθίου [ἄλλιρο-, ante corr.]· εὐμε[-] |₁₇ νίδας τὲ καὶ ὀρέστην, ὑπὲρ τῆς μητροφονίας· ποτὲ δὲ καὶ βουλευομένους περὶ ἰλίου, καθά φησιν Ὀμηρος· |₁₈ ποτὲ δὲ τοὺς μὲν \τ/ῶν ἀν(θρώπ)ων ἐγκωμιάζοντας· τοὺς δὲ διαβάλλοντας· [...]. Πρβλ. Walz, «Ἀωνόμου Ἐκθεσις ῥητορικῆς», 725 (στ. 1)-726 (στ. 1-8).

758. Δεν θα ήταν ίσως κατάχρηση του χώρου μας να σημειώσουμε εδώ ότι το έργο αυτό σώζεται σήμερα χάρη σε μια τμηματική εκδοχή, του 14ου αιώνα, που περιλαμβάνεται στον κώδικα *Parisinus gr.* 2722, σε 17 φύλλα αποσπασμένα από έναν άλλο κώδικα, και σε ένα απόγραφο του άλλου αυτού κώδικα, που παραδίδει μια εκτενέστερη εκδοχή του κειμένου (αφού χαράχθηκε πριν τα 17 φύλλα αποσπαστούν), και καταλαμβάνει τα πρώτα 42 φύλλα του κώδικα *Oxoniensis Bodleianus Laudianus gr.* 55, έναν κώδικα που άνηκε στη βιβλιοθήκη του Βησσαρίωνα. Είναι μέσω αυτού του κώδικα τού Βησσαρίωνα που το κείμενο του ψευδο-Απολλόδωρου έγινε γνωστό στους κύκλους των ιταλών λόγιων κατά την Αναγέννηση, και προέκυψαν όλα τα υπόλοιπα γνωστά σήμερα αντίγραφα του. Μοναδική εξαίρεση είναι ο κώδικας *Monacensis gr.* 182, του 15ου αιώνα, στον οποίο σώζεται το δεύτερο, μετά από αυτό του *Oxoniensis Bodleianus Laudianus gr.* 55, σωζόμενο απόγραφο της εκδοχής του κώδικα που περιείχε αρχικά τα 17 φύλλα του *Parisinus gr.* 2722. Βλ. Aubrey Diller, "The Text History of the Bibliotheca of Pseudo-Apollodorus", *Transactions and Proceedings of the*

λέξιку Σούδα, με τη ρητή επισήμανση, στη δεύτερη περίπτωση, ότι πηγή των σχετικών πληροφοριών ήταν ο Ελλάνικος ο Λέσβιος (c. 480-c. 400 π.Κ.Χ.), είχε προσαχθεί από τον Ποσειδώνα σε δίκη, ενώπιον όλων των θεών, στον λόφο που, σε ανάμνηση αυτής της πρώτης δίκης για ανθρωποκτονία, κατά τον ίδιο μύθο, ονομάστηκε «Άρειος Πάγος», για τη θανάτωση του Αλιρρόθιου, γιού του Ποσειδώνα και βιαστή της κόρης του Άρη, Αλκίππης⁷⁵⁹. Στον ίδιο λόφο είχε δικαστεί από τους δώδεκα θεούς και ο Ορέστης, με κατηγορούς κάποιους Λακεδαιμόνιους, σύμφωνα με τον Ελλάνικο, ή κατ' απαίτηση των Ερινυών, και από ένα δικαστήριο θνητών, σύμφωνα με τον Αισχύλο, στις *Εὐμενίδες* του, και τον ψευδο-Απολλόδωρο, στη σωζόμενη επιτομή των απολεσθέντων τμημάτων της *Βιβλιοθήκης* του, για τον φόνο του Αιγίσθου και της μητέρας του, Κλυταιμνήστρας, και είχε τελικά αθωωθεί, χάρη στη συνηγορία της Αθηνάς⁷⁶⁰.

Μια ακόμα μυθική φιλονικία μεταξύ θεών, που κι αυτή επιλύθηκε μετά από ακρόαση των αντιμαχόμενων θείων δυνάμεων και των συνηγόρων ή μαρτύρων υπεράσπισής τους ενώπιον των υπόλοιπων θεών, ήταν εκείνη μεταξύ της Αθηνάς και του Ποσειδώνα για την κυριότητα της αττικής γης. Υπομνήσεις αυτού του μύθου, στον οποίο μάλλον διαθλώνται πραγματικές ιστορικές μεταβολές της αθηναϊκής κοινωνίας, και δη της αθηναϊκής ναυτικής δύναμης, παρουσιάζονται ήδη, παρενθετικά, στις *Ιστορίες* του Ηρόδοτου (c. 484 π.Κ.Χ.-c. 425), αλλά πιθανόν και στην πλευρά Β' ενός θραύσματος από έναν αθηναϊκό αμφορέα χρονολογούμενο κατά τα μέσα του 6^{ου} π.Κ.Χ. αιώνα⁷⁶¹. Σύμφωνα με την παλαιότερη

American Philological Association 66 (1935): 296-313· Diller, “A New Source for the Text of Apollodorus’ Bibliotheca”, *Classical Philology* 33 (1938): 209.

759. Βλ. Richard Wagner, έκδ., «Απολλοδώρου Ἀθηναίου Γραμματικοῦ Βιβλιοθήκη», στο: *Apollodori Bibliotheca; Pediasimi Libellus de duodecim Herculis laboribus*, έκδ. Richardus Wagner, τόμ. 1 του: *Mythographi Graeci* [1894], 2η έκδ. (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1926), 158 (στ. 10-15) [III: 14: 2]· Felix Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker (F Gr Hist)* [1923-1958], 2η έκδ., 3 μέρη σε 14 τόμ. και 1 τόμ. ευρετηρίων (Leiden: E. J. Brill, 1957-1999), 1.1: 119 (στ. 4-9) [“4. Hellanikos von Lesbos”: F 38]· Robert L. Fowler, *Early Greek Mythography*, 2 τόμ. (Oxford: Oxford University Press, 2000-2013), 1: 174-175 [“Hellanicus Lesbios”: “Frr. 38-38. Ἀτθίς”: Fr. 38]. Βλ. και την ανάλυση του Fowler, *ibid.*, 2: 454-455.

760. Βλ. Richard Wagner, έκδ., “Epitoma ex Epitoma vaticana et fragmentis sabbaiticis composita”, στο: Wagner, *Apollodori Bibliotheca*, 223 (στ. 1-25)-224 (στ. 1-13) [6: 23-25]· Jacoby, *F Gr Hist*, 1.1: 146 (στ. 32-36)-147 (στ. 1-12) [“4. Hellanikos von Lesbos”: F 169a-b]· 3.2S.1: 47 (στ. 21-27)-48 (στ. 1-9) [“323a. Hellanikos F 18-22”: F 22a-b]· Martin L. West, έκδ., «Εὐμενίδες», στο: *Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae Prometheus* [1990], έκδ. Martin L. West, 2η διορθωμένη έκδ. (Stuttgartiae et Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1998), 379-381 (στ. 681-710)· Fowler, *Early Greek Mythography*, 1: 222-223 [“Hellanicus Lesbios”: “Attica”: Fr. 169]. Βλ. και την ανάλυση του Fowler, τόσο για τη δίκη του ορέστη όσο και γενικότερα για τον Άρειο Πάγο στην πρώιμη ελληνική μυθογραφία, *ibid.*, 2: 447-454.

761. Βλ. Patricia A. Marx, “Athens NM Acropolis 923 and the Contest Between Athena and Poseidon for the Land of Attica”, *Antike Kunst* 54 (2011): 21-40· N. G. Wilson, έκδ., *Herodoti historiae*, 2 τόμ. (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 2015), 2: 726 [«Ιστοριῶν Θ'»: 55: στ. 591-600]. Για τον ίδιο τον μύθο βλ. Judith

λεπτομερέστερη περιγραφή, που παραδίδει και πάλι ο ψευδο-Απολλοδώρος, ο Ποσειδώνας, φτάνοντας πρώτος στην Αττική, «πλήξας τῇ τριαίνῃ κατὰ μέσῃν τὴν ἀκρόπολιν ἀπεφηνε θάλασσαν, ἣν νῦν Ἑρεχθίδα καλοῦσι». Ἡ Αθηνά ἦρθε δεύτερη, «καὶ ποιησαμένη τῆς καταλήψεως Κέκροπα μάρτυρα ἐφύτευσεν ἐλαίαν, ἣ νῦν ἐν τῷ Πανδροσεῖῳ δείκνυται», ὅταν, ὁμως, οἱ δύο, αντιδικούντες γιὰ τὰ πρωτεία, θεοὶ τέθηκαν στὴν κρίση τῶν ολύμπιων ομολόγων τους, ἡ μαρτυρία τοῦ αὐτόχθονα Κέκροπα ἐγείρει τὴν πλάστιγγα υπέρ τῆς Αθηνάς⁷⁶². Στὰ *Προλεγόμενα* τοῦ Χορτασμένου, σὲ αὐτὸ τὸ μυθολογικὸ ἐπεισόδιο μάλλον παραπέμπει ἡ πρόταση «ὥς ἄρην καὶ ἀθηνᾶν, ἐν ἀρεῖῳ/ πάγῳ τῆς ἀττικῆς», συγχέοντας τὸν Ποσειδῶνα με τὸν Ἄρη⁷⁶³.

Οἱ μυθικὲς διηγήσεις τῶν Ελλήνων, ὁμως, δὲν μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ἀποδεικτικὰ γιὰ τὴν υφὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ ρητορικὴ καὶ τὴ θεία δύναμη. Ἡ ρητορικὴ δὲν εἶναι «ἐν θεῷ», θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε καθὼς διαβάζουμε τὸ κείμενο τοῦ Χορτασμένου, ἐκδιπλώνοντας κάπως τὸ ὑπόρρητο χριστιανικὸ υπόβαθρο τῆς προβληματικῆς τοῦ (σὲ μιὰ συγκυρία, σημειωτέον, ὅπου, με νωπὰ ἀκόμα τὰ ἴχνη τῶν ησυχαστικῶν ἀντιπαραθέσεων, ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν κόσμος, στὸ ἀκτιστὸ καὶ τὸ κτιστὸ, ἀπασχολοῦσε ξανά, με ἰδιαίτερη ἐνταση, τὶς θεολογικὲς συζητήσεις), γιὰτί ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἀναγκάστηκαν νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἀνάμεσα ἢ μπροστὰ σὲ ἀνθρώπινα ἀκροατήρια, ὡς τὸ πλέον κατάλληλο μέσο γιὰ νὰ σώσουν τὴ δική τους υπόληψη ἢ τὴν υπόληψη ἐνὸς θνητοῦ ποὺ ἀπολάμβανε τὴν εὐνοιά τους. Εἶναι «ἐν θεῷ» γιὰτί προσιδιάζει στους τρόπους με τοὺς οποῖους ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ κόσμου. Καὶ τούτῃ ἡ ἐσωτερικὴ σχέση, τῆς ρητορικῆς πρὸς τὸ θεῖο ἐνεργεῖν, μπορεῖ νὰ καταδειχθεῖ ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς μορφές ποὺ προσλαμβάνει ἡ θεία παρέμβαση καὶ τὰ τρία γνωστὰ εἶδη τῆς ἰδιαίτερης αὐτῆς τέχνης, τὴ «συμβουλευτικὴ», τὴ «δικανικὴ», καὶ τὴν «πανηγυρικὴ» ρητορικὴ⁷⁶⁴, εἶδη ποὺ ὁ

Binder, “The West Pediment of the Parthenon: Poseidon”, στο: *Studies Presented to Sterling Dow: On His Eightieth Birthday*, ἐπιμ. Alan L. Boegehold et al. (Durham, NC: Duke University Press, 1984), 15-22· Isabelle Anne Donald, “Athena and Poseidon: The Contest for Athena” (διδακτορικὴ διατριβή, University of Alberta, Department of History and Classics, 1996)· András Patay-Horváth, “The Contest Between Athena and Poseidon: Myth, History and Art”, *Historiká: Studi di Storia Greca e Romana* 5 (2015): 353-362.

762. Βλ. Wagner, «Απολλοδώρου Βιβλιοθήκη», 157 (στ. 8-20)-158 (στ. 1-6) [III: 14: 1].

763. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r (γρ. 16). Ὅπως θὰ δοῦμε ευθύς ἀμέσως, αὐτὸ τὸ σφάλμα ὑπάρχει στὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε ὁ Χορτασμένος τὴ συγκεκριμένη πρόταση.

764. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104v: Διαιρεῖται δὲ ἡ ῥητορικὴ, εἰς εἶδη τρία· δικανικὸν· συμβουλευτικὸν· (καὶ) πανηγυρικὸν· |₄ καὶ τὸ μὲν δικανικὸν αὐθις, εἰς κατηγορίαν καὶ ἀπολογία· οὐ [sic] χαρακτηριστικὰ, τόπος μὲν τὸ δικαστή(ριον)· πρόσωπον δὲ, οἱ |₅ δικασταὶ· τέλος δὲ, τὸ δίκαιον· τὸ δὲ συμβουλευτικὸν, εἰς προτροπὴν (καὶ) ἀποτροπὴν [sic]· οὐ χαρακτηριστικὰ [sic], τόπος μὲν, |₆ τὸ βουλευτή(ριον)· πρόσωπον δὲ, ὁ σύμβουλος· τέλος δὲ, τὸ συμφέρον· τὸ δὲ πανηγυρικὸν, εἰς ἐγκώμιον (καὶ) ψόγον· χαρακτηρι[-] |₇ στικά δὲ αὐτ/οῦ, τόπος μὲν τὸ θέατρον· πρόσωπον δὲ, ὁ πανηγυριστῆς· ἢ ὁ θεατῆς

Χορτασμένος λίγο παρακάτω στο κείμενό του θα ορίσει αντιγράφοντας αυτούσιους τους σχετικούς ορισμούς τού βυζαντινού λογίου, αυτοκρατορικού υπάλληλου, μοναχού, κωδικογράφου, μεταφραστή λατινικών έργων, και διδασκάλου, Μάξιμου του Πλανούδη (c. 1255- c. 1305)⁷⁶⁵, από τα *Προλεγόμενα τῆς ῥητορικῆς* που ο τελευταίος είχε συντάξει⁷⁶⁶:

[...] ἡμεῖς δὲ κάνταῦθα \τ/ὦν μύθων ἀφέμενοι, τῆς ἀληθεί(ας) |₁₉ φροντίσωμεν· δεικνύντες, καὶ τοῖς τρισὶν εἶδεσι τῆς τέχνης τὸν θ(εὸ)ν χρῆσάμενον· \τ/ὦ [sic] μὲν συμβουλευτικῶ, δι' ὧν λέγει, ποιήσωμεν |₂₀ ἄν(θρωπ)ον, κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν· \τ/ὦ δὲ δικανικῶ, δι' ὧν \τ/ὦ παραβάντι δικάζει· καὶ δι' ὧν, ὁ αὐτὸς ὁμοῦ δι[-] |₂₁ καστῆς καὶ κατήγορος γίνε(ται)· αὐτὸς γὰρ ἦν ὁ νομοθετήσας ἅμα καὶ ἀδικούμενος· \τ/ὦ δὲ πανηγυρικῶ/, δι' ἐκείνων· (καὶ) εἶδεν ὁ θ(εὸς) |₂₂ πάντα ὅσα ἐποίησε· καὶ ἰδὼν καλὰ λίλαν/⁷⁶⁷.

Τα αποσπάσματα που παραθέσαμε δεν ήταν πρωτότυπες σκέψεις του Χορτασμένου. Αυτὴν τὴν φορά, ὁμως, δεν ἦταν ὁ Πλανούδης ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐρανίστηκε ὅσα μὲν εἶδαμε νὰ διδάσκει τοὺς ἐκπαιδευόμενους λογίους ὑπὸ τὴ σκέπη του. Ὁ ἴδιος ὁ Πλανούδης, στα δικά του *Προλεγόμενα*, δεν υπεισέρχεται στο πρόβλημα τῆς θείας προέλευσης τῆς ρητορικῆς. Ἀρκεῖται νὰ υπενθυμίσει ὅτι ἤδη στὴν *Ιλιάδα* ἐμφανίζονται κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὴν καλλιέργειά τῆς κατὰ τις ἀπαρχές τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος⁷⁶⁸.

[sic]· τέλος δὲ, τὸ καλὸν· [...]. Πρβλ. Walz, «Ἀνωνύμου Ἐκθεσις ῥητορικῆς», 727 (στ. 22-24)· Bloch, “Syntagma graecum expositionum rhetoricarum”, 158.

765. ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ἔργο του Πλανούδη βλ. Carl Wendel, “Planudes, Maximus”, στο: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ἐπιμ. Georg Wissowa et al., 34 μέρη σε 68 τόμ., 15 τόμ. με συμπληρώσεις [S], καὶ 1 τόμ. με ἐνδετήρια [R] (Stuttgart: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung· München: Verlag Alfred Druckenmüller, 1893-1980), 20.2: 2208-2253· Wendel, “Planudea”, *Byzantinische Zeitschrift* 40 (1940): 406-445· C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)* (Nicosia: Cyprus Research Center, 1982), 66-89· Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance*, 226-267· Nóra Fodor, “Die Übersetzungen lateinischer Autoren durch M. Planudes” (διδακτορικὴ διατριβή, Universität Heidelberg, Philosophische Fakultät, 2004)· Ηλίας Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης: Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 2012), 17-29.

766. Βλ. Hugo Rabe, ἐκδ, «Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Σχόλια κατὰ σύνοψιν εἰς τὴν ῥητορικὴν», στο: *Prolegomenon sylloge, accedit Maximi Libellus de obiectionibus insolubilibus*, ἐκδ. Hugo Rabe, τόμ. 14 του: *Rhetores graeci* (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1931), 67 (στ. 27-30)-68 (στ. 1-8): Διαμερίζεται δὲ ἡ ῥητορικὴ εἰς εἶδη τρία, δικανικόν, συμβουλευτικόν καὶ πανηγυρικόν. καὶ τὸ μὲν δικανικόν αὐθις εἰς κατηγορίαν καὶ ἀπολογίαν, οὗ χαρακτηριστικὰ τόπος μὲν τὸ δικαστήριον, πρόσωπον δὲ οἱ δικασταί, τέλος δὲ τὸ δίκαιον. τὸ δὲ συμβουλευτικόν εἰς προτροπὴν καὶ ἀποτροπὴν, οὗ χαρακτηριστικὰ τόπος μὲν τὸ βουλευτήριον, πρόσωπον δὲ ὁ βουλευτής, τέλος δὲ τὸ συμφέρον. τὸ δὲ πανηγυρικόν εἰς ἐγκώμιον καὶ ψόγον, χαρακτηριστικὰ δὲ αὐτοῦ τόπος μὲν τὸ θέατρον, πρόσωπον δὲ ὁ πανηγυριστὴς ἢ ὁ θεατὴς, τέλος δὲ τὸ καλόν. ΓΙΑ ΤΟ ἔργο αὐτὸ βλ. Hugo Rabe, “Praefatio”, στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, xlv-xlvi· Ταξίδης, *Μάξιμος Πλανούδης*, 28.

767. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r.

768. Rabe, «Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Σχόλια κατὰ σύνοψιν», 66 (στ. 16-22): Ὅτι καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἐγνωσμένον

Όπως μια αντιπαραβολή μπορεί, χωρίς μεγάλο κόπο, να φανερώσει, ήταν δάνεια από ένα προγενέστερο γραπτό περί ρητορικής, αυτό το οποίο φέρει την υπογραφή του βυζαντινού ρήτορα, που έζησε κατά το δεύτερο ήμισυ του 11^{ου} αιώνα, Ιωάννη του Δοξαπατρῆ⁷⁶⁹, υπό τον τίτλο *Ρητορικαὶ ὁμιλίας εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα*⁷⁷⁰. Μια παρεμφερή

ἦν τὸ τῆς ῥητορικῆς ὄνομα· φησὶ γοῦν ὡς ἐκ τοῦ Φοίνικος «τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα, μύθων τε ῥητῆρ' ἔμναι πρηκτῆρα τε ἔργων». καὶ οἱ θεοὶ παρ' αὐτῷ δημηγοροῦντες εἰσάγονται, ὡς καὶ παρ' αὐτοῖς δῆλον εἶναι ῥητορικὴν πολιτεύεσθαι, ἔνθα φησὶν «οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ καθήμενοι ἡγορόωντο». Πρβλ. Martin L. West, ἐκδ., *Homerus: Ilias*, 2 τόμ. (Stuttgartiae et Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri· Monachi et Lipsiae: In aedibus K. G. Saur, 1998-2000), 1: 112 [“4. Ἰλιάδος Δ”: στ. 1] καὶ 272 [“9. Ἰλιάδος Γ”: στ. 442-443]. Ἡ Rachel Ahern Knudsen, σε μια πρόσφατη μελέτη τῆς (*Homeric Speech and the Origins of Rhetoric* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 2014)), καταδεικνύει ὅτι στὸν Ὅμηρο, ιδίως στὴν *Ιλιάδα*, μπορεῖ ἤδη νὰ ἀναγνωριστῇ ἡ παρουσία μιᾶς θεωρητικῆς σύλληψης τῆς ρητορικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀντιστοιχιῶν ἢ κοινῶν μοτίβων μετὰ τὴν ἀριστοτελική ρητορική θεωρία.

769. ΓΙΑ ΤΟΝ ΛΟΓΙΟ Αὐτόν βλ. Hugo Rabe, “Aus Rhetoren-Handschriften: 3. Die Quellen des Doxapatres in den Homilien zu Aphthonios”, *Rheinisches Museum für Philologie* 62 (1907): 559-590· George L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1973), 25-26, 88-94· Graig A. Gibson, “The Anonymous Progymnasmata in John Doxapatres’ *Homiliae in Aphthonium*”, *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2012): 83-94· Ronald F. Hock, “[Text 3:] Introduction”, στο: *The Chreia and Ancient Rhetoric: Commentaries on Aphthonius’s Progymnasmata: Translated with an Introduction and Notes*, μετάφρ. Ronald F. Hock (Atlanta, GA: Society of Biblical Literature, 2012), 127-160· Hock, “Observing a Teacher of *Progymnasmata*”, στο: *Ancient Education and Early Christianity*, επιμ. Matthew Ryan Hauge καὶ Andrew W. Pitts (London and New York, NY: Bloomsbury t&t Clark, 2016), 39-70.

770. Βλ. Hugo Rabe, επιμ., «Ἰωάννου τοῦ Δοξαπατρῆ Ῥητορικαὶ ὁμιλίας εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα», στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 90 (στ. 16-25)-91 (στ. 1-10) (οἱ ἐμφάσεις εἶναι δικές μας, καὶ ἀντιστοιχοῦν στα ἀποσπάσματα τοῦ Χορτασμένου τα ὁποῖα ἔχουμε προηγουμένως παραθέσει): Τινὲς μέντοι καὶ ἀπὸ μυθικῆς τινος ἐξετάσεως καὶ ἀπὸ ποιητικῆς μαρτυρίας καὶ ἀπὸ ἱστορίας τὴν ῥητορικὴν τῶν ὑφεστώτων ἀποδεικνύουσιν· ἀπὸ μὲν μυθικῆς ἀποδείξεως λέγοντες, ὡς ἄρτι βουλευθεὶς ὁ θεὸς τόνδε τὸν κόσμον διακοσμήσαι προσέταξε ταῖς περὶ αὐτὸν θεαῖς δυνάμεσιν, ὡς ἂν ἕκαστος κατὰ τὸ ἐπιβάλλον αὐτῷ μέρος εἰς τὴν τοῦδε τοῦ παντὸς γένεσιν προσάγῃ· καὶ ἄλλος μὲν, φησὶν, ἄλλο προσέφερεν, Ἑρμῆς δὲ τὴν ῥητορικὴν ἐχαρίσατο, καὶ ἵνα τὰ μὲν ἀγαθὰ ἐπαινῶσιν οἱ ἄνθρωποι, τὰ δὲ κακὰ διαβάλλωσι, τὸ πανηγυρικὸν παραδέδωκεν, ἵνα δὲ πάλιν τοῖς μὲν λυσιτελοῦσι χρῶνται, τῶν δ' ἄλυσιτελεστέρων ἀπέχωνται, τὸ συμβουλευτικὸν ἐπετήδευσεν, ἵνα δὲ καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους ἐριδας καὶ κρίσεις διαλύωνται, καὶ τὸ δικανικὸν αὐτοὺς ἐπεδίδαξεν. Ἐκ δὲ τῆς τῶν ποιητῶν μαρτυρίας ὡς ποτὲ μὲν δικαζομένων τῶν θεῶν παρ' αὐτοῖς καὶ τῶν ἀνθρώπων, ποτὲ δὲ βουλευομένων τῶν αὐτῶν τούτων, ποτὲ δὲ καὶ ἐπαινούντων ἢ ψεγόντων, καὶ ὡς τοῦ τῆς ῥητορικῆς ὀνόματος γνωρίμου καὶ αὐτοῖς ὑπάρχοντος· [...]· 92 (στ. 5-25)-93 (στ. 1-15): [...] ζητεῖται δὲ καί, εἰ ἐκ θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δέδοται. Ἑλλήνες μὲν οὖν ἐκ θεῶν τὴν ταύτης λέγοντες γένεσιν τῇ προειρημένῃ μυθικῇ μαρτυρίᾳ χρῶνται πρὸς τὴν ἀπόδειξιν· οἱ δὲ καθ' ἡμᾶς ἐκ θεοῦ ταύτην τοῖς ἀνθρώποις δεδόσθαι λέγοντες ἅμα μὲν καὶ συλλογισμῶν τι χρῶνται πρὸς τὴν ἀπόδειξιν, κατὰ τὸν τρίτον αὐτὸν τρόπον τοῦ πρώτου σχήματος πλέκοντες ἕκ θεοῦ ἐστὶ πάντα τὰ ἀγαθὰ, τῶν ἀγαθῶν ἔν τι καὶ ἡ ῥητορική, ἐκ θεοῦ ἐστὶν ἄρα ἡ ῥητορική, ἅμα δὲ κάκεῖνο προστιθέασιν ὅτι, εἰ τὸ λέγειν ἡμῖν ὁ θεὸς ἐχαρίσατο ἐξ ἀρχῆς, εὐδὴλον, ὅτι καὶ τὸ εὖ λέγειν ὁ αὐτὸς ἡμῖν ἐχαρίσατο. τοῦτο δὲ εἰ καὶ ἄλλων ἐστίν, ἀλλὰ καὶ τῆς ῥητορικῆς αὐτῆς εἴη ἂν δῆπουθεν γνώρισμα. Οὕτω μὲν οὖν οὐ μόνον οὕσα ἀλλὰ καὶ ἐκ θεοῦ οὕσα ἡ ῥητορική ἀποδέδεικται. ὅτι δὲ καὶ ἐν θεῷ ἡ ῥητορική, Ἑλλήνες μὲν καὶ πάλιν μυθικαῖς χρῶνται ταῖς ἀποδείξεσι, ποτὲ μὲν δικαζομένους τοὺς ἑαυτῶν θεοὺς παρεισάγοντες, ὡς Ἀρην καὶ Ἀθηνᾶν ἐν τῷ Ἀρείῳ πάγῳ περὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ Ἀρην πάλιν καὶ Ποσειδῶνα ὑπὲρ Ἀλirroθίου Εὐμενίδας τε καὶ Ὀρέστην περὶ τῆς μητροφονίας· ποτὲ δὲ καὶ βουλευομένους, καθάπερ περὶ τῆς Ἰλίου φησὶν ὁ τοῦ Μέλητος· ποτὲ δὲ καὶ τοὺς μὲν τῶν ἀνθρώπων ἐγκωμιάζοντας, τοὺς δὲ διαβάλλοντας. Ἡμεῖς δὲ κἀνταῦθα τῶν μύθων ἀφέμενοι τῆς ἀληθείας φροντίσωμεν, δεικνύντες καὶ τοῖς τρισὶν εἰδεῖσι τῆς τέχνης τὸν θεὸν χρῆσάμενον, τῷ μὲν συμβουλευτικῷ, δι' ὃν λέγει «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ'

επιχειρηματολογία, με διαφορετικές διατυπώσεις, αναπτύσσεται και σε μια ακόμα ανώνυμη ρητορική πραγματεία, που σώζεται σε δύο, κυρίως, κώδικες, του 13^{ου} αιώνα, και έχει βασιστεί σε κοινές πηγές με το κείμενο του Ιωάννη Δοξαπατρή, χωρίς όμως να εξαρτάται από το τελευταίο, την οποία ο Hugo Rabe έχει εκδώσει ως *Incerti auctoris prolegomena in Progymnasmata*⁷⁷¹.

Η ίδια ερωτηματοθεσία μπορεί να εντοπιστεί και σε μια ακόμα ανώνυμη εισαγωγική πραγματεία, τιτλοφορούμενη *Τὰ προλεγόμενα τῆς τέχνης ῥητορικῆς*, την οποία ο Rabe έχει τοποθετήσει χρονικά στον 4^ο ή τον 5^ο Κ.Χ. αιώνα, και από την οποία λείπουν τα χριστιανικά επιχειρήματα, μολονότι ο συγγραφέας της φαίνεται να είναι Χριστιανός⁷⁷². Στο τρίτο αυτό, και κατά πολύ παλαιότερο, κείμενο, αντί για μια σχεδόν μονολεκτική αναφορά σε μια αντιδικία μεταξύ της Αθηνάς και του Άρη στον Άρειο Πάγο, όπως κάνει ο Δοξαπατρή, και αργότερα ο Χορτασμένος, αντιγράφοντας από τον Δοξαπατρή, βάζοντας εσφαλμένα τον Άρη στη θέση του Ποσειδώνα, έχουμε μια αρκετά πιο εκτενή περιγραφή της μυθολογικής δίκης για την κυριότητα της αττικής γης, με διεκδικητές τον Ποσειδώνα και την Αθηνά. Και

ὁμοίωσιν», τῷ δὲ δικανικῷ, δι' ὧν τῷ παραβάντι δικάζει καὶ δι' ὧν αὐτὸς δικαστὴς ὁμοῦ καὶ κατηγορὸς γίνεται – αὐτὸς γὰρ ἦν ὁ νομοθετήσας ἅμα καὶ ἀδικούμενος –, τῷ δὲ πανηγυρικῷ δι' ἐκείνων «καὶ εἶδεν ὁ θεὸς πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν». Οὕτω μὲν οὖν τὸ εἶ ἔστι ῥητορικὴ ζητοῦντες καὶ οὖσαν εὖρομεν τὴν ῥητορικὴν καὶ ἐκ θεοῦ οὖσαν καὶ ἐν θεῷ.

771. Βλ. Hugo Rabe, επιμ., “Incerti auctoris Prolegomena in Progymnasmata”, στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 162 (στ. 21-30)-163 (στ. 1-14) (οι εμφάσεις είναι δικές μας, και αντιστοιχούν στα αποσπάσματα του Χορτασμένου τα οποία έχουμε προηγουμένως παραθέσει): Ὅτι δὲ τῶν ὄντων ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ καὶ ἐνὺπαρκτος, οἱ μὲν ἀπὸ μυθικῆς ἱστορίας κατασκευάζουσιν, οἱ δὲ ἀπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν ποιητῶν. καὶ οἱ μὲν ἀπὸ μυθικῆς ἱστορίας κατασκευάζοντες οὕτω φασίν, ὅτι βουλευθεὶς ὁ δημιουργὸς ἐξ ἀρχῆς τὸν κόσμον παραγαγεῖν πάσαις ταῖς ὑπ’ αὐτὸν προσέταξε δυνάμεσιν, ὃ ἂν ἐκάστη κάλλιστον ἔχη συμβαλλόμενον εἰς τὴν τοῦ κόσμου σύστασιν ἀγαγεῖν. Αἰθηνᾶ μὲν οὖν ἐκόμισε τὴν ὑφαντικὴν, Ποσειδῶν δὲ τὸ σκάφος ἐπενοήσατο πρὸς ἐμπορίαν τὸν ἄνθρωπον προτρεπόμενος, καὶ Ἥφαιστος τὰς βαναύσους τέχνας [καὶ] ὅσαι διὰ πυρός, καὶ ἄλλος τῶν θεῶν ἄλλο τι προσεπενοήσατο. Ἑρμῆς δὲ τὴν ῥητορικὴν ἐφεῦρε, τῷ καλλίστῳ τῶν ζώων τὴν καλλίονα τῶν τεχνῶν χαριζόμενος, καὶ ἵνα μὲν τὰ ἀγαθὰ ἐπαινώσιν οἱ ἄνθρωποι, ψέγῳσι δὲ τὰ φαῦλα, τὸ πανηγυρικὸν ἐδωρήσατο, ἵνα δὲ πάλιν τοῖς μὲν λυσιτελοῦσι καὶ ὠφελίμοις προσέχῳσι, τῶν δὲ βλαβερῶν ἀποτρέχῳσι, τὸ συμβουλευτικὸν παραδέδωκε, καὶ ἵνα πάλιν τὰς πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίας διαλύωνται, τὸ δικανικὸν ἐτεχνήσατο. Ταῦτα μὲν Ἕλληνας φληναφοῦσιν, ἐκ μυθικῆς ἱστορίας τὴν ῥητορικὴν τῶν ὄντων ἀποδεικνύοντες· ἀπὸ δὲ τῆς τῶν ποιητῶν μαρτυρίας, ὅτι παράγουσι τοὺς θεοὺς αὐτῶν ποτὲ μὲν μαχομένους, ποτὲ δὲ συμβουλευομένους καὶ ἄλλοτε ἐπαινοῦντάς τι ἢ ψέγοντας· 163 (στ. 15-17, 26-29)-164 (στ. 1-7): Οἱ δὲ ἀληθῶς λέγοντες οὐ μόνον ἐν ἀνθρώποις εἶναι λέγουσι τὴν ῥητορικὴν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν φασὶ τὸν θεὸν ταύτην χρῆσασθαι. Ὅτι μὲν οὖν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ, οὐδεμίαν ἔχει τοῦτο ἀμφιβολίαν· [...] Ὅτι δὲ καὶ θεὸς αὐτὸς ἐχρήσατο τῇ ῥητορικῇ, δεικνύουσιν οὕτω· τῷ μὲν οὖν συμβουλευτικῷ φασὶ χρῆσασθαι ὅτε ἔφη «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν», τῷ δὲ δικανικῷ, δι’ ὧν παραβάντι τῷ Ἀδὰμ ἐδίκασατο εἰπὼν «τίς σοι ἀνήγγειλεν, ὅτι γυμνὸς εἶ, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ ξύλου, οὃ ἐνετείλαμην σοὶ τοῦτου μόνου μὴ φαγεῖν, ἔφαγες;», τῷ δὲ πανηγυρικῷ, ὅτε ἰδὼν τὰ ὑπ’ αὐτοῦ δημιουργηθέντα, ὅτι καλὰ, ταῦτα ἐπήνεσεν, ὡς ἡ γραφὴ λέγει «καὶ εἶδεν ὁ θεὸς πάντα, ὅσα ἐποίησε, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν». Οὕτω μὲν οὖν ἐδείχθη, ὅτι ἔστιν ἡ ῥητορικὴ. Για το ἔργο αὐτὸ βλ. Rabe, “Praefatio”, lv-lvii.

772. Βλ. Rabe, “Praefatio”, xxx-xxxix.

γενικότερα, όμως, σε αντίθεση με τις *Ρητορικές ομιλίες* και τα ανώνυμα *Prolegomena*, η χριστιανική ταυτότητα του συγγραφέα δεν αφήνει έντονα αποτυπώματα στην ίδια τη συλλογιστική του, πέρα από τη γενική διαβεβαίωση ότι ο Θεός, ως αρχή των πάντων, και δωρητής των ουσιωδών ιδιοτήτων κάθε πραγματικής οντότητας, είναι ο αληθινός δημιουργός και της ρητορικής. Ακόμα περισσότερο, οι πολυθεϊστικοί ελληνικοί μύθοι ενσωματώνονται, δίχως να προϋποτίθεται κάποια αντίθεση που πρέπει να αναδειχθεί ή να διευθετηθεί, στη χριστιανική εικονοποιία του δημιουργού Θεού, και οι διαφορετικές ελληνικές θεότητες σιωπηρά εξισώνονται με τις διαφορετικές «θείες δυνάμεις» τις οποίες ο Θεός επιστρατεύει για τη διακόσμηση αυτού του αποτελέσματος μιας καλά σχεδιασμένης συναρμογής ανόμοιων πραγμάτων που είναι ο κόσμος⁷⁷³.

773. Βλ. Hugo Rabe, επιμ., «Τὰ προλεγόμενα τῆς τέχνης ῥητορικῆς», στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 19 (στ. 7-23)-22 (στ. 1-12) (οι εμφάσεις είναι δικές μας, και αντιστοιχούν στα αποσπάσματα του Χορτασμένου τα οποία έχουμε προηγουμένως παραθέσει): Ζητείσθω τοίνυν τὸ πρῶτον ὡς πρῶτον· ἦν δὲ τοῦτο, εἰ ἐκ θεῶν καὶ ἐν θεοῖς ἡ ῥητορικὴ. θεός, ἡ πάντων ἀρχή, ἐξ ἧς τὸ εἶναι τοῖς οὖσι πεπήγασθαι, καὶ τῆς ἡμετέρας τέχνης πέφυκε δημιουργός. καὶ πρῶτον μὲν συλλογισμῶ τινι χρησόμεθα καὶ συλλογισώμεθα οὕτως· πάντα τὰ ὄντα ἀγαθὰ ἐκ τοῦ θεοῦ ἐστίν, ἐν τι τῶν ὄντων ἀγαθῶν ἡ ῥητορικὴ, ἥρα ἡ ῥητορικὴ ἐκ θεοῦ ἐστίν. οὕτως μὲν οὖν διὰ τινος συλλογισμοῦ τὴν ἄσχετον αὐτῆς γένεσιν παρεστήσαμεν. Ἰδιωτέραν δὲ γένεσιν αὐτῆς διὰ μυθικῆς τινος ἀναπτύξεως ἀναγκαῖον εἶπεῖν. λέγεται καὶ καλῶς λέγεται, ὡς τοῦ θεοῦ βουλευθέντος τὸν πάντα τοῦτον συστήσασθαι κόσμον ἐξ ἀνομοιομερῶν αὐτὸν καλλωπίσαι καὶ κοσμήσαι ἐσπούδασε· τοῦτο γάρ ἐστι κόσμος τὸ ἐκ διαφόρων παραλλήλων ἔχον τὴν σύνθεσιν· κόσμος γὰρ κέκληται παρὰ τὸ κεκοσμηθῆναι. βουλευθεὶς οὖν, ὡς εἶπον, τὸν πάντα τοῦτον συστήσασθαι κόσμον ταῖς ἀμφ’ αὐτὸν θείαις δυνάμεσι προσέταξε μίαν ἐκάστην κατὰ τὸ ἐπιβάλλον αὐτῇ φέρειν εἰς δημιουργίαν τοῦ κόσμου. ὅθεν Ἀθηνᾶ μὲν κομίζει τὴν ἐλαίαν τε καὶ τὴν ὕφαντικὴν, Διόνυσος δὲ τὴν ἄμπελον, Δημήτηρ δὲ τοὺς καρπούς, Απόλλων δὲ τὴν ἰατρικὴν καὶ μουσικὴν καὶ τοξικὴν καὶ μαντικὴν, Ἥφαιστος δὲ τὴν χαλκευτικὴν, Ἄρης δὲ τὴν στρατηγικὴν, καὶ ἅπλως ἄλλος ἕτεραν γένεσιν βοσκημάτων τε καὶ φυτῶν καὶ τεχνῶν συνεισενεγκότες τὸν πάντα τοῦτον ἐτεκτίναντο κόσμον. Ἑρμῆς τοίνυν ὁ λόγιος θεασάμενος τὴν διαφορὰν καὶ τὸ ποικίλον τῶν δημιουργημάτων καὶ λογισάμενος, ὡς ἐν τοῖς οὖσι γενήσεται τις αἵρεσίς τε καὶ ἀμφισβήτησις καὶ ἐπιλογή, δέδωκε τοῖς ἀνθρώποις τὴν ῥητορικὴν, ἵνα διὰ μὲν τοῦ συμβουλευτικοῦ τὴν αἵρεσιν διασκεπτώμεθα, διὰ δὲ τοῦ δικανικοῦ τὰς ἀμφισβητήσεις διαλυώμεθα, διὰ δὲ τοῦ πανηγυρικοῦ τὸ ἐπιλεχθὲν ἢ μὴ ἐπιλεχθὲν ἐγκωμιάσωμεν ἢ πανηγυρίσωμεν. οὕτως ἐξ Ἑρμοῦ τὴν γένεσιν ἐσχκηῖα ἡ ῥητορικὴ ἐκ θεοῦ τε λέγεται εἶναι καὶ θεὸν ἔχειν προστάτην καὶ ἔφορον, καθάπερ τῆς ποιητικῆς λέγομεν ἐφορεῦναι τὴν Καλλιόπην. καὶ οὕτως μὲν οὖν ἐκ θεοῦ ἡ ῥητορικὴ. Ὅτι δὲ καὶ ἐν θεοῖς, δι’ ἑτέρου μυθικοῦ παραπετάσματος παραστήσαι χρεών. λέγεται γάρ, ὡς, ἡνίκα τὸ χάος διελέλυτο καὶ φῶς τοῖς οὖσιν ἐξέλαμψεν, ἐκ γῆς ἀναφανῆσαι τὰς Ἀθήνας· καὶ ὡς πρώτη φανείσα <πόλις> πολλοὺς μὲν ἔσχε καὶ ἄλλους θεῶν ἐραστᾶς καλεῖ πρὸς ἑαυτό· καλὸν γὰρ εἴρηται κατέστησαν τῆς πόλεως Ἀθηνᾶ τε καὶ Ποσειδῶν καὶ διημισβήτητον περὶ τῆς πόλεως καὶ ὠκιοῦντο ἑκάτερος τὴν χώραν, πολλῆς δ’ ἀμφισβητήσεως οὔσης πρὸς αὐτοὺς τέλος ἔδοξεν ἐπὶ κοινὸν καὶ ἴσον ἀκροατήριον ἔρχεσθαι τὰ τῆς ἀμφισβητήσεως. ἐπιλέχθησαν δὲ αὐτοὶ οἱ ἐρώμενοι δικασταί· παρὰ γὰρ Ἀθηναίους κριθῆναι ἕκαστος ἐσπούδασε. *δικασαμένων τοίνυν αὐτῶν ἐν τῷ Ἀρείῳ πάγῳ, τῆς τε Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ποσειδῶνος*, ἐξῆλθε ψῆφος παρὰ τῶν Ἀθηναίων τὸν πρότερον τῶν ἑαυτοῦ ιδιωμάτων ἀναδόντα καὶ ἀνατείλαντα τῇ Ἀττικῇ τοῦτον δεσπότην εἶναι τῆς χώρας. Ἀθηνᾶ οὖν διὰ τὸ κεκληρῶσθαι ἐκ τῆς πρώτης ἀρχῆς τὴν ἐφορείαν τῆς πόλεως θάττον τὴν ἐλαίαν ἀνήκεν ἐν τῇ ἀκροπόλει καὶ οὕτως ἔσχε καὶ ἐκληρώσατο ἡ θεὸς τὴν Ἀττικὴν· διὸ σύμβολοι νίκης οἱ θαλλοὶ τῆς ἐλαίας καὶ ἱκετήριοι. *εἰ οὖν ἐδικάσαντο οἱ θεοί, ῥητορικῆς δὲ τὸ δικάζεσθαι, ἥρα ἐνεπολιτεύσαντο τῇ ῥητορικῇ οἱ θεοί*. Πολλοὺς δὲ καὶ ἄλλους θεοὺς ἂν εὔροι τις δικασαμένους, οἷον τὰς Εὐμενίδας, τὸν Απόλλω καὶ τὸν Ἑρμῆν, καὶ σχεδὸν πολλοὺς πολλαχόσε χρησαμένους τῇ ῥητορικῇ· ἐστὶ δὲ τοῦτο πιστώσασθαι καὶ ἐκ τοῦ ποιητικοῦ ἔπους τοῦ λέγοντος «οἱ δὲ θεοὶ παρ Ζηνὶ καθήμενοι ἡγορόωντο»· τὸ δὲ ἀγοράεσθαι οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ἐν λόγοις καὶ βουλῇ ἔχειν τὰ τοῦ δήμου

Ο Χορτασμένος επαναλαμβάνει, με τις ίδιες σχεδόν λέξεις, προτάσεις που υπάρχουν στο κείμενο του Δοξαπατρή, όχι στα ανώνυμα *Prolegomena*, ούτε βέβαια στα άλλα ανώνυμα *Προλεγόμενα*, εκείνα που ανάγονται στην ύστερη αρχαιότητα. Το πρώτο είναι, ξεκάθαρα, η δική του πηγή εδώ. Με τα δεύτερα, μοιράζεται μόνο την επιχειρηματολογία, την εκφορά και τη διάρθρωση των ερωτημάτων, αν η ρητορική είναι «από τον Θεό» και αν είναι «εντός του Θεού», και την αντιδιαστολή, κατά την πραγμάτευση αμφοτέρων των ερωτημάτων, των (εσφαλμένων) ελληνικών και των (ορθών) χριστιανικών απαντήσεων. Αυτές οι ομοιότητες είναι αναμενόμενες, και δεν υποδεικνύουν κάποια άμεση σχέση επίδρασης, δεδομένου ότι αυτά είναι μερικά από τα σημεία στα οποία τα *Prolegomena* και οι *Ρητορικές ομιλίες* του Δοξαπατρή συμπλέουν, χωρίς να ταυτίζονται, αντλώντας έμπνευση, όπως ήδη είχε παρατηρήσει ο Hugo Rabe, από μια κοινή πηγή, πιθανότατα, εδώ, από μια προγενέστερη εισαγωγή στη ρητορική γραμμένη από κάποιον χριστιανό λόγιο. Μια σύγκριση, όμως, του κειμένου του Χορτασμένου, όχι μόνο με το κείμενο του Δοξαπατρή, που ήταν η πηγή του, αλλά και με τις δύο άλλα ανώνυμα κείμενα μπορεί να αποβεί διαφωτιστική για τις ιδιαιτερότητες της προσέγγισης του διδασκάλου του Βησσαρίωνα σε δύο ερωτήματα τα οποία άπτονται των υστεροβυζαντινών εντάσεων ή ωσμώσεων ανάμεσα στο «έξωθεν» ή «θύραθεν» και το «καθ' ἡμᾶς» ή ανατολικό χριστιανικό γνωρίζειν.

Η πρώτη σημαντική διαφορά που μπορούμε αμέσως να διακρίνουμε ανάμεσα στα *Προλεγόμενα* του Χορτασμένου και τις δύο από τις τρεις άλλες προγενέστερες εισαγωγικές πραγματείες, ως προς τις απαντήσεις στα ερωτήματα περί της θείας προέλευσης της ρητορικής και περί της υφής της σχέσης ανάμεσα στη θεία δύναμη και τη ρητορική, είναι ότι στο κείμενο του Χορτασμένου η εξέταση αυτών των ζητημάτων γίνεται ήδη από την αρχή. Αυτά είναι τα δύο πρώτα ερωτήματα τα οποία τίθενται, και μάλιστα ο λόγος για τον οποίον ο Χορτασμένος προκρίνει μια τέτοια ιεράρχηση είναι, όπως ο ίδιος δεν αποφεύγει να πει, σε μια πρόταση που έχουμε κάποιες σελίδες πριν παραθέσει, η ενίσχυση των αισθημάτων ευσέβειας («οὐκ ὀλίγα συμβαλέσθαι, πρὸς τὴν εὐσέβειαν»). Τόσο στις *Ρητορικές ομιλίες* του Δοξαπατρή όσο και στα ανώνυμα *Prolegomena*, τα ερωτήματα αυτά ανακύπτουν αργότερα, αφού έχει προηγηθεί το ερώτημα «εἰ ἔστι» η ρητορική, αν, δηλαδή, συνιστά ένα επιτήδευμα γειωμένο στην πραγματικότητα ή έναν τρόπο εξαπάτησης, υποκατάστασης ανύπαρκτων, ψευδαισθησιακών οντοτήτων στις υπαρκτές οντότητες, και αν, επίσης, το πεδίο εφαρμογής της περιορίζεται στη διευθέτηση διαφωνιών μεταξύ ιδιωτών, και άρα είναι μια τέχνη χωρίς

πράγματα. Πολλαχόθεν τοίνυν ἀποδέδεικται, ὅτι καὶ ἐκ θεοῦ καὶ ἐν θεοῖς εὗρηται ἡ ῥητορική· καὶ τὸ μὲν πρῶτον ὡς πρῶτον διηνύσθω κεφάλαιον.

ιδιαίτερη χρησιμότητα για τις άλλες τέχνες και επιστήμες, ή επεκτείνεται και στις δημόσιες υποθέσεις και τα κοινά προβλήματα, αποτελώντας, έτσι, ένα πεδίο γνώσης επωφελές για ένα κλάσμα, ή ακόμα και για το σύνολο, των υπόλοιπων πεδίων γνώσης. Η συζήτηση για τις θείες καταβολές της ρητορικής και για την ενοίκησή της στο ίδιο το θείο ον είναι το καταληκτικό σκέλος της συζήτησης για την πραγματικότητα της ρητορικής, ή μάλλον ένας αναβαθμός μετάβασης από τη συζήτηση για την πραγματικότητα της ρητορικής στη συζήτηση για την ποιότητα της ρητορικής («τί ἐστιν»)⁷⁷⁴. Μόνο στην τρίτη υπό σύγκριση πραγματεία, στα ανώνυμα *Προλεγόμενα* του 4^{ου} ή του 5^{ου} αιώνα, όπου τα δύο αυτά ερωτήματα είναι το αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου, η κατανομή της ύλης έχει την ίδια αφετηρία με τα *Προλεγόμενα* του Χορτασμένου.

Σε μια σημείωση, γραμμένη στο περιθώριο, δίπλα στον τίτλο και τις πρώτες γραμμές του κειμένου του, η οποία, εκτός από τον *Londiniensis Harleianus* 5697, συναντάται και στον *Vindobonensis suppl. gr.* 075 (φύλ. 97^r), καθώς και στον *Hauniensis Fabricianus* 88,8⁷⁷⁵, ο Χορτασμένος ομολογεί ότι δεν έχει τηρήσει τη λογικά σωστή αλληλουχία ερωτημάτων, και ότι κανονικά, από μια στενά φιλοσοφική άποψη, θα έπρεπε το ερώτημα «εἰ ἐστι» η ρητορική να προηγείται των ερωτημάτων «τί ἐστι», όπου ο ίδιος πιστεύει ότι εμπίπτουν τα ερωτήματα περί της θείας προέλευσης και της ενοίκησης της ρητορικής στον Θεό, και «διατί ἐστι». Αιτιολογεί ως εξής τη δική του απόκλιση, ως προς τη διάρθρωση της πραγματείας του, από ό,τι επιτάσσει η λογική:

ἡεὶ (καὶ) πρό(τερόν) ἐστι κ(ατὰ) λογ(ικ)ήν ἀκολου(θίαν) ἐπὶ πά(σ)ης/ ζῆ[-] | τήσε(ως), τὸ εἰ
ἐστι, τοῦ τί ἐστι καὶ διατί | ἐστιν, ἀλλ' ἡμῖν ἐξέστω νῦν ἐν \τ/ω [sic] παρόν(τι), | παρ' ἡμῶν
αὐτῶν λαβοῦσι τὸ ἐνδό[-] | σιμον, τὸ ὁποῖον τί ἐστι, προτάξαι τῶν ἄλλων· τὸ γὰρ ζητεῖν, εἰ ἐκ |
θ(εο)ῦ τοῖς ἀν(θρώπ)οις ἡ ῥητορικὴ δέδοται, | τοῦ ὁποῖου τί ἐστι μέρος ἂν εἴη | δῆπουθεν·
δῆλον γὰρ ὡς εἰ ἀγαθ(όν) | τοῦτο φάνειν (καὶ) χρήσιμον, ἐκ θ(εο)ῦ δὲ | πᾶν ἀγαθὸν τοῖς
ἀν(θρώπ)οις κ(ατὰ) κοινὴν [sic] | ἐστιν ἔννοιαν, ὃ νουνεχῆς ἀκροατῆς/ [sic], | τὸ λείπον ἐξ
ἀνάγκης συμπερά(ναι) [sic] | δυνήσε(ται)· παρῆσθη δέ μοι τὴν τοῦ παντὸς λόγου μεταχείρισιν
οὕτω διαθέ(σθαι), | ἐν ἡμῖν ὁ λόγος, τὴν προσήκουσαν ἀρ[-] | χὴν ἔχη λαβών [sic]· ἐκ θ(εο)ῦ
τὲ ἀρχόμενος/ | (καὶ) εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναπαυόμενος/⁷⁷⁶.

Ο «νουνεχῆς ακροατής», λοιπόν, πρέπει, ήδη από την εκκίνηση, να μπορεί να εξάγει ένα

774. Βλ. Rabe, «Ἰωάννου τοῦ Δοξαπατῆ Ῥητορικαὶ ὁμιλίαι», 83-90· Rabe, “Incerti auctoris Prolegomena”, 158-162.

775. Βλ. Walz, «Ἀνώνυμου Ἐκθεσις ῥητορικῆς», 725-726 (σημ. 1).

776. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r.

συμπέρασμα το οποίο δεν διατυπώνεται ως πόρισμα, ούτε προϋποτίθεται ως παραδοχή υποβάθρου, στην ίδια τη ρητορική διδασκαλία, έτσι όπως αυτή έχει κληρονομηθεί από την παγανιστική ελληνική αρχαιότητα, αλλά είναι κρίσιμο για μια χριστιανική ρητορική διδασκαλία, έτσι τουλάχιστον όπως φαίνεται να την αντιλαμβάνεται ο Χορτασμένος. Η ανθρώπινη ικανότητα της έλλογης κρίσης έχει παραχωρηθεί από τον Θεό, η καθημερινή άσκησή της οφείλει να διέπεται από έναν προσανατολισμό προς τον Θεό, και στον Θεό μονάχα μπορεί να επιτευχθεί η εκπλήρωσή της.

Η δεύτερη, και ίσως ακόμα πιο σημαντική, διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Χορτασμένος επιλέγει να είναι συνοπτικός ειδικά στα χωρία όπου γίνεται λόγος για τη στάση των αρχαίων Ελλήνων. Αυτό που κάνει μοιάζει λιγότερο με μια σύντμηση, για διδακτικούς σκοπούς, των αποσπασμάτων που έχει δανειστεί και περισσότερο με μια εσκεμμένη απάλειψη, η οποία αφ' ενός αυξάνει αισθητά, σε σύγκριση με ό,τι συμβαίνει στις *Ρητορικές ομιλίες* του Δοξαπατρή και τα ανώνυμα *Prolegomena*, τον χώρο τον οποίο καταλαμβάνει η έκθεση των χριστιανικών επιχειρημάτων, εις βάρος του χώρου που καταλαμβάνουν τα ελληνικά επιχειρήματα, και αφ' ετέρου δίνει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι η χριστιανική οπτική επί του συγκεκριμένου θέματος είναι κατά βάση φιλοσοφική, ενώ η παγανιστική ελληνική οπτική είναι κατά βάση μυθολογική. Ως προς αυτήν τη διάσταση, ακόμα μεγαλύτερη είναι η απόσταση με τα ανώνυμα *Προλεγόμενα* του 4^{ου} ή του 5^{ου} αιώνα. Εκεί, ο συγγραφέας, αν και Χριστιανός, μεταχειρίζεται τους ελληνικούς μύθους ως μια πρώτη ύλη η οποία μπορεί να ερμηνευθεί αλληγορικά εκ νέου, υπό το φως των χριστιανικών θεολογικών παραδοχών υποβάθρου, και να εισαχθεί, μέσω της διδακτικής έκθεσής της, στη διανοητική σκευή ενός χριστιανικού ακροατηρίου, χωρίς αυτή η εισαγωγή να δικαιολογεί, ως τέτοια, κάποια θεωρητική αμηχανία ή να εγείρει αμφιβολίες περί της θρησκευτικής ακεραιότητας των διδασκόντων ή των διδασκόμενων.

Ο Δοξαπατρή και ο ανώνυμος λόγιος που συνέταξε τα *Prolegomena* γράφουν και αυτοί, για παράδειγμα, όπως ο Χορτασμένος, ότι στους Έλληνες ήταν διαδεδομένη η πεποίθηση πως ο Ερμής χάρισε τη ρητορική στην ανθρωπότητα, όταν ο Δίας ζήτησε από τους υπόλοιπους θεούς να φροντίσουν για τον καλλωπισμό του νεοπαγούς σύμπαντος. Αλλά έχουν πριν γράψει, επίσης, ότι αυτή η μυθική διήγηση ήταν μια από τις απαντήσεις που παρείχε η αρχαία ελληνική γραμματεία στο ερώτημα αν έχει πραγματική υπόσταση η ρητορική. Δεν ήταν η μοναδική, ούτε η κύρια, απάντηση. «Τινὲς μέντοι καὶ ἀπὸ μυθικῆς τινος ἐξετάσεως καὶ ἀπὸ ποιητικῆς μαρτυρίας καὶ ἀπὸ ἱστορίας τὴν ῥητορικὴν τῶν

ύφεστώτων ἀποδεικνύουσιν», γράφει ο Δοξαπατρή⁷⁷⁷. «Ὅτι δὲ τῶν ὄντων ἐστὶν ἡ ῥητορική καὶ ἐνύπαρκτος, οἱ μὲν ἀπὸ μυθικῆς ἱστορίας κατασκευάζουσιν, οἱ δὲ ἀπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν ποιητῶν», γράφει ο ανώνυμος συγγραφέας στα *Prolegomena* του⁷⁷⁸.

Ο Χορτασμένος, έχοντας παρακάμψει το ερώτημα «εἰ ἔστι» η ρητορική, αποσιωπά την ελληνική «ποιητική μαρτυρία» (για την οποία διαβάζουμε και στις *Ρητορικές ομιλίες* και στα *Prolegomena*) και την ελληνική «ιστορική» μαρτυρία (για την οποία διαβάζουμε μόνο στις *Ρητορικές ομιλίες*). Αυτή η αποσιώπηση τού επιτρέπει να προφέρει με ακόμα μεγαλύτερη ένταση, ἀπ' ὅτι ο Δοξαπατρή, τη φράση «ἡμεῖς δὲ κἀνταῦθα τῶν μύθων ἀφέμενοι τῆς ἀληθείας φροντίσωμεν»⁷⁷⁹ όταν ἐρθεῖ η ὥρα να ἀντιτάξει στους ἐλληνικούς μύθους τούς χριστιανικούς συλλογισμούς για την ἐσωτερική σχέση που συνδέει τη ρητορική με το θεῖο ἐνεργεῖν. Καὶ ἔχει ο ἴδιος στρώσει το ἐδαφος ὥστε αὐτή η ἀποστροφή να μην παρερμηνευτεῖ, να ηχεί, χωρὶς να ἀφήνεται περιθώριο για ἀμφισημίες, ὡς ἓνας αὐστηρὸς διαχωρισμός, προσθέτοντας, λίγο πριν, τη στιγμή ὅπου ολοκλήρωνε την παράθεση των ἐλληνικῶν επιχειρημάτων για τη θεῖα προέλευση τῆς ρητορικῆς καὶ ετοιμαζόταν να παραθέσει τον ἀντίστοιχο χριστιανικὸ συλλογισμό, ὅτι «οὕτω μὲν οὖν ἐλλήνων παῖδες μυθεύονται»⁷⁸⁰, μια πρόταση που δεν ὑπάρχει στο κείμενο του Δοξαπατρή, στην πηγή ἀπὸ την ὁποία ἀντιγράφει.

Ἦδη στον Δοξαπατρή εἶναι ευκρινὴς μια τάση ἐκχριστιανισμοῦ τῆς ἰδίας τῆς θεωρίας τῆς ρητορικῆς, παράλληλα με μια ἐμφαση στον φιλοσοφικὸ χαρακτήρα τῆς ρητορικῆς διδασκαλίας⁷⁸¹. Στα *Προλεγόμενα* του Χορτασμένου, μέσα ἀπὸ μια ἐπιλεκτικὴ συρραφή χωρίων ἀπὸ προγενέστερες πραγματείες, τῆς ὁποίας η δημιουργικότητα δεν πρέπει να υποτιμηθεῖ, αὐτές οἱ παράλληλες τάσεις τροφοδοτοῦνται ἀμοιβαίᾳ καὶ ἐκβάλλουν σε μια ἐκδοχὴ φιλοσοφικοῦ χριστιανισμοῦ, στην ὁποία οἱ ἐλληνικὲς «θύραθεν» γνώσεις γίνονται δεκτὲς μονάχα στον βαθμὸ ὅπου καθιστοῦν φιλοσοφικά ὑπερασπίσιμη τη χριστιανικὴ ἀλήθεια, καὶ ἐιδικότερα ἀκόμα, στον βαθμὸ ὅπου προάγουν ἢ συνεπικουροῦν τις χριστιανικὲς ἐλλογες ἐξηγήσεις, ἔχοντας ἀσφαλῶς πριν ὑποβληθεῖ σε μια κριτικὴ ἐπεξεργασία ὥστε να καθαρθοῦν ἀπὸ τα, προσφυῇ στις παγανιστικὲς θρησκευτικὲς

777. Rabe, «Ἰωάννου τοῦ Δοξαπατρή Ῥητορικαὶ ὁμιλίας», 90 (στ. 16-18, ἡ ἐμφαση εἶναι δική μας).

778. Rabe, «Incerti auctoris Prolegomena», 162 (στ. 21-23, ἡ ἐμφαση εἶναι δική μας).

779. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r (γρ. 18-19)· Rabe, «Ἰωάννου τοῦ Δοξαπατρή Ῥητορικαὶ ὁμιλίας», 93 (στ. 4-5).

780. *Londiniensis Harleianus* 5697, φύλ. 104r (γρ. 12).

781. Βλ. Hock, «Introduction», 136-138.

πεποιθήσεις, μυθολογικά στοιχεία. Ούτε μια αλληγορική προσοικείωση των ελληνικών μύθων, ανάλογη με εκείνη την οποία παρακολουθήσαμε να επιχειρείται στα ανώνυμα *Προλεγόμενα* κατά την ύστερη αρχαιότητα, μπορεί πια να μετατρέψει τον παγανιστικό μόλυβδο σε χριστιανικό χρυσό. Η μεγαλύτερη, όμως, προσοχή στους κινδύνους των «έξωθεν», μη χριστιανικών, και μετά από τις ησυχαστικές έριδες, των μη ανατολικών χριστιανικών, θρησκευτικών επιρροών, στη διδακτική πρακτική των ύστερων βυζαντινών λογίων, κατά έναν παράδοξο τρόπο, συντονίζεται με ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την «έξωθεν» φιλοσοφία, για τις «έξωθεν» εκφάνσεις του αιτιακού γνωρίζειν.

Αν και η εργογραφία του Χορτασμένου δεν περιλαμβάνει πρωτότυπα δικά του φιλοσοφικά πονήματα, είχε τόσο υψηλές αξιώσεις για το διδακτικό του έργο που, σε συνεργασία συνήθως με τους μαθητές του, κατάρτιζε εγχειρίδια λογικής και φυσικής φιλοσοφίας, με σχόλια αρχαίων περιπατητικών υπομνηματιστών και προγενέστερων βυζαντινών στοχαστών σε αριστοτελικά έργα, καθώς και δικές του συνόψεις και παραφράσεις, τα οποία, όπως έχουν δείξει οι μελέτες του Michel Cacouros, σε κάποιες περιπτώσεις είχαν τη μορφή χειρόγραφων τόμων αποτελούμενων από τεύχη που δεν προορίζονταν να δεθούν σε ένα ενιαίο βιβλίο, αλλά να παραχωρηθούν, ως ξεχωριστά λυτά κομμάτια, προς αντιγραφή στους μαθητές του. Παρά τις κάθε άλλο παρά επουσιώδεις διαφορές ανάμεσα στη μη θεσμικά οργανωμένη, και επικεντρωμένη σε έναν κυρίως διδάσκαλο⁷⁸², ανώτερη εκπαίδευση στο Βυζάντιο και σε εκείνη την οποία παρείχαν τα πανεπιστημιακά της Δύσης, η διάρθρωση και ο τρόπος χρήσης των διδακτικών εγχειρίδων του Χορτασμένου παραπέμπουν στο αντιγραφικό σύστημα που είχε εισαχθεί στα ιταλικά μεσαιωνικά πανεπιστήμια, από το πρώτο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα, για να αρχίσει να καθιερώνεται από τα μέσα του ίδιου αιώνα στο πανεπιστήμιο του Παρισιού, και σε άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, και είναι γνωστό ως σύστημα του *pecia* («τεμαχίου»). Τα διαθέσιμα σήμερα τεκμήρια δεν επιβεβαιώνουν μια δυτική επίδραση στην απόφαση του Χορτασμένου να οργανώσει έτσι ορισμένα από τα διδακτικά του εγχειρίδια. Ούτε, όμως, την αποκλείουν⁷⁸³.

782. Πρβλ. εδώ τις παρατηρήσεις του Αθανάσιου Μαρκόπουλου: «Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου: Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία», στο: «Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005», επιμ. Νίκη Τσιρώνη, συνεργ. Μπάμπης Λέγγας, και Αναστασία Λαζαρίδου, ειδικό τεύχος, *Βιβλιοαμφισπής* 3 (2008): 1-13.

783. Βλ. Cacouros, “Un commentaire byzantin inédit”. Cacouros, “Un manuel de logique”. Για το σύστημα αντιγραφής κωδίκων ανά «τεμάχιο», ή ανά τεύχος, όπου οι σπουδαστές μπορούσαν να δανειστούν, καταβάλλοντας ένα καθορισμένο αντίτιμο, από ειδικά εντεταλμένους πανεπιστημιακούς βιβλιοθηκάρχους λυτά

Είτε έτσι είτε αλλιώς, οι σχετικές έρευνες του Cacouros έχουν αποφέρει μια αρκετά εύγλωττη εικόνα για το διδακτικό έργο του βυζαντινού λογίου και τη φιλοσοφική παραγωγικότητά του. Χωρίς να εισάγει κάποια εντυπωσιακή δική του, μορφολογική ή επί της ουσίας, καινοτομία, αλλά και χωρίς να παύει να επιχειρεί τις δικές του δημιουργικές προσαρμογές, ο Χορτασμένος, στην ανώτερου επιπέδου φιλοσοφική διδασκαλία του, ακολούθησε τη βυζαντινή πεπατημένη, κατά την οποία, όπως συνέβαινε και στη διάρθρωση των φιλοσοφικών μαθημάτων κατά την ύστερη αρχαιότητα από τη νεοπλατωνική σχολή, αφετηριακό σημείο ήταν η έκθεση και ο σχολιασμός της αριστοτελικής λογικής, η μελέτη της *Είσαγωγής* του Πορφύριου του Τύριου στις αριστοτελικές *Κατηγορίες* (c. 234 Κ.Χ.- c. 305) και των 6 έργων (*Κατηγορίαί, Περί έρμηνείας, Αναλυτικά πρότερα, Αναλυτικά ύστερα, Τοπικά, και Σοφιστικοί έλεγχοι*) που συγκροτούν το περιπατητικό *Όργανον*, ως προπαρασκευαστικό στάδιο για την έκθεση και τον σχολιασμό των υπόλοιπων αριστοτελικών φιλοσοφικών έργων. Καρποί της δημιουργικής αυτής τήρησης των βυζαντινών φιλοσοφικών διδακτικών παραδόσεων ήταν α) ένα *corpus* κειμένων λογικής, β) ένα *corpus* κειμένων φιλοσοφίας, το οποίο κάλυπτε το σύνολο των αριστοτελικών έργων, από το *Όργανο* ως τη *Μεταφυσική*, χωρίς να εξαιρούνται τα φυσικο-φιλοσοφικά και τα ζωολογικά αριστοτελικά γραπτά, και γ) ένα *corpus*, συμπληρωματικό προς τα δύο προηγούμενα *corpora*, συντεθειμένο από κείμενα συναφή προς τις επιστήμες του *quadrivium*, της *τετράβιβλου* ή *τετρακτύος* της βυζαντινής εγκύκλιας εκπαίδευσης (αριθμητική, μουσική, γεωμετρία, και αστρονομία), όπως αυτό το τμήμα των «ελεύθερων τεχνών» είχε οριοθετηθεί, από τις αρχές του 7^{ου} αιώνα στην Αρμενία, από τον Ανανία του Σιράκ (c. 610-685), και τουλάχιστον από τις αρχές του 11^{ου} αιώνα και μετά στους ανώτερους λογίους κύκλους του Βυζαντίου, ως διακριτό πεδίο «θύραθεν» φιλοσοφικής

τεύχη «υποδειγματικών» κωδίκων (*exemplaria*), επιμελημένων ώστε να μην περιέχουν σφάλματα, με σκοπό να μελετήσουν τα κείμενα που τους ενδιέφεραν, χαράσσοντας τα δικά τους αντίγραφα, κάτι που εξασφάλιζε, από τη μια μεριά, την ταχύτερη και μαζικότερη αναπαραγωγή των πανεπιστημιακών εγχειριδίων και από την άλλη την καλύτερη ποιότητα των αντιγράφων, αφού η αρτιότητα των χρησιμοποιούμενων πρωτοτύπων είχε ελεγχθεί, πριν αυτά διατεθούν προς δανεισμό, ευνοώντας έτσι και την εμπορευματοποίηση των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων βλ. τις δύο εργασίες που εγκαινίασαν αυτόν τον τομέα ερευνών: J.-A. Destrez O.P., “La “Pecia” dans les manuscrits du moyen âge”, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 13 (1924): 182-197· Destrez, *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIIIe et du XIVe siècle*, 2 τόμ. (Paris: Éditions Jacques Vautrain, 1935). Για την κατοπινή σχετική βιβλιογραφία βλ. Leonard E. Boyle O.P., *Medieval Latin Palaeography: A Bibliographical Introduction* (Toronto, Buffalo, NY, and London: University of Toronto Press, 1984), 267-269 (αρ. 1745-1761), 312-313 (αρ. 2066-2073). Για δύο πιο πρόσφατες παρουσιάσεις βλ. Giovanni Bonifati, *Dal libro manoscritto al libro stampato: Sistemi di mercato a Bologna e a Firenze agli albori del capitalismo* (Torino: Rosenberg & Sellier, 2008), 65-80· Alison Joan Ray, “The Pecia System and Its Use in the Cultural Milieu of Paris, c1250-1330” (διδακτορική διατριβή, University College London, 2016).

κατάρτισης⁷⁸⁴.

Οι αναδιφήσεις του Χορτασμένου, όμως, στη «θύραθεν σοφία» δεν περιορίζονταν στον έντεχνο λόγο, ούτε στη λογική και την (αριστοτελική) φυσική φιλοσοφία. Στα φύλλα 267^r-279^r του κώδικα *Vaticanus Urbinas gr.* 80, ενός σύμμεικτου κώδικα με ιστορικά, αστρονομικά, φιλοσοφικά, και εκκλησιαστικά κείμενα, πολλά από τα περιεχόμενα του οποίου χαράχθηκαν στο χαρτί από το χέρι του Χορτασμένου⁷⁸⁵, θα βρούμε ένα αποσπασματικό αντίγραφο μιας από τις πέντε σωζόμενες παραλλαγές των *Ἱππιατρικῶν*, μιας βυζαντινής ανθολογίας ελληνικών κειμένων της ύστερης αρχαιότητας περί της φροντίδας και της θεραπείας των αλόγων που ανάγεται ίσως στον 5^ο ή τον 6^ο αιώνα⁷⁸⁶. Κωδικογράφος, εδώ, είναι ο διδάσκαλος του Βησσαρίωνα, και με βάση το υδατόσημο στο χαρτί των τευχών όπου συναντάται το αντίγραφο, αλλά και το ύφος γραφής, μπορεί να συναχθεί μια χρονολόγηση, για το συγκεκριμένο τμήμα του κώδικα, σε μια περίοδο πριν από το 1410⁷⁸⁷.

784. Βλ. Michel Cacouros, “Survie culturelle et rémanence textuelle du néoplatonisme à Byzance: Éléments généraux – éléments portant sur la logique”, στο: *The Libraries of the Neoplatonists: Proceedings of the Meeting of the European Science Foundation Network “Late Antiquity and Arabic Thought. Patterns in the Constitution of European Culture” Held in Strasbourg, March 12-14, 2004 Under the Impulsion of the Scientific Committee of the Meeting, Composed by Matthias Baltes†, Michel Cacouros, Cristina D’Ancona, Tiziano Dorandi, Gerhard Endreß, Philippe Hoffmann, Henri Hugonnard Roche*, επιμ. Cristina D’Ancona (Leiden and Boston, MA: Brill, 2007), 185-187. Για το βυζαντινό *quadrivium* βλ. Jean-Pierre Mahé, “Quadrivium et cursus d’études au VIIe siècle en Arménie et dans le monde byzantine d’après le « Κ’nnikon » d’Anania Širakac’i”, *Travaux et Mémoires* 10 (1987): 159-206· Cacouros, “Rapport: La philosophie et les sciences”. Γιάννα Κατσιαμπούρα, «Πρόσληψη, μετάδοση και λειτουργία των επιστημών στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και το *quadrivium* του 1008» (διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2004)· Katsiampoura, “The Quadrivium of 1008 and Pachymeres’ Syntagma: Comparing Two Byzantine Quadrivia”, στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche: Dall’Antichità al Rinascimento: Atti del Convegno Internazionale di Studi: Cassino, 7-10 maggio 2008: Con la collaborazione di: CUSL – Consulta Universitaria si Studi Latini, Consorzio Europeo di Alta Formazione e Ricerca (Università di Budapest, Cassino, Ioannina, EHESS Paris, Salamanca)*, επιμ. Lucio Del Corso και Ortono Pecere, 2 τόμ. (Cassino: Edizioni Università di Cassino, 2010), 2: 409-424· Athanasios Markopoulos, “Education”, στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, επιμ. Elizabeth Jeffreys, John Haldon, και Robin Cormack (Oxford: Oxford University Press, 2008), 788-789.

785. Για τον κώδικα αυτόν βλ. Cosimus Stornajolo, *Codices urbinates graeci Bibliothecae Vaticanae descripti praeside Alfonso Cardinali Capecelatro Archiepiscopo Capuano S. R. E. Bibliothecario* (Romae: ex Typographeo vaticano, 1895), 111-127· Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 132-145.

786. Για αυτήν την ανθολογία και τις παραλλαγές της βλ. Anne-Marie Doyen, “Les Textes d’hippiatrie grecque: Bilan et perspectives”, *L’Antiquité Classique* 50 (1981): 258-273· Doyen-Higuet, *L’“Épitomé” de la “Collection d’hippiatrie grecque”*: *Histoire du texte, édition critique, traduction et notes: Tome I* (Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste, 2006)· Anne McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine: The Sources, Compilation, and Transmission of the “Hippiatrica”* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

787. Βλ. Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 145· Doyen-Higuet, *L’“Épitomé” de la “Collection d’hippiatrie grecque”*, 70· McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia*, 27-29.

Η παραλλαγή από την οποία αυτό το τμήμα των *Ιππιατρικών* αντιγράφηκε, ταξινομημένη σήμερα από τους μελετητές των *Ιππιατρικών* ως “recensio B” ή ως *Hippiatrica Berolinensis*, έχει ως κύριο μάρτυρά της τον κώδικα *Berolinensis gr. 134 (Philippicus 1538)*, έναν πολυτελή κώδικα που παράχθηκε σε ένα αυτοκρατορικό αντιγραφικό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης κατά τον 10^ο αιώνα⁷⁸⁸. Όπως έχει προταθεί από τον Paul Canart και τον Giancarlo Prato, τον ίδιο αυτόν αυτοκρατορικό κώδικα ίσως είχε μπροστά του ως πρωτότυπο ο Χορτασμένος όταν χάρασσε το αποσπασματικό αντίγραφό του στον *Vaticanus Urbinas gr. 80*⁷⁸⁹. Από το δικό του χέρι, μάλιστα, θα μπορούσαν να έχουν γραφεί και τα σημειώματα, όπου συντομογραφικά αποδίδονται οι τίτλοι των κεφαλαίων, στα περιθώρια των φύλλων του *Berolinensis gr. 134 (Philippicus 1538)*⁷⁹⁰.

Και αυτό δεν είναι το μόνο τεκμήριο που πιστοποιεί ότι ο «καθολικός διδάσκαλος», στη σχολή του οποίου στην Κωνσταντινούπολη θήτευσε ο Βησσαρίων, δεν είχε αφήσει εκτός της ζώνης ενδιαφερόντων του την ελληνική ιατρική. Το 1406, ο Χορτασμένος ανέλαβε, κατά παραγγελία ενός «νοσοκόμου» μοναχού ονόματι Ναθαναήλ, να αποκαταστήσει τη βιβλιοδεσία και τη διάταξη των τευχών ενός κώδικα (σήμερα φυλασσόμενου στην Österreichische Nationalbibliothek στη Βιέννη, και γνωστού ως *Vindobonensis med. gr. 1* ή ως *Vienna Dioscurides*) που περιείχε ένα εικονογραφημένο αντίγραφο, χρονολογούμενο γύρω στο έτος 512, του έργου *Περὶ ὕλης ιατρικῆς* του Διοσκορίδη στην εκδοχή κατά την οποία οι φαρμακευτικές ουσίες διατάσσονται σε αλφαβητική σειρά, το αρχαιότερο αντίγραφο αυτού του έργου που σήμερα διαθέτουμε⁷⁹¹. Όπως ο ίδιος σημείωσε στο πρώτο φύλλο αυτού του κώδικα, έφερε εις πέρας το καθήκον που του ανέθεσε ο Ναθαναήλ στον «ξενώνα του κράλη», στη Μονή του Προδρόμου. Στον ίδιο «ξενώνα», όπως ορισμένες πρωτογενείς πηγές υποδεικνύουν, κατά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα, είχε αναπτυχθεί ένα είδος

788. Βλ. Guilelmus Studemund και Leopoldus Cohn, *Codices ex Bibliotheca Meermanniana Philippi Graeci nunc Berolinenses*, μέρος 1 του: *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, τόμ. 11.1 του: *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlin : A. Asher & Co, 1890), 55 (αφ. 431)· Doyen-Higuet, *L'“Épitomé” de la “Collection d'hippiatrie grecque”*, 68-80· McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia*, 23-27.

789. Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 145 (σημ. 74).

790. Βλ. McCabe, *A Byzantine Encyclopaedia*, 28 και σημ. 63.

791. Βλ. Antonius de Premierstein, “De codicis Dioscuridei Aniciae Iulianae, nunc Vindobonensis med. gr. I: Historia, forma, argumento”, στο: *De codicis Dioscuridei Aniciae Iulianae, nunc Vindobonensis med. gr. I: Historia, forma, scriptura, picturis*, επιμ. Iosephus de Karabacek, 4 τόμ. (Lugduni Batavorum: A. W. Sijthoff, 1906), 1: 22-25, 56-59· Gamillscheg, “Chortasmenos als Restaurator”· Alain Touwaide, “The Development of Paleologan Renaissance: An Analysis Based on Dioscorides’ *De materia medica*”, στο: Cacouros και Congourdeau, *Philosophie et sciences à Byzance*, 202-203.

ιατρικής διδασκαλίας, ενώ παράλληλα αντιγράφονταν «θύραθεν» φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα⁷⁹². Ένα σωζόμενο «προσφώνημα», επίσης, του Μιχαήλ Αποστόλη προς τον διδάσκαλό του Ιωάννη Αργυρόπουλο (1393/1394-1487), γραμμένο μάλλον κατά το έτος 1448, μας πληροφορεί ότι ο Αργυρόπουλος, επιστρέφοντας από την Ιταλία, ίδρυσε εκεί, ένα «καθολικό μουσείο», ένα διδασκαλείο γενικής φιλοσοφικής παιδείας, «ἄντικρυς ἄλλην Ἀκαδημίαν καὶ Στοὰν καὶ Περίπατον, τὰ τῶν ἡγεμόνων τῆς φιλοσοφίας βασιλεία»⁷⁹³.

Κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, ο Χορτασμένος αφιέρωσε μεγάλο μέρος του χρόνου του στην αντιγραφή και την ανάγνωση αστρονομικών κειμένων, όπως μπορεί να συναχθεί από τα περιεχόμενα και τα σημειώματα ενός διόλου μικρού κλάσματος των σωζόμενων σήμερα κωδίκων που άλλοτε άνηκαν στη βιβλιοθήκη του⁷⁹⁴. Πέραν των έργων του Αυτόλυκου του Πιταναίου (c. 360-c. 290 π.Κ.Χ.), του Αρίσταρχου του Σάμιου (c. 310-c. 230 π.Κ.Χ.) ή του Κλαύδιου Πτολεμαίου (2^{ος} αιώνας Κ.Χ.) και του Θέωνα του Αλεξανδρέα (c. 335-c. 405), για τα οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι, εκείνο το χρονικό διάστημα, αποτέλεσαν αντικείμενα μελέτης από τον κατοπινό μητροπολίτη Σηλυβρίας, η προσοχή του στράφηκε και στα γραπτά των εγγύτερων χρονικά βυζαντινών αστρονόμων, του Ισαάκ Αργυρού (c. 1312-c. 1375), του Θεόδωρου Μελιτενιώτη (1320-1393), καθώς και του Γεώργιου Χρυσοκόκη, ενός ιατρού από την Τραπεζούντα ή ίσως και από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος για κάποιο διάστημα πριν από το έτος 1347, στην Τραπεζούντα, μύηθηκε στην περσική και αραβική αστρονομία από έναν διδάσκαλο αστρονομίας κατονομαζόμενο ως Μανουήλ, μαθητή του Γρηγόριου Χιονιάδη. Έναν αιώνα περίπου μετά από την επιστροφή του τελευταίου από το Ταμπρίζ, όταν ο Χορτασμένος δίδασκε στη Μονή του Προδρόμου στην Πέτρα, η επίδραση της μη χριστιανικής ανατολικής

792. Βλ. Michel Cacouros, "Deux épisodes inconnus dans la réception de Proclus à Byzance aux XIII^e-XIV^e siècles: La Philosophie de Proclus réintroduite à Byzance grâce à l'*Hypotypôsis*: Néophytos Prodromenos et Kōntostéphanos (?) lecteurs de Proclus (avant Argyropoulos) dans le *xénōn* du Kralj", στο: *Proclus et la théologie platonicienne: Actes du Colloque International de Louvain (13-16 mai 1998): En l'honneur de H. D. Saffrey et L. G. Westerink* †, επιμ. Α. Ph. Segonds και C. Steel, συνεργ. C. Luna και Α. F. Mettraux (Leuven: University Press· Paris: Les belles Lettres, 2000), 589-627.

793. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, επιμ., «Μιχαήλ Αποστόλη τοῦ Βυζαντίου Προσφώνημα εἰς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον ὅτε ἤρξατο διδάσκων προτροπῇ βασιλέως ἐν τῷ τοῦ ξενῶνος καθολικῷ μουσεῖῳ», στο: *Αργυροπούλεια: Ἰωάννου Ἀργυροπούλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί, προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν*, επιμ. Σπυρίδων Π. Λάμπρος (ἐν Ἀθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910), 229 (στ. 9-10). Για αὐτὸ τὸ «προσφώνημα» τοῦ Αποστόλη βλ. Γεωργακόπουλος, «Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀποστόλη», 135-137.

794. Για τὴν ἐνασχόληση τοῦ Χορτασμένου με τὴν αστρονομία βλ. Hunger, *Johannes Chortasmenos*, 40-42· Caudano, "Le Calcul de l'éclipse de soleil"· Fabio Acerbi, "Byzantine Recensions of Greek Mathematical and Astronomical Texts: A Survey", *Estudios Byzantinos* 4 (2016): 190-191· Alberto Bardi, "Bessarione a lezione di astronomia da Cortasmeno", *Byzantinische Zeitschrift* 111 (2018): 3-7.

αστρονομίας στους βυζαντινούς λογίους εξακολουθούσε να είναι σημαντική.

Το 1347, ο Χρυσοκόκης είχε συντάξει ένα, αρκετά δημοφιλές, αν κρίνουμε από τον αριθμό των σωζόμενων αντιγράφων του, αστρονομικό πόνημα, ως εισαγωγή και ερμηνεία των περσικών αστρονομικών κειμένων που είχε μεταφράσει ο Χιονιάδης (*Ἐξήγησις εἰς τὴν σύνταξιν τῶν Περσῶν, ἐκτεθεῖσα πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Ἰωάννην τὸν Χαρσιανίτην*), μερικές, μικρῆς έκτασης, οδηγίες πραγματοποίησης αστρονομικών υπολογισμών, και ορισμένους αστρονομικούς και γεωγραφικούς πίνακες, που ως επί το πλείστον έχουν αντληθεί από το βιβλίο *Zīj-i Īlhānī* («Αστρονομικό εγχειρίδιο των Ἰλχανιδών») του πέρση λογίου, αυλικού αστρολόγου και υπεύθυνου για τα θρησκευτικά φιλανθρωπικά ιδρύματα στη Μογγολική Αυτοκρατορία, Abū Jaʿfar Muḥammad ibn Muḥammad ibn al-Ḥasan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (1201-1274), ένα έργο πρακτικῆς αστρονομίας το οποίο είχε συντεθεί κατά τη δεκαετία του 1260 στο αστεροσκοπίο της Marāgha⁷⁹⁵. Ένα αντίγραφο των πινάκων που είχε καταρτίσει ο Χρυσοκόκης με τα γεωγραφικά μήκη και πλάτη των κυριότερων πόλεων της Ευρώπης, της Λιβύης, και της Ασίας παρεμβάλλεται, από το χέρι του Χορτασμένου, στα φύλλα 149^v-153^r του κώδικα *Vaticanus Urbinas gr.* 80, του σύμμεικτου κώδικα στον οποίον, όπως λίγο πριν είδαμε, από το ίδιο χέρι είχε χαραχθεί και ένα αποσπασματικό αντίγραφο των *Ιππιατρικῶν*⁷⁹⁶. Ένα αντίγραφο, επίσης, της *Εξήγησις* του Χρυσοκόκη σώζεται στον κώδικα *Parisinus gr.* 2107, άλλοτε μέρος της συλλογῆς χειρογράφων του Χορτασμένου, μαζί με έργα του Ευκλείδη, του Νικόμαχου του Γερασηνού (c. 60-c. 120 K.X.), του Ἰωάννη Πεδιάσιμου (13^{ος} αἰώνας), του Πτολεμαίου, και το ανώνυμο κείμενο *Παράδοσις εἰς τοὺς περσικοὺς κανόνας τῆς ἀστρονομίας*, που γράφηκε γύρω στο έτος 1352 και ενίοτε προσγράφεται στον Ἰσαάκ Αργυρό, ενώ μια εκδοχή του εμφανίζεται ως το τρίτο βιβλίο στην *Ἀστρονομικὴ τρίβιβλο* του Θεόδωρου Μελιτενιώτη⁷⁹⁷.

795. Για τον βίο και το έργο του Γεώργιου Χρυσοκόκη βλ. Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897)* (ἐν Ὁδησσῷ: Ἐκδότης Π. Ζερβάτης Περάκης, 1898), 228-231· U. Lampsides, “Georges Chrysococcis, le médecin, et son oeuvre”, *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938): 312-322· Ὀδυσσεύς Λαμπίδης, «Γεώργιος Χρυσοκόκης, ὁ ἱατρός», *Ἀρχεῖον Πόντου* 24 (1961): 38-41· P. Kunitzsch, “Das Fixsternverzeichnis in der „Persischen Syntaxis“ des Georgios Chrysokokkes”, *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964): 382-411· Raymond Mercier, “The Greek ‘Persian Syntaxis’ and the *Zīj-i Īlhānī*”, *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 34, no. 112 (1984): 35-60· Tihon και Duhoux-Tihon, “Les Tables astronomiques persanes”. Για τον Ṭūsī βλ. F. Jamil Ragep, “Ṭūsī: Abū Jaʿfar Muḥammad ibn Muḥammad ibn al-Ḥasan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī”, στο: Hockey, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, 2186-2188.

796. Βλ. Stornajolo, *Codices urbinates graeci*, 115· Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 132-145.

797. Για τον κώδικα αυτόν βλ. Henri Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, 4 τόμ. (Paris: Alphonse Picard, Libraire, 1886-1898), 2: 196· Alberto Bardi, “Persische Astronomie

4.7. Ο αστρολόγος και «τῆς παραδόξου χρυσοποιίας εὐρετής» Στέφανος Αλεξανδρέας ως «καθολικός διδάσκαλος» ή «οικουμενικός διδάσκαλος».

Στον *Vaticanus Urbinas gr.* 80 έχει περιληφθεί, στα φύλλα 14^r-17^r, και ένα εγχειρίδιο αστρονομίας, μια βυζαντινή διασκευή του μικρότερου από τα δύο υπομνήματα του Θέωνα του Αλεξανδρέα στους *Πρόχειρους κανόνες* του Πτολεμαίου, η οποία έχει αντιγραφεί από το χέρι του Χορτασμένου σε ημιτελή μορφή, αφού μόνο ο πίνακας περιεχομένων του έργου και τα τρία πρώτα κεφάλαια αναπαράγονται εδώ, και της οποίας η συγγραφή πιστώνεται ρητά στον Στέφανο τον Αλεξανδρέα (*Στεφάνου μεγάλου φιλοσόφου καὶ ἀλεξανδρέως διασάφησις ἐξ οἰκείων ὑποδειγμάτων τῆς τῶν προχείρων κανόνων ἐφόδου τοῦ θέωνος*). Πρόκειται για μια από τις τέσσερις μονάχα περιπτώσεις, στη χειρόγραφη παράδοση αυτού του κειμένου, που ως συγγραφέας μνημονεύεται ο Στέφανος. Σε άλλα αντίγραφα, είτε το όνομα του συγγραφέα απουσιάζει, όπως και συνολικά ο τίτλος του κειμένου, κάτι που παρατηρείται στην πλειοψηφία των σωζόμενων αντιγράφων, είτε η πατρότητα αποδίδεται στον Αυτοκράτορα Ηράκλειο, και αυτό συμβαίνει σε τέσσερις κώδικες, ενώ σε ένα και μοναδικό αντίγραφο συγγραφέας του έργου φέρεται, προφανώς, σε αυτήν την περίπτωση, ένεκα μιας εσφαλμένης εντύπωσης του αντιγραφέα, να είναι ο Ιωάννης Τζέτζης (c. 1110-c. 1180), ο οποίος είχε μεν συνθέσει μια, κατά το μεγαλύτερο μέρος της σήμερα λανθάνουσα, έμμετρη παράφραση της *Γεωγραφίας* του Κλαύδιου Πτολεμαίου, αλλά με κύριο κίνητρο τη γνώση της αρχαίας τοπωνυμίας, όχι της αστρονομίας ή της μαθηματικής πλευράς της γεωγραφίας⁷⁹⁸.

Και όντως, η σύγχρονη ιστορική έρευνα κατατείνει στο συμπέρασμα, που είχε ήδη προταθεί κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον Hermann Usener, ότι τα πρώτα 27 κεφάλαια αυτής της αστρονομικής *Διασάφησης*, τα οποία πρέπει να συντάχθηκαν κάπου μεταξύ των ετών 610 και 620, και τα τελευταία 3 (28-30), που γράφηκαν λίγο καίριο αργότερα, αντιστοιχούν πιθανότατα σε δύο διαφορετικούς συγγραφείς, με τον Ηράκλειο να είναι ο

in Byzanz: Ein Beitrag zur Byzantinistik und zur Wissenschaftsgeschichte” (διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität München, Institut für Byzantinistik, 2017), 34-35. Για την *Παράδοση* βλ. *ibid.*, 22-103.

798. Βλ. Robert Browning, “Tzetzes’ Commentary on Ptolemy: A Ghost Laid”, *The Classical Review* 15 (1965): 262-263.

καλύτερος διαθέσιμος υποψήφιος συγγραφέας για το δεύτερο τμήμα, και τον Στέφανο τον φιλόσοφο από την Αλεξάνδρεια, το πρόσωπο που στις πρωτογενείς πηγές παρουσιάζεται ως συγγραφέας ενός υπομνήματος στο *Περὶ ἑρμηνείας* του Αριστοτέλη και ένας από τους τελευταίους εκπροσώπους της αλεξανδρινής σχολής φιλοσοφικού υπομνηματισμού, παρά το πυκνό σκοτάδι που ακόμα καλύπτει την ταυτότητα και την εργογραφία του, να είναι ο καλύτερος διαθέσιμος υποψήφιος, ή τουλάχιστον ένας υποψήφιος που δεν μπορεί εύκολα να απορριφθεί, για το πρώτο, και εκτενέστερο, τμήμα. Ο Jean Lempire, που πρόσφατα δημοσίευσε την πρώτη κριτική έκδοση της *Διασάφησης*, υποστηρίζει τη θέση ότι ο Ηράκλειος πρόσθεσε εκ των υστέρων κάποιες δικές του επεξηγήσεις και συμπληρώσεις σε ένα κείμενο αρχικά γραμμένο από τον Στέφανο⁷⁹⁹.

Από το χέρι του Χορτασμένου, όμως, έχει χαραχθεί και ένα ακόμα αποσπασματικό αντίγραφο της *Διασάφησης*, το δεύτερο από τα τέσσερα αντίγραφα στα οποία τα εύσημα της συγγραφής απονέμονται στον Στέφανο τον φιλόσοφο από την Αλεξάνδρεια. Στον κώδικα *Vaticanus gr.* 1059, έναν ογκώδη κώδικα αποτελούμενο αποκλειστικά από αστρονομικά κείμενα που ο Χορτασμένος συνέλεξε και αντέγραψε μεταξύ των ετών 1404 και 1413⁸⁰⁰, στα φύλλα 524^r-539^r παρατίθενται μέθοδοι εύρεσης αστρονομικών μεγεθών, όπως οι

799. Βλ. Usener, “De Stephano Alexandrino commentatio”, 289-295· Anne Tihon, “Le Calcul de la date de Pâques de Stéphanos-Héraclius”, στο: Jannsens, Roosen, και van Deun, *Philomathestatos*, 625-646· Tihon, “Les Sciences exactes à Byzance”, *Byzantion* 79 (2009): 393-394· Papathanassiou, “Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar”, 187-188· Papathanassiou, “Stephanos von Alexandria: Dissertation”, 45-47· Jean Lempire, “D’Alexandrie à Constantinople: Le Commentaire astronomique de Stéphanos”, *Byzantion* 81 (2011): 241-266· Lempire, “Le Manuel d’astronomie attribué à Stephanos (VIIe s.): Un texte héritier de l’enseignement scientifique d’Alexandrie”, *Forum Romanum Belgicum* (2014): Article 6, ηλ. έκδ., προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022 <https://kadoc.kuleuven.be/bhir-ihbr/fr/3_pub_foru.php>· Lempire, *Le Commentaire astronomique aux Tables Faciles de Ptolémée attribué à Stéphanos d’Alexandrie: Tome I: Histoire du texte; Édition critique, traduction et commentaire (chapitres 1-16)* (Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste, 2016). Βλ. και Roueché, “Stephanus, the Kanon and a Seventh-Century Millennium”, όπου διατυπώνονται ισχυρές αμφιβολίες για το ενδεχόμενο ο Στέφανος ο Αλεξανδρέας ο φιλόσοφος να είναι και ο συγγραφέας της *Διασάφησης*.

800. Για τον κώδικα αυτόν βλ. Hermann Usener, “Ad historiam astronomiae symbola: Natalicia Regis Augustissimi Guilelmi Imperatoris Germaniae ab Universitate Fridericia Guilelmia Rhenana die XXII m. mart. H. XI in Aula Magna concelebranda rectoris senatusque auctoritate indicti Hermannus Usener”, στο: Fuhr et al., *Kleine Schriften von Usener*, 3: 323-371· Iosephus Heeg, *Codicum romanorum partem tertiam*, τόμ. 5.3 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: in aedibus Henrici Lamerin, 1910), 64-70 (“Codices Vaticani”:] αρ. 21)· Hunger, *Johannes Chortasmenos*, 25-26· Anne Tihon, *Le “Petit commentaire” de Théon d’Alexandrie aux Tables faciles de Ptolémée (histoire du texte, édition, critique, traduction)* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1978), 128-131· Canart και Prato, “Les Recueils organisés par Chortasmenos”, 125-131· Régine Leurquin, “La Tribiblos astronomique: Histoire du texte”, στο: *Théodore Méliénote: “Tribiblos astronomique”: Livre I*, έκδ. Régine Leurquin (Amsterdam: J. C. Gieben, Éditeur, 1990), 51-67· Claude Jarry, “Sur une recension du *Traité de l’astrolabe* de Jean Philopon à l’époque des Paléologues”, *Revue d’Histoire des Textes*, νέα σειρά, 4 (2009): 45· Lempire, *Le Commentaire astronomique*, 27-29· Bardi, “Persische Astronomie in Byzanz”, 53.

συζυγίες της σελήνης και του ήλιου κατά τη φάση της πανσελήνου, και παραδείγματα υπολογισμών αυτού του είδους, αντλημένες από τη *Διασάφηση*, υπό τον εξής ερυθρογραφημένο τίτλο:

Ψηφηφορία [sic] πανσεληνιακῆς συζυγίας ἐκλειπτικῆς [sic] τυγχανούσης ἐν ὑποδείγματι, Στεφάνου μεγάλου φιλοσόφου τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ καθολικοῦ διδασκάλου, ὡς ἐν παλαιοῖς ἀντιγράφοις εὔρηται· οὗτος ἐστὶ Στέφανος ὁ ἐν ταῖς ἡμέραις Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως· ὁ καὶ τὸ ἐλληνικὸν πρόχειρον διασαφήσας οἰκείοις ὑποδείγμασιν· ὁ καὶ τὸ περὶ Μωάμεθ τοῦ θεομισοῦς τε καὶ ἀσεβοῦς συστησάμενος θεμάτιον καὶ προειπὼν τοσούτοις ἔμπροσθεν χρόνοις περὶ τῆς αὐτοῦ δυναστείας καὶ σὺν Θεῷ δὲ ἐλπίζομεν καταλύσεως⁸⁰¹.

Ανάμεσα στη λέξη «ὑποδείγμασιν» και τις λέξεις «ὁ καὶ τὸ περὶ Μωάμεθ» αρχικά είχε γραφεί και μια δευτερεύουσα αναφορική πρόταση που αργότερα διαγράφηκε με μαύρο μελάνι: «ὁ τῆς παραδόξου χρυσοποιίας εὐρετής τε ὁμοῦ καὶ ἐξηγητής»⁸⁰².

Αντιγράφοντας τα αποσπάσματα της *Διασάφησης*, ο Χορτασμένος θεώρησε σκόπιμο να κοινοποιήσει από την αρχή στους αναγνώστες του, όχι μόνο το γεγονός ότι ο Στέφανος ο «μεγάλος φιλόσοφος από την Αλεξάνδρεια», ένα πρόσωπο με το κύρος μιας αυθεντίας δοκιμασμένης σε μια λαμπρή εστία του ελληνικού φιλοσοφικού παρελθόντος, είναι εκείνος που έγραψε όσα πρόκειται να αναγνωσθούν, αλλά και μια σειρά από άλλα γεγονότα. Αυτός ο Στέφανος ήταν ένας «καθολικός διδάσκαλος», ασκούσε, δηλαδή, κατά την ύστερη αρχαιότητα ένα λειτουργήμα ανάλογο με αυτό που ασκεί, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, ο ίδιος ο Χορτασμένος ως «καθολικός διδάσκαλος» υπό το Πατριαρχείο, στο οποίο η ελληνική φιλοσοφική σκέψη, στις υψηλότερες εκφάνσεις της, συνδυάζεται με τη χριστιανική ευσέβεια, όπως πριν από λίγο είδαμε τον Χορτασμένο να ορίζει την ιδιότητα του «καθολικού διδασκάλου». Ο τίτλος των αποσπασμάτων της *Διασάφησης* στον *Vaticanus gr. 1059* μας παροτρύνει, ακόμα, να ταυτίσουμε τον ίδιο αυτόν Στέφανο με τον συγγραφέα ενός αστρολογικού έργου τιτλοφορούμενου *Ἀποτελεσματικὴ πραγματεία πρὸς Τιμόθεον τὸν αὐτοῦ μαθητὴν, πρόφασιν μὲν ἔχουσα τὴν νεοφανῆ καὶ ἄθεον νομοθεσίαν τοῦ Μωάμεθ, πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν μελλόντων προσαγορεύουσα*, το οποίο, όμως, στην πραγματικότητα ανάγεται στα τέλη του 8^{ου} αιώνα, και ίσως και στον 9^ο αιώνα, όχι στην εποχή του Ηράκλειου, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα το πρώτο, θεωρητικό, μέρος του να συνιστά προϊόν μιας εκ νέου επεξεργασίας ενός παλαιότερου γραπτού⁸⁰³.

801. Δανειζόμαστε, εδώ, τη μεταγραφή του τίτλου από τον Lempire, “D’Alexandrie à Constantinople”, 243.

802. Βλ. *ibid.*, 243 (σημ. 2).

803. Για το κείμενο αυτό, και την αυθεντικότητά του βλ. Usener, “De Stephano Alexandrino commentatio”,

Τέλος, ο Στέφανος που ήταν «καθολικός διδάσκαλος» στην Αλεξάνδρεια και συνέταξε τη *Διασάφηση* και την *Αποτελεσματική πραγματεία* ήταν παράλληλα και ο επινοητής αλλά και ο ερμηνευτής της «παραδόξου χρυσοποιίας». Η τελευταία αυτή πτυχή, ωστόσο, της διανοητικής δραστηριότητας του Στέφανου δεν ήταν μάλλον εξίσου επιδοκιμαστέα με τις υπόλοιπες, και ο Χορτασμένος, ή κάποιος λόγιος μετά από αυτόν, αποφάσισε να την απαλείψει. Προς το παρόν, αυτό που μπορούμε να υπογραμμίσουμε, ως ένα σημαντικό για τη δική μας έρευνα εύρημα, είναι η διαπίστωση ότι ο διδάσκαλος του Βησσαρίωνα γνώριζε ότι κυκλοφορούσαν χρυσοποιητικές πραγματείες υπό το όνομα του Στέφανου του φιλόσοφου από την Αλεξάνδρεια και είχε ίσως κάποιους συγκεκριμένους λόγους να συσχετίζει αυτόν τον Στέφανο, τον φιλόσοφο και συγγραφέα των χρυσοποιητικών πραγματειών, με τον Στέφανο τον συγγραφέα της *Διασάφησης*.

Ο *Vaticanus gr. 1059* είναι η μοναδική, σήμερα διαθέσιμη, πρωτογενής πηγή όπου ο Στέφανος ο «μεγάλος φιλόσοφος από την Αλεξάνδρεια» προσαγορεύεται και «καθολικός διδάσκαλος»⁸⁰⁴. Η φράση, άρα, «ὡς ἐν παλαιοῖς ἀντιγράφοις εὔρηται», στον τίτλο της *Ψηφηφορίας [sic] πανσεληνιακῆς συζυγίας* που αυτός ο κώδικας περιέχει, αμέσως μετά την προσαγόρευση «μεγάλου φιλοσόφου τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ καθολικοῦ διδασκάλου», είναι παρελκυστική. Αυτό δεν θα έπρεπε να μας εκπλήσσει, γιατί ο τίτλος του «καθολικού διδασκάλου» ήταν μια μικρή καινοτομία της οποίας η εισαγωγή στους ανώτερους λογίους κύκλους της Κωνσταντινούπολης συμπίπτει, όπως δείχνουν τα διαθέσιμα σήμερα σχετικά τεκμήρια, με την περίοδο μετάβασης του Χορτασμένου από τον εκκλησιαστικό βίο στη διδασκαλική σταδιοδρομία. Ο πρώτος λόγιος που είχε λάβει τον τίτλο του «καθολικού διδασκάλου» φαίνεται πως ήταν ο Μιχαήλ Βαλσαμών, του οποίου ο Χορτασμένος ήταν μαθητής. Τον Βαλσαμών διαδέχθηκε ο ίδιος ο Χορτασμένος, ενώ τελευταίος γνωστός βυζαντινός «καθολικός διδάσκαλος» ήταν ο Γεώργιος Σχολάριος, του οποίου ο

257-289 (η κριτική έκδοση στις σελ. 266-289)· Anne Tihon, “L’Astronomie à Byzance à l’époque iconoclaste (VIII^e-IX^e siècles)”, στο: *Science in Western and Eastern Civilization in Carolingian Times*, επιμ. Paul Leo Butzer και Dietrich Lohrmann (Basel, Boston, MA, and Berlin: Birkhäuser Verlag, 1993), 183-190· Papathanassiou, “Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar”, 189-201· Μαρία Παπαθανασίου, «Στεφάνου Ἀλεξανδρέως Ἀποτελεσματικὴ Πραγματεία», ἢ «Ὠροσκόπιον τοῦ Ἰσλάμ», στο: *Οἱ ἐπιστῆμες στὸν ἐλληνικὸ ᾠόρο*, συλλ. ἔργο (Ἀθήνα: Τροχαλία καὶ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 1997), 107-117· Papathanassiou, “Stephanos von Alexandria: Dissertation”, 51-55· Paul Magdalino, *L’Orthodoxie des astrologues: La science entre le dogme et la divination à Byzance (VII^e-XIV^e siècle)* (Paris: Lethielleux, 2006), 33-54· Emmanuela Grypeou, “The Horoscope of Stephanus of Alexandria”, στο: *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, επιμ. David Thomas et al., 12 τόμ. (ἕως τὸν Νοέμβριο τοῦ 2018) (Leiden and Boston, MA: Brill, 2009-<2018>), 5: 621-625.

804. Βλ. Roueché, “Stephanus the Philosopher and Ps. Elias”, 124.

Χορτασμένος ήταν διδάσκαλος⁸⁰⁵. Η χρήση, λοιπόν, αυτού του προσδιορισμού για τον Στέφανο τον Αλεξανδρέα δεν ήταν παρά μια προβολή του παρόντος ενός ύστερου βυζαντινού λογίου, του Χορτασμένου, στο παρελθόν ενός πρώιμου βυζαντινού «μεγάλου φιλοσόφου». Θα μπορούσε, όμως, να ιδωθεί και ως ένα τέχνασμα που υποβάλλει στον αναγνώστη τη σκέψη ότι εφ' όσον ήταν θεμιτό για έναν χριστιανό «μεγάλο φιλόσοφο και καθολικό διδάσκαλο» του παρελθόντος, ο οποίος μεσουράνησε δίπλα στον Αυτοκράτορα Ηράκλειο, να εγκύπτει στην προγνωστική αστρολογία και τη χρυσοποιία, τότε δεν θα έπρεπε να κριθεί ως επίμεμπτη και η πλοήγηση ενός «καθολικού διδασκάλου» του παρόντος σε αυτά, τα περισσότερα σκοτεινά και απειλητικά απ' ό,τι η ιατρική ή οι επιστήμες της μαθηματικής *τετρακτύος*, «θύραθεν» χωρικά ύδατα.

Και στους 9 κώδικες που έφτασαν ως τον 20^ο αιώνα σώζοντας, μεταξύ άλλων, αντίγραφα της *Αποτελεσματικής πραγματείας*, όλοι χρονολογούμενοι μεταξύ του 14^{ου} και του 16^{ου} αιώνα⁸⁰⁶, ως συγγραφέας κατονομάζεται ένας Στέφανος, ο οποίος σε όλα ανεξαιρέτως τα αντίγραφα αποκαλείται «φιλόσοφος Αλεξανδρεύς». Στα 5 από τα 9 αντίγραφα (*Laurentianus Pluteus* 28.13, φύλ. 240^r-247^r· *Laurentianus Pluteus* 28.16, 250^r-257^v· *Monacensis gr.* 105, 223^r-233^v· *Vaticanus Barberinus gr.* 127, φύλ. 63^r-70^r· και ένα ακόμα αντίγραφο στον κατεστραμμένο σήμερα *Taurinensis* C. VII. 10 (b. VI. 12), φύλ. 29^r-36^r) του προσάπτεται επίσης και η ιδιότητα του «οικουμενικού διδασκάλου», ένας όρος που στη βυζαντινή γραμματεία συναντάται από τον 9^ο αιώνα και μετά, για επιφανείς διδασκάλους γραμματικής κυρίως⁸⁰⁷. Σε αυτά τα αντίγραφα, ο τίτλος είναι σχεδόν πανομοιότυπος, κάτι που υποδηλώνει μια άμεση γειτνίαση από άποψη κωδικολογική:

Laurentianus Pluteus 28.13 [14^{ος} αιώνας, *terminus ante quem*: 1374, εφεξής στο κυρίως κείμενό μας: *L* 28.13]⁸⁰⁸, φύλ. 240^r: στεφάνου ἀλεξανδρέ(ως) φιλόσοφ(ου) [sic] και

805. Βλ. Cacouros, “Chortasménos *katholikos didaskalos*: Contribution”· Cacouros, “Rapport: La philosophie et les sciences”, 43-51· Cacouros, “Un patriarche à Rome, un *Katholikos didaskalos* au Patriarcat et deux donations trop tardives de reliques du Seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le Synode et la Synaxis”, στο: *Βυζάντιο: Μνήμη και Κοινωνία: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, επιμ. Άννα Αβραμέα, Αγγελική Λαΐου, και Ευάγγελος Χρυσός (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003), 71-124. Για τη σημασία του τίτλου του «διδασκάλου» γενικότερα στο ύστερο Βυζάντιο, και σε σχέση με την Ανατολική Εκκλησία, βλ. Sophia Mergiali-Falangas, “«Didascale» de l’Église: Un titre et deux réalités”, *Revue des Études Byzantines* 52 (1994): 175-185.

806. Τους καταγράφει η Grypeou, “The Horoscope of Stephanus”, 624.

807. Βλ. Roueché, “Stephanus the Philosopher and Ps. Elias”, 123-124.

808. Βλ. Alexander Olivieri, “Codices astrologici florentini”, στο: *Codices florentinos; Accedunt fragmenta selecta primum edita*, του Alexander Olivieri et al., τόμ. 1 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1898), 6-20 (αρ. 7)· Brigitte Mondrain, “La Lecture et la copie de

οἰκουμενικ(οῦ) διδασκάλ(οῦ), ἀποτελε[-] |₂ σματική πραγματεία πρὸς/ τιμόθεον τ(ὸν) αὐτοῦ μαθητ(ήν), πρόφασιν μὲν ἔχουσ'α/ |₃ τὴν νεοφανῆ καὶ ἄθεον νομοθεσίαν [sic] τοῦ μωάμεδ· πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν |₄ μελλόντων προαγορεύουσα.

Laurentianus Pluteus 28.16 [14^{ος} αἰώνας, *terminus ante quem*: 1382, εφεξής: *L* 28.16]⁸⁰⁹, φύλ. 250^r: \σνθ' / στεφάνου φιλοσόφ(ου) (καὶ) οἰκουμενικ'οῦ/ διδασκάλ(ου) τοῦ |₂₆ ἀλεξανδρέ(ως), ἀποτελεσματικῇ πραγματείᾳ/ πρ(ὸς) τιμόθεον/ τ(ὸν) αὐτ'οῦ/ μα[-] |₂₇ θητὴν, πρόφα(σιν) μ(έν) ἔχουσ'α/ τὴν νεοφανῆ (καὶ) ἄθε'ον/ νομοθεσί(αν) τ'οῦ/ μωά[-] |₂₈ μεδ· πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τ(ῶν) μελλόντων προαγορεύουσ'α/.

Monacensis gr. 105 [16^{ος} αἰώνας, ἔτος c. 1555]⁸¹⁰, φύλ. 223^r: στεφάνου φιλοσόφου καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ |₂ ἀλεξανδρέ(ως), ἀποτελεσματικῇ πραγματεία πρὸς τιμόθε(ον) |₃ τὸν αὐτοῦ μαθητὴν, πρόφασιν μὲν ἔχουσα τὴν νεοφανῆ |₄ καὶ ἄθεον νομοθεσίαν τοῦ μωάμεδ· πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα |₅ τῶν μελλόντων προαγορεύουσα.

Taurinensis C. VII. 10 (b. VI. 12) [14^{ος} αἰώνας, ἔτος 1389 (τμήμα του κώδικα), εφεξής: *T*] φύλ. 29^r (κατὰ Cumont)⁸¹¹: β'. Στεφάνου Ἀλεξανδρέως φιλοσόφου καὶ οἰκουμενικοῦ διδασκάλου ἀποτελεσματικῇ πραγματεία πρὸς Τιμόθεον τὸν αὐτοῦ μαθητὴν πρόφασιν μὲν ἔχουσα τὴν νεοφανῆ καὶ ἄθεον νομοθεσίαν τοῦ Μωάμεδ, πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν μελλόντων προαγορεύουσα.

Vaticanus Barberinus gr. 127 [15^{ος} αἰώνας]⁸¹², φύλ. 63^r: στεφάνου φιλοσόφ(ου) (καὶ) οἰκουμενικοῦ διδασκάλου τοῦ ἀλεξανδρέ'ως/, |₂ ἀποτελεσματικῇ πραγματεία πρὸς τιμόθεον \τ'ὸν αὐτοῦ μαθητὴν πρό[-] |₃ φασιν μὲν ἔχουσα τὴν νεοφανῆ καὶ θείαν νομοθεσίαν [καὶ θείαν

textes scientifiques à Byzance pendant l'époque Paléologue", στο: *La produzione scritta tecnica e scientifica nel medioevo: Libro e documento tra scuole e professioni: Atti del Convegno internazionale di studio dell'Associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti: Fisciano-Salerno (28-30 settembre 2009)*, επιμ. Giuseppe De Gregorio καὶ Maria Galante, συνεργ. Giuliana Capriolo καὶ Mario D'Ambrosi (Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2012), 627-632· Bardi, "Persische Astronomie in Byzanz", 27-28.

809. Βλ. Olivieri, "Codices astrologici florentini", 38-39 (αρ. 10)· Bardi, "Persische Astronomie in Byzanz", 29.

810. Βλ. Marina Molin Pradel, *Codices graeci Monacenses 56-109*, τόμ. 2.2 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013), 303-312.

811. Παραθέτουμε, εδώ, τη μεταγραφή του τίτλου από τον Franciscus Cumont, "Codices Taurinenses", στο: *Codices italicos praeter Florentinos, Venetos, Mediolanenses, Romanos*, του Dominicus Bassi, Franciscus Cumont, Aemygdus Martini, καὶ Alexander Olivieri, τόμ. 4 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1903), 6 (αρ. 4). Για τον κώδικα αυτόν, ο οποίος ανήκει στο, αρκετά μεγάλο, τμήμα της συλλογῆς χειρογράφων της Biblioteca Nazionale Universitaria του Τορίνο που καταστράφηκε το 1904, μετά το ξέσπασμα μιας πυρκαγιάς, βλ. Cumont, "Codices Taurinenses", 5-15 (αρ. 4)· Jean-Marie Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard: Troisième édition entièrement refondue* (Turnhout : Brepols, 1995), 792.

812. Για τον κώδικα βλ. Valentinus Capocci, *Codices 1-163*, τόμ. 1 του: *Codices Barberiniani graeci* ([Città del Vaticano]: in Bybliotheca Vaticana, 1958), 186-218.

νο-, post corr.] τοῦ μωάμεδ· |₄ πολλὰ δὲ (καὶ) ἄλλα \τ/ῶν μελλόντων προαγορεύουσα.

Από τα άλλα 4, μόνο σε ένα, εκείνο που σώζεται στα φύλλα 163^f-169^v του *Laurentianus Pluteus* 28.14, ενός σύμμικτου κώδικα με αρκετά αστρολογικά, μαγικά, γεωμαντικά, και θεουργικά κείμενα, και αυτός του 14^{ου} αιώνα, ο τίτλος διατυπώνεται κατά τρόπο παρόμοιο:

Laurentianus Pluteus 28.14, φύλ. 163^f [14^{ος} αιώνας, εφεξής στο κυρίως κείμενό μας: *L* 28.14]⁸¹³: \σμες/ στεφάνου ἁλεξανδρέ(ως)· φιλοσόφου ἀποτελεσματικῆ πραγματεῖα/ |₂ πρὸς τιμόθεον τὸν αὐτοῦ μαθητὴν πρόφαλσιν/ μ(έν) ἔχουσ(α) / τ(ήν) νεοφανῆ κ(αὶ) ἄθεον |₃ νομοθεσίαν τοῦ μωάμεθ. πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα τῶν μελλόντων |₄ προαγορεύουσα.

Οι σημαίνουσες διαφορές με τα πρώτα 5 αντίγραφα, ως προς τον τίτλο, είναι μονάχα δύο: η απουσία του προσδιορισμού «οἰκουμενικὸς διδάσκαλος» για τον Στέφανο, και η χρήση του «θ» αντί για το «δ», όπως συνέβαινε σε όλους τους κώδικες της πρώτης ομάδας, στο τέλος του ονόματος του ιδρυτή του Ισλάμ.

Στον *Marcianus gr.* Z 336 (coll. 0646), που χρονολογείται κατά τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα, και άνηκε στη συλλογή χειρογράφων του Βησσαρίωνα, ο τίτλος της *Αποτελεσματικῆς πραγματείας* (φύλ. 266^v-275^f), της οποίας το αντίγραφο, εδώ, έχει χαραχθεί, κατά τον Elpidio Mioni, από ένα χέρι του 14^{ου} αιώνα, είναι πολύ πιο λακωνικός: *σκς'· Στεφάνου Ἀλεξανδρέως φιλοσόφου ἀποτελεσματικῆ πραγματεία πρὸς Τιμόθεον*⁸¹⁴. Όπως παρατήρησε ο Wilhelm Kroll και ο Alessandro Olivieri, ο κώδικας αυτός, κατά ένα μέρος των περιεχομένων του, αποτελεί απόγραφο του *Laurentianus Pluteus* 28.16 (από την πρώτη ομάδα των 5 κωδίκων, όπου περιλαμβάνεται ο προσδιορισμός «οἰκουμενικὸς διδάσκαλος») και κατά ένα άλλο μέρος, στο οποίο, όμως, εντάσσεται και το εδώ σωζόμενο κείμενο της *Αποτελεσματικῆς πραγματείας*, απόγραφο του *Laurentianus Pluteus* 28.14⁸¹⁵. Στον *Parisinus gr.* 2419, έναν σύμμεικτο κώδικα με κείμενα αστρονομικά, αστρολογικά, μαγικά, βοτανολογικά, ιατρικά, ιππιατρικά, καθώς και χρυσοποιητικά, χρονολογούμενο κατά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα (γύρω

813. Βλ. Olivieri, “Codices astrologici florentini”, 20-37 (αφ. 8)· Stefano Rapisarda και Agata Calcagno, “Il manoscritto Plut. 86.14 della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze: Una miscellanea fiorentina di materia divinatoria”, *Byzantinische Zeitschrift* 109 (2016): 151-178.

814. Αναπαράγουμε τη μεταγραφή του τίτλου από τον Elpidio Mioni, *Codices 300-625*, τόμ. 2 του: *Thesaurus antiquus*, τόμ. [6] του: *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, του Elpidio Mioni (Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1985), 82.

815. Για τον *Marcianus gr.* Z 336 (coll. 0646) βλ. Guilelmus Kroll και Alexander Olivieri, “Codices venetos”, στο: *Codices venetos; Accedunt fragmenta selecta*, του Guilelmus Kroll et al., τόμ. 2 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1900), 70-73 (αφ. 8)· Mioni, *Codices 300-625*, 77-83.

στο έτος 1462)⁸¹⁶, το αντίγραφο του ίδιου κειμένου (φύλ. 72^r-76^v) φέρει έναν τίτλο κάπως διαφορετικό: στεφάνου φιλοσόφου ἀλε[-] |₁₄ ξανδρέ(ως)· ἀποτελεσματικὰ πράγματ'α/, πρὸς τιμόθε'ον/ γραμμα[-] |₁₅ τικ(όν) τ(όν) ἑαυτοῦ μαθητὴν· περὶ θέσεως τ(οῦ) μωάμεθ⁸¹⁷. Στην παραλλαγή αυτή, αντί για μια «ἀποτελεσματική πραγματεία», μας ανακοινώνεται ότι θα διαβάσουμε κάποια «ἀποτελεσματικὰ πράγματα», και μαθαίνουμε, επίσης, ότι ο Τιμόθεος, ο μαθητής του Στέφανου από την Αλεξάνδρεια, στον οποίον η πραγματεία απευθύνεται, ήταν «γραμματικός», μια πληροφορία που δεν παραδίδεται στην πρώτη ομάδα των 5 αντιγράφων, αλλά ούτε και στα αντίγραφα του *Laurentianus Pluteus* 28.14 και του *Marcianus gr. Z* 336 (coll. 0646). Παραδίδεται, όμως, στο αντίγραφο του *Vindobonensis philologicus gr.* 108 (φύλ. 292^v-299^f), ενός κώδικα που χρονολογικά τοποθετείται κι αυτός στον 15^ο αιώνα. Σε αυτό το αντίγραφο, το 4^ο και τελευταίο από εκείνα στα οποία λείπει από τον τίτλο του κειμένου του Στέφανου ο προσδιορισμός «οἰκουμενικὸς διδάσκαλος», ο κωδικογράφος επαναλαμβάνει και το σφάλμα «πράγματα», αντί για «πραγματεία»⁸¹⁸.

Για τον Στέφανο, ως συντάκτη ενός έργου προγνωστικής αστρολογίας περί της μέλλουσας πορείας του Ισλάμ, γίνεται λόγος και σε μερικές άλλες πρωτογενείς πηγές, προγενέστερες του 14^{ου} αιώνα. Σε καμιά, όμως, αυτός ο Στέφανος δεν χαρακτηρίζεται «φιλόσοφος», «Ἀλεξανδρεύς», ή «διδάσκαλος». Η παλαιότερη από αυτές τις πηγές χρονολογείται κατά τα μέσα του 10^{ου} αιώνα. Ο Κωνσταντῖνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος (905-959) είχε προσθέσει στο

816. Βλ. Chester Charlton Mc Cown, "Introduction", στο: *The Testament of Solomon Edited from manuscripts at Mount Athos, Bologna, Holkham Hall, Jerusalem, London, Milan, Paris and Vienna with Introduction: A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate Divinity School in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy (Department of New Testament and Early Christian Literature)*, έκδ. Chester Charlton Mc Cown (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung / The University of Chicago, 1922), 1-126, 25-27 (αρ. 11)· Lebégue, "Codices parisini", 62-68 (αρ. 3)· Franciscus Cumont, *Codicum parisinorum partem prima*, τόμ. 8.1 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: In aedibus Mauricii Lamertini, 1929), 20-63 (αρ. 4)· Margaret Head Thomson, "Catalogue des manuscrits grecs de Paris contenant des traités anonymes de botanique", *Revue des Études Grecques* 46 (1933): 342 (αρ. XXVIII-XXIX)· Doyen-Higuet, *L'Épitomé de la "Collection d'hippiatrie grecque"*, 44-46· Andrée Colinet, "Introduction", στο: *Recettes alchimiques (Par. gr. 2419, Holkhamicus 109)*; *Cosmas le Hiéromoine: Chrysopée*, έκδ. και μετάφρ. Andrée Colinet, τόμ. 11 του: *Les Alchimistes grecs: Publiés sous le patronage de l'Union Académique Internationale* (Paris: Les Belles Lettres, 2010), xi-xvii.

817. *Parisinus gr.* 2419, φύλ. 72^r.

818. Παραθέτουμε τη μεταγραφή του τίτλου από τον Guilelmus Kroll, *Codices vindobonenses*, τόμ. 6 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum* (Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1903), 14: ρζγ'. Στεφάνου φιλοσόφου Ἀλεξανδρέως ἀποτελεσματικὰ πράγματα πρὸς Τιμόθεον γραμματικὸν τὸν αὐτοῦ συμμαθητὴν κατὰ τοῦ φανέντος Μωάμεθ· δηλονότι καὶ προφήτην ἑαυτὸν ἐκάλεσεν· ἥτις ὑπῆρχεν τε τότε κατὰ Ῥωμαίων ἔτος ςρκθ' εὐδαίμονοῦντος Ἡρακλίου τοῦ βασιλέως. Για αὐτὸν τὸν κώδικα βλ. *ibid.*, 1-16 (αρ. 1)· Herbert Hunger, *Codices historici; codices philosophici et philologici*, τόμ. 1 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek* (Wien: Georg Prachner Verlag, 1961), 213-217.

απόρρητο και προσωπικό κείμενό του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, ως 16^ο κεφάλαιο, ένα απόσπασμα «ἐκ τοῦ κανόνος, οὗ ἐθεμάτισεν *Στέφανος ὁ μαθηματικὸς* περὶ τῆς τῶν Σαρακηνῶν ἐξόδου, ἐν ποίῳ χρόνῳ τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως ἐγένετο, καὶ τίς ὁ τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας Ῥωμαίων διέπων» (η ἐμφαση εἶναι δική μας). Αν και ο Κωνσταντίνος δεν υπεισερχόταν στο ίδιο το περιεχόμενο της πρόβλεψης, προσδιόριζε, ὁμως, την ημερομηνία σύνταξής της:

Ἐξῆλθον οἱ Σαρακηνοὶ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ τρίτῃ, ἰνδικτιῶνος δεκάτης, εἰς τὸ δωδέκατον ἔτος Ἡρακλείου, ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου ζρλ' [=621/622 K.X.]. Τὸ δὲ θεμάτων τῶν αὐτῶν Σαρακηνῶν ἐγένετο εἰς μῆνα Σεπτέμβριον τρίτην, ἡμέρα πέμπτη⁸¹⁹.

Ο ἴδιος «Στέφανος μαθηματικὸς» μνημονεύεται και σε ένα ακόμα κείμενο, στη συγγραφή του οποίου αναμείχθηκε πολύ ενεργά ο Κωνσταντίνος Ζ', εφοδιάζοντας τον ανώνυμο συγγραφέα με την απαραίτητη ιστορική πρώτη ύλη. Πρόκειται για τον *Βίο Βασιλείου* (ο ακριβής τίτλος είναι: *Ιστορικὴ διήγησις τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων Βασιλείου τοῦ αἰοιδίμου βασιλέως*), τη βιογραφία του Αυτοκράτορα Βασιλείου Α' του Μακεδόνα (811-886), το δεύτερο τμήμα ενός ανώνυμου σώματος χρονογραφικῶν κειμένων, συμβατικά γνωστού υπό τον τίτλο *Theophanes continuatus* ή *Οἱ μετὰ Θεοφάνην*, και σωζόμενου μονάχα σε έναν κώδικα των αρχῶν του 11^{ου} αἰῶνα, τον *Vaticanus gr.* 167, και σε τρία αντίγραφα του ἰδίου κώδικα, ὅλα του 17^{ου} αἰῶνα⁸²⁰. Σε ένα σημεῖο αὐτῆς της αυτοκρατορικής βιογραφίας, η οποία συντάχθηκε πιθανόν μεταξύ των ετῶν 967-969⁸²¹, διαβάζουμε πως ο Αυτοκράτορας Ηράκλειος εἶχε διατάξει τους υφιστάμενούς του να επιχωματώσουν και να σφραγίσουν οριστικά, φυτεύοντας δέντρα και λαχανικά ἀπὸ πάνω, δύο δεξαμενές εντὸς του παλατιοῦ, στις οποίες ἄλλοτε ἔρεε ἀφθονο νερό και εκτρέφονταν ψάρια «πρὸς τέρψιν καὶ ἄγραν τῶν βασιλέων». Το κίνητρο πίσω ἀπὸ την ἀπόφαση του Αυτοκράτορα να μετατρέψει σε μικροὺς κήπους τις εσωτερικὲς δεξαμενές ἦταν μια αστρολογικὴ πρόβλεψη που αφορούσε ἄμεσα τον ἴδιο και, πιο συγκεκριμένα ακόμα, ἀποκάλυπτε τον τρόπο του μελλοντικού θανάτου του: «διὰ τὸ Στέφανον τὸν μαθηματικὸν τὴν γένεσιν τοῦ εἰρημένου βασιλέως

819. Gyula Moravcsik, ἐκδ., και Romilly J. H. Jenkins, μετάφρ., *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio* [1949], 2η ἀναθεωρημένη ἐκδ. (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1967), 80 (στ. 1-5) [16, 93Be].

820. Βλ. Cyril Mango, "Introduction", στο: *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur*, ἐκδ. Ihor Ševčenko (Berlin and Boston, MA: De Gruyter, 2011), 3-13· Thomas Cerbu, "The Apographs of Vaticanus gr. 167", στο: Ševčenko, *Chronographiae*, 17*-30*.

821. Mango, "Introduction",

πολυπραγμονήσαντα εἰπεῖν ἐξ ὕδατος αὐτὸν τελευτᾶν»⁸²².

Έναν αἰῶνα και μερικὲς δεκαετίες αργότερα, ο χρονογράφος Γεώργιος Κεδρηνός, ο οποίος ἔζησε μεταξύ των τελών του 11^{ου} αἰῶνα και των αρχών του 12^{ου}, στο ἔργο του *Σύνοψις ἱστοριῶν*, σύμφωνα τουλάχιστον με ἓνα κλάσμα ἀπὸ τα χειρόγραφα που σώζουν ἀντίγραφα αὐτοῦ του ἔργου, εἶχε κι αὐτὸς ἰσχυριστεῖ ὅτι κατὰ το 12^ο ἔτος της βασιλείας του Ηράκλειου, «ἡγουν τῷ ζῤῥα' ἀπὸ κτίσεως κόσμου», ἢ, στο δικό μας ημερολόγιο, κατὰ το ἔτος 622/623 Κ.Χ., το ἐπόμενο ἀκριβῶς ἔτος ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου ο Ηράκλειος «ζῆλον θεῖον ἀναλαβὼν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν, μετὰ τῶν Ἀβαρῶν εἰρηνεύσας, ὡς ἐνόμιζε, μετήνεγκε τὰ στρατεύματα τῆς Εὐρώπης ἐπὶ τὴν Ἀσίαν και διενοεῖτο τῇ τοῦ θεοῦ συνεργίᾳ κατὰ Περσίδος χωρεῖν»⁸²³, εἶχε καταστρωθεῖ ἓνα ὠροσκόπιο για τους «Σαρακηνοὺς». Εκείνος που ἀποτόλμησε αὐτὴν τὴν ἀστρολογικὴ πρόγνωση ὀνομαζόταν Στέφανος και ἦταν «Ἀλεξανδρεὺς». Εφαρμόζοντας τις ἀστρολογικὲς του γνώσεις, εἶχε προβλέψει ὅτι ἡ ἰσχὺ των «Σαρακηνῶν» θα διαρκέσει 309 ἔτη, και μετὰ θα κληθὺν να ἀνταπεξέλθουν σε ἀντιξοότητες και καταστροφές για ἄλλα 56 ἔτη, ὥστε συνολικά ο ἱστορικός τους κύκλος, ἀθροίζοντας τὴν ἀνοδικὴ και τὴν καθοδικὴ καμπή, θα διαρκέσει 365 ἔτη, ὅσες ἡμέρες ἔχει και ἓνα μοναδικὸ ἔτος, για να ἐκπληρωθεῖ, τελικά, ἡ προφητεία του Ησαΐα: «Υστερα ἀπὸ ἓναν χρόνον ἀκριβῶς, ὅλη ἡ δόξα του Κηδάρ θα ἔχει πάρει τέλος. Και το ὑπόλοιπο ἀπ' τους γενναίους τοξότες ἀπογόνους του Κηδάρ θα εἶναι ἐλάχιστο»⁸²⁴. Κατὰ τον Κεδρηνό, ἔμενε να ἀπαντηθεῖ στην πράξη το ἐρώτημα κατὰ πόσο οἱ υπολογισμοὶ του Στέφανου, τον ὁποῖο, κλείνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ παρένθεση στη χρονογραφία του, προσφωνεῖ ὡς «αστρονόμος», στο ὠροσκόπιο του Ἰσλάμ, εἶχαν ἐπιτελεστεῖ σωστά. Το βέβαιον ἦταν ὅτι ο «αστρονόμος» Στέφανος εἶχε ὑποπέσει σε ἓνα μικρό, ἀλλὰ χοντροειδές, σφάλμα προσωποποιώντας στον βιβλικὸ Κηδάρ το Ἰσλάμ, ἀφοῦ ο Κηδάρ ἦταν ο δεῦτερος γιος του Ἰσμαήλ⁸²⁵, και ἡ

822. Ševčenko, *Chronographiae*, 300 [92: στ. 4-13, 338B].

823. Luigi Tartaglia, ἑκδ., *Georgii Cedreni Historiarum compendium: Edizione critica*, 2 τόμ. (Roma: Bardi Editore – Editore Commerciale, 2016), 2: 686 [435: 11, στ. 64-67].

824. *Ἡ Ἀγία Γραφή (Παλαιὰ και Καινὴ Διαθήκη): Μετάφραση ἀπὸ τα πρωτότυπα κείμενα*, συλλ. ἔργο (Αθήνα: Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Εταιρεία, 2003), 1215 [*Ἡσαΐας*, 21: 16-17]. Πρβλ. το πρωτότυπο: Joseph Ziegler, ἑκδ., *Isaias* [1939], 3η ἑκδ., τόμ. 14 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum graecum auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983), 196 [21: 16-17]: ὅτι οὕτως εἶπε μοι κύριος Ἐτι ἐνιαυτὸς ὡς ἐνιαυτὸς μισθοῦ, ἐκλείψει ἡ δόξα τῶν υἱῶν Κηδαρ, καὶ τὸ κατάλοιπον τῶν τοξευμάτων τῶν ἰσχυρῶν υἱῶν Κηδαρ ἔσται ὀλίγον, διότι κύριος ἐλάλησεν ὁ θεὸς Ἰσραὴλ.

825. Tartaglia, *Cedreni Historiarum compendium*, 2: 686 [436: 1, στ. 11]: Τῷ ιβ' ἔτει, ἡγουν τῷ ζῤῥα' ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτει, μηνὶ Σεπτεμβρίῳ γ', ἡμέρᾳ ε', ἐγένετο θεμάτιον τῶν Σαρακηνῶν παρὰ Στεφάνου Ἀλεξανδρέως τούτοις κανόνισαντος κρατῆσαι ἐν ἰσχύϊ μὲν ἔτη τθ', ἐν δὲ συστροφῇ καὶ ἀκαταστασίᾳ καὶ συμφορᾷ ἕτερα ἔτη νς', ὡς εἶναι τὴν διακράτησιν αὐτῶν ἅπασαν εὐτυχοῦσαν καὶ δυστυχοῦσαν ἔτη τξε' ἐν τάξει ἐνιαυτοῦ, καθά φησι καὶ ὁ προφήτης Ἡσαΐας: «Τάδε λέγει κύριος· ἔτι ἐνιαυτὸς ὡς ἐνιαυτὸς μισθοῦ καὶ

γενεολογική συσχέτιση, όπως υπαινίσσεται εδώ ο Κεδρηνός, των «Σαρακηνών» με τον Ισμαήλ θα έπρεπε να γίνει μέσω του αληθινού πρωτότοκου γιου του τελευταίου, που κατά τη Γένεση ήταν ο Ναβαϊώθ⁸²⁶.

Η διαφωνία του Κεδρηνού με τη θέση ότι ο Μωάμεθ και οι «Σαρακηνοί» είναι μακρινοί απόγονοι του βιβλικού Κηδάρ προδίδει μια μάλλον ισλαμική ιστοριογραφική επίδραση. Πριν από την άνοδο του Ισλάμ, στη συλλογική συνείδηση των Αράβων δεν είχαν εδραιωθεί καταγωγικές συνδέσεις με τους βιβλικούς προπάτορες των Εβραίων και των Χριστιανών. Μόνο κατά τις αρχές του 8^{ου} αιώνα, στο Χαλιφάτο των Ομεϋαδών, κατά τη βασιλεία του ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz (63 έ.Ε./683 Κ.Χ.-101/720· έτη βασιλείας: 717-720 Κ.Χ.), άρχισαν να καταρτίζονται γενεαλογικά δέντρα για τον Μωάμεθ και τους Άραβες που εκτείνονταν ως τον Αβραάμ και τον πρωτότοκο γιό του, Ισμαήλ⁸²⁷. Στη χριστιανική γραμματεία, αντίθετα, ήδη από τον 4^ο αιώνα, η λέξη *Κηδάρ*, ως προσωπικό όνομα αλλά και ως τοπωνύμιο, συνδεόταν με τους Άραβες. Ο Ευσέβιος Καισαρείας (c. 260-339), στο *Όνομαστικόν* του, γραμμένο γύρω στο έτος 330, διευκρινίζει, για το βιβλικό όνομα Κηδάρ, ότι «ἔστι δὲ χώρα Σαρακηνῶν. ἦν δὲ Κηδάρ υἱὸς ἰσμαὴλ υἱοῦ Ἀβραάμ»⁸²⁸. Στις κατοπινές, μεσαιωνικές ισλαμικές και χριστιανικές πηγές, υπήρχε συμφωνία για τη γενεαλογική σχέση ανάμεσα στους Άραβες, και στον Μωάμεθ προσωπικά, και τον βιβλικό Ισμαήλ, η ακριβής, όμως, γενεαλογική διαδρομή που πρότεινε κάθε σχετική ιστορική αφήγηση διέφερε, ή διαστιζόταν από χάσματα.

Ο Θεοφάνης ο Ομολογητής (759/760-818), λ.χ., στην *Χρονογραφία* του, από την οποία ο Κεδρηνός είχε σταχυολογήσει αυτούσια πολλά αποσπάσματα (όχι, όμως, και αυτό περί του ωροσκοπίου του Στέφανου, αφού ο Θεοφάνης δεν λέει τίποτα σχετικό), γράφει πως ο Μωάμεθ καταγόταν από τον απόγονο του Ισμαήλ «Νίζαρο»⁸²⁹. Ο ίδιος ο Κεδρηνός, στο

ἐκλείπει ἡ δόξα Κηδάρ, καὶ τὸ κατάλοιπον τῶν τοξευμάτων υἱῶν Κηδάρ τῶν ἰσχυρῶν ἔσται ὀλίγον». λείπει οὖν ἕως τῆς <...>, ἐὰν ἄρα καλῶς ἐθεμάτισεν ὁ ἀστρονόμος Στέφανος, ἀλλ’ ὡς οἶμαι λεπτὸν παχὺ ἔλαθεν ἐκεῖνον. χρὴ δὲ εἰδέναι, ὅτι ὁ Κηδάρ δεύτερος υἱὸς τοῦ Ἰσμαὴλ ἦν. 1-6.

826. John Williams Wevers, έκδ., *Genesis*, τόμ. 1.1. του: *Septuaginta: Vetus Testamentum graecum auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974), 242-243 [*Γενεσις*, 25: 13-14]: πρωτότοκος Ἰσμαὴλ Ναβαιώθ, καὶ Κηδάρ καὶ Ναβδεήλ καὶ Μασσάμ [...].

827. Βλ. René Dagorn, *La Geste d'Ismaël d'après l'onomastique et la tradition arabes* (Genève: Librairie Droz· Paris : Librairie Champion, 1981).

828. Erich Klostermann, έκδ., [Eusebius:] *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, τόμ. 3.1 του: *Eusebius Werke* (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1904), 118 (στ. 22-23) [*Βασιλειῶν*]. Για το έργο αυτό βλ. Carl Umhau Wolf, "Eusebius of Caesarea and the Onomasticon", *The Biblical Archaeologist* 27 (1964): 65-96.

829. Carolus de Boor, έκδ., *Theophanis Chronographia*, 2 τόμ. (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1883-1885), 1: 333 (στ. 1-2, 14-16) ["A. M. 6122"]: Τούτῳ τῷ ἔτει ἀπεβίω Μουάμεδ, ὁ τῶν Σαρακηνῶν ἀρχηγὸς καὶ

αντίστοιχο σημείο της αφήγησής του, θα αρκестεί να αντιγράψει, με επουσιώδεις αλλαγές, όσα είχε γράψει ο Θεοφάνης⁸³⁰. Σε μια “Genealogia Sarracenorum” («Γενεαλογία των Σαρακηνών»), που αποτελεί το πρώτο, εισαγωγικό τμήμα ενός λατινικού απανθίσματος κειμένων για την άνοδο του Ισλάμ, γνωστού σήμερα υπό τον τίτλο *Chronica prophetica* («Προφητικό χρονικό») και συντεταγμένου από έναν ανώνυμο χριστιανό χρονογράφο, κατά το έτος 883 στην Ισπανία, στην αυλή του Alfonso III (c. 848-910), Βασιλιά της Γαλικίας και των Αστουριών, προστίθενται κάποιοι ακόμα κρίκοι ανάμεσα στον Ισμαήλ και τον «Νίζαρο», ο πρώτος εκ των οποίων (ο “Kaidar”) διαψεύδει τον Κεδρηνό⁸³¹. Στη βιογραφία, όμως, για τον Μωάμεθ του άραβα ιστορικού Muḥammad ibn Ishāq ibn Yasār ibn Khiyār (c. 85 έ.Ε./704 Κ.Χ.-150/767), *Kitāb sīrat rasūl Allāh* («Βιβλίο της ζωής του αγγελιοφόρου του Θεού»), στην εκδοχή την οποία εξέδωσε ο Abū Muḥammad al-Malik ibn Hishā o «γραμματικός» (έτος θανάτου: 218 έ.Ε./833 Κ.Χ.), ο γιος του *Ismāʿīl* που αναγνωρίζεται ως ο γενεαλογικός κρίκος που οδηγεί στον Μωάμεθ είναι ο *Nābit*, δηλαδή το ισλαμικό αντίστοιχο του βιβλικού Ναβαϊώθ⁸³². Στα *Taʿrīk al-rusul wa-l-mulūk* («Χρονικά των βασιλέων και των προφητών»), τέλος, του Abū Jaʿfar Muḥammad ibn Jafīr al-Ṭabarī (224/839-310/923), στα οποία σώζεται, πλάι σε άλλες αραβικές ιστορικές αφηγήσεις, και μια εναλλακτική εκδοχή του *Kitāb sīrat rasūl Allāh* του ibn Ishāq, ο Μωάμεθ, και γενικά οι Άραβες, εμφανίζονται να έλκουν την καταγωγή τους και από τους δύο πρώτους γιους του Ισμαήλ, τον Κηδάρ και τον Ναβαϊώθ⁸³³.

ψευδοπροφήτης, [...] οὗτος <έκ> μιᾶς γενικωτάτης φυλῆς κατήγετο ἐξ Ἰσμαήλ, υἱοῦ Ἀβραάμ. Νίζαρος γάρ, ὁ τοῦ Ἰσμαήλ ἀπόγονος, πατὴρ πάντων αὐτῶν ἀναγορεύεται.

830. Tartaglia, *Cedreni Historiarum compendium*, 2: 704 [444: 2, στ. 10-13] οὗτος ὁ Μωάμεδ, ὁ καὶ Μουχούμετ, ἐξ Ἰσμαήλ ἦν τὴν φυλὴν κατὰγον, υἱοῦ Ἀβραάμ. Νίζαρος γάρ, ὁ τοῦ Ἰσμαήλ ἀπόγονος, πατὴρ πάντων ἀναγορεύεται αὐτῶν. Ps.-Sym. 182,31-182v,34 interdum per epitomen; Theoph. 333,1-334,20, interdum per epitome.

831. Yves Bonnaz, έκδ., “Chronique prophétique”, στο: *Chroniques asturiennes (fin IXe siècle)*, έκδ. Yves Bonnaz (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1987), 1-9, 2 [3] (η έμφαση δική μας): Sarraceni peruerse se putant esse ex Sarra. Verius Agareni ab Agar et Ismaelitae ab Ismael. Origo autem eorum ita est: | Abraham genuit Ismael ex Agar. | *Ismael genuit Kaidar*. | Kaidar genuit Nebt. | Nebt genuit Alhumesca. | Alhumesca genuit Eldano. | Eldano genuit Munher | Munher genuit Escib | Escib genuit Iaman | Iaman genuit Autit | Autit genuit Mahat | Mahat genuit Nizar.

832. A. Guillaume, μετάφρ., *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sīrat Rasūl Allāh with Introduction and Notes* (Oxford: Oxford University Press, 1955), 3 [3]: Muhammad was the son of ‘Abdullah, b. ‘Abdu’l-Muṭṭalib (whose name was Shayba), [...] b. Yashjub, b. Nābit, b. Ismāʿīl, b. Ibrāhīm, the friend of the Compassionate, [...] 4 [5]: Nābit b. Ismāʿīl begat Yashjub and the line runs: Yaʿrub-Tayrah-Nāhūr-Muqawwam-Udad-ʿAdnān.

833. William M. Brinner, μετάφρ., *Prophets and Patriarchs Translated and Annotated*, τόμ. 2 του: *The History of Al Ṭabarī (Taʿrīk al-rusul wa-l-mulūk)* (Albany, NY: State University of New York Press, 1987), 132 [351-352]: According to Ibn Ḥumayd-Salamah-Ibn Ishāq: Ishmael had twelve sons by al-Sayyidah bt. Maḍād b.

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 10^{ου} αιώνα, μόλις μερικές δεκαετίες αργότερα από τη συγγραφή των *Ta'rikl al-rusul*, ένας άλλος βυζαντινός χρονογράφος, που στη χειρόγραφη παράδοση του χρονικού που του αποδίδεται κατονομάζεται ως «Συμεών μαγίστρος και λογοθέτης», και πια γνωρίζουμε ότι δεν πρέπει να συγχέεται με τον αγιολόγο Συμεών Μεταφραστή⁸³⁴, θα επαναλάβει για τα απώτατα κλαδιά του γενεαλογικού δένδρου του Μωάμεθ ό,τι περίπου είχε πει και ο Θεοφάνης: όλα ξεκίνησαν από τον απόγονο του Ισμαήλ «Νίζαρο»⁸³⁵. Σε 3 αντίγραφα, όμως, του χρονικού του Συμεών, ένα του 13^{ου} αιώνα (*Parisinus gr.* 854) και δύο του 14^{ου} αιώνα (*Vaticanus gr.* 1807, *Constantinopolitanus Topkapi Serai* 37)⁸³⁶, ακριβώς πριν γίνει λόγος περί του «Νίζαρου», παρεμβάλλεται και μια αναφορά στο ωροσκόπιο του Ισλάμ του Στέφανου:

τῷ τοίνυν δωδεκάτῳ τοῦ μωάμεθ χρόνῳ, ἐν ἔτει ζρλ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἰνδικτικῶνος ι, μηνὶ σεπτεμβρίῳ, ἐγένετο θεμάτιον τῶν ἀγαρηνῶν παρὰ στεφάνου ἀλεξανδρείας κανονίσαντος, κρατῆσαι τούτους ἐν ἰσχύϊ ἔτη τριακόσια ἐννέα, ἐν δὲ συστροφῇ καὶ ἀκαστασίᾳ καὶ συμφοραῖς ἕτερα ἔτη εἴκοσι ἐπτὰ· ὥς εἶναι τὴν διακράτησιν αὐτῶν ἅπασαν, εὐτυχοῦσαν καὶ δυστυχοῦσαν, ἔτη τριακόσια τριάκοντα ἕξ⁸³⁷.

Η προσθήκη αυτή στα 3 αντίγραφα του χρονικού αλλάζει κατά κάποια έτη την πρόβλεψη του Στέφανου τόσο για την ακμή όσο και για την παρακμή του Ισλάμ, αποκαλεί τους πιστούς του Μωάμεθ «Αγαρηνούς», και όχι «Σαρακηνούς», δεν εισάγει, όμως, κάποιο καινούργιο στοιχείο για τον ίδιο τον Στέφανο, σε σχέση με ό,τι είχε γράψει ο Κεδρηνός. Πρόκειται για μια κάπως πιο φειδωλή περιγραφή: ο Στέφανος προσδιορίζεται μονάχα από τον τόπο καταγωγής του («άλεξανδρείας»), και όχι από την τεχνική ή επιστημονική του

‘Amr al-Jurhumī. They were Nābit b. Ishmael, Qaudar b. Ishmael, [...] From Nābit and Qaydar God dispersed the Arabs. Επίσης: William Montgomery Watt και Michael V. McDonald, μετάφρ., *Muhammad at Mecca Translated and Annotated*, τόμ. 6 του: *The History of Al Tabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk)* (Albany, NY: State University of New York Press, 1988), 39-40 [1116-1118], ιδίως τη σελ. 39 [1116]: Al-Hārith–Muhammad b. Sa’d Hishām (al-Kalbī) recited to me the following line of verse, which was related to him by his father: I belong to no tribe which brought me up but that in which the descendants of Qaydhar and al-Nabīt took root. By al-Nabīt, he meant Nabt b. Ishā’il (Ishmael).

834. Βλ. Stephanus Wahlgren, “Prolegomena”, στο: *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, έκδ. Stephanus Wahlgren, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae: Series Berolinensis* 44.1 (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, MMVI [=2006]), 3*-139*, 3*-8*.

835. Wahlgren, *Symeonis Magistri Chronicon*, 161 [109: 10-11, στ. 90-91, 94-97]: ἐπὶ αὐτοῦ δὲ ἀνεφάνη Μωάμεθ, ὁ τῶν Σαρακηνῶν ἀρχηγός, [...] οὗτος ἐξ Ἰσμαὴλ κατήγετο, υἱοῦ Ἀβραάμ. Νίζαρος γάρ, ὁ τοῦ Ἰσμαὴλ ἀπόγονος, γεννᾷ υἱοὺς δύο, Μούνδαρον καὶ Ἀραβίαν. ἐκ τούτων πολλοὶ ἐγένεον καὶ ὄκουν Μαδιανήτην ἔρημον.

836. Βλ. Wahlgren, “Prolegomena”, 30*-31*, 36*-37*, 40*.

837. Wahlgren, *Symeonis Magistri Chronicon*, 161 (υπόμν.) [109: 10-11, στ. 94].

κατάρτιση, ως «αστρονόμος», όπως τον χαρακτηρίζει ο Κεδρηνός, ή ως «μαθηματικός», όπως χαρακτηρίζει τον δικό του Στέφανο ο Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος.

4.8. Ένα αντίγραφο του ελληνικού χρυσοποιητικό *corpus* στη Μονή του Προδρόμου-Πέτρας;

Ο Mossman Roueché, πρόσφατα, έδειξε ότι η διπλή αναφορά του Κωνσταντίνου Ζ΄ σε έναν Στέφανο «μαθηματικό» μάλλον αποτελεί προβολή προς τα πίσω ενός Στέφανου αστρολόγου, ο οποίος πράγματι συνέταξε, κατά τα τέλη ίσως του 8^{ου} αιώνα, την *Αποτελεσματική πραγματεία*, και φαντασιακή μεταμόρφωσή του σε έναν Στέφανο που δέσποζε ως λόγιος στην αυλή του Ηράκλειου. Στο ίδιο του άρθρο, ο Roueché αποδομεί, επίσης, τη σχέση που πρώτος ο Hermann Usener είχε εγκαθιδρύσει ανάμεσα στην αστρονομική *Διασάφηση*, που σε κάποια από τα αντίγραφα της προσγράφεται σε έναν Στέφανο Αλεξανδρέα, και σε μια αναφορά, σωζόμενη σε μια συλλογή χρονολογικών πινάκων του 9^{ου} αιώνα, περί ενός Στέφανου φιλοσόφου από την Αλεξάνδρεια ο οποίος ερμήνευσε, κατά τη βασιλεία του Ηράκλειου, τον «κανόνα»⁸³⁸.

Για τον Usener, η αναφορά αυτή τεκμηρίωνε την ορθότητα της προσγραφής της *Διασάφησης* σε έναν φιλόσοφο Στέφανο Αλεξανδρέα και ενίσχυε την πιθανότητα ο Στέφανος ο συγγραφέας της *Διασάφησης* να ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο τον αλεξανδρινό υπομνηματιστή αριστοτελικών έργων. Η ίδια αναφορά που για τον Usener ήταν τεκμήριο επαλήθευσης, για τον Roueché έπρεπε να ιδωθεί ως ένδειξη διάψευσης: σύμπτωμα μιας καθιέρωσης του παρόντος μέσω της προβολής του στο παρελθόν. Στην περίπτωση του

838. Roueché, “Stephanus, the Kanon and a Seventh-Century Millennium”. Ο Roueché δίνει έμφαση και στις σχετικές αναφορές από τους βυζαντινούς χρονογράφους. Θεωρεί, όμως, εσφαλμένα ότι, ήδη πριν από το χρονικό του Κεδρηνού, ο Στέφανος, ο συγγραφέας της *Αποτελεσματικής πραγματείας* εμφανιζόταν ως συγκαταρκινός του Ηράκλειου σε έναν κώδικα των αρχών του 11ου αιώνα. Ο κώδικας αυτός, *Parisinus gr* 1711, σώζει μια παραλλαγή του χρονικού του Συμεών Μαγίστρου η οποία σήμερα είναι γνωστή ως χρονικό του Ψευδο-Λέοντος, γιατί ο Immanuel Bekker την δημοσίευσε, από τον ίδιο κώδικα, το 1842 υπό τον τίτλο «Χρονογραφία Λέωντος Γραμματικού», αναβιβάζοντας τον κωδικογράφο Λέων Γραμματικό σε συγγραφέα Λέων Γραμματικό. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Bekker δεν χρησιμοποίησε για την έκδοσή του μόνο τον *Parisinus gr* 1711, αλλά και τον *Parisinus gr*. 854, έναν από τους τρεις κώδικες του 13ου και του 14ου αιώνα στους οποίους, όπως μόλις είδαμε, είχε προστεθεί η αναφορά στο ωροσκόπιο του Ισλάμ από έναν Στέφανο. Βλ. Wahlgren, “Prolegomena”, 36*-37*, 38*, 133*.

Στέφανου Αλεξανδρέα, αντί για ένα και μόνο πρόσωπο, έναν πολυμαθή σοφό, που με το πέρασμα των αιώνων τεμαχίστηκε σε διαφορετικούς Στέφανους, θραύσματα των διαφορετικών ιδιοτήτων του, με αποτέλεσμα σήμερα να είναι αδιόρατο το περίγραμμα της ενότητας των πολλών προσώπων του, ίσως να έχουμε μια επιτομή της αντίστροφης διαδικασίας: διαφορετικά πρόσωπα που έζησαν σε διαφορετικές εποχές αλλά φέροντας το ίδιο όνομα, «Στέφανος», άρχισαν εκ των υστέρων να ενοποιούνται σε ένα και μόνο μυθικό πρόσωπο επί του οποίου η φιλοσοφική βαθύτητα φαινόταν να συνδυάζεται αρμονικά με την τεχνική ή επιστημονική επιδεξιότητα, σε μια ιδεατή κατασκευή που μπορούσε να επενδυθεί με το κύρος, και την ασυλία, του παρελθόντος, και να λειτουργήσει ως πρότυπο, να μετατρέψει, ακριβέστερα, σε πρότυπο αμφιλεγόμενες διανοητικές στάσεις του παρόντος.

Ο προσδιορισμός του Στέφανου Αλεξανδρέα, συγγραφέα της *Αποτελεσματικής πραγματείας*, ως «οικουμενικού διδασκάλου», σε 5 κώδικες, στους τίτλους των αντιγράφων της εν λόγω πραγματείας, αποτελεί μια ακόμα ένδειξη της εκ των υστέρων σύμπτυξης των διαφορετικών προσώπων με το όνομα Στέφανος σε έναν και μοναδικό φιλόσοφο από την Αλεξάνδρεια με πολυσχιδές έργο. Από τους 5 αυτούς κώδικες, οι 3 παλαιότεροι χρονολογούνται κατά τον 14^ο αιώνα: ο T, έφερε σε τμήματά του τη χρονολογία 1389, ο L 28.16 ολοκληρώθηκε κατά το έτος 1382, και κατά ένα μεγάλο μέρος τα περιεχόμενά του συμπίπτουν με εκείνα του L 28.13. Από τα συνολικά 9 σωζόμενα αντίγραφα της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, μόνο ένα, αυτό που βρίσκεται στον L 28.14, είναι εξίσου παλαιό και χρονολογείται κατά τον 14^ο αιώνα. Οι υπόλοιποι κώδικες είναι νεότεροι. Στον L 28.14 μάλιστα, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η διατύπωση του τίτλου είναι παρόμοια με εκείνη των άλλων 3, με μόνες αξιοσημείωτες διαφορές την απουσία του προσδιορισμού «οικουμενικός διδάσκαλος», και τη γραφή «μωάμεθ» αντί για «μωάμεδ» (όπως έχουν όλοι οι κώδικες όπου περιλαμβάνεται ο προσδιορισμός «οικουμενικός διδάσκαλος» για τον Στέφανο). Ένα τμήμα του L 28.14, επιπλέον, κατά τον καταλογογράφο του, Alessandro Olivieri, συμπίπτει «σχεδόν κατά λέξη» με ένα τμήμα του L 28.13⁸³⁹, εκείνο που περιέχει και την *Αποτελεσματική Πραγματεία*. Terminus ante quem, τέλος, του L 28.13 είναι το έτος 1374.

Για όλους αυτούς τους κώδικες, οι ημερομηνίες είναι ως έναν βαθμό επισφαλείς, ακόμα και αν αναγράφονται σε κολοφώνες, γιατί οι κωδικογράφοι χρησιμοποιούσαν τα αστρονομικά και αστρολογικά κείμενα ως εργαλεία για καιρό μετά την ολοκλήρωση του

839. Olivieri, “Codices astrologici florentini”, 24 (αφ. 8).

κώδικα⁸⁴⁰. Αλλά αν κάτι ευθέως μπορεί να συναχθεί από όλα αυτά τα στοιχεία είναι ότι ο κωδικογράφος του *L* 28.13 είναι πιθανότατα εκείνος που πρόσθεσε τον προσδιορισμό «οικουμενικός διδάσκαλος» για τον Στέφανο, και λίγο καιρό μετά, αυτός ο προσδιορισμός διατηρήθηκε στον *L* 28.16, ενώ 6 με 7 χρόνια αργότερα, πέρασε και στον *T*. Ένα ερώτημα, ωστόσο, του οποίου η απάντηση δεν προκύπτει ευθέως είναι αν ο κωδικογράφος του *L* 28.13 αντέγραψε την *Αποτελεσματική πραγματεία* από τον *L* 28.16, ή αν αντίστροφα, ο κωδικογράφος του *L* 28.16 αντέγραφε από τον *L* 28.13 και εσκεμμένα παρέλειψε τον προσδιορισμό «οικουμενικός διδάσκαλος».

Δεν θα υπεισέλθουμε, εδώ σε μια συγκριτική παλαιογραφική μελέτη του *L* 28.16 και *L* 28.13. Για τους σκοπούς της διατριβής μας είναι αρκετή η επισήμανση ότι ο Στέφανος Αλεξανδρέας, ο συγγραφέας της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, με βάση όσα τεκμήρια προς το παρόν υπάρχουν, χαρακτηρίστηκε «οικουμενικός διδάσκαλος» για πρώτη φορά κατά το τελευταίο τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Και αυτή η επισήμανση μας αρκεί γιατί γνωρίζουμε πως ο χαρακτηρισμός αυτός, εκτός από τα αντίγραφα της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, αποδίδεται σε κάποιον Στέφανο από την Αλεξάνδρεια μονάχα στον *M*. Είναι στον πίνακα περιεχομένων του *M*, που ο Στέφανος, ο συγγραφέας των χρυσοποιητικών πραγματειών, προσφωνείται «οίκουμενικός φιλόσοφος», και είναι, επίσης, στον τίτλο της πρώτης χρυσοποιητικής πραγματείας του Στέφανου που ο ίδιος προσφωνείται «οίκουμενικός φιλόσοφος καὶ διδάσκαλος»⁸⁴¹. Στον μόνο άλλο σήμερα κώδικα που σώζει τις χρυσοποιητικές πραγματείες του Στέφανου και είναι προγενέστερος του 14^{ου} αιώνα, στον *Parisinus gr.* 2325, ο φιλόσοφος από την Αλεξάνδρεια αποκαλείται απλά «οικουμενικός φιλόσοφος», όχι και «(οικουμενικός) διδάσκαλος»⁸⁴².

Ο Χορτασμένος, στον κώδικα *Vaticanus gr.* 1059, στον τίτλο των μεθόδων υπολογισμού αστρονομικών μεγεθών που είχε ερανιστεί από τη *Διασάφηση*, δεν αυθαιρετούσε συσχετίζοντας τον Στέφανο, όπως κάποιες σελίδες πριν έχουμε ήδη υπογραμμίσει, τον φερόμενο ως συγγραφέα της αστρονομικής *Διασάφησης*, με τον Στέφανο, τον φερόμενο ως συγγραφέα της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, και τον Στέφανο, τον φερόμενο ως συγγραφέα των χρυσοποιητικών πραγματειών. Στην πρώτη παράγραφο, άλλωστε, της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, ο συγγραφέας της δηλώνει στον μαθητή του Τιμόθεο ότι:

840. Βλ. David Pingree, "The Astrological School of John Abramius", *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 189-215.

841. *Marcianus gr.* Z 299 (coll. 584), φύλ. 2r και 8r.

842. *Parisinus gr.* 2325, φύλ. 32r και 74r.

κ(αι) ὅσα μ(έν) ὑπέδειξα ὑμῖν ἐντὸς τῶν τῆς |₁₁ φιλοσοφί(ας) ὄρων ἀποκλεί(σας) ἀτρεκῆ τε κ(αι) ἄψευδέστατα τρανώ(σας) ταῖς θεωρί(αις) |₁₂ διελεύκανα, οὐ πειθοῖ λέξεων κομπόητος· φυσικῇ δὲ κ(αι) ἀδιαβλή(τω) ἀκο[-] |₁₃ λουθία τάς τε πλατωνικάς ἐφόδους· τὰς ἀριστοτελικὰς φυσιολογί(ας)· τὰς |₁₄ γεωμετρικὰς περινοίας· τὰς ἀριθμητικὰς ἀναλογί(ας)· τὰς μουσικὰς ἐπα[-] |₁₅ ναλήψεις· τὰς χημευτικὰς ἀλληγορί(ας)· καὶ δυσεύρετ(ους) νοήσεις· τ(οὺς) ἀστρονο[-] |₁₆ μικροὺς κλιμακτῆρας καὶ πολυθρυλλήτ(ους) ἀστρομαντεῖ(ας)· τὰς πτολεμα[-] |₁₇ ἱκὰς <---> καὶ συντάξεις κ(αι) ὀργανικὰς αὐτοῦ μαγκανείας [sic]⁸⁴³.

Ἡ χρήση, ὁμῶς, τοῦ ὀρου «καθολικός διδάσκαλος», πλάι στον ὀρο «μεγάλος φιλόσοφος», ἀπὸ τον Χορτασμένο για τον Στέφανο⁸⁴⁴ δεν δικαιολογείται ἀπὸ το ἴδιο το περιεχόμενο της *Αποτελεσματικῆς Πραγματείας*.

Ο Στέφανος θα μπορούσε να προσφωνηθεῖ «διδάσκαλος», ἀφού η *Αποτελεσματικῆ Πραγματεία* απευθύνεται σε ἓναν μαθητὴ του, ἀλλὰ το ὅτι προσφωνεῖται «καθολικός διδάσκαλος» σημαίνει ὅτι δεν εἶναι ἓνας οἰποιοσδήποτε διδάσκαλος, ἀλλὰ ἓνας διδάσκαλος που τιμάται και με ἓναν, ἀναγνωρισμένο ἀπὸ την κορυφὴ της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, τίτλο. Ἡ ἐπεξήγηση του Χορτασμένου ὅτι ο Στέφανος ἔχαιρε μιας τέτοιας ἐπίσημης ἀναγνώρισης «ὥς ἐν παλαιοῖς ἀντιγράφοις εὑρηται» εἶπαμε πριν ὅτι εἶναι παρελκυστική, γιατί αὐτός ο τίτλος υπήρχε κατὰ την ἐποχὴ του Χορτασμένου, ὄχι κατὰ τον 7^ο ἢ τον 8^ο αἰῶνα. Ἀλλὰ ἴσως τελικά εἶναι και, ἀπὸ μια ἀποψη, ἀκριβῆς, ἀν ἀντί για «καθολικός διδάσκαλος» διαβάσουμε «οἰκουμενικός διδάσκαλος». Καὶ η ἀπόδοση αὐτοῦ τοῦ τίτλου στον Στέφανο γίνεται πράγματι σε «παλαιὰ ἀντίγραφα»: σε ἓνα «ἀντίγραφο» τοῦ 10^{ου} ἢ 11^{ου} αἰῶνα, στον *M*.

Για τοὺς λόγους που μόλις παραθέσαμε, οὔτε η προσθήκη τοῦ προσδιορισμοῦ «οἰκουμενικός διδάσκαλος» στον τίτλο ἐνός ἀντιγράφου της *Αποτελεσματικῆς Πραγματείας* εἶναι ἐξηγήσιμη χωρίς μια γνώση τοῦ *M*, ἢ ἐνός ἄλλου χειρογράφου στο οἰοῖ βασίστηκε ο *M*, ἢ για το οἰοῖ ο *M* ἀποτέλεσε το πρωτότυπο. Ο κωδικογράφος που ἔκανε αὐτὴν την

843. *Laurentianus Pluteus* 28.14, φύλ. 163^r. Πρβλ. : *Laurentianus Pluteus* 28.13, φύλ. 240^r: καὶ ὅσα μὲν ὑπέδειξα ὑμῖν ἐντὸς/ τῶν τ(ῆς) φιλοσο[-] |₁₁ φίας ὄρων ἀποκλείσας· ἀτρεκῆ τε καὶ ἄψευδέστατα τρανώ(σας) ταῖς θεωρίαις/ |₁₂ διελεύκανα· οὐ πειθοῖ λέξεων κομπό(ητος)· φυσικῇ δὲ κ(αι) ἀδιαβλή(τω) ἀκολου(θία) |₁₃ τάς τε πλατωνικάς ἐφόδ(ους)· τὰς ἀριστοτελικὰς) φυσιολογί(ας)· τὰς γεωμετρικὰς |₁₄ περινοίας· τὰς ἀριθμητικὰς ἀναλογί(ας)· τὰς μουσικὰς ἐπαναλήψεις· |₁₅ τ(ὰς) χημευτικὰς ἀλληγορίας καὶ δυσεύρετ(ους) νοήσεις· τ(οὺς) ἀστρονομικ(οὺς) κλιμα[-] |₁₆ κτῆρας καὶ πολυθρυλλήτ(ους) ἀστρομαντεῖ(ας)· τὰς πτολεμαϊκάς <---> καὶ συν[-] |₁₇ τάξεις κ(αι) ὀργανικὰς αὐτοῦ μαγγανείας. Εἰδὼ μια ἐνδιαφέρουσα ἀπόκλιση εἶναι ἐκεῖνη ἀνάμεσα στη γραφὴ της καταληκτικῆς λέξης. Ο κωδικογράφος τοῦ *L* 28.14 γράφει «μαγκανείας», ἐνὼ ο κωδικογράφος τοῦ *L* 28.13 γράφει, σωστά, «μαγγανείας». Εἶναι ἴσως ἐνδεικτικό ὅτι τη σωστὴ γραφὴ ἀκολουθεῖ και ο κωδικογράφος τοῦ *L* 28.16: *Laurentianus Pluteus* 28.13, φύλ. 250^v, γρ. 9.

844. Βλ. Lempire, “D’Alexandrie à Constantinople”, 243.

προσθήκη στον τίτλο του αντιγράφου που σώζει ο *L* 28.13 έχει ταυτοποιηθεί από την Brigitte Mondrain: είναι ο μαθητής του Νικηφόρου Γρηγορά, λόγιος κωδικογράφος και αστρονόμος, Ισαάκ Αργυρός⁸⁴⁵. Ο κύκλος λογίων, επίσης, στο εσωτερικό του οποίου κυκλοφορούσαν οι 3 παλιότεροι κώδικες (*L* 28.13, *L* 28.16 και *T*) που είχαν την προσθήκη «οικουμενικός διδάσκαλος» είναι ένας κύκλος αστρονόμων γύρω από τον Ιωάννη Αβράμιο. Ο Αργυρός και ο Αβράμιος είναι δύο λόγιοι που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην οικειοποίηση της περσικής και αραβικής αστρονομίας μετά από τα ταξίδια του Γρηγόριου Χιονιάδη στην Τραπεζούντα και στο Ταμπρίζ⁸⁴⁶. Μια μόλις γενιά πριν από τον Χορτασμένο, μπορούμε να σχηματίσουμε την εικόνα ενός κύκλου λογίων που συγκεράζει τη φιγούρα του θιασώτη των τεχνών και του μέτοχου της υψηλής παιδείας, τη φιγούρα του φιλόσοφου και του διδασκάλου, και που επιχειρεί να εντάξει τις «έξωθεν» επιστήμες στην ανατολική χριστιανική πνευματικότητα. Την ίδια εικόνα μάς καλούσε να σχηματίσουμε και ο Στέφανος, ο συγγραφέας της *Αποτελεσματικής Πραγματείας*, μιλώντας με τόσο εντυπωσιακά διανθισμένες εκφράσεις για την πολυμαθειά του στον ακροατή του, Τιμόθεο. Ότι για εκείνον, όμως, ήταν μια προσωπική διεκδίκηση αναγνώρισης, στους βυζαντινούς λογίους του 14^{ου} και του 15^{ου} αιώνα θα ήταν περισσότερο μια συλλογική διεκδίκηση και υπεράσπιση δημόσιου χώρου, ακόμα και αν αυτή η διεκδίκηση και υπεράσπιση απαιτούσε ενίοτε να σβήνονται διακριτικά οι διατυπώσεις που εγκυμονούσαν περισσότερους κινδύνους παρά οφέλη, όπως έκανε ο Χορτασμένος, ή κάποιος κατοπινός λόγιος, διαγράφοντας, με μαύρο μελάνι, τη φράση «ὁ τῆς παραδόξου χρυσοποιΐας εὐρετῆς τε ὁμοῦ καὶ ἐξηγητῆς» στον *Vaticanus gr.* 1059.

Η εστίασή μας στους δύο πρώτους σταθμούς της εκπαιδευτικής σταδιοδρομίας του Βησσαρίωνα απέβη περισσότερο παραγωγική απ' ό,τι ίσως προσδοκούσαμε αρχικά. Η ανάλυσή μας ενισχύει την εκτίμηση της Brigitte Mondrain ότι ο *M* μάλλον περιήλθε στην κατοχή του απόδημου βυζαντινού λογίου κατά την περίοδο όπου σπούδαζε στην Κωνσταντινούπολη υπό τον Ιωάννη Χορτασμένο⁸⁴⁷. Η Μονή του Προδρόμου, και ιδίως ο «ξενώνας του κράλη», στην Κωνσταντινούπολη γίνεται το ιδιαίτερο τοπίο μέσα στο οποίο μπορούμε να φανταστούμε τον *M* να απόκειται για πολύ καιρό, πριν περιέλθει στην κατοχή

845. Βλ. Mondrain, "La Lecture et la copie", 630. Για τον βίο και το έργο του Αργυρού βλ. Giovanni Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota, ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1931), 233-236· Acerbi, "Byzantine Recensions", 187-188.

846. Βλ. Pingree, "The Astrological School of Abramius"

847. Mondrain, "Bessarion et la constitution de sa collection de manuscrits grecs", 194.

του Βησσαρίωνα. Και διαθέτουμε πια και ορισμένα συγκεκριμένα πρόσωπα για να αποτολμήσουμε γραφολογικές και παλαιογραφικές συγκρίσεις: τον Ισαάκ Αργυρό, τον Ιωάννη Αβράμιο, τον ίδιο τον Ιωάννη Χορτασμένο. Μπορούμε τεκμηριωμένα να ισχυριστούμε πια ότι οι πιθανότητες οι τρεις αυτοί λόγιοι να είχαν δει από κοντά τον *M*, να τον είχαν μελετήσει, ή και να είχαν παρέμβει στα περιεχόμενά του, ή και τη μορφή του (ας θυμηθούμε μόνο, σε αυτό το σημείο, ότι ο Χορτασμένος αναλάμβανε να αποκαταστήσει τη βιβλιοδεσία και τη διάταξη των τευχών σε πολύτιμους κώδικες, όπως ο *Vindobonensis med. gr.* 1) είναι κάθε άλλο παρά αμελητέες. Μπορούμε, ακόμα, εκκινώντας από τους τρεις αυτούς υποψήφιους να εντοπίσουμε και άλλους, από τον κοντινό περίγυρό τους, ώστε η παλαιογραφική εξέταση του *M*, παρά τις εκ του ίδιου του αντικειμένου μεγάλες δυσκολίες της, να μην διεξάγεται χωρίς κάποιον έλλογα αξιόπιστο οδοδείκτη, μέσω τυχαίων συγκρίσεων γραφικών χαρακτήρων καταχωρημένων στα δημοσιευμένα ρεπερτόρια των βυζαντινών κωδικογράφων. Από τον Ιωάννη Χορτασμένο, λ.χ., θα ήταν πολύ λογικό, άπαξ και μια παλαιογραφική εξέταση επικεντρωμένη στον ίδιο απέβαινε άκαρπη, να πάμε στον λόγιο ο οποίος, όπως σήμερα γνωρίζουμε χάρη και πάλι κυρίως στις εργασίες του Michel Cacouros, ήταν ο κληροδότης πολλών από τους κώδικες του Χορτασμένου και προκάτοχος του τελευταίου, τόσο ως προς την αντιγραφή και διάσωση κωδίκων, όσο και ως προς τη διαμόρφωση μιας διδακτέας ύλης, ανοικτής στις «θύραθεν» επιστήμες, με αφετηρία την αριστοτελική φιλοσοφία, στη Μονή του Προδρόμου-Πέτρας, τον Νεόφυτο Προδρομηνό⁸⁴⁸.

Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι, πέρα από την τροφοδότηση μιας ιστορικής-παλαιογραφικής εξέτασης η οποία εκκρεμεί, μπορούμε πια να ανατροφοδοτήσουμε και την ίδια την ιστορικο-φιλοσοφική διάσταση της εξέτασης του *M*, νοηματοδοτώντας την παρουσία του στη βιβλιοθήκη του Βησσαρίωνα. Εκλαμβάνοντας αυτήν την παρουσία, όχι ως μια εκδήλωση μιας ουμανιστικής πρόθεσης να επιβιώσουν ακόμα και οι πιο «εξωτικές» εκδοχές του ελληνικού παρελθόντος, αλλά ως μια εκδήλωση μιας, περισσότερο και πιο ουσιαστικά, φιλοσοφικής πρόθεσης: να συνεχιστεί μια συλλογική απόπειρα οικειοποίησης, και παραγωγής στο εσωτερικό του ανατολικού χριστιανισμού, των «θύραθεν» επιστημών, μια απόπειρα η οποία δοκίμαζε, οχύρωνε προσεκτικά, και διεύρυνε, τα όριά της ήδη αρκετές δεκαετίες πριν, στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, σε μικρές εστίες όπως η Μονή του

848. Για τον Νεόφυτο βλ. Βαρβάρα Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ, *Ὁ Μοναχὸς Νεόφυτος Προδρομηνὸς καὶ τὸ θεολογικὸ τοῦ ἔργο* (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀρμός, 1996)· Michel Cacouros, “Néophytes Prodroménos copiste et responsable (?) de l’édition Quadrivium-Corpus Aristotelicum du 14e siècle”, *Revue des Études Byzantines* 56 (1998): 193-212· Cacouros, “Deux épisodes inconnus”· Brigitte Mondrain, “La Constitution de corpus d’Aristote et de ses commentateurs aux XIIIe-XIVe siècles”, *Codices Manuscripti* 29 (2000): 11-33, 12-17.

Προδρόμου, και μέσα από διαδρομές, όπως εκείνη που συνέδεσε, κατά τον 14^ο αιώνα, το Ταμπρίζ με την Τραπεζούντα και την Τραπεζούντα με την πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

5. Angelo Forte (Άγγελος Φορτίας) και Leone Allacci (Λέων Αλλάτιος): Το ελλείπον θεωρητικό σκέλος της πρώιμης νεωτερικής αλχημείας και τα σωζόμενα γραπτά μνημεία της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιΐας

5.1. Δύο είδη αλχημείας.

Η Βενετία, η πόλη στην οποία ο Βησσαρίων δώρισε τη βιβλιοθήκη του, είναι και η πόλη όπου ξόδεψε το μεγαλύτερο μέρος του βίου του ο πρωταγωνιστής του πρώτου μας σταθμού σε αυτό το σκέλος της αφήγησής μας, ένας λόγιος, γεννημένος κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα στην ενετοκρατούμενη τότε Κέρκυρα, περισσότερο γνωστός στην εποχή του, αλλά και στους κατοπινούς ιστορικούς, με το εξιταλισμένο όνομα Angelo Forte. Ο Άγγελος Φορτίας ή Φόρτιος⁸⁴⁹ ήταν ένας πολυπράγμων στοχαστής και ιατρός στο επάγγελμα. Δεν είναι σαφές αν κάποια στιγμή έλαβε και τυπικά τον τίτλο του ιατρού, έβγαζε, όμως, τα προς το ζην ασκώντας την ιατρική τέχνη, ή ακριβέστερα, κερδίζοντας μέσω της τέχνης του την εύνοια ευκατάστατων χορηγών και πατρώνων. Παράλληλα, αφιέρωνε και μεγάλο μέρος του χρόνου του σε ζητήματα τα οποία καθόλη τη διάρκεια του 16^{ου}, αλλά και για το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα απασχόλησαν πολλούς από τους στοχαστές που βρέθηκαν στις προκεχωρημένες γκρίζες ζώνες της αναγεννησιακής κουλτούρας: τον νεοπλατωνισμό, τον ερμητισμό, τις θεωρίες περί φυσικής μαγείας, τις θεωρίες για τη σωματιδιακή σύσταση των φυσικών σωμάτων, τις δυνατότητες θρησκευτικής ή πολιτισμικής μεταρρύθμισης. Δεν ήταν άσημος

849. Για τον βίο του Φορτία ή Forte, όπως κι εμείς σε ό,τι ακολουθεί θα τον προσφωνούμε, βλ. Ginafranco Garosi, “L’opera di Angelo Forte medico del Cinquecento e storico della medicina”, *Acta Medicinæ Historiæ Patavina* 6 (1959-1960): 83-105; Mario Vitti, «Βιβλιογραφικά στὸν 16ο αἰώνα: Ὁ Κερκυραῖος γιατρὸς Ἄγγελος Φορτίας alias Angelo Forte», *Ὁ Ἐρανιστής* 3 (1965), 273-276; Richard Palmer, “Pharmacy in the Republic of Venice in the Sixteenth Century”, στο: *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, επιμ. Andrew Wear, Roger K. French and Iain M. Lonie (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 111-112; Francesca Lotti, “Erasmus, Luciano e l’alchimia: L’Opera nuova di Angelo Forte”, *Bruniana & Campanelliana* 15 (2009): 503-512; Lotti, “Libertà e stele: Il *Dialogo de le comete* di Angelo Forte”, *Bruniana & Campanelliana* 17 (2011): 645-659; Lotti, “La “placida insula del convivere”: Rielaborazione del mito di Cuccagna in Angelo Forte (1532)”, στο: *L’Utopia di Cuccagna tra ’500 e ’700: Il caso della Fratta nel Polesine: Atti del XXXII Convegno di Studi Storici, Rovigo, 27-29 maggio 2010 e Fratta Polesine, 28 maggio 2010*, επιμ. Achille Olivieri and Massimo Rinaldi (Rovigo: Minelliana, 2011), 331-336; Lotti, “Angelo Forte da Corfù a Venezia: Pratica medica, divulgazione culturale e identità greca nel primo Cinquecento; Opera omnia” (διδακτορική διατριβή, Università degli Studi di Pisa, 2014).

ενόσω ζούσε, και παρά το γεγονός ότι στη Βενετία, και με το όνομα Forte, σταδιοδρόμησε ως λόγιος, δεν έπαψε να διατηρεί δεσμούς με τις ελληνόφωνες κοινότητες.

Ένας άλλος Κερκυραίος λόγιος, πολύ πιο οικείος στην ελληνική ιστοριογραφία, ο Νικόλαος Σοφιανός, ένας από τους πρώτους λογίους που επιχείρησαν να καταστήσουν ορατή στους συγκαταριθμους τους την ελληνική αρχαιότητα και να δρομολογήσουν μακρόχρονα και μεγάλης εμβέλειας σχέδια εκπαιδευτικής ανανέωσης στις ελληνόφωνες κοινότητες⁸⁵⁰, το 1544, συγκαταρίθμησε τον Forte, με τον ελληνικό τύπο του ονόματός του («Άγγελος Φορτίας») ως έναν «ἄριστον καὶ δοκιμώτατον ἱατρὸν καὶ ὄντως ἄλλον Ἱπποκράτην», ανάμεσα στους «σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους καὶ κατὰ ἀλήθειαν εὐγενεῖς καὶ λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχοῦς ἀρχαίας Ἑλλάδος», των οποίων την έγκριτη γνώμη ο ίδιος είχε ζητήσει, διαπιστώνοντας «ὅτι, διὰ τὴν μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην, τὸ ἡμέτερον γένος ἐξέπεσε καὶ οὐδὲ κἂν ἀναθυμάται τὴν προκοπὴν ὅπου εἶχαν οἱ προγόνοι μας», και διερωτώμενος «μέ ποιον τρόπον ἤθελεν διορθωθῇ τὸ πάθος τοῦτο τῆς ἀπαιδευσίας, καὶ νὰ γυρίσουν εἰς τὸ καλόν»⁸⁵¹, ὅπως γράφει στην εισαγωγή της δικῆς του μετάφρασης, στην καθομιλουμένη, του βιβλίου του ψευδο-Πλούταρχου *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*, που τυπώθηκε, υπό τον τίτλο *Πλουτάρχου φιλοσόφου Παιδαγωγός*, εκείνη τη χρονιά στη Βενετία⁸⁵², με κατονομαζόμενο αποδέκτη τον Καθολικό επίσκοπο Μυλοποτάμου και Χερσονήσου της Κρήτης Διονύσιο Ζαννετίνο. Ο Forte, λοιπόν, είχε κερδίσει μια κάποια αναγνωρισιμότητα στους ελληνόφωνους

850. Για τον βίο και το έργο του Σοφιανού ενδεικτικά βλ. Παναγιώτης Χ. Ζιώγας, «Μιὰ κίνηση πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα», *Ἑλληνικά* 60 (1974): 50-78, 268-303; Evro Layton, “Nikolaos Sophianos, fl. 1533-1552”, στο: *The Sixteenth Century Greek Book in Italy: Printers and Publishers for the Greek World* (Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 1994), 460-472; Johannes Irmscher, “Nikolaos Sophianos, der erste Grammatiker neugriechischen, unter Einfluss der italienischen Volkssprache”, στο: *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento: Confronti e relazioni: Atti del Convegno internazionale, Ferrara, Palazzo Paradiso, 20-24 marzo 1991*, επιμ. Mirko Tavoni et al., 2 τόμ. (Ferrara: Franco Cosimo Panini, 1996), 2: 199-206; George Tolias, “Totius Graecia [sic]: Nicolaos Sophianos’ Map of Greece and the Transformation of Hellenism”, *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001): 1-22; Tolias, “Nikolaos Sophianos’ Totius Graeciae Descriptio: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece”, *Imago Mundi* 58 (2006): 150-182; Γιώργος Τόλιας, «Γιὰ μιὰ ὁρατὴ ἀρχαιότητα: Μεθοδολογία, χρήσεις καὶ λειτουργίες τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφιανοῦ», στο: «Μνήμη Φίλιππου Ἡλιού», συλλ. ἔργο, ειδικό τεύχος, *Ὁ Ἐρανιστής* 25 (2005): 9-49; Χάρης Ν. Μελετιάδης, *Αναγεννησιακές τάσεις στη νεοελληνική λογοσύνη: Νικόλαος Σοφιανός* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2006); Karen Stoppie, “Sophianos on Participles and Relative Pronouns: Between Tradition and Modernity”, *Ἑλληνικά* 57 (2007): 319-334.

851. Émile Legrand, έκδ., “Traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque Sur l’éducation des enfants par Nicolas Sophianos”, στο: Nicolas Sophianos [Νικόλαος Σοφιανός], *Grammaire du grec vulgaire et Traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque ‘Sur l’Éducation des enfants’*, έκδ. Émile Legrand, 2^η έκδ. (Paris: Maisonneuve et C^{ie}, Libraires-Éditeurs, 1874), 91-92.

852. Βλ. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800)*, 2 τόμ. (Αθήναι: Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1984-1986), 1: 364 (αρ. 4881).

λογίους της Βενετίας που τοποθετούσαν από απόσταση τους εαυτούς τους στο «ημέτερο γένος». Ήταν ένας διακεκριμένος («άριστος») ιατρός και ένας πολυμαθής του οποίου η συμβουλή για ερωτήματα γενικότερης υφής είχε χρησιμότητα. Και όντως, το συγγραφικό έργο του δικαιολογεί αυτήν την καλή φήμη.

Από το 1520 ως το 1556, ο Forte δημοσίευσε 15 δικά του γραπτά, στα ιταλικά και τα λατινικά, καλύπτοντας ένα σχετικά ευρύ, αλλά όχι ασυνήθιστο για έναν μέσο δημιουργικό και ανήσυχο λόγιο της ύστερης Αναγέννησης, φάσμα αντικειμένων, από την αστρονομία ως την ιατρική. Το δεύτερο από αυτά τα γραπτά, που κυκλοφόρησε το 1525 στη Βενετία, ήταν μια μικρής έκτασης κριτική πραγματεία και είχε ως θέμα της αποκλειστικά την αλχημεία, και πιο συγκεκριμένα την «αλήθεια της αλχημείας». Έτσι κιόλας τιτλοφορούνταν: *Verità de la alchimia*. Ήδη από την πρώτη πρόταση του κυρίως κειμένου του, ορίζεται περί τίνος πράγματος την αλήθεια θα γίνει λόγος. Αυτό που καταδηλώνεται από τη λέξη *alchimia*, σύμφωνα με τον Forte, είναι εκείνη η «τέχνη» η οποία εκθέτει

τις μεθόδους, τις διαδικασίες και τις δεξιότητες για να παρασκευαστεί η λίθος των φιλοσόφων, ή το αληθινό ελιξίριο, με την οποία υπόσχονται άπειρο χρυσό και αληθινό άργυρο, ενώ με αυτήν τη λίθο εννοούν ένα ιατρικό ή μια πραγματική σκόνη που, όταν τη ρίχνουν πάνω στον υδράργυρο, τον μόλυβδο, τον χαλκό και τον σίδηρο, διαμιάς τον μετατρέπει σε χρυσό ή αληθινό άργυρο (καθαρό και τέλειο) ανάλογα με το πώς έχει γίνει η προετοιμασία του ιατρικού⁸⁵³.

Στις επόμενες σελίδες, θα περιγράψει συνοπτικά μια σειρά από τέτοιες διαδικασίες παρασκευής της «λίθου των φιλοσόφων», και θα παραθέσει τους λόγους για τους οποίους οι αλχημιστές έχουν, μέσα από την εμπειρία τους, μέσα από δοκιμές προσδιορισμού των ιδιοτήτων των μετάλλων, αμαλγαματώσεις και καύσεις, καταλήξει στην πεποίθηση ότι ο υδράργυρος και το θείο είναι αρχές των μετάλλων: η μεγάλη έφεση των δύο αυτών ουσιών να ενώνονται με τα μέταλλα και οι ενδείξεις παρουσίας τους όταν τα μέταλλα υποβάλλονται σε διεργασίες καύσης⁸⁵⁴. Στο δεύτερο μέρος της πραγματείας του, ο Forte εξετάζει κατά πόσο

853. Angelo Forte, “Verità de la alchimia (1525)”, έκδ.. Francesca Lotti, στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 136: Alchimia è arte qual cum suoi ragioni dice le vie, li modi e ingenii de fare lo lapis philo(sophorum) o vero elixir, promettendo per questo oro e argento vero infinito, e intendino per questo lapis una medicina o vero polvere qual, butata sopra lo argento vivo, piombo, stagno, rame e ferro, in uno instant lo converte ad oro o vero argento (puro e perfetto) second che la medicina serà preparata.

854. *Ibid.*, 138: Che lo argento vivo sia materia de tutti metalli assumino argomento de la receptione, mistione et cum essi unione, de modo che una cosa medema appare e per el peso e colore e similitudine de substantia che nel foco receve, perché pare se retorni in la propria natura per la operatione del vulcano. Et perché lo solfore cum li metalli de facile se commisce simelmente e fa unione cum la operatione del foco, e quelli tinge (e per tanto li auri fabri cum el solfore cargan l’oro de più vivace colore) e anchora perché in ogni minera se sente de suo

αυτές οι διαδικασίες μπορούν να δοκιμαστούν με επιτυχία, για να αποφανθεί, στο τέλος, ότι ο τεχνητός πολλαπλασιασμός του χρυσού και του άργυρου δεν είναι μόνο πρακτικά, αλλά και θεωρητικά αδύνατος, εφόσον μόνο για κάτι που είναι «φυτικό και έμψυχο», μια κατάσταση από την οποία η ορυκτή φύση απέχει πολύ, μπορούμε να σκεφτούμε ως εφικτή «τη δημιουργία και την αύξηση της ουσίας». Η αλχημεία δεν τηρεί τις υποσχέσεις της, γιατί η δυνατότητα του πολλαπλασιασμού δεν συνάδει με την ίδια τη φύση μιας ορυκτής ουσίας, όσο καλή τεχνική επεξεργασία κι αν αυτή υποστεί: είναι μια μάταιη δαπάνη χρόνου⁸⁵⁵. Αυτή η απορριπτική κρίση, όμως, που επιφυλάσσεται για την πρακτική αλχημεία, την αλχημεία ως τέχνη της μεταστοιχείωσης, δεν ισχύει και για κάθε είδος αλχημείας. Φανερόνοντας εξοικείωση με την αλχημική ορολογία και τις αλχημικές τεχνικές, η πραγματεία του Forte καταδεικνύει μεν πόσο ανεδάφικες είναι οι προσδοκίες των αλχημιστών να παρασκευάσουν ένα θαυματουργό «ιατρικό» των μετάλλων, αφιερώνεται όμως, όπως μαθαίνουμε από τη μία και μόνο παράγραφο που αποτελεί τον προλόγο για το κυρίως κείμενο, στους *alchimici speculatori* («κατόπτες» ή «ερευνητές αλχημιστές»⁸⁵⁶) οι οποίοι, διακρινόμενοι από «υψηλότητα νοημοσύνης», υπερέχουν και στην «εγκόσμια αξιοπρέπεια»⁸⁵⁷. Υπάρχει, επομένως, και μια αλχημεία, αυτή των *speculatori*, για την οποία, όμως, σε αυτό του το βιβλίο ο Forte δεν λέει κάτι παραπάνω, που δεν είναι φθοροποιός ανάλωση χρόνου ούτε ηθικά επιλήψιμη. Αντίθετα, το πρόσημό της, και από άποψη γνωσιολογική και από άποψη ηθική, είναι θετικό.

Μια ανάλογη αντιδιαστολή, αυτήν τη φορά της μάταιης πρακτικής αλχημείας προς την αληθινή γνώση, μέσω εμπειρικής έρευνας και θεωρητικής πραγμάτευσης, της παραγωγικής διάστασης της φύσης, δηλαδή των φυσικών δυνάμεων που επενεργούν κατά τις διαδικασίες δημιουργίας των μετάλλων και ευρύτερα κατά τους φυσικούς μετασχηματισμούς, θα βρούμε και στον πρώτο από τους τέσσερεις διαλόγους που συναπαρτίζουν το τέταρτο έντυπο έργο

odore, dicono esser quello e anche esso deli principij minerali, e perché altri non se trovano de semplici natura che in ciò convengano per tanto l'argento vivo e lo solfore de questi tutti principij e materia hanno opinato.

855. *Ibid.*, 142: Ultimo de quelli che nella multiplicatione son contenti ne resta dire: ma perché lo crescere e augmentar la substantia è de cosa vegetabile e animata, molto distante da la natura minerale, se stessa acusa essere mendace questa opera dunque, perché non è de sua natura; e si ponemo questo proprio ad minerali, non per tanto lor opera è verace, perché si questa fosse seria per qualche modo de subtiliatione o exiccatione e separatione e già de sopra mostrato havemo come per questi modi è impossibile e mendacio affanno, perdere del tempo e ultimo in spesa e vergogna dappresso le persone.

856. Οι λόγοι για τους οποίους μεταφράζουμε εδώ τον όρο *speculatore* (στα Λατινικά *speculator*) ως «κατόπτis» ή «ερευνητής» θα εκτεθούν στη συνέχεια του κειμένου μας.

857. *Ibid.*, 135: [...] sarà dunque titulata alli alchimici speculatori perché con <su>blimità de ingenio procellino li altri in ogni <...> dele dignità mundiane.

του Forte, το *Opera nuova* («Νέο έργο») του 1532. Συνομιλώντας με ένα υπαρκτό, σύγχρονο του συγγραφέα, πρόσωπο, τον Gieronimo Basileo, γόνο μιας οικογένειας πατρικίων με ελληνικές καταβολές που από τον 13^ο αιώνα κατοικούσε στην Τεργέστη, διδάκτορα του κανονικού και αστικού δικαίου, «αλλά ταυτόχρονα και κατόπτη/ερευνητή (*Speculatore*) αμφοτέρων»⁸⁵⁸, όπως ο Forte στο κείμενό του, μέσα από τη φωνή του Gieronimo, μας ενημερώνει, το έτερο μέρος του διαλόγου συστήνεται απ' την αρχή ως μια «ουράνια και θεία» Regina («Βασίλισσα»), της οποίας η δικαιοδοσία δεν εκτείνεται, όπως των επίγειων ηγεμόνων, στις πόλεις, τα φρούρια, τις επαρχίες και τις εξοχικές κατοικίες όπου διαμένουν άνθρωποι. Η επικράτειά της είναι υπόγεια. Περιλαμβάνει τα βάθη τη γης απ' όπου εξορύσσεται ο χρυσός, ο άργυρος, και κάθε άλλος πολύτιμος λίθος, που οι άνθρωποι τόσο πολύ μοχθούν για να αποκτήσουν. Γι' αυτό προσαγορεύεται επίσης *Virtù minerale* («ορυκτή δύναμη»), «κόρη του Ψυχρού και του Ρευστού, γεννημένη στη μεγάλη μήτρα του χρόνου»⁸⁵⁹. Όταν, όμως, ακούει τον Gieronimo να λέει ότι η «Βασίλισσα» που έχει απέναντί του πρέπει, άρα, να είναι η αλχημεία, εκείνη σπεύδει να αποποιηθεί κάθε σχέση με «αυτήν τη στυγερή, μοχθηρή, ψευδή και πρόξενο τόσων δεινών»⁸⁶⁰.

Ήδη από τον πρώτο καιρό που οι άνθρωποι άρχισαν να φιλοσοφούν, όπως διηγείται στον Gieronimo η ουράνια βασίλισσα, κι αφού μεσολάβησαν «πολλές συμπτώσεις, αλλεπάλληλες εμπειρίες και επαληθευμένες κρίσεις», η δική της αληθινή παρουσία, μέσα στο πυκνό σκοτάδι των «ερεβωδών τόπων», είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή. Με τη σκυτάλη στην προσπάθεια θεωρητικής σύλληψής της να περνάει από χέρι σε χέρι, με τους σχετικούς «συλλογισμούς, τα πορίσματα και τα ενθυμήματα» να πληθαίνουν, ό,τι λάνθανε στα βάθη της γης ανήλθε ως την επιφάνειά της. Και επιθυμούσε και η ίδια η Regina να βγει από το σκοτάδι και να βρεθεί ανάμεσα στους ανθρώπους⁸⁶¹. Η γνώση, όμως, της «ορυκτής δύναμης»

858 Angelo Forte, “Opera nuova (1532)”, επιμ. Francesca Lotti, στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 169: Gieronimo. Per patria io son tergestino, dell’ antica famiglia de Basilij, genito di Nicolao Basileo, Dottore delle canoniche e civile legge: ef similmente di quelli io anchora son Speculatore [...].

859. *Ibid.*, 169: *Regina*. Tu credi me esser humana, non errare. Donna non son io, ma celeste e divina, e son Regina, come tu ben comprendi, non de cittade, castella, ville o provintie d’huomini habitate, ma le region mie, dominio, e stato, sono gli luochi sotterranei, da dove se estrahe oro, argento, et ogni altra gemma preziosa, che fan gli uomini con tanta ansietade faticare, certamente salute e bene per li possessori che non comodità le adoprano, e mi fo chiamar Virtù minerale, figliuola del Gelo et del Liquore, nel bel gremio del tempo generata.

860. *Ibid.*: *Gieronimo*. Dunque tu sei Alchimia, degna Regina. *Regina*. Non nominar ti prego quella scelerata, iniqua, e falsa, causa de tanti mali!

861. *Ibid.*: *Regina*. Sappi che nel tempo della prima età che gli uomini incominciorno a philosophare, dopo li molti casi, esperienze continue, et concetti verificati, compresero me per l’ombra, nelli loci tenebrosi, e dall’uno in l’altro lasciando le investigate dottrine, con molti sillogismi, consequentie e entimeme, convocoron me sopra la terra, ma io desiderosa tra gli huomini habitare ascisi, con ferma credenza mi dovessero conoscere, e

απαιτούσε εκτός από προσήλωση και σύνεση, ακεραιότητα διανοητική αλλά και ηθική. Είναι έργο ανθρώπων υποκινούμενων από φθόνο προς την ίδια την «αγαθή αριστοτέχνησα Φύση», αλλά και αποξενωμένων από την αληθινή φυσιογνωσία, η επινόηση αυτού του «τερατώδους ομοιώματος», που είναι η αλχημεία, η «κόρη της νύχτας και της απελπισίας». Στο δικαστήριο που την ανακήρυξε άξια να τιμάται από τους ανθρώπους, όπως ένας επί γης θεός, προέδρευε η ματαιοδοξία, περιτριγυρισμένη από «κλίβανους και καυστήρες, φιάλες, βραστήρες, καπάκια άμβυκα, ψυκτήρες, χωνευτήρια» και ένα πλήθος από διάφορα άλλα όργανα που δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αποδώσει λεκτικά. Εκείνη δε προσήλθε με το «φριχτό και αποκρουστικό» πραγματικό της πρόσωπο να είχε επαλειφθεί

με ένα ψιμύθιο από άφθονο χρυσάφι, με μάτια από κάρβουνο, δόντια από ψιλό διαμάντι, χείλη από κοράλλι, αυτιά από ήχους κερμάτων, αλλά και με μια μύτη από πεμπτουσία να προσαρμόζεται ανάμεσά τους, έναν λαιμό έπαρσης και φιλοδοξίας, μαλλιά επίζηλης ευδαιμονίας, ώμους από σίδηρο και χαλκό, μπράτσα και χέρια από έναν λευκό άργυρο κατάφορτο από λάμπεις, μέση και στήθος από κασσίτερο, μόλυβδο και μαρκασίτη, γεννητικά όργανα από φωτιά και με πόδια από λάσπη, σάπια υλικά και κοπριά⁸⁶².

Αν αυτό το συναρμολογημένο από φθονερούς, ματαιόδοξους και πλανημένους ανθρώπους είδωλο κατάφερε να γίνει αντικείμενο λατρείας, ως μια χθόνια θεότητα, και να μην αναγνωρίζεται ως αυτό που αληθινά είναι, ως ένας πικρός καρπός της ανθρώπινης επιδίωξης σφετερισμού των δυνάμεων που μόνο η φύση μπορεί να ασκήσει, τούτο οφείλεται σε μια διττή πλεονεξία: στην ανυπομονησία για άμεσα, χειροπιαστά αποτελέσματα, χωρίς πολύ μόχθο, και στην απληστία για χρυσό η οποία «τυφλώνει τον νου, αποτρέπει την ικανότητα του διανοεΐσθαι, και τον κάνει να τρέχει πίσω από τα μυθεύματα και τις κενολογίες του απλού λαού». Τελικά, οι ανεδαφικές ελπίδες, που δεν γειώνονται καν στην πορεία, εξαργυρώνονται με έξοδα χωρίς αντίκρισμα, με μια καταπόνηση χωρίς ανταμοιβή, με μια απελπισία που τίποτα πια δεν μπορεί να την καταπραΰνει, και τη χλεύη του κοινωνικού

compresa venerabilmente accettare.

862. *Ibid.*: O dij immortali, o sorte varia, o mala intelligentia! Non son stata conosciuta, ne anchora quali sia, efficacemente cercata; se non ti recresce ascolta gran pazzia. Levaronsi già molti tempi sono, certe persone armate de fallacie e vane parole, privi de bontà, alieni dalle vere dottrine, quale esistimando finsero uno gran sdegno alla buona maestra Natura, e fu quella monstruosa effigie, figliuola delle Notte dico, et della disperatione, emplastando lo horrendo et abhominevol volto di quella, con mascara de infinito oro, occhi de carbuncili, denti de fini diamanti, labbri de coralli, orecchie de suono de monete, ma il naso di quinta essentia gli attaccaro, collo de superbia e ambitione, capilli della tanta desiderata felicità, spalle di ferro e rame, le brazze e mano d'argento bianco pieno de folgore, il ventre e petto de stagno, piombo e marcasita, li genitale de foco con li piedi de fango, putredine e fimo, sentaronla poi tribunalmente, che par la superba Maestà nella adorna sedia della vana estimatione, attorno della quale sono forni e fornelli, boce e lambichi, capelli, discensorij, cruciboli, e altri instrumenti che io non dico tanto varij, adorata dalla gente quasi tutta come terreno Iddio.

περίγυρου⁸⁶³. Η πρακτική αλχημεία σφάλλει, και οδηγεί όσους την ασκούν στην ηθική, διανοητική, αλλά και οικονομική κατακρήμνιση, αντί για την ταχεία ανύψωση στην οποία προσβλέπουν, γιατί δεν παρέχει αληθινή αιτιακή γνώση για τους τρόπους με τους οποίους «ενεργεί, διαμορφώνει και δημιουργεί η θαυμαστή αριστοτέχνισσα φύση», ό,τι η Regina προτρέπει τον Gieronimo πρώτα απ' όλα να μάθει⁸⁶⁴, αλλά ούτε κι αξιώνει την παραγωγή μιας τέτοιας γνώσης.

Για τη γένεση των φυσικών σωμάτων, η φύση διαθέτει ως ύλη «σωματίδια (corpusculi) που συσσωρεύονται, συναθροίζονται και συσσωματώνονται, αποσπώνται, διαχωρίζονται και διασκορπίζονται». Εργαζόμενη με αυτήν τη σωματιδιακή αρχική ύλη, παράγει σώματα που είναι συναφή ή ταυτόσημα, αλλά τα παράγει και σε μια ποικιλία επίσης⁸⁶⁵, συγκροτώντας έναν κόσμο με ενότητες και πολλαπλότητες, συνηχήσεις και διαφοροποιήσεις. Αναπαριστώντας έτσι τους φυσικούς μετασχηματισμούς, και επικαλούμενη τις ιδιαίτερες σωματιδιακές αριθμητικές αναλογίες που κάθε φορά προκύπτουν η Regina μπορεί να εξηγήσει στον Gieronimo πώς, για παράδειγμα το δηλητήριο που εκκρίνει η ουρά ενός τόσο μικρού όντος όπως ο σκορπιός στο ανθρώπινο σώμα μπορεί να αποβεί σε πολύ σύντομο χρόνο επιβλαβές⁸⁶⁶. Αυτή είναι μια θεωρία για το πώς συντίθενται και αποσυντίθενται, διατηρούνται και αλλοιώνονται τα φυσικά σώματα. Καμιά τέτοιου είδους θεωρία δεν έχει να επιδείξει η πρακτική αλχημεία. Η οικειοποίηση των φυσικών διαδικασιών, στη συγκεκριμένη περίπτωση της μεταλλογένεσης, δεν είναι ζήτημα αποκάλυψης και εφαρμογής μιας αποτελεσματικής τεχνικής. Απαιτεί, τουναντίον, διεισδυτικό στοχασμό και προσεκτικές δοκιμές στην πράξη. «Να εξετάζεις με τον νου, να αναζητάς με την εμπειρία», με αυτήν την παραίνεση κλείνει τη συνομιλία της με τον Gieronimo η Regina, μετά από μια σύντομη αλλά αρκούντως ενδεικτική περιδιάβαση σε διάφορα φυσικά φαινόμενα, «εν τέλει να συγκρίνεις το

863. *Ibid.*, 170: Gieronimo. Qual è la causa che tanto monstro horrendo e novico non conoscono gli huomini? Regina. Il desiderio inclinato alla gran cupidità del oro, cieca la mente, priva el discorso, e fa seguir le favole e vanitate dalla gente, perché aspettano da hora in ponto fruire la sperata rucchezza con poca spesa e fatica, e così li infelici con molti pochi uno assai fanno, e del sperato il contrario trovano, spesa grande, fatica continua, e ultimo disperatione, ecco se alcun mosso da compassione gli fa sapere e pronostica quello che poi in ultimo a lor succede, tra li suoi simili il deride, infamia e vilipende, la vana speranza a tanto lor male tira e constrenghe.

864. *Ibid.*, 171: Regina. Conoscere primo, dico in che modo opra, informa, e fa, la mirabile maestra Natura.

865. *Ibid.*: Regina. Le provida maestra natura, possede materia (per la generatione) de corpusculi che cumula, aduna e congrega, separa, divide e disperge, e continuamente in tal esercizio con maraviglia si opra, di maniera che tra le tante operatione sue, resultano concordanti e proprie, e quelle sono varie come tu vedi nel mondo le cose generate.

866. *Ibid.*: [...] esempio ti dono nel corpo humano, qual ponto della venenata coda del scorpione, in poco di hora per la proportion e convenientia de numeri, infetta, commove e affanna li membri genitali.

ένα πράγμα με το άλλο, και θα βρεις ό,τι είναι αληθινά πολύτιμο, μυστικό και θαυμαστό»⁸⁶⁷.

Στο *Opera nuona*, η υπόγεια βασίλισσα, η «ορυκτή δύναμη», που καταγγέλλει με τέτοια δριμύτητα την επίγεια πλασματική θεότητα, την αλχημεία ως τέχνη της μεταστοιχείωσης, η οποία έχει σφετεριστεί τη θέση της μεταξύ των ανθρώπων, συνδιαλέγεται με έναν *speculatore*, όχι της αλχημείας, αλλά του κανονικού και αστικού δικαίου, αντιπαραβάλλοντάς τους αλχημιστικούς κλίβανους μια σωματιδιακή θεωρία περί των φυσικών μετασχηματισμών. Δεν απαρνείται τους κλίβανους, τις εμπειρικές δοκιμασίες. Τους συναρτά, όμως, με την κατανόηση των αιτιακών σχέσεων, με τον εννοιολογικό στοχασμό. Στη *Verità de la alchimia*, από το στίγμα της ματαιότητας που σημαδεύει τα πεπραγμένα των αλχημιστών απαλλάσσεται η «υψηλότητα νοημοσύνης» των *alchimici speculatori*. Διαβάζοντας τον πρώτο διάλογο του *Opera nuona* μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί: στον λόγο της υπόγειας βασίλισσας εκδιπλώνεται μια αλχημεία εναλλακτική, η οποία δεν αρθρώνεται γύρω από τη στόχευση της μετατροπής των μη ευγενών μετάλλων σε χρυσό και άργυρο, αλλά αποβλέπει στην αιτιολόγηση των φυσικών διεργασιών, στην κατανόηση της γένεσης και της φθοράς, των συνθέσεων και των αποσυνθέσεων των φυσικών σωμάτων. Ο ίδιος ο όρος *speculatore*, ήδη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, παρέπεμπε ακριβώς στη δυνατότητα μιας τέτοιας κατανόησης, η οποία, καταπώς νουθετεί η Regina τον Gieronimo, επιτυγχάνεται μέσω νοητικής εξέτασης και εμπειρικής αναζήτησης, ήτοι, μέσω μιας συνάρθρωσης του νοητού με το αισθητό πιο σφιχτής και ισορροπημένης από εκείνη που αντιστοιχεί στη φιλοσοφική κατανόηση που πρόκρινε η αρχαία μεταφυσική, είτε στις πλατωνικές είτε στις αριστοτελικές εκφάνσεις της, όπου η πρωτοκαθεδρία, μιλώντας για την κατανόηση των φυσικών φαινομένων, κι όχι για την καταγραφή και ταξινόμησή τους, πάντοτε ανήκει στο νοεόν.

5.2. Φύλακες, επίσκοποι, ερευνητές.

Κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα, η λέξη *speculatores* καταδήλωνε κάποια συγκεκριμένα στρατιωτικά τμήματα των ρωμαϊκών λεγεόνων, επιφορτισμένα με τα καθήκοντα της συλλογής πληροφοριών, της επιτήρησης και της ασφάλειας, καθώς και μια ειδική μονάδα έφιππων πραιτοριανών που προστάτευαν τον αυτοκράτορα και αναλάμβαναν να φέρουν εις

867. *Ibid.*, 176: *Regina*. Ho ditto assai, investiga, con la mente, cerca, con la esperientia, in fine l'un l'altro compara, e troverai le degne, secrete e admirande cose.

πέρας μυστικές αποστολές⁸⁶⁸. Ένας *speculator* ήταν ένας φύλακας, ένας επιτηρητής της τάξης, και ένας προστάτης. Με το πέρασμα του χρόνου, ωστόσο, ο όρος αυτός παροχετεύθηκε στο συγκείμενο της θεολογίας και αυτό της φιλοσοφίας. Η συνδήλωση «έχω επωμιστεί την υποχρέωση να φυλάσσω» εμπλουτίστηκε με τη συνδήλωση «έχω προσηλωθεί στην πράξη του θεωρείν», στην πράξη της αναστοχαστικής κατόπτευσης, της πρόσληψης και ερμηνείας όσων ο εξωτερικός κόσμος ως *speculum* («καθρέφτης») αντανακλά. Η συνδήλωση «αποκαλύπτω και εμπιστευτικά μεταφέρω μυστικά» εμπλουτίστηκε με τη συνδήλωση «εισέρχομαι στα απόκρυφα, μη υποκείμενα στη φθορά, στρώματα της δεδομένης πραγματικότητας και μεταβιβάζω με σύνεση αυτήν τη βαθύτερη, και ταυτόχρονα υψηλότερη, γνώση». Όπως το έθεσε, κάποια στιγμή, ο Marcus Tullio Cicero (106 π.Χ.-43 π.Χ.), στο βιβλίο του *De natura deorum* («Περί της φύσης των θεών»),

Οι άνθρωποι δεν στέκονται επί της γης ως κατοικούντες και διαμένοντες σε αυτήν, αλλά ως εάν ήταν θεωροί (*spectatores*) πραγμάτων ανώτερων και ουράνιων, το θέαμα (*spectaculum*) των οποίων σε κανένα άλλο έμβιο ον δεν προσιδιάζει. Επιπλέον, οι αισθήσεις, οι διερμηνείς και αγγελιοφόροι των πραγμάτων διαρθρώνονται και διευθετούνται στο κεφάλι, όπως σε μια ακρόπολη, ώστε να επιτελούν κατά τρόπο θαυμαστό τις απαραίτητες λειτουργίες. Και τα μάτια, ως κατόπτες (*speculatores*), καταλαμβάνουν το υψηλότερο σημείο, από το οποίο μπορούν να προσφέρουν τις δικές τους υπηρεσίες, με το μέγιστο δυνατό εύρος παρατήρησης⁸⁶⁹.

Κατά τους πρώτους αιώνες της χριστιανικής εποχής, ο Βασίλειος Καισαρείας (330-379) υπογράμμισε, για μια ακόμα φορά, ότι στη διάρθρωση του ανθρώπινου σώματος, που ο «ἀριστοτέχνης» Θεός τόσο σοφά δημιούργησε ώστε να αποτελέσει την κατάλληλη έδρα για την εφοδιασμένη με την ικανότητα της έλλογης κρίσης ψυχή, τα μάτια βρίσκονται σε μια θέση απ' όπου μπορούν να έχουν την υψηλότερη εποπτεία, χωρίς να εμποδίζονται από κανένα άλλο μέρος του σώματος⁸⁷⁰. Το γνωρίζει συνδεόταν αρραγώς με το εποπτεύειν, με

868. Βλ. Rose Mary Sheldon, *Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in Gods, but Verify* (London and New York, NY: Routledge, 2005), 165-167.

869. Arthur Stanley Pease, έκδ., *M. Tulli Ciceronis De natura deorum*, 2 τόμ. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955-1958), 2: 915-917 [2:140-141]: Sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinent. Sensus autem interpretes ac nuntii rerum in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et conlocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum optinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere.

870. Stig Y. Rudberg, έκδ., *L'homélie de Basile de Césarée sur le mot 'observe-toi toi-même': Édition critique du texte grec et étude sur la tradition manuscrite* (Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1962), 36 [8: 8-10, 19-20]: Πρόσχες, εἰ δοκεῖ, μετὰ τὴν τῆς ψυχῆς θεωρίαν, καὶ τῇ τοῦ σώματος κατασκευῇ, καὶ θαύμασον ὅπως πρέπον αὐτὸ καταγώγιον τῇ λογικῇ ψυχῇ ὁ ἀριστοτέχνης ἐδημιούργησεν [...] Ὁφθαλμοὶ μὲν γε τὴν ὑψηλοτάτην σκοπιὰν κατειλήφασιν, ὥστε μηδὲν αὐτοῖς τῶν τοῦ σώματος μορίων ἐπιπροσθεῖν.

το επίστασθαι την πραγματικότητα, από μια θέση που εξασφαλίζει μια απρόσκοπη θέαση από ψηλά, και με το διακρίνειν, την ευχέρεια διείσδυσης σε ό,τι λανθάνει κάτω από τις αισθητές όψεις της πραγματικότητας, όπως ένας προφήτης-φύλακας αναμένεται να μπορεί να κανεί, διακρίνοντας τι κείται από κάτω και τι υψώνεται από πάνω του. Το ίδιο το γεγονός ότι στην Παλαιά Διαθήκη οι αρχαίοι Εβραίοι προφήτες αποκαλούνταν *tzofim*⁸⁷¹, ενίσχυσε περαιτέρω αυτούς τους συνειρμούς. Σύμφωνα με τον Κύριλλο Αλεξανδρείας (c. 378-444), οι ηγέτες των λαών ονομάζονται «σκοποί» στην Αγία Γραφή επειδή μπορούν να διαγνώσουν και να διαπλάσουν το κοινό αίσθημα από την ανώτερη, σε σχέση με τους απλούς φορείς αυτού του αισθήματος, προοπτική θέση στην οποία είναι τοποθετημένοι. Στην καταδίκη του Ιησού σε σταύρωση, οι Εβραίοι αρχιερείς παγίδευσαν, όπως ένας κυνηγός παρασύρει στο στημένο δίχτυ του το θήραμά του, τη «σκοπιά», το πλήθος υπό το εποπτεύον βλέμμα τους, θέτοντάς το υπό τον έλεγχό τους και πειθοντάς το ότι μόνο στην εξουσία του Καίσαρα πρέπει να υποτάσσονται⁸⁷².

Στη λατινική *Vulgata*, για την ολοκλήρωση της οποίας ο Eusebius Sophronius Hieronymus (c. 347-410) εργάστηκε, έχοντας μπροστά του και τα εβραϊκά πρωτότυπα, από το 383 ως το 405, οι βιβλικοί «σκοποί» μεταφράστηκαν ως *speculatores*. Σε ένα παράδειγμα αυτής της γλωσσικής χρήσης που κατόπιν θα μνημονεύεται αρκετά συχνά, ο Θεός εμφανίζεται να ορίζει τον προφήτη Ιεζεκιήλ ως “*speculatorem domui Israhel*” («φύλακα του οίκου του Ισραήλ»)⁸⁷³. Στον 6^ο αιώνα, στη λατινική χριστιανική γραμματεία, όποτε η ελληνική λέξη «ἐπίσκοπος», την οποία ήδη, πριν τελειώσει ο 1^{ος} αιώνας, οι χριστιανικές κοινότητες χρησιμοποιούσαν για να διαχωρίσουν τους σταθερά εγκατεστημένους επικεφαλής τους από τους περιοδεύοντες

871. Βλ. Francis Brown, Samuel R. Driver and Charles A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Oxford: Clarendon Press, 1906), 859 (λήμ. “*תְּצֹפִים*”); “6822. *tsaphah*”, στο: *Bible Hub*, προσβάσιμο στις 3 Απριλίου 2017, <http://biblehub.com/hebrew/6822.htm>.

872. Philippus Eduardus Pusey, έκδ., *Sancti patris nostri Cyrilli Archiepiscopi Alexandrini in D. Joannis Evangelium*, 3 τόμ. (Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1872), 3: 78 [19: 15]: σκοπιὰν γὰρ ἐν τούτοις ἀποκαλεῖ τὴν τῶν ὑπὸ χεῖρα πληθύν, τεταγμένην ὥσπερ τὴν τῶν ἡγουμένων κατασκέπτεσθαι πολιτείαν, διαπλάττειν δὲ οὕτω τὴν ἑαυτῶν. σκοποὶ γὰρ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς ἁγίοις κέκληνται γράμμασιν οἱ λαῶν προτεταγμένοι. παγὶς οὖν ἄρα καὶ δίκτυον τῇ σκοπιᾷ γεγόνασιν οἱ ἀρχιερεῖς αὐτοὶ καὶ τῆς ἀρνήσεως ἀρξάμενοι, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας συναναπείσαντες λέγειν *Οὐκ ἔχομεν βασιλέα εἰ μὴ Καίσαρα*.

873. Albertus Colunga, O. P., και Laurentio Turrado, έκδ., *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam nova editio logicis partitionibus alisque subsidiis ornata* [1946], 10η έκδ. (Matriti: Biblioteca de Autores Cristianos, 1999), 806 [*Prophetia Ezechielis*, 3:17]: Fili hominis, speculatorem dedi te domui Israel, et audies de ore meo verbum, et annuntiabis eis ex me. Στο ελληνικό κείμενο των Εβδομήκοντα, το χωρίο είναι ως εξής: Joseph Ziegler, έκδ., *Ezechiel*, 4η έκδ., τόμ. 26.1 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum: Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum* [1952] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 100 [3: 17]: Υἱὲ ἀνθρώπου, σκοπὸν δέδωκά σε τῷ οἴκῳ Ισραὴλ, καὶ ἀκούσῃ ἐκ στόματός μου λόγον καὶ διαπειλήσῃ αὐτοῖς παρ’ ἐμοῦ.

κήρυκες, αναφερόταν ειδικά στις πνευματικές ευθύνες ενός εκκλησιαστικού ηγέτη έναντι της κοινότητας των πιστών, είχε γίνει σύνηθες να αποδίδεται ως *speculator*. Ένας επίσκοπος όφειλε να συμπεριφέρεται όπως ένας ποιμένας ο οποίος άγρυπνα προστατεύει το ποίμνιό του, αλλά και όπως ένας προφήτης ο οποίος ανιχνεύει τα προειδοποιητικά σημάδια των επικείμενων κρίσεων ή καταστροφών. Αυτή τουλάχιστον ήταν η ιδεώδης εικόνα του. Τον καιρό πια του Albertus Magnus, οι Χριστιανοί ηγέτες καλούνταν να είναι αληθινοί *speculatores*, όπως ήταν και οι προφύτες της Παλαιάς Διαθήκης, με δύο έννοιες: να διαβλέπουν τα *occulta* («τα απόκρυφα», τα ανειδωτα εκ πρώτης όψεως πράγματα) *in speculo aeternitatis* («στον καθρέφτη της αιωνιότητας») και να προβλέπουν τους μελλοντικούς κινδύνους που απειλούν τους πιστούς υπό την αιγίδα τους⁸⁷⁴. Ο τρόπος με τον οποίο ένας Χριστιανός επίσκοπος όφειλε να υπηρετεί τον Κύριό του (τον Θεό) ήταν χτυπητά διαφορετικός από τον τρόπο με τον οποίο ένας Ρωμαίος *speculator* όφειλε να υπηρετεί τον δικό του Κύριο (τον Αυτοκράτορα). Όπως γράφει ο Albertus, για έναν Χριστιανό *speculator* μια απαραίτητη αρετή ήταν να είναι *sollicitus*, πνευματικά ανήσυχος, σε επαργύνηση, να νοιάζεται για τους ομόδοξούς του και να τους φροντίζει⁸⁷⁵.

Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο ότι την ίδια ιστορική περίοδο, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα και τις πρώτες δεκαετίες του 14^{ου}, μπορούμε να βρούμε συγγραφείς να κάνουν λόγο για *speculatores* οι οποίοι μοιράζονται με τους Χριστιανούς επισκόπους την ιδιότητα της πνευματικής ανησυχίας, επιδιώκουν, όπως κι εκείνοι, να διακρίνουν τα *occulta* «στον καθρέφτη της αιωνιότητας», χωρίς όμως πια να χρειάζεται να κατέχουν μια θέση στην

874. Paulus Simon, έκδ., [Alberti Magni] *Super dionysii mysticam theologiam et epistulas*, τόμ. 37.2 του: *Alberti Magni Opera omnia ad fidem codicum manuscriptorum edenda* (Monasterii Westfalorum: In aedibus Aschendorff, 1978), 547 [Ep. 8: 4-19]: *Prophetae autem dicuntur speculatores a duplici speculatione, quia scilicet speculantur occulta in speculo aeternitatis et quia speculatorum sive custodum habent in populo, ut praespiciant imminencia pericula populi et annuntient*. Για τη νοηματοδότηση του ρόλου ενός Χριστιανού επίσκοπου ως συγκρίσιμου με αυτόν ενός προφήτη και ενός φύλακα βλ. Christine Mohrmann, “Episkopos-Speculator”, στο: *Études sur le latin des chrétiens*, της Christine Mohrmann, 4 τόμ. (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1958-77), 4: 232-252· Conrad Leyser, *Authority and Asceticism from Augustine to Gregory the Great* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 28-31, 160-163· Marianne Schlosser, *Aspekte der Prophetie-Begriffes in der scholastischen Theologie* (Paderborn, München, Wien, και Zürich: Ferdinand Schöningh, 2000), 196-99· Kevin Uhalde, *Expectations of Justice in the Age of Augustine* (Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2007), 65-67· Daniël Timmerman, *Heinrich Bullinger on Prophecy and the Prophetic Office (1523-1538)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 67-71.

875. Stephanus C. Augustus Borgnet, έκδ., [B. Alberti Magni] *Enarrationes in secundum partem evang(elii) Lucae (X-XXIV)*, τόμ. 23 του: *B. Alberti Magni opera omnia*, έκδ. Aemilius Borgnet και Augustus Borgnet (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, Bibliopolam Editorem, 1895), 247 [12:35]: *Qui scilicet, quia « vos, » quibus spiritualis sollicitudo indicta est propter tria. Quia scilicet aliorum vigiles, quia speculatores, quia pastores et custodes sunt aliorum. [...] Talem igitur qui tam occulta, tam multiformia de insidiis hostium praenuntiare multum debet, oportet esse sollicitum*.

εκκλησιαστική ιεραρχία. Κατά τις πρώτες δεκαετίες της χριστιανικής εποχής, ο Lucius Annaeus Seneca (4 π.Χ-65 μ.Χ.), στη διαλογική πραγματεία του *De ira* («Περί οργής») είχε παρομοιάσει την ψυχή με έναν “speculator sui censorque secretus” («κρυφό εξεταστή και επικριτή του εαυτού»)⁸⁷⁶. Στα τέλη του μεσαίωνα, ο πολυμαθής φραγκισκανός μοναχός Roger Bacon⁸⁷⁷, ο οποίος γνώριζε από πρώτο χέρι τα κείμενα του Seneca, καθώς και τον παραλληλισμό που μόλις παραθέσαμε⁸⁷⁸, στην πρώτη παράγραφο του ανολοκλήρωτου αντιδοταρίου του (*Antidotarium*), διατεινόταν πως οι υποδείξεις του για την παρασκευή φαρμάκων, εκτός από το να διευκολύνουν τη βελτίωση και τη διόρθωση φαρμάκων των οποίων η σύνθεση είναι ελαττωματική, μπορούν επίσης να βοηθήσουν τον αναγνώστη που είναι subtilis speculator («λεπτόλογος ερευνητής») να μνηθεί στην componendorum scientia («γνώση των συνθέσεων»)⁸⁷⁹. Ο speculator-φύλακας της ρωμαϊκής αρχαιότητας και ο speculator-επίσκοπος, ποιμένας και προφήτης, του πρωίμου χριστιανισμού είχαν πλέον αντικατασταθεί από τη φιγούρα του θεωρητικού, του φιλόσοφου που διερευνά τις αιτιακές σχέσεις των φαινομένων τα οποία κατοπτεύει.

876. Emil Hermes, έκδ., “L. Annaei Senecae Dialogorum liber III: Ad Novatum de ira”, στο: *Senecae dialogorum libros XII*, έκδ. Emil Hermes, τόμ. 1.1 του: *L. Annaei Senecae Opera quae supersunt*, επιμ. Carl Hosius et al. (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1905), 144 [36:2].

877. Για τον βίο και το έργο του Roger Bacon έχουν γραφεί πάρα πολλά. Βλ. τις βιβλιογραφίες: Franco Alessio, “Un secolo di studi su Ruggero Bacone (1848-1957)”, *Rivista Critica di Storia della Filosofia*, 14 (1959): 81-102; Mara Huber, “Bibliographie zu Roger Bacon”, *Franzikanische Studien* 65 (1983): 98-102; Jeremiah Hackett and Thomas S. Maloney, “A Roger Bacon Bibliography 1957-1985”, *New Scholasticism*, 61 (1987): 184-207; Thomas S. Maloney, “A Roger Bacon Bibliography (1985-1995)”, στο: *Roger Bacon and the Sciences: Commemorative Essays*, επιμ. Jeremiah Hackett (Leiden, New York, NY, and Köln: Brill, 1997), 395-403; Francesco Bottin, “Bibliografia”, στο: *Ruggero Bacone: La scienza sperimentale: Lettere a Clemente IV; La scienza sperimentale; I segreti dell'arte e della natura*, μεταφρ. Francesco Bottin (Milano: Rusconi, 1990), 55-75. Για πιο πρόσφατες μελέτες ενδεικτικά βλ. Florian Uhl, επιμ., *Roger Bacon in der Diskussion*, 2 τόμ. (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001-2002); Nicolas Weill-Parot, “Encadrement ou dévoilement: L'Occulte et le secret dans la nature chez Albert le Grand et Roger Bacon”, στο: “Il segreto”, επιμ., Thalia Brero και Francesco Santi, ειδικό τεύχος, *Micrologus* 14 (2006), 151-170; Frank Finkenbergh, *Ancilla theologiae? Theologie und Wissenschaften bei Roger Bacon* (Mönchengladbach: B. Kühlen Verlag, 2007); Günther Mensching, *Roger Bacon* (Münster: Aschendorff, 2009); Amanda Power, “Roger Bacon”, στο: Thomas et al., *Christian-Muslim Relations*, 4: 457-470; Power, *Roger Bacon and the Defence of Christendom* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

878. Ο Bacon κάνει ρητή αναφορά σε αυτόν στο έβδομο μέρος (υπό τον τίτλο *Moralis philosophia*, «ηθική φιλοσοφία») του έργου του *Opus majus* («Μεγαλύτερο έργο»): Ferdinand Delorme και Eugenio Massa, έκδ., *Rogeri Baconis Moralis philosophia* (Turici: In aedibus Thesauri Mundi, 1953), 58.

879. Andrew G. Little και Edward Withington, έκδ., [Rogeri Baconi] “Antidotarius”, στο: [Rogeri Baconi] *De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus*, έκδ., Andrew G. Little and Edward Withington, τόμ. 9 του: *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi* (Oxonii: e Typographeo Clarendoniano, 1928), 103: [...] per que non solum antidota male composita possunt corrigi et emendari, sed ad componendorum scientiam subtilis speculator posit deuenire.

Έχοντας προσλάβει αυτήν τη σημασία, η λέξη *speculator* μπορούσε πια να συσχετιστεί άμεσα, όχι μόνο από την άποψη της ετυμολογίας της, αλλά και από την άποψη του νοηματικού της περιεχομένου, με τις λέξεις *speculatio* και *speculativus*, οι οποίες μολονότι δεν συναντώνται στα κλασικά λατινικά, προτάθηκαν ως αποδόσεις των ελληνικών όρων «θεωρία» και «θεωρητικός» αντίστοιχα, από τον Anicius Manlius Severinus Boethius (c. 480-524). Στα δύο σχόλιά του για την *Εισαγωγή* του Πορφύριου (*In isagogen Porphyrii commentorum editio prima*, και *editio secunda*), ο Boethius εισήγαγε μια τριμερή διαίρεση της φιλοσοφίας σε ένα «όργανο», «εργαλείο» ή «σκεύος» (*instrumentum*, *ferramentum*, *supellex*), που όμως θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ξεχωριστό «είδος» ή «μέρος» (*species*, *pars*), τη λογική, ή *rationalis philosophia*, η οποία έχει ως αντικείμενό της την κατασκευή άρτιων επιχειρημάτων, και δύο «είδη» ή «μέρη», την *speculativa philosophia*, που κινητοποιεί νοητικές δεξιότητες αποβλέποντας στην κατανόηση των πραγμάτων, και την *activa philosophia*, που κινητοποιεί πρακτικές δεξιότητες αποβλέποντας στην κριτική μελέτη και εμπέδωση έξεων, ηθών, και τρόπων διαγωγής⁸⁸⁰. Αυτή η απόδοση του ζεύγους θεωρητική-πρακτική ως *speculativa-activa*, κατά τον 11^ο αιώνα πέρασε και στη λατινική χριστιανική γραμματεία, στην οποία μέχρι τότε ο όρος *speculatio* καταδήλωνε τη θέαση της θείας πραγματικότητας ως μια πνευματική άσκηση λατρευτικής αφοσίωσης⁸⁸¹, μέσα από τον

880. Στο πρώτο σχόλιό του, ο Boethius τόνιζε πως είναι συζητήσιμο αν η λογική είναι κι αυτή ένα διακριτό «είδος» της φιλοσοφίας. Samuel Brandt και Georgius Schepps, έκδ., *Anicii Manlii Severini Boethii operum pars I: In isagogen Porphyrii commenta* (Vindobonae: F. Tempsky· Lipsiae: G. Freytag, 1906), 8 [*Editio prima*, 1: 3-4]: *est enim philosophia genus, species uero duae, una quae heoretica dicitur, altera quae practica, id est speculatiua et actiua. erunt autem et tot speculatiuae philosophiae species, quot sunt res in quibus iustae speculatio considerationis habetur, quotque actuum diuersitates, tot species uarietatesque uirtutum. [...] Ad haec igitur ut fieri possint et ut superiora intellegi queant, necessarius maxime uberrimusque fructus est artis eius quam Graeci λογικήν, nos rationalem possumus dicere, quod recta orationis ratione quid uerum quidque decens sit, nullo erroris flexu diuerticuloue fallatur. quam quidem artem quidam partem philosophiae, quidam non partem, sed ferramentum et quodammodo supellectilem iudicarunt. [...] nam cum quid genus sit docemur, quid species, intellegimus genus esse philosophiam, species uero indubitanter theoreticen et practicen. de logica uero, utrum sit species, eadem hac possumus ratione perpendere.* Στο δεύτερο σχόλιό του, τείνει περισσότερο προς την άποψη ότι κάλλιστα μπορεί να γίνει δεκτή ως ένα τέτοιο «μέρος». Αν και δεν είναι απόλυτα αυτοτελής, αφού αυτό στο οποίο στοχεύει είναι αλληλένδετο με τα άλλα δύο μέρη, το αντικείμενό της είναι ιδιαίτερο και δεν εμπίπτει σε καμιά άλλη δικαιοδοσία πέρα από αυτήν της φιλοσοφίας. *Ibid.*, 141-143 [*Editio secunda*, 1: 3]: *quodsi in his tribus, id est speculatiua, actiua atque rationali, philosophia consistit, quae proprio triplicique a se fine disiuncta sunt, cum speculatiua et actiua philosophia partes esse dicuntur, non dubium est quin rationalis quoque philosophia pars esse conuincatur. [...] utraque enim illarum ad suum proprium terminum spectat, ut speculatiua quidem rerum cognitionem, actiua uero mores atque instituta perficiat, neque altera refertur ad alteram. logicae uero finis non potest absolutus, sed quadammodo cum reliquis duabus partibus colligatus atque constrictus est [...] nihil quippe dicimus impedire, ut eadem logica partis uice simul instrumentique fungatur officio. [...] ita quoque logica disciplina pars quidem philosophiae est, quoniam eius philosophia sola magistra est, supellex uero, quod per eam inquisita philosophiae ueritas uestigatur.*

881. Για τη μετάβαση από τη *speculatio* ως πνευματική άσκηση στη *speculatio* ως θεωρία, με την έννοια της

εγκυκλοπαιδικό οδηγό *Didascalicon, de studio legendi* («Διδασκαλικόν, ή για τη μελέτη του αναγιγνώσκειν») του Hugo de Sancto Victore ή Hugh of Saint Victor (c. 1096-1141), όπου η φιλοσοφία διαιρείται σε θεωρητική (theorica), πρακτική (practica), μηχανική (mechanica) ή «νόθα» (adulterine), η οποία επιλαμβάνεται των «ανθρώπινων έργων», και λογική (logica) ή «ομιλητική» (sermocinalis), με τη θεωρητική και την πρακτική φιλοσοφία να μεταφράζονται και ως *speculativa* και *activa* ή *ethica*⁸⁸².

Λίγο αργότερα, στη *Summa theologiae* του Thomas Aquinas, θα γίνει διάκριση ανάμεσα στη γνώση της αγαθότητας ή της βούλησης του Θεού η οποία είναι *speculativa*, θεωρητική, κατοπτεύοντας νοητικά την αγαθότητα ή βούληση του Θεού ως αδιάσειστη, και εκείνη που είναι *affectiva* («παθητική») ή *experimentalis*, «πειραματική», δοκιμάζεται στη βιωμένη εμπειρία της πίστης, μεσολαβείται από την ανθρώπινη αισθητικότητα, τις συγκινήσεις, τις επιθυμίες, τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής, και συνιστά το μόνο είδος γνώσης όπου είναι επιτρεπτό να τεθούν ερωτηματικά για την αγαθότητα ή βούληση του Θεού⁸⁸³. Η θεωρητική γνώση δεν αντιβαίνει στην πειραματική γνώση. Τόσο έναντι των πιο θεμελιωδών θεολογικών ερωτημάτων, όσο και πέρα από αυτά, η μορφή γνώσης που προσδιορίζεται ως *speculativa* από τον Aquinas εκτελεί μια κυκλική διαδρομή που σήμερα θα χαρακτηρίζαμε ως αναλυτικο-συνθετική, εκκινώντας από την αισθητή πραγματικότητα, μεταβαίνοντας στα νοητά αίτια ώστε να διατυπωθούν εξηγητικοί συλλογισμοί, και επιστρέφοντας στην αισθητή πραγματικότητα για να διαπιστωθεί αν αυτοί οι εξηγητικοί συλλογισμοί ευσταθούν, αν τα υπό

παραγωγής και συνάρθρωσης εννοιών, βλ. Gillian R. Evans, "Speculatio and Speculativus: Boethius and the Speculative Theology of the Twelfth Century", *Classical Folia* 32 (1978): 69-78.

882. (Brother) Charles Henry Buttmer, έκδ., *Hugonis de Sancto Victore Didascalicon de Studi Legendi: A Critical Text* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1939), 24 [2:1]: *Philosophia dividitur in theoricam, practicam, mechanicam et logicam. hae quattuor omnem continent scientiam. theorica interpretatur speculativa; practica activa quam alio nomine ethicam, id est, moralem dicunt, eo quod mores in bona actione consistant; mechanica, adulterine, quia circa humana opera versatur; logica, sermocinalis, quia de vocibus tractat.*

883. *Fratres Ordinis Praedicatorum*, έκδ., [Sancti Thomae Aquinatis] *Summa theologiae: Ad codices manuscriptos vaticanos exacta: Cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis Praedicatorum*, τόμ. 4-12 του: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, έκδ. *Fratres Ordinis Praedicatorum* (Romae: Ex Typographia Polyglotta S. D. de Propaganda Fide, 1888-1906), 9: 338 [2.2.97.2]: *Ad secundum dicendum quod duplex est cognitio divinae bonitatis vel voluntatis. Uns quidem speculativa. Et quantum ad hanc, non licet dubitare nec probare utrum Dei voluntas sit bona, vel utrum Deus sit suavis. – Alia autem est cognitio divinae bonitatis seu voluntatis affectiva seu experimentalis, dum quis experitur in seipso gustum divinae, dulcedinis et complacentiam divinae voluntatis.* Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Peter Harrison ("Experimental Religion and Experimental Science in Early Modern England", *Intellectual History Review* 21 (2011): 416-417), στον οποίο ο γράφων οφείλει και την παραπομπή στο συγκεκριμένο απόσπασμα του Aquinas, και ο οποίος ήταν αρκετά ευγενικός ώστε να μου στείλει το σχετικό άρθρο του. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω και από εδώ γι' αυτό.

μελέτη φαινόμενα γίνονται πλήρως κατανοητά ως αποτελέσματα των νοητών αίτιων στα οποία καταλογίστηκαν. Η πρακτική γνώση δεν επαληθεύεται μέσω της σύγκρισης του νοητού με το αισθητό, αφού η δική της αλήθεια δεν μπορεί να απομονωθεί από την υποκειμενική βούληση, από την επιθυμητική και αισθητική διάσταση της ψυχής, αλλά η ορθότητα της βούλησης, αυτό από το οποίο εξαρτάται η αλήθεια της πρακτικής γνώσης, προϋποθέτει τη θεωρητική γνώση⁸⁸⁴.

Στα μέσα του 12^{ου} αιώνα, το ζεύγος *speculativa-activa* βρήκε εφαρμογή και στα σχήματα ταξινόμησης των επιστημών (*scientiae*), που άρχισαν να πυκνώνουν στη λατινική γραμματεία, ιδίως μετά τη μετάφραση του *Kitāb ihṣā' al-'ulūm* του Άραβα φιλοσόφου Abū Naṣr al-Fārābī (c. 872-951). Στα Λατινικά το έργο αυτό διαδόθηκε σε δύο εκδοχές που φέρουν τον ίδιο τίτλο, *De scientiis* («Περί των επιστημών»), και συντάχθηκαν από δύο λογίους που εργάζονταν μαζί ως μεταφραστές αραβικών έργων στο Τολέδο, η μία, η οποία είναι περισσότερο ένα συμπίλημα βασισμένο στο αραβικό πρωτότυπο του al-Fārābī και όχι μια πιστή μετάφραση, από τον Domingo Gundisalvo, ή Gundisalvi, ή Dominicus Gundissalinus (c. 1110- post 1190), και η άλλη, που είναι πλήρης μετάφραση, από τον Gerardo da Cremona ή Gerardus Cremonensis (c. 1114-1187)⁸⁸⁵. Κατά τον al-Fārābī, όχι μόνο γενικά η φιλοσοφία, αλλά ειδικά και κάθε επί μέρους «επιστήμη» ή «τέχνη», διακρίνεται σε ένα σκέλος που παράγει πρακτική γνώση, 'ilm 'amalī, κι ένα σκέλος που παράγει γνώση των πραγμάτων ή θεωρητική γνώση, 'ilm nazarī. Ο Gerardo da Cremona και ο Gundisalvo μεταφράζουν ως *speculativa* ή *theorica* τη δεύτερη, και ως *activa* ή *practica* την πρώτη. Υπό το όνομα της «επιστήμης της μουσικής» (*scientia musice*), λ.χ., δύο επιστήμες καταχωρούνται, η μία *activa*, της οποίας η ιδιαιτερότητα έγκειται στο ότι εφευρίσκει «είδη αισθητών μελωδιών» σε μουσικά όργανα, διαμορφώνοντας τέτοια όργανα είτε με φυσικά είτε με τεχνητά μέσα, και η άλλη *speculativa*, που παρέχει με λογικά επιχειρήματα αιτιακή γνώση

884. Βλ. Angelo Campodonico, "Ragione speculativa e ragione pratica in Tommaso d'Aquino: Analogie, differenze, sinergie", *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica* 89 (1997): 267-298.

885. Για αυτές τις μεταφράσεις βλ. Henri Bédoret, "Les premières traductions tolédanes de philosophie: Œuvres d'Alfarabi", *Revue Néo-scholastique de Philosophie* 41 (1938): 83-88· Manuel Alonso, "Traducciones del arcediano Domingo Gundisalvo" [1947], στο: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the Transmission of Arabic Philosophical Thought to the West: Texts and Studies*, επιμ. Fuat Sezgin, συνεργ. Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, και Eckhard Neubauer (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goeth University, 2000), 112-122· Alain Galonnier, "Dominicus Gundissalinus et Gérard de Crémone, deux possible stratégies de traduction: le cas de l'encyclopédie farabienne du *De scientiis*", στο: *Une lumière venue d'ailleurs: Héritages et ouvertures dans le encyclopédies d'Orient et d'Occident au Moyen Age: Actes du colloque de Louvain-la-Neuve, 19-21 mai 2005*, επιμ.: Godefroid de Callataÿ και Baudoin van den Abeele (Louvain-la-Neuve: Centre de Recherche en Histoire des Sciences· Turnhout: Brepols, 2008), 103-117.

για τις μελωδίες, ανεξάρτητα από κάθε συγκεκριμένο όργανο ή ύλη, αλλά όπως μπορούν να προκύψουν ως ακούσματα από την χρήση οποιουδήποτε οργάνου ή σώματος⁸⁸⁶.

Μια ακόμα ταξινόμηση των «επιστημών» αραβικής προέλευσης, που ήταν πολύ μικρότερη σε έκταση και έτυχε ευρύτατης κυκλοφορίας στους λογίους κύκλους της εποχής, όπως φαίνεται από τις συχνές αναφορές μεταγενέστερων συγγραφέων σε αυτή, σώζεται υπό τον τίτλο *De ortu scientiarum* («Περί της γένεσης των επιστημών»). Από πολλούς λατινόφωνους συγγραφείς, κατά τον 12^ο και τον 13^ο αιώνα, προσγραφόταν στον al-Fārābī, αλλά είναι έργο κάποιου άλλου, μη ακόμα ταυτοποιημένου Άραβα λογίου, αν δεν πρόκειται κι εδώ, δεδομένου ότι δεν έχει βρεθεί κάποιο αραβικό πρωτότυπο, για ένα απάνθισμα διαφορετικών αποσπασμάτων, αντλημένων τόσο από την αραβική όσο και από τη λατινική γραμματεία. Μεταφράστηκε, ή γράφηκε, μάλλον από τον Gundisalvo⁸⁸⁷.

Αξιοποιώντας το *Kitāb ihṣā' al-'ulūm*, ως μία από τις κύριες πηγές του, ο Gundisalvo συνέθεσε και ο ίδιος ένα βιβλίο ανάλογης θεματολογίας, τιτλοφορούμενο *De divisione philosophiae* («Περί της διαίρεσης της φιλοσοφίας»). Στο *De ortu scientiarum* δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στο θεωρητικό και το πρακτικό σκέλος των επιστημών. Στο *De divisione philosophiae*, όμως, ο Gundisalvo εξηγεί ότι η φιλοσοφία επινοήθηκε ως το όχημα με το οποίο η ψυχή άγεται στην εντελέχειά της, στην τελειότητα που της αναλογεί, κι εφόσον δύο είναι οι καταστάσεις που πρέπει να διέλθει η ψυχή προκειμένου να καταστεί εντελής, εκείνη

886. Franz Schupp, έκδ. και μετάφρ., *Al-Fārābī, Über die wissenschaften / De scientiis: Nach der lateinischen Übersetzung Gerhards von Cremona: Lateinisch-Deutsch* (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2005), 82: Et illud quidem quod hoc nomine cognoscitur, est due scientie. Quarum una est scientia musice activa, et secunda est scientia musice speculativa. Musica igitur activa, est illa cuius proprietas est ut inveniat species armoniarum sensatarum in instrumentis que preparata sunt eis aut per naturam aut per artem. [...] Et speculativa quidem dat scientiam eorum, et sunt rationata, et dat causas totius ex quo componuntur armonie, non secundum quod sunt in materia, et materia immo absolute, et secundum quod sunt remota ab omni instrumento et materia, et accipit ea secundum quod sunt audita secundum communitatem ex quocumque instrumento accidat, et ex quocumque corpore accidat. Jakob Hans Josef Schneider, έκδ. και μετάφρ., *Al-Farabi, De scientiis secundum versionem Dominici Gundisalvi / Über die wissenschaften: Die Version des Dominicus Gundissalinus: Lateinisch-Deutsch*, Herders Bibliothek der Philosophie des Mittelalters 9 (Freiburg im Breisgau: Herder, 2006), 156: Musica vero alia est speculativa, alia activa: Sed activae musicae proprietas est invenire species armoniarum sensatarum ex instrumentis, quae preparata sunt eis vel natura vel arte. [...] Speculativa vero dat scientiam eorum omnium et rationes et causas omnes eius ex quo componuntur armoniae, non secundum quod sunt in materia, immo absolute et secundum quod remota ab omni instrumento et materia et accipit ea secundum quod sunt audita communiter ex quocumque instrumento vel ex quocumque corpore accidunt.

887. Βλ. Henry George Farmer, “A Further Arabic-Latin Writing on Music”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1933): 307-322· Bédoret, “Les premières traductions tolédanes”, 88-93· Manuel Alonso, “El autor del *Liber de ortu scientiarum*”, *Pensamiento* 2 (1946): 333-340· Anna Pozzobon, “La tradizione latina dell’*Ihṣā' al-'ulūm* di al-Fārābī” (διδακτορική διατριβή, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Filosofia, 2012), 290-292· Marie-Christine Duchenne και Monique Paulmier-Foucart, “Vincent de Beauvais et al-Fārābī, *De ortu scientiarum*”, στο: Callataÿ και Abeele, *Une lumière venue d'ailleurs*, 119-140.

της γνώσης (sciencia) και εκείνη της επιτέλεσης (operacio), η φιλοσοφία, της οποίας η τάξη πρέπει να ανταποκρίνεται πιστά στην τάξη της ψυχής, «αναγκαία διαιρείται σε γνώση και επιτέλεση, κατά τον ίδιο τρόπο που η ψυχή διαιρείται σε αίσθηση και λογική»: στην ικανότητα της ψυχής να αισθάνεται προσιδιάζει η επιτέλεση (operacio) και στη ικανότητά της να νοεί, η θεωρία (speculacio). Αλλά και το ίδιο το έλλογο τμήμα της ψυχής χωρίζεται σε δύο υποσύνολα, αφ' ενός στην επίγνωση των θείων πραγμάτων, «που δεν είναι έργο δικό μας», και αφ' ετέρου στην επίγνωση των ανθρώπινων πραγμάτων, «που είναι έργο δικό μας». Σκοπός, κατά συνέπεια, της φιλοσοφίας είναι η εντελέχεια της ψυχής «όχι ώστε να μπορέσει μονάχα να γνωρίσει ό,τι θα όφειλε να νοήσει, αλλά και ώστε να μπορέσει επίσης να γνωρίσει ό,τι θα όφειλε να κάνει και θα μπορούσε να κάνει». Η θεωρητική φιλοσοφία στοχεύει στη γνώση για να επιτύχει την κατανόηση. Η πρακτική φιλοσοφία στοχεύει στη γνώση για να επιτύχει τη δράση⁸⁸⁸.

5.3. Alkimia speculativa, alkimia operativa.

Ιδίως η μετάφραση του Gerardo και το βιβλίο του Gundisalvo αποτέλεσαν πρότυπα για τη μεταφορά στη λατινική γραμματεία των αραβικών φιλοσοφικών έργων, και την οικειοποίηση τους, μέσω παραφράσεων ή συμπλημάτων. Συνέβαλαν, επίσης, και στην ενοποίηση, ιεράρχηση και συστηματοποίηση των πεδίων γνώσης που αναγνωρίζονταν ως νόμιμα κλάδια στο δέντρο της φιλοσοφίας από τον λατινόφωνο αριστοτελισμό, σε μια περίοδο κατά την οποία ο τελευταίος συγκροτούνταν ως παράδοση, με την εισαγωγή της αριστοτελικής φυσικής, ψυχολογίας, και μεταφυσικής, χάρη στις μεταφράσεις των σχετικών βιβλίων του Αριστοτέλη και ορισμένων σχετικών κατοπινών υπομνημάτων από τα αραβικά, και άρχισε να δεσπόζει ως τάση στα πανεπιστήμια που από τα τέλη του 12^{ου} αιώνα ιδρύονταν σε διάφορες

888. Ludwig Baur, έκδ., *Dominicus Gundissalinus, De divisione philosophiae, herausgegeben und philosophiegeschichtlich untersucht nebst einer Geschichte der philosophischen Einleitung bis zum Ende der Scholastik* (Münster: Druck und Verlag der Aschendorffschen Buchhandlung, 1903), 11-12: Quia enim philosophia ad hoc inuenta est, ut per eam anima perficiatur, duo autem sunt, quibus anima perficitur scilicet sciencia et operacio, idcirco philosophia, que ordo est anime, necessario diuiditur in scienciam et operacionem, quemadmodum anima diuiditur in sensum et racionem; ad partem enim sensibilem pertinet operacio et ad partem racionalem pertinet speculacio. sed quia rationalis pars anime diuiditur in cognicionem diuinorum, scilicet que non sunt ex nostro opere, et in cognicionem humanorum, scilicet que sunt ex nostro opere, ideo finis philosophiae est perfectio anime, non ut sciat tantum quod debeat intelligere, set etiam ut sciat quid debeat agere et agat. Nam finis speculatiue est concepcio sentencie ad intelligendum; finis uero practice est concepcio sentencie ad agendum.

ευρωπαϊκές πόλεις, με προεξάρχοντα εκείνα της Οξφόρδης, του Παρισιού και της Πάδουας⁸⁸⁹. Ένας από τους πολλούς λογίους που, κατά τον 13^ο αιώνα, επηρεάστηκαν από αυτήν τη συζήτηση, περί των καταβολών και της διάταξης των επιστημών, που υποκίνησαν οι μεταφράσεις και τα απανθίσματα των μεταφραστών του Τολέδο, και συμμετείχαν σε αυτήν, καταρτίζοντας τις δικές τους ταξινομήσεις, ήταν και ο Roger Bacon, ο οποίος, στο έργο του *Communia naturalium* («Κοινές συνθήκες των φυσικών πραγμάτων»), χρονολογημένο, από πρόσφατες ιστορικές μελέτες, μεταξύ των ετών 1269-1270, κατέθεσε τη δική του γνώμη για την τάξη, τις διαφορές, και τον αριθμό των επιστημών, ασκώντας παράλληλα κριτική στη φυσική φιλοσοφία του Αριστοτέλη⁸⁹⁰, και στο *Opus tertium* («Τρίτο έργο»), που γράφηκε πιθανόν κατά την περίοδο 1268-1269⁸⁹¹, αρχικά με την πρόθεση να σταλεί στον Πάπα Clement IV, εφάρμοσε τη διάκριση *speculativa-activa* και στην αλχημεία⁸⁹².

Τα δύο μέρη στα οποία ο Bacon διαιρεί την αλχημεία είναι η *alkimia operativa et practica* («επιτελεστική και πρακτική αλχημεία»), και η *alkimia speculativa* («θεωρητική αλχημεία»).

889. Βλ. Pozzobon, “La tradizione latina”, 309-377.

890. Για την ταξινόμηση των επιστημών από τον Bacon βλ. Jeremiah Hackett, “Roger Bacon on the Classification of the Sciences”, στο: Hackett, *Roger Bacon and the Sciences*, 49-65.

891. Για τη χρονολόγηση των δύο αυτών έργων βλ. Jeremiah Hackett, “From *Sapientes Antique* at Lincoln to the New *Sapientes Moderni* at Paris c. 1260-1280: Roger Bacon’s Two Circles of Scholars”, στο: *Robert Grosseteste and the Pursuit of Religious and Scientific Learning in the Middle Ages*, επιμ. Jack P. Cunningham and Mark Hocknull, *Studies in the History of the Philosophy of Mind* 18 (Switzerland: Springer International Publishing, 2016), 128.

892. Για τη στάση του Bacon προς την αλχημεία και τα ψευδεπίγραφα, ή αμφίβολης ταυτότητας συγγραφέα, αλχημικά έργα που του αποδίδονται, βλ. Dorothea Waley Singer, “Alchemical Writings Attributed to Roger Bacon”, *Speculum* 7 (1932): 80-86· William R. Newman, “The Alchemy of Roger Bacon and the *Tres Epistolae* Attributed to Him”, στο: *Comprendre et maîtriser la nature au moyen âge: Mélanges d’histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, συλλ. έργο, Hautes Études Médiévales et Modernes 73 (Geneva: Librairie Droz, 1994), 461-479· Newman, “The Philosophers’ Egg: Theory and Practice in the Alchemy of Roger Bacon”, στο: “Le crisi dell’alchimia”, συλλ. έργο, ειδικό τεύχος, *Micrologus* 3 (1995): 75-101· Newman, “An Overview of Roger Bacon’s Alchemy”, στο: Hackett, *Roger Bacon and the Sciences*, 317-336 (ιδίως: 317, σημ. 3, όπου παρατίθεται όλη η σχετική προγενέστερη βιβλιογραφία)· Antoine Calvet, “Recherches sur le platonisme médiéval dans les oeuvres alchimiques attribuées à Roger Bacon, Thomas d’Aquin et Arnaud de Villeneuve”, *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 87 (2003): 463-471· Agostino Paravicini Bagliani, “Ruggero Bacone e l’alchimia di lunga vita: Riflessioni sui testi”, στο: *Alchimia e medicina nel Medioevo*, επιμ. Chiara Crisciani and Agostino Paravicini Bagliani (Florence: Sismel, 2003), 33-54· Leah DeVun, *Prophecy, Alchemy and the End of Time: John of Rupescissa in the Late Middle Ages* (New York, NY: Columbia University Press, 2009), 81-89· Sébastien Moureau, “*Elixir atque fermentum*: New Investigations about the Link between Pseudo-Avicenna’s Alchemical *De anima* and Roger Bacon: Alchemical and Medical Doctrines”, *Traditio* 68 (2013): 277-325· Athanasios Rinotas, “The Interplay among Alchemy, Theology and Philosophy in the Late Middle Ages: The Cases of Roger Bacon and John of Rupescissa”, *Vegueta: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* 17 (2017): 161-173.

Η «επιτελεστική αλχημεία» είναι η «επιστήμη» (scientia) που διδάσκει

πώς μπορούν να παραχθούν ευγενή μέταλλα, χρωστικές ουσίες, και πολλά άλλα που η τέχνη μπορεί να παράγει σε καλύτερη ποιότητα και σε μεγαλύτερη αφθονία απ' ό,τι μπορεί να κάνει η φύση⁸⁹³.

Η ωφέλειά της είναι απaráμιλλη, μιας και εκτός από «αναρίθμητα» κέρδη και πλεονεκτήματα που μπορεί η ανάπτυξή της να συνεπάγεται ακόμα και για ένα κράτος, στο φάσμα των δυνατοτήτων της προσμετράται και η παρασκευή ουσιών ικανών «να επιμηκύνουν τον ανθρώπινο βίο κατά μεγάλα χρονικά διαστήματα, πέρα απ' αυτά κατά τα οποία μπορεί από τη φύση αυτός να διαρκέσει»⁸⁹⁴. Η alkimia speculativa, που επίσης ορίζεται ως «επιστήμη» (scientia), «κατοπτρεύει (speculatur) κάθε τι μη έμβιο», καθώς και «τη γένεση των πραγμάτων από τα στοιχεία»⁸⁹⁵. Είναι ένα πεδίο γνώσης που εντός του περικλείει τα ίδια τα «στοιχεία», καθώς και

τους απλούς και σύνθετους [σωματικούς] χυμούς, τους κοινούς λίθους, τα πετράδια, τα μάρμαρα, τον χρυσό και τα υπόλοιπα μέταλλα, τις θειώδεις ουσίες, τα άλατα, και τα μελάνια, το κυανό, το κιννάβαρι και τις άλλες χρωστικές ουσίες, τα έλαια και τις φλεγόμενες πισσασφάλτους, καθώς και άπειρα άλλα [πράγματα] για τα οποία δεν θα βρούμε τίποτα στα βιβλία του Αριστοτέλη, ενώ ούτε οι περί της φύσης φιλοσοφούντες ξέρουν κάτι γι' αυτά, ούτε κι όλο το πλήθος των Λατίνων⁸⁹⁶.

Η διχοτόμηση που ο Bacon εισηγήθηκε δεν ήταν μια απλή επέκταση, και στην αλχημεία, των σχημάτων που είδε να διαγράφονται στα αραβο-λατινικά κείμενα του προηγούμενου αιώνα και στα γραπτά των συγχρόνων του που είχαν εμπνευστεί τις δικές τους ταξινομήσεις από αυτά. Στο *De ortu scientiarum*, όπου ούτε η αλχημεία ούτε κάποια άλλη «επιστήμη» χωρίζεται σε θεωρητικό και πρακτικό σκέλος, scientia de alkimia ονομαζόταν η «επιστήμη

893. John Sherren Brewer, έκδ., "Rogerii Baconis Opus tertium", στο: *Fr. Rogerii Baconis Opera quaedam hactenus inedita, Vol. I Containing I. Opus tertium; II. Opus minus; II. Compendium philosophiae*, έκδ. John Sherren Brewer (London: Longman et al., 1859), 40: Est autem alkimia operativa et practica, quae docet facere metalla nobilia, et colores, et alia multa melius et copiosius per artificium, quam per naturam fiant.

894. *Ibid.*: Nam non solum expensas et alia infinita reipublicae potest dare, sed docet invenire talia, quae vitam humanam possunt prolongare in multa tempora, ad quae per naturam produci potest.

895. *Ibid.*: [...] et haec scientia est alkimia speculativa, quae speculator de omnibus inanimatis et tota generatione rerum ab elementis.

896. *Ibid.*: Sed alia est scientia, quae est de rerum generatione ex elementis, et de omnibus rebus inanimatis: ut de elementis, et de humoribus simplicibus et compositis; de lapidibus communibus, gemmis, marmoribus; de auro et caeteris metallis; de sulphuribus, et salibus, et atramentis; de azurio, et minio, et caeteris coloribus; de oleis et bituminibus ardentibus, et aliis infinitis, de quibus nihil habemus in libris Aristotelis; nec naturales philosophantes sciunt de his, nec totum vulgus Latinorum.

της μετατροπής των πραγμάτων σε άλλα είδη», και ήταν ένα από τα οκτώ «μέρη» (*partes*) της *scientia quae cadit sub circulo lunae* («επιστήμης που εμπίπτει στον κύκλο της σελήνης»), της επιστήμης των υποσελήνιων φυσικών όντων, μαζί με την *scientia de iudiciis* («επιστήμη των ετυμηγοριών», των προβλέψεων), την *scientia de medicina* («επιστήμη της ιατρικής»), τη *scientia de nigromantia* («επιστήμη της νεκρομαντείας») *secundum physicam* («βάσει της φυσικής»), τη *scientia de imaginibus* («επιστήμη των εικόνων»), τη *scientia de agricultura* («επιστήμη της γεωργίας»), τη *scientia de navigando* («επιστήμη της ναυσιπλοΐας»), και τη *scientia de speculis* («επιστήμη των καθρεφτών»). Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι, εκτός από την αλχημεία, για κανένα άλλο από αυτά τα «μέρη» δεν δινόταν ορισμός⁸⁹⁷.

Την ίδια κατανομή σε οκτώ «είδη» (*species*), με τους ίδιους όρους, τον ίδιο σύντομο ορισμό της αλχημείας, τη διευκρίνιση, προς αποφυγή πιθανών παρεξηγήσεων, ότι η νεκρομαντεία νοείται «βάσει της φυσικής», αλλά με κάπως διαφορετική ορθογραφία, βρίσκουμε και στο *De divisione philosophiae* του Gundisalvo⁸⁹⁸. Εδώ, όμως, η *naturalis scientia* («φυσική επιστήμη»), πέρα από τα οκτώ «είδη», διαιρείται και σε οκτώ «μέρη» (*partes*) τα οποία αντιστοιχούν σε βιβλία αριστοτελικά, αποδιδόμενα στον Αριστοτέλη, ή ενταγμένα στην περιπατητική διδακτέα ύλη: α) στο βιβλίο *De naturali auditu* («περί φυσικής ακρόασης», δηλαδή, η *Φυσική ακρόασις* του Αριστοτέλη), β) το βιβλίο *Celi et mundi* («περί ουρανού και κόσμου», το *Περὶ οὐρανοῦ* του Αριστοτέλη και το ψευδεπίγραφο *Περὶ κόσμου*), γ) το βιβλίο *De generatione et corruptione* («περί γενέσεως και φθοράς», το *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* του Αριστοτέλη), δ) τα πρώτα τρία μέρη του βιβλίου *De impressionibus superioribus* («περί των ανώτερων φαινομένων», τα τρία πρώτα βιβλία των *Μετεωρολογικῶν* του Αριστοτέλη), ε) το τέταρτο μέρος του ίδιου βιβλίου, στ) το βιβλίο *De mineris* («περί ορυκτών»)⁸⁹⁹, ζ) το

897. Clemens Baeumker, έκδ., *Alfarabi Über der Ursprung der Wissenschaften (De ortu scientiarum): Eine mittelalterliche Einleitungsschrift in die philosophischen Wissenschaften* (Münster i. W.: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1916), 20 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): [...] *emersit scientia quae cadit sub circulo lunae. Partes autem huius scientiae, secundum quod dixerunt sapientes primi, octo sunt, scilicet scientia de iudiciis, scientia de medicina, scientia de nigromantia secundum physicam, scientia de imaginibus, scientia de agricultura, scientia de navigando, scientia de alkimia quae est scientia de conversione rerum in alias species, scientia de speculis.*

898. Baur, *Gundissalinus, De divisione*, 20: [...] *tunc sciencia naturalis uniuersalis est, quia octo science sub ea continentur: scilicet sciencia de medicina, sciencia de indiciis, sciencia de nigromantia secundum physicam, sciencia de ymaginibus, sciencia de agricultura, sciencia de nauigacione, sciencia de speculis, sciencia de alquimia, que est sciencia de conuersione rerum in alias species.*

899. Το βιβλίο που εδώ αναφέρεται ως *De mineris* μάλλον αντιστοιχεί σε ένα τμήμα από το βιβλίο του Avicenna *Kitāb al-Šifā'* («Βιβλίο της θεραπείας»). Ο Αριστοτέλης, κλείνει το τρίτο βιβλίο των *Μετεωρολογικῶν* του αναπτύσσοντας τη θεωρία περί της γένεσης των μη μεταλλικών ορυκτών από την «ἀτμιδώδη ἀναθυμίασιν» και των μεταλλικών ορυκτών από την «καπνώδη ἀναθυμίασιν». Στο τέλος, υπόσχεται ότι θα ακολουθήσει και μια λεπτομερής παρουσίαση «περὶ ἑκαστον γένος», για κάθε είδος ορυκτού ξεχωριστά, κάτι που όμως δεν συμβαίνει

βιβλίο *De vegetabilibus* («περί φυτών», ένα ψευδεπίγραφο αριστοτελικό έργο του οποίου το ελληνικό πρωτότυπο έχει χαθεί), και, τέλος, η) το βιβλίο *De animalibus* («περί ζώων», το *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* του Αριστοτέλη), μαζί με το βιβλίο *De anima* («περί ψυχής», το *Περὶ ψυχῆς* του Αριστοτέλη) και όλα τα βιβλία, ως το τελευταίο, από το *De naturalibus* («περί των φυσικών», οι επτά πραγματείες του Αριστοτέλη που από τον 13^ο αιώνα και μετά θα γίνουν γνωστές ως *Parva naturalia*, *Μικρὰ φυσικὰ*)⁹⁰⁰. Η αλχημεία δεν σχετίζεται άμεσα ούτε με τη γνώση των ορυκτών σωμάτων, ούτε με την ιατρική. Δεν υπάρχει χώρος γι' αυτήν στην εργογραφία του Αριστοτέλη, τα αυθεντικά ή ψευδεπίγραφα βιβλία του οποίου εξαντλούν τα «μέρη» της φυσικής, με την προσθήκη μονάχα ενός βιβλίου «περί ορυκτών» που δεν φαίνεται να θιγεί ζητήματα που άπτονται της αρμοδιότητας της αλχημείας, της «επιστήμης της μετατροπής των πραγμάτων σε άλλα είδη». Το μόνο που γράφει ο Gundissalvo για το εν λόγω βιβλίο είναι πως έχει ως αντικείμενό του

ό,τι κοινό μοιράζονται τα σώματα που συντίθενται από παρόμοια μέρη, χωρίς τα ίδια να είναι μέρη σωμάτων συντιθέμενων από ετερόκλητα μέρη, και τέτοια είναι τα ορυκτά σώματα, και τα είδη των ορυκτών πραγμάτων, καθώς και ό,τι αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα κάθε ενός από τα είδη τους⁹⁰¹.

Ένας ξεχωριστός τρόπος φυσιογνωσίας, ένα *species* της φυσικής, αλλά όχι ένα *pars* της αρχιτεκτονικής της, που αφορά κάποιες συγκεκριμένες πρακτικές δεξιότητες, εκείνες της «μετατροπής των πραγμάτων σε άλλα είδη», διατεταγμένο στην ίδια σειρά με τη νεκρομαντεία «βάσει της φυσικής», που κι εκείνη αφορά κάποιες άλλες πρακτικές δεξιότητες: αυτό είναι η αλχημεία, όχι κάτι άλλο.

Κατά τον Bacon, αντίθετα, η *alkimia speculativa* προορίζεται να παρέχει αιτιακές εξηγήσεις για τους φυσικούς μετασχηματισμούς, να φέρνει στο φως ό,τι λανθάνει κάτω από τη δεδομένη πραγματικότητα, τα τέσσερα «στοιχεία», τους τέσσερεις σωματικούς «χυμούς», και τους συνδυασμούς τους που διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη γένεση των μη έμβιων όντων καθώς και στη γένεση των φυτών, των ζώων, και των ανθρώπινων όντων, η οποία είναι στενά

στο τέταρτο βιβλίο. Βλ. Francis Howard Fobes, έκδ., *Aristotelis Meteorologicorum libri quattuor* (Cambridge, MA: e Typographico Academiae Harvardianae, 1919), χ.αρ. [3.378^a:15-34, 3.378^b:1-4]. Η κάλυψη αυτού του κενού στην αριστοτελική εργογραφία απασχόλησε και τους Άραβες μεταφραστές και υπομνηματιστές και, αργότερα, τους λατινόφωνους ομολόγους τους.

900. Baur, *Gundissalinus, De divisione*, 20-23.

901. *Ibid.*, 22-23 (οι εμφάσεις στο πρωτότυπο): *Sexta uero pars est consideracio de eo, in quo communicant corpora similia parcium, que non sunt partes compositi diuersarum parcium; et hec sunt corpora mineralia et species rerum mineralium; et de eo, quod est proprium unicuique speciei eorum. et hoc docetur in libro qui intitulatur: de mineris.*

συνυφασμένη με την πρώτη. Και εξ αιτίας αυτής της εξηγητικής της δύναμης, η «θεωρητική αλχημεία» είναι μια επιστήμη ευεργετική, ή ακόμα και ζωτική, τόσο για την ιατρική όσο και για τη φυσική φιλοσοφία⁹⁰².

Η σχέση ανάμεσα στη «θεωρητική» και την «επιτελεστική» αλχημεία δεν είναι αυτή μιας πολιτικής αντίθεσης, όπως κάποιες σελίδες πριν είδαμε να συμβαίνει με την πρακτική αλχημεία και τους *alchimici speculatori* στον Forte. Οι δύο «επιστήμες» που συναπαρτίζουν την αλχημεία, αντί να αποκλείονται αμοιβαία, προϋποτίθενται αμοιβαία. Η «επιτελεστική αλχημεία» εμφανίζεται να είναι επιδεκτική τόσων πολλών και τόσο επωφελών χρήσεων, που συνιστά μια γόνιμη πηγή γνώσης ακόμα και στην καθαρά πρακτική μορφή της. Είναι σημαντική, όμως, και για έναν πρόσθετο λόγο: «επικυρώνει με τα έργα της τη θεωρητική αλχημεία, κι ως εκ τούτου επικυρώνει τη φυσική φιλοσοφία και την ιατρική»⁹⁰³. Εκεί μπορούν να δοκιμαστούν θεωρητικές κατασκευές, φιλοσοφικές εννοιολογήσεις περί των φυσικών φαινομένων, και να εξακριβωθεί το πραγματικό αντίκρισμά τους.

Η «θεωρητική αλχημεία», από την άλλη πλευρά, είναι μια μορφή φιλοσοφίας η οποία χρειάζεται την «επιτελεστική αλχημεία», ώστε οι αλήθειες της να δοκιμάζονται στην πράξη, και την οποία, επίσης, χρειάζεται η φυσική φιλοσοφία, καθώς και η ιατρική, ώστε να παράγουν αλήθειες πρόσφορες να δοκιμαστούν στην πράξη, ιδίως όπου εμπλέκεται η «γένεση των πραγμάτων από τα στοιχεία». Με τη συνδρομή των τεχνικών απόσταξης και διαχωρισμού της «επιτελεστικής αλχημείας» λ.χ. ένας ιατρός και ένας φυσικός φιλόσοφος μπορούν όχι μόνο να μάθουν να διαχωρίζουν το ένα «στοιχείο» από τα υπόλοιπα, αλλά και να αποκτήσουν μια πιο ευκρινή εικόνα για τα διαφορετικά είδη σωματικών «χυμών». Για να συμβεί, όμως, αυτό πρέπει η εμπειρία να μεσολαβηθεί από τη θεωρία, την αναστοχαστική κατόπτευση, η γνώση του «πώς» από τη γνώση του «γιατί». Ήδη, γράφει ο Bacon, «ο Avicenna στο πρώτο βιβλίο της Ιατρικής του, καταδεικνύει, μέσω των έργων της αλχημείας, ότι κι άλλοι σωματικοί χυμοί, όχι μόνο το αίμα, όπως εκτιμούσε ο Γαληνός, διατρέφουν [το σώμα]», κανένας ιατρός, όμως, «δεν το γνωρίζει αυτό, ούτε το κατανοεί, ούτε μπορεί να το

902. Brewer, “Baconis Opus tertium”, 39: Et quia haec scientia ignoratur a vulgo studentium, necesse est ut ignorant omnia, quae sequuntur, de rebus naturalibus; scilicet de generatione animatorum, ut vegetabilium, et animalium, et hominum: quia ignoratis prioribus, necesse est ignorari quae posteriora sunt. Generatio enim hominum, et brutorum, et vegetabilium est ex elementis et humoribus, et communicat cum generatione rerum inanimatarum. Unde, propter ignorantiam istius scientiae, non potest sciri naturalis philosophia vulgata, nec speculativa medicina, nec per consequens practica.

903. *Ibid.*: Haec igitur scientia habet utilitates huiusmodi proprias; sed tamen certificat alkimiam speculativam per opera sua, et ideo certificat naturalem philosophiam et medicinam.

κάνει»⁹⁰⁴. Είναι η «θεωρητική αλχημεία» που κομίζει τη γνώση του «γιατί», που ανατρέχει σε αιτίες και ανακαλύπτει πίσω από τις αισθητές διαδικασίες νοητές αρχές, που καθιστά τα έργα της «επιτελεστικής αλχημείας», πέρα από προσοδοφόρα σε επίπεδο καθημερινής διαβίωσης, προσοδοφόρα και για άλλες μορφές του επίστασθαι.

Στη δική του ταξινόμηση, ο Bacon τοποθετεί την αλχημεία μαζί με την *scientia de ponderibus* («επιστήμη των βαρών»), την *scientia experimentalis* («πειραματική επιστήμη»), και μια νέα, συναρθρωμένη με την πειραματική επιστήμη, ιατρική, στην τετράδα των ειδικών φυσικών επιστημών⁹⁰⁵. Η απόσταση που έχει διανυθεί από τον Gundisalvo είναι ομολογουμένως πολύ μεγάλη. Το τίμημα, όμως, γι' αυτό δεν ήταν αμελητέο. Ο Bacon έπρεπε να καινοτομήσει κάπως επίφοβα, εικονογραφώντας την αλχημεία ως διττή «επιστήμη» χωρίς να έχει να προσκομίσει τεκμήρια που να πιστοποιούν ότι η *alkimia speculativa*, χωρίς την οποία η εγγύτητα με την ιατρική και τη φυσική φιλοσοφία δεν θα μπορούσε να δικαιολογηθεί, είναι κάτι περισσότερο από μια δική του ευχή, προβολή ή εικασία. Ο ίδιος παραδέχεται ότι αυτή η «διττή επιστήμη» είναι «άγνωστη σχεδόν στους πάντες», αφού

οσοδήποτε πολλοί κι αν είναι εκείνοι που, ανά τον κόσμο, εργάζονται για να παραγάγουν μέταλλα, και χρώματα, και τα λοιπά, εκείνοι που πράγματι ξέρουν να παρασκευάζουν χρωστικές ουσίες, και δη κατά τρόπο χρήσιμο, είναι ελάχιστοι, ενώ σχεδόν κανένας δεν γνωρίζει πώς να παραγάγει μέταλλα, και ακόμα λιγότεροι είναι εκείνοι που γνωρίζουν πώς να φτιάξουν ουσίες αρκετά δραστικές ώστε να επιμηκυνθεί ο [ανθρώπινος] βίος⁹⁰⁶.

Χωρίς, όμως, τη γνώση του «γιατί», η γνώση του «πώς» δεν είναι, ακριβολογώντας, γνώση. Χωρίς τη «θεωρητική αλχημεία», η «επιτελεστική αλχημεία» δεν είναι «επιστήμη». Κινδυνεύει, επίσης, να αποχαρακτηριστεί και ως «τέχνη», να περιπέσει σε ό,τι, σύμφωνα με τους σχετικούς ορισμούς του Αριστοτέλη, στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, λ.χ., που ο Robert Grosseteste (c. 1175-1253), μέντορας και πρότυπο για τον ίδιο τον Bacon, είχε μεταφράσει στα λατινικά κάπου γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1240⁹⁰⁷, θα ονομαζόταν «ἔξις

904. *Ibid.*, 40-41: Et Avicenna docet, in primo libro Medicinæ, probare per opera alchimie quod solus sanguis non nutrit, ut Galenus aestimavit, sed alii humores: sed hoc nullus medicorum scit nec intelligere, nec facere.

905. Βλ. το σχετικό σχήμα στο οποίο ο Jeremiah Hackett συμπεκνώνει την ταξινόμηση του Bacon ("Bacon on the Classification of the Sciences", 63).

906. Brewer, "Baconis Opus tertium", 41: Haec igitur scientia duplex alchimie ignoratur ab omnibus fere; nam licet multi per mundum laborent ut faciant metalla, et colores, et alia, tamen paucissimi sciunt veraciter facere colores et utiliter; et fere nullus scit facere metalla, et pauciores sunt qui sciant facere opera, quae valent ad prolongationem vitae.

907. Ο ίδιος ο Bacon φαίνεται, όμως, πως αγνοούσε αυτήν τη μετάφραση του Grosseteste, βλ. Jean Dunbabin, "Robert Grosseteste as Translator, Transmitter, and Commentator: The 'Nicomachean Ethics'", *Traditio* 28

πρακτική» ή «ἐμπειρία», ικανότητα του πράττειν «μετὰ λόγου», δύναμη, με άλλα λόγια, της ανθρώπινης ψυχής που επιτρέπει σε κάποιον να κρίνει αποτελεσματικά επί του πώς μπορεί κάτι να επιτελεστεί χάρη σε πολλές συσσωρευμένες «μνήμαις τοῦ αὐτοῦ πράγματος». Μόνο με μια χαλάρωση των αριστοτελικών κριτηρίων μπορεί να εκληφθεί ως «ἔξι ποιητική», ικανότητα του ποιείν «μετὰ ἀληθοῦς λόγου» («τέχνη»), δύναμη της ανθρώπινης ψυχής που επιτρέπει σε κάποιον να επιτελέσει κάτι γνωρίζοντας «τὸ διότι καὶ τὴν αἰτίαν» της πράξης του⁹⁰⁸. Και σε καμιά περίπτωση, οὐσα απογυμνωμένη από ένα θεωρητικό σκέλος, δεν θα νομιμοποιούνταν να θέσει υποψηφιότητα για να ανέλθει σε μια ορατότερη βαθμίδα στην ιεράρχηση των πεδίων γνώσης, και της διδακτέας ύλης στα κυριαρχούμενα από τον αριστοτελισμό πανεπιστήμια, ως «ἔξι ἀποδεικτική», ικανότητα θεώρησης ενός πράγματος από την άποψη των καθολικών νοητικών προϋποθέσεων υπό τις οποίες αυτό μπορεί να συναχθεί ως «ἔξ ἀνάγκης ὄν» («ἐπιστήμη»), ως δύναμη της ανθρώπινης ψυχής που επιτρέπει τη σύλληψη της ουσίας των φαινομένων, την κατανόηση της υπεραισθητής θεμελιώδους πραγματικότητας που εκπύσσεται στα φαινόμενα⁹⁰⁹.

Αλλά, ο Bacon δεν διστάζει να το πει, η «θεωρητική αλχημεία», η «ἐπιστήμη» που εγγυάται τη γνώση του «γιατί», παραμένει άγνωστη «σχεδόν στους πάντες», όχι μόνο στους πολυμαθείς λογίους της εποχής του και τους αριστοτελικούς καθηγητές των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων – στους πάντες: στους ιατρούς, τους φυσικούς φιλόσοφους, τελικά και στους ίδιους τους αλχημιστές. Στην κριτική του Forte κατά της πρακτικής αλχημείας, η Regina προσωποποιώντας μια ἐπιστήμη της φύσης η οποία όπως και η *alkimia speculativa* του Bacon κατοπτρεύει τη «γένεση των πραγμάτων από τα στοιχεία», απεικόνιζε στον συνομιλητή της

(1972): 460-472.

908. Jaeger, *Aristotelis Metaphysica*, 1-3 [A', 980^b: 28-30, A', 981^a: 24-30]: [...] γίγνεται δ' ἐκ τῆς μνήμης ἐμπειρία τοῖς ἀνθρώποις· αἱ γὰρ πολλαὶ μῆμαι τοῦ αὐτοῦ πράγματος μιᾶς ἐμπειρίας δύνανται ἀποτελοῦσιν [...] ἀλλ' ὅμως τό γε εἰδέναι καὶ τὸ ἐπαῖεν τῇ τέχνῃ τῆς ἐμπειρίας ὑπάρχειν οἴομεθα μᾶλλον, καὶ σοφωτέρους τοὺς τεχνίτας τῶν ἐμπεύρων ὑπολαμβάνομεν, ὥς κατὰ τὸ εἰδέναι μᾶλλον ἀκολουθοῦσαν τὴν σοφίαν πᾶσι· τοῦτο δ' ὅτι οἱ μὲν τὴν αἰτίαν ἴσασιν οἱ δ' οὐ. οἱ μὲν γὰρ ἐμπειροὶ τὸ ὅτι μὲν ἴσασι, διότι δ' οὐκ ἴσασιν· οἱ δὲ τὸ διότι καὶ τὴν αἰτίαν γνωρίζουσιν. Ingram Bywater, ἐκδ., *Aristotelis Ethica Nicomachea* (Oxonii: E Typographico Clarendoniano, 1894), 116-117 [Z': 4, 1140^a: 2-5]: [...] ἕτερον δ' ἐστὶ ποίησις καὶ πρᾶξις [...] ὥστε καὶ ἡ μετὰ λόγου ἔξι πρακτικὴ ἕτερον ἐστὶ τῆς μετὰ λόγου ποιητικῆς ἕξεως. διὸ οὐδὲ περιέχεται ὑπ' ἀλλήλων· οὔτε γὰρ ἡ πρᾶξις ποίησις οὔτε ἡ ποίησις πρᾶξις ἐστίν. ἐπεὶ δ' ἡ οἰκοδομικὴ τέχνη τίς ἐστι καὶ ὅπερ ἔξι τις μετὰ λόγου ποιητικὴ, καὶ οὐδεμία οὔτε τέχνη ἐστὶν ἣτις οὐ μετὰ λόγου ποιητικὴ ἔξις ἐστίν, οὔτε τοιαυτὴ ἢ οὐ τέχνη, ταυτὸν ἂν εἴη τέχνη καὶ ἔξις μετὰ λόγου ἀληθοῦς ποιητικὴ.

909. Bywater, *Ethica Nicomachea*, 116, [Z': 3, 1139^b: 31-32], 119 [Z': 6, 1140^b: 31-32]: ἡ μὲν ἄρα ἐπιστήμη ἐστὶν ἔξι ἀποδεικτικὴ [...] ἡ ἐπιστήμη περὶ τῶν καθόλου ἐστὶν ὑπόληψις καὶ τῶν ἐξ ἀνάγκης ὄντων. Για τη διάκριση του Αριστοτέλη μεταξύ «ἐμπειρίας», «τέχνης», και «ἐπιστήμης» πρβλ. ενδεικτικά και την εκτενή ανάλυση του Patrick H. Byrne, *Analysis and Science in Aristotle* (Albany, NY: State University of New York Press, 1997), 174-189.

Gieronimo, την τέχνη της μεταστοιχείωσης, ως αποτρόπαια και σφετερίστρια, ως μια μάταιη και φθοροποιό δαπάνη ενέργειας και χρόνου, χωρίς να αφήνει περιθώρια για το παραμικρό ελαφρυντικό. Ούτε εκεί βρήκαμε κάποιο ίχνος μιας αλχημείας θεωρητικής, αν εξαιρέσουμε τη μνεία του Forte στους *alchimici speculatori* η οποία υπαινίσσεται την ύπαρξη μιας τέτοιας αλχημείας, όπως η αναδρομή στο παρελθόν, και τις νοηματικές μεταστροφές, της λέξης *speculator* που κάναμε προ ολίγου επιβεβαιώνει. Στο *Opera nuova*, όμως, ο Forte μιλάει μόνο για «φθονερούς» επινοητές μιας πλασματικής θεότητας, σε μια σκιαγράφιση του παρελθόντος της σχέσης ανάμεσα στη Regina και το ομοιωμά της, την αλχημεία, της οποίας το βασικό μοτίβο είναι παρεμφερές με εκείνο των ιστορικών αφηγημάτων που και σήμερα, όπως είδαμε στα δύο πρώτα κεφάλαια της διατριβής μας, αναπαράγονται πολύ συχνά στον δημόσιο λόγο, όσον αφορά το παρελθόν της σχέσης ανάμεσα στη χημεία και την αλχημεία: βαθμιαία εμπειρική εξοικείωση με τις φυσικές δυνάμεις, εκτροπή ενορχηστρωμένη από υστερόβουλους, τυφλωμένους από τα πάθη τους, ή πλανημένους από κάποιες ιδιαίτερες φιλοσοφικές μέριμνες, ανθρώπους, επάνοδος στη σωστή πορεία, της έλλογης θεωρητικής πραγμάτευσης και της προσεκτικής εμπειρικής αναζήτησης, μετά από την αποκάλυψη της εξαπάτησης και την αποκήρυξη του ειδώλου που πριν λατρευόταν ως επίγειος θεός.

Εδώ πρέπει να θυμηθούμε ότι όταν ο Bacon έκανε λόγο για την *alkimia speculativa* ο αριθμός των βιβλίων με θέμα την αλχημεία που ένας λατινόφωνος αναγνώστης μπορούσε να συμβουλευθεί δεν ήταν ευκαταφρόνητος. Από το 1144, όταν ο Robert of Chester μετέφρασε το *Liber de compositione alchymiae*, αρκετά αραβικά αλχημικά βιβλία είχαν μεταφραστεί από τα Αραβικά. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, άρχισαν να κυκλοφορούν και πρωτότυπα λατινικά έργα⁹¹⁰. Αλλά εκείνα που αφιέρωναν χώρο, πλάι στις συνταγές και τις περιγραφές διαδικασιών ή ουσιών, στη θεωρητική διερώτηση ήταν λίγα.

Σε ένα από αυτά, το *Liber secretorum alchimiae* («Βιβλίο περί των μυστικών της αλχημείας»), που συνέθεσε ο Constantinus Pisanus, πιθανόν το 1267, επιχειρείται η ενσωμάτωση της αλχημείας στην αριστοτελική φυσική φιλοσοφία. Το θεωρητικό του τμήμα, όπως παρατηρεί η Barbara Obrist που επιμελήθηκε την κριτική του έκδοσης και τη μετάφρασή του στα Αγγλικά, φαίνεται να αποτυπώνει πώς διδασκόταν η φυσική, ιδίως το τέταρτο βιβλίο των *Μετεωρολογικών* του Αριστοτέλη, και η ιατρική σε ένα πανεπιστήμιο κατά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα. Ο Constantinus προειδοποιεί όσους διαβάσουν το χειρόγραφο πόνημά του ότι η αλχημεία είναι εξαιρετικά βαθιά και εξαιρετικά σκοτεινή, “*tenebrosa aqua in nubibus aeris*” («σκοτεινὸν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων»), όπως στους *Ψαλμούς* αναπαριστώνται τα υλικά από

910. Βλ. Halleux, “The Reception of Arabic Alchemy”.

τα οποία υφάνθηκε η σκηνή του Θεού κατά την κάθοδό του προς βοήθεια του Δαβίδ⁹¹¹. Όσο δύσκολο είναι να κατανοηθούν αυτά που εξαγγέλλουν οι προφήτες τόσο δύσκολο είναι και η αλχημεία να κατανοηθεί με φιλοσοφικούς όρους⁹¹², με τους όρους τουλάχιστον που μέχρι τότε διεξάγονταν συνήθως οι φιλοσοφικές συζητήσεις.

Για να διαπεράσει, όμως, κανείς αυτό το σκοτάδι δεν πρέπει να κινηθεί προς τα κάτω, να κατατοπιστεί στις απόκρυφες, μαγικές τέχνες υπεράνω των οποίων η φιλοσοφία έχει αρθεί, να μάθει να μιλάει τις κρυπτικές ιδιολέκτους που επιβιώνουν στη σκιά της φιλοσοφίας. Πρέπει να κινηθεί προς τα πάνω, όσο το δυνατόν ψηλότερα, ώστε *per motum superiorum* («με την κίνηση των ανώτερων σωμάτων»), πράγμα που εδώ σημαίνει: με τη γνώση των επιδράσεων των ουράνιων σφαιρών στον υποσελήνιο κόσμο, των ουράνιων, πλανητικών δυνάμεων που εντυπώνονται στα υποσελήνια σώματα και είναι οι, μεσολαβημένες από την ελευθερία της βούλησης (εφόσον μιλάμε για έμψυχα όντα), αποχρώσεις αιτίες των γενέσεων και των φθορών τους⁹¹³, να «εντοπίσει αλάνθαστα» πού βρίσκεται το «κρυσφήγετο της αλχημείας» και να εισέλθει σε αυτό. Ακόμα και η ορθότητα της επιτέλεσης, η αποδοτικότητα της αλχημικής πρακτικής, συνδέεται με αυτήν την άνοδο στην «κορυφή όλης της φιλοσοφίας», στον ίδιο εκείνο τόπο όπου «ο φιλόσοφος αναπαυόταν»⁹¹⁴. Και ίσως με την τελευταία φράση να υποδηλώνεται ο Αριστοτέλης, για τον οποίο ο Constantinus, λίγο παρακάτω, γράφει πως ήταν ένας «εξέχων φιλόσοφος, αν και στον ύψιστο βαθμό σκοτεινός και ολιγόλογος, κι αυτό λόγω της αντιζηλίας του με τον Σωκράτη» της οποίας τις συνέπειες πληρώνουν ακριβά οι κατοπινοί μελετητές των έργων του. Υπέρμετρα δυσνόητος ήταν ο Αριστοτέλης και όσον αφορά ειδικότερα την αλχημεία, όπως το «σκοτεινόν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων», προσθέτει και πάλι ο Constantinus επικαλούμενος την ίδια βιβλική μεταφορά την

911. Alfred Rahlfs, έκδ., *Psalmi cum Odis*, 2η έκδ., τόμ. 10 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum: Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum* [1931] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967), 101 [17: 12]: καὶ ἔθετο σκότος ἀποκρυφὴν αὐτοῦ· | κύκλω αὐτοῦ ἡ σκηνὴ αὐτοῦ | σκοτεινὸν ὕδωρ ἐν νεφέλαις ἀέρων.

912. Barbara Obrist, έκδ. και μετάφρ., *Constantine of Pisa, The Book of the Secrets of Alchemy* (Leiden et al.: E. J. Brill, 1990), 73: Et [quia] ars alchymica est ualde profunda et ualde obscura, quemadmodum tenebrosa aqua in nubibus aeris, sicut scientia in prophetis, ita etiam alchymia in philosophicis. Πρβλ. την ερμηνεία αυτής της σύγκρισης από την Chiara Crisciani, “Opus and Sermo: The Relationship Between Alchemy and Prophecy (12th-14th Centuries)”, *Early Science and Medicine* 13 (2008): 12-13.

913. Obrist, *Constantine, The Book of the Secrets*, 77: Sed siue congelando, uel humando, purgando, et omnia opera in alchymia conficiendo, oportet semper intendere ad quadraturas bonas et malas, et lunationes bonas et malas, quia inferiores uultus sunt subiecti uultibus celestibus, quia per motum superiorum mouentur inferiora uirtute inrpimente, non dominante <...> libero arbitrio mediante. Βλ. και τα σχετικά σχόλια της Obrist, *ibid.*, 180 (σημ. 107), 184 (σημ. 127).

914. *Ibid.*, 73: Et nullus potest uenire ad cubile alchymie nisi per motum superiorum infallabiliter noscendo eundem. Ut sciant operari, possunt uenire ad totius philosophie culmen et ibidem quieuit philosophus.

οποία χρησιμοποίησε πριν και για την αλχημεία καθ' εαυτή⁹¹⁵.

Ο δρόμος για την προσέγγιση της αλχημείας με την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία είχε ήδη διανοιχθεί στο *Kitāb al-Šifā'* («Βιβλίο της θεραπείας») του Άραβα φιλόσοφου Abū 'Alī al-Ḥusayn ibn 'Abd Allāh ibn Sīnā (370/980-428/1037), ή Avicenna, όπως έμεινε γνωστός στη λατινική γραμματεία. Δύο αποσπάσματα από το πρώτο κεφάλαιο και ολόκληρο το πέμπτο κεφάλαιο από το πρώτο βιβλίο της υποενότητάς του που είχε ως θέμα της τη μετεωρολογία⁹¹⁶ μεταφράστηκαν από τον Alfred of Sareshel ή Alfredus Anglicus στα Λατινικά, γύρω στο 1200, ίσως την περίοδο 1185-1190, υπό τη μορφή τριών κεφαλαίων τιτλοφορούμενων “De congelatione et conglutinatione lapidum” («Περί της σύμπτυξης και της συγκόλλησης των λίθων»), “De causa montium” («Περί του πώς δημιουργούνται τα όρη»), και “De quatuor speciebus corporum mineralium” («Περί των τεσσάρων ειδών των ορυκτών»), για να επισυναφθούν ως συμπληρωματικό μέρος στο τέταρτο, αμφισβητούμενο ως προς τη γνησιότητά του⁹¹⁷, βιβλίο των *Μετεωρολογικών*, που ο Henry ή Enericus, ή Henricus, Aristippus (πέθ. 1162) είχε μεταφράσει από τα Ελληνικά. Ο ίδιος ο Alfred ήταν μάλλον πεπεισμένος ότι τα αποσπάσματα που μετέφρασε ήταν αριστοτελικά, αν δεχτούμε ως ελκρινή τη δήλωσή του, στο χειρόγραφο σχόλιο του για τα *Μετεωρολογικά*, ότι είχε μεταφράσει κάποια βιβλία του Αριστοτέλη από τα Αραβικά στα Λατινικά, μιας και οι μόνες μεταφράσεις του από τα Αραβικά που έχουν σωθεί είναι τα αποσπάσματα από το *Kitāb al-Šifā'* και μια βοτανολογική πραγματεία, γνωστή στη λατινική χειρόγραφη παράδοση ως *De vegetabilibus* ή *De plantis*, η οποία μέχρι τον 16^ο αιώνα προσγραφόταν στον Αριστοτέλη, αλλά το λανθάνον ελληνικό πρωτότυπό της μάλλον ήταν έργο του περιπατητικού φιλόσοφου του πρώτου π.Χ. αιώνα Νικόλαου Δαμασκηνού⁹¹⁸.

915. *Ibid.*, 84: igitur, ut ait Aristoteles, eximius philosophus, licet summe obscurus et breuilogus, et hoc propter inuidiam quam habuit cum Socrate, quorum inuidia dampnificauit nos et predecessores nostros [...] ex predictis Aristotelis que sunt maxime in alchimia obscura, sicut tenebrosa aqua in nubibus aeris.

916. Ίσως αυτό το κεφάλαιο από το μετεωρολογικό τμήμα του *Kitāb al-Šifā'* να συγκατέλεξε ο Gindisalvo, ως ξεχωριστό βιβλίο *De mineris*, στα οκτώ βιβλία που αντιστοιχούν στα οκτώ «μέρη» της φυσικής. Βλ. Halleux, “The Reception of Arabic Alchemy”, 895.

917. Σήμερα, η άποψη που τείνει να επικρατήσει είναι ότι το τέταρτο βιβλίο πρέπει να θεωρηθεί ως γνήσιο αριστοτελικό κείμενο, αν και εξακολουθεί να είναι αμφισβητήσιμη η θέση του στα *Μετεωρολογικά*, λόγω των ασυνεχειών που παρουσιάζει σε σχέση με τα τρία πρώτα βιβλία. Βλ. Lucio Pepe, “Motivi centrali del IV libro dei *Meteorologica* e differenze rispetto ad altre opere aristoteliche”, στο: *Aristoteles chemicus: Il IV libro dei „Meteorologica“ nella tradizione antica e medievale*, έκδ. Cristina Viano (Sankt Augustin: Academia Verlag, 2002), 17-34· Cristina Viano, *La matière des choses: Le livre IV des “Météorologiques” d’Aristote, et son interprétation par Olympiodore, avec le texte grec révisé et une traduction inédite de son Commentaire au Livre IV* (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2006), 17-23.

918. Βλ. James K. Otte, “Introduction”, στο: *Alfred of Sareshel’s Commentary on the Metheora of Aristotle*:

Κατά τον 13^ο αιώνα, ενίοτε υπό τον γενικό τίτλο *De mineralibus*, τα τρία κεφάλαια του Alfred θα αναπαραχθούν σε εκατοντάδες αντίγραφα (σήμερα σώζονται 148 αντίγραφα τους), άλλοτε μόνα τους, ως κεφάλαια ενός ξεχωριστού ενιαίου κειμένου, άλλοτε συμπληρώνοντας, μαζί με τη μετάφραση του τέταρτου βιβλίου των *Μετεωρολογικών* από τον Aristippus, τη μετάφραση των τριών πρώτων βιβλίων των *Μετεωρολογικών* που ο Gerardo da Cremona είχε κάνει από την αραβική εκδοχή τους (*translatio vetus*), στην οποία το ελληνικό πρωτότυπο αποδίδεται παραφραστικά και με αρκετές προσθήκες⁹¹⁹, και σε ορισμένα χειρόγραφα, μετά τη νέα μετάφραση του Willem van Moerbeke ή Gulielmus de Moerbeekum (c. 1215-1286) και των τεσσάρων βιβλίων των *Μετεωρολογικών* από τα Ελληνικά (*translatio nova*). Ο πρώτος που φαίνεται να αναγνώρισε ότι πρόκειται για κείμενο του Ibn Sīnā ήταν ο Albertus Magnus. Στα παλαιότερα χειρόγραφα εμφανιζόταν το όνομα του Alfred, ως μεταφραστή, αλλά όχι το λατινικό όνομα του Ibn Sīnā (Avicenna) ως πηγή, όπως θα γίνει σε πιο μεταγενέστερα αντίγραφα, γεγονός που υποδεικνύει πως αρχικά πολλοί αντιγραφείς και αναγνώστες πίστευαν ότι το *De mineralibus* ήταν ένα αυθεντικό αριστοτελικό συμπλήρωμα στα *Μετεωρολογικά*⁹²⁰. Το κείμενο αυτό, όμως, δεν προσέλκυε το ενδιαφέρον μονάχα επειδή το όνομα του πιθανολογούμενου συγγραφέα του περιβαλλόταν με κύρος.

Στο *De mineralibus* γινόταν ρητά κριτική στην αλχημεία. Ο Ibn Sīnā, σε αυτό το τμήμα της μετεωρολογίας του που μετέφρασε ο Alfred, ενώ συμεριζεται την αραβική αλχημική θεωρία περί της σύστασης όλων των μετάλλων από τον υδράργυρο και το θείο, στο τέλος του κεφαλαίου “De quatuor speciebus corporum mineralium”, αποδοκιμάζει την αλχημεία ως τέχνη της μεταστοιχείωσης, διακηρύσσοντας, στον αντίποδα των ισχυρισμών του Bacon περί μιας τέχνης που μπορεί να παράγει ένα πλούτο ουσιών «σε καλύτερη ποιότητα και σε μεγαλύτερη αφθονία απ’ ό,τι μπορεί να κάνει η φύση», ότι τα τεχνητά δημιουργήματα αναπόφευκτα υστερούν έναντι των φυσικών δημιουργημάτων, ότι γενικά η ανθρώπινη

Critical Edition, Introduction, and Notes, έκδ. James K. Otte (Leiden et al.: E. J. Brill, 1988), 11-13, 18-19.

919. Βλ. Pieter. L. Schoonheim, “Introduction” στο: *Aristotle’s “Meteorology” in the Arabico-Latin Tradition: A Critical Edition of the Texts, with Introduction and Indices*, έκδ. Pieter. L. Schoonheim (Leiden, Boston, MA, and Köln, 2000), xv-xviii.

920. Για μια πρόσφατη λεπτομερή επισκόπηση της πορείας των αποσπασμάτων του *Kitāb al-Šifā’* που μετέφρασε ο Alfred στη λατινική γραμματεία βλ. Jean-Marc Mandosio και Carla Di Martino, “La ‘Météorologie’ d’Avicenne (Kitāb al-Šifā’ V) et sa diffusion dans le monde latin”, στο: *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, επιμ. Andreas Speer και Lydia Wegener (Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 2006), 406-424. Σώζεται, επίσης, σε ένα και μόνο χειρόγραφο, και μια αυτοτελής μετάφραση στα Λατινικά ολόκληρου του μετεωρολογικού τμήματος του *Kitāb al-Šifā’*, ως *Libri metheororum*, η οποία μάλλον έγινε από δύο μεταφραστές, ονόματι Juan González και Salomon, στους οποίους, μεταξύ του 1274 και του 1280, είχε ανατεθεί, από τον επίσκοπο του Burgos, Gonçalve García de Guidel, το καθήκον της μετάφρασης των βιβλίων περί φύσης του Ibn Sīnā. Βλ. *Ibid.*, 409-410.

επινοητικότητα δεν καταφέρνει να ξεπεράσει, ή έστω και να μιμηθεί με επιτυχία, τη φύση, ότι οι αλχημιστές δεν προκαλούν, και δεν μπορούν να προκαλέσουν, παρά επουσιώδεις αλλαγές στα μέταλλα, τροποποιώντας την υφή, το χρώμα, και το βάρος τους, και ότι αγνοούν τις *differencie* («ειδοποιούς διαφορές») των μετάλλων, οι οποίες είναι μη διαγνώσιμες μέσω των αισθήσεων, και δεν μπορούν, συνεπώς, ούτε να αντιληφθούν αν οι ίδιοι, με τις μεθόδους τους, επιφέρουν κάποια ουσιώδη μεταβολή ούτε να επιφέρουν, στην πραγματικότητα, μια τέτοια μεταβολή, που μονάχα αν τα μέταλλα ανάγονταν στην πρώτη ύλη τους θα ήταν, ούτως ή άλλως, εφικτή⁹²¹. Παρ' όλα αυτά, η χρήση και μόνο του *De mineralibus* ως παραρτήματος στο τέταρτο βιβλίο των *Μετεωρολογικών*, το οποίο θεματοποιεί τις ποιοτικές αλλαγές των φυσικών σωμάτων, πιάνοντας ένα νήμα ανάλυσης που περισσότερο εκτυλίσσεται στο *Περί γενέσεως και φθοράς* παρά στα τρία πρώτα βιβλία των *Μετεωρολογικών* του και γι' αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως η «χημική» πραγματεία του Αριστοτέλη⁹²², αφήνει, όπως διαπιστώνει ο Robert Halleux, «ορθάνοιχτη την πόρτα για την αξιοποίηση των αλχημικών κειμένων εντός της σχολαστικής φιλοσοφίας»⁹²³.

Το 1525 και το 1532, όταν ο Forte επέκρινε την πρακτική αλχημεία, είχε πίσω του δύο αιώνες δριμύτατων συχνά επιθέσεων κατά της χρυσοποιίας⁹²⁴, αλλά και ορισμένων σοβαρά υπολογίσιμων αποπειρών άρθρωσης μιας θεωρητικής αλχημείας και νομιμοποίησής της ως ενός αποδοτικού πεδίου παραγωγής γνώσεων για τους φυσικούς μετασχηματισμούς, ιδίως

921. Roger French, "Teaching Meteorology in Thirteenth-Century Oxford: The Arabic Paraphrase", *Physis*, νέα σειρά, 36 (1999): 128-129: Et artifices faciunt gelacionem fere sensibilem artificialiter quamvis artificialia non eodem modo sunt quo et naturalia nec tam certa licet propinqua sint et alia et ideo creditur quod compositio eius naturalis sit hoc modo licet ars debilior est quam natura. nec consequitur eam licet multum laboret. Sciant artifices alkimie species nature permutari non posse. sed similia illis facere possunt [...] ut errent in eo homines ut qui accipiunt salem et salem amoniacum, et enim quod differencia specifica alia tollatur ingenio ego non credo possibile et non est quod vera complexio in aliam comutatur quia ista sensibilia non sunt differencie quibus permutantur species, sed sunt accidencia et proprietates. Differencie vero eorum non sunt cognite cum vero differencia ignota sit quomodo potest sciri utrum tollatur necne; et quomodo tolli possit. sed expoliatio accidencium est intus, ut vaporis, coloris, ponderis, vel saltem diminutio, quare tuta hoc ratio non constat. ceterum compositionis proportio istarum substantiarum non erit in omnibus eadem. Hec igitur in illa permutari non poterit nisi forte in primam reducantur materiam et sic in aliud quam erat permutetur. hoc autem per solam liqufactionem non fit. Sed accidunt ei ex hoc quedam res extranee. Βλ. και τη σχετική ανάλυση του William R. Newman, *The "Summa Perfectionis" of Pseudo-Geber: A Critical Edition, Translation and Study* (Leiden et al.: E. J. Brill, 1991), 2-5.

922. Βλ. Ingemar Düring, *Aristotle's Chemical Treatise Meteorologica, Book IV, with Introduction and Commentary* (Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1944), 7-17· Cristina Viano, "Mixis and Diagnôsis: Aristotle and the "Chemistry" of the Sublunary World", μετάφρ.: Jennifer M. Rampling, *Ambix* 62 (2015): 203-214.

923. Halleux, "The Reception of Arabic Alchemy", 896.

924. Βλ. Newman, *The "Summa Perfectionis"*, 30-47.

αφότου άρχισαν να κυκλοφορούν αντίγραφα του έργου *Summa perfectionis* («Κορυφή της ολοκλήρωσης») που προσγραφόταν στον Abū Mūsā Jābir ibn Ḥayyān ή Geber, κατά την εκλατινισμένη ονομασία του, αλλά ήταν ένα πρωτότυπο λατινικό κείμενο, το οποίο συνέταξε μάλλον ένας Φραγκισκανός μοναχός, Paulus de Tarento, κάπου μεταξύ του τελευταίου τετάρτου του 13^{ου} και των αρχών του 14^{ου} αιώνα⁹²⁵. Με το βιβλίο αυτό, του οποίου ο αντίκτυπος στην ύστερη μεσαιωνική αλχημεία ήταν καθοριστικός, αναδεικνύεται σε δεσπόζουσα μια προβληματοθεσία αυτονομημένη από την αριστοτελική φυσική φιλοσοφία, γειωμένη στην παρατήρηση, στην αλχημική επιτέλεση, εστιασμένη στη γνώση της σύστασης των μετάλλων, ευεπίφορη σε σωματιδιακές αναπαραστάσεις, και προσανατολισμένη στην ανακάλυψη και την ενεργοποίηση των μετασχηματιστικών παραγόντων που επενεργούν και στις ίδιες τις φυσικές διαδικασίες⁹²⁶.

Η αλχημεία του λατίνου Geber είναι αυτό που ο Forte αποδομεί στην *Verità de la alchimia*, αλλά και γνωρίζει αρκετά καλά ώστε να το αποδομεί στο ίδιο το δικό της έδαφος: εξετάζοντας αν οι αλχημικές διαδικασίες παρασκευής της λίθου των φιλοσόφων ανταποκρίνονται στις φυσικές διαδικασίες μετασχηματισμού, και μετατρέποντας τις σωματιδιακές αναπαραστάσεις σε όπλο ενάντια στη θεωρία περί του υδράργυρου και του θείου ως αρχών των μετάλλων. Κάπου γύρω στο 1525, το έτος κατά το οποίο τυπώθηκε η σύντομη αυτή πραγματεία του, στη Ρώμη ο τυπογράφος Marcello Silber τύπωνε τη δεύτερη από τις συνολικά πέντε εκδόσεις της *Summa perfectionis*⁹²⁷. Του πρώτους μήνες του ίδιου έτους, και το καλοκαίρι του προηγούμενου, ο Paracelsus, στο Salzburg, έγραφε μερικά από τα πρώιμα, θεολογικά και με έντονη πολεμική χροιά, κείμενά του. Αρχικά κινητρό του ήταν η προάσπιση των ισχυόντων δογμάτων της Καθολικής Εκκλησίας, περί της Θεοτόκου Μαρίας και της Αγίας Τριάδας, για να μεταστραφεί πολύ γρήγορα, όμως, κι αφού οι τοπικοί θεολόγοι δεν έκριναν ως θετική, όπως ο ίδιος ανέμενε, τη συμβολή του, σε πολέμιό τους, και να καταλήξει να στηλιτεύει ως «χριστιανική ειδωλολατρεία» τις τελετές, τις λατρευτικές

925. Βλ. William Newman, "New Light on the Identity of Geber", *Sudhoffs Archiv* 69 (1985): 76-90· Newman, "The Genesis of the *Summa Perfectionis*", *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 35 (1985): 240-302.

926. Για την προβληματοθεσία που αναπτύσσεται στη *Summa perfectionis*, και την επιρροή που άσκησε το συγκεκριμένο έργο βλ. Newman, *The "Summa Perfectionis"*, 109-213· Newman, "Arabo-Latin Forgeries: The Case of the *Summa Perfectionis* (with the Text of Jābir ibn Ḥayyān's *Liber regni*)", στο: *The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*, επιμ. G. A. Russell (Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1994), 278-297.

927. Η πρώτη έκδοση έγινε στην Ρώμη μεταξύ του 1486 και του 1488. Βλ. *Datenbank Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, GW Nummer 10566, ηλ. έκδ., προσβάσιμη στις 22 Μαρτίου 2022, <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>>. Για τη δεύτερη έκδοση βλ. Alberto Tinto, *Gi annali tipografici di Eucario e Marcello Silber (1501-1527)* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1968), 190-192 (ap. 325).

συνήθειες, αλλά και τις θεολογικές παραδόσεις (την πατερική γραμματεία) του θεσμοποιημένου χριστιανισμού. Ταυτόχρονα, ο Πόλεμος των Χωρικών, η εξέγερση των πληβείων τεχνιτών των πόλεων και των αγροτών ενάντια στον καθολικισμό, τους πατρίκιους και τους γαιοκτήμονες, κορυφωνόταν στις γερμανόφωνες χώρες, αλλά και στο ίδιο το Salzburg, από το οποίο ο Paracelsus όταν η κατάσταση οξύνθηκε διέφυγε βιαστικά⁹²⁸. Ακόμα δεν είχε διαμορφώσει τη «χυμική» φιλοσοφία του, σταθμίζοντας τις αρετές της οποίας ο Forte, τρεις δεκαετίες μετά, στο τελευταίο του δημοσιευμένο έργο, *Trattato de la peste* («Πραγματεία περί πανώλης», Βενετία, 1556), θα γράψει πως

στον τεχνίτη που θέλει να ασκήσει το θεραπευτικό του έργο, ενάντια στο τρομακτικό μένος με το οποίο ξεσπάει η ακόρεστη πανώλη, αρμόζει να μπορεί να κατανοεί τις μυστικές επενέργειες που παράγει εντός των πραγμάτων η φύση, κι αυτές αποτελούν τα προσίδια εργαλεία της τέχνης της μεταστοιχείωσης, από την οποία η θεία τέχνη της ιατρικής επωφελείται⁹²⁹.

Θα χρειαστεί να διανυθεί μεγάλη απόσταση, και να μεσολαβήσουν πολλές αντιπαραθέσεις, για να φτάσουμε από τους *alchimici speculatori* και τη «βασίλισσα» *Virtù minerale* του Forte στην παρακελσιανή ιατροχημεία. Ήδη, όμως, αρκετό καιρό πριν ο ίδιος προσκαλέσει τους *alchimici speculatori* να εκτοπίσουν τους χρυσοποιούς συναδέλφους τους, ο προσδιορισμός *speculativa* για την αλχημεία είχε ένα εντελώς διαφορετικό νόημα, και υποτύπωνε μια εντελώς διαφορετική αξίωση, από αυτό που σήμερα, στα εγχειρίδια γενικής χημείας ή στα λεξικά και τις εγκυκλοπαίδειες γενικών γνώσεων απονέμεται στη *speculative* διάσταση της αλχημείας. Τότε, σήμαινε την επιζήτηση μιας θεωρίας που να εξηγεί αιτιακά τους υλικούς μετασχηματισμούς. Σήμερα, παραπέμπει στην ολισθηρή ατραπό του αλχημικού «εσωτερισμού».

5.4. Μια πρώιμη απόπειρα έκδοσης του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus.

Στην κριτική του Forte, το ελληνικό χρυσοποιητικό corpus δεν φαίνεται να συνεκτιμάται ως

928. Βλ. Andrew Weeks, *Paracelsus: Speculative Theory and the Crisis of the Early Reformation* (Albany, NY: State University of New York Press, 1997), 77-99.

929. Angelo Forte, “Trattato de la peste (1556)”, έκδ. Francesca Lotti, στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 347: [...] all’artifice che vol riparar, contra del spaventevole furore che mena seco la vorace peste, conviene essere intelligente, nelli effetti secreti che dentro de le cose produce la Natura, i quali son proprii strumenti de l’arte trasmutatoria, di che si serve la divina Arte de la medicina.

ένας σημαντικός κρίκος στην ιστορία της αλχημείας, αν και ένας τουλάχιστον από τους λογίους με τους οποίους ο ίδιος συναναστρεφόταν στη Βενετία⁹³⁰, ο ουμανιστής Αντώνιος Έπαρχος (c. 1492-1571), είχε στην προσωπική βιβλιοθήκη του⁹³¹ τον κώδικα που σήμερα καταλογογραφείται ως *Parisinus gr. 2327* και σώζει ένα από τα παλαιότερα αντίγραφα αυτού του *corpus*, από το χέρι του Κερκυραίου κωδικογράφου Θεόδωρου Πελεκάνου, με χρονολογία αντιγραφής το έτος 1478⁹³². Στην τελευταία παράγραφο της πραγματείας του για τη *Verità de la alchimia* σημειώνεται μόνο ότι οι πρώτοι που μίλησαν περί της αλχημείας γνωμάτευαν ως ερευνητές των φυσικών μυστικών», και δεν θα έπρεπε να καταδικαστούν ως υπόλογοι για τα σφάλματα των «βλασφημούντων» αλχημιστών που τους διαδέχθηκαν προβιβάζοντας το αβέβαιο και μυθώδες σε βέβαιο και επικυρωμένο, αποχαυνωμένοι είτε από τη μοχθηρία της ψυχής τους, είτε από φθόνο, είτε από κενοδοξία, μόνο και μόνο για να καρπωθούν μια επίπλαστη δόξα⁹³³. Δεν μπορούμε από αυτές τις γενικόλογες διατυπώσεις να καταλάβουμε ποιοι ακριβώς ήταν οι συνετοί «ερευνητές» και ποιοι οι «βλασφημούντες» επίγονοί τους, σίγουρα όμως δεν θα ηχούσαν και πολύ επιδοκιμαστικά αν τις προβάλλαμε στην αλχημική κειμενική παραγωγή των βυζαντινών χρόνων, που ήταν κατά βάση ερμηνευτική και υπομνηματιστική. Έναν αιώνα μετά, ένας άλλος ελληνόφωνος λόγιος, που κι εκείνος θα περάσει το μεγαλύτερο μέρος του βίου του σε μια ιταλική πόλη, θα ασχοληθεί με την έκδοση των αρχαίων και μεσαιωνικών ελληνικών αλχημικών κειμένων, τα οποία από τον 16^ο αιώνα και μετά θα τραβήξουν την προσοχή των λογίων της δυτικής Ευρώπης που προσπαθούσαν να εδραιώσουν την αλχημεία στη χορεία των νόμιμων ειδών της φιλοσοφίας.

930. Βλ. Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 35-36.

931. Βλ. Wilhelm Weinberger, “Griechische Handschriften des Antonios Eparchos”, στο: *Festschrift Theodor Gomperz dargebracht zum siebzigsten Geburtstage am 29. März 1902 von Schülern, Freunden, Collegen* (Wien: Alfred Hölder, 1902), 305· Brigitte Mondrain, “Les Éparque, une famille des médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles”, στο: Πατούρα, *Η ελληνική γραφή*, 148· Rudolf Stefec, “Zur Geschichte der Handschriften des Francesco Patrizi und des Antonios Eparchos”, *Νέα Ρώμη* 9 (2012): 258. Για τον βίο και το έργο του Έπαρχου βλ. Έλλη Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *Αντώνιος ό Έπαρχος: Ένας Κερκυραίος ούμανιστής τοῦ Ιστ’ αιώνα*, Αθήνα: Τυπογραφικαὶ Έργασίαι «Π. Κλεισιούνης», 1978.

932. Για αυτόν τον κώδικα βλ. Berthelot, *Les Origines de l'alchimie*, 335-347 [“Appendice D: 1”· Henri Lebègue, “Codices parisini”, στο: *Les “Parisini”; En appendice: Les Manuscrits des “Coeranides” et tables générales*, συγγρ. Henri Lebègue και Marie Delcourt, τόμ. 1 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, διευθ. Joseph Bidez, Franz Cumont, Johan Ludvig Heiberg, και Otto Lagercrantz (Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1924), 1-134, 17-62 (αρ. 2)· Festugière, “Alchymica”, 87-91· Martelli, *Pseudo-Democrito*, 32-34.

933. Forte, “Verità de la alchimia”, 143: Li primi dunque che de questo han parlato sin come perquisitori deli secreti naturali opinarno, e non essi sono stati causa deli errori prenominati; ma quelli blesfemiandi successori, che lo non certo (fabulegiando) per vero hanno (approbando) confermato, forse per malignità de animo, per invidia o da vana gloria spenti (per po’ in li posterì con gloria esserno mensognati).

Ο Λέων Βεστάρχης ή Αλάτζης, ή Αλλάτιος, γνωστός κυρίως ως Leone Allacci ή Leo Allatius (1588-1669)⁹³⁴, γεννήθηκε στη Χίο αλλά από τα χρόνια της νεότητάς του βρέθηκε στη Ρώμη, όπου και παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του, κατακτώντας μια περίοπτη θέση ως θεολόγος, ιστορικός, φιλόλογος, ποιητής, γραφέας, εκδότης και βιβλιοθηκάριος στη Bibliotheca Vaticana. Το 1610 αποφοίτησε από το Pontificio Collegio Greco di Sant'Atanasio («Ποντιφίκιο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου») στη Ρώμη, με τον τίτλο του διδάκτορα της φιλοσοφίας και της «ιερής θεολογίας». Στις σχετικές εξετάσεις⁹³⁵ κλήθηκε να πραγματευτεί το 29^ο απόσπασμα, σύμφωνα με τη *divisio textus* («διαίρεση κειμένου») που είχε καθιερωθεί στην ύστερη μεσαιωνική υπομνηματιστική παράδοση, του όγδοου βιβλίου της *Φυσικής Ακροάσεως* του Αριστοτέλη, όπου τίθεται το ερώτημα αν η μη αντανakλαστική φυσική κίνηση των μη ένβιων όντων πρέπει να εκληφθεί ως αυτοκίνηση, ξεκινώντας από την

934. Υπάρχει μια βιογραφία του Allacci η οποία αποδίδεται στον φίλο και συνεργάτη του Stjepan Gradić ή Stephanus Gradius, που χρίσθηκε επικεφαλής βιβλιοθηκάριος στην Biblioteca Vaticana το 1682: Angelo Mai, έκδ., “Leonis Allatii vita auctore Stephano Gradio”, στο: *Leonis Allatii tres grandes dissertationes De Nicetis De Philonibus et De Theodoris cum ipsius Allatii vita et plurimis aliorum opusculis ac tabulis XI*, επιμ. Angelo Mai, τόμ. 6.2 του: *Patrum nova bibliotheca*, έκδ. Angelo Mai and Giuseppe Cozza-Luzzi, (Romae: Typis Sacri Consilii Propagando Christiano Nomini, 1853), v-xxviii. Έχει αποδειχθεί, όμως, ότι συντάκτης αυτής της βιογραφίας ήταν ο ίδιος ο Allacci, βλ. Paul Canart, *Les “Vaticani Graeci 1487-1962”: Notes et documents pour l’histoire d’un fonds de manuscrits de la Bibliothèque vaticane* (Città del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1979), 113-119. Για άλλες σχετικές μελέτες βλ.: Émile Legrand, “Léon Allatios”, στο: *Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle*, του Émile Legrand, 4 τόμ. (Paris: Alphonse Picard et Fils, 1894-1896), 3: 435-471· Κωνσταντίνος Άμαντος, «Λέων Αλλάτιος», στο: *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* (ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου· Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Κ. Μάϊσνερ καὶ Καργαδούρη, 1935), 557-566· Άμαντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγιοι)* (Πειραιεῦς: Τύποις Ἀδελφῶν Ι. Φερούση, 1946), 71-81, 230· Carmela Jacono, *Bibliografia di Leone Allacci (1588-1669)* (Palermo: Presso l’Accademia, 1962)· Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Οἰκογενειακὰ Λέοντος Αλλάτιου», *Χιακὰ Χρονικά* 18 (1987): 17-26· Παπαδόπουλος, «Ὁ Λέων Αλλάτιος καὶ ἡ Χίος», *Χιακὰ Χρονικά* 20 (1989): 3-144· Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 233-269· Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700): Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ* (Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1980), 377-383· Τσιρπανλῆς, «Λέων Αλλάτιος (1588-1669)», *Δωδώνη* 18 (1989): 193-202· Charles Frazee, “Leon Allatios, a Greek Scholar of the Seventeenth Century”, *Modern Greek Studies Yearbook* 1/2 (1985): 63-67· Thomas Cerbu, “Leone Allacci (1587-1669): The Fortunes of an Early Byzantinist” (διδακτορική διατριβή, Harvard University, 1986)· Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453-1821* (München: C. H. Beck, 1988), 213-219· Karen Hartnup, ‘On the Beliefs of the Greeks’: *Leo Allatios and Popular Orthodoxy* (Leiden και London: Brill, 2004), 53-104· Domenico Surace, “Vita e opere di Leone Allacci”, στο: *Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana, Volume III: La Vaticana nel seicento (1590-1700): Una biblioteca di biblioteche*, επιμ. Claudia Montuschi (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2014), 199-204.

935. Βλ. το κείμενο του διπλώματός του όπως δημοσιεύεται από τον Legrand (“Léon Allatios”, 438-442 – η αναφορά στο περιεχόμενο της εξέτασής του στη σελ. 440). Βλ. επίσης Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, 94-95.

πρόταση «τὸ δ' ὑπὸ τίνος οὐκέτι φανερόν, ὥσπερ ὅταν κινῶνται παρὰ φύσιν»⁹³⁶, και ένα απόσπασμα από τη *Summa theologiae* του Thomas Aquinas, υπό την επικεφαλίδα “utrum videntes Deum per essentiam ipsum comprehendant” («εάν εκείνοι που βλέπουν τον Θεό από την άποψη της ουσίας μπορούν να τον κατανοήσουν»)⁹³⁷. Το 1616, έλαβε και το δίπλωμα του ιατρού από το Πανεπιστήμιο (Gymnasium) της Ρώμης La Sapienza («Η σοφία»), έχοντας παρακολουθήσει εντατικά μαθήματα, διάρκειας μερικών μόνο μηνών, υπό τον Giulio Cesare Lagalla (1576-1624)⁹³⁸, καθηγητή φυσικής φιλοσοφίας σε αυτό το πανεπιστήμιο, από το 1601 ως το 1623, και έναν από τους αλληλογράφους και περιπατητικούς αντίδικους του Galileo Galilei (1564-1642).

Στη Ρώμη, η φήμη του Allacci οφειλόταν προπάντων στην ευρυμάθειά του ως εκκλησιαστικού ιστορικού, εμπνεόμενου από οικουμενιστικά ιδεώδη, και στις δεξιότητές του ως γραφέα, αρχαιοδίφη και βιβλιοθηκονόμου σε ογκώδεις συλλογές βιβλίων, όπως εκείνες του Επισκόπου, και από το 1626 Καρδινάλιου, Lelio Biscia (1575-1638), του Καρδινάλιου Francesco Barberini (1597-1679), και του ίδιου του προκαθήμενου της Εκκλησίας της Ρώμης, με ειδίκευση στον χειρισμό ελληνικών χειρογράφων. Στις ελληνόφωνες κοινότητες, έγινε διαβόητος εξ αιτίας της επιμονής του, η οποία αποτυπώνεται σε όλα τα δημοσιευμένα θεολογικά έργα του και στοχεύοντας πιο άμεσα το ελληνόφωνο κοινό σε δύο βιβλία, το *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (Ρώμη, 1658) και το *Σύμβολον τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου* (1659), αμφότερα γραμμένα στην καθομιλουμένη και τυπωμένα στο τυπογραφείο της παπικής *Congregatio de Propaganda Fide* («Επιτροπή προς Διάδοση της Πίστεως»)⁹³⁹, ότι καμιά ουσιώδης διαφορά δεν χωρίζει τη δυτική και την ανατολική Εκκλησία ως προς το δογματικό ζήτημα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος και από τον Υιό. Όπως και να 'χει, ο ίδιος δεν διέρρηξε ποτέ τους δεσμούς του με τους ελληνόφωνους Χριστιανούς υπό οθωμανική κυριαρχία που δεν συμφωνούσαν μαζί του, ούτε επεδίωξε κάτι τέτοιο. Εξακολούθησε να αλληλογραφεί με πολλούς Χιώτες, και κάποια στιγμή αποφάσισε επίσης να δωρίσει την προσωπική του βιβλιοθήκη και το πατρικό του σπίτι στη Χίο, μετά τον θάνατό

936. Ross, *Aristotelis Physica*, χ.αρ. [Θ': 4, 255^a: 4-5]. Πρβλ. Fratres Ordinis Praedicatorum, έκδ., [*Sancti Thomae Aquinatis*] *Commentaria in octo libros physicorum Aristotelis*, τόμ. 2 του: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, έκδ. Fratres Ordinis Praedicatorum (Romae: ex Typographia Polyglotta S. C. de Propagnada Fide, 1884), 386 [text. 29].

937. Fratres Ordinis Praedicatorum, *Summa theologiae*, 4: 127-128 [1.12.7].

938. Βλ. Mai, “Leonis Allatii vita”, xvii-xviii, και σημ. 1 (από τον Mai)· Legrand, “Léon Allatios”, 443-445.

939. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 23 (αρ. 257), 25 (αρ. 278)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 34-35 (αρ. 45, 47).

του, στους κατοίκους του νησιού απ' όπου καταγόταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς, εξασφαλίζοντας μάλιστα, το 1645, και μια επίσημη παπική έγκριση για αυτήν τη μεταβίβαση⁹⁴⁰. Η γενναιόδωρη πρόθεση του Allacci εν τέλει δεν υλοποιήθηκε, στη διαθήκη του, όμως, που συντάχθηκε λίγο πριν τον θάνατό του, προσέφερε την προσωπική του βιβλιοθήκη, και όλη την προσωπική περιουσία που κατείχε στη Ρώμη, στο Collegio Greco, ορίζοντας και ένα κληροδότημα για τη χορήγηση υποτροφιών αποκλειστικά σε Ορθόδοξους σπουδαστές από τη Χίο⁹⁴¹.

Στο ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων του Allacci⁹⁴² επιφυλασσόταν χώρος και για την αλχημεία.

940. Από το 1698 και μετά, αυτός ο όρος παραβιάστηκε. Τον επόμενο αιώνα, οι 14 από τους συνολικά 26 υπότροφους του κληροδοτήματος ήταν Καθολικοί. Βλ. Παπαδόπουλος, «Λέων Αλλάτιος καὶ ἡ Χίος», 56-75.

941. Βλ. *ibid.*, 76-123.

942. Η βιβλιογραφία για τις επιμέρους πτυχές της δραστηριότητας του Allacci ως λογίου δεν είναι μικρή, αλλά μιας και ο ίδιος δεν αποτελεί ένα πρόσωπο στο οποίο εστιάζονται συχνά τα φώτα της εγχώριας ιστοριογραφίας αξίζει να την παραθέσουμε εδώ: Curzio Mazzi, “Leone Allacci e la Palatina di Heidelberg”, *Il Propugnatore*, νέα σειρά, 4 (1891): 261-307· 5 (1892): 130-206, 315-388· 5 (1892): 370-400· Giuseppe Manacorda, “Dalla corrispondenza tra Leone Allacci ed Angelico Aprosio”, *Giornale Storico e Letterario della Liguria* 2 (1901): 161-228· Manacorda, “L’Allacci e l’Italia sacra dell’Ughelli”, *Studi Storici* 12 (1903): 453-466; Silvio Giuseppe Mercati, “Testi volgari neoellenici tra le carte Allacciane della Biblioteca Vallicelliana”, *Studi Bizantini e Neoellenici* 3 (1931): 281-290· Placido de Meester, “Leone Allazio alunno del Pontificio Collegio Greco di Roma ed i suoi scritti in relazione con Roma”, στο: *Atti del V Congresso Nazionale di Studi Romani*, επιμ. Carlo Gallassi Paluzzi, 5 τόμ. (Roma: Istituto di Studi Romani, 1939-1946), 5: 361-366· Albert Severyns, “Allatius et la Vita Homeri de Proclus”, *Acme* 8 (1955): 131-135· Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, «Αἱ «Carte Allacciane»», *Παρνασσός*, νέα σειρά, 5 (1963): 35-42· Παπαδόπουλος, «Περὶ τῶν «Ἀλλατιανῶν Χειρογράφων»», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 55 (1980): 500-534· Anthony Cutler, “A Baroque Account of Byzantine Architecture: Leone Allacci’s *De Templis Graecorum Recentioribus*”, *Journal of the Society of Architectural Historians* 25 (1966): 79-89· Cutler, [“Introduction”], στο: *Leo Allatios, The Newer Temples of the Greeks: Translated, Annotated, (and) with an Introduction*, μετάφρ. Anthony Cutler (University Park, PA, και London: The Pennsylvania State University Press, 1969), vii-xxviii· Vincenzo Rotolo, *Il carme «Hellas» di Leone Allacci* (Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, 1966)· Emanuele Kriaras, “Giovanni Meursio, Giacomo Pontano, Leone Allacci e una lettera del card. Bessarione in greco volgare”, στο: Avesani, *Miscellanea marciiana di studi bessarionei*, 187-199· Canart, *Les “Vaticani Graeci”*, 20-33, 100-140· Riccardo Maisano, “Manoscritti e libri stampati nell’opera filologica di Leone Allacci”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32 (1982): 197-203· Charles Frazee, “The *De Ecclesiae* of Leon Allatios: A Church History of the Seventeenth Century”, *Greek Orthodox Theological Review* 29 (1984): 51-63· Thomas Cerbu, “The Unpublished Preface to the *Drammaturgia*”, *Yearbook of Italian Studies* 7 (1988): 81-97· Cerbu, “Allatius lecteur d’Origène”, στο: *Les Pères de l’Église au XVII^e siècle: Actes du colloque de Lyon, 2-5 octobre 1991*, επιμ. Emmanuel Bury και Bernard Meunier (Paris: Les Éditions du Cerf, 1993), 213-226· Cerbu, “Melchior Inchofer, “un home fin & ruse””, στο: *Largo campo di filosofare: Eurosymposium Galileo 2001*, επιμ. José Montesinos και Carlos Solís (Orotava: Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2001), 587-611· Cerbu, “Tra servizio e ambizione: Allacci studioso e bibliotecario nella corrispondenza con Antonio Caracciolo”, στο: Montuschi, *La Vaticana nel seicento*, 175-198· Thomas Cerbu και Michel-Pierre Lerner, “La disgrâce de Galilée dans les *Apes Urbanae*: Sur la fabrique du texte de Leone Allacci”, *Nuncius* 15 (2000): 589-610· Michel-Pierre Lerner, “Le Panegyrique différé ou les aléas de la notice ‘Thomas Campanella’ des *Apes Urbanae*”, *Bruniana & Campanelliana* 7 (2001-2002): 413-451· Hartnup, ‘*On the Beliefs of the Greeks*’· Claudia Sojer, “Il manoscritto autografo di Leone Allacci della Biblioteca Gambalunga di Rimini”, *Schede Umanistiche*, νέα σειρά, 20 (2006): 119-149· Sojer, “Leo Allatius als Philologe und Verleger aus einer neuen Perspektive:

Στην ιστορική διατριβή του *De Psellis et eorum scriptis* («Περί των Ψελλών και των συγγραμμάτων τους»)⁹⁴³, που κυκλοφόρησε το 1634 στη Ρώμη, καθώς απαριθμούσε τα έργα του Μιχαήλ Ψελλού (1018-c. 1081 (;)), ανακοίνωσε ότι σχεδίαζε να επιμεληθεί και να δημοσιεύσει μια περιεκτική συλλογή των ελληνικών αλχημικών κειμένων, μαζί με τις λατινικές εκδοχές τους, ως τμήμα μιας μεγαλύτερης συλλογής ποικίλων αρχαίων κειμένων (*Varia antiqua*) την οποία είχε στα σκαριά. Ο Domenico Pizzimenti ή Dominicus Pizimentius (1550-1592) είχε ήδη εκδώσει, στη Νάπολη το 1570, τις δικές του λατινικές μεταφράσεις των αποσπασμάτων *Φυσικά καὶ μυστικά* και *Περὶ ἀσήμου ποιήσεως* του ψευδο-Δημόκριτου, ως ένα ενιαίο κείμενο υπό τον τίτλο *Ex rebus naturalibus, et mysticis Democriti*, του διαλογικού κειμένου *Πρὸς Διόσκορον εἰς τὴν βίβλον Δημοκρίτου ὡς ἐν σχολίοις* που αποδίδεται στον «φιλόσοφο Συνέσιο», ως *Synesii philosophi ad Diorcorum in librum Democriti scholia*, και της πραγματείας *Περὶ τῆς θείας ταύτης καὶ ἱερᾶς τέχνης* που αποδίδεται στον «φιλόσοφο Πελάγιο», ως *Pelagii philosophi De eadem divina et sacra arte*⁹⁴⁴, σε έναν τόμο τιτλοφορούμενο *Democritus Abderyta De arte sacra, sive de rebus naturalibus* («Δημόκριτος ο Αβδηρίτης, Περί της ιερῆς τέχνης, ἢ περὶ των φυσικῶν πραγμάτων»)⁹⁴⁵. Οι μεταφράσεις αυτές είχαν επανεκδοθεί, το 1572, από τον τυπογράφο Johann Birkmann στην Κολωνία, μαζί με το έργο του Antoine Mizauld (1510-1578) *Memorabilium, sive arcanorum omnis generis, per aphorismos digestorum, centuriae IX* («Εννέα εκατοντάδες αξιομνημόνευτων πραγμάτων, ἢ μυστικῶν κάθε είδους, εκτιθέμενων υπό τη μορφή αφορισμῶν», πρώτη έκδοση: Παρίσι,

Vergleichendes Studium der *editio princeps* seiner *Graecia orthodoxa* (Band 2) und des ihr zugrunde liegenden Autographon (Rimini, Biblioteca Civica Gambalunga, SC-MS 87)”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (2010): 295-315· Sojer, “Curricula bio-bibliografici degli autori selezionati da Allacci per la *Graecia orthodoxa*”, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, τρίτη σειρά, 7 (2010): 207-246· Sojer, “Ancora sul manoscritto autografo riminese di Leone Allacci: Aspetti codicologici e dell’archeologia del libro”, *Codices Manuscripti & Impressi* 95-96 (2014): 27-48· Tommaso Braccini, “All’origine del vampiro: Leone Allacci e il *burculaca*”, *I Quaderni del Ramo d’Oro On-Line* 1 (2008): 185-208· Christoph Sander, “Magnetism for Librarians: Leon Allacci’s *De Magnete* (1625) and Its Relation to Giulio Cesare LaGalla’s *Disputatio de Sympathia et Antipathia* (1623)”, *Erudition and the Republic of Letters* 5 (2020): 274-307.

943. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, 1: 22 (αρ. 246)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 12-13 (αρ. 10).

944. Για τα κείμενα αυτά βλ. Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*, 1: 93-94 Ingeborg Hammer Jensen, *Die älteste Alchymie* (København: Hovedkommissionær: Andr. Fred. Høst & Søn, 1921), 137-139· Jean Letrouit, “Chronologie des alchimistes grecs”, στο: Kahn και Matton, *Alchimie: Art, histoire et mythes*, 46-47, 74-80· Martelli, *Pseudo-Democrito*, 61-172.

945. Γι’ αυτήν την έκδοση βλ. Giovanni Bresciano, *Neapolitana: Contributi alla storia della tipografia in Napoli nel secolo XVI*, Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 18 (Halle a.S.: Verlag von Rudolf Haupt, 1905), 84-85 (αρ. 46)· Pietro Manzi, *La tipografia napoletana nel '500: Annali di Giuseppe Cacchi, Giovanni Battista Cappelli e tipografi minori (1566-1600)* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1974), 40 (αρ. 19).

1566)⁹⁴⁶, και το ίδιο έτος, από το τυπογραφείο του Simone Galignani, στην Πάδουα, βγήκε μια νέα έκδοση του αρχικού τόμου του Pizzimenti, επαυξημένη με τις λατινικές μεταφράσεις της *Επιστολής προς Θεόδωρον και των εννέα πράξεων του Στέφανου Αλεξανδρέα, Περί τῆς ἱερᾶς καὶ θείας τέχνης τῆς τοῦ χρυσοῦ ποιήσεως*, ως *Stephani Alexandrini oecumenici philosophi, (ac) magistri Magn(ae) huius artis auri conficiendi [actiones]*, καθώς και της επιστολής *Περί χρυσοποιίας* του Μιχαήλ Ψελλού προς τον Πατριάρχη Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριο.

Ο Allacci αναφέρθηκε ρητά σε αυτήν την έκδοση, του 1572⁹⁴⁷ (στα περισσότερα αντίτυπα της οποίας αναγράφεται ως χρονολογία το έτος 1573)⁹⁴⁸, και δήλωσε ότι σκόπευε να αξιοποιήσει τις μεταφράσεις του Pizzimenti στη δική του συλλογή, αρκούμενος προς το παρόν στην κριτική παρατήρηση ότι, εκτός κι αν υποτεθεί ότι ο Ψελλός απηύθυνε την ίδια επιστολή σε πολλαπλούς αποδέκτες, κάτι που δεν ήταν διόλου ασυνήθιστο για άλλους συγγραφείς του παρελθόντος, ο τίτλος *Michaelis Pselli epistola ad Xiphilinum Patriarcham*, που είχε δώσει ο Pizzimenti στη λατινική μετάφρασή του, ήταν εσφαλμένος, επειδή το όνομα του Πατριάρχη Ξιφιλίνου δεν ήταν Ιωάννης, αλλά Μιχαήλ⁹⁴⁹. Από αυτήν την παρατήρηση του Allacci μπορεί να συναχθεί ότι το 1534 δεν είχε ακόμα υπόψη του το γεγονός ότι σε ορισμένα αντίγραφα της επιστολής του Ψελλού αποδέκτης εμφανίζεται να είναι ο Πατριάρχης Ιωάννης Η΄ Ξιφιλίνος (c. 1010-1075), και ότι τα αντίγραφα που ο ίδιος είχε ελέγξει άνηκαν αποκλειστικά στην οικογένεια αντιγράφων όπου η επιστολή του Ψελλού

946. Βλ. Neville, *An Annotated Catalogue*, 2:176· Andrew Pettegree και Malcolm Walsby, επιμ., *French Books III & IV: Books Published in France before 1601 in Latin and Languages Other Than French*, 2 τόμ. (Leiden and Boston, MA: Brill, 2012), 2: 1204 (αρ. 79994).

947. Leone Allacci, LEONIS | ALLATII | DE | PSELLIS, | ET EORVM SCRIPTIS | *Diatriba*. | Ad Nobilissimum, (et) Eruditissimum | Virum | IACOBVM GAFFARELLVM, | D. Aegidij Priorem (Romae: Excudebat Mascardus, 1634), 45-46: *Eiusdem tractatus Περί Χρυσοποιίας, De auri condiciendi ratione*, ad Michaellem Cerularium Patriarcham Constantinopolitanum Dominico Pizimentio Vibonensi interprete una cum Democrito Abderita, Synesio, Pelagio, (et) Stephano Alexandrino, De magna, (et) Sacra Arte editus est Patavii apud Simonem Galignanum 1572. in 8. Για την έκδοση του 1572 των μεταφράσεων του Pizzimenti βλ. Léonce Paquet, Yvon Lafrance, και Hélène Longpré, *Les Présocratiques: Bibliographie analytique (1450-1879): III Supplément*, Collection Noësis ([Montréal]: Bellarmin, 1995), 207-208 (αρ. 493).

948. Η χρονολογία που αρχικά αναγραφόταν στη σελίδα τίτλου ήταν MDLXXII [=1572], αλλά στα περισσότερα αντίτυπα άλλαξε εκ των υστέρων σε MDLXXIII [=1573] με την παρεμβολή του χαρακτήρα “I” ανάμεσα στα δύο “I” που ήδη είχαν τυπωθεί. Βλ. John Ferguson, *On the First Edition of the Chemical Writings of Democritus and Synesius: Four Papers Read to the Philosophical Society of Glasgow, November, 1884-October, 1894* (Glasgow: Printed by Robert Anderson, 1894).

949. Allacci, *De Psellis*, 46: *Animadvertendum etiam, à Pizimentio malè Epistolam Pselli ad Xiphilinum directam, qui Ioannes dicebatur, non Michael. nisi velimus dicere Psellum eundem Tractatum mutato solo nomine amicis pluribus divenditasse, quod aliis etiam solemne fuit.*

απευθύνεται στον Πατριάρχη Μιχαήλ (δηλαδή, τον Κηρουλάριο)⁹⁵⁰, όπως αυτό που σώζεται σε έναν κώδικα της Bibliotheca Vaticana, του 13^{ου} αιώνα (*Vaticanus gr. 672*, τίτλος επιστολής: *πρὸς τὸν πατριάρχην κῶρ Μιχαήλ περὶ τοῦ ὅπως ποιητέον χρυσόν*), ο οποίος σε κάποια από τα φύλλα του, όχι όμως σε αυτά που περιέχουν την επιστολή, φέρει πράγματι παρασελίδια σχόλια και ξεχωριστές σημειώσεις από το χέρι του Allacci⁹⁵¹, και εκείνο που σώζεται σε έναν κώδικα του 15^{ου} αιώνα (*Palatinus gr. 415*, τίτλος επιστολής: *τοῦ λογιωτάτου καὶ πανσόφου ὑπερτίμου Μιχαήλου τοῦ Ψελλοῦ περὶ χρυσοποιίας πρὸς τὸν πατριάρχην κῶρ Μιχαήλ*)⁹⁵² της Bibliotheca Palatina, οι συλλογές έντυπων βιβλίων και χειρογράφων της οποίας είχαν μεταφερθεί το 1623, υπό την εποπτεία του Allacci, από την Χαϊδελβέργη στη Ρώμη⁹⁵³. Η σύγχυση με το όνομα του αποδέκτη της επιστολής περί χρυσοποιίας του Ψελλού ήταν ενδεικτική για το πόσο απαιτητικό και δυσχερές θα ήταν το εκδοτικό εγχείρημα που δήλωνε πρόθυμος να αναλάβει. Και παρά τα πολλά και ποικίλης φύσης προβλήματα που από την αρχή ήξερε πως θα συναντούσε, το σχέδιό του ήταν να δημοσιεύσει σε έναν μονοθεματικό τόμο, «που δεν θα δυσανεστήσει εκείνους που έχουν αφιερωθεί στην τέχνη της

950. Βλ. το σχετικό σχόλιο του Sylvain Matton, “L’influence de l’humanisme sur la tradition alchimique”, στο: “Le crisi dell’alchimia”, συλλ. έργο, 320. Προετοιμάζοντας τις μεταφράσεις του, ο Pizzimenti είχε χρησιμοποιήσει δύο ελληνικά αλχημικά χειρόγραφα από την προσωπική του βιβλιοθήκη, τα οποία σήμερα φυλάσσονται στη Biblioteca Nazionale of Napoli (*Neapolitanus gr. III D 17* και *Neapolitanus gr. III D 18*), και τα είχε αντιπαραβάλλει με άλλα συναφή χειρόγραφα. Κανένα απ’ τα δύο, όμως, δεν περιλαμβάνει την επιστολή του Ψελλού. Βλ. Maria Rosa Formentin, “Domenico Pizzimenti Vibonese: Maestro, interprete, copista del sec. XVI”, στο: *Testi medici latini antichi: Le parole della medicina: Lessico e storia: Atti del VII Convegno Internazionale, Trieste, 11-13 ottobre 2001*, επιμ. Maurizio Baldin, Marialuisa Cecere, και Daria Crismani (Bologna: Pàtron Editore, 2004), 693-697. Για την επιστολή του Ψελλού βλ. Charles-Émile Ruelle, “Le Chrysopée de Psellos”, *Revue des Études Grecques* 2 (1889): 260-267· Joseph Bidez, έκδ., “L’épître de Psellus à Cerulaire sur la chrysopée”, στο: *Michel Psellus, Épître sur la Chrysopée, Opuscules et extraits sur l’alchimie, la météorologie et la démonologie; en appendice: Proclus, Sur l’art hiératique; Psellus, Choix de dissertations inédites*, έκδ. Joseph Bidez, τόμ. 6 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, διευθ. Joseph Bidez et al. (Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur, και Union Académique Internationale, 1928), 3-25· Paul Moore, *Iter Psellianum: A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography* (Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2006), 90-94 (αρ. EP.314). Η άποψη του Ruelle, και του Allacci, ότι ο Κηρουλάριος ήταν ο πραγματικός αποδέκτης της επιστολής περί της χρυσοποιίας επιβεβαιώθηκε από το κατηγορητήριο που συνέταξε ο Ψελλός το 1059 κατά του Κηρουλάριου. Βλ. George T. Dennis, έκδ., “Psellus, Πρὸς τὴν σύνοδον κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως”, στο: *Michael Psellus, Orationes forenses et acta*, έκδ. George T. Dennis (Stuttgartiae et Lipsiae: in aedibus G. B. Teubneri, 1994), 98 (στ. 2690-2691).

951. Βλ. Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 146-147 (αρ. 27)· Robert Devreesse, *Codices 604-866*, τόμ. 3 του: *Codices Vaticani graeci* (Romae: in Bybliotheca Vaticana, 1950), 122-126· Canart, *Les ‘Vaticani Graeci’*, 105; Moore, *Iter Psellianum*, 94 (αρ. 33).

952. Βλ. Henricus Stevenson senior, *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti praeside I. B. Cardinali Pitra episcopo Portuensi S. R. E. Bibliothecario* (Romae: ex Typographeo Vaticano, 1885), 269-270· Bidez, “L’épître de Psellus”, 7-8; Moore, *Iter Psellianum*, 92 (αρ. 15).

953. Βλ. Mazzi, “Allacci e la Palatina”.

χυμικής (*Chymicae artis dediti*)», τα ελληνικά πρωτότυπα των μεταφράσεων του Pizzimenti, τα ελληνικά κείμενα παρόμοιου περιεχομένου που αποδίδονταν στον Ζώσιμο, τον Ολυμπιόδωρο, τον Χριστιανό, τον Ηλιόδωρο, τον Ιερόθεο, τον Θεόφραστο, τον Αρχέλαο, και άλλους, μαζί με τις λατινικές μεταφράσεις του Pizzimenti και τις δικές του (για τα ελληνικά κείμενα που δεν είχε μεταφράσει ο Pizzimenti), καθώς και ορισμένες δικές του σύντομες σχετικές πραγματείες, «αρκεί οι Μούσες να δείξουν την ευμένειά τους» στις μελέτες του⁹⁵⁴.

Η απόφαση αυτή δεν είχε ληφθεί βιαστικά και απερίσκεπτα. Η έκδοση του ελληνικού χρυσοποιητικού *corpus* ήταν τμήμα μιας μεγάλης κλίμακας εκδοτικής προσπάθειας, της μεταγραφής, μετάφρασης και επιμέλειας ενός μεγάλου αριθμού «ποικίλων» αρχαίων κειμένων, για τον καρπό της οποίας, τα *Varia antiqua* όπως τότε, προσωρινά, ονόμαζε τη συλλογή του ο Allacci, οι κύριοι ενδιαφερόμενοι ήταν οι πιο δραστήριοι, ανήσυχοι, και έγκριτοι λόγιοι της Ευρώπης. Και για να μπορέσει να υπερβεί τα αντικειμενικά προσκόμματα στον δρόμο του, όπως η πρόσβαση σε πρωτογενείς πηγές που βρίσκονταν σε βιβλιοθήκες μακριά από τη Ρώμη, ή η παροχή της αναγκαίας οικονομικής, ηθικής και πολιτικής στήριξης, ώστε να κατορθώσει να υλοποιήσει ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο, ο ίδιος κινητοποίησε έγκαιρα ένα ενεργό τότε δίκτυο ουμανιστών λογίων πρώτης γραμμής, του οποίου οι διάυλοι επικοινωνίας έφταναν από τη Ρώμη στο Παρίσι.

Στις 16 Μαρτίου του 1634, ο Παρισινός ιατρός (είχε λάβει τον τίτλο του διδάκτορα της φιλοσοφίας και της ιατρικής στην Πάδουα το 1633, αν και δεν άσκησε κατόπιν το επάγγελμα του ιατρού), δεινός βιβλιόφιλος και ελευθερόφρων στοχαστής Gabriel Naudé (1600-1653) έστειλε μια επιστολή από την πόλη της Cervia στον Jacques Dupuy (1591-1656), που μοιραζόταν με τον αδελφό του, Pierre, τη θέση του βιβλιοθηκονόμου στην ιδιωτική συλλογή εντύπων και χειρογράφων του επιστάτη της βασιλικής βιβλιοθήκης Jacques-Auguste de Thou (1553-1617), στην οποία ζητούσε από τον Dupuy ως χάρη να αποτανθεί στον βιβλιοθηκονόμο της *Bibliothèque Royale*, Nicolas Rigault (1577-1654), για να του επιτραπεί να αντιγράψει την πραγματεία *De chymica* ενός «κάποιου Βλεμμύδη»⁹⁵⁵, αλλά και να προμηθευτεί έναν κατάλογο με όλους τους Έλληνες συγγραφείς που έχουν εγκύψει σε αυτό

954. Allacci, *De Psellis*, 46: Dicti Auctores cum plerisque aliis de eadem Arte, inter quos praecipui erunt Zosimus, Olympiodorus, Christianus; (et) carmine Heliodorus, Hierotheus, Theophrastus, Archelaus, & alii non contemnendi lingua Latina, Graecè, & Latinè unicum nostrum Variorum antiquorum Volumen, cum nostris de eadem re Tractatulis, ni meis studiis semper Musae adversae fuerint, Chymicae artis deditis non iniucundum, conflabunt.

955. Για αυτό το μικρό κείμενο περί χρυσοποιίας που αποδίδεται στον Βυζαντινό φιλόσοφο Νικηφόρο Βλεμμύδη (1197-1272) βλ. Letrouit, “Chronologie”, 68.

το αντικείμενο και των οποίων τα κείμενα υπάρχουν στην *Bibliothèque Royale*, «γιατί ο κύριος Leo Allatius, έχοντας ήδη μια ντουζίνα από τέτοια κείμενα, επιθυμεί να τα εκδώσει όλα σε έναν τόμο από τα Σύμμικτά (*Miscellanda*) του»⁹⁵⁶. Ο ίδιος αποστολέας, στις 30 Νοεμβρίου του 1635, ταχυδρόμησε μια ακόμα επιστολή, προς τον πολυμαθή, συλλέκτη βιβλίων και πάτρωνα των γραμμάτων Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580-1637), ενημερώνοντάς τον ότι ο Élie Diodati (1576-1661), ένας Παρισινός Προτεστάντης νομομαθής, πιστός φίλος και πάτρωνας του Galileo, και ο Hugo de Groot ή Hugo Grotius (1583-1645), ο ολλανδός ουμανιστής, διπλωμάτης και θεολόγος που σήμερα συχνά θεωρείται ως ο προπάτορας της νεωτερικής θεωρίας του φυσικού δικαίου, εργάζονταν από κοινού, εκείνη την περίοδο, για τη δημοσίευση του πρώτου τόμου των *Miscellanea* («Σύμμικτων») του Allacci. Εννέα επιπλέον τόμοι αναμένονταν, μέσω των οποίων τα αδημοσίευτα μέχρι τότε γραπτά «πάνω από εξήντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων» θα έβγαιναν στο φως, ένα διανοητικό επίτευγμα που για τον Naudé αποτελούσε «ό,τι καλύτερο κανείς μπορούσε, αυτήν τη στιγμή, να ευχηθεί, και κάτι που θα έπρεπε να παρακινήσει κάθε έναν να δώσει ένα χέρι βοήθειας ώστε να έρθει εις πέρας ένα τόσο αξιόπαινο εγχείρημα»⁹⁵⁷.

5.5. Μπορεί να υπάρξει μια «ευγενής» αλχημεία και μια αποδεκτή μαγεία;

Ο Naudé είχε συνδεθεί φιλικά με τον Allacci κατά τη διαμονή του στη Ρώμη, με πολλά διαλείμματα κατά τα οποία βρέθηκε και σε άλλες ιταλικές πόλεις, από το 1631 ως το 1642, όπου υπηρέτησε ως προσωπικός βιβλιοθηκονόμος τον πρώην παπικό *nuncio* («απεσταλμένο») στις Βρυξέλλες και το Παρίσι, Καρδινάλιο Giovanni Francesco Guidi di

956. Phillip Wolfe, έκδ., *Lettres de Gabriel Naudé à Jacques Dupuy (1632-1652)* (Alberta: Lealta/Alta Press, 1982), 27 (αρ. 3) [16/03/1634]: Après quoi je prendrai encore la hardiesse, Monsieur, de vous importuner d'une grâce, qui est de prier Monsieur Rigault qu'il vour permette de faire tirer copie d'un certain Blemmidas *De chymica* lequel est dans la Bibliothèque du Roi et de vous donner aussi une liste de tous les auteurs grecs sur ladite matière qui sont en cette Bibliothèque Royale, puisque le seigneur Leo Allatius, en ayant déjà une douzaine, désirerait les publier tous ensemble en un volume de ses *Miscellanda*.

957. Philippe Tamizey de Larroque, έκδ., *Les correspondants de Peiresc* [1887], 2 τόμ., ανατύπ. (Geneva: Slatkine Reprints, 1972), 2: 49-50 [*Naudé*, αρ. 4: 30/11/1635]: M^{rs} Diodati et Grotius travaillent maintenant à faire imprimer son premier volume de *Miscellanea*. Il seroit à souhaiter que ce livre peust ouvrir la porte à neuf autres semblables, aux quels il pretend de faire imprimer plus de soixante Auteurs grecs anciens, et non auparavant publiés, qui est, ce me semble, la plus belle chose que l'on puisse maintenant souhaiter, et qui doit convier un chacun de luy prester l'épaulle en un si honorable dessein.

Bagno (1578-1641), και αργότερα τον Καρδινάλιο Barberini⁹⁵⁸. Δεν έκρυβε τον θαυμασμό και τον βαθύ σεβασμό που έτρεφε για τον Χιώτη συνάδελφό του, μετερχόμενος ξανά και ξανά, στην αλληλογραφία του, κολακευτικά επίθετα στον υπερθετικό βαθμό. Ο Allacci για τον Naudé ήταν «ένα από τα πιο εμβριθή πρόσωπα» που τότε ζούσαν στη Ρώμη⁹⁵⁹, *doctissimus* («σοφώτατος»)⁹⁶⁰, «πολυμαθέστατος»⁹⁶¹, *eruditissimus* («ελλογιμώτατος»)⁹⁶², ή «διαπρεπέστατος στις πιο προσοδοφόρες τέχνες και επιστήμες»⁹⁶³, και «ο πλέον ευρυμαθής άνθρωπος στην Ιταλία»⁹⁶⁴. Με τη σειρά του, ο Allacci, έβαλε το όνομα του Παρισινού ελευθερόφρονα βιβλιοθηκονόμου στο βιβλιογραφικό δοκίμιο, που ο ίδιος είχε συντάξει, για τους λογίους που μεσουράνησαν μεταξύ των ετών 1630 και 1632 στην αυλή του Πάπα Urban

958. Για τον βίο και το έργο του Naudé ενδεικτικά βλ.: Jack A. Clarke, *Gabriel Naudé, 1600-1653* (Hamden, CO: Archon Books, 1970)· Paul Oskar Kristeller, “Between the Italian Renaissance and the French Enlightenment: Gabriel Naudé as an Editor”, *Renaissance Quarterly* 32 (1979): 41-72· Lorenzo Bianchi, *Rinascimento e libertinismo: Studi su Gabriel Naudé* (Napoli: Bibliopolis, 1996)· Bianchi, “Gabriel Naudé entre Rome et Paris: Les échanges culturels dans la République des Lettres”, στο: *Rome-Paris, 1640: Transferts culturels et renaissance d’une école artistique*, επιμ. Marc Bayard (Paris: Somogy éditions d’art, 2010), 187-198· Anthony McKenna and Pierre-François Moreau, επιμ., “La Mothe Le Vayer et Naudé: Journée d’étude”, ειδικό τεύχος, *Libertinage et philosophie au XVII^e siècle* 2 (1997)· René Pintard, *Le Libertinage erudite dans la première moitié du XVII^e siècle*, νέα έκδ. (Genève: Éditions Slatkine, 2000)· Isabelle Moreau, « *Guérir du sot* »: *Les stratégies d’écriture des libertins à l’âge classique* (Paris: Honoré Champion, 2007).

959. Tamizey de Larroque, *Les correspondants de Peiresc*, 2: 26 [Naudé, αρ. 2: 16/06/1633]: [...] parce qu’il est un des plus scavans hommes de ces quartiers.

960. Antonius de la Poterie, έκδ., GABRIELIS NAVDAEI, | *Eminentissimorum Cardinalium*, | FRANCISCI à BALNEO, | FRANCISCI BARBERINI, | IVLII MAZARINI, | *ac demùm Serenissima* | CHRISTINAE – ALEXANDRAE, | *Regina Suecorum, Gothorum (et) Vandalorum*, | BIBLIOTHECARII, | EPISTOLAE, | *Nunc primum in lucem prodeunt*, (Genevae: Sumptibus Ioh. Hermannii Widerhold, 1667), 441 (αρ. 58) [Petro Baptista Burgo Viro Clarissimo, *Ganuam*, 08/09/1637]. Για αυτήν την έκδοση επιστολών του Naudé βλ. Alfredo Serrai, *Manualistica, Didattica, e Riforme nel sec. XVIII*, επιμ. Vesna Stunić, τόμ. 9 του: *Storia della bibliografia*, του Alfredo Serrai, επιμ. Maria Cochetti et al. (Roma: Bulzoni Editore, 1999), 436 (αρ. 98).

961. Poterie, *Naudaei Epistolae*, 455 (αρ. 60) [Bartolomeo Tortoletto Viro Clarissimo, *Romam*, 14/10/1637].

962. *Ibid.*, 263 (αρ. 31) [Admodum Reverendo Patri, Fratri Thomae Campanellae Philosophorum ac Eruditorum Principi, *Romam*, 21/08/1632], 632 (αρ. 83) [Viro Maximo Fortunio Liceto, *Patavium*, 18/01/1639].

963. *Ibid.*, 361 (αρ. 48) [Paulo Zacchia Medico Celeberrimo, *Romam*, 23/12/1635]: Equis enim [...] uberrimis artibus ac scientiis ornatior Leone Allatio?

964. [Gabriel Naudé], IVGEMENT | DE TOVT | CE QUI A ESTÉ IMPRIMÉ | CONTRE | LE CARDINAL MAZARIN, | Depuis le sixième Janvier, iusques à la | Declaration du premier Avril mil | six cens quarante-neuf [1649], 2ⁿ έκδ. ([Paris]: χ.όν, [1650]), 239: au sieur Leone Allatio, le plus docte homme qui soit en Italie. Για αυτήν την έκδοση βλ. Célestin Moreau, *Bibliographie des Mazarinades, publiée pour la Société de l’Histoire de France*, 3 τόμ. (Paris: chez Jules Renouard et C^{ie}, 1850-1851), 2: 96 (αρ. 1769). Πρβλ. NAUDAEANA | ET | PATINIANA, | OU | SINGULARITEZ | REMARQUABLES, | PRISES DES CONVERSATIONS | DE MESS. NAUDE (ET) PATIN (Paris: Chez Florentin et Pierre Delaulne, 1701), 2: [...] c’est le plus sçavant qui soit à Rome. Για το ζήτημα της αυθεντικότητας των *Naudaeana* βλ. Jean-Pierre Cavaillé, “The Italian Atheist Academics: A Myth of the French Pre-Enlightenment?”, στο: *Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*, επιμ. Friedrich Vollhardt (Berlin: Akademie Verlag, 2014), 39-50.

VIII, *Apes urbanae* («Οι μέλισσες του Urban»)⁹⁶⁵, ενώ για να τιμήσει τον νέο ελλόγιμο φίλο του είχε γράψει και ένα ελληνικό ποίημα, με αφορμή την απονομή του βαθμού του διδάκτορα της ιατρικής στον τελευταίο, το οποίο τυπώθηκε στη Ρώμη από τον Giacomo Mascardi (1567-1634), το 1633, υπό τον τίτλο *Iatro-laurea Gabrielis Naudaei Parisini* («Ιατρικό δαφνίνο στεφάνι του Gabriel Naudé από το Παρίσι»)⁹⁶⁶, μαζί με τη λατινική του μετάφραση από τον πολυγραφότατο ποιητή από τη Βερόνα Bartolomeo Tortoletti (1560-1647) και τον νεαρό ποιητή, και αργότερα καθηγητή των «ανθρωπιστικών γραμμάτων» στην Μπολόνια, Giovanni Argoli (1609-*c.* 1660), γιο του αστρονόμου, αστρολόγου, ιατρικού συγγραφέα και καθηγητή μαθηματικών στη Ρώμη και την Πάδουα, Andrea Argoli (1570-1657).

Έχοντας συνθέσει, στην ηλικία περίπου των δεκαεπτά ετών, το ενυπωσιακά εκτενές ποίημα *L'Endimione*, ο Giovanni Argoli είχε ήδη περιβληθεί με την αίγλη ενός ταλαντούχου συγγραφέα⁹⁶⁷. Ο Allacci αλληλογραφούσε τόσο μαζί του όσο και με τον πατέρα του, Andrea⁹⁶⁸, μετά από την κοινή τους αναχώρηση από τη Ρώμη, το 1632, και τον συνέκρινε με μια σειρά γνωστών περιπτώσεων εκρηκτικής νεανικής δημιουργικότητας, μεταξύ των οποίων πρώτη ήταν αυτή του Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494), του φιλόσοφου που «στην ηλικία των είκοσι δύο κατέτεσε προς συζήτηση στη Ρώμη 900 συμπεράσματα για όλα τα είδη των επιστημών, σταχ υολογημένα από τα *arcana* («μυστικά») των Ελλήνων, των Λατίνων, των Εβραίων, των Χαλδαίων, και των Αράβων»⁹⁶⁹.

965. Leone Allacci, *LEONIS ALLATII | APES VRBANAЕ, | siue | DE VIRIS ILLVSTRIBVS, | qui ab Anno MDCXXX. per totum MDCXXXII. | Romae adfuerunt, ac Typis aliquid euulgarunt* (Romae: Excudebat Ludovicus Grignanus, 1633), 114-118. Για το βιβλίο αυτό βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 21 (αρ. 230-231)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 11-12 (αρ. 8).

966. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 23 (αρ. 262)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 12 (αρ. 9).

967. Για τον βίο και το έργο του Argoli βλ. Alberto Asor-Rosa, “Argoli, Giovanni”, στο: *Arconati-Bacareda*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, τόμ. 4 του: *Dizionario biografico degli Italiani*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, Massimiliano Pavan, Fiorella Bartocchini, Mario Caravale, Raffaele Romanelli (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1962), 134, σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <[http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-argoli_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-argoli_(Dizionario-Biografico))>· Sonia Moroni, “Un poeta marinista riscritto: Giovanni Argoli” (διδασκαρική διατριβή, Università degli Studi di Parma, 1978-1979).

968. Ο Allacci έλαβε τουλάχιστον δύο επιστολές από τον Andrea Argoli, που στάλθηκαν το 1640 και το 1642 αντίστοιχα, και επτά επιστολές από τον Giovanni, ταχυδρομημένες την περίοδο 1640-1642, το 1658, και μία εξ αυτών σε μια απροσδιόριστη ημερομηνία. Βλ. Curzio Mazzi, “Tre epistolari nella Vallicelliana di Roma”, *Rivista delle Biblioteche* 2 (1889): 105.

969. Allacci, *Apes urbanae*, 145: An non Ioannes Picus anno aetatis XXIV. Conclusiones nongentas in omni scientiarum genere, ex Graecorum, Latinorum, Hebreorum, Chaldeorum, Arabumq(ue) arcanis decerptas, Romae dispute(n)das proposuit? Για τα *Conclusiones nongentae* του Mirandola βλ. Stephen Alan Farmer, *Syncretism of the West: Pico's 900 Theses (1486): The Evolution of Traditional Religious and Philosophical Systems* (Tempe, AZ: Arizona State University Press, 1998), 1-179.

Αν, όμως, αξίζει να σταθούμε εδώ λίγο στη νεανική ποιητική παραγωγή του Argoli ο λόγος είναι η ετυμηγορία για την αλχημεία που παραδίδει σε κάποιους από τους στίχους του. Παραπάνω από μία φορά, στο *L'Endimione*, οι αλχημιστές περιγράφονται ως φιγούρες που είναι κάπως βέβηλες, θαμπωμένες από τη ματαιοδοξία και την εξωτερική, επίπλαστη λαμπρότητα, ανίκανες να διακρίνουν το αληθές από το ψευδές, εξαπατώντας τους άλλους και τον δικό τους τον εαυτό, όπως οι επιπόλαιοι εραστές οι οποίοι βάζουν τα μαλλιά τους, που έχουν γκριζάρει, «έχουν ήδη αναμιχθεί με τον άργυρο», ξανθά, ώστε τεχνηέντως να τα «μετατρέψουν σε χρυσάφι»⁹⁷⁰, ή όπως οι «σοφιστές», που ψάχνουν μέσα στη σκοτοδίνη τους να βρουν την αλήθεια η οποία έχει βυθιστεί στον πυθμένα, ή όπως οι αστρονόμοι, οι χρονογράφοι, και οι κοσμογράφοι, όλοι εκείνοι «των οποίων το κεφάλι είναι ένας χάρτης του κόσμου», και αυτό που έχουν να επιδείξουν είναι απόγνωση και εξάντληση, γρίφους και ημεροδείκτες γεμάτους περίεργα, ακατανόητα συμβάντα⁹⁷¹. Φυσώντας τις φλόγες που καίνε μέσα στους κλιβάνους τους, οι αλχημιστές πασχίζουν να επιτελέσουν «με βότανα, σκόνη, και μυθεύματα» ό,τι ο ήλιος επιτελεί ανεπαίσθητα σε λίγα μονάχα σημεία της γης⁹⁷². Τα μέταλλα, όμως, τα οποία με τις τεχνικές τους επεξεργάζονται δεν μεταβάλλονται στην πραγματικότητα ως προς τη φύση τους⁹⁷³.

Οι αποφάνσεις του Argoli για την αλχημεία δεν είναι, ωστόσο, μονοσήμαντες. Σε ένα άλλο απόσπασμα του ποιήματός του, η αναφορά στην αλχημεία δεν έχει τον ίδιο απορριπτικό τόνο. Στο πέμπτο *Canto*, ο Δημογόργων, ο «θεός της γης», και «προπάτορας των θεών»⁹⁷⁴,

970. Marzio Pieri, έκδ., *Giovanni Argoli, L'endimione: Poema mitologico MDCXXVI canti XII*, 1 μέρος σε 2 τόμ., Archivio Barocco 1 (Parma: Università degli Studi di Parma, 1986), 1.1: 56 [*Canto* 1, *ottava* 47]: Qual profane d'Amor folli Alchimiste / Ministre d'esecrando, empio lavoro / Le chiome che l'argento homai son miste / Vanno a biondire, e far tornare in oro. Βλ. επίσης *Ibid.*, 696 [*Canto* 12, *ottava* 154]: Stupiscono le Donne in veder bella / E cangiata la gota a i vecchi incolti, / E da chimica pasta, arte novella / Oro fatto l'argento, e vòliti i volti.

971. *Ibid.*, 1.1: 115 [*Canto* 3, *ottava* 8]: Lor c'han gl'uncini in man, sono i Sofisti / Così detti e nomati al vostro Mondo, / Che cercano fra lor confusi e misti / Trovar la Verità caduta al fondo. / Quelli che 'l peggio fan, son gl' Alchimisti, / E coloro il cui capo è un Mappamondo, / Che gettano del mal pentiti e stracchi / E gl' Indovinarelli, e gl' Almanacchi.

972. *Ibid.*, 1.1: 166 [*Canto* 3, *ottava* 265]: Quindi si fèr le Boccie, e 'l forno infame / Dove occulto a soffiar è l'Alchimista, / Che vuole oprar con herbe e polve, e fole, / Quel che fa rado in poche parti il Sole.

973. *Ibid.*, 1.2: 444 [*Canto* 8, *ottava* 54]: E gl' Alchimisti mai (fallaci Antifi) / Così biondiro il lor metal più grave?

974. *Ibid.*, 1.1: 237 [*Canto* 5, *Allegoria*]: [...] da Demogorgone, latinamente Dio della Terra. *Ibid.*, 1.1: 239 [*Canto* 5, *Argumento*]: L'Avò de' Dei, Demogorgone antico. Για τη μυθολογική θεότητα του Δημογόργωνος, η οποία έγινε δημοφιλής, ως «ο πατέρας των θεών», μετά τη *Genealogia deorum gentilium* («Γενεαλογία των εθνικών θεών») του Giovanni Boccaccio (1313-1375), το βιβλίο που και ο Argoli μνημονεύει, ως πηγή του για τους στίχους που αναπαριστούν τη συνάντηση μεταξύ του Ερμή και του Δημογόργωνα βλ. Marco Barsacchi, *Il*

κατοικώντας σε έναν «υπόγειο, κρυμμένο τόπο», από όπου τα τέσσερα στοιχεία, ο αέρας, η γη, το νερό, και η φωτιά, προσπορίζονται την υλικότητά τους, τη διάταξή τους, και την επιτελεστικότητα τους⁹⁷⁵, διασαφηνίζει την «ευγενή επιστήμη της αλχημείας (*chimica*)» στον Ερμή, μιλώντας για τις κοινές καταβολές «κάθε δημιουργημένης ουσίας», «ούτως ώστε η φύση να είναι όμορφη», και τις αστρικές επιρροές στα μέταλλα: κάθε «κινητό άστρο» των ουρανών ασκεί τη δική του δύναμη στα διάφορα μέταλλα και «με έναν ευγενή κανόνα προσδίδει ιδιαίτερη χροιά, μετριοπάθεια και μορφή σε κάθε ένα από αυτά»⁹⁷⁶. Ιδωμένη ως μια επιστήμη η οποία διαυγάζει τους «ευγενείς κανόνες» που καθορίζουν τη δημιουργία, την ποικιλία, και την αρμονική διάρθρωση των φυσικών ουσιών, η *Chimica* μπορεί να είναι κι η ίδια «ευγενής». Ιδωμένη ως μια τέχνη η οποία υπόσχεται τη μεταστοιχείωση των μη ευγενών μετάλλων σε χρυσό, είναι κατηγορηματικά βέβηλη.

Η γνώμη του Naudé για το ίδιο θέμα δεν απείχε πολύ από αυτήν του Argoli. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1620 και στις αρχές της δεκαετίας του 1630, σε τρία από τα δημοσιευμένα βιβλία του, είχε αντιπαραθέσει τον έλλογο στοχασμό και την έλλογη δράση στη λαϊκή ευπιστία την οποία εκμεταλλεύονταν οι αστρολόγοι, οι αλχημιστές, και οι μάγοι⁹⁷⁷. Πιο χαρακτηριστικά ακόμα, στο έργο του για τη σχέση ανάμεσα στη μαγεία και τους λογίους του παρελθόντος, που κυκλοφόρησε το 1625 υπό τον τίτλο *Apologie pour tous les grands personnages qui ont esté fausement soupçonnez de magie* («Απολογία για όλες τις μείζονες προσωπικότητες που ψευδώς έχουν θεωρηθεί ως ύποπτες για μαγεία»)⁹⁷⁸, αμφισβήτησε χωρίς διαφορούμενα τη φημολογούμενη αρχαιότητα της αλχημείας, και την προσγραφή ορισμένων πραγματειών «περί της ιερής τέχνης» στον Δημόκριτο και άλλους αρχαίους φιλόσοφους, ως ένα «αρκετά κοινό σύμπτωμα της εκφωλισμένης φαντασίας» των ίδιων των αλχημιστών, των «υποβολέων μας», που επιδιώκουν να κερδίσουν με αθέμιτα μέσα ένα πλεονέκτημα διανοητικού κύρους και πνευματικής αυθεντίας, σφετεριζόμενοι τα ονόματα του Μωυσή, του

mito di Demogorgone: Origine e metamorfosi di una divinità "oscura" (Venice: Marsilio, 2014).

975. Pieri, Argoli, *L'endimione*, 1.1: 283 [Canto 5, ottava 220]: "Ecco", disse, "Mercurio, il tetto, e 'l loco / Sotterraneo, e ascoso, ov' io dimoro: / Di qui l'Aris, la Terra, il Mare, e 'l Foco / Han material, ordinanza, e han lavoro".

976. *Ibid.*, 1.1: 284 [Canto 5, ottava 226]: Ad esplicar la nobile Scienza / Chimica a me Demogorgon favella: / Ha qui principio, onde Natura è bella: / Sono vari i metalli, in cui potenza / Ha ciascuna del Ciel mobile Stella, / Ch'a ciascuno di lor con nobil norma / Dona tenor, moderamento, e forma.

977. Βλ. την εμπεριστατωμένη σχετική ανάλυση του Lorenzo Bianchi, "Gabriel Naudé critique des alchimistes", στο: *Alchimie et philosophie à la Renaissance: Actes du Colloque International de Tours (4-7 décembre 1991)*, επιμ. Jean-Claude Margolin και Sylvain Matton (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1993), 405-421.

978. Βλ. Leandro Cantamessa, *Astrologia: Opere e stampa (1472-1900)*, 2 τόμ. (Florence: Leo S. Olschki Editore, 2007), 2: 690 (αφ. 3096).

Σολομώντα, του Ερμή του Τρισμέγιστου, του Αριστοτέλη, μέχρι και του Αδάμ⁹⁷⁹.

Από την άλλη, όμως, ο Naudé δεν ήταν αρνητικός στην εισδοχή της αλχημείας στο υποσύνολο των «παράγωγων» μερών της φυσικής φιλοσοφίας, δίπλα στην ιατρική, την αστρολογία, τη φυσιογνωμική, και την ονειροσκοπία, όπως είχε προταθεί στην *Risāla fī aqsām al-‘ulūm al-‘aqliyya* («Επιστολή περί της διαίρεσης των διανοητικών επιστημών»), ένα από τα ελάχιστονα φιλοσοφικά έργα του Ibn Sīnā⁹⁸⁰, η λατινική μετάφραση του οποίου, από τον Andrea Alpago (πέθ. 1522), ως *De divisione scientiarum*, τυπώθηκε πρώτη φορά το 1546⁹⁸¹. Τα μέρη αυτά της φυσικής φιλοσοφίας⁹⁸², θεμελιωμένα επί της φυσικής αιτιότητας, θα έπρεπε να αποσυνδεθούν από κάθε τύπο μαγείας, εξαιρούμενης της «φυσικής μαγείας», η οποία είχε κριθεί αποδεκτή από κάμποσους συγγραφείς του ύστερου μεσαίωνα και της πρωίμης νεωτερικότητας, από τον Albertus Magnus ως τον Cornelius Agrippa (1486-1535), «αρκεί εντούτοις να παραμένει κανείς όσο το δυνατόν πιο συνειδητά εντός των ορίων των αιτιών τους χωρίς να αφήνει [αυτές τις επιστήμες] να εγκαταλειφθούν σε μυριάδες γελοίες παρατηρήσεις, που τόσο εύκολα μπορούν να γλιστρήσουν μέσα στα μυαλά εκείνων που τις

979. Gabriel Naudé, APOLOGIE | POVR TOVS LES | GRANDS PERSONNAGES | qui ont esté faususement | soupçonnez de | MAGIE. | Par G. NAVDE Paris(ien) | *Multos absoluemus, si coeperimus antè iudicare | quàm irasci*. Seneca lib. 3. De ira, cap. 29 (a Paris: Chez François Targa, 1625), 272-273: Car pour ce qui est premierement du livre de l’art sacré (et) de la cognoissance (et) pratique de l’Alchymie, que l’on attribue à Democrite, c’est un symptome assez frequent de l’imagination depravee de nos souffleurs qui n’ont autre industrie pour mettre en credit (et) faire valoir les livres de leur art que de les supposer à Moyse, Salomon, Trismegiste, Aristote, (et) mesmes (tant ils sont stupides (et) peu iudicieux) à Adam.

980. Για τις νεωτερικές εκδόσεις και μεταφράσει αυτού του έργου βλ. see Jules L. Janssens, *An Annotated Bibliography on Ibn Sīnā (1970-1989) Including Arabic and Persian Publications and Turkish and Russian References* (Leuven: University Press, 1991), 45.

981. Naudé, *Apologie*, 44. Για την έκδοση του 1546 της μετάφρασης του Alpago βλ. Wilhelm Risse, *Bibliographia philosophica vetus: Repertorium generale systematicum operum philosophicorum usque ad annum MDCCC typis impressorum*, 9 μέρη σε 11 τόμ. (Hildesheim, Zürich, et New York. NY: Georg Olms Verlag Hildesheim, 1998), 5: 39.

982. Τόσο στο πρωτότυπο του Ibn Sīnā όσο και στη λατινική μετάφραση, η «επιστήμη των φυλακτών», και η «επιστήμη των μαγικών εικονιδίων» ανήκουν επίσης σε αυτό το υποσύνολο. Βλ. τη γαλλική κριτική μετάφραση αυτού του τμήματος της επιστολής του Ibn Sīnā: Jean Michot, “Les sciences physiques et métaphysiques selon la *Risālah fī aqsām al-‘ulūm* d’Avicenne: Essai de traduction critique”, *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 22 (1980): 66-67. Πρβλ. Andrea Alpago, μετάφρ., “Tractatus Avicennae de divisionibus scientiarum, ab Andrea Bellunensi ex Arabico translatus”, στο: AVICENNAE | PHILOSOPHI PRAECLARISSIMI | AC MEDICORVM PRINCIPIS, | Compendium de anima. | De mahad i(d) (est) de dispositione, seu loco, ad quem | reuertitur homo, vel anima eius post morte(m). | Aphorismi de anima. | De diffinitionibus, (et) quaesitis. | De divisione scientiarum. | AB ANDREA ALPAGO BELLVNENSI | philosopho, ac medico, idiomatisq(ue) arabici | peritissimo, ex arabico in latinu(m) versa. | Cum expositionibus eiusdem Andre(a)e collectis | ab auctoribus arabicis. | OMNIA NVNC PRIMVM | IN LVCEM AEDITA, μετάφρ. Andrea Alpago (Venetiis: Apud Iuntas, 1546), φύλ. 139^v-145^v (141^v-142^r).

ασκούν»⁹⁸³. Οι πρακτικές και θεωρητικές γνώσεις που ενθυλακώνονται στην αλχημεία, την οποία ο Ibn Sinā, στην *Risāla* του περί της ταξινόμησης των τότε υπαρκτών οργανωμένων σωμάτων γνώσης, ορίζει ως μια επιστήμη που έχει ως σκοπό «να απομακρύνει από τις ορυκτές ουσίες τις ιδιότητες τους, να τις εμπλουτίζει με τις ιδιότητες άλλων ουσιών και να τις εμπλουτίζει αμοιβαία με ιδιότητες, προκειμένου να παράγει χρυσό και άργυρο από άλλα σώματα»⁹⁸⁴, έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως ένα κλάσμα της γνώσης της φύσης, αν και παράγωγο και κακοσχηματισμένο⁹⁸⁵.

Παρά την κριτική του κατά της αλχημείας, ο Naudé έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να πείσει τους λογίους συναδέλφους και πάτρωνές του για την αξία του εκδοτικού σχεδίου του Allacci. Αρκετά ευαίσθητος κι ο ίδιος στην ιστορική διάσταση του στοχασμού και του γνωρίζειν, αντιλαμβανόμενος πολύ καλά τη βαρύτητα της χρονικής απόστασης που χωρίζει την πρώιμη νεωτερική «Δημοκρατία των Γραμμάτων» από τους αρχαίους ή μεσαιωνικούς διανοητικούς προγόνους των συγκαιρινών του αφοσιωμένων στις Μούσες λογίων, τηρώντας μια άγρυπνη σκεπτικιστική στάση έναντι των θρύλων, των χρονικών, και κάθε εξιδανικευμένης ή άκριτης ιστορικής αφήγησης, και πρεσβεύοντας ότι η μνήμη όφειλε να οργανώνεται κριτικά μέσω της εξονυχιστικής ανακατασκευής των γραπτών μνημείων του παρελθόντος⁹⁸⁶, το ενδεχόμενο να δει σύντομα τυπωμένη μια συλλογή ελληνικών αρχαίων και μεσαιωνικών κειμένων, μεταγραμμένων από χειρόγραφες πηγές και διορθωμένων μετά από την αντιπαραβολή των διαφορετικών αναγνώσεών τους, δεν μπορούσε παρά να τον χαροποιεί. Μια τέτοια συλλογή, επίσης, καθιστώντας το σύνολο των σωζόμενων ελληνικών αλχημικών κειμένων διαθέσιμο προς μελέτη, θα ήταν και ένα πολύ χρήσιμο όπλο στη διττή

983. Naudé, *Apologie*, 45: [...] comme veulent Albert le grand, Vigenere, Flud, Po(m)ponace (et) Agrippa, à l'Astrologie. Toutes lesquelles parties pour auoir leurs fondements dans les causes de la Nature, peuuent estre, comme disent ces Autheurs, pratiquees librement, (et) sans soupçon d'autre Magie que de la Naturelle permise (et) approuuee d'un chacun: pourueu neantmoins que l'on se tienne le plus précisément qu'il sera possible dans les bornes de leurs causes, sans les abandonner à une milliaie d'observations ridicules, (et) qui ne glissent que trop facilement és esprits de ceux qui les exercent.

984. Michot, "Les sciences physiques", 67. Alpago, "Tractatus Avicennae de divisionibus scientiarum", φύλ. 142^r: Et de numero scientiarum preadictarum est scie(n)tia alchimiae: Et intentio in ea est, expoliare substantiam mineralem a suis proprietatibus, (et) inducere in ea(m) proprietates aliarum, (et) miscibilia ad se inuicem, influant vnum in alteru(m) suas proprietates, vt fiat aurum, (et) argentum ex corporibus diuersis ab vnoquoq(ue) amborum.

985. Πρβλ Anna Lisa Schino, "Tradizione ermetica e astrologia giudiziaria in Gabriel Naudé", *Atti e Memorie del'Accademia Toscana di Scienze e Lettere: La Colombaria* 57 (1992), 142-143· Bianchi, "Naudé critique des alchimistes", 416.

986. Βλ. Frédéric Gabriel, "Gabriel Naudé et la réception des Anciens: Temps, croyances, figures", στο: "Le résurgence des philosophies antiques", επιμ. Anthony McKenna και Pierre-François Moreau, ειδικό τεύχος, *Libertinage et philosophie au XVII^e siècle* 7 (2003): 45-83.

πολεμική, στην οποία ο ίδιος είχε ήδη αποδυθεί, κατά των θιασωτών των δήθεν υπερφυσικών εκδοχών μαγείας, ή εκείνων που πίστευαν πως η μαγεία ήταν μια ατραπός που ευνοούσε την ενεργοποίηση και την καθυπόταξη υπερφυσικών δυνάμεων, αλλά και κατά των πολέμιων κάθε «τέχνης» ή «επιστήμης» που προερχόταν από τις αρχαίες και τις μεσαιωνικές «απόκρυφες τέχνες», χωρίς να γίνεται διάκριση ανάμεσα στην μη αποδεκτή, υπερφυσική μαγεία, και την αποδεκτή, φυσική μαγεία⁹⁸⁷.

Από τη δική του μεριά, ο Allacci είχε ήδη κι αυτός εκφέρει τις απόψεις του επί της μαγείας, και κινούνταν στο ίδιο μήκος κύματος με την εκλεπτυσμένη, και διαφοροποιημένη, προσέγγιση του Naudé. Το πόνημά του *De engastrimytho syntagma* («Πραγματεία περί της εγγαστρίμυθου»), ένα σχόλιο στο πολεμικό κείμενο του Ευστάθιου, επισκόπου Αντιοχείας, *Κατὰ Ὠριγένους διαγνωστικός εἰς τὸ τῆς ἐγγαστρίμυθου θεώρημα*, αποτελεί μία από τις πρώτες νεωτερικές, φιλολογικο-κριτικές μελέτες για τις αρχαίες θεουργικές πρακτικές. Δημοσιεύθηκε το 1629 ως παράρτημα στην έκδοση, και λατινική μετάφραση, από τον ίδιο τον Allacci, του υπομνήματος του Ευστάθιου *Εἰς τὴν ἐξαήμερον*, της ομιλίας του Ωριγένη *Εἰς τὴν τῶν Βασιλείων Α΄*, με επίδικο τη σημασία του βιβλικού επεισοδίου όπου ο Σαούλ επισκέπτεται τη νεκρομάντισσα του Ενδώρ (Α΄ Σαμουήλ 28, ή Α΄ Βασιλείων 28 στη μετάφραση των Εβδομήκοντα), και της αντιρρητικής απάντησης του Ευστάθιου σε αυτήν την ομιλία⁹⁸⁸. Σε κάποιες από τις 114 σελίδες του κειμένου του, ο Allacci επανερμηνεύοντας τις ενστάσεις του Ευστάθιου κατά της εξήγησης του Ωριγένη⁹⁸⁹ στο συγκεκριμένο των πρώιμων νεωτερικών συζητήσεων περί της φυσικής μαγείας, επιχειρεί να διαλύσει κάθε αμφιβολία γύρω από το ποια είναι η σωστή απάντηση στο ερώτημα εάν οι υπερφυσικές δυνάμεις που κινητοποιούνται κατά τις δαιμονικές ή μαγικές πράξεις είναι ίδιες με εκείνες που δρουν στα θεία θαύματα. Τα αληθινά θεία θαύματα είναι «πέραν κάθε φυσικής δύναμης (vis)». «Υπερβαίνουν κάθε αιτία και δύναμη των δημιουργημένων πραγμάτων», και είναι μόνο χάρη

987. Για μια λεπτομερή πραγμάτευση των θέσεων του Naudé για τη μαγεία, όπως αυτές διατυπώνονται στην *Apologie*, βλ. Schino, “Tradizione ermetica”. Maryanne Cline Horowitz, “Gabriel Naudé’s *Apology for Great Men Suspected of Magic*: Variations in Editions from 1625 to 1715”, στο: *Histories of Heresy in Early Modern Europe: For, Against, and Beyond Persecution and Toleration*, επιμ. John Christian Laursen (Basingstoke and New York, NY: Palgrave Macmillan, 2002), 61-75.

988. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 170 (αρ. 2284). Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 9-10 (αρ. 4).

989. Για την κριτική του Ευστάθιου κατά του Ωριγένη επ’ αυτού του ζητήματος βλ. Margaret M. Mitchell, “Patristic Rhetoric on Allegory: Origen and Eustathius Put I Kingdoms 28 on Trial”, στο: *The “Belly-Myther” of Endor: Interpretations of 1 Kingdoms 28 in the Early Church, Translated with an Introduction and Notes*, έκδ. και μετάφρ. Rowan A. Greer και Margaret M. Mitschell (Atlanta, GA: Society of Biblical Literature, 2007), lxxv-cxxiii. Sophie Cartwright, *The Theological Anthropology of Eustathius of Antioch* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 53-57.

σε μια «άπειρη ικανότητα (potentia)» που μπορούν και πραγματοποιούνται. Ο Θεός, ο δημιουργός του σύμπαντος, κανένα άλλο ον, είναι ο μοναδικός και αποκλειστικός κάτοχος αυτής της άπειρης, απερίσταλτης ικανότητας. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο τα θεία θαύματα, ως τέτοια, συνιστούν ένα «επαρκές επιχείρημα» υπέρ της αλήθειας της χριστιανικής πίστης⁹⁹⁰. Τα θαύματα της μαγείας, αντίθετα, όποτε δεν είναι περιστατικά όπου απλά εφαρμόζονται οι συνηθισμένες ανθρώπινες μέθοδοι εξαπάτησης, προκύπτουν το πολύ-πολύ με υπαιτιότητα ενός δαίμονα.

Στη θέση του Ωριγένη ότι η ψυχή που ανακάλεσε, κατά τη συνάντησή της με τον Σαούλ, η μάγισσα του Ενδώρ, η οποία στη μετάφραση των Εβδομήκοντα προσφωνείται «ἐγγαστρίμυθος»⁹⁹¹, ήταν όντως η ψυχή του νεκρού προφήτη Σαμουήλ, μια παραδοχή που μπορούσε να αφήσει ανοιχτό το παράθυρο ώστε να παρεισφρύσουν στοιχεία της παγανιστικής θεουργίας, «ειδωλολατρείας ὄργανα καὶ νεκυομαντείας εὐρήματα»⁹⁹², στη χριστιανική Εκκλησία, ο Ευστάθιος είχε αντιτάξει τη θέση ότι η ανάκληση της ψυχής του Σαμουήλ από την «ἔκφρονα», «παραπλήγα», ή «μαινάδα» και «ἐκμανῆ» νεκρομάντισσα, ενώπιον του συμμετρικά «ἔκφρονα», «παραπλήγα», ή «ἐκμανῆ» Σαούλ, ήταν μια απάτη, αυτουργός της οποίας ήταν ένας δαίμονας⁹⁹³. Αλλά οι δυνάμεις ενός δαίμονα «τοποθετούνται αυστηρά μέσα στα ὅρια της φύσης, και δεν μπορούν να κάνουν τίποτα πέρα από την τάξη της φύσης»⁹⁹⁴, όπως ο Allacci, και όχι ο Ευστάθιος, ο οποίος δεν είχε υπεισέλθει σε κανέναν διαξιφισμό για τη φυσική κανονικότητα και τις φυσικές δυνατότητες, διευκρινίζει. Ένας

990. Leone Allacci, “De engastrimytho syntagma”, στο: S. P. N. | EVSTATII | ARCHIEPISCOPI | ANTIOCHENI, ET | MARTYRIS, | IN HEXAHEMERON Commentarius: | AC | De ENGASTRIMYTHO dissertatio adversus Origenem. | ITEM | ORIGENIS | De eadem ENGASTRIMYTHO. | *An, uidelicet, Anima ipsa SAMVELIS fuerit verè euocata incantationibus Pythonissae*, de qua I. Reg. cap. 28. | LEO ALLATIUS primus in lucem protulit, Latinè vertit; NOTAS in | HEXAHEMERON adiecit : Dissertationem de ENGASTRIMYTHO SYNTAGMATE illustravit, επιμ. και μετάφρ. Leone Allacci (Lugduni: Sumptibus Laurentii Durand, 1629), 495: Nam cum miracula requirant potentiam infinitam, sunt enim supra omnem naturae vim, quando omnium causarum, (et) creaturarum vires excedunt, non possunt, nisi à potentia infinita, produci. Ideoque sunt efficax argumentum ad veritatem nostrae fidei probandam, dum in eius confirmationem facta sunt.

991. Η φράση που χρησιμοποιείται στην Εβραϊκή Βίβλο για να περιγράψει τη γυναίκα του Ενδώρ θα μπορούσε να αποδοθεί ως «μια γυναίκα που ξέρει να ασκεί καλά τη νεκρομαντεία» ή «να χειρίζεται τα φαντάσματα». Βλ. Rowan A. Greer και Margaret M. Mitchell, “Preface”, στο: *The “Belly-Myther” of Endor*, xi-xii, σημ. 10.

992. Manlio Simonetti, Rowan A. Greer, και Margaret M. Mitchell, έκδ. και μετάφρ. «Τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας Κατὰ Ὁριγένους διαγνωστικὸς εἰς τὸ τῆς ἐγγαστριμύθου θεώρημα» / “Eustathius, Bishop of Antioch, *On the Belly-Myther, Against Origen*”, στο: *The “Belly-Myther” of Endor*, 68-69 [3:4].

993. *Ibid.*, 76-77 [6:4], 80-81 [7:5], 88-89 [10:1], 90-91 [10:7], 92-95 [10:17]. Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις της Mitchell (“Patristic Rhetoric on Allegory”, lxi-lxii).

994. Allacci, “De engastrimytho syntagma”, 495: At daemonis vires, limitibus naturae circumscribuntur, (et) supra naturae ordinem nihil possunt.

δαίμονας δρα επί σωματικών οντοτήτων, επιφέρει αλλαγές, «ενώνει πράγματα που είναι διαιρεμένα, αποκαθιστά πράγματα που έχουν απολεσθεί, ενισχύει πράγματα που είναι εύθραυστα», αλλά μονάχα μέσω των δυνάμεων και των πόρων που η φύση διαθέτει. Δεν είναι δυνατόν για έναν δαίμονα να κάνει κάτι που παραβιάζει τους νόμους της φύσης. Και η μεταβολή μιας σωματικής οντότητας από μια μη σωματική οντότητα, η παραγωγή μιας «ουσιώδους μορφής», μιας αρχής εξατομίκευσης, η εισαγωγή μιας ψυχής που είχε αποσπαστεί από ένα σώμα σε ένα άλλο σώμα, και η ζωοδότηση αυτού του σώματος από αυτήν, την αποσπασμένη και κατόπιν εκ νέου εισρέουσα, ψυχή, όλες αυτές οι φιλοσοφικά νοητές όψεις της διαδικασίας που θα μπορούσε πραγματικά να κάνει τη φωνή της μάγισσας του Ενδώρ να ταυτιστεί με τη φωνή του Σαμουήλ θα ήταν τέτοιου είδους καταστρατηγήσεις. Μόνο ο Θεός, ο οποίος κυριαρχεί επί της φύσης, έχει την ευχέρεια να παρακάμπτει τη δημιουργημένη τάξη και να πράττει, ή να αφήνει να συμβούν, μη φυσικά πράγματα⁹⁹⁵. Οι ικανότητες των μάγων δεν ξεπερνούν τις ικανότητες ενός δαίμονα⁹⁹⁶. Η επιδεξιότητά τους είναι βέβηλη ακριβώς με την έννοια ότι καταχρώνται, αξιοποιούν για ηθικά επιλήψιμους σκοπούς, τους φυσικούς συσχετισμούς και τις φυσικές ποιότητες.

5.6. Ρώμη, Παρίσι, και Άμστερνταμ: Η «Δημοκρατία των Γραμμάτων» in actu.

Δεν ήταν, άρα, μόνο λόγω των φιλικών του αισθημάτων ή της προσωπικής εκτίμησης που έτρεφε, αλλά και λόγω μιας διανοητικής συγγένειας, σε ζητήματα τα οποία σήκωναν πολλή και έντονη κουβέντα κατά την Αναγέννηση, όπως αυτά της μαγείας και της σχέσης της με τη φιλοσοφία⁹⁹⁷, που ο Naudé, στις 28 Σεπτεμβρίου του 1635, έγραψε στον Peiresc ότι ο Allacci είναι «ο καλύτερος υπήκοος (subject) σήμερα στη Ρώμη, και αν δεν είναι ακόμα γνωστός ως τέτοιος, ο λόγος είναι ότι τα βιβλία του δεν έχουν τυπωθεί, τουλάχιστον τα καλύτερα εξ

995. *Ibid.*, 469: Daemon agit in corpora, immutat, unit divisa, amissa reparat, imbecilla confirmat, idque vi (et) facultate naturae. [...] Lex quippe naturae est, corporeum subjectum non posse à re incorporea alterari, quare nec producere ullam formam substantialem, (et) separatam denuò introducere, introductámque ita afficere, ut informet, vivátque id, in quod introducta est. [...] Ideóque quod natura se ipsa facit, daemon ex se sine naturae ipsius viribus, (et) modo facere non potest. quod in dubio est. Et si id faceret, aliena vi id faceret, ac Dei naturae Domini dispensatione.

996. *Ibid.*, 495: Nec Magorum facultas extra daemonis facultatem extenditur.

997. Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά βλ. Paola Zambelli, *White Magic, Black Magic in the European Renaissance* (Leiden and Boston, MA: Brill, 2007)· Frank Klaassen, *The Transformations of Magic: Illicit Learned Magic in the Later Middle Ages and Renaissance* (University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2013).

αυτών, όπως για παράδειγμα ο πρώτος τόμος των Συμμίκτων (*Miscellanea*) του». Τον τόμο αυτόν, «που βρίσκεται τώρα στο Παρίσι στα χέρια του κ. Mordan»⁹⁹⁸, θα ακολουθούσαν εννέα άλλοι τόμοι, στους οποίους «πάνω από ογδόντα ή εκατό ελάσσονες Έλληνες συγγραφείς» έμελλε να παρουσιαστούν για πρώτη φορά στο λόγιο κοινό⁹⁹⁹. Μερικούς μήνες αργότερα, σε μια άλλη επιστολή του και πάλι προς τον Peiresc, με ημερομηνία 29 Μαρτίου του 1636, ο Naudé πληροφόρησε τον συνομιλητή του ότι μια συλλογή (ψευδεπίγραφων, όπως σήμερα γνωρίζουμε) επιστολών του Σωκράτη και των σωκρατικών φιλόσοφων, επιμελημένη και μεταφρασμένη στα Λατινικά από τον Allacci, ήταν υπό έκδοση στο Παρίσι, μαζί με τον πρώτο τόμο των *Συμμίκτων* (*Miscellanea*) του. Αν απέμενε κάτι, για να βγουν αυτά τα δύο βιβλία από το πιεστήριο, ήταν να κινηθεί το ενδιαφέρον ενός καλού τυπογράφου, όπως ο Sébastien Cramoisy (1584 (-)-1669), που από το 1633 ήταν «τακτικός βασιλικός τυπογράφος»¹⁰⁰⁰, και τελικά ήταν αυτός που τύπωσε τις επιστολές του ψευδο-Σωκράτη το 1637¹⁰⁰¹, ή ο Charles Morel (γεν. 1612), ένας ακόμα κορυφαίος παράγοντας στην παρισινή πρωτοβιομηχανία και αγορά του βιβλίου, που κι αυτός από το 1635 είχε ανέλθει στην τιμητική θέση του «τακτικού βασιλικού τυπογράφου»¹⁰⁰². Κατανεμημένα σε δέκα συνολικά τόμους, και ανασύροντας από την αφάνεια «πάνω από εβδομήντα αρχαίους και Έλληνες συγγραφείς», τα *Miscellanea* θα ήταν «ένας σπουδαίος θησαυρός»¹⁰⁰³.

Στην ίδια επιστολή, ο Naudé παρότρυνε, επίσης, τον Peiresc να μην παίρνει τοις μετρητοίς

998. Ο Philippe Tamizey de Larroque, επιμελητής της έκδοσης των γραμμάτων του Naudé προς τον Peiresc σημειώνει ότι ο ίδιος δεν κατάφερε να ταυτοποιήσει αυτόν τον “M. Mordan” (*Les correspondants de Peiresc*, 2: 109, σημ. 3). Πιθανότατα, ο Naudé αναφέρεται σε έναν Παρισινό τυπογράφο.

999. Tamizey de Larroque, *Les correspondants de Peiresc*, 2: 109 (αφ. 13) [Naudé, 28/09/1636 [1635]]: C’est le meilleur subject qui soit aujourd’hui à Rome, et s’il n’est connu pour tel, c’est que ses livres ne sont pas imprimés, au moins les meilleurs, comme, par exemple, son premier volume de *Miscellanea* qui est maintenant à Paris entre les mains de M. Mordan, et si celui là estoit imprimé il en pourroit faire suivre neuf autres, et restituer par ce moyen plus de quatre vints ou cent petits Auteurs Grecs. Για τη σωστή χρονολόγηση αυτής της επιστολής (στάλθηκε το 1635, και όχι το 1636) see Luigi Amabile, *Fra Tommaso Campanella ne’ Castelli di Napoli in Roma ed in Parigi: Narrazione con molti documenti e 10 opuscoli del Campanella inediti*, 2 τόμ. (Napoli: Cav. Antonio Morano Editore, 1887), 2: 264 (σημ. α).

1000. Για τον Cramoisy βλ. Henri-Jean Martin, “Un grand éditeur parisien au XVII^e siècle Sébastien Cramoisy”, *Gutenberg Jahrbuch* 32 (1957): 179-188.

1001. Βλ. Παπαδόπουλος, *Έλληνική βιβλιογραφία*, 1: 24 (αφ. 277)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 15 (αφ. 14)

1002. Για τον Morel βλ. Georges Lepreux, *Gallia typographica, ou Répertoire biographique et chronologique de tous les imprimeurs de France depuis les origines de l’imprimerie jusqu’à la Révolution, Série Parisienne (Paris et l’Ile-de-France)*, 2 τόμ. (Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1911), 1: 439-441.

1003. Tamizey de Larroque, *Les correspondants de Peiresc*, 2: 68 (αφ. 6) [Naudé, 29/03/1636]: Les Epistres de Socrate sont maintenant sous la presse à Paris, où le premier volume de ses *Miscellanea* attend pareillement le faveur de Cramoisy ou de Morel; et celui là fait, il en peut donner neuf autres, c’est-à-dire plus de Septante Auteurs grecs et anciens non imprimés auparavant, ce qui, à dire vray, me semble un grand thesor.

την πρόσκαιρη ένταση που το τελευταίο χρονικό διάστημα έχει εκδηλωθεί μεταξύ του Allacci και του προκάτοχού του στη βιβλιοθήκη του Καρδινάλιου Barberini και στην Bibliotheca Vaticana, Lucas Holste ή Holstenius (1596-1661). Το τι πυροδότησε αυτήν την ένταση είχε προσδιοριστεί σε ένα προηγούμενο γράμμα του Naudé στον Peiresc, το ίδιο στο οποίο είχε ειπωθεί ότι ο Diodati και ο de Groot προετοίμαζαν την έκδοση του πρώτου τόμου των *Σύμμικτων* του Allacci: Ο “Sieur Leone” ήθελε να δημοσιεύσει όσο το δυνατόν περισσότερα έργα από ελάχιστονες Έλληνες συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων που και ο Holste είχε εντάξει στους δικούς του εκδοτικούς σχεδιασμούς¹⁰⁰⁴. Παρά τις διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες τους, με τον Holste να είναι υπομονετικός και επίμονος στις ατελείτετες εκδοτικές του απόπειρες, που κάλυπταν ένα μεγάλο εύρος θεμάτων, και τον Allacci να διακατέχεται από περισσότερο πάθος και βιασύνη, η καλή, αμοιβαία εποικοδομητική, μεταξύ τους σχέση δεν είχε ουσιαστικά διαταραχθεί. Ένας σκεπτόμενος και καλοπροαίρετος πάτρωνας των γραμμάτων όπως ο Peiresc δεν θα έπρεπε να επιλέξει να σταθεί μεροληπτικά δίπλα είτε στον έναν είτε στον άλλον¹⁰⁰⁵. Η αλήθεια είναι ότι ο Peiresc είχε ήδη εκφράσει, δύο μήνες πριν, στον Naudé τη δυσφορία του για την έριδα μεταξύ δύο λογίων των οποίων η προσήλωση στην αποκατάσταση της ελληνικής κειμενικής κληρονομιάς δικαιολογημένα εγείρει υψηλές προσδοκίες¹⁰⁰⁶, αλλά και μετά το καθησυχαστικό γράμμα του Naudé, παρακίνησε τον Παρισινό φίλο του να μεσολαβήσει και να τους βοηθήσει να αφήσουν στην άκρη κάθε αίσθημα αντιπαλότητας που ακόμα σοβούσε μεταξύ τους¹⁰⁰⁷. Και δεν είχε αμελήσει να παροτρύνει ευγενικά και τον ίδιο τον Holste, με τον οποίο αλληλογραφούσε τακτικά, να βάλει μια τελεία στην «παρεξήγηση» με τον Allacci¹⁰⁰⁸.

Όχι λιγότερο απ’ ό,τι ο Naudé, και ο Peiresc εμπνεόταν από, και προπαγάνδιζε, το ιδεώδες μιας *reipublica literaria* («Δημοκρατίας των Γραμμάτων»), οι ενεργοί πολίτες της οποίας μπορούσαν να αρθούν υπεράνω των προσωπικών φιλοδοξιών, των περιστασιακών, ευτελών

1004. *Ibid.*, 48-49 (αρ. 4) [Naudé, 30/11/1635].

1005. *Ibid.*, 68-69 (αρ. 6) [Naudé, 29/03/1636].

1006. Phillip J. Wolfe, έκδ., *Peiresc, Lettres à Naudé (1629-1637)* (Paris, Seattle, WA, και Tübingen: Papers on French Seventeenth Century Literature, 1983), 75 (αρ. 17) [(31)/01/1636].

1007. *Ibid.*, 90 (αρ. 20) [05/06/1636].

1008. Philippe Tamizey de Larroque, έκδ., *Lettres de Peiresc à Guillemin, à Holstenius et à Menestrier; Lettres de Menestrier à Peiresc, 1610-1637*, τόμ. 5 του: *Lettres de Peiresc*, έκδ. Philippe Tamizey de Larroque (Paris: Imprimerie Nationale, 1894), 452 (αρ. 59) [(31)/07/1636]: [...] comme aussy le s^r Leo Allatius, ne vous pouvant dissimuler que je prends au plaisir extreme de voir cesser toutes matieres de malentendu entre gents qui peuvent tous contribuer quelque chose au service du public.

προστριβών, και των πολιτισμικών και θρησκευτικών φραγμών¹⁰⁰⁹. Οι ποικίλες, όμως, προσωπικές κόντρες και οξύνσεις, οι πολλαπλοί αντικειμενικοί περιορισμοί και καταναγκασμοί που βίωναν οι λόγιοι της πρώιμης νεωτερικότητας στην καθημερινότητά τους επιβεβαίωναν την αίσθηση ότι σε πραγματικό χρόνο υπήρχε μια τεράστια αναντιστοιχία ανάμεσα στην ιδεατά φιλοτεχνημένη οικουμενική αδελφότητα των πρόμαχων των τεχνών και των επιστημών και τα ενεργά, εντός ή πέραν των συνόρων, υπο-κρατικά ή δια-κρατικά, λόγια δίκτυα της περιόδου. Όπως διαπιστώνει ο Peter Rietbergen, αμέσως πριν παραθέσει το απόσπασμα από την επιστολή του Naudé στον Peiresc, στις 29 Μαρτίου του 1636, όπου σκιαγραφείται η απόκλιση χαρακτήρων μεταξύ του Holste και του Allacci,

το να είναι κανείς ένας λόγιος και να ζει σε έναν κόσμο ο οποίος ολοένα και περισσότερο έδινε βάρος στη γνώση και τη λογισσύνη, όχι μόνο ως δείγμα πνευματικής καλλιέργειας, αλλά και ως μέσο, επίσης, εξουσίας, και τότε, όπως και σήμερα, σήμαινε να ζει κανείς σε ένα περιβάλλον το οποίο σημαδεύεται από επαγγελματικές αντιζηλίες, κατηγορίες για λογοκλοπή, ευτελείς μηχανορραφίες γύρω από θέσεις εργασίας και ισχύος, ενοχοποιήσεις για υφαρπαγή των ανακαλύψεων και των ιδεών του ενός από τον άλλο¹⁰¹⁰.

Σε ένα τέτοιο ανταγωνιστικό τοπίο, που επιδείνωναν οι θρησκευτικοί διαχωρισμοί, ήταν πολύ κρίσιμο να επιτυγχάνεται η υποστήριξη οικονομικά, κοινωνικά, και πολιτικά ισχυρών παραγόντων. Χωρίς τη συνδρομή που παρείχαν ο Jacques Dupuy και ο Peiresc, η έντυπη έκδοση των ψευδο-σωκρατικών επιστολών που είχε επιμεληθεί ο Allacci δεν θα είχε γίνει το 1637 από τον Cramoisy. Χρειαζόταν κάποιος, εγκατεστημένος όχι στη Ρώμη, αλλά στο Παρίσι, να ασκήσει πίεση σε αυτόν, τον τόσο απασχολημένο και καλοπληρωμένο, «βασιλικό τυπογράφο», για να ολοκληρωθεί με τον αρμόζοντα τρόπο και εντός εύθετου χρόνου το έργο της στοιχειοθεσίας και της εκτύπωσης¹⁰¹¹.

1009. Για την έμφαση που έδινε ο Peiresc στο καθήκον της γεφύρωσης των διαφορών και της εξομάλυνσης των συγκρούσεων μεταξύ λογίων βλ. Françoise Charles-Daubert, "Libertinage et erudition: Peiresc relais de l'Europe savante", στο: *Peiresc ou la passion du connaître: Colloque de Carpentras, novembre 1987*, επιμ. Anne Reinbold, πρόλ. Pierre Costabel (Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1990), 41-59, ιδίως: 52-53 (σημ. 18) και 56 (σημ. 28), όπου παρατίθενται ως παραδείγματα τα αποσπάσματα από την επιστολή του Peiresc, στις 31 Ιανουαρίου του 1636, και εκείνη, στις 5 Ιουνίου του 1636, προς τον Naudé σχετικά με την «παρεξήγηση» ανάμεσα στον Holste και τον Allacci. Για τις ιστορικές νοηματοδοτήσεις του όρου *respublica literaria* («Δημοκρατία των Γραμμάτων») βλ. Françoise Waquet, "Qu'est-ce que la République des Lettres? Essai de sémantique historique", *Bibliothèque de l'École des Chartes* 147 (1989): 473-502.

1010. Peter Rietbergen, *Power and Religion in Baroque Rome: Barberini Cultural Policies* (Leiden and Boston, MA: Brill, 2006), 269.

1011. Βλ. Jérôme Delatour, "Les frères Dupuy et l'Italie", στο: *Peiresc et l'Italie: Actes du colloque International: Naples le 23 et le 24 juin 2006: Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Palazzo Serra di Cassano*, επιμ. Marc Fumaroli, Francesco Solinas, και Veronica Carpita (Paris: Alain Baudry et C^{ie}, 2009), 37.

Δεν ήταν εξίσου τυχερός ο Allacci με άλλα βιβλία του. Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1631, ο ίδιος, καθ' υπόδειξη του Naudé, είχε γράψει στον Pierre Dupuy ζητώντας τη βοήθειά του για να βρει έναν τυπογράφο ώστε να τυπωθούν οι τρεις τόμοι των *Varia antiqua* που ήδη τότε είχε ετοιμάσει προς έκδοση¹⁰¹². Στις 13 Νοεμβρίου του 1632, ο Naudé ανακοίνωσε στον Jacques Dupuy ότι ο Allacci είχε στείλει τον πρώτο τόμο των *Σύμμικτών* του στη Λυών, όπου, πίστευε, εκείνες ακριβώς τις μέρες είχε κιόλας περάσει στη διαδικασία της εκτύπωσης¹⁰¹³. Στις 17 Μαΐου του 1635, ο Hugo de Groot, από το Παρίσι, ενημέρωσε τον Gerrit Janszoon Vos ή Gerhardus Johannes Vossius (1577-1649), τότε καθηγητή ιστορίας στο Άμστερνταμ, ότι ο Allacci, ένας «ενθουσιώδης μελετητής των ρωμαϊκών και ελληνικών αρχαιοτήτων», επιθυμούσε να τυπώσει τα πολυάριθμα έργα του σε μέρη εκτός Ιταλίας, γιατί στη συγκεκριμένη χώρα δεν προσφέρονταν ικανοποιητικές υπηρεσίες εκδοτικής επιμέλειας και εκτύπωσης. Οι ίδιες υπηρεσίες στο Παρίσι είχαν πολύ υψηλό κόστος, πληρούσαν, όμως, και υψηλά κριτήρια. Η Ολλανδία, πιθανόν, ήταν μια καλύτερη λύση¹⁰¹⁴.

Την 1^η Ιουλίου του 1635, ο Vos απάντησε στον de Groot ότι κι εκείνος εκτιμούσε τις φιλολογικές ικανότητες του Allacci, κρίνοντας από τη διατριβή *De Psellis*, την οποία είχε δει και διαβάσει. Ο Vos είχε έρθει ήδη σε επαφή με τον αστρονόμο, χαρτογράφο, από το 1533 μάλιστα επίσημο χαρτογράφο της *Vereenigde Oost-Indische Compagnie* (VOC, «Ενωμένη Εταιρεία της Ανατολικής Ινδίας»), και τυπογράφο, Willem Janszoon Blaeu (1571-1638)¹⁰¹⁵, για να του αναθέσει το έργο της εκτύπωσης των βιβλίων του Allacci στο Άμστερνταμ. Ο Blaeu δεν είχε εν πρώτοις απορρίψει την πρόταση του Vos. Έπρεπε, όμως, να περιμένει τον γιο του, που θα τον διαδεχόταν στη διεύθυνση του τυπογραφείου του, και λίγα χρόνια αργότερα και στη θέση του επίσημου χαρτογράφου της VOC, Joan Blaeu (1596-1673), ο

1012. Τμήμα αυτής της επιστολής έχει δημοσιευθεί από τον Thomas Cerbu: “The Apographs of Vaticanus gr. 167”, 28*-29*.

1013. Wolfe, *Lettres à Jacques Dupuy*, 21 (αφ. 1) [13/11/1632]: Le Seigneur Leo Allatius a envoyé son premier tome de *Miscellanda* à Lyon, où je crois qu'on l'imprime maintenant.

1014. Philip Christiaan Molhuysen et al., επιμ., *Briefwisseling van Hugo Grotius*, 17 τόμ. (Den Haag: Verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1928-2001), σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *The Correspondence of Hugo Grotius*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <http://grotius.huygens.knaw.nl/years>, 5: 490 (αφ. 2108) [17/05/1635]: Vixit in Italia Leo Allatius, antiquitatis Romanae Graecaeque feliciter studiosus. Scripsit aliquammulta, quae velit edi. Sed in Italia sordent istae artes nec typographis nec lectoribus curatae, et heic Lutetiae illud artificium fuit in pretio, sed fuit. Si quis in Hollandia velit edere, non male de illis sit meriturus. Πρβλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του of Stéphane Garcia, *Élie Diodati et Galilée: Naissance d'un réseau scientifique dans l'Europe du XVII^e siècle* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2004), 174, σημ. 253.

1015. Για τον Willem Janszoon Blaeu βλ. Djoeke van Netten, *Koopman in kennis: De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)* (Zutphen: Walburg Pers, 2014).

οποίος πριν ασχοληθεί με την παραγωγή βιβλίων ήταν διδάκτορας του δικαίου¹⁰¹⁶, να επιστρέψει από τις διάρκειες σχεδόν δύο μηνών διακοπές του με τη σύζυγό του. «Τίποτα δεν είναι περισσότερο δυσάρεστο στην οικογένεια των Blaeu από το γεγονός ότι όσο πιο πολλά είναι αυτά που επιφυλάσσουν για τους εαυτούς τους τόσο πιο πολύ καθυστερούν να κρατήσουν τον λόγο που έχουν δώσει», ένα ενοχλητικό μοτίβο συμπεριφοράς που είχε μόλις αντιμετωπίσει και ο ίδιος ο de Groot, κατά την αδικαιολόγητα παρατεταμένη εκτύπωση του βιβλικού δράματος *Sophompaneas*¹⁰¹⁷, που τελικά κυκλοφόρησε κάποια στιγμή πριν από το δεύτερο μισό του Μαΐου του 1635¹⁰¹⁸.

Γράφοντας και πάλι από το Παρίσι, ο de Groot, στις 9 Αυγούστου του 1635, υπενθύμισε στον Vos να έχει τον νου του ώστε με το που γυρίσει ο Joan Blaeu στο Άμστερνταμ να τον βρει και να του μιλήσει για τα βιβλία του Allacci, τα οποία είχαν εντωμεταξύ μεταφερθεί στον Diodati στο Παρίσι¹⁰¹⁹. Στις 13 Δεκεμβρίου του 1635, ο Vos, στην απαντητική του επιστολή, έγραψε στον de Groot ότι στο Άμστερνταμ υπήρχαν παραπάνω από ένας τυπογράφοι που μπορούσαν να φροντίσουν ώστε να τυπωθούν τα γραπτά του Allacci, καθώς και τα “vetera ανέκδοτα” («αδημοσίευτα αρχαία κείμενα») που ο Χιώτης λόγιος είχε έτοιμα για το πιεστήριο. Ο Willem Blaeu ήταν μεν ένας από αυτούς, αλλά εκείνο τον καιρό είχε απορροφηθεί στην έκδοση του μεγάλου παγκόσμιου χάρτη, *Atlas novus*, την οποία είχε προγραμματίσει να ολοκληρώσει, μαζί με τον γιό του, Joan, την ίδια χρονιά¹⁰²⁰, θα καθυστέρουσε πιθανότητα να εκπληρώσει την υπόσχεσή του¹⁰²¹. Στις 23 Μαΐου του 1636, ο

1016. Για τον Joan Blaeu βλ. Herman de la Fontaine Verwey, “Dr. Joan Blaeu and His Sons”, *Quaerendo* 11 (1981): 5-23.

1017. Molhuysen et al., *Briefwisseling*, 6: 61 (αρ. 2166) [01/07/1635]: Leonis Allatii de Psellis et eorum scriptis diatribam vidi et legi, et doctrinam viri aestimo; ac jam locutus sum cum Blauwio senior de ejus scriptis hic divulgantis. Nec abnuet, sed exspectat reditum filii Jurisconsulti, qui jam duos prope menses Goudae est cum uxore. Absque ejus amoribus fuisset, non Sophompaneas tuus tam spissum fuisset negotium; ut eo tardius scriberem, quia alieno me nomine pueret. Nihil in Blauwiis ita displicet, quam tam multa recipiant in se et adeo tarde promissa exsolvant.

1018. Για αυτό το έργο του de Groot και τις καθυστερήσεις στην έκδοσή του βλ. Henk Nellen, *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583-1645*, μετάφρ. J. Chris Grayson (Leiden and Boston, MA: Brill, 2014), 478-485.

1019. Molhuysen et al., *Briefwisseling*, 6: 147 (αρ. 2225) [09/08/1635]: De Allatio rogo memor sis, ubi jurisconsultus Blauwius erit domi; libri sunt apud eum, quem dixi Diodati.

1020. Για τον παγκόσμιο χάρτη του Blaeu, που τυπώθηκε το 1635 σε δύο τόμους, και συνεχώς επεκτεινόταν τα επόμενα χρόνια, φτάνοντας στους 11 τόμους του *Atlas major*, που δημοσιεύθηκε την περίοδο 1662-1665, βλ. Cornelis Koeman, *Joan Blaeu and His Grand Atlas* (Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1970).

1021. Molhuysen et al., *Briefwisseling*, 6: 403 (αρ. 2392) [13/12/1635]: Leonis Allatii labores, etiam vetera ανέκδοτα, quae habet, excudere qui paratus sit, non unum hic habemus. In iis et Blauwius est. Sed dum totus est in Atlante suo adornando, non facile dixero, quam tarde promissa exsolvat.

Naudé μετέφερε τις ευχαριστίες του Allacci στον Jacques Dupuy για την παρέμβασή του, χάρη στην οποία διασφαλίστηκε η εκτύπωση της συλλογής των ψευδο-σωκρατικών επιστολών. Τα πάντα στη συνεργασία του με τον Παρισινό τυπογράφο είχαν κυλήσει ομαλά, παρά το γεγονός ότι αν είχε επιδειχθεί λίγο μεγαλύτερη ακρίβεια, στη διαδικασία της διόρθωσης, το τελικό αποτέλεσμα θα ήταν ακόμα καλύτερο. Αν ο Dupuy μπορούσε να εγγυηθεί ότι ο Cramoisy, ο τυπογράφος στον οποίο είχε ανατεθεί η εκτύπωση αυτού του βιβλίου, θα συναινούσε να υπάρξει και συνέχεια στη συνεργασία του με τον Allacci, τυπώνοντας τον πρώτο τόμο από τα *Miscellanda*, που παρέμεναν ακόμα στο Παρίσι, υπό την ευθύνη του αδελφού του Naudé¹⁰²², το χρέος της ευγνωμοσύνης, που θα του όφειλε τόσο ο Allacci, όσο και γενικά το αναγνωστικό κοινό, θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερο¹⁰²³.

Στις 24 Απριλίου του 1640, ο Naudé, σε μια άλλη επιστολή του προς τον Dupuy, αφού πρώτα επισημάνει ότι ο συνομιλητής του δεν θα έπρεπε να αναμένει να δει να τυπώνονται στην Ιταλία πολύτομα έργα ή in-folios, βιβλία του μεγαλύτερου μεγέθους, με μία μόνο αναδίπλωση τυπογραφικού φύλλου, αν θέλει να είναι «καλά ενημερωμένος για την ένδεια των τυπογράφων και, θα τολμούσα να πω, και των συγγραφέων επίσης, των οποίων οι ώμοι δεν είναι τόσο δυνατοί ώστε να μπορούν να σηκώσουν μια τέτοια δαπάνη», θα προσθέσει ότι ο Allacci εν τέλει αποφάσισε να δημοσιεύσει το επιμελημένο από τον ίδιο έργο *Περὶ τῶν ἐπὶ θεαμάτων* του Φίλωνα του Βυζαντίου, όπως πάντα μαζί με τη λατινική μετάφρασή του, και δικές του σημειώσεις, μια ακόμα editio princeps αρχαίου κειμένου που ο scriptor graecus της Bibliotheca Vaticana ήταν έτοιμος να καταθέσει στη «Δημοκρατία των Γραμμάτων» ως δική του συνεισφορά, στη Ρώμη, από το τυπογραφείο του Vitale Mascardi (c. 1594-1666)¹⁰²⁴, γιατί

1022. Ο Naudé είχε τρεις αδελφές και τρεις αδελφούς. Σε αυτήν την επιστολή μάλλον αναφέρεται στον Gilles Naudé, ο οποίος το 1631, και ξανά το 1652, είχε εξουσιοδοτηθεί από τον Gabriel να δρα ως νόμιμος εκπρόσωπός του στο Παρίσι, όσο εκείνος απουσίαζε. Βλ. Estelle Boeuf, *La Bibliothèque parisienne de Gabriel Naudé en 1630: Les lectures d'un 'libertin érudit'* (Genève: Librairie Droz S.A., 2007), 23-24.

1023. Wolfe, *Lettres à Jacques Dupuy*, 30-31 (αρ. 4) [23/05/1636]: Vous avez fait, Monsieur, grand plaisir au seigneur Leone de solliciter l'impression des *Epîtres de Socrate*. Il m'en donna avis particulièrement l'autre jour et me dit que vous lui en aviez envoyé un feuillet auquel il ne désirait rien que la correction un peu plus exacte. [...] Le premier volume de *Miscellanda* dudit sieur Leone est toujours à Paris entre les mains de mon frère. Si vous pouviez faire en sorte que M. Cramoisy le voulût faire suivre les *Epîtres de Socrate*, ce serait obliger le public et icelui tout ensemble.

1024. Για τον Mascardi, στο τυπογραφείο του οποίου ο Allacci τύπωσε αρκετά από τα βιβλία του, βλ. Saverio Franchi, *Le impressioni sceniche: Dizionario bio-bibliografico degli editori e stampatori romani e laziali de testi drammatici e libretti per musica dal 1579 al 1800: Ricerca storica, bibliografica e archivistica condotta in collaborazione con Orietta Sartori*, 2 τόμ. (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1994-2002), 1: 523-525. Μεταξύ των βιβλίων του Allacci που τυπώθηκαν από τον Mascardi είναι και αυτό για οποίο κάνει εδώ λόγο ο Naudé, το οποίο κυκλοφόρησε το 1640. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 359 (αρ. 4812)· Jacopo, *Bibliografia di Allacci*, 17-18 (αρ. 20).

ο Cramoisy στο Παρίσι είχε αργήσει πάρα πολύ να τυπώσει τον πρώτο τόμο από τα *Miscellanda* του. Ο Allacci δεν μπορούσε να περιμένει άλλο, «από φόβο μήπως κάποιος άλλος που είχε στη διάθεσή του το χειρόγραφο του παρακώλυε αυτήν τη δημοσίευση»¹⁰²⁵. Ο «κάποιος άλλος» που απειλούσε να κάνει κάτι τέτοιο, όπως ο Deruy θα μάθαινε τρεις μήνες αργότερα από ένα γράμμα του Naudé με ημερομηνία αποστολής 22 Ιουνίου 1640, και τόπο αποστολής τη Ρώμη, δεν ήταν άλλος από τον Holste, ο οποίος είχε επίσης μεταγράψει το κείμενο του Φίλωνα από τον ίδιο κώδικα που ο Allacci είχε παρουσιάσει στον Καρδινάλιο Barberini, πάνω από μια δεκαετία πριν, και είχε κι αυτός την πρόθεση να το δημοσιεύσει¹⁰²⁶. Το 1641, πάντως, τυπώθηκαν, επίσης στη Ρώμη, από τον Mascardi, τα *Excerpta varia Graecorum sophistarum, ac rhetorum* («Ποικίλα αποσπάσματα Ελλήνων σοφιστών και ρητόρων») που ο Allacci είχε επιμεληθεί και μεταφράσει στα Λατινικά, με τη διευκρίνιση στη σελίδα τίτλου ότι πρόκειται για ένα κομμάτι “ex primo tomo nondum edito Variorum antiquorum” («από τον πρώτο τόμο των *Ποικίλων αρχαίων* που δεν έχουν ακόμα εκδοθεί»)¹⁰²⁷.

Από το 1639, με τη μεσολάβηση του Naudé, ο Allacci είχε στήσει ένα ακόμα, αρκετά εξυπηρετικό, κανάλι λόγιας επικοινωνίας, με τον πρύτανη του *Collège de Laon*, μέλος του ελληνικού τμήματος του *Collège de France*, και πρώτου εκδότη των έργων του Κύριλλου Αλεξανδρείας στα Ελληνικά, Jean Aubert, ή Johannes Aubertus (πέθ. 1650), στο Παρίσι, ανταλλάσσοντας κείμενα μεταγραμμένα από κώδικες που φυλάσσονταν σε βιβλιοθήκες του Παρισιού και της Ρώμης. Οι ανταλλαγές αυτές εντάθηκαν όταν ο Καρδινάλιος Barberini πήρε τον δρόμο της εθελούσιας εξορίας και μετέβη στο Παρίσι, όπου και έμεινε από το 1646 ως το 1648¹⁰²⁸. Το 1650, όμως, όταν ο Aubert αποβίωσε, οι περισσότεροι από τους διανοητικούς

1025. Wolfe, *Lettres à Jacques Dupuy*, 94 (ap. 29) [28/04/1640]: Car d’attendre des in-folios de ce pays et des ouvrages de quatre ou cinq volumes, c’est ce qu’à mon avis vous ne faites pas pour être bien informés de la pauvreté des libraires et j’ose dire encore de celle des auteurs, qui n’ont pas les épaules assez fortes pour soutenir une telle dépense. Ce que vous pouvez espérer dorénavant sont le *Philo de sept[em] orbis miraculis* en latin que le sieur Leone se résout de publier avec ses notes puisque M. Cramoisy tarde tant de mettre le premier volume de ses *Miscellanda* sous la presse. Et puis à vous dire la vérité, il ne peut guère faire de moins pour la crainte qu’il a qu’un autre qui a eu son MS entre les mains ne le prévienne.

1026. Wolfe, *Lettres à Jacques Dupuy*, 100 (ap. 30) [22/06/1640]: Leo Allatius a imprimé le *Philo gr. lat. de 7 orbis miraculis* avec de petits commentaires d’autant que Holstenius qui l’avait copié sur l’exemplaire que ledit sieur Leone présenta il y a plus de dix ans au Cardinal Barberin le voulait faire imprimer. Ένα αντίγραφο του κειμένου του Φίλωνα από τον Holste, έτοιμο προς δημοσίευση, με τη λατινική του μετάφραση στις αντικριστές σελίδες, σώζεται στον κώδικα *Barberinus gr.* 69 (φύλ. 9^v-19^v). Βλ. Capocci, *Codices 1-163*, 71-75.

1027. Για την έκδοση αυτή βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 23 (ap. 259)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 18 (ap. 22).

1028. Βλ. Cerbu, “Allatius lecteur d’Origène”, 215-216, 221-222.

συνδέσμους του Allacci στο Παρίσι και το Άμστερνταμ είχαν επίσης φύγει: ο Peiresc είχε πεθάνει το 1637, ο de Groot το 1645, ο Vos το 1647. Ο πιο δραστήριος και πιστός ανάμεσά τους, ο Naudé, θα ακολουθούσε το 1653. Και ήταν τότε που, επιτέλους, θα έβγαιναν από το πιεστήριο οι δύο πρώτοι τόμοι της συλλογής ελληνικών κειμένων που ο Allacci είχε δυο δεκαετίες πριν υποσχεθεί, υπό τον τίτλο *Σύμμικτα, sive Opusculorum Graecorum et Latinorum, vetustiorum et recentiorum libri duo* («Σύμμικτα, ή Δύο βιβλία με παλαιότερα και πιο πρόσφατα ελληνικά και λατινικά έργα»)¹⁰²⁹, επιμελημένοι από τον Γερμανό Καθολικό προσήλυτο Barthold Nihus, ή Bartholdus Nihusius (1590-1657), και τυπωμένοι από τον Joan Blaeu στο Άμστερνταμ, με ψευδές όνομα τυπογράφου στη σελίδα τίτλου (“apud Iodocvm Kalcovim”, Jost Kalckhoven) και ψευδές τόπο έκδοσης (“Coloniae”)¹⁰³⁰.

Κανένας από τους δύο αυτούς τόμους δεν περιείχε κάποιο αλχημικό κείμενο. Αλλά όταν ο Δανός ιατρός, καθηγητής φιλολογίας, ποίησης, χημείας και βοτανικής στο Πανεπιστήμιο της Κοπεγχάγης, καθώς και ιστορικός της αλχημείας, Ole Borch επισκέφθηκε τη Ρώμη, από τον Οκτώβριο του 1665 ως τον Μάρτιο του 1666, ο Allacci, σε μια από τις φιλικές συνομιλίες τους, του εκμυστηρεύθηκε ότι «σκόπευε να φέρει τους Έλληνες χημικούς (*Chemicì*) συγγραφείς στο δημόσιο φως». Ξαναφέροντας αργότερα στη μνήμη του, καθώς συνέτασσε το βιβλίο του *Conspectus scriptorum chemicorum illustriorum*, που τυπώθηκε μετά τον θάνατό του, το 1697¹⁰³¹, την προφορική διαβεβαίωση που τότε είχε λάβει από τον Allacci, ο Borch δεν μπορούσε να κρύψει τη λύπη του για το γεγονός ότι η ολοκλήρωση αυτής της έκδοσης αποτράπηκε από τη σωματική εξασθένηση, και τελικά από τον θάνατο, του ηλικιωμένου πια Allacci¹⁰³². Καθώς το τέλος της ζωής του Χιώτη λογίου πλησίαζε, ο πίνακας περιεχομένων της πλήρους σειράς των *Σύμμικτων*, η οποία, καταπώς ο ίδιος την είχε φανταστεί, θα αποτελούνταν από συνολικά δέκα τόμους, βρέθηκε ανάμεσα στα κατάλοιπα

1029. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 25 (αρ. 280)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 27 (αρ. 36).

1030. Ο Nihus, από το 1631, είχε προσληφθεί ως διορθωτής από τον Bleau, ο οποίος τύπωνε βιβλία Καθολικών συγγραφέων στο προτενσταντικό Άμστερνταμ με ψευδή στοιχεία στις σελίδες τίτλου, που παρέπεμπαν σε άλλους τόπους έκδοσης. Ο Jost Kalckhoven ήταν ένας από τους εκδότες των οποίων τα ονόματα χρησιμοποιούσε ο Bleau. Βλ. Johannes Franciscus Maria Sterck, “Calcovius-Blaeu-Vondel (Keulsche boeken te Amsterdam gedrukt)”, *Vondel-Kroniek* 7 (1936): 66-76.

1031. Αναφερθήκαμε σε αυτό το έργο και στο προηγούμενό μας κεφάλαιο.

1032. Ole Borch, OLAI BORRICHII | CONSPECTUS SCRIPTORUM | CHEMICORUM | ILLUSTRIORUM, | Libellus Posthumus | Cui praefixa | HISTORIA VITAE | Ipsius ab Ipso conscripta (Havniae: Sumptibus Samuelis Garmanni Bibliop(olae), 1697), 10 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Ut taceam, *Leonem Allatium*, Bibliothecae Vaticanae praefectum, (et) Graecum gente, mihi in familiari colloquio Romae confessum esse, [...] sibi(ue) in animo esse, Graecos scriptores Chemicos publicae luci, cum interpretation latina(m) exponere; id quod doleo, per decrepitum illustris Viri senium, (et) supervenientem demum obitum impeditum fuisse.

του, και δημοσιεύθηκε το 1668 από τον ποιητή και ουμανιστή, Andrea Peschiulli ή Andreas Peschiullius (1601-1791), που είχε γίνει ένας από τους πιο κοντινούς του φίλους¹⁰³³. Η συλλογή των ελληνικών αλχημικών κειμένων προοριζόταν να γεμίσει τον ένατο τόμο¹⁰³⁴. Συμπτωματικά, κι ο ίδιος ο Peschiulli ήταν ένας από τους *Chymicae artis dediti*, στους οποίους αυτή η συλλογή κυρίως, όπως είδαμε πριν, θα απευθυνόταν. Αν πιστέψουμε τον συγχρονό του βιογράφο, Domenico de Angelis, ο φίλος του Allacci «ενδιέτριβε πολύ περισσότερο απ’ ό,τι θα άρμοζε σε έναν σοφό άνδρα, στη μελέτη και την εφαρμογή της αλχημείας, στην οποία αφιέρωνε πολύ από τον χρόνο του»¹⁰³⁵.

Ο Allacci πέθανε το 1669, και κανένας από τους οκτώ εναπομείναντες αδημοσιεύτους τόμους των *Συμμίκτων* του δεν τυπώθηκε τα επόμενα χρόνια. Το σχέδιό του να εκδώσει το ελληνικό αλχημικό corpus δεν υλοποιήθηκε. Δεν λείπουν, όμως, τα τεκμήρια που καταδεικνύουν ότι εργαζόταν επ’ αυτού. Σε δύο σελίδες ενός κώδικα του 15^{ου} αιώνα, που απόκειται στην Bibliotheca Vaticana, και σώζει μία από τις παλαιότερες παραλλαγές του ελληνικού αλχημικού corpus, του *Vaticanus gr.* 1174, υπάρχουν σημειώσεις γραμμένες μάλλον από το δικό του χέρι. Σε τρία φύλλα, και την πίσω όψη ενός τέταρτου, το κείμενο φαίνεται να έχει γραφεί επίσης από το ίδιο χέρι¹⁰³⁶. Ένας άλλος αντίστοιχου περιεχομένου κώδικας, από τη βιβλιοθήκη του Καρδινάλιου Barberini, ο *Barberinus gr.* 197, στον οποίο συναντώνται και ορισμένες πραγματείες που δεν έχουν περιληφθεί στον *Vaticanus gr.* 1174, έχει γραφεί από τον Allacci και τον Laurentius Portius ή Lorenzo Porzio (1604-1676), έναν νεώτερο *scriptor graecus* που από το 1654 μοιραζόταν μαζί του τον ίδιο χώρο εργασίας στη Bibliotheca Vaticana¹⁰³⁷. Η επιστολή περί χρυσοποιίας του Ψελλού, σε αυτόν τον κώδικα,

1033. Ο Peschiulli υπέγραψε, ως ένας από τους μάρτυρες, τα δύο *codicilli*, τα συμπληρωματικά κληρονομικά έγγραφα, που ο Allacci υπαγόρευσε λίγο πριν πεθάνει. Στην αρχική επίσημη διαθήκη του Allacci, ο Peschiulli προσαγορεύεται ως “suo amico” («φίλος του») και του παραχωρείται ένα σημαντικό χρηματικό ποσό (πέντε *scudi*) ανά μήνα για το υπόλοιπο της ζωής του. Βλ. τα κείμενα της αρχικής διαθήκης και των δύο *codicilli* όπως τα δημοσίευσε ο Legrand, “Léon Allatios”, 447-459 (οι αναφορές στον Peschiulli στις σελ. 450, 458, 459).

1034. Andreas Peschiullius, έκδ., LEONIS | ALLATII | SYMMIKTΩΝ | *Siue Opusculorum Graecorum*, (et) | *Latinorum Vetustiorum* | ac *Recentiorum* | LIBRI X. (Romae: apud Successorem Mascardi, 1668), 21-23.

1035. Domenico de Angelis, “Vita di Andrea Peschiulli da Corigliano”, στο: LE VITE | DE | LETTERATI SALENTINI | *SCRITTE* | DA DOMENICO DE ANGELIS | Uno de’ dodici Colleghi d’Arcadia, του Domenico de Angelis, 2 τόμ. (in Firenze: χ.όν.· in Napoli: Nella Stamperia di Bernardo-Michele Raillard, 1710-1713), 1: 162: [...] che fosse stato dedito, più di quell, che ad uom saggio si convenia, allo studio, ed all’applicazion dell’alchimia; intorno alla quale consume molto tempo.

1036. Βλ. Martelli, *Pseudo-Democrito*, 47.

1037. Για τον Portius, που είχε επίσης καταβολές από τη Χίο, από την πλευρά του πατέρα του, βλ. Τσιρπανλής, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο*, 442-443· Giuliana Ciaramitaro, “Lorenzo Porzio (1604-1676): Cenni biografici”, *Schede Umanistiche*, νέα σειρά, 20 (2006): 151-164.

αντιγραμμένη από τον Allacci, απευθύνεται στον Ξιφιλίνο, και όχι στον Κηρουλάριο (τίτλος: τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν πατριάρχην τὸν Ξιφιλῖνον περὶ χρυσοποιίας)¹⁰³⁸, και το ίδιο ισχύει και για τον πίνακα περιεχομένων των Σύμμικτων, έτσι όπως τον δημοσίευσε ο Peschiulli. Ο τίτλος της επιστολής του Ψελλού ήταν πλέον ίδιος με τον λατινικό τίτλο που είχε δώσει στη μετάφρασή του ο Pizzimenti: *Michaelis Pselli Epistola ad Xiphilinum Patriarcham de auri conficiendi Ratione*¹⁰³⁹. Στις τρεις και παραπάνω δεκαετίες που πέρασαν από τότε που τυπώθηκε η διατριβή *De Psellis* ο Allacci είχε την ευκαιρία να ελέγξει κι άλλα αντίγραφα της επιστολής, όπως αυτό που σώζει ο κώδικας του 16^{ου} αιώνα *Vaticanus gr.* 1763, όπου ο Ξιφιλίνος κατονομάζεται ως αποδέκτης (τίτλος: τοῦ μακαρίου καὶ πανσόφου Ψελλοῦ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀγιώτατον πατριάρχην τὸν Ξιφιλῖνον περὶ χρυσοποιίας)¹⁰⁴⁰. Ένα ακόμα πειστήριο της λεπτόλογης κριτικής επιμέλειας των υπό έκδοση κειμένων, που ήδη είχε αρχίσει να κάνει ο Allacci, είναι ένας σύμμικτος κώδικας του 19^{ου} αιώνα, ενσωματωμένος στη συλλογή που είναι σήμερα γνωστή ως Fondo Allacci της Bibliotheca Vallicelliana στη Ρώμη, και την οποία συγκρότησε ο Raphael Vernazza (1710-1780), ο Χιώτης Καθολικός ιερέας που κατανάλωσε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του συγκεντρώνοντας τις απαραίτητες πρωτογενείς πηγές για μια πλήρη έκδοση των γραπτών του Allacci. Ο *Vallicellianus Allacci* 63, όπως ο εν λόγω κώδικας έχει ταξινομηθεί, αποτελείται από επιστολές και μικρά κείμενα του Ψελλού που έχουν αντιγραφεί από τα κατάλοιπα του Allacci με σκοπό τη μελλοντική έκδοσή τους, πιθανόν από τον Ruggiero Falzacappa, βιβλιοθηκονόμο της Bibliotheca Vallicelliana, με κάποια αυτόγραφα κείμενα του Allacci να παρεμβάλλονται εδώ κι εκεί. Το κείμενο της επιστολής του Ψελλού, που βρίσκεται στο πρώτο τεύχος του 16^{ου} τμήματος του κώδικα, έχει αντιγραφεί από τον *Vaticanus gr.* 672, συνοδεύεται, όμως, από σημειώσεις που παραδίδουν διαφορετικές αναγνώσεις, αντλημένες από τον *Palatinus gr.* 415 και τον *Vaticanus gr.* 1763¹⁰⁴¹.

Προετοιμάζοντας την αλχημική του ανθολογία, ο Allacci συμβουλευθήκε επίσης και λατινικά χειρόγραφα. Είχε αρχίσει να αποδελτιώνει τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που θα του επέτρεπαν να χαρτογραφήσει επαρκώς την αλχημική γραμματεία που τότε ήταν

1038. Βλ. Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 194-207 (αφ. 35)· Iosephus Mogenet, *Codices* 164-281, τόμ. 2 του: *Codices Barberiniani Graeci* ([Città del Vaticano]: in Bibliotheca Vaticana, 1989), 35-40.

1039. Peschiulli, *Allatii Συμμίκτων libri X*, 23.

1040. Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 193 (αφ. 34)· Moore, *Iter Psellianum*, 94 (αφ. 34).

1041. Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 212-213 (αφ. 41)· Moore, *Iter Psellianum*, 93 (αφ. 30)

διαθέσιμη¹⁰⁴². Μόνο μετά από μια βαθύτερη έρευνα στα ακόμα αναξιοποίητα χειρόγραφα του Fondo Allacci θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μια λιγότερο αχνή εικόνα για την ποσότητα και την ποιότητα της εκδοτικής προεργασίας στην οποία ο Allacci είχε αποδυθεί. Σε κάθε περίπτωση, η μεταγραφή, αποκατάσταση και έκδοση των κειμένων του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus, ήταν ένα τόσο δύσκολο έργο που μόνο στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκε εν μέρει, όταν ο Marcelin Berthelot και ο Charles Ruelle δημοσίευσαν την *Collection des anciens alchimistes grecs* (3 τόμοι, Παρίσι, 1887-1888).

Αρνήθηκαν, άραγε, οι Μούσες να δείξουν την ευμένειά τους, όπως ο Allacci ανησυχούσε ότι μπορούσε να συμβεί, στο φιλόδοξο εκδοτικό εγχείρημά του; Η αλχημεία, αναμφίβολα, δεν ήταν στην κορυφή των προτεραιοτήτων του. Ήδη, όμως, έχουμε δει, συζητώντας τις απόψεις του Argoli και του Naudé για την αλχημεία, κι εκείνες του Allacci για τη μαγεία, πως έχουμε μερικούς καλούς λόγους για να μη σπεύσουμε να συμπεράνουμε ότι το ενδιαφέρον του για το ελληνικό αλχημικό corpus περιοριζόταν σε μια προσωρινή εκτροπή της προσοχής του, και ότι είχε ελάχιστη, αν όχι καμία απολύτως, σχέση με προβλήματα πρακτικής υφής πέρα από αυτά που αντικειμενικά συνεπάγεται η ίδια η διαδικασία καταγραφής και αποκατάστασης των αρχαίων και μεσαιωνικών γραπτών μνημείων, όπως θα μπορούσαμε, κάπως αντανakλαστικά, σήμερα να εικάσουμε ότι ένας ουμανιστής *scriptor graecus* και βιβλιοθηκονόμος θα έτεινε να κάνει.

5.7. Ars chymiae και ιατρική.

Στην αφήγησή μας για την απόπειρα του Allacci να εκδώσει το ελληνικό αλχημικό corpus αφήσαμε ανέγγιχτη μια σημαντική εκκρεμότητα, μια ερώτηση που θα μπορούσε κάλλιστα να έχει ήδη τεθεί, αλλά προτιμήσαμε, για λόγους που έχουν να κάνουν με τη συνολική διάρθρωση της μελέτης μας, να τη θέσουμε τώρα: συνδέονται, και πώς, οι ιατρικές σπουδές του Allacci με την αφύπνιση της περιέργειάς του για την κειμενική κληρονομιά της ελληνο-αιγυπτιακής αλχημείας; Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, άλλωστε, η *vera chimia* («αληθινή χημεία») μπορούσε να οριστεί ως

τίποτα άλλο παρά ένα μέρος της τέχνης της φαρμακοποιίας, το οποίο προετοιμάζει φάρμακα με μεγαλύτερη επιμέλεια, διαχωρίζοντας ό,τι είναι καθαρό από ό,τι είναι ακάθαρμο, και ενώνοντας

1042. Βλ. André Berthelot, “Rapport sur les manuscrits alchimiques de Rome”, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, τρίτη σειρά, 13 (1887): 848-854.

καθαρές ουσίες, έτσι ώστε να τις καθιστά πιο ισχυρές, ασφαλέστερες, ηδύτερες και μικρότερου όγκου¹⁰⁴³.

Αυτόν τον ορισμό βρίσκουμε στις *Theses philosophicae et medicae* («Φιλοσοφικές και ιατρικές θέσεις»), τις οποίες κατέθεσε το 1627 υπό δημόσια συζήτηση στο Πανεπιστήμιο La Sapienza, εκεί από όπου ο Allacci έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα της ιατρικής, ο Pietro Castelli ή Petrus Castellus (1570/1575-1661), βοτανολόγος, προσωπικός ιατρός για κάποιο διάστημα του Lelo Biscia, προστατευόμενος επίσης του Καρδινάλιου Barberini, καθηγητής της λογικής, από το 1627 ως το 1629, και της ιατρικής, με ειδίκευση στα *simplicia medicamenta* («απλά φάρμακα»), από το 1629 ως το 1634, στη Sapienza, και αργότερα καθηγητής πρακτικής ιατρικής στο Studium Generale της Μεσίνα από το 1636 ως το 1655¹⁰⁴⁴.

Ο Allacci δεν αγνοούσε τις απόψεις του Castelli. Μοιραζόταν με τον τελευταίο τους ίδιους ισχυρούς πάτρωνες από την αυλή του Πάπα, τον Biscia και τον Barberini. Το 1633, συμπεριέλαβε τα έργα του στο βιβλιογραφικό του δοκίμιο, *Apes urbanae*¹⁰⁴⁵, και την ίδια χρονιά έδωσε την επίσημη έγκρισή του, κατ' εντολή του επικεφαλής παπικού λογοκριτή

1043. Pietro Castelli, *THESES | PHILOSOPHICAE, | ET MEDICAE · | Ad disputandum publicè propositae in Romano | Gymnasio Sapientiae. | EX AVCTORITATE | R. P. D. DOMINICI CECCHINI | Sacrae Consistorialis Aulæ Aduocati, (et) Almae Urbis | Gymnasij Rectoris deputati. | A IVLIO TINO RHAETICARVM | Alpium Muesauicula Roboredensi. | SERENISSIMO PRINCIPI | PHILIPPO GVILIELMO | WOLFGANGI GVILIELMI FILIO | Comiti Palatino Rheni, Bauariae, Iuliae, Cliuia, (et) Montium | Duci. Comiti in Valdentz, Sponheim, March, Rauensperg, | (et) Morsae. Domino in Rauenstein, (et)c(etera) | DEDICATAE | Sub Auspicij Perillustris, (et) Excellentiss(imis) D. Petri Castelli Romani | Philosophi, (et) Medici, ac in eodem Gymnasio Professoris* (Romae: Apud Iacobum Mascardum, 1627), 53: Vera Chimia nil aliud est, quam pars artis Pharmacopeae, quae diligentius medicamenta praeparat separando pura ab impuris, (et) puras Essentias Colligento, vt sint validiora, tutiora, iucundiora, (et) minoris molis.

1044. Για τον βίο και το έργο του Castelli βλ. Augusto De Ferrari, “Castelli, Pietro”, στο: *Caruso-Castelnuovo*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, τόμ. 21 του: *Dizionario biografico degli Italiani*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, Massimiliano Pavan, Fiorella Bartocchini, Mario Caravale, Raffaele Romanelli (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1978), 747-750, σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <[http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-castelli_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-castelli_(Dizionario-Biografico)>)· Corrado Dollo, *Modelli scientifici e filosofici nella Sicilia spagnola* (Napoli: Guida editori, 1984), 138-179 (ιδίως: 149-155)· Alessandro Ottaviani, “Nemo nauta ex libris: Pietro Castelli e la scienza botanica fra Roma e Messina”, *Medicina nei Secoli* 12 (2000): 551-563· Ottaviani, “Hodierna e l’ambiente scientifico messinese”, στο: *G. B. Hodierna e il «secolo cristallino»: Atti del convegno di Ragusa 22-24 ottobre 1997*, επιμ. Mario Pavone και Maurizio Torrini (Firenze: Leo S. Olschki, 2002), 65-83· Erik Neil, “The Hortus Messanensis of Pietro Castelli: Science, Nature, and Landscape Architecture in 17th Century Messina”, *Lexicon* 1 (2005): 6-19· Candida Carella, *L’insegnamento della filosofia alla “Sapienza” di Roma nel Seicento: Le cattedre e i maestri* (Firenze: Leo S. Olschki, 2007), 146 (αρ. 20)· Antonio Clericuzio, “Chemical Medicines in Rome: Pietro Castelli and the Vitriol Debate (1616-1626)”, στο: *Conflicting Duties: Science, Medicine and Religion in Rome, 1550-1750*, επιμ. Maria Pia Donato και Jill Kraye (London: The Warburg Institute· Torino: Nino Aragno Editore, 2009), 281-302.

1045. Allacci, *Apes urbanae*, 217-222.

Niccoló Riccardi (1585-1639), για τη δημοσίευση του ολιγοσέλιδου πονήματος του Castelli, *Discorso dell' eletuario rosato di Mesue* («Λόγος περί του ροδόδους εκλείγματος του Mesue»), υπογράφοντας ως “Artium, Medicinae, (et) S. Theol. Doctor” («διδάκτορας της ιερής θεολογίας, της ιατρικής, και των τεχνών»)¹⁰⁴⁶. Έναν χρόνο πριν, ένα επίγραμμα στα Ελληνικά, γραμμένο από τον Allacci (“In Petrum Castellum De Incendio Vesuviano scribentem Leonis Allatii”) είχε τυπωθεί, μαζί με τη λατινική του μετάφραση από τον André Bayam, ή Andreas Baianus, Goanus (1566-1639), έναν Πορτογάλο συγγραφέα εγκωμιαστικών ποιημάτων, με καταγωγή από την Ινδία, στις εισαγωγικές σελίδες της ιστορικής και φιλοσοφικής πραγματείας του Castelli περί των ηφαιστειακών εκρήξεων του Βεζούβιου, *Incendio del monte Vesuvio*¹⁰⁴⁷, με αφορμή την έκρηξη του 1631. Αλλά και κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1630, όταν ο Castelli είχε πια εγκατασταθεί στη Μεσίνα, η προσωπική του επαφή με τον Allacci συνεχίστηκε δια αλληλογραφίας¹⁰⁴⁸.

Εκτός από το να μιλάει για τη vera chimia, ο Castelli την ασκούσε και στην πράξη, χρησιμοποιούσε, δηλαδή, αλχημικές γνώσεις και τεχνικές στη φαρμακολογία και την ιατρική του¹⁰⁴⁹. Το 1637, στο βιβλίο του *Optimus Medicus* («Ο άριστος ιατρός»)¹⁰⁵⁰ είχε μάλιστα πετάξει το γάντι σε εκείνους από τους προασπιστές της ιατρικής του Γαληνού οι οποίοι ήταν *Mysochymici*, δύσπιστοι ή απορριπτικοί ως προς την ωφέλεια των αλχημικών πρακτικών στην ιατρική, απευθύνοντάς τους την ερώτηση αν, ειλικρινά, τύχαινε να γνωρίζουν καλύτερες θεραπευτικές μεθόδους από αυτές που είχαν να επιδείξουν οι ιατροχημικοί, ή πιο άρτια φάρμακα, που να μην είναι ξεπερασμένα και τόσο δυσάρεστα στη γεύση, προϊόντα ενός τετριμμένου «ξαναμαγειρέματος των λαχανικών»¹⁰⁵¹. Παράλληλα, όμως, ο Castelli

1046. Pietro Castelli, DISCORSO | DELL'ELETUARIO | ROSATO | DI MESVE | *NEL QUALE SI RAGGIONA | delle Rose, che entrano in detto Eletuario, | e della Scammonea* | DI PIETRO CASTELLI | Medico Romano, e Lettore de Semplici | nello Studio di Roma (in Roma: Nella Stamperia di Giacomo Mascardi, 1633), [2].

1047. Pietro Castelli, INCENDIO | DEL MONTE VESUVIO | DI PIETRO CASTELLI | ROMANO, | Lettore nello Studio di Roma già di Filo- | sofia, (et) hora di Medicina. | *Nel quale si tratta di tutti gli Luoghi ardenti, delle Differenze | delli Fuoghi; loro Segni; Cagioni; Prognostici; e Rimedij, | con Metodo distinto, Historico e Filosofico.* | Con la giunta d'alcuni quesiti circa il stato presente del Vesuio | e le loro esplicationi, (et) annotationi (in Roma: Appresso Giacomo Mascardi, 1632), φύλ. [iii]^v.

1048. Σε μια χειρόγραφη συλλογή επιστολών του Allacci σώζονται και δύο επιστολές που έλαβε από τον Castelli, χρονολογημένες το 1635 και το 1638. Βλ. Mazzi, “Tre epistolari”, 106.

1049. Βλ. Dollo, *Modelli scientifici*, 153.

1050. Βλ. Monti, *Catalogo*, 1.2: 334 (αρ. 1579).

1051. Pietro Castelli, PETRI CASTELLI ROMANI · | NOBILIS MESSANENSIS | Medici, (et) Philosophi | IN CELEBERRIMO MAMERTINORUM GYMNASIO | Medicinae Theoricae Professoris primarij. | AC ALMI EIUSDEM VRBIS MEDICORVM COLLEGII | Prioris, (et) Decani. | *Olim in Romano Archigymnasio philosophiae primum, deinde Medicinae, | (et) Simplicium Professoris.* | OPTIMVS MEDICVS | In quo

αποκήρυξε ανεπιφύλακτα τη χρυσοποιία, ως pseudochimia. Στα μάτια του, η διαγωγή των αλχημιστών που επιδιώκουν να φτιάξουν χρυσάφι αλλά καταλήγουν να παράγουν μόνο στάχτες και καπνό ήταν κυριολεκτικά παθολογική. Αναζητώντας στην «αρρωστημένη φαντασία» τους ό,τι αδυνατούν να βρουν, και είναι έτσι κι αλλιώς αδύνατο να βρεθεί, στην πραγματικότητα, οι υπερασπιστές αυτής της «ψευδούς χημείας» έπρεπε να αντιμετωπίζονται, από τους λογίους, εχέφρονες ιατρούς, ως πρόσωπα που πάσχουν από παραφροσύνη, παραληρήματα, ή μελαγχολία, για τα οποία, κατά την αρχαιότητα, η διαδικασία του ελλεβορισμού θεωρούνταν ως η πλέον ενδεδειγμένη, ενώ κατά τους νεότερους χρόνους προκρινόταν η χρήση του stibium («στίβιου», ή «αντιμονίου»)¹⁰⁵².

Αυτή η αποποίηση ήταν κάπως υπερβολική. Το 1596, ο βοτανολόγος, και αρχίατρος του Πάπα Clement VIII, Andrea Cesalpino, ή Andreas Caesalpinus (1525-1603)¹⁰⁵³, υπό τον οποίο ο Castelli είχε σπουδάσει πρακτική ιατρική στη Sapienza κατά την περίοδο 1592-1594¹⁰⁵⁴, στην ορυκτολογική πραγματεία του, *De metallicis libri tres* («Τρία βιβλία περί των μεταλλικών ουσιών»), την οποία είχε αφιερώσει στον Πάπα, είχε κι αυτός καταφερθεί ενάντια στη χρυσοποιία, χωρίς όμως κραυγαλέες παθολογικοποιήσεις. Η επιχειρηματολογία του θύμιζε πολύ εκείνη του Ibn Sīnā, στο *De mineralibus*, με το οποίο ασχοληθήκαμε εν παρόδω στο προηγούμενο κεφάλαιο. Κατά τον Cesalpino, «η εργασία εκείνων που προσπαθούν να εξάγουν χρυσό και άργυρο από σώματα που δεν περιέχουν ήδη τον ένα ή τον άλλο είναι μάταιη»¹⁰⁵⁵. Μονάχα υπό την προϋπόθεση ότι τα μέταλλα θα μπορούσαν να

conditiones perfectissimi Medici exponuntur (Messinae: Typis Rev. Cam. Archiep. Apud Vidua(m) Io. Franc. Bianco, 1637), 27: Tu Mysochymice meliorem medendi Methodum, perfectiora remedia novisti unquam? non antiquata, rancida(ue), propone, nec brassicam recoque sed electa. Για το βιβλίο αυτό βλ. Giuseppe Lipari, *Gli annali dei tipografi messinesi del '600*, Città e Territorio (Messina: Sicania, 1990) 152 (ap. 294).

1052. Castelli, *Theses philosophicae*, 53: Chrisopeia autem, quae ad Medicum non pertinet, Pseudochimia est, eiusq(ue) professores curandi à medicis sunt, tanquam insani, delirantes, (et) melancholici, vel veteri Helleborismo, vel recentiori stibio, nam ob imaginationem depravatam quaerunt, quod reperire nequunt.

1053. Για τον Cesalpino βλ. Augusto De Ferrari, “Cesalpino, Andrea”, στο: *Cerreto-Chini*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, τόμ. 24 του: *Dizionario biografico degli Italiani*, διεύθ. Alberto Maria Ghisalberti, Massimiliano Pavan, Fiorella Bartoccini, Mario Caravale, Raffaele Romanelli (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1980), 747-750, σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-cesalpino_%28Dizionario-Biografico%29/>. Guido Moggi, “L’erbario di Andrea Cesalpino”, στο: *Gli erbari aretini da Andrea Cesalpino ai giorni nostri*, επιμ. Chiara Nepi και Enrico Gusmeroli (Firenze: Firenze University Press, 2008), 3-20· Cristina Bellorini, *The World of Plants in Renaissance Tuscany: Medicine and Botany* (Farnham: Ashgate Publishing, 2016), 67-84.

1054. Ο Cesalpino διορίστηκε καθηγητής πρακτικής ιατρικής στη Sapienza τον Σεπτέμβριο του 1592 και ο Castelli ολοκλήρωσε τις σπουδές του εκεί το 1594. Βλ. Gaetano Marini, *DEGLI | ARCHIATRI | PONTIFICI*, 2 τόμ. (in Roma: Nella Stamperia Pagliarini, 1784), 1: 485-486· Carella, *L’insegnamento della filosofia*, 146.

1055. Andrea Cesalpino, *DE METALLICIS | LIBRI TRES | ANDREA CAESALPINO | AVCTORE · | AD SANCTISIMVM | DOMINVM NOSTRVM | CLEMENTEM VIII. | PONT(IFICEM) MAX(IMUM)* (Romae:

αναχθούν σε μια υποκείμενη ύλη που από κοινού διαθέτουν θα ήταν δυνατή θεωρητικά η μεταστοιχείωση των μετάλλων. Και είναι μάλλον πιο εύλογο να υποτεθεί ότι η κοινή ύλη στην οποία τόσο τα στερεά μέταλλα όσο και ο υδράργυρος μπορούν να αναχθούν είναι η διττή αναθυμίαση που ο Αριστοτέλης είχε θεωρήσει ως αιτία της γένεσης των ορυκτών και των μετάλλων στο εσωτερικό της γης: η ατμώδης αναθυμίαση, από τη συμπίκνωση της οποίας σχηματίζονται τα μέταλλα, και η καπνώδης αναθυμίαση, η οποία λανθάνει εντός τους (εξαιρούμενου του χρυσού)¹⁰⁵⁶. Η διαδικασία της μεταλλογένεσης, όμως, που η ίδια η φύση διεκπεραιώνει «μέσα στα σωθικά της γης», χάρη στη δραστικότητα της ουράνιας θερμότητας, δεν μπορεί να επαναληφθεί σε μια τόσο μικρή κλίμακα όσο είναι αυτή που αντιστοιχεί στα δοχεία των αλχημιστών¹⁰⁵⁷.

Δεδομένης αυτής της αριστοτελικής ρήτηρας, ο Cesalpino δεν αρνιόταν, ούτε υποβάθμιζε, την παραγωγικότητα και την παλαιότητα των αλχημικών τεχνικών. Ούτε, επίσης, χλεύαζε τις θεωρητικές δικαιολογήσεις που είχαν επινοήσει οι αλχημιστές για τη δυνατότητα της μεταλλικής μεταστοιχείωσης. Η υπόθεση, για παράδειγμα, περί των σπερμάτων χρυσού (*semina auri*) που είναι ικανά να προκαλέσουν τον πολλαπλασιασμό του χρυσού *ad infinitum* είναι κάτι «μέχρι τώρα θρυλούμενο αλλά όχι επιβεβαιωμένο». Καθ' εαυτή, όμως, η ιδέα της μεταλλικής μεταστοιχείωσης δεν αντίκειται εντελώς στον ορθό λόγο. Η τέχνη δεν δύναται να μιμηθεί πλήρως τη φύση, σε όλους τους τρόπους με τους οποίους μεταβάλλονται οι ποιότητες των υλικών σωμάτων, και πιο συγκεκριμένα ακόμα σε εκείνους τους τρόπους στους οποίους ενέχονται οι μεγάλης κλίμακας επιδράσεις των ουράνιων σφαιρών στον υποσελήνιο κόσμο, αλλά μπορεί πράγματι να εισάγει νέες μορφές στα υπαρκτά υλικά σώματα μέσα από ένα ευρύ φάσμα δοκιμασμένων διεργασιών, όπως η καύση, η διάλυση, η σύμπληξη, η απόσταξη, η εξάχνωση, δημιουργώντας έτσι μια ποικιλία τεχνητά παρασκευασμένων αλάτων, υάλων,

Ex Typographia Aloysij Zannetti, 1596), 173: *Inanis igitur est eorum labor, qui tentant extrahere aurum, (et) argentum ex ijs corporibus, in quibus non est.* Για το ίδιο το βιβλίο βλ. Neville, *An Annotated Catalogue*, 1: 255.

1056. Για τη θεωρία του Αριστοτέλη περί των δύο αναθυμιάσεων βλ. Fobes, *Meteorologicorum libri quattuor*, χ.αρ. [A': 4, 341^a: 5-12· Γ', 378^a: 15-34· Γ', 378^b: 1-4]. Βλ. επίσης: John A. Norris, "Mineral Exhalation Theory of Metallogenesis in Pre-Modern Mineral Science", *Ambix* 53 (2006): 43-65· Malcolm Wilson, *Structure and Method in Aristotle's "Meteorologica": A Most Disorderly Nature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 51-72, 271-277.

1057. Cesalpino, *De metallicis*, 172: [...] *multo minus ipsa metalla inuicem transmutari possunt, nisi vertantur in materiam utriusque communem. Oportet igitur tam metalla, quam argentum viuum resolvere in vaporosam exhalationem, ex qua facta sunt (et) fumosam vniuscuiusque, vt iterum perficiantur. At id impossibile esse ipsimet Chimistae fatentur. Quod enim natura calore caelesti sublimando perficit in visceribus terrae, non potest artifex calore ignis in vasis exiguis imitari.*

Αντίθετα προς τον Castelli, ο οποίος κατά καιρούς περιγελούσε, ως αποκυήματα μιας διαταραγμένης φαντασίας, τους ισχυρισμούς των πρώιμων νεωτερικών αλχημιστών ότι με τις θεωρίες τους ανασύρουν και ανασυνθέτουν σκορπισμένα θραύσματα μιας αρχέγονης, χαμένης με το πέρασμα των αιώνων, σοφίας¹⁰⁵⁹, ο Cesalpino έτεινε να συμφωνήσει με τους μετριοπαθέστερους από τους συγκαιρινούς του πρόμαχους της αλχημείας ότι αυτές οι αλχημικές τεχνικές ήταν γνωστές στην αρχαιότητα και ότι ίχνη μιας τέτοιας γνώσης μπορούν να εντοπιστούν στα γραπτά των αρχαίων φιλόσοφων και ιατρών. Όπως ο David Verbec, ή Verbezius (1577-1644), ένας ιατρός από την Λιουμπλιάνα, υπενθύμισε στον Castelli, το 1626, η τέχνη της Chymia («χυμικής») είναι η «αρχαιότερη», και ένας από τους σύγχρονους λογίους που ήταν πεπεισμένος ότι οι καταβολές της φτάνουν πιο πίσω από την εποχή της ανόδου του Ισλάμ, και ότι οι αρχαίοι φιλόσοφοι είχαν εξετάσει και γνωρίσει τις τεχνικές της, δεν είναι άλλος από τον δάσκαλο του Castelli, τον Cesalpino¹⁰⁶⁰.

1058. *Ibid.*, 6: Et quod chimistae asserunt, semina esse auri, quibus multiplicetur in infinitum, adhuc famosum est, magis quam compertum. Non tamen est praeter rationem, vt arte corpora metallica inuice(m) transmutentur. Cum enim eorum formae accidentia sint, vt ostensum est, a calore (et) frigore prouenientia: quatenus in manu artificis est alterationes huiusmodi efficere, etiam nouas formas introducere potest, vt patet in corporum combustione, solutione, congelatione, distillatione, sublimatione, (et) huiusmodi: consurgunt enim corpora diuersa, vt sales, vitrum, aquae, (et) alia multa. Sed quae ex motu caeli contingunt, a sola natura fiunt non minus quam viuientia: non enim artifex imitari potest huiusmodi alterationes.

1059. Βλ. Pietro Castelli, CHALCANTHINVM | DODECHAPORION | SIVE | DVODECIM DVBITATIONES | IN VSV OLEI VITRIOLI | ET DEFENSIO ANTIQVORVM IN ARSENICI, | ATQUE SANDARACHE POTV, | AD RAYMVNDVM MINDERERVM | MEDICVM GERMANVM ELOQVENTISSIMVM | AVCTORE | PETRO CASTELLO PHILOSOPHO | AC MEDICO ROMANO (Romae: Ex Typographia Iacobi Mascardi, 1619), 6, 76. Ο Castelli, σε αυτά τα αποσπάσματα, αντικρούει τις διαβεβαιώσεις του Paracelsus ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν την τεχνική της απόσταξης. Για το ίδιο το βιβλίο βλ. Giovanni Arganese και Carmen Bonadies, επιμ., *Le edizioni del XVII secolo della Biblioteca Medica Statale*, 2 τόμ. (Roma: Istituto Politografico e Zecca dello Stato, 1994-1995), 1: 18 (αρ. 16).

1060. David Verbec, DAVIDIS VER- | BEZII CARNO-LUBE- | ANI PHILOSOPHI | (et) Medici Augustani, | PRO | RAYMUNDI MINDERERI | MEDICI OLIM AUGUSTANI, | DISQVISITIONE IATROCHYMI- | CA DE CHALCANTHO, | AD | Dodecaporij Chalchanthini PETRI CA- | STELLI Philos(ophi) (et) Medici Romani, | PARTEM PRIOREM | RESPONSIO. | Qua simul AETII CLETI Signini Medici, Disputatio | de Chalcantio, in R. MINDERERVM potissimum Ro- | mae edita, examinatur. (Augustae Vindelicorum: Apud Sebastianum Mylium Bibliopolam, 1626), 74-75: Est enim ars Chymia antiquissima, (et) eius artifices antiquissimi. Hinc Cesalpinus audacter affirmat 2. *de medic fac.* 16. (et) 18. eam ipsam veteribus quoque perspectam (et) cognitam fuisse. Non incepit demum cum Secta Mahometana, ut Fallopio *lib. de metall cap. II.* videtur, cū eius etiam apud Hippocratem, Aristotelem, Dioscoridem, Plinium, Galenum extent indicia. Για το βιβλίο αυτό βλ. Ute Grad και Uwe Müller, “Bibliographie der Vorbilder und Vorgänger zu den im Rahmen des Gründungsprogrammes der *Academia Naturae Curiosorum* seit 1661 erschienenen Monographien”, στο: “Die Gründung der Leopoldina – ‘Academia Naturae Curiosorum’ – im historischen Kontext: Johann Laurentius Bausch zum 400. Geburtstag”, επιμ. Richard Toellner et al., ειδικό τεύχος, *Acta Historica Leopoldina* 49 (2008): 283-284 (αρ. 89). Το εν λόγω βιβλίο του Verbec ήταν κομμάτι μιας δημόσιας αντιπαράθεσης, με εμπλεκόμενους τον ίδιο, τον Castelli, τον

Ξεφυλλίζοντας τα δημοσιευμένα βιβλία του Castelli, γίνεται φανερό ότι ο ίδιος είχε μελετήσει ενδελεχώς και συστηματικά πολλά από τα έργα του Paracelsus και των οπαδών του, καθώς και τα έργα του Andreas Libeau ή Libavius (c. 1560-1616) και του Daniel Sennert ή Sennertus (1572-1637)¹⁰⁶¹, δύο πανεπιστημιακών ιατρών που, ενάντια στους ορθόδοξους γαληνικούς ιατρούς, συναινούσαν στην εφαρμογή των αλχημικών μεθόδων και εννοιών στην ιατρική, χωρίς όμως ταυτόχρονα να παραλείπουν να επιδίδονται σε δριμερείς επιθέσεις στους Paracelsisti. Και όπως ακριβώς ο Libavius και ο Sennert, ή μάλλον υιοθετώντας ανοιχτά την προσέγγιση που εκείνοι είχαν αναπτύξει, ο Castelli δεν ήταν διόλου πρόθυμος να συγκατανεύσει στο, ηθικά και θρησκευτικά επικίνδυνο, γενικό φιλοσοφικό περίγραμμα της παρακελσιανής «χυμικής». Η πρωτοτυπία και η καινοτομία που ο Paracelsus αξίωνε για τον εαυτό του, κατά τον Castelli ήταν κίβδηλη: «όλα όσα ξέρει τα έχει πάρει από τον Γαληνό και τον Avicenna», αλλάζοντας απλά την ορολογία και οικοδομώντας, πάνω σε αυτό το δάνειο έδαφος, μια διακριτή φιλοσοφική αίρεση. Τα πιστά μέλη αυτής της αίρεσης «μένουν άναυδα από θαυμασμό σε κάθε λέξη που φτύνει το στόμα του Μονάρχη τους», ο οποίος στην πραγματικότητα ήταν αρκετά επιδέξιος στην πρακτική αλχημεία, και ασυγχώρητα αδέξιος στη φιλοσοφία, λες και ακούνε κάτι που ξεχειλίζει από ιερές αλήθειες και ανεξιχνίαστα μυστήρια¹⁰⁶². Ναι, ο Paracelsus θα έπρεπε να αφομοιωθεί κι αυτός στα νέα κλαδιά που

Raymund Minderer (c. 1570-1621), και τον Ezio Cleti, γύρω από τις ιδιότητες του «ελαίου του βιτριολιού». Βλ. Clericuzio, “Chemical Medicines in Rome”.

1061. Για τον Libavius, τον Sennert, και τη στάση τους απέναντι στον παρακελσιανισμό βλ. ενδεικτικά: Peter H. Niebyl, “Sennert, Van Helmont, and Medical Ontology”, *Bulletin of the History of Medicine* 45 (1971): 115-137· Allen G. Debus, “Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine”, στο: *Science, Medicine and Society in the Renaissance: Essays to Honor Walter Pagel*, επιμ. Allen G. Debus, 2 τόμ. (New York, NY: Science History Publications, 1972), 1: 151-165· Owen Hannaway, *The Chemists and the Word: The Didactic Origins of Chemistry* (Baltimore, MD, and London: Johns Hopkins University Press, 1975)· Wolfgang U. Eckart, “Antiparacelsismus, okkulte Qualitäten und medizinisch-wissenschaftliches Erkennen im Werk Daniel Sennerts (1572-1637)”, στο: *Die okkulten Wissenschaften in der Renaissance*, επιμ. August Buck (Wiesbaden: In Kommission bei Otto Harrassowitz, 1992), 139-147· Wilhelm Kühlmann, “Der vermaledeite Prometheus: Die antiparacelsistische Lyrik des Andreas Libavius und ihr historischer Kontext”, *Scientia Poetica* 4 (2000): 30-61· Newman, *Atoms and Alchemy*, 66-125· Bruce T. Moran, *Andreas Libavius and the Transformation of Alchemy: Separating Chemical Cultures with Polemical Fire* (Sagamore Beach, MA: Science History Publications/USA, 2007)· Moran, “Andreas Libavius and the Art of Chymia: Words, Works, Precepts and Social Practices”, στο: *Bridging Traditions: Alchemy, Chemistry, and Paracelsian Practices in the Early Modern Era*, επιμ. Karen Hunger Parshall, Michael T. Walton, και Bruce T. Moran (Kirkville, MO: Truman State University Press, 2015), 59-78· Peter J. Forshaw, “Paradoxes, Absurdities, and Madness: Conflict Over alchemy, Magic and Medicine in the Works of Andreas Libavius and Heinrich Khunrath”, *Early Science and Medicine* 13 (2008): 53-81· Tomáš Nejeschleba, “Johannes Jessenius and (or) Daniel Sennert on Sympathy”, *Prilozi za Istraživanje Hrvatske Filozofske Baštine* 41 (2015): 389-400· Joel A. Klein, “Daniel Sennert, the Philosophical Hen, and the Epistolary Quest for a (Nearly-) Universal Medicine”, *Ambix* 62 (2015): 29-49.

1062. Castelli, *Optimus Medicus*, 25: Pseudochymia verò, seu Paracelsica Alchymia ex Libauio [...] Paracelsus

ξεπετάγονταν από τον ανθεκτικό κορμό της λόγιας ιατρικής. Μόνο με πολύ μεγάλη προσοχή, όμως, και με ένα πολύ επιλεκτικό μάτι, που θα αφαιρούσε τη φιλοσοφική διάσταση των διδασκαλιών του και θα απομόνωνε την αντίστοιχη φαρμακευτική¹⁰⁶³, μπορούσε μια τέτοια ενσωμάτωση να μην αποβεί μοιραία, να μην εξελιχθεί σε μια κάποια μόλυνση, σε μια μετάδοση των παθολογικών γνωρισμάτων που, στα χέρια του Paracelsus και των οπαδών του, μετέστρεψαν τη chymia σε pseudochymia.

Η προϊστορία της αληθινής χημείας είναι η ιστορία της «φαρμακευτικής αλχημείας» την «αξιοπρέπεια» της οποίας αποκατέστησε ο Libavius εναντιωνόμενος στους ιατρούς του πανεπιστημίου του Παρισιού¹⁰⁶⁴, οι οποίοι τον Σεπτέμβριο του 1603 και τον Απρίλιο του 1604 είχαν άτεγκτα καταδικάσει, όχι μόνο με αντιρρητικά κείμενα αλλά και με διοικητικά μέτρα¹⁰⁶⁵, τις, επηρεασμένες από τα γραπτά του Paracelsus, ιατροχημικές θεωρίες που ο Joseph Du Chesne ή Josephus Quercetanus (c. 1544-1609) είχε εκθέσει στα βιβλία του *De priscorum philosophorum verae medicinae materia* («Υλη της αληθινής ιατρικής των αρχαίων φιλοσόφων», πρώτη έκδοση: Saint-Gervais, 1603) και *Ad veritatem hermeticae medicinae ex Hippocratis veterumque decretis* («Περί της αλήθειας της ερμητικής ιατρικής εκ των δογμάτων του Ιπποκράτη και των αρχαίων», πρώτη έκδοση: Παρίσι, 1604)¹⁰⁶⁶ αντίστοιχα. Οι ρίζες της «φαρμακευτικής αλχημείας» εκτείνονται μεν πολύ πίσω στον χρόνο,

quicquid nouit ex Gal(eno) et Avic(enna) assumpsit; at nomina mutauit, vt nouam sectam conderet, sed vt chymiae peritus, sic philosophiae imperitus apparuit, multa iniqua, (et) magica assumens; puri autem Paracelsici omnia, atq(ue) etiam sputa sui Monarchae exosculantur, quod in omnib(us) putent aliquid diuini latitare, (et) mysteria mera crepant.

1063. *Ibid.*: Huius, (et) asseclarum medicamenta recipimus, sed philosophandi modum reijcimus.

1064. *Ibid.*, 26: Alchymiae autem pharmaceuticae (desero Chrisopeiam) dignitatem adeo restituit Libavius contra Scolam Parisiensem, vt nil amplius addi posse videatur.

1065. Ο Libavius, το 1606, στην επανέκδοση του βιβλίου με το οποίο παρουσίαζε τη δική του εκδοχή ιατροχημείας (*Alchemia*, πρώτη έκδοση: Φρανκφούρτη, 1597), είχε συμπεριλάβει εν είδει εισαγωγής μια εκτενή *Defensio alchemiae et refutatio obiectionum ex Censura scholae Parisiensis* («Υπεράσπιση της αλχημείας και αντίκρουση των ενστάσεων»). Βλ. Neville, *An Annotated Catalogue*, 2: 63-64.

1066. Βλ. Brüning, *Bibliographie*, 1: 135 (ap. 0812), 139, 144 (ap. 0836, 0866-0867). Για την ιατροχημεία του Du Chesne βλ. Debus, *The French Paracelsians*, 53-57· Hiro Hirai, “Paracelsisme, néoplatonisme et médecine hermétique dans la théorie de la matière de Joseph Du Chesne à travers son *Ad veritatem hermeticae medicinae* (1604)”, *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 51 (2001): 9-37· Hirai, *Le Concept de semence dans les théories de la matière à la Renaissance: De Marsile Ficin à Pierre Gassendi* (Turnhout: Brepols, 2005), 267-294· Hirai, “The World-Spirit and Quintessence in the Chymical Philosophy of Joseph Du Chesne”, στο: *Chymia: Science and Nature in Medieval and Early Modern Europe (1450-1750)*, επιμ. Miguel López-Pérez, Didier Kahn, και Mar Rey-Bueno (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing, 2010), 247-261. Για την αντίδραση που η δημοσίευσή του προκάλεσε στην παρισινή ιατρική σχολή, και την εμπλοκή του Libavius, βλ. Didier Kahn, *Alchimie et paracelsisme en France à la fin de la Renaissance (1567-1625)* (Genève: Librairie Droz S.A., 2007), 363-389· Moran, *Andreas Libavius*, 163-187.

αλλά η ιστορική της πορεία σημαδεύτηκε βαθύτερα από τις αρχαίες (Γαληνός) ή μεσαιωνικές (Avicenna) λόγιες ιατρικές παραδόσεις, παρά από τις μεταλλουργικές τεχνικές ή τις χρυσοποιητικές βλέψεις του απώτατου παρελθόντος.

Αν επιλέγεται αυτή η γραμμή καταγωγής, ως προνομιακή, έναντι της, περισσότερο αμφιλεγόμενης αλλά και περισσότερο συναφούς με τα αντικείμενα τα οποία η αλχημεία θεματοποιεί, γραμμής καταγωγής που οδηγεί πίσω στην αρχαία μεταλλουργία, είναι γιατί η αλήθεια και το ψεύδος της αλχημείας ή της «χυμικής», από την οπτική γωνία του Castelli, δεν συναρτώνται τόσο με την εφαρμοστικότητα και την αποδοτικότητα των τεχνικών της όσο με τις νοηματοδοτήσεις που μπορούν να προσαφθούν σε αυτές τις τεχνικές μέσα στο ευρύτερο, θεμελιωμένο σε σταθερές βάσεις, και πειθαρχημένο, πλαίσιο θεμιτών πρακτικών ενός πεδίου γνώσης το οποίο διέπεται από κανόνες για τη διατύπωση ερωτημάτων, θεωριών και επιχειρημάτων. Η ιατρική, έτσι όπως ο Castelli την αντιλαμβάνεται, ήταν, και εξακολουθεί να είναι, αυτό το πεδίο γνώσης: «η φυσική των συγκεκριμένων και αισθητών αντικειμένων»¹⁰⁶⁷, ένα φιλοσοφικό διάβημα στο οποίο η διαλεκτική και η λογική, είναι εξίσου απαραίτητα εφόδια με την πρακτική εμπειρία και επιδεξιότητα¹⁰⁶⁸. Συνηχώντας με την κατακλείδα της ιστορικής αφήγησης του Boerhaave, έναν αιώνα μετά, στην οποία, όπως ήδη έχουμε δει, η αποκατάσταση της υγείας της χημείας θα ταυτιστεί με την απορρόφησή της από τη λόγια ιατρική, η αντιδιαστολή της «αληθινής χημείας» προς την «ψευδή χημεία» στον Castelli συνεπάγεται την κάθαρση της αλχημείας από τα παθολογικά ιδιώματά της και τον ασφαλή ελλιμενισμό της στον ευρύχωρο, αλλά και πολύ καλύτερα χαρτογραφημένο, χώρο σε αιώνες λόγιας έρευνας, όρμο της ιατρικής.

Ο χαρακτηρισμός της «χυμικής» του Paracelsus ως pseudochymia δεν απέρρεε μόνο από έναν κριτικό αναστοχασμό επί των μεταπλάσεων της αλχημείας. Τα έργα του Paracelsus, αλλά και το όνομά του ως συγγραφέα, είχαν ήδη μπει στον *Index librorum prohibitorum*, αρχικά το 1580, στον κατάλογο που είχε εκδοθεί στην Πάρμα, και μετά το 1590 και το 1596 στους κατάλογους που είχαν εκδοθεί στη Ρώμη¹⁰⁶⁹. Η γνώση από πρώτο χέρι, λοιπόν, των

1067. Castelli, *Optimus Medicus*, 8: [...] sed, quid, quaeso, Medicina est, nisi particularis, (et) sensibus objecta Physica?

1068. *Ibid.*, 6: Scientiarum instrumentum, quum *Διαλεκτική* nuncupetur, quis medico non necessarium dicet? profecto nisi is perfectus logicus fuerit (vt potè qui imperfectum scientiarum instrumentum sortitus sit) perfectus esse *φυσιολόγος* [sic], (et) consequenter Medicus omnibus suis partibus expletus, minimè poterit. Βλ. επίσης *ibid.*, 7: Optimum Medicum esse optimum Philosophum probare.

1069. Jesús Martínez De Bujanda et al., *Index de Rome 1590, 1593, 1596: Avec étude des index de Parme 1580 et Munich 1582*, μετάφρ. Claude Sutto, συνεργ. René Davignon, Ela Stanek, και Marcella Richter (Sherbrooke: Éditions de l'Université de Sherbrooke / Centre d'Études de la Renaissance· Genève: Librairie Droz, 1994), 163

παρακελσιανών ιατροχημικών θεωριών, την εποχή κατά την οποία ο Castelli εξαπέλυε τους μύδρους του, συνιστούσε καθ' εαυτή, για κάθε πιστό Καθολικό, μια παραβίαση των θρησκευτικών υποχρεώσεών του, ένα κολάσιμο σφάλμα. Και έχουμε μόλις πριν από λίγο εν τάχει δει ότι και για κάθε λόγιο ιατρό, μετά τις επίσημες αποφάσεις των ιατρών του Πανεπιστημίου του Παρισιού, το 1603 και το 1604, και μόνο η υποψία των παρακελσιανών επιρροών ήταν επιβαρυντική.

Αυτά τα διοικητικά μέτρα δεν έμειναν στα χαρτιά, ακόμα κι αν ενίοτε μπορούσαν να παρακαμφθούν. Πολλές δεκαετίες μετά, το 1654, ο ίδιος ο Allacci, ως *consultor* («σύμβουλος»), τουλάχιστον ήδη από το 1636, της *Sacra Congregatio Indicis* («Ιερής Επιτροπής του Κατάλογου»)¹⁰⁷⁰, θα χορηγήσει, σε έναν αγνώστων λοιπών στοιχείων ιατρό, φίλο ενός από τους τακτικούς αλληλογράφους του, του Angelico Aprosio (1607-1681), Αυγουστιανού μοναχού, βιβλιόφιλου, και ιδρυτή της *Bibliotheca Aprosiana*, της πρώτης δημόσιας βιβλιοθήκης στην επαρχία της Liguria, μια κατ' εξαίρεση άδεια να μελετήσει τα βιβλία του Paracelsus¹⁰⁷¹. Το κλίμα, ήδη περισσότερο ανεκτικό προς την αλχημεία επί του Πάπα Urban VIII, σε σχέση με ό,τι ίσχυε επί των προκατόχων του, τόσο ώστε το 1632 ο Jean-Pierre Fabre (1588-1658) να του αφιερώσει το έργο του *Alchymista Christianus* («Χριστιανός αλχημιστής»)¹⁰⁷², θα αλλάξει αισθητά προς το καλύτερο, και για την παρακελσιανή «χυμική» αλλά και για τη χρυσοποιία, μετά την άφιξη, το φθινόπωρο του 1655, στη Ρώμη της Christina της Σουηδίας (1626-1689) που μόλις είχε εθελούσια εγκαταλείψει τον θρόνο της για να μεταστραφεί στον Καθολικισμό. Γύρω από την Christina θα συσπειρωθεί ένας κύκλος λογίων ευμενών προς την αλχημεία, ενώ και η ίδια θα δείξει ανάλογο ενδιαφέρον¹⁰⁷³.

Τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα, όμως, οι προφυλάξεις, η τήρηση αποστάσεων, ή ακόμα και οι γλαφυρές αποκηρύξεις, για πολλούς λογίους που δεν ήθελαν να διακυβεύσουν τη φήμη τους ή να βρεθούν στο επίκεντρο απειλητικών για τη σταδιοδρομία τους αναταράξεων, ήταν επιβεβλημένες. Η καθαρά διοικητική πτυχή της αντιμετώπισης της παρακελσιανής «χυμικής», από τους πανεπιστημιακούς ιατρούς ή από τις παπικές επιτροπές ελέγχου του δημόσιου λόγου, δεν αρκεί, ασφαλώς, για μια αιτιολόγηση της εχθρότητας του

(αρ. 415), 177 (αρ. 503), 395 (αρ. 185) 720-721 (αρ. 1058).

1070. Βλ. Nicholas Hardy, *Criticism and Confession: The Bible in the Seventeenth-Century Republic of Letters* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 344, σημ. 43.

1071. Βλ. Manacorda, “Dalla corrispondenza tra Allacci ed Aprosio”, 224.

1072. Για το βιβλίο αυτό βλ. Neville, *An Annotated Catalogue*, 1: 435.

1073. Βλ. Anna Maria Partini, *Cristina di Svezia e il suo cenacolo alchemico* (Roma: Edizioni Mediterranee, 2010).

Castelli, ο οποίος εξάλλου, όπως και ο Libavius και ο Sennert, προτιμούσε να σταθεί κάπου στη μέση, χωρίς να διαλέγει ένα αποκλειστικό στρατόπεδο ανάμεσα στους κατήγορους και τους συνήγορους της «χυμικής», της νέας, φαρμακευτικής και φιλοσοφικής αλχημείας. Οπωσδήποτε, όμως, διαθλάται στη ρητορική αμετροέπεια με την οποία ο Paracelsus στιγματίζεται ως ηγέτης μιας σέκτας απερίσκεπτων φανατικών.

5.8. Μια ενδιαφέρουσα «τέχνη» από το παρελθόν που υπόσχεται πολλά στο μέλλον.

Ο Allacci δεν είχε αναμιχθεί σε τέτοιους κανυγάδες. Είχε υποσχεθεί ότι μαζί με τα κείμενα του ελληνικού χρυσοποιητικού corpus θα δημοσίευε και κάποιες δικές του σχετικές πραγματείες, αλλά αυτό δεν συνέβη. Ο τρόπος, ωστόσο, με τον οποίο στα δικά του δημοσιευμένα γραπτά, είτε στις λατινικές μεταφράσεις του, αντίκρυ στα ελληνικά πρωτότυπα κείμενα που εξέδιδε, είτε στα κείμενα που έφεραν τη δική του μόνο υπογραφή, σποραδικά μιλάει για την αλχημεία, για την οποία μετέρχεται τους όρους *ars chemiae* και *ars chymica*, δεν μοιάζει να συμπίπτει με το πώς ο Castelli οριοθετεί την *vera chimia*. Πρώτα πρώτα, δεν υπάρχει εδώ κάτι, κι εννοούμε: κάποιο επεξηγηματικό σχόλιο, κάποιος αστερίσκος, κάποια ρητή προσθήκη, που να μας δείχνει ότι ο Χιώτης λόγιος κατατρυχόταν από τις ίδιες οξείες αμφιβολίες, όπως ο Castelli, ή όπως ο Naudé, για την αρχαιότητα των αλχημικών πρακτικών. Κατά δεύτερο λόγο, τις όχι και πάρα πολλές, ομολογουμένως, φορές που οι παραπάνω όροι εμφανίζονται στα γραπτά του, τίποτα στη χρήση τους δεν υποβάλλει μια ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στη χρυσοποιία και τη φαρμακευτική.

Για να ξεκινήσουμε με ένα πρώτο ενδεικτικό παράδειγμα, η *ars Chymica*, στην οποία ένα ορισμένο είδος «καλλιεργητών» αποτυγχάνει να δρέψει καρπούς, όπως ο Allacci, στις 11 Μαρτίου του 1649, σε μια από τις επιστολές του προς τον Δανό φιλόλογο και ποιητή Nicolaas ή Nicolaus Heinsius (1620-1681), συνοψίζει το περιεχόμενο της *Επιστολής πρὸς Θεόδωρον* του Στέφανου Αλεξανδρέως, προσθέτοντας ότι «αυτός ο Στέφανος συνέταξε τα έργα του τον καιρό του Αυτοκράτορα Ηράκλειου»¹⁰⁷⁴, δεν φαίνεται να είναι μια τέχνη επί της

1074. Petrus Burmannus, επιμ., SYLLOGES | EPISTOLARUM | A | VIRIS ILLUSTRIBUS | SCRIPTARUM, 5 τόμ. (Leidae: Apud Samuelem Luchtmans, [1724]-[1727]), 5: 438 (ap. 380) [*Leo Allatius Nic(olao) Heinsio*, 11/03/1649]: Meminit quoque illius Stephanus Alexandrinus epistola ad Theodorum [...] loquitur de agricolis inutilibus in arte Chymica. Stephanus hic scribebat tempore Heraclii Imperatoris

ουσίας διαφορετική από την *ars Chemiae*, μέσω της οποίας “*aurum conficiendum esset*” («μπορεί να παρασκευαστεί χρυσός»), σύμφωνα με τις οδηγίες που αναγράφονται στο “*in pellibus inscriptum*” («γραμμένο σε δέρμα») βιβλίο που έγινε μυθικό υπό την ονομασία του Χρυσόμαλλου Δέρατος, όπως ο Allacci, στα *Excerpta varia Graecorum sophistarum, ac rhetorum* που τυπώθηκαν το 1641, επιμελούμενος και μεταφράζοντας στα Λατινικά το ανώνυμο μυθογραφικό απάνθισμα *Περὶ ἀπίστων*¹⁰⁷⁵, αποδίδει το απόσπασμα, από το σύντομο κεφάλαιο περί του Χρυσόμαλλου Δέρατος που φυλάσσεται στην Κολχίδα, «βιβλίον ἐν δέρμασι γεγραμμένον, περιέχον, ὅπως δεῖ γίνεσθαι διὰ χυμείας χρυσόν»¹⁰⁷⁶. Αμφότερες αυτές

1075. Αυτό το ανώνυμο απάνθισμα παραδίδεται μονάχα από έναν κώδικα, χρονολογημένο ανάμεσα στο τελευταίο τέταρτο του 13^{ου} αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 14^{ου}, τον *Vaticanus gr. 305*. Βλ. Iohannes Mercati και Pius Franchi de Cavalieri, *Codices 1-329*, τόμ. 1 του: *Codices Vaticani graeci* (Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, 1923), 443-450· Friedel Schindler, *Die Überlieferung der Strategemata des Polyainos* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973), 202-204. Όσο για το ίδιο το απάνθισμα, είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί μια κατά προσέγγιση χρονολογία συγγραφής, φαίνεται όμως να είναι πολύ πιο ύστερο, και να εξαρτάται από, τα αντίστοιχα απανθίσματα *Περὶ ἀπίστων* του Παλαιφάτου και του Ηράκλειου (χρονολογημένα στον πρώτο ή τον δεύτερο αιώνα μ.Χ.). Βλ. Greta Hawes, *Rationalizing myth in antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 119-131.

1076. Leo Allatius [Leone Allacci], έκδ. και μετάφρ., “Anonymi longè Heraclito recentioris De incredibilibus”, στο: *EXCERPTA VARIA | GRAECORUM SOPHISTARUM, AC RHETORUM | HERACLITI, LIBANII ANTIOCHENI, NICEPHORI BASILACAE, SEVERI ALEXANDRINI, ADRIANI TYRII, IS(AACI) PORPHYROGENNETAE, THEODORI CYNOPOLITAE, (et) aliorum. | Ex primo Tomo nondum edito | VARIORVM ANTIQVORVM | LEONIS ALLATII. | Nunc primum ab eodem ALLATIO vulgata, | (et) Latine reddita*, έκδ. και μετάφρ. Leone Allacci (Romae: Excudebat Mascardus, 1641), 29: “Ὅτι τὸ ἐν Κόλχοις φυλασσόμενον, οὐκ ἦν δέρας ἀληθῶς χρυσοῦν. τοῦτο γὰρ ποιητικευόμενόν ἐστιν, ἀλλὰ βιβλίον ἐν δέρμασι γεγραμμένον, περιέχον, ὅπως δεῖ γίνεσθαι διὰ χυμείας χρυσόν. εἰκότως οὖν οἱ τότε χρυσοῦν ὠνόμαζον αὐτὸ διὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἐνέργειαν / Qvod apud Colchos asseruabatur, reuera non erat vellus aureum; hoc enim Poetarum ludicrum est; sed liber, in pellibus inscriptum continens, quanam ratione per Chemiae artem aurum conficiendum esset. Non immeritò ergo ab illis Aureum, propter similem operationem dicebatur. Πρβλ. την κριτική έκδοση αναφοράς, στην οποία ο εκδότης αντί για «χυμείας» διαβάζει «χειμείας»: Nicola Festa, έκδ., “Excerpta vaticana (vulgo anonymus De incredibilibus)”, στο: *Palaephati Περὶ ἀπίστων; Heracliti qui fertur libellus Περὶ ἀπίστων; Excerpta vaticana (vulgo anonymus De incredibilibus)*, έκδ. Nicolaus Festa (Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1902), 89. Την ίδια εξήγηση του μύθου του Χρυσόμαλλου Δέρατος, και με τις ίδιες διατυπώσεις, παρέχει και ένα από τα αποσπάσματα που συνδέονται με το χρονικό του Ιωάννη Αντιοχέως, του έβδομου αιώνα. Βλ. Umberto Roberto, έκδ. και μετάφρ., *Ioannis Antiocheni Fragmenta ex Historia chronica*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur 154 (Berlin et New York, NY: Walter de Gruyter, 2005), 64, 65 (Fr. 26.3 12-16): [...] καὶ τὸ χρυσοῦν λεγόμενον δέρας· ὅπερ ἦν οὐχ ὡς ποιητικῶς φέρεται, ἀλλὰ βιβλίον ἐν δέρμασι γεγραμμένον, περιέχον ὅπως δεῖ γενέσθαι διὰ χυμείας χρυσόν. <εἰκότως οὖν οἱ τότε χρυσοῦν ὠνόμαζον αὐτὸ δέρας, διὰ τὴν ἐνέργειαν τὴν ἐξ αὐτοῦ>. Ο Sergei Mariev, στη δική του κριτική έκδοση, έχει απορρίψει αυτό το απόσπασμα ως νόθο. Βλ. Sergei Mariev, έκδ. και μετάφρ., *Ioannis Antiocheni Fragmenta quae supersunt omnia* (Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2008), 595. Πρβλ. το λήμμα «Δέρας» στη *Σούδα*, το οποίο έχει αντληθεί από το προναφερθέν απόσπασμα: Ada Adler, έκδ., *Suidae lexicon*, 5 τόμ. (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1928-1938), 2: 24: τοῦτο δὲ ἦν οὐχ ὡς ποιητικῶς φέρεται, ἀλλὰ βιβλίον ἦν ἐν δέρμασι γεγραμμένον, περιέχον ὅπως δεῖ γίνεσθαι διὰ χυμείας χρυσόν. εἰκότως οὖν οἱ τότε χρυσοῦν ὠνόμαζον αὐτὸ δέρας, διὰ τὴν ἐνέργειαν τὴν ἐξ αὐτοῦ. Για το πώς αξιοποιήθηκε και μεθερμηνεύθηκε ο μύθος του Χρυσόμαλλου Δέρατος στην πρώιμη νεωτερική αλχημική γραμματεία βλ. Antoine Faivre, *Toison d'or et l'alchimie* (Milano: Archè editit), 1990.

οι δύο αναφορές είναι αρκετά λακωνικές για να δικαιολογούν έστω κι έναν μικρό βαθμό βεβαιότητας, αλλά το ίδιο το γεγονός ότι ο Allacci δεν θεωρεί απαραίτητο να διευκρινίσει τι είδους σχέση υπάρχει ανάμεσα στην *ars chymica* του Στέφανου και την *ars chemiae* που το χρυσόμαλλο δέρας διασώζει αποτελεί μια ένδειξη την οποία δεν θα ήταν επίσης συνετό να αγνοήσουμε.

Μια άλλη σχετική μνεία του Allacci θα μπορούσε να μας κάνει να σκεφτούμε ότι οι όροι *ars chymica* και *ars chemiae* δεν καταδηλώνουν ίσως την ίδια «τέχνη», με τον πρώτο όρο να παραπέμπει ειδικότερα σε κάτι περισσότερο προσφυές στην αρχαία και μεσαιωνική μεταλλουργία. Ανοίγοντας τα *Σύμμικτά* του, πληροφορούμαστε ότι ήταν μέσω της *ars chymica* που η θεανδρική μορφή του Ιησού εκτυπώθηκε σε πολλά σημεία της χρυσής δοκού που ορθώνεται πάνω από τους στύλους του κιγκλιδώματος γύρω από το άδυτο του ναού του Σωτήρος στο εσωτερικό του παλατιού του Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα, σύμφωνα με τη σχετική περιγραφή που παραδίδει ο *Βίος Βασιλείου*, και καταπώς ο Allacci μεταφράζει στα Λατινικά τον τροπικό επιρρηματικό προσδιορισμό «μετά χυμεύσεως» (“*arte chymica*”)¹⁰⁷⁷. Το κείμενο αυτό, που υφολογικά τοποθετείται κάπου ανάμεσα στο λογοτεχνικό είδος της βιογραφίας και εκείνο του εγκωμιαστικού λόγου, πρώτη φορά δημοσιεύθηκε, μαζί με τη λατινική του μετάφραση, το 1653, στον δεύτερο τόμο των *Συμμίκτων*, και. Το απόσπασμα όπου περιγράφεται το κιγκλίδωμα γύρω από το άδυτο στο παρεκκλήσι του Σωτήρος αναπαράγεται, από το ελληνικό πρωτότυπο, και με την ίδια λατινική μετάφραση, και σε ένα ακόμα κείμενο των *Συμμίκτων*, στην πραγματεία που συνέταξε ο ίδιος ο Allacci *De solea veteris ecclesiae* («Περί του σολέα της αρχαίας εκκλησίας»)¹⁰⁷⁸. Το 1685, τυπώθηκε η πρώτη έκδοση του συνόλου του σώματος κειμένων στο οποίο εντάσσεται και ο *Βίος Βασιλείου*. Ο πριν από έξι χρόνια αποβιώσας François Combefis (1605-1679), εκδότης των έργων του Ιωάννη του Χρυσόστομου, ήταν εκείνος που την είχε προετοιμάσει, συνοδεύοντας το

1077. Leone Allacci, έκδ. και μετάφρ., “Constantinus Porphyrogenneta De vita et gestis Basilii Macedonis Imperatoris”, στο: LEONIS ALLATII | SYMMIKTA | SIVE | OPVSCVLORVM, | GRAECORVM | ET LATINORVM, | VETVSTIORVM | AC RECENTIORVM, | LIBRI DVO. | Edente, nonnullis additis, | BARTHOLDO NIHVSIO. | *Syllabus omnium subjicitur sequenti* | *Dedicatoriam Praefatiunculae*, έκδ. Barthold Nihus, 2 μέρη σε 1 τόμ. (Coloniae Agrippinae: Apud Iodocum Kalcovium, 1653), 2: 149-150: Ἡ δὲ διείργουσα τὰ ἄδυτα τ(οῦ) θείου οἴκου τούτου κιγκλῖς, ἡράκλεις ὅσον ὄλβον ἐν ἑαυτῇ περιεῖληφεν, οἷς οἱ στῦλοι μὲν καὶ τὰ κάτωθεν ἐξ ἀργύρου διόλου τὴν σύστασιν ἔχουσιν, ἡ (δὲ) ταῖς κεφαλῖσι τούτων ἐπικειμένη δοκὸς ἐκ καθαροῦ χρυσίου πᾶσα συνέστηκε τ(ὸν) πλοῦτον πάντα τὸν ἐξ Ἰνδῶν περικεχυμένον πάντοθεν ἔχουσα. Ἐν ᾗ κ(ατὰ) πολλὰ μέρη καὶ ἡ θεανδρική (τοῦ) κυρίου μορφή μ(ετὰ) χυμεύσεως ἐκτετύπεται / Adyta hujusce divini templi separantes caucelli, Deus bone, quantas in se divitias continent! quarum columnae partesque imae ex argento conflatae, (et) in capitibus trabs superapposita, ex puro auro sunt, universas Indorum divitias quaquaversum circumfusas gestans. cuius multis in locis theandrica Domini effigies arte chymicā apposita est.

1078. Leone Allacci, “De solea veteris ecclesiae”, στο: Nihus, *Allatii Σύμμικτα*, 1: 167.

ελληνικό κείμενο με τη λατινική του μετάφραση, στην οποία η απόδοση του «μετὰ χυμεύσεως» ως “arte chymica” είχε διατηρηθεί¹⁰⁷⁹. Το 1838, ο August Immanuel Bekker θα χρησιμοποιήσει αυτούσια τη μετάφραση του Combefis, στη δική του έκδοση του ελληνικού πρωτοτύπου, στην οποία θα πάρει και την πρωτοβουλία να δώσει τον γενικό τίτλο *Theophanes continuatus* στην όλη συλλογή¹⁰⁸⁰. Στην πρόσφατη κριτική έκδοση του Ihor Ševčenko, η αγγλική μετάφραση του συγκεκριμένου προσδιορισμού θα είναι κάπως πιο πιστή στο πρωτότυπο: “in enamel”¹⁰⁸¹.

Για την *ars chymica* γίνεται λόγος και σε ένα από τα βιβλία του Allacci που είχαν τη μεγαλύτερη απήχηση, σε εκείνο στο οποίο αποδόθηκε μια από τις πιο πολύκροτες αρχαιοδιφικές απάτες του 18^{ου} αιώνα, τις κάψουλες από πίσσα, κιμωλία και μαλλί, ετρουσκικής υποτίθεται προέλευσης, που έκρυβαν εντός τους για αιώνες τις προφητείες του ιερέα Prospero από το Fiesole, γραμμένες, κάποιες στα Ετρουσκικά και κάποιες άλλες στα Λατινικά, πάνω σε χαρτί από ράκη λιναριού, και είχε ανακαλύψει ο δεκαεννιάχρονος Curzio Inghirami τον Νοέμβριο του 1634, κατά τη διάρκεια μιας εκδρομής για ψάρεμα, μαζί με την αδελφή του, σε ένα ποτάμι πίσω από τη βίλλα (ονομαζόμενη Scornello) της οικογένειάς του, νότια της αρχαίας ετρουσκικής πόλης Volterra, στην Τοσκάνη. Ο Inghirami, που για καιρό συνέχισε τις ανασκαφές του, φέρνοντας εκατοντάδες τέτοιες κάψουλες στην επιφάνεια, και κινώντας την περιέργεια ακόμα και του Μεγάλου Δούκα της Τοσκάνης Ferdinando, καθώς και των καθηγητών των πανεπιστημίων της Πίζας και της Φλωρεντίας, εκ των οποίων κάποιοι τον πίστεψαν και κάποιοι εξέφρασαν τον σκεπτικισμό τους, δύο χρόνια μετά, δημοσίευσε, στη Φλωρεντία, ένα βιβλίο, τιτλοφορούμενο *Etruscarum antiquitatum fragmenta* («Αποσπάσματα των αρχαίων Ετρούσκων»), με ψευδή τόπο έκδοσης (Francofurti) και χρονολογία έκδοσης (1637) στη σελίδα τίτλου, κοινοποιώντας στο λόγιο αναγνωστικό κοινό την τυχαία, τάχα, ανακάλυψη των *scarith*, όπως ο ίδιος ο Prospero στα σπαράγματά του

1079. François Combefis, έκδ. και μετάφρ., HISTORIAE | BYZANTINAE | SCRIPTORES | POST THEOPHANEM, | PARTIM NUNC PRIMUM EDITI, | PARTIM RECENSITI, | ET NOVA VERSIONE ADORNATI: | quorum Catalogum proxima pagina indicabit. | Cura, (et) studio τοῦ Μακαρίτου R. P. FRANCISCI COMBEFISII | Ordinis FF. Praedicatorum Congregationis S. Ludovici (Parisiis: In Typographia Regia, 1685), 203 [*Constantini Porphyrogeneti Basilii Macedo*, 86]: Divinae hujus Aedis adyta separantes cancelli (Deus bone!) quanta in se continent divitias? quorum columnae imaeque partes ex argento constant solidae; capitellis autem trabs superposita, ex auro solida, universas Indorum divitias quaquaversum circumfusas gestans; cujus multis partibus Dei-viri Domini effigies arte chymica efficta est. Μια αντιπαραβολή με τη μετάφραση του Allacci, σε αυτό το σημείο, δείχνει ότι ο Combefis τη χρησιμοποιεί ως βάση, και τη βελτιώνει ελαφρά όπου το κρίνει σκόπιμο.

1080. Immanuel Bekker, έκδ., *Theophanes continuatus*, *Ioannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus* (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1838), 331 [5.87].

1081. Ševčenko, *Chronographiae*, 284-287 [87:41-42].

αποκαλούσε τις κάψουλες που είχε φτιάξει για να σώσει τις προφητείες του από τη φθορά του χρόνου. Το 1640, όμως, ο Cramoisy, στο Παρίσι, τύπωσε τις *Animadversiones in antiquitatum Etruscarum fragmenta an Inghiramio edita* («Κριτικές παρατηρήσεις επί των αρχαίων ετρουσκικών αποσπασμάτων»)¹⁰⁸² του Allacci, χάρη στις οποίες η άνοδος των ετρουσκικών προφητειών της βίλλας Scornello προς το πάνθεον των μεγάλων αρχαιολογικών ευρημάτων ανακόπηκε άδοξα. Ο Χιώτης λόγιος έδειξε, μετά από μια εξονυχιστική πραγμάτευση, ότι τα περιεχόμενα των scarith ήταν κίβδηλα και άφησε να εννοηθεί, αλλά χωρίς να προβαίνει σε μια ευθεία επίθεση, ότι ο πραγματικός συγγραφέας των προφητειών ήταν ο ίδιος ο Inghirami, κάτι που θα αποδειχθεί αδιάσειστα το 1700 όταν θα διαπιστωθεί ότι το χαρτί στο οποίο οι προφητείες είχαν γραφεί έφερε το υδατόσημο της κρατικής βιοτεχνίας χαρτιού στο Colle di Val d'Elsa¹⁰⁸³.

Μια από τις πολλές «κριτικές παρατηρήσεις» του Allacci, κατά της αυθεντικότητας των scarith, αντέκρουε τον ισχυρισμό του Inghirami ότι η εξωτερική στοιβάδα των scarith είχε τη θαυμαστή ιδιότητα να μπορεί να προστατεύει τα κομμάτια χαρτιού που περιέκλειε, εξωτερικά από το νερό και εσωτερικά από τη φωτιά. Κάποιοι διατείνονταν ότι το υλικό αυτής της στοιβάδας ήταν ένα ιδιαίτερο μείγμα ασφάλτου, πίσσας, ρητίνης, κεριού, λιβανιού, στόρακα, και μαστίχας. Ο Allacci αντέτεινε ότι οι ειδήμονες επί αυτών των ζητημάτων τους οποίους ο ίδιος συμβουλευόταν, άνθρωποι «εξοικειωμένοι με τη χρήση παρόμοιων υλικών σε καθημερινή βάση», δεν διέκριναν τίποτα άλλο πέρα από πίσσα, μαλλί και κιμωλία, «η οποία είχε προστεθεί στην πίσσα για να μην κολλήσει στην κάψουλα». Η σύγκριση, μετά από διάφορους εμπειρικούς ελέγχους (“experimento vario”) και «τη δοκιμή της φωτιάς», ανάμεσα στο υλικό που κάλυπτε τα scarith και την κοινή πίσσα που πωλείται στους δρόμους, ανακατεμένη με μαλλιά και κιμωλία, επιβεβαίωσε ότι αυτή είναι η σύσταση της εξωτερικής στοιβάδας, στο scarith τουλάχιστον που ο Allacci είχε στη διάθεσή του¹⁰⁸⁴. Φτάνοντας στο

1082. Βλ. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 23 (αρ. 263, 264)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 16-17 (αρ. 18).

1083. Για την απάτη των scarith βλ. τη μονογραφία της Ingrid D. Rowland, *The Scarith of Scornello: A Tale of Renaissance Forgery* (Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press, 2004).

1084. Leone Allacci, LEONIS | ALLATII | ANIMADVERSIONES | IN ANTIQVITATVM | ETRVSCARVM | FRAGMENTA | AB INGHIRAMIO EDITA (Parisiis: Apud Sebastianum Cramoisy Typographum Regis ordinarium, 1640), 149-150: Eam vt admirabiliorem faceret quispiam, proptereaue à corruptione eximeret, ex bitumine, pice, resina, cera, thure, styrace, (et) mastice, aliisque conflatam esse enunciauit. Rerum tamen harum periti, (et) qui similia quotidiano vsu apprimè norunt, quos ego consului, praeter picem, pilosque, (et) cretam, quae pici, ne vasculo adhaerescat, apponitur, nihil aliud internoscunt: (et) mox experimento vario, (et) ignis etiam probatione, huius, quae Scarith ambit, (et) illius, quae in triuijs, aut in compitis venditur, collatione facta, nullum inter eas discrimen agnitum est, sed in omnibus simillimae deprehensae. Pice ergo, pilis, cretaque ferruminatum est; [...] Scarith, quod ipse apud me habeo, non aliis constat.

ερώτημα αν μια τέτοια στοιβάδα προστάτευε για αιώνες τις προφητείες του Propsero εσωτερικά από τη φωτιά, η απάντηση που δίνει ο Allacci είναι ότι θα ήταν, πολύ απλά, «ανοησία» να πιστεύει κανείς ότι η κιμωλία θα μπορούσε να ανταπεξέλθει με επιτυχία σε αυτόν τον προστατευτικό ρόλο¹⁰⁸⁵. Και για να τεκμηριώσει αυτήν την αποστροφή επικαλείται την εμπειρία των “chymicae artis Magistri” («δεξιοτεχνών της τέχνης της χυμικής»), οι οποίοι για να προστατεύσουν από την επίδραση της φωτιάς τα γυάλινα δοχεία τους, τα επικαλύπτουν με μια πάστα (lutum) που ονομάζουν Sapientia («σοφία»). Κύριο συστατικό της είναι η κιμωλία. Όσο κι αν δυναμώνει η φωτιά η ίδια η Sapientia αντέχει και γίνεται πιο στέρεη. Αλλά από ένα σημείο και μετά το γυαλί αρχίζει να ρευστοποιείται, και τα εύφλεκτα υλικά που τυγχάνει να βρίσκονται μέσα στο γυαλί γίνονται στάχτη και σκόνη. Το ίδιο, δίχως άλλο, θα απέμενε και στην περίπτωση που μέσα στο επικαλυμμένο με τη Sapientia δοχείο υπήρχε χαρτί. Είναι, επομένως, ψευδές ότι αν η εξωτερική στοιβάδα υποβαλλόταν στη φωτιά, το χαρτί εντός της κάψουλας θα έμενε άθικτο. Αντίθετα, το εσωτερικό της κάψουλας θα θερμαινόταν και το περιεχόμενό της, που ήταν εύφλεκτο, θα αποτεφρωνόταν¹⁰⁸⁶. «Δεν το πιστεύεις; Κάνε, τότε, μια δοκιμή στην πράξη», καταλήγει emphaticά ο Allacci,

δεν θα σου πάρει πολύ χρόνο, μάζεψε και κλείσε μέσα στο ίδιο αυτό υλικό οτιδήποτε επιθυμείς, αρκεί να πρόκειται για κάτι που μπορεί να υποκύψει στη φωτιά και να λάβει τα στίγματά της, και άπαξ και η φωτιά ασκήσει την επίδρασή της, θα δεις πώς αλλάζει η όψη των πραγμάτων, κάτι που μέχρι και τα μικρά παιδιά γνωρίζουν»¹⁰⁸⁷.

Δεν είναι μόνο μια τέχνη κατεργασίας των μετάλλων ή των ορυκτών η ars chymica, στη συσσωρευμένη εμπειρία της οποίας προσφεύγει εδώ Allacci. Οι Magistri που επιστρώνουν τα δοχεία τους με τη Sapientia μπορεί να είναι εξίσου χρυσοχόοι όσο και χρυσοποιοί, αφού η ίδια η ονομασία lutum sapientiae φέρει έντονες χρυσοποιητικές συνδηλώσεις, συσχετίζοντας ένα προστατευτικό υλικό εργαστηριακής χρήσης με τη «σοφία», την ικανότητα κινητοποίησης των απόκρυφων δυνάμεων της φύσης, και προέρχεται από το ύστερο

1085. *Ibid.*, 163: [...] annon stultum erit credere cretam intrinsecus ab incendio defendere?

1086. *Ibid.*, 164 (η έμφαση στο πρωτότυπο): Ne longius aberrem, chymicae artis Magistri, luto quod Sapientiae vocant, (et) ex creta, tamquam re praecipua, conficitur, vitra illinientes, ea ab ignis iniuria defendunt, (et) lutum illud igne insaniente, ac si aeternum esset incendio pertinacius solidescit, vitro quandoque interius liquescente, (et) materiae reliquae, quae in vitro insertae sunt, ardentibus flammis combustae, in cineres imposuissim, charta etiam ipsa exarsit.

1087. *Ibid.*, 164-165: Non credis? experire, periculum fac. non erit longum ex eadem ipsa materia construe, (et) claude quidquid volueris, quod tamen igni succumbere possit, (et) ignis notas inustas excipere; igne appposito, (et) videbis rerum mutatam faciem, quod (et) pueri norunt. Falsum ergo est Scarith primo cortice combusto, chartas in alio cortice clausas illaesas conseruasse. necessario enim, cortice interiore calefacto, atque accenso, torrentur, (et) comburuntur, quae in eo sunt.

μεσαιωνικό λεξιλόγιο της λατινόφωνης αλχημείας. Τον 13^ο αιώνα, στο τέταρτο από τα πέντε βιβλία του περί των ορυκτών (*Mineralium libri quinque*), ο Albertus Magnus είχε αναφερθεί σε αυτήν τη «σκληρή πάστα που οι αλχημιστές αποκαλούν sapientiae lutum»¹⁰⁸⁸. Ακόμα πιο αξιοπρόσεκτο εδώ είναι το γεγονός ότι ο Allacci προβάλλει τους ars chymicae Magistri ως ένα παράδειγμα περισσότερο προς μίμηση, παρά προς αποφυγή. Η εμπειρία τους δεν είναι η αναξιόπιστη, πλανημένη και παραπλανητική εμπειρία ενός είδους τυχοδιωκτών, αλλά η αξιόπιστη, συσσωρευμένη μετά από μακρόχρονη εργασία, εμπειρία ενός είδους ειδημόνων, και βαρύνει όσο και η εμπειρία των ειδημόνων που είναι «εξοικειωμένοι με τη χρήση παρόμοιων υλικών σε καθημερινή βάση» τους οποίους ο Allacci συμβουλευθήκε δια ζώσης, και πιθανόν δοκίμασε μαζί τους στη φωτιά, όπως βάσιμα μπορούμε να εικάσουμε διαβάζοντάς το κείμενό του, το scarith που είχε στην κατοχή του, για να προσδιοριστεί η σύστασή του. Κι επιπλέον, αυτό το κάνει σε ένα βιβλίο στο οποίο η ιστορική και φιλολογική κριτική, η αποδόμηση της ιστορίας που είχε πλάσει ο Inghirami μέσω της διερώτησης λ.χ. περί του αν από την αρχαία γραμματεία μπορούν να περισυλλεχθούν τεκμήρια που να δείχνουν ότι οι Ετρούσκοι χρησιμοποιούσαν χαρτί ή όχι, συνδυάζεται με μια προσέγγιση που συγγενεύει με ό,τι κατά τον επόμενο αιώνα θα κωδικοποιηθεί ως χημική ανάλυση: την αποδόμηση των λεγομένων του Inghirami μέσω της πειραματικής εξέτασης ενός υλικού σώματος και της ταυτοποίησης των συστατικών και των ιδιοτήτων του.

Στα *Σύμμικτα* υπάρχει ένα ακόμα απόσπασμα όπου οι αλχημικές ή «χυμικές» αναλυτικές τεχνικές φαίνονται να λειτουργούν ως ένα μέσο πορισμού γνώσεων για τα υλικά σώματα αξιοποιήσιμων σε σφαίρες διανοητικής δραστηριότητας εκ πρώτης όψεως πολύ απομακρυσμένες από αυτές της μεταλλουργίας ή της λόγιας ιατρικής. Στη δεύτερη επιστολή του, από τις συνολικά τρεις, με αποδέκτη τον Barthold Nihus που δημοσιεύονται στον πρώτο τόμο των *Συμμίκτων*, η οποία τιτλοφορείται “Pro Graecorum Communionem sub specie unica” («Για τη Θεία Κοινωνία των Ελλήνων υπό ένα μόνο είδος») και φέρει στο τέλος της την ημερομηνία 17 Μαΐου 1649, ο Allacci, παρεμβαίνοντας στη θεολογική συζήτηση περί της μετουσίωσης του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα του Χριστού, έτσι όπως στη ρωμαιοκαθολική θεολογία είχε διατυπωθεί η προβληματική περί της Θείας Ευχαριστίας, και πιο συγκεκριμένα, αναδιφώντας στο πώς εκλαμβάνόταν στην αρχαία ελληνική εκκλησία η

1088. Auguste Borgnet, έκδ. “[B. Alberti Magni] Mineralium libri quinque”, στο: [B. Alberti Magni] *Mineralium libri quinque; De anima libri tres; Philosophia pauperum, seu Isagoge in Libros Aristotelis Physicorum, de Coelo et Mundo, de Generatione et Corruptione, Meteororum et de Anima; Liber de Apprehensione a quibusdam D. Alberto adscriptus*, έκδ. Augustus Borgnet, τόμ. 5 του: *B. Alberti Magni opera omnia*, επιμ. Aemilius Borgnet και Augustus Borgnet (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, Bibliopolam Editorem, 1890), 93 [4.7]: [...] et tenaci luto, quod sapientiae lutum vocant alchimici.

πράξη της μετάληψης, όπου συχνότερα ένα μόνο από τα δύο καθαγιαζόμενα αισθητά «είδη», και κυρίως ο άρτος, αρκούσε για να τελεστεί το μυστήριο της Ευχαριστίας¹⁰⁸⁹, σημειώνει κάποια στιγμή ότι ο οίνος, ως υλική ουσία, αποτελείται από τρία συστατικά μέρη: α) το πνεύμα, που επέχει τη θέση της ψυχής του οίνου, κι αν αφαιρεθεί από αυτόν, τότε ο οίνος «εκπνέει», μένει εξουθενωμένος ως εάν ήταν «αποθνήσκων», «ένα άχρηστο βάρος και πτώμα» που έχει πια απεκδυθεί την ουσία του οίνου, β) το ύδωρ, ή μάλλον «φλέγμα», και γ) το ίζημα ή «τάρταρο», «ήτοι την ύλη που οι ιατροί, οι χυμικοί, οι φαρμακοποιοί και άλλοι τεχνίτες αποσπούν από τα λασπώδη, γλοιώδη και αλατώδη υλικά, από αυτά που διαχωρίζονται από τον οίνο, συμπεπηγμένα με ιζήματα»¹⁰⁹⁰.

Το κίνητρο πίσω από την επιμονή του Allacci στην τρόπον τινά θανάτωση του οίνου αν το «πνεύμα» του χαθεί, είναι ότι θέλει να τεκμηριώσει τη ρωμαιοκαθολική θεολογική θέση ότι άπαξ και ο καθαγιασμένος οίνος ξινίσει ή αλλοιωθεί τότε παύει να είναι αίμα του Χριστού, και ότι, επίσης, ο άρτος, όσο κι αν έχει ποτιστεί με καθαγιασμένο οίνο, δεν μπορεί να συντηρηθεί για καιρό ως σώμα του Χριστού. Τα μέρη του οίνου με τη μεγαλύτερη πυκνότητα που παραμένουν στον ποτισμένο άρτο, αφότου ο οίνος ξεθυμάνει και ξεραθεί μέσα στον άρτο, έχουν απολέσει την «ψυχή» τους, την ουσία τους, και ακόμα κι αν ο άρτος, στον οποίον έχουν ενσωματωθεί, βυθιστεί εκ νέου στον οίνο δεν ανακάμπτουν στην πρότερη ουσία τους¹⁰⁹¹. Προς επίρρωση της εγκυρότητας αυτής της αιτιακής εξήγησης, ο Allacci παραθέτει και δύο αριστοτελικές περικοπές¹⁰⁹², μια από τα *Προβλήματα*, μια συλλογή φυσικών προβλημάτων της περιπατητικής σχολής που απηχεί περισσότερο τα έργα του Θεόφραστου παρά του ίδιου του Αριστοτέλη¹⁰⁹³, κατά την οποία «ἔτι συγκρινόμενα ἐκ τῆς ἀτμίδος οὐκ εἰς

1089. Leone Allacci, “Epistola secunda pro Graecorum communione sub specie unica”, στο: Nihus, *Allatii Σύμμικτα*, 1: 204-223, 205: Mos enim illius Ecclesiae fuit, saepius unius tantum specie, panis potissimum, sibi satisfacere; qua se integrum Eucharistiae Sacramentum assumsisse profitebatur.

1090. *Ibid.*, 212: In vino tria considerantur, spiritus, aqua, sive mavis phlegma, (et) faex. Spiritus pars nobilior est, (et) quasi vini anima; quo dempto vinum ipsum exanimatur, (et) veluti emortuum languet, cadaver (et) pondus inutile, quidvis aliud praeter vinum, aqua scilicet, quae nullâ vini substantiâ corroboratur, (et) faex sive tartarum; materia nempe, ut Medici, Chymici, Pharmacopoei, aliique artifices tradunt, ex lutosa, mucilaginosa, ac salsa, ex iis, quae à vino separantur, faecibus coagulata.

1091. *Ibid.*: Crassiores tamen partes, quae, exhalato humore, conspissatae in pane permanserunt, in vinum injectae resolvuntur, exsuscitantur, (et) de novo emergunt. Multo minus. [...] Pars illa vini subtilior, jam exsiccato vino, evanuit, (et), licet postea concresceret, ad statum pristinum non redit.

1092. *Ibid.*

1093. Βλ. István Bodnár, “The *Problemata Physica*: An Introduction”, στο: *The Aristotelian “Problemata Physica”*: *Philosophical and Scientific Investigations*, επιμ. Robert Mayhew (Leiden and Boston, MA: Brill, 2015), 1-9.

τὸ ἀρχαῖον ἔρχεται, οἶον οἶνος ἐξ οἴνου, ἀλλ’ οὐχ οἶνος»¹⁰⁹⁴, και μια ἄλλη ἀπὸ το δεῦτερο βιβλίον των *Μετεωρολογικῶν*, κατὰ την οποία «καὶ γὰρ οἶνος καὶ πάντες οἱ χυμοί, ὅσον ἂν ἀτμίσαντες πάλιν εἰς ὑγρὸν συστῶσιν, ὕδωρ γίνονται»¹⁰⁹⁵. Στη συνέχεια, εκτρέπεται για λίγο η προσοχή του στο φιλολογικὸ ζήτημα της λατινικῆς μετάφρασης της περικοπῆς ἀπὸ τα *Προβλήματα*, στις πρώτες λατινικῆς ἐκδόσεις τους, όπου δεν ἀποδιδόταν σωστὰ το «ἀλλ’ οὐχ οἶνος»¹⁰⁹⁶, ἐκεῖνο, ὁμως, που διαφοροποιεῖ αὐτὴν την ἐπιστολή του για τη Θεία Εὐχαριστία στην ἀρχαία ἐλληνική ἐκκλησία, ἀπὸ ἄλλα γραπτὰ του, μεταξύ των οποίων και οἱ δύο ἐπιστολές του, για το ἴδιο θέμα, προς τον Nihus που δημοσιεύθηκαν το 1648 ως τμήμα των “Annotationes de Communionē Orientalium sub specie unica” («Σημειώσεις περὶ της Ἀνατολικῆς Θείας Κοινωνίας ὑπὸ ἓνα και μόνο εἶδος»)¹⁰⁹⁷ που ο Nihus εἶχε ἐπισυνάψει στο ἔργο του Allacci *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione libri tres* («Τρία βιβλία περὶ της διηνεκούς συμφωνίας ἀνάμεσα στην Ἀνατολική και τη Δυτική Ἐκκλησία»)¹⁰⁹⁸, εἶναι η πιο ισόρροπη συνάρθρωση ιστορικο-θεολογικῆς πραγμάτευσης και φυσικο-φιλοσοφικῆς θεώρησης. Ἰδίως στις πρώτες σελίδες της ἐπιστολῆς, μάλιστα, η φυσικο-φιλοσοφική θεώρηση μοιάζει να δεσπόζει ἐναντι της ιστορικο-θεολογικῆς πραγμάτευσης: ο Allacci μιλάει περισσότερο για φυσικῆς ποιότητες και υλικῆς ουσίες παρά για το τι ἔγραψαν και τι ἐννοοῦσαν οἱ Πατέρες της Ἐκκλησίας.

Ανάμεσα στα πεδία φυσιογνωσίας ἀπὸ τα οποία ο Allacci ἐρανίζεται τις περιγραφές του, κάθε φορά που εἰσέρχεται στα χωρικά ὕδατα της φιλοσοφίας, δεν φαίνεται να εἶναι η ἱατρική ἐκεῖνη που ἔχει το προβάδισμα. Και γενικότερα, ὁμως, ἀντίθετα προς τις διακηρύξεις του Castelli, η σχέση της ἱατρικῆς με τη φιλοσοφία δεν ἦταν αὐτονόητα ἐδραία. Ο Giulio Lagalla¹⁰⁹⁹, ο καθηγητῆς φιλοσοφίας στη *Sapienza* ὑπὸ την καθοδήγηση του οποίου ο Allacci

1094. Robert Mayhew, ἐκδ. και μετάφρ., *Aristotle, Problems: Books 1-19* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), 426 [13:6, 908a].

1095. Fobes, *Meteorologicorum libri quattuor*, χ.αρ. [2.3.358^b:17-20].

1096 Allacci, “Epistola secunda”, 212-213.

1097. Βλ. Leone Allacci, LEONIS ALLATII, | DE | ECCLESIAE | OCCIDENTALIS | ATQUE | ORIENTALIS | PERPETUA CONSENSIONE, | LIBRI TRES. | *EJUSDEM DISSERTATIONES*, | DE DOMINICIS ET HEBDOMADIBUS | GRAECORUM, | ET DE MISSA PRAESANSCTIFICATORUM; | Cum BARTHOLDI NIHUSII ad hanc Annotanionibus, | de Communionē Orientalium sub specie unica (Coloniae: Apud Jodocum Kalcovium, 1648), στήλ. 1651-1659.

1098. Για το βιβλίο αὐτό του Allacci, που ὅπως και τα *Σύμμικτα*, εἶχε ψευδῆ στοιχεῖα, ως προς τον τόπο ἐκδόσεως και τον τυπογράφο στη σελίδα τίτλου, βλ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνική βιβλιογραφία*, 1: 21 (αρ. 235)· Jacopo, *Bibliografia di Allacci*, 23-24 (αρ. 31).

1099. Για τον βίο του Lagalla βλ. Cesare Preti, “Lagalla, Giulio Cesare”, στο: *Labroca-Laterza*, διευθ. Mario Caravale, τόμ. 63 του: *Dizionario biografico degli Italiani*, διευθ. Alberto Maria Ghisalberti, Massimiliano

απέκτησε τον τίτλο του διδάκτορα ιατρικής, και με τον οποίο ο τελευταίος διατηρούσε μια σχέση μακροβιότερη και στενότερη από τη συνήθη σχέση ανάμεσα σε έναν καθηγητή και έναν σπουδαστή, αφού ο Χιώτης λόγιος ήταν αυτός που επιμελήθηκε το 1622 την έκδοση του βιβλίου του Lagalla *De coelo animato disputatio* («Συζήτηση περί του έμψυχου ουρανού»)¹¹⁰⁰, και συνέταξε τη μόνη, μέχρι και στις μέρες μας, δημοσιευμένη βιογραφία του (*Caesaris Lagallae philosophi Romani vita*, πρώτη έκδοση: Παρίσι, 1644)¹¹⁰¹, στο φυλλάδιο που δημοσίευσε το 1612, υπό τον τίτλο *Physica disputatio de phoenomenis in orbe lunae* («Φυσική συζήτηση περί των φαινομένων στην τροχιά της σελήνης»)¹¹⁰², αμφισβητώντας την αξιοπιστία των παρατηρήσεων που είχε κάνει ο Galilei με το νέο τηλεσκόπιό του, είχε επιχειρηματολογήσει ενάντια στη θεωρία των αρχαίων ατομιστών περί των αδιαίρετων στοιχειακών συστατικών από τα οποία συντίθενται τα φυσικά σώματα. Αν αποδεχθούμε την ύπαρξη τέτοιων συστατικών στοιχείων, έγραφε ο Lagalla, τότε τα σώματα που συντίθενται από αυτά θα έπρεπε κι εκείνα με τη σειρά τους να είναι αδιαίρετα, «όπως πέραν των φιλόσοφων, και οι ιατροί (medici) επιβεβαιώνουν, κι έτσι κάθε μεταβολή, κάθε γένεση και φθορά θα απαλειφόταν»¹¹⁰³. Εδώ, η ιατρική φαίνεται να είναι ένα πεδίο γνώσης εντός του οποίου μπορούν να επιζητηθούν απαντήσεις και για κάποια αρκετά λεπτοφυή, παρά τους αφοριστικούς, και κάπως χοντροειδείς, συλλογισμούς που στην προκείμενη περίπτωση ο Lagalla επιστρατεύει κατά των ατομιστών, φιλοσοφικά ερωτήματα, όπως αυτό περί της στοιχειακής σύστασης των φυσικών σωμάτων, και αυτό περί της μεταβίβασης των ιδιοτήτων των συστατικών μερών στις προϊούσες σύνθετες οντότητες.

Σε ένα άλλο από τα βιβλία του, όμως, μια κατά πολύ εκτενέστερη πραγματεία *De immortalitate animorum* («Περί της αθανασίας των ψυχών»), αφιερωμένη στον Πάπα

Pavan, Fiorella Bartoccini, Mario Caravale, Raffaele Romanelli (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2004), 63-65, σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: Treccani, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <[http://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-cesare-lagalla_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-cesare-lagalla_(Dizionario-Biografico)>)> Carella, *L'insegnamento della filosofia*, 150-152 (απ. 30).

1100. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 242 (απ. 3268)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 7 (απ. 1).

1101. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία*, 1: 24 (απ. 268-269)· Jacono, *Bibliografia di Allacci*, 20 (απ. 26).

1102. Βλ. Dino Cinti, *Biblioteca galileiana raccolta dal principe Giampaolo Rocco di Torrepadula* (Firenze: Sansoni Antiquariato, 1957), 102 (απ. 38).

1103. Giulio Cesare Lagalla, DE | PHOENOMENIS | IN ORBE LVNAE | NOVI TELESCOPII VSV A | D. GALLILEO GALLILEO | NVNC ITERVM SVSCITATIS | Physica disputatio, | AD IVLIO CAESARE | LA GALLA | *In Romano Gymnasio habita, Philosophiae in eodem Gymnasio Primario Profeßore.* | NECNON DE LVCE, ET LVMINE | Altera disputatio. | SVPERIORVM PERMISSV, ET PRIVILEGIO (Venetiis: Apud Thomam Balionum, 1612), 24: Praeterea impossibile est esse impartibilia, quia tunc corpora, quae ex ipsis constarent, impartibilia pariter essent, ut arguunt non solum Philosophi, sed etiam Medici, quare omnis alteratio; omnis generatio, (et) corruptio auferretur.

Gregorius XV, η οποία τυπώθηκε το 1622, με δύο ελληνικά επιγράμματα του Allacci στις πρώτες του σελίδες, επαινετικά για τον “amicus et incomparabilis philosophus” («φίλο και απaráμιλλο φιλόσοφο»)¹¹⁰⁴ Lagalla, ο τελευταίος είχε συγκαταριθμήσει την ιατρική, πλάι στην ναυσιπλοΐα και την πολιτική, στις artes conjecturales («συμπτωματικές τέχνες») τις τέχνες που ασκούνται επί αντικειμένων τα οποία «διαθέτουν καθ’ εαυτά μια αρχή κίνησης, και την ενόρμηση προς την τελεσφόρηση της δράσης του τεχνίτη, αλλά και εκείνη προς την αντίθετη κατεύθυνση, καθώς και χωρίς τη δράση του τεχνίτη». Οι τέχνες αυτής της συνομοταξίας επιδέχονται σκόπιμους χειρισμούς μονάχα ως ένα όριο, θεμελιωδώς απαραβίαστο, όσο μεγάλη κι αν είναι η τεχνική αρτιότητα των φορέων τους, των *artifices* που τις ασκούν: η ιατρική «περιστρέφεται γύρω από το θεραπεύσιμο σώμα, που μπορεί να θεραπευτεί ή να απονεκρωθεί κι από μόνο του, ανεξάρτητα από τις αρετές ή τα ελαττώματα ενός ιατρού», και ως εκ τούτου, η συνδρομή της καλής τύχης είναι για κάθε ιατρό αναγκαία¹¹⁰⁵.

Ο Castelli, το είδαμε ήδη, θα διαφωνούσε με αυτήν την κατάταξη της ιατρικής. Ο Allacci στα δημοσιευμένα έργα του δεν μας άφησε κάποια σαφή τοποθέτηση ή κάποιες ευκρινείς ενδείξεις ώστε να μπορούμε να αποφανθούμε κατηγορηματικά ότι κι εκείνος θα διαφωνούσε, ή θα συμφωνούσε. Από τις σποραδικές αναφορές που κάνει, όμως, στην *ars chymicae*, ή *ars chymica*, ή *ars chemiae*, καταδεικνύεται ότι το ενδιαφέρον του για το ελληνικό αλχημικό *corpus* δεν ήταν αμιγώς ιστορικό και φιλολογικό. Τουναντίον, η απόφασή του να εντάξει στα *Σύμμικτα* του τα κείμενα του ψευδο-Δημόκριτου, του Συνέσιου, του Ζώσιμου, του Ολυμπιόδωρου, του Στέφανου Αλεξανδρέα, και των άλλων μεσαιωνικών χρυσοποιών συγγραφέων των οποίων έργα σώζονται στα ελληνικά, και άρα να νομιμοποιήσει την αλχημεία ως ένα από τα κομμάτια της ελληνικής και της βυζαντινής πνευματικότητας που χρήζουν αποκατάστασης, υποκινήθηκε μάλλον και από το ενδιαφέρον του για την ίδια την αλχημεία ως «τέχνη» με τη δική της ιδιαίτερη τροχιά στο σύμπαν των τεχνών και των επιστημών, με σκοτεινό, αλλά όχι απόκοσμο και βέβηλο, παρελθόν, παραγωγικό παρόν,

1104. Giulio Cesare Lagalla, IVLII CAESARIS | LAGALLA PADVLENSIS LVCANI | Ciuis Romani, (et) Comitit Palatini. | De Immortalitate Animorum | ex Arist(otelis) sententia Libri III | AD S(ANCTISSIMUM) D(OMINUM) N(OSTRUM) | D. GREGORIVM PONT(IFICEM) MAX(IMUM) | CUM PRIVILEGIO (Romae: Ex Typographia Camerae Apostolicae, 1621), φύλ. [vi]^r.

1105. *Ibid.*, 283: Sunt enim aliqua circa quae operantur aliquae Artes, quae habent in se ipsis principium motus, (et) impetum ad finem artificis, (et) etiam ad oppositum, etiam sine artifice, (et) propterea haec dicuntur Materia, incerta Artis, (et) circa haec sunt Artes coniecturales, vt Medicina, Nautica, Politica, (et) huiusmodi; Medicina enim versatur, circa corpus sanalibe, quod ex se ipso, sanari potest, (et) interire, absque merito, vel culpa Medico, (et) propterea oportet Medicum esse fortunatum.

τουλάχιστον ως προς τις τεχνικές της ανάλυσης, και πολλά υποσχόμενο μέλλον.

Και αυτό το ενδιαφέρον ίσως είχε και κάποιον αντίκτυπο και έξω από τον κύκλο λογίων συναναστροφών του Allacci στη Ρώμη. Ίσως μάλιστα να άφησε και κάποια ίχνη, πέρα από τη χριστιανική Δύση, και στη χριστιανική Ανατολή. Ο ίδιος ο Allacci, παρότι δρούσε εκτός της οθωμανικής επικράτειας και έγραφε ως επί το πλείστον στα Λατινικά, ήθελε να συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του διανοητικού κλίματος στις ελληνόφωνες κοινότητες. Κι αυτό, απ' ό,τι φαίνεται, όχι μόνο σε ζητήματα που άπτονταν της ενότητας ανάμεσα στην Δυτική και την Ανατολική Εκκλησία, ή που ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της *Congregatio de Propaganda Fide*, της οποίας ήταν σύμβουλος¹¹⁰⁶. Στη συνομιλία του με τον Ole Borch, στα μέσα της δεκαετίας του 1660, στην οποία κοινοποίησε, για άλλη μια φορά, την πρόθεσή του να δημοσιεύσει το ελληνικό χρυσοποιητικό corpus, φέρεται επίσης να είχε εξομολογηθεί στον δανό ιστορικό της αλχημείας πως, παράλληλα με τη φιλολογική του εργασία επί των ελληνικών χρυσοποιητικών κειμένων, προσπαθούσε επιμελώς και «να μυήσει στην τέχνη της χημείας (*Ars Chémica*) τους πιο φιλομαθείς από τους Έλληνες στην πατρίδα»¹¹⁰⁷. Τα ως τώρα διαθέσιμα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να σταθμίσουμε κατά πόσο αυτή η δήλωση ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Μοιάζει απίθανό, όμως, να ήταν εντελώς ανυπόστατη, κρίνοντας από όσα παραπάνω είδαμε, αλλά και από τη γενικότερη συμπεριφορά του Allacci, που ποτέ δεν επαιρόταν για πράγματα που δεν έκανε, όσο κι αν μερικές φορές βιαζόταν να πει πως ήταν κοντά στο να ολοκληρώσει πονήματα των οποίων η ολοκλήρωση απείχε ακόμα πολύ.

1106. Βλ. Argenti, *The religious minorities of Chios*, 258.

1107. Borch, *Conspectus scriptorum chemicorum*, 10: [...] *Artem Chemicam à Graecorum curiosioribus in patriâ adhuc impigrè exerceri*.

Συμπεράσματα

Η διαδρομή που ως τώρα ακολουθήσαμε μας επέτρεψε να τοποθετήσουμε το ενδιαφέρον για την αλχημεία των τριών ελληνόφωνων λογίων οι οποίοι βρέθηκαν στο επίκεντρο της αφήγησής μας σε ένα ιστορικό έδαφος που διαμορφώθηκε από συλλογικά εγχειρήματα, δημόσιες αντιπαραθέσεις, τάσεις εκφυγής στο εσωτερικό λογίων κύκλων και τεχνολογικές καινοτομίες, διασταυρώσεις κοινωνικών τάσεων ριζωμένων σε διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα ή και σε διαφορετικούς χώρους κοινωνικής αναπαραγωγής, υπομονετικές προσπάθειες σε βάθος χρόνου και χωρίς μεγάλο θόρυβο, στο ημίφως ενός αντιγραφικού εργαστηρίου, μιας αίθουσας διδασκαλίας, ή ενός τραπεζιού με συνομιλητές, για τη διάνοιξη οριζόντων πολιτισμικής ανανέωσης, τόσο στη χριστιανική Δύση όσο και στη χριστιανική Ανατολή. Αν καταφέραμε να φέρουμε στην επιφάνεια κάτι, αυτό νομίζουμε πως είναι περισσότερο η παρουσία της αλχημείας, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, σε αυτό το ιστορικό έδαφος ως ενός σημείου συνάντησης πολύ σοβαρών εγχειρημάτων και διακυβεύσεων.

Η αλχημεία, εκείνη τουλάχιστον την περίοδο, δεν είναι ένα πεδίο επί του οποίου, ή περίξ του οποίου, ενεργοποιούνται κυρίως τυχοδιώκτες και αδαείς ή θιασώτες σκοτεινών θεουργικών μυστηρίων. Είναι ένα πεδίο που αναγνωρίζεται ως ένα δυνάμει παραγωγικό πεδίο γνώσης περί των φυσικών μετασχηματισμών και προσελκύει λογίους με υψηλή φιλοσοφική κατάρτιση και έντονες πνευματικές ανησυχίες. Αποτελεί, επίσης, έναν κλάδο του επιστητού στον οποίο η μορφή του τεχνίτη έρχεται εγγύτερα, και κάποιες φορές, συμφύρεται, με τη μορφή του λογίου. Ακόμα και σε περιπτώσεις λογίων, όπως ο Βησσαρίων και ο Allacci, που δεν εργάζονται ως τεχνίτες και δεν εγκύπτουν σε εργαστηριακές διεργασίες, αυτό που κινεί το ενδιαφέρον τους για την αλχημεία δεν είναι μόνο το γεγονός ότι ανήκει στις παρακαταθήκες του ελληνικού παρελθόντος, έστω και ως μια πιο σκοτεινή, ηθικά ή γνωσιολογικά, ενασχόληση. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις το ελληνικό χρυσοποιητικό corpus κειμένων φαίνεται να προσελκύει την προσοχή λόγω, επίσης, της σημασίας που αποκτά η αλχημεία σε συνάφεια με τις υπόλοιπες «θύραθεν» τέχνες και επιστήμες, και ιδίως η μεταλλουργία και, στον Allacci, η ιατρική.

Ο Angelo Forte μας παρέχει το παράδειγμα μιας διαφορετικής απόκρισης, όπου η αναδίφηση την αλχημεία ενός ιατρού, με φιλοδοξίες όμως και για μια λόγια ή φιλοσοφική επίδοση, αναγνώρισιμη από τους συγκαταρκινούς του, μπορεί να εκβάλει σε μια αρκετά

εκλεπτυσμένη κριτική της αλχημείας. Η διάγνωση της έλλειψης ενός αξιόπιστου, θεμελιωμένου στην αξίωση για αιτιακή γνώση, θεωρητικού σκέλους για την αλχημεία από τον Forte είναι πολύ πιο διεισδυτική, και πολύ πιο δίκαιη ιστορικά, από την απορριπτική εκ των υστέρων ετυμηγορία των τωρινών συγγραφέων εγχειριδίων χημείας και των λημματογράφων εγκυκλοπαιδικών λημμάτων περί αλχημείας. Μια ανάλογη γραμμή σκέψης με αυτήν η οποία εκδιπλώνεται στο πόνημα του Forte για την αλχημεία, κατά τον αμέσως επόμενο αιώνα, θα αποδειχθεί, στο έργο των παρακελσιανών και των μεταπαρακελσιανών «χυμικών», εξαιρετικά παραγωγική για την αναδόμηση της ίδιας της αλχημείας και τον υποσκελισμό των στενά νοούμενων χρυσοποιητικών αξιώσεων, χωρίς μια αποποίηση του χρυσοποιητικού παρελθόντος.

Οι περιπτώσεις, ωστόσο, του Βησσαρίωνα και του Leone Allacci, από μια άποψη, είναι ακόμα πιο υποσχόμενες για την ιστορική έρευνα. Η αλχημεία ποτέ δεν απορρόφησε μεγάλο μέρος του χρόνου ή της δημιουργικότητάς τους, και αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τον Βησσαρίωνα, ακόμα και αν τον φανταστούμε κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του να κρατάει πάνω στο γραφείο του τον *M* για να μελετήσει τα περιεχομένα του, όπως ίσως νομιμοποιούμαστε να κάνουμε μετά από τα σχετικά στοιχεία που αντλήσαμε από τη μελέτη της Lotte Labowsky για τη βιβλιοθήκη του βυζαντινού λογίου και παραθέσαμε στη σχετική υπο-ενότητα του τρίτου κεφαλαίου. Δεν στερείται, όμως, σημασίας το γεγονός ότι και ο Βησσαρίων, κατά τον 15^ο αιώνα, και ο Allacci, δύο αιώνες αργότερα, συνέβαλαν, και ιδίως ο Allacci ρητά, επί τρεις δεκαετίες, σκόπευε να επιτύχει κάτι τέτοιο, στη διάσωση, αλλά μακροπρόθεσμα και στην αξιοποίηση, των γραπτών μνημείων της ελληνο-αιγυπτιακής χρυσοποιίας, χωρίς παράλληλα το βλέμμα τους να αδιαφορεί και για τις πρακτικές όψεις της αλχημείας των δικών τους χρόνων, είτε πρόκειται για τη «σιδηροποιητική» τέχνη την οποία επαινεί ο Βησσαρίων, είτε πρόκειται για την εμπειρία των *chymicae artis Magistri* την οποία επικαλείται ο Allacci.

Ούτε ο Βησσαρίων, βεβαίως, ούτε ο Allacci, είχαν κάποιου είδους άμεση εμπλοκή στην παραγωγή των αλχημικών θεωριών. Κανένας από τους δύο δεν ήταν, επίσης, ένας δραστήριος πρόμαχος της αλχημείας. Αμφότεροι, παρ' όλα αυτά, μπορούν να διεκδικήσουν μια θέση στη νεότερη ιστορία της. Και αυτό, όχι γιατί επιδίωξαν να γίνουν αγωγοί των αρχαίων χρυσοποιητικών γραπτών μνημείων, από την Ανατολή προς τη Δύση, αλλά γιατί ενέταξαν τη διάσωση αυτών των μνημείων σε πολύ πιο μακρόπνους σχεδιασμούς και την συνέδεσαν με πολύ πιο καθοριστικές ιστορικά συλλογικές επιδιώξεις, που είχαν ως κοινό τους παρονομαστή τη χριστιανική οικειοποίηση των «θύραθεν» επιστημών και τεχνών,

καθώς και την ανανέωση τόσο του χριστιανισμού όσο και των ίδιων των επιστημών και των τεχνών. Ο κύκλος λογίων στην Κωνσταντινούπολη, εντός του οποίου διαθέτουμε πια επαρκείς ενδείξεις ότι κυκλοφορούσε ο M ή ένα πρωτότυπο ή απόγραφο του M , με χωρικό σημείο αναφοράς τη Μονή Προδρόμου-Πέτρας και τον «ξενώνα του κράλη», είναι και ο ίδιος μια πολύ χαρακτηριστική έκφραση αυτών των συλλογικών επιδιώξεων, και μια πολύ χαρακτηριστική, ακόμα, εστία εκδήλωσης, όχι μόνο της ανανεωτικής δυναμικής, αλλά και των τριβών ή αντιφάσεων που συνόδευσαν τις συλλογικές προσδοκίες ανανέωσης, απολήγοντας συχνά σε ματαιώσεις και ανυπέρβλητους περιορισμούς. Ο Βησσαρίων και ο Allacci, ως ιστορικά πρόσωπα, δεν αντιστοιχούν σε μια κοινωνική φιγούρα παρόμοια με εκείνη στην οποία φαίνεται να αντιστοιχεί ο Urso από την Καλαβρία, κατά τον 13ο αιώνα ή ο Le Febvre, τρεις αιώνες μετά. Δεν κινούνται σε μια ανάλογη κοινωνική ζώνη μεταξύ του εργαστηρίου και του συγγραφικού εδράνου. Επικοινωνούν, όμως, με τέτοιες ζώνες και αυτή η εξοικείωση είναι που εξηγεί τη, μικρότερη ή μεγαλύτερη, έλξη τους προς την αλχημεία εξίσου με, αν όχι περισσότερο από, τις ουμανιστικές τους μέριμνες ή τις φιλοσοφικές τους ανησυχίες.

Παράρτημα 1

Κατάλογος με τα εγχειρίδια γενικής χημείας, των δύο τελευταίων δεκαετιών,
που χρησιμοποιήθηκαν στο 1^ο κεφάλαιο

1. Atkins, Peter, Loretta Jones και Leroy Laverman. *Chemical Principles: The Quest for Insight* [1999]. 7^η έκδοση. New York, NY: W. H. Freeman / Macmillan Learning, 2016.
2. Bauer, Richard C., James P. Birk και Pamela S. Marks. *Introduction to Chemistry* [2007]. 5^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2019.
3. Bettelheim, Frederick A., William H. Brown, Mary K. Campbell, Shawn O. Farrell, Omar J. Torres και Sara Madsen. *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1984]. 12^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2020
4. Binnewies, Michael, Maik Finze, Manfred Jäckel, Peer Schmidt, Helge Willner και Geoff Rayner-Canham. *Allgemeine und Anorganische Chemie* [2004]. 3^η, αναθεωρημένη έκδοση. Berlin: Springer Spektrum, 2016.
5. Brown, Theodore L., H. Eugene LeMay, Jr., Bruce E. Bursten, Catherine J. Murphy, Patrick M. Woodward και Matthew W. Stoltzfus. *Chemistry: The Central Science: Global Edition* [1977]. 15^η έκδοση. Με συνεισφορές του Michael W. Lufaso. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2022.
6. Burdge, Julia. *Chemistry* [2009]. 5^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2020.
7. Cann, Peter, και Peter Hughes. *Cambridge International AS and A Level: Chemistry* [2015]. 5^η ανατύπωση. London: Hodder Education, An Hachette UK Company, 2019.
8. Chang, Raymond, και Jason Overby. *Chemistry* [1981]. 14^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2022.
9. Clugston, Michael, και Rosalind Flemming. *Advanced Chemistry* [2000]. Ανατύπωση. Oxford: Oxford University Press, 2013.
10. Corwin, Charles H. *Introductory Chemistry: Concepts and Critical Thinking* [1994]. 8^η έκδοση. New York, NY: Pearson Education, Inc., 2018.
11. Cracolice, Mark S., και Edward I. Peters. *Introductory Chemistry: An Active Learning Approach* [1998]. 7^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021.
12. Cuevas Quintero, Antonio, και Beatriz Brambila Horta. *Química I*. Zapopan: Umbral Editorial S.A. de C.V., 2003.
13. Dapporto, Paolo, Paola Paoli και Patrizia Rossi. *Lezioni di chimica* [2002]. 6^η έκδοση. Bologna: Società Editrice Esculapio, 2020.
14. Ebbing, Darrell D., και Steven D. Gammon. *General Chemistry* [1984]. 11^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2017.
15. Espinosa Ojeda, Álvaro. *Química I*. Benito Juárez: Klik Soluciones Educativas S.A. de C.V., 2020.
16. Feltre, Ricardo. *Química Geral* [1978]. Τόμος 1 του: *Química*, του Ricardo Feltre. 7^η έκδοση.

São Paulo: Moderna, 2008.

17. Friedli, Claude K. W. *Chimie générale pour ingénieur* [2002]. Ανατύπωση. Lausanne: Presses Polytechniques et Universitaires Romandes, 2005.
18. Gilbert, Thomas R., Rein V. Kirss, Natalie Foster, Stacey Lowery Bretz και Geoffrey Davies. *Chemistry: The Science in Context* [2004]. 5^η έκδοση. New York, NY, and London: W. W. Norton & Company, 2018.
19. Glanville, James O. *General Chemistry for Engineers* [2001]. 2^η έκδοση. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2003.
20. Goldberg, David E. *Fundamentals of Chemistry* [1994]. 5^η έκδοση. Boston, MA: McGraw-Hill Education, 2007.
21. Hein, Morris, Susan Arena και Cary Willard. *Foundations of College Chemistry* [1967]. 15^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2016.
22. Hein, Morris, Scott Pattison και Susan Arena. *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1976]. 11^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2015.
23. Housecroft, Catherine E., και Edwin C. Constable. *Chemistry: An Introduction to Organic, Inorganic and Physical Chemistry* [1997]. 4^η έκδοση. Harlow: Pearson Education Limited, 2010.
24. Jespersen, Neil D. Alison Hyslop και James E. Brady. *Chemistry: The Molecular Nature of Matter* [1993]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2022.
25. Kotz, John C., Paul M. Treichel, John R. Townsend και David A. Treichel. *Chemistry & Chemical Reactivity* [1987]. 10^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2019.
26. Kuhn, Norbert, και Thomas M. Klapötke. *Allgemeine und Anorganische Chemie: Eine Einführung*. Συνεργασία: Isabel Walker. Berlin und Heidelberg: Springer Spektrum, 2014.
27. Kurzweil, Peter. *Chemie: Grundlagen, technische Anwendungen, Rohstoffe, Analytik und Experimente* [1988]. 11^η αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Wiesbaden, Springer Vieweg, 2020.
28. Laird, Brian B. *University Chemistry*. Με συνεισφορές του Raymond Chang. New York, NY: McGraw-Hill Higher Education, 2009.
29. Lewis, Rob, και Wynne Evans. *Chemistry* [1997]. 5^η έκδοση. London: Palgrave, MacMillan Education, 2018.
30. Λιοδάκης, Στέλιος, Δημήτρης Γάκης, Δημήτρης Θεοδωρόπουλος, Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος και Αναστάσιος Κάλλης. *Χημεία: Για την Α' τάξη γενικού λυκείου*. Αναθεωρημένη έκδοση 22-0276. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. [Αθήνα]: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», [2021].
31. Malone, Leo J., και Theodore O. Dolter. *Basic Concepts of Chemistry* [1981]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2010.
32. Masterton, William L., και Cecile N. Hurley. *Chemistry: Principles and Reactions* [1989]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
33. McMurry, John, David S. Ballantine, Carl A. Hoeger και Virginia E. Peterson. *Fundamentals of General, Organic, and Biological Chemistry: Global edition* [1992]. 8^η έκδοση. Με

- συνεισφορές της Sara Madsen. Μετατροπές στο σύστημα SI: Christel Meert και Andrew Pearson. Harlow, Pearson Education Limited, 2018.
34. McQuarrie, Donald A., Peter A. Rock και Ethan B. Gallogly. *General Chemistry* [1984]. 4^η έκδοση. Mill Valley, CA: University Science Books, 2011.
35. Moore, Peter B. *An Introduction to Chemistry*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
36. Mortimer, Charles E., και Ulrich Müller. *Chemie: Das Basiswissen der Chemie* [1967/1987]. 13^η, πλήρως αναθεωρημένη έκδοση. Stuttgart und New York, NY: Georg Thieme Verlag, 2020.
37. Oxtoby, David W., H. P. Gillis και Laurie J. Butler. *Principles of Modern Chemistry* [1986]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
38. Perrio, Stéphane, Béatrice Roy και Jean-Yves Winum. *Chimie: Ch* [2017]. 2^η έκδοση. Fluorescences. Malakoff: Dunod, 2021.
39. Petrucci, Ralph H., F. Geoffrey Herring, Jeffry D. Madura και Carey Bissonnette. *General Chemistry: Principles and Modern Applications* [1972]. 11^η έκδοση. Toronto: Pearson, 2017.
40. Reger, Daniel L., Scott R. Goode και David W. Ball. *Chemistry: Principles and Practices* [1993]. 3^η έκδοση. Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, 2010.
41. Riedel, Erwin, και Hans-Jürgen Meyer. *Allgemeine und Anorganische Chemie* [1979]. 11^η έκδοση. Berlin und Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2013.
42. Robinson, Jill K., John E. McMurry και Robert C. Fay. *Chemistry* [1995]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2020.
43. Rozenberg, Izrael Mordka. *Química Geral* [2002]. 5^η ανατύπωση. São Paulo, SP: Editora Edgard Blücher Ltda. / Instituto Mauá de Tecnologia, 2019.
44. Russo, Steve, και Mike Silver. *Introductory Chemistry: Atoms First* [2000]. 5^η έκδοση. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2015.
45. Ryan, Lawrie, και Roger Norris. *Cambridge International AS and A Level: Chemistry: Coursebook* [2011]. 2^η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
46. Schmidt, Peer. *Allgemeine Chemie*. Heidelberg: Springer Spektrum, 2019.
47. Seager, Spencer L., Michael R. Slabaugh και Maren S. Hansen, *Chemistry for Today: General, Organic, and Biochemistry* [1987]. 9^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
48. Silberberg, Martin S., και Patricia Amateis. *Chemistry: The Molecular Nature of Matter and Change* [1996]. 9^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2021.
49. Stoker, H. Stephen *General, Organic, and Biological Chemistry* [1998]. 7^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
50. Timberlake, Karen. *Chemistry: An Introduction to General, Organic, and Biological Chemistry: Global Edition* [1976]. 13^η έκδοση. Με συνεισφορές της MaryKay Orgill. Harlow: Pearson Education Limited, 2019.
51. Timberlake, Karen. *General, Organic, and Biological Chemistry: Structures of Life: Global*

- Edition* [2002]. 6^η έκδοση. Με συνεισφορές της MaryKay Orgill. Harlow: Pearson Education Limited, 2021.
52. Timberlake, Karen, και William Timberlake. *Basic Chemistry* [2005]. 6^η έκδοση. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2020.
53. Tro, Nivaldo J. *Chemistry: Structure and Properties* [2015]. 2^η έκδοση. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2018.
54. Tro, Nivaldo J. *Chemistry: A Molecular Approach: Global Edition* [2007]. 4^η έκδοση. Harlow: Pearson Education Limited, 2021.
55. Whitten, Kenneth W., Raymond E. Davis, M. Larry Peck και George G. Stanley. *Chemistry* [1981]. 10^η έκδοση. Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, Inc., 2014.
56. Young, Susan M., William J. Vining, Roberta Day και Beatrice Botch. *General Chemistry: Atoms First*. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
57. Zumdahl, Steven S., και Donald J. DeCoste. *Chemical Principles* [1992]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2017.
58. Zumdahl, Steven S., και Donald J. DeCoste. *Introductory Chemistry: A Foundation* [1990]. 9^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2019.
59. Zumdahl, Steven S., Susan A. Zumdahl και Donald J. DeCoste. *Chemistry* [1986]. 10^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
60. Zumdahl, Steven S., Susan A. Zumdahl, και Donald J. DeCoste. *Chemistry: An Atoms First Approach* [2012]. 3^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021.

Παράρτημα 2

Marcianus gr. Z 299 (coll. 584): φύλ. 1^ρ (γρ. 1-20).

Στις πρώτες 20 γράμμες του *M* έχει προστεθεί μια αλχημική συνταγή χαραγμένη στο χαρτί από έναν κωδικογράφο του οποίου η γραφή είναι ευανάγνωστη, κάπως πρόχειρη, αλλά όχι τόσο βιαστική ώστε να αλλοιώνεται αισθητά ο γραφικός χαρακτήρας, και ελαφρά, σχεδόν ανεπαίσθητα στα περισσότερα γράμματα, δεξιοκλινής, με εξαίρεση τα γράμματα *ε* και *ζ*, που είναι αριστεροκλινή. Δεν λείπουν τα συμπλέγματα γραμμάτων ούτε οι ταχυγραφίες, κάτι που φανερώνει μια κάποια εξοικείωση με τις τεχνικές των λογίων αντιγραφών, και ιδίως με τις τρέχουσες κατά τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα τεχνικές σύντμησης. Γίνεται, επίσης, σχεδόν πάντα χρήση της διπλής στιγμής πάνω από τα φωνήεντα *ι* και *υ*, ενώ το τελικό σίγμα γράφεται όπως και το κανονικό σίγμα, *σ*.

Το κείμενο, όμως, διαστίζεται και από πάρα πολλά συντακτικά και ορθογραφικά λάθη, ιδίως στα ομόηχα φωνήεντα και στα σημεία στίξης, η συχνή παρουσία των οποίων υποδεικνύει ότι ο κωδικογράφος είτε δεν μπορούσε να χειριστεί στοιχειωδώς, σε βαθμό εφάμιλλο με τις επιδόσεις ενός μέσου βυζαντινού σπουδαστή ή κωδικογράφου, τον ελληνικό γραπτό λόγο, και έγραφε όπως περίπου μιλούσε, είτε, στην περίπτωση όπου αντέγραφε τη συνταγή του από κάπου αλλού, αδυνατούσε να καταλάβει όσα διάβαζε από το κείμενο μπροστά του, είτε, τέλος, έγραφε χωρίς να βλέπει ο ίδιος κάποιο γραπτό μπροστά του, αλλά καθ' υπαγόρευση. Αν αυτά τα λάθη ήδη υπήρχαν στο πρωτότυπό του, τότε δεν προσέδιδε, καθώς αντέγραφε, παρά ελάχιστη βαρύτητα στην αρτιότητα της γραφής του, επειδή ίσως η προσθήκη του προοριζόταν για προσωπική χρήση ή επειδή ίσως σκοπός του ήταν να διατηρήσει τη συνταγή όπως ακριβώς την βρήκε. Μια άλλη, πολύ μικρή όμως, πιθανότητα, για την περίπτωση της αντιγραφής από ένα πρωτότυπο ήδη φορτωμένο με τόσα πολλά και τόσο στοιχειώδη συντακτικά και ορθογραφικά λάθη, είναι να πρόκειται για έναν εκπαιδευόμενο λόγιο με μικρή εμπειρία, ώστε να διστάζει να παρέμβει στο κείμενο που αντιγράφει.

Στη συνέχεια θα αποκαλούμε συντομογραφικά το χέρι του κωδικογράφου των πρώτων 20 γραμμών του φύλλου 1^ρ *χ*₁.

Η αλχημική συνταγή που χαράχθηκε από αυτό το χέρι έχει δημοσιευτεί, όχι σε διπλωματική

έκδοση, αλλά κριτικά αναμορφωμένο, με τα συντακτικά και ορθογραφικά λάθη, κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους, διορθωμένα, και με λίγες μονάχα σχετικές σημειώσεις στο κριτικό υπόμνημα, από τον Marcellin Berthelot και τον Charles-Émile Ruelle, ως παράρτημα στην 38^η παράγραφο μιας χρυσοποιητικής πραγματείας προσγραφόμενης σε έναν «Ολυμπιόδωρο φιλόσοφο από την Αλεξάνδρεια»¹¹⁰⁸. Ο πλήρης τίτλος της πραγματείας αυτής, έτσι όπως σώζεται στον *M* (φύλλα 163^r-179^r), τον βασικό κώδικα που οι Berthelot και Ruelle αξιοποίησαν για την δική τους, και μοναδική ως σήμερα διαθέσιμη, κριτική της έκδοση, αλλά και γενικά στη χειρόγραφη παράδοσή της, είναι *ὀλυμπιόδωρου φιλοσόφου ἀλεξανδρέως εἰς τὸ κατε[-] | 5 νεργείαν ζώσιμου ὅσα ἀπὸ ἔρμου καὶ τῶν φιλοσόφων | 6 ἦσαν εἰρημένα*¹¹⁰⁹, αφήνοντας, έτσι, την εντύπωση ότι αποτελεί υπόμνημα σε μια παλαιότερη πραγματεία του Ζώσιμου η οποία σήμερα έχει χαθεί ή σώζεται αποσπασματικά σε άλλα κείμενα του ίδιου συγγραφέα. Το ερώτημα περί της ταυτότητας αυτού του Ολυμπιόδωρου, και της σχέσης του με τον γνωστό νεοπλατωνικό υπομνηματιστή των πλατωνικών και αριστοτελικών έργων που έζησε στην Αλεξάνδρεια κατά τον 6^ο Κ.Χ. αιώνα, παραμένει ακόμα ανοιχτό¹¹¹⁰.

Οι Berthelot και Ruelle δικαιολογούν τη σύνδεση ανάμεσα στη συνταγή του *M*, η οποία, κατά την εκτίμησή τους, έχει γραφεί από ένα χέρι του 15^{ου} αιώνα, σε μια «μάλλον βάρβαρη διάλεκτο» (“dans un dialecte presque barbare”), και τη χρυσοποιητική πραγματεία του Ολυμπιόδωρου επικαλούμενοι το γεγονός ότι στην ίδια όψη του 1^{ου} φύλλου του *M*, μερικές γραμμές παρακάτω από τη συνταγή, όπως θα δούμε σε λίγο, βρίσκεται μια μικρή

1108. Marcellin Berthelot και Charles-Émile Ruelle, επιμ., “II. iv^{bis}. Olympiodore: Appendices”, στο: *Collection des anciens alchimistes grecs*, επιμ. και μετάφρ. Marcellin Berthelot και Charles-Émile Ruelle, 3 τόμ. (Paris: Georges Steinheil, Éditeur, 1887-1888), 1 (*Texte grec*): 104 (στ. 17-23)-105 (στ. 1-21) [“Appendice I”].

1109. *Marcianus gr.* Z 299 (coll. 584), φύλ. 163r.

1110. Ο Jean Letrouit υποστηρίζει τη θέση ότι ο Ολυμπιόδωρος της χρυσοποιητικής πραγματείας πρέπει να έζησε κατά τον 4^ο αιώνα, και σίγουρα δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον νεοπλατωνικό Ολυμπιόδωρο, αφού από το κείμενό του συνάγεται ότι ήταν Χριστιανός ενώ ο νεοπλατωνικός Ολυμπιόδωρος ήταν Παγανιστής. Βλ. Jean Letrouit, “Datation d’Olympiodore l’alchimiste”, *Emerita* 58 (1990): 289-292· Letrouit, “Chronologie”, 49-56. Η Cristina Viano, αντίθετα, σε μια σειρά από σχετικές εργασίες της, έχει καταθέσει αρκετά σοβαρά επιχειρήματα υπέρ της συσχέτισης αυτής της χρυσοποιητικής πραγματείας με τον νεοπλατωνικό Ολυμπιόδωρο, ίσως μέσω κάποιου από τους μαθητές του τελευταίου ή ενός κατοπινού αντιγραφέα, ο οποίος προσέθεσε ή παρενέβαλε στο αρχικό κείμενο του νεοπλατωνικού Ολυμπιόδωρου αποσπάσματα άλλων συγγραφέων περί χρυσοποιίας. Το συμπέρασμα που συνάγει είναι ότι το κείμενο του χρυσοποιού Ολυμπιόδωρου πρέπει να εκληφθεί ως ένας κρίκος στην αλυσίδα των παραλλαγών από τις οποίες διήλθε το υπόμνημα του νεοπλατωνικού Ολυμπιόδωρου στο 4^ο βιβλίο των *Μετεωρολογικών* του Αριστοτέλη. Βλ. Cristina Viano, “Olympiodore l’alchimiste et les présocratiques: Une doxographie de l’unité (De arte sacra, § 18-27)”, στο: Kahn και Matton, *Alchimie*, 99-102· Viano, *La matière des choses*, 199-206· Viano, “Olympiodoros of Alexandria (Alch.) (530? – after 565 CE)”, στο: *Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and its Many Heirs*, επιμ. Paul Keyser και Georgia Irby-Massie (London and New York, NY: Routledge, 2008), 589-590.

παράγραφος της οποίας η πρώτη πρόταση είναι η εξής: «ἰστέον ὅτι τὰ λεγόμε(ένα) σκωρί(δια) (εἰσὶ) τὸ ὅλον μυστήριον»¹¹¹¹. Μια ανάλογη διαβεβαίωση επαναλαμβάνεται και στο κείμενο του Ολυμπιόδωρου (μεταγράφουμε, και πάλι, από τον *M*): «ἀνοίξει γάρ σοι πύ[-] | λας τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ γνοῦς ὅτι τὰ σκω[-] | ρίδια εἰσὶ τὸ ὅλον μυστήριον»¹¹¹². Κατὰ τον Berthelot, η ανώνυμη συνταγή του *M* ισοδυναμεί με την περιγραφή μιας χρυσοποιητικής τεχνικής για την επεξεργασία των «σκωριδίων», χάρη στην οποία «ένα σκωρίδιο μαύρο και μεταλλικό, όπως αυτό του μολύβδου» μπορεί να μεταβληθεί σε «ένα λευκό σύνθεμα (ανθρακικό ή θειικό), υπό την παρατεταμένη επένεργεια του νερού και του αέρα»¹¹¹³.

Ακολουθεί η δική μας διπλωματική μεταγραφή:

Λαβ(ὼν) τὴν ἀπομένουςαν· ξιρὰν καὶ μελανομ(ένη) τριγέαν· λεύκανον οὔτος <---> ἔστοσι τὴν·
 |₂ προκατασκευασμένον το δι' ασβεστου υ(δωρ)· ἦτι· διὰ τεταλγ/μ(έν)λου· διὰ σποδοῦ·
 ἀλάβαστρίνου· |₃ ὅσι σαπουναρικὶ στάκτι· ἐπίβαλε τὴν ἐν τοῦ(τω)· καὶ πλῆνον αὐτὴ καλῶς·
 ἔος οὔ μελανοθι [?] |₄ τω υ(δωρ) γένη(ται)· καὶ ἡθου(ται), κατὰ γηγχε τὸ υ(δωρ)· ἀπαντοῦ·
 ἕτερον ἐπίβαλον· κ(αὶ) ἢ βού(λει) προκα[-] |₅ ταχόσας (ἡμέρας) τὴν(ας)· ἡθοῦ τλο/ ἀγειον
 πλῆνον ὁμῖος· κατὰ τὴν προδιλοθείσαν τάξην· ἰτα κα[-] |₆ γγίσας αὔθης το μελανίζον γάρ
 υ(δωρ)· ἐπὶ τὸ ἄλλων [ἀλο-, ante corr.] με ὦ [?- ω-, post corr.] ἐπιβαλε· ἡτα χώσας· τοσαύτας
 (ἡμέρας) |₇ ἰθ οὔτος ἄνιγε· καὶ πλῆνον· (καὶ) τοῦ(το) πειδὼν ἀναλήσκετε ἢ μελανοῖδι/ ἐπιφάνια·
 (καὶ) λευκόχροος |₈ γύνη/τ/αι· τα δὲ προσμελανισθέν(τα) υ(δατα)· ἔνβαλε ἐν σκέυη· τὴν ὑελίνω
 [ὑ-, post corr.]· καὶ περιπιλόσας ξι[-] |₉ ράν(ας) κατὰ χροσον ἢ(μέρας) τὴν(ας) καὶ οἷον
 γενωμένον· ἄνιγε διοργάνου· μασθω/τ/οῦ· (καὶ) λευκὸν |₁₀ πάλ(ιν) γίνη/τ/αι· ταῦτα οὔτος
 προσλευκάνας· καθὰ προλέλεκται· ξίφανον κ(αὶ) βάλε ἐν ἰγδίῳ· |₁₁ ἐπίβαλε αὐτῆς ἐκ τὸν
 προητημασμέ(νον) λευκὸν ὑ(δωρ)· κατολί(γον) ὀλί(γον) ἐπίβαλε κ(αὶ) τρίβε· ἄχρις ἂν |₁₂ καλὸς
 προπλυθι· (ἐπι)κτησιτε καιροῦ συστασήντα καὶ μορφῆν· κ(αὶ) ξιφάνας τοῦ(τον) βάλε ἐν βικίω/
 |₁₃ ὑελίνω· καὶ ἀσφαλισάμενον· κατὰ χροσον (ἡμέρας) τὴν(ας)· τουτέστι· ἄχρις ὥτε τη [?]
 διάθῃσα· ἀρεοθίσ/α/· |₁₄ καὶ πρὸς ἱκανὸν ἔλθῃ λεύκοσιν· διαλιοῖ δὲ καὶ ἀρεοῦτε· κ(αὶ) τεθήσα
 επάνο τὴνδὸς ὄξους· (καὶ) |₁₅ προσδεχόμενος τὰς δριμίας αὐτοῦ ἀτμίδας· πλ/α/ραλίετε δὺλαδι·
 λευκὸν γ(ίνεται) δίκιν ψιμιθίου· |₁₆ τὸ ἀπὸ τοῦ μολυβδου γινόμενον· διναντὸν γλ/α/ρ οὔτος
 γινέσθε κ(αὶ) ἀσβεστος· τεθέντ(α) δὺλαδι τὸν ἡμε[-] |₁₇ τερον λί(θον)· επάνο τοῦ ὄξους δριμέον
 ατμὸν· μολίβδινον πέταλον· Ἡ δὲ ξανθὸν ταῦ(τα) κατασκευ[-] |₁₈ ἄσε βούλιον· μετ/α ἱκανὸς

1111. *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584), φύλ. 1r (γρ. 28). Πρβλ. Berthelot και Ruelle, “Olympiodore: Appendices”, 104 (στ. 10-16) [“Appendice I”]: ἰστέον ὅτι τὰ λεγόμενα σκωρίδια εἰσιν τὸ ὅλον μυστήριον.

1112. *Marcianus gr. Z 299* (coll. 584), φύλ. 173r· Marcellin Berthelot και Charles-Émile Ruelle, επιμ., «II: iv. Ὀλυμπιόδωρου φιλοσόφου Ἀλεξανδρέως Εἰς τὸ κατ' ἐνεργείαν Ζωσίμου ὅσα ἀπὸ Ἑρμοῦ και τῶν φιλοσόφων ἦσαν εἰρημένα», στο: Berthelot και Ruelle, *Collection*, 1 (*Texte grec*): 91 (στ. 21)-92 (στ. 1-2) [38]: ἀνοίξει γάρ σοι πύλας τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ, γνοῦς ὅτι τὰ σκωρίδια εἰσιν τὸ ὅλον μυστήριον.

1113. Berthelot, “Introduction”, 152.

πλυθύνε καὶ ξηρανθύνε κ(αὶ) ξιρανθήνε [sic· ξ-, post corr.]· ξανθὺς σεσιμένις· ὕ[-] |₁₉ δασην
ποτησθηνε· κ(αὶ) πλυθῆνε· κ(αὶ) πλασθῆνε· αὐτὰ λευκὸν· κ(αὶ) με\τ/έπιτα ξιρανθίνε· κ(αὶ) |₂₀
καλὸς θήνε· κ(αὶ) ἐπλυροθη σὺν θ(ε)ῶ χρίσης ἰουενιάνου.

Από την πρώτη πρόταση του κειμένου («Λαβ(ὼν) τὴν ἀπομένοσαν· ξιρὰν καὶ μελανομ(ένη) τριγέαν») μπορούμε εύλογα να εικάσουμε ότι πρέπει να έχουν μεσολαβήσει και κάποιες άλλες διεργασίες, ώστε να φτάσουμε σε μια «ἀπομένοσαν» ουσία, ότι αυτό που εδώ διαβάζουμε δεν είναι η αρχή μιας ξεχωριστής συνταγής, αλλά η αρχή μονάχα ενός αποσπάσματος μιας εκτενέστερης συνταγής, το προηγούμενο τμήμα της οποίας δεν έχει αναπαραχθεί στον *M* ή έχει εκπέσει από τη σημερινή μορφή του. Αυτή η εικασία επιβεβαιώνεται αν ανατρέξουμε σε δύο άλλους από τους παλαιότερους μάρτυρες του ελληνικού αλχημικού *corpus*, τον *Parisinus gr. 2327* και τον *Laurentianus Pluteus 86.16*. Χρονολογούμενοι, σύμφωνα με τα σωζόμενα κωδικογραφικά σημειώματα, και οι δύο κατά το δεύτερο ήμισυ του 15^{ου} αιώνα, με τον πρώτο¹¹¹⁴ να έχει χαραχθεί από το χέρι του, καταγόμενου από την Κέρκυρα, Θεόδωρου Πελεκάνου, στον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) της Κρήτης, κατά το έτος 1478, και τον δεύτερο¹¹¹⁵ να έχει ολοκληρωθεί κατά το έτος 1492 από το χέρι ενός κωδικογράφου ονόματι «Ἀντώνιος Δραγγανᾶς», οι κώδικες αυτοί περιέχουν την πλήρη συνταγή από την οποία αποσπάσθηκε το κείμενο των πρώτων 20 γραμμών του φύλλου 1^r του *M*. Στον *Parisinus gr. 2327*, η συνταγή έχει αντιγραφεί στα φύλλα 240^v-242^r, χωρίς να παραδίδεται κάποιος τίτλος, ενώ στον *Laurentianus Pluteus 86.16* η ίδια συνταγή βρίσκεται στα φύλλα 219^v-222^r και εν είδει τίτλου εμφανίζεται η πρόταση «Ἄλλος περι [sic] τῆς θείας κ(αὶ) ἱερᾶς τέχνης»¹¹¹⁶. Και στα δύο αντίγραφα, το απόσπασμα που βρίσκουμε στον *M* αντιστοιχεί στο τελευταίο τμήμα της συνταγής. Οι Berthelot και Ruelle δημοσίευσαν μια κριτική έκδοση του κειμένου του *Parisinus gr. 2327*, υπό τον τίτλο “Pratique de l’Empereur Justinien”¹¹¹⁷, και δεν διέφυγε της προσοχής τους το γεγονός ότι τμήμα αυτού του κειμένου είναι η ανώνυμη και άτιτλη χρυσοποιητική συνταγή στην αρχή του *M*, την οποία, στο ίδιο έργο τους, εξέδωσαν ως παράρτημα στην 38^η παράγραφο της πραγματείας του Ολυμπιόδωρου. Στη δική τους έκδοση, το αντίστοιχο τμήμα της πλήρους συνταγής

1114. Για τον *Parisinus gr. 2327* βλ. Berthelot, *Les Origines de l'alchimie*, 335-347 [“Appendice D: 1”· Lebégue, “Codices parisini”, 17-62 (αφ. 2)· Festugière, “Alchymica”, 87-91· Martelli, *Pseudo-Democrito*, 32-34.

1115. Για τον *Laurentianus Pluteus 86.16* βλ. Ingeborg Hammer-Jensen, “Codex florentinus”, στο: Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 39-59 (αφ. 2)· Martelli, *Pseudo-Democrito*, 43-46.

1116. *Laurentianus Pluteus 86.16*, φύλ. 219^v (γρ. 18).

1117. Marcelin Berthelot και Charles-Émile Ruelle, επιμ., “V: xxiv. Pratique de l’empereur Justinien”, στο: Berthelot και Ruelle, *Collection*, 3 (*Texte grec*): 384-387.

ανασυγκροτείται ως 4^η, και τελευταία, παράγραφος. Στο κριτικό υπόμνημα, επίσης, γίνεται η επισήμανση ότι η εκδοχή του ίδιου τμήματος στον *Parisinus gr. 2327* είναι «ορθότερη, ή τουλάχιστον περισσότερο πρόσφορη για μια εκδοτική επεξεργασία, και ταυτόχρονα πληρέστερη»¹¹¹⁸.

Η δική μας διπλωματική μεταγραφή αυτού του καταληκτικού τμήματος της συνταγής από το κείμενο του *Parisinus gr. 2327* και από εκείνο του *Laurentianus Pluteus 86.16*, σε δύο παράλληλες στήλες θα δείξει, όμως, ότι υπάρχει μια σημαντική διαφορά με το κείμενο του *M*, την οποία οι Berthelot και Ruelle, δίνοντας μάλλον περισσότερο έμφαση στην ευαναγνωσιμότητα και την ορθογραφία των κειμένων, παρέβλεψαν.

***Parisinus gr. 2327*, φύλ. 241^v-242^r**

|₂₁ [...]· λαβὼν τ(ήν) ἀπομένουσαν ξηράν τε κ(αὶ)
με[-] |₂₂ λανοειδὴν τρυγίαν, λεύκανον οὕτως·
ἔστω σοι οἶνος |₂₃ πρὸκατὰσκευασμένος [sic] τᾷ
[sic] διασβέστου [sic] ὕδατος, |₂₄ εἴτι [sic]
διατεταγμένου διὰ σποδοῦ ἀλαβαστρίνου, |₂₅ ὡς ἡ
σαπωναρικὴ στακτὴ [sic]· ἐπίβαλε τοίνυν ἐκ τοῦ[-]
|₂₆ τοῦ κ(αὶ) πλύνον αὐτ(ήν) καλῶς ἕως οὗ
μελανοειδὴ [sic] τὸ ὕδωρ/ || 242^r || γένηται· εἴθ’
οὕτως κατὰγγιζε ἐπ [sic] αὐτὴν ἕτερον ὕ[-] |₂ δωρ
ἐπιβαλὼν [sic], κ(αὶ) ἡ βούλει προκατάχωσον
(ἡμέρας) τοι[-] |₃ νᾶς [sic]· κ(αὶ) εἴθ’ οὕτως ἀνιῶν
πλύναι ὁμοίως κ(ατὰ) τὴν πρ\ο/[-] |₄ δηλωθήσαν
σοι τάξιν· εἰς ὃ [sic] κατὰγγίζων τὸ μελα[-] |₅ νίζον
ὕδωρ· ἐπὶ \τ/ῶν ἄλλων αὐθις [sic] ἕτερον ἐπίβαλε·
|₆ εἴτα κλήσον [sic] αὐτὰ ἐν ἄγγειοις [sic], τὰς
αὐτὰς (ἡμέρας), κ(αὶ) εἴθ’ οὕ[-] |₇ τως ἔκβαλον
πλύναι, κ(αὶ) οὕτω ποιῶν ἀναλύσκεται [sic] |₈ ἡ
μελανοειδὴς ἐπιφάνεια, κ(αὶ) λευκώχρωος [sic]
γίνε(ται) (χρυσὸς): |₉ τὰ δὲ πρὸμελανοθέντα ὕδατα
ἔμβαλε ἐν σκεύει |₁₀ τοινύ [sic] ὑελίνω κ(αὶ)
περιπληρώσας κ(αὶ) ξηράνας κατὰ[-] |₁₁ χωσον
(ἡμέρας) τοινᾶς [sic]· τουτέστιν ἄχρις ὅτου

***Laurentianus Pluteus 86.16*, φύλ. 221^r-222^r**

|₁₇ [...]· λαβ(ὼν) τὴν ἀπομένουσαν ξηρ(άν) |₁₈ τε
κ(αὶ) μελανοειδὴν τρυγίαν, λεύκανον οὕτως· |₁₉
ἔστω σοι οἶνος πρὸκατὰσκευασμένος [sic] τὰ [sic]
διὰ[-] |₂₀ σβέστου [sic] ὕδατος, εἴτι [sic]
διατεταγμένου διὰ σπο[-] |₂₁ δοῦ ἀλαβαστρίνου, ὡς
ἡ σαπωναρικὴ στακτὴ [sic]· |₂₂ ἐπίβαλε τοίνυν ἐκ
τούτου [τοῦ-, ante corr.] κ(αὶ) πλύνον αὐτὴν κα[-]
|₂₃ λῶς ἕως οὗ μελανοειδὴ [sic] τὸ ὕδωρ γένηται·
εἴθ’ οὕ[-] || 221^v || τως κατὰγγιζε ἐπ [sic] αὐτ(ήν)
ἕτερον ὕδωρ ἐπιβαλ(ῶν) [sic], |₂ (καὶ) ἡ βούλει
προκατάχωσον (ἡμέρας) τοινᾶς [sic]· (καὶ) εἴθ’
οὕ[-] |₃ τως ἀνιῶν πλύναι ὁμοίως κ(ατὰ) τὴν
προδηλω[-] |₄ θήσαν σοι τάξιν· εἰς ὃ [sic]
κατὰγγίζων τὸ μελανίζον |₅ ὕδωρ· ἐπὶ τ(ῶν) ἄλλων
αὐθις [αῦ-, ante corr.] ἕτερον [sic] ἐπίβαλε· εἴ[-] |₆
τα κλήσον [sic] αὐτὰ ἐν ἄγγειοις [sic], τὰς αὐτὰς
(ἡμέρας), κ(αὶ) εἴθ’ οὕ[-] |₇ τως ἔκβαλ(ων) πλύναι,
κ(αὶ) οὕτω ποιῶν ἀναλύσκε(ται) [sic] |₈ ἡ
μελανοειδὴς ἐπιφάνεια, κ(αὶ) λευκώχρωος [sic]
γίνε[-] |₉ ται (χρυσὸς)· τὰ δὲ πρὸμελανοθέντα
ὕδατα ἔμβαλε |₁₀ ἐν σκεύει τοινύ [sic] ὑελίνω κ(αὶ)
περιπληρώσας κ(αὶ) ξηρᾶ/[-] |₁₁ νας κατὰχωσον

1118. *Ibid.*, 386: “La présente rédaction est plus correcte, ou du moins plus facile à établir, et en même temps plus complète”.

ἐπιπλασθεῖ |₁₂ κ(αἰ) ἄρεωθῇ [sic]· κ(αἰ) πρὸς
 ἱκανὴν ἔλθῃ λεύκωσιν· διὰ[-] |₁₃ λύεται δὲ κ(αἰ)
 ἄρεοῦται· κ(αἰ) τεθῆσα [sic] ἐπάνω τινὸς ὅ[-] |₁₄
 ξους πρὸςδεχωμένη [sic] τὰς δριμείας αὐτοῦ ἀτμί[-]
] |₁₅ δας, παράλυσε ἐπομασθέντος [sic] δηλαδὴ [sic]
 τοῦ ἄγγ(ους) |₁₆ ἀσφαλῶς· κ(αἰ) οὕτως ὑπὸ τοῦ
 ὅξους δριμέων ἀτμὸν [sic] |₁₇ ἀερόλευκος [sic]
 γίνεται· δίκην ψιμμυθίου [sic] τοῦ ἀπὸ |₁₈ κοινοῦ
 μολίδου [sic] γενομένου· δύναται γὰρ οὕτως γε[-]
] |₁₉ νέσθαι κ(αἰ) ἄσβεστος ἡμετέρα τιθέντος
 δηλαδὴ τὸν/ |₂₀ ἡμέτερον λίθον ἐπάνω τῶν τοῦ
 ὅξους δριμέων ἀ[-] |₂₁ τμῶν, δίκην μολιβδικοῦ [sic]
 πετάλλου [sic]· εἰ δὲ ξανθὴν |₂₂ βούλει ταύτην
 κ(ατὰ)σκευάσαι [sic], μετὰ τὸ ἱκανὸς [sic] πλύναι
 |₂₃ κ(αἰ) λευκανθῆναι· τό τε μετὰ τοῖς ξανθοῖς
 σεσηπο[-] |₂₄ μένοις [-νοῖς, post corr.] ὕδασιν
 πρὸποτισθεῖ [sic] κ(αἰ) πρὸσπλασθεῖ [sic] |₂₅
 μετὰ τ(ῶν) ξανθῶν ὑδάτ(ῶν), κ(αἰ) μετέπειτα
 ξηρανθεῖ:- |₂₆ Ἐπληρώθη ἡ χρήσις ἰουστιανοῦ
 [sic] βασιλέως:-

(ἡμέρας) τοινὰς· τουτέστιν ἄχρις ὅτου |₁₂
 ἐπιπλασθεῖ κ(αἰ) ἄρεωθῇ [sic]· κ(αἰ) πρ(ὸς) ἱκανὴν
 ἔλθῃ λεύκω/[-] |₁₃ σιν· διὰλύεται δὲ κ(αἰ)
 ἄρεοῦται· (καί) τεθήσα [sic] ἐπάνω |₁₄ τινὸς ὅξους
 [sic] πρὸςδεχωμένη [sic] τὰς δριμείας αὐ[-] |₁₅ τοῦ
 ἀτμίδας, παράλυσε ἐπομασθέντος [sic] δηλα[-] |₁₆ δῆ
 [sic] τοῦ ἄγγους ἀσφαλῶς· κ(αἰ) οὕτως ὑπὸ τοῦ
 ὅξους |₁₇ δριμέ(ων) ἀτμ(ὸν) [sic] ἀερόλευκος/ [sic·
 -κος, post corr.] γίνεται· δίκην ψιμ[-] |₁₈ μυθίου
 [sic] τοῦ ἀπὸ κοινοῦ [κει-, ante corr.] μολίνδου
 [sic] γενομένου· |₁₉ δύναται γὰρ οὕτως γενέσθαι
 κ(αἰ) ἄσβεστος ἡμε[-] |₂₀ τέρα τιθέντος δηλαδὴ τὸν
 ἡμέτερον λίθον ἐ[-] |₂₁ πάνω τ(ῶν) τοῦ ὅξους [sic]
 δριμέ(ων) ἀτμ(ῶν), δίκην μολιβ[-] |₂₂ δικοῦ [sic]
 πετάλλου [sic]· εἰ δὲ ξανθὴν βούλει ταύτην κα [-]
 |₂₃ τὰσκευάσαι, μετὰ τὸ ἱκανὸς [sic] πλύναι κ(αἰ)
 λευκαν[-] || 222^r || θῆναι· τό τε μετὰ \τοῖς/ ξανθοῖς
 σεσηπομένοις |₂ ὕδασιν πρὸποτισθεῖ [sic] κ(αἰ)
 πρὸσπλασθεῖ |₃ μετὰ τ(ῶν) ξανθῶν ὑδάτ(ων),
 κ(αἰ) μετέπειτα ξ\η/ραν[-] |₄ θεῖ:- Ἐπληρώ(θη) ἡ
 χρήσις ἰουστιαν(οῦ) [sic] βασιλέως:-

Το πρώτο στοιχείο που προκύπτει από την αντιπαραβολή των δύο εκδοχών είναι ότι οι αποκλισεις μεταξύ τους είναι ελάχιστες. Όλα, χωρίς καμιά εξαίρεση, τα ορθογραφικά ή συντακτικά σφάλματα που εντοπίζονται στο κείμενο του *Parisinus gr.* 2327 επαναλαμβάνονται και στο κείμενο του *Laurentianus Pluteus* 86.16. Σε μια μονάχα περίπτωση, στην 5η γραμμή του φύλλου 221^v του δεύτερου κώδικα, ο γραφέας διορθώνει τη δασεία την οποία αρχικά είχε χαράξει, όπως και ο γραφέας του πρώτου κώδικα, στο «αῦθις», σωστά, με βάση την ελληνική ορθογραφία, σε ψιλή. Ο Αντώνιος Δραγγανάς ακολουθεί ακόμα και τη συνήθεια του Θεόδωρου Πελεκάνου να τονίζει με βαρεία τη λήγουσα των προθέσεων που έχουν ενσωματωθεί, ως πρώτο συνθετικό, σε ρήματα ή επίθετα. Όπου ο Πελεκάνος δεν είναι συνεπής προς αυτήν τη συνήθεια (π.χ., στο φύλλο 241^v, γραμμή 24: «διατεταγμένου»), ούτε ο Δραγγανάς βάζει βαρεία στη λήγουσα της ενσωματωμένης πρόθεσης.

Parisinus gr. 2327**Laurentianus Pluteus 86.16**

φύλ. 241 ^v	γρ. 23	πρόκατὰσκευασμένος	φύλ. 221 ^r	γρ. 19	πρόκατὰσκευασμένος
		τᾱ		γρ. 19	τᾱ
		διάσβέστου		γρ. 19-20	διάσβέστου
	γρ. 24	εἴτι		γρ. 20	εἴτι
	γρ. 25	στακτῇ		γρ. 21	στακτῇ
φύλ. 242 ^r	γρ. 26	μελανοειδῇ	φύλ. 221 ^v	γρ. 23	μελανοειδῇ
	γρ. 1	ἐπ		γρ. 1	ἐπ
	γρ. 2	ἐπιβαλῶν			ἐπιβαλ(ῶν)
	γρ. 2-3	τοινάς		γρ. 2	τοινάς
	γρ. 4	ὄ		γρ. 4	ὄ
		κατὰγγίζων			κατὰγγίζων
	γρ. 5	αὔθις		γρ. 5	αὔθις [αὔ-, ante corr.]
	γρ. 6	κλήσον		γρ. 6	κλήσον
		ἄγγειοις			ἄγγειοις
	γρ. 7	ἀναλύσκεται		γρ. 7	ἀναλύσκε(ται)
	γρ. 8	ἐπιφάνεια		γρ. 8	ἐπιφάνεια
		λευκώχρωος			λευκώχρωος
	γρ. 9	πρόμελανοθέντα		γρ. 9	πρόμελανοθέντα
	γρ. 10	τοινύ		γρ. 10	τοινύ
		περιπηλώσας			περιπηλώσας
	γρ. 11	τοινάς		γρ. 11	τοινάς
		ἐπιπλασθεῖ		γρ. 12	ἐπιπλασθεῖ
	γρ. 12	ἄρεωθῇ			ἄρεωθῇ
	γρ. 12-13	διὰλύεται		γρ. 13	διὰλύεται
	γρ. 13	ἄρεοῦται			ἄρεοῦται
		τεθῆσα			τεθῆσα
	γρ. 14	πρόσδεχωμένη		γρ. 14	πρόσδεχωμένη
	γρ. 15	ἐπομασθέντος		γρ. 15	ἐπομασθέντος
		δηλαδῇ			δηλαδῇ
	γρ. 16	ἀτμόν		γρ. 17	ἀτμ(όν)
	γρ. 17	ἀερόλευκος			ἀερόλευ\κος/
		ψιμμιθείου		γρ. 17-18	ψιμμιθείου
	γρ. 18	μολίβδου		γρ. 18	μολίνδου
	γρ. 21	μολιβδικοῦ		γρ. 21-22	μολιβδικοῦ
		πετάλλου		γρ. 22	πετάλλου
	γρ. 22	κ(ατὰ)σκευάσαι		γρ. 22-23	κατὰσκευάσαι
		ἱκανός		γρ. 23	ἱκανός

γρ. 24	πρόποτισθίει	φύλ. 222 ^r	γρ. 2	πρόποτισθίει
	πρόσπλασθείη			πρόσπλασθείη
γρ. 26	ίουστιανού		γρ. 4	ίουστιάν(οῦ)

Αυτή η ταύτιση στα σφάλματα καταδεικνύει μια στενή εξάρτηση του *Laurentianus Pluteus* 86.16 από τον *Parisinus gr.* 2327. Ο Δραγγανάς, αντιγράφοντας αυτό τουλάχιστον το απόσπασμα, πρέπει να είχε μπροστά του είτε τον ίδιο τον *Parisinus gr.* 2327 είτε ένα απόγραφο του, με την πλάστιγγα των πιθανότητων να γέρνει, όμως, περισσότερο προς το πρώτο ενδεχόμενο, αφού ο πολύ μικρός αριθμός και το είδος των αποκλίσεων στο κείμενο του Δραγγανά από το κείμενο του Πελεκάνου είναι ό,τι θα αναμέναμε να βρούμε σε ένα καλό απόγραφο. Κάποια μάλιστα συγκεκριμένα παραδείγματα θα μπορούσαν να κατατεθούν και ως τεκμήρια για μια τέτοια άμεση εξάρτηση. Στη γραμμή 23 του φύλλου 241^v, ο Πελεκάνος γράφει «τᾷ διασβέστου ὕδατος». Στο κείμενο από το οποίο αντιγράφει, αυτό που μάλλον βλέπει είναι «τοῦ δι' ἄσβέστου ὕδατος». Ενώ, λοιπόν, χαράσσει μετά το πρώτο «τ» την περισπωμένη, όπως θα όφειλε να κάνει αν αντέγραφε το άρθρο «τοῦ», γράφει το «ου» με έναν τρόπο παρόμοιο με εκείνον με τον οποίο γράφει ο ίδιος, στο υπόλοιπο κείμενό του, το «α». Ο Δραγγανάς αντιγράφει το άρθρο «τα», γιατί προφανώς βλέπει «α» και όχι «ου», και αντί για περισπωμένη βάζει βαρεία, όπως θα όφειλε να κάνει αν το άρθρο ήταν στην οριστική πληθυντικού («τὰ») και όχι στη γενική («τοῦ»). Όχι λιγότερο ενισχυτική για το ενδεχόμενο μιας άμεσης εξάρτησης είναι και η χρήση των ίδιων ταχυγραφιών για τη λέξη «ἡμέρας» και τη λέξη «χρυσὸς». Στο απόσπασμα που εξετάζουμε, ο Πελεκάνος από τις τρεις συνολικά φορές όπου χρησιμοποιεί τη, συνήθη στην ελληνική παλαιογραφία, ταχυγραφία για τη λέξη «ἡμέρας» μόνο σε μια περίπτωση, στη 2^η γραμμή του φύλλου 242^r, προσθέτει από πάνω και τα σημεία στίξης (δασεία και οξεία). Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στο κείμενο του Δραγγανά: μόνο στο αντίστοιχο σημείο (2η γραμμή του φύλλου 221^v), από το υπό συζήτηση απόσπασμα, αυτή η ταχυγραφία συνοδεύεται από τη δασεία και την οξεία.

Η αντιπαραβολή, όμως, των κειμένων των δύο κωδίκων με το κείμενο του *M* μάς επιτρέπει να διακρίνουμε και μια διαφορά η οποία, σε έναν όχι αμελητέο βαθμό, αντισταθμίζει τα πλεονεκτήματα των δύο άλλων εκδοχών του ίδιου αποσπάσματος. Τόσο στο κείμενο του *Parisinus gr.* 2327 όσο και σε εκείνο του *Laurentianus Pluteus* 86.16 απουσιάζουν οι εξής προτάσεις από το απόσπασμα της συνταγής έτσι όπως έχει αντιγραφεί στον *M*: «καὶ οἰον γενωμένον· ἄνιγε διοργάνου· μασθω\τ/οῦ· (καὶ) λευκὸν |₁₀ πάλ(ιν) γίνη\τ/αι· ταῦτα οὔτος προσλευκάνας· καθὰ προλέλεκται· ξίρανον κ(αὶ) βάλε ἐν ἰγδίῳ· |₁₁ ἐπίβαλε αὐτῆς ἐκ τὸν

προητημασμέ(νον) λευκὸν ὕ(δωρ)· κατολί(γον) ὀλί(γον) ἐπίβαλε κ(αὶ) τρίβε· ἄχρῖς ἂν |₁₂ καλὸς προπλυθι· (ἐπι)κτησιτε καιροῦ συστασίντα καὶ μορφῇ· κ(αὶ) ξιράνας τού(τον) βάλε ἐν βικίῳ/ |₁₃ ὑελίνο· καὶ ἀσφαλισάμενον·· κατάχосον». Δεν είναι, ευτυχώς, δύσκολο να προσδιορίσουμε τον λόγο. Η παράλειψη αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι ακριβώς πριν από αυτές τις φράσεις και ακριβώς στο τέλος τους υπάρχει η προτροπή «κατάχосον ἡμέρας τινὰς». Ο Πελεκάνος, ή ίσως ο κωδικογράφος του αντιγράφου που είχε μπροστά του ο Πελεκάνος, παραπλανήθηκε από την επανάληψη της προτροπής, μερικές γραμμές πιο κάτω, και αμέλησε να αντιγράψει ένα ολόκληρο κομμάτι της συνταγής, το οποίο, όμως, σώζει ο κωδικογράφος του φύλλου 1^r του *M*, κάτι που καθιστά το δικό του αντίγραφο, μολονότι αποσπασματικό και χαραγμένο, στα μάτια του Berthelot, σε μια γλώσσα «μάλλον βάρβαρη», απαραίτητο για την ανασυγκρότηση του κειμένου της συνταγής, στην ολότητά του.

Η αβλεψία του Πελεκάνου λόγω ομοιοτέλετου, και η επανάληψη του ίδιου σφάλματος στο κείμενο του Δραγγανά, παρέχει ένα ακόμα επιχείρημα υπέρ της άμεσης εξάρτησης του *Laurentianus Pluteus* 86.16 από τον *Parisinus gr.* 2327, για την οποία οι ιστορικοί της αλχημείας δεν έχουν ακόμα αποφανθεί με βεβαιότητα, και μόνο μια λεπτομερής αντιπαραβολή των δύο κωδίκων, πέρα από ένα απόσπασμα μιας μεμονωμένης συνταγής, θα μπορούσε να οδηγήσει σε οριστικά συμπεράσματα¹¹¹⁹. Κάτι τέτοιο, όμως, εκφεύγει ασφαλώς από τους σκοπούς της παρούσας διατριβής. Κάποια άλλα σφάλματα, επίσης, τα οποία σημειώνονται και στους δύο κώδικες, μειώνουν ακόμα περισσότερο την απόστασή τους, από την άποψη την αξίας τους ως ιστορικών πηγών, από το αντίγραφο του *M*, παρά τη συντριπτική υπεροχή τους έναντι του τελευταίου ως προς την ευαναγνωσιμότητα και την ορθογραφία.

Στην 26^η γραμμή, π.χ., του φύλλου 241^v και την 1^η γραμμή του φύλλου 242^r, ο Πελεκάνος γράφει (η έμφαση είναι δική μας): «κ(αὶ) πλύνον αὐτ(ήν) καλῶς ἕως οὗ μελανοειδῇ τὸ ὕδωρ/ || 242^r || γένηται». Το ίδιο γράφει και ο Δραγγανάς, στο φύλλο 221^r, με μόνη διαφορά μια ψιλή που προστίθεται στο επίθετο «μελανοειδῇ» (και πάλι η έμφαση είναι δική μας): «κ(αὶ) πλύνον αὐτὴν κα[-] |₂₃ λῶς ἕως οὗ μελανοειδῇ τὸ ὕδωρ γένηται·». Από το *χ*₁, όμως, στο ίδιο σημείο του κειμένου έχει χαραχθεί μια παραλλαγή η οποία θα μπορούσε να είναι εγγύτερη στο πρωτότυπο κείμενο, αν και δεν φαίνεται να βγάζει νόημα (γραμμές 3 και 4 του φύλλου 1^r: η έμφαση είναι δική μας): «καὶ πλῆνον αὐτὴ καλῶς· ἕος οὗ μελανοθι [?] τω υ(δωρ) γένη(ται)». Δεν αποκλείεται στο πρωτότυπο κείμενο να γινόταν λόγος για μια «μελάνωση»

1119. Για μια συνοπτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, και ορισμένων πρόσθετων στοιχείων υπέρ μιας αρκετά στενής εξάρτησης, βλ. Martelli, *Pseudo-Democrito*, 44-46.

που συμβαίνει στο «ύδωρ» κατά την περιγραφόμενη διαδικασία, παρά για το «ύδωρ» που γίνεται «μελανοειδές». Η αναντιστοιχία δε του γένους του επιθέτου «μελανοειδή» και του γένους του ουσιαστικού «ύδωρ» αυξάνει την πιθανότητα ο Πελεκάνος, ή ο κωδικογράφος του κώδικα στον οποίο βασίστηκε, να αμφιταλαντεύτηκε μπροστά στο πρωτότυπό του. Ο κωδικογράφος, πάντως, του *M*, σίγουρα αμφιταλαντεύτηκε, αφού το «θ» στο «μελανοθι» μοιάζει να τείνει να γίνει «σ», ενώ το «υδωρ» αποδίδεται με μια ταχυγραφία χωρίς σημείο στίξης. Μια παρόμοια ταχυγραφία πρέπει να βρήκε και στο πρωτότυπό του, χωρίς να είναι βέβαιος για την πτώση του ουσιαστικού.

Σε ένα άλλο ανάλογο παράδειγμα, στο φύλλο 242^r, στις γραμμές 13-15, ο Πελεκάνος γράφει (οι εμφάσεις είναι δικές μας):

*διὰ[-] |₁₃ λύεται δὲ κ(αὶ) ἀρεοῦται· κ(αὶ) τεθῆσα ἐπάνω τινὸς ὅ[-] |₁₄ ξους πρὸςδεχωμένη τὰς
δριμείας αὐτοῦ ἀτμί[-] |₁₅ δας, παράλυε ἐπομασθέντος δηλαδὴ τοῦ ἄγγ(ους) |₁₆ ἀσφαλῶς κ(αὶ)
οὕτως ὑπὸ τοῦ ὄξους δριμέων ἀτμὸν |₁₇ ἀερόλευκος γίνεται· δίκην ψιμμιθείου.*

Το ίδιο διαβάζουμε και στο φύλλο 221^v του *Laurentianus Pluteus* 86.16, από το χέρι του Δραγγανά (οι εμφάσεις είναι δικές μας):

*διὰλύεται δὲ κ(αὶ) ἀρεοῦται· (καὶ) τεθήσα [sic] ἐπάνω |₁₄ τινὸς ὄξους πρὸςδεχωμένη τὰς
δριμείας αὐ[-] |₁₅ τοῦ ἀτμίδας, παράλυε ἐπομασθέντος δηλα[-] |₁₆ δὴ τοῦ ἄγγους ἀσφαλῶς κ(αὶ)
οὕτως ὑπὸ τοῦ ὄξους |₁₇ δριμέ(ων) ἀτμ(ὸν) ἀερόλευκος/ γίνεται· δίκην ψιμ[-] |₁₈ μιθείου.*

Στον *M*, από την άλλη πλευρά, και πάλι η ανάγνωση του κωδικογράφου διαφέρει (οι εμφάσεις είναι δικές μας):

*διαλίοι δὲ καὶ ἀρεοῦτε· κ(αὶ) τεθήσα ἐπάνω τινὸς ὄξους· (καὶ) |₁₅ προσδεχόμενος τὰς δριμείας
αὐτοῦ ἀτμίδας· π\α/ραλίετε δίλαδι· λευκὸν γ(ίνεται) δίκην ψιμιθίου.*

Σε αυτό το παράδειγμα, είναι πιο λογικό να υποθέσουμε ότι στο πρωτότυπο κείμενο αντί για την προστακτική «παράλυε» υπήρχε η οριστική της μέσης φωνής «παραλύεται». Στη συνέχεια, βέβαια, ο κωδικογράφος του *M* παραλείπει μια ολόκληρη φράση που ο Πελεκάνος έχει περιλάβει στο αντίγραφό του: «ἐπομασθέντος δηλαδὴ τοῦ ἄγγ(ους) |₁₆ ἀσφαλῶς κ(αὶ) οὕτως ὑπὸ τοῦ ὄξους δριμέων ἀτμὸν |₁₇ ἀερόλευκος». Μόνο το «δίλαδί» και το «λευκὸν» έχουν απομείνει από αυτήν τη φράση στον *M*, γεγονός που υποδεικνύει, όμως, ότι δεν θα έπρεπε να βιαστούμε να υποθέσουμε ότι και αυτήν τη φορά ενέχεται ο δαίμονας του ομοιοτέλετου ανάμεσα στο καταληκτικό «-τε» του «παραλίετε» και το καταληκτικό «-ται» του «γίνεται», αμέσως μετά την παράδοση λέξη «αερόλευκος», κατά την εκδοχή του Πελεκάνου. Αν είχε συμβεί αυτό, εξάλλου, ο κωδικογράφος του *M* δεν θα είχε αντιγράψει

καν το «γίνεται».

Είναι προτιμότερο να σκεφτούμε ότι το πρωτότυπο από το οποίο αντέγραψε το απόσπασμα της συνταγής ο κωδικογράφος του *M* δεν είχε παντού τις ίδιες διατυπώσεις με εκείνο από το οποίο αντέγραψε ολόκληρη τη συνταγή ο Πελεκάνος. Προς μια τέτοια κατεύθυνση κατατείνει και η διαφορά στην κατακλείδα της συνταγής ανάμεσα στον *M* και τους δύο άλλους κώδικες:

<i>M</i>	<i>Parisinus gr. 2327</i>	<i>Laurentianus Pluteus 86.16</i>
Ἡ δε ξανθὸν ταῦ(τα) κατασκευ [-] ₁₈ ἄσε βούλιον· μετ\να ἱκανὸς πλυθύνε καὶ ξηρανθύνε κ(αἰ) ξηρανθῆνε [ξ-, <i>post corr.</i>]· ξανθὺς σεσιμένις· ὕ[-] ₁₉ δασην ποτησθῆνε· κ(αἰ) πλυθῆνε· κ(αἰ) πλασθῆνε· αὐτὰ λευκὸν· κ(αἰ) με\τ\έπιτα ξιρανθῆνε· κ(αἰ) ₂₀ καλὸς θῆνε·	εἰ δὲ ξανθὴν ₂₂ βούλει ταῦτην κ(ατὰ)σκευάσαι, μετὰ τὸ ἱκανὸς πλύναι ₂₃ κ(αἰ) λευκανθῆναι· τό τε μετὰ τοῖς ξανθοῖς σεσηπο[-] ₂₄ μένοις [-νοις, <i>post corr.</i>] ὕδασιν πρόποτισθίει κ(αἰ) πρόσπλασθείη ₂₅ μετὰ τ(ῶν) ξανθῶν ὑδάτ(ῶν), κ(αἰ) μετέπειτα ξηρανθείη:-	εἰ δὲ ξανθὴν βούλει ταύτην κα [-] ₂₃ τὰσκευάσαι, μετὰ τὸ ἱκανὸς πλύναι κ(αἰ) λευκαν[-] 222 ^r θῆναι· τό τε μετὰ \τοῖς/ ξανθοῖς σεσηπομένοις ₂ ὕδασιν πρόποτισθίει κ(αἰ) πρόσπλασθείη ₃ μετὰ τ(ῶν) ξανθῶν ὑδάτ(ων), κ(αἰ) μετέπειτα ξ\η/ραν[-] ₄ θεΐη:-

Δεν φαίνεται, εδώ, να αντιμετωπίζουμε παραναγνώσεις κατά την αντιγραφή μιας κοινής κειμενικής πηγής, αλλά παραλλαγές στην ίδια περιγραφή οι οποίες σώζονται σε δύο διαφορετικές πηγές.

Γνωρίζουμε πως ο Πελεκάνος συνέθεσε τα περιεχόμενα του *Parisinus gr. 2327* αντιγράφοντας από μια πολλαπλότητα πηγών ή από έναν κώδικα του οποίου η σύνθεση είχε ήδη βασιστεί σε μια τέτοια πολλαπλότητα. Μια από αυτές τις πηγές ήταν ένα αντίγραφο του *Parisinus gr. 2325*, του δεύτερου παλαιότερου μάρτυρα του ελληνικού χρυσοποιητικού *corpus*, ή ένας, λανθάνων σήμερα, κώδικας που είχε αποτελέσει πρωτότυπο και του ίδιου του *Parisinus gr. 2325*. Ο τελευταίος αυτός κώδικας της Bibliothèque Nationale de France στο Παρίσι χρονολογείται κατά τον 13^ο αιώνα και περιλαμβάνει μια ανθολογία κειμένων με σημαντικές διαφορές, στη διάρθρωσή της, αλλά και στις διατυπώσεις των σωζόμενων κειμένων, από εκείνη που περιλαμβάνεται στον *M*¹¹²⁰. Σε ορισμένα σημεία, όμως, τα κείμενα που έχουν αντιγραφεί από το χέρι του Πελεκάνου παραπέμπουν περισσότερο στον κώδικα

1120. Για τον *Parisinus gr. 2325* βλ. Lebégue, “Codices parisini”, 1-17 (αρ. 1)· Festugière, “Alchymica”, 84-87· Martelli, *Pseudo-Democrato*, 11-13. Για τη σχέση του με τον *M* βλ. Berthelot, “Introduction”, 194-200· Martelli, *Pseudo-Democrato*, 14-32.

που ο Βησσαρίων δώρισε στις βενετικές αρχές. Κάποια χρυσοποιητικά κείμενα στον *Parisinus gr. 2327* έχουν αντιγραφεί δύο φορές. Σε άλλα σημεία εισάγονται κείμενα που δεν έχουν αντιγραφεί στον *M* ούτε στον *Parisinus gr. 2325*, και η συνταγή των φύλλων 240^v-242^r ανήκει σε αυτήν την κατηγορία¹¹²¹. Ο Πελεκάνος και ο κωδικογράφος που πρόσθεσε εκ των υστέρων το απόσπασμα της συνταγής στο φύλλο 1^r του *M* είχαν την ευκαιρία να συμβουλευτούν, ή να αξιοποιήσουν έμμεσα, από δεύτερο χέρι, χρυσοποιητικές ανθολογίες που σήμερα έχουν χαθεί.

1121. Για τη σχέση ανάμεσα στον *Parisinus gr. 2327*, τον *M*, και τον *Parisinus gr. 2325* βλ. Reitzenstein, “Zur Geschichte der Alchemie”, 10-27· Lagercrantz, “Ueber das Verhältnis des Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M)”· Lagercrantz, “Über das Verhältnis des Paris. 2327 (A) zum Marc. 299 (M) (Fortsetzung)”· Rehm, “Zur Überlieferung der griechischen Alchemisten”, 399-415· Martelli, *Pseudo-Democrito*, 34-43.

Βιβλιογραφία

Α. Διεθνής Βιβλιογραφία.

- Acerbi, Fabio. "Why John Chortasmenos Sent Diophantus to the Devil". *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 53 (2013): 379-389.
- Acerbi, Fabio. "Byzantine Recensions of Greek Mathematical and Astronomical Texts: A Survey". *Estudios Byzantinos* 4 (2016): 133-213.
- Adamson, Peter. *Al-Rāzī*. Great Medieval Thinkers. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Ademollo, Francesco. "Sophroniscus' Son Is Approaching: Porphyry, *Isagoge* 7.20-1". *The Classical Quarterly* 54 (2004): 322-325.
- Adler, Ada, επιμ. *Suidae lexicon*. 5 τόμοι. Lexicographi Graeci 1.1-5. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1928-1938.
- Adorno, Theodor. "Die Aktualität der Philosophie" [1931]. Στο: *Theodor W. Adorno: Philosophische Frühschriften* [1973], επιμέλεια: Rolf Tiedemann, 325-344. 2^η έκδοση. Τόμος 1 του: *Theodor W. Adorno: Gesammelte Schriften*, επιμέλεια: Rolf Tiedemann, συνεργασία: Gretel Adorno, Susan Buck-Morss και Klaus Schultz. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1990.
- Afaqs! News Bureau. "Britannica Encyclopaedia Exclusively on Hutch Phones". *Afaqs!*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο στις 11 Ιουλίου 2007. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <https://www.afaqs.com/company-briefs/15757_britannica-encyclopaedia-exclusively-on-hutch-phones>.
- Ainsworth, Susan J. "Obituaries: Morris Hein". *Chemical & Engineering News* 92.26 (2014): 33.
- Aïvanhov, Omraam Mikhaël. *L'alchimie spirituelle*. Τόμος 2 του: *Œuvres complètes*, του Omraam Mikhaël Aïvanhov. L'Enseignement Ésotérique de la Fraternité Blanche Universelle. Les Monts-de-Corsier: Éditions Prosveta, 1974.
- Alberigo, Giuseppe, επιμ. *Christian Unity: The Council of Ferrara-Florence 1438/39-1989*. Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 97. Leuven: Leuven University Press / Uitgeverij Peeters, 1991.
- "Alchemie". Στο: *Wikipedia*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Τελευταία ανανέωση: 3 Φεβρουαρίου 2022. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://de.wikipedia.org/wiki/Alchemie>>.
- "Alchemy". Στο: *Britannica Student Encyclopedia* [2007], επιμέλεια: Mary Rose McCudden, 16 τόμοι, 1: 71. Νέα έκδοση. Chicago, IL, London, New Delhi, Paris, Seoul, Sydney, Taipei, and Tokyo: Encyclopedia Britannica, 2015.
- "Alchemy". Στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 10 τόμοι, τμήμα 2 (τόμ. [2-11]) του: Preece και Goetz, *The New Encyclopaedia Britannica* [1974], 1 [2]: 208.
- "Alchemy". Στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 12 τόμοι, τμήμα 1 (τόμ. 1-12) του: Gwinn, Swanson και Goetz, *New Encyclopaedia Britannica* [1985], [1] 1: 226.
- "Alchemy". Στο: *Micropaedia: Ready Reference*, 12 τόμοι, τμήμα 1 (τόμ. 1-12) του: Safra και Yeshua, *New Encyclopaedia Britannica* [2003], [1] 1: 226.

- “Alchemy”. Στο: *Oxford English Dictionary* [1884-1928]. Ηλεκτρονική 3^η έκδοση. Αναρτημένο τον Σεπτέμβριο του 2012. Τελευταία ανανέωση: Δεκέμβριος 2021. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.oed.com/view/Entry/4691?>>.
- “alchemy”. Στο: *Oxford Learner’s Dictionaries*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/alchemy?q=alchemy>>.
- “Alchemy”. Στο: *Wikipedia*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Τελευταία ανανέωση: 13 Μαρτίου 2022. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://en.wikipedia.org/wiki/Alchemy>>.
- “Alchemy: Additional Information: Additional Reading”. Στο: *Britannica*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy/additional-info#contributors>>.
- “Alchemy: Additional Information: Article History”. Στο: *Britannica*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy/additional-info#contributors>>.
- “Alchemy” [Article for Kids]. Στο: *Britannica Kids*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/kids/article/alchemy/390907>>.
- “Alchemy” [Article for Students]. Στο: *Britannica Kids*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/students/article/alchemy/272787>>.
- “alchemy: Collins COBUILD”. Στο: *Collins*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/alchemy>>.
- “Alchimie”. Στο: *Larousse*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ.. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/alchimie/19752>>.
- “Alchimie”. Στο: *Wikipedia*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Τελευταία ανανέωση: 19 Φεβρουαρίου 2022. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://fr.wikipedia.org/wiki/Alchimie>>.
- Alessio, Franco. “Un secolo di studi su Ruggero Bacone (1848-1957)”. *Rivista Critica di Storia della Filosofia*, 14 (1959): 81-102.
- Alexander, Philip S. “From Son of Adam to Second God: Transformations of the Biblical Enoch”. Στο: *Biblical Figures Outside the Bible*, επιμέλεια: Michael E. Stone και Theodore A. Bergren, 87-122. Harrisburg, PA: Trinity Press International, 1998.
- Alexander, Philip S. “Transformations of Jewish Traditions in Early Islam: The Case of Enoch/Idrīs”. Στο: *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder*, επιμέλεια: Gerard R. Hawting, Jawid Ahmad Mojaddedi, και Alexander Samely, 11-29. Journal of Semitic Studies Supplement 12. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Algra, Keimpe. *Concepts of Space in Greek Thought*. Philosophia Antiqua 65. Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1995.
- Algra, Keimpe. “On Generation and Corruption I. 3: Substantial Change and the Problem of Not-Being”. Στο: de Haas και Mansfeld, *Aristotle’s GC I*, 91-121.
- Al-Hassan, Ahmad Y. “The Arabic Original of *Liber de compositione alchimiae*: The Epistle of Maryānus, the Hermit and Philosopher, to Prince Khālid ibn Yazīd”. *Arabic Sciences and Philosophy* 14 (2004): 213-231.

- “alkamīe”. Στο: *Middle English Compendium*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://quod.lib.umich.edu/m/middle-english-dictionary/dictionary/MED1143>>.
- Allacci, Leone. “De engastrimytho syntagma”. Στο: S. P. N. | EVSTATHII | ARCHIEPISCOPI | ANTIOCHENI, ET | MARTYRIS, | IN HEXAHEMERON Commentarius: | AC | De ENGASTRIMYTHO dissertatio adversus Origenem. | *ITEM* | ORIGENIS | De eadem ENGASTRIMYTHO. | *An, uidelicet, Anima ipsa SAMVELIS fuerit verè euocata incantationibus Pythonissae*, de qua I. Reg. cap. 28. | LEO ALLATIUS primus in lucem protulit, Latinè vertit; NOTAS in | HEXAHEMERON adiecit : Dissertationem de ENGASTI- | MYTHO SYNTAGMATE illustravit, έκδοση και μετάφραση: Leone Allacci, 413-532. Lugduni: Sumptibus Laurentii Durand, M.DC.XXIX [=1629].
- Allacci, Leone, LEONIS ALLATII | APES VRBANAЕ, | siue | DE VIRIS ILLVSTRIBVS, | qui ab Anno MDCXXX. per totum MDCXXXII. | Romae adfuerunt, ac Typis aliquid euulgarunt. Romae: Excudebat Ludovicus Grignanus, MDCXXXIII [=1633].
- Allacci, Leone. LEONIS | ALLATII | DE | PSELLIS, | ET EORVM SCRIPTIS | *Diatriba*. | Ad Nobilissimum, (et) Eruditissimum | Virum | IACOBVM GAFFARELLVM, | D. Aegidij Priorem. Romae: Excudebat Mascardus, MDCXXXIV [=1634].
- Allacci Leone. LEONIS | ALLATII | ANIMADVERSIONES | IN ANTIQVITATVM | ETRVSCARVM | FRAGMENTA | AB INGHIRAMIO EDITA. Parisiis : Apud Sebastianum Cramoisy Typographum Regis ordinarium, M.DC.XL. [=1640].
- Allacci, Leone, έκδ. και μετάφρ. “Anonymi longè Heraclito recentioris De incredibilibus”, στο: EXCERPTA VARIA | GRAECORUM SOPHISTARUM, AC RHETORUM | HERACLITI, LIBANII ANTIOCHENI, NICEPHORI BASILACAE, SEVERI ALEXANDRINI, ADRIANI TYRII, IS(AACI) PORPHYROGENNETAE, THEODORI CYNOPOLITAE, (et) aliorum. | Ex primo Tomo nondum edito | VARIORVM ANTIQVORVM | LEONIS ALLATII. | *Nunc primum ab eodem ALLATIO vulgata, | (et) Latinè reddita*. Έκδοση και μετάφραση: Leo Allatius, 27-45. Romae: Excudebat Mascardus, MDCXLI [=1641].
- Allacci, Leone. LEONIS ALLATII, | DE | ECCLESIAE | OCCIDENTALIS | ATQUE | ORIENTALIS | PERPETUA CONSENSIONE, | LIBRI TRES. | *EJUSDEM DISSERTATIONES*, | DE DOMINICIS ET HEBDOMADIBUS | GRAECORUM, | ET DE MISSA PRAESANSCTIFICATORUM; | Cum BARTHOLDI NIHUSII ad hanc Annotanionibus, | de Communionem Orientalium sub specie unica. Coloniae: Apud Jodocum Kalcovium, MDCXLVIII [=1648].
- Allacci, Leone, έκδ. και μετάφρ. “Constantinus Porphyrogenneta De vita et gestis Basilii Macedonis Imperatoris”. Στο: Nihus, *Allatii Σύμμικτα*, 2: 1-178.
- Allacci, Leone. “De solea veteris ecclesiae”. Στο: Nihus, *Allatii Σύμμικτα*, 1: 153-174.
- Allacci, Leone. “Epistola secunda pro Graecorum communionem sub specie unica”. Στο: Nihus, *Allatii Σύμμικτα*, 1: 204-223.
- Allen, Robert, επιμ. *Oxford Student's Dictionary* [2002]. 2^η έκδοση. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Alonso, Manuel. “El autor del *Liber de ortu scientiarum*”. *Pensamiento* 2 (1946): 333-340.
- Alonso, Manuel. “Traducciones del arcediano Domingo Gundisalvo” [1947], στο: *Dominicus Gundissalinus (12th c.) and the transmission of Arabic philosophical thought to the West: Texts*

- and studies, επιμέλεια: Fuat Sezgin, συνεργασία: Mazen Amawi, Carl Ehrig-Eggert, και Eckhard Neubauer, 295-338. *Islamic Philosophy* 118. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goeth University, 2000.
- Alpago, Andrea, μετάφρ. AVICENNAE | PHILOSOPHI PRAECLARISSIMI | AC MEDICORVM PRINCIPIS, | Compendium de anima. | De mahad i(d) (est) de dispositione, seu loco, ad quem | reuertitur homo, vel anima eius post morte(m). | Aphorismi de anima. | De diffinitionibus, (et) quaesitis. | De divisione scientiarum. | AB ANDREA ALPAGO BELLVNENSI | philosopho, ac medico, idiomatisq(ue) arabici | peritissimo, ex arabico in latinu(m) versa. | Cum expositionibus eiusdem Andre(a)e collectis | ab auctoribus arabicis. | OMNIA NVNC PRIMVM | IN LVCEM AEDITA, μετάφραση: Andrea Alpago, φύλ. 139^v-145^v. Venetiis: Apud Iuntas, M.D.XLVI [=1546].
- “Alquimia”. Στο: *Wikipedia*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Τελευταία ανανέωση: 17 Μαρτίου 2022. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://es.wikipedia.org/wiki/Alquimia>>.
- Álvarez Millán, Cristina. “Medical Anecdotes in Ibn Juljul’s Biographical Dictionary”. *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilization* 4 (2004): 141-158.
- Amabile, Luigi. *Fra Tommaso Campanella ne’ Castelli di Napoli in Roma ed in Parigi: Narrazione con molti documenti e 10 opuscoli del Campanella inediti*. 2 τόμοι. Napoli: Cav. Antonio Morano Editore, 1887.
- Amato, Eugenio. “Sul discusso plagio della *Refutatio Procli Institutiones theologicae* di Procopio di Gasa ad opera di Nicola di Metone: Nuovi apporti della tradizione manoscritta”. *Medioevo Greco* 10 (2010): 5-12.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* [1983]. Αναθεωρημένη έκδοση. London and New York, NY: Verso, 2006.
- Angelis, Domenico de. “Vita di Andrea Peschiulli da Corigliano”. Στο: LE VITE | DE | LETTERATI SALENTINI | SCRITTE | DA DOMENICO DE ANGELIS | Uno de’ dodici Colleghi d’Arcadia, του Domenico de Angelis, 2 τόμοι, 1: 137-164. In Firenze: χ.όν.· in Napoli: Nella Stamperia di Bernardo-Michele Raillard, MDCCX [1710]-MDCCXIII [1713].
- Angelou, Athanasios D. “Introduction”. Στο: Angelou, *Νικολάου Ανάπτυξίς*, ix-lxxx.
- Angelou, Athanasios D., επιμ. *Νικολάου Μεθώνης: Ανάπτυξίς τῆς Θεολογικῆς Στοιχειώσεως Πρόκλου Πλατωνικοῦ Φιλοσόφου / Nicholas of Methone: Refutation of Proclus’ Elements of Theology: A Critical Edition with an Introduction on Nicholas’ Life and Works*. Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini 1. Athens: The Academy of Athens· Leiden: E. J. Brill, 1984.
- Angold, Michael. “Byzantine ‘Nationalism’ and the Nicaean Empire”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975): 49-70.
- Angold, Michael. “The Autobiographies of the Patriarch Gennadios II Scholarios”. Στο: *Reading in the Byzantine Empire and Beyond*, επιμέλεια: Teresa Shawcross και Ida Toth, 68-89. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Apelbaum, Natalie. “Doron medicum—The Gift of Medicine: How a Rare 17th Century Medical Translation Positively Impacted the Community and Predicted Current Analgesic Techniques”. *Anaesthesia and Intensive Care* 49.1S (2021): 41-50.
- Arganese, Giovanni, και Carmen Bonadies, επιμ. *Le edizioni del XVII secolo della Biblioteca Medica*

- Statale*. 2 τόμοι. Roma: Istituto Politografico e Zecca dello Stato, 1994-1995.
- Argenti, Philip P. *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Asor-Rosa, Alberto. “Argoli, Giovanni”. Στο: *Arconati-Bacareda*, διεύθυνση: Benvenuto Bertoni, 134. Τόμος 4 του: *Dizionario biografico degli Italiani*. Διεύθυνση: Benvenuto Bertoni. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1962. Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022. <[http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-argoli_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-argoli_(Dizionario-Biografico)>).
- Ateş, A. “Ibn al-‘Arabī”, στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 707-711.
- Atkins, Peter. *Chemistry: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Atkins, Peter, Loretta Jones και Leroy Laverman. *Chemical Principles: The Quest for Insight* [1999]. 7^η έκδοση. New York, NY: W. H. Freeman / Macmillan Learning, 2016.
- Auchter, Dorothy. “The Evolution of the *Encyclopaedia Britannica*: From the *Macropaedia* to *Britannica Online*”. *Reference Services Online* 27 (1999): 293-296.
- Bacchi, Eleonora, και Matteo Martelli. “Il principe Ḥālid bin Yazīd e le origini dell’ alchimia araba”. Στο: *Conflitti e dissenti nell’Islām*, επιμέλεια: Daniele Cevenini και Svevo D’Onofrio, 85-120. ‘Uyūn al-Akhbār: Studi sul Mondo Islamico 3. Bologna: Casa editrice il Ponte, 2009.
- Bachelard, Gaston . *La formation de l’esprit scientifique: Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective* [1938]. 2^η έκδοση. Bibliothèque des Textes Philosophiques. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1947.
- Baeumker, Clemens, έκδ. *Alfarabi Über der Ursprung der Wissenschaften (De ortu scientiarum): Eine mittelalterliche Einleitungsschrift in die philosophischen Wissenschaften*. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 19.3. Münster i. W.: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1916.
- Bagliani, Agostino Paravicini. “Ruggero Bacone e l’alchimia di lunga vita: Riflessioni sui testi”. Στο: *Alchimia e medicina nel Medioevo*, επιμέλεια: Chiara Crisciani and Agostino Paravicini Bagliani, 33-54. *Micrologus’ Library* 9. Florence: Sismel, 2003.
- Bailar, Jr., John C. “First-Year College Chemistry Textbooks: Through the 20th Century”. *Journal of Chemical Education* 70 (1993): 695-698.
- Balcoyiannopoulou, Irini. “New Evidence on the Manuscript Tradition and on the Latin and Greek Background to George Scholarius’ *In “De Interpretatione”*”. Στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 93-114.
- Baltes, Matthias. “Einleitung”. Στο: *Timaos Lokros: Über die Natur des Kosmos und der Seele*, έκδοση: Matthias Baltes, 1-26. *Philosophia Antiqua: A Series of Monographs on Ancient Philosophy* 21. Leiden: E. J. Brill, 1972.
- Baranowski, Henryk. *Bibliografia Kopernikowska 1509-1955*. Polska Akademia Nauk, Komitet Historii Nauki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Barbolovici, Vasile Alexandru. *Il concilio di Ferrara-Firenze (1438-1439): Storia ed ecclesiologia delle unioni*. Studi e Recherche. Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna, 2018.
- Barbour, Hugh Christopher. *The Byzantine Thomism of Gennadios Scholarios: And His Translation of the Commentary of Armandus de Bellovisu on the ‘De Ente ed Essentia’ of Thomas Aquinas*.

- Studi Tomistici 53. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana / Pontificia Accademia di S. Tommaso e di Religione Cattolica, 1993.
- Bardi, Alberto. “Persische Astronomie in Byzanz: Ein Beitrag zur Byzantinistik und zur Wissenschaftsgeschichte”. Διδακτορική διατριβή, Ludwig-Maximilians-Universität München, Institut für Byzantinistik, 2017.
- Bardi, Alberto. “Bessarione a lezione di astronomia da Cortasmeno”. *Byzantinische Zeitschrift* 111 (2018): 1-38.
- Barker, Joshua, Erik Harms και Johan Lindquist. “Introduction to Special Issue: Figuring the Transforming City”. Στο: “Figuring the Transforming City”, επιμέλεια: Joshua Barker, Erik Harms και Johan Lindquist, 159-172. Ειδικό τεύχος, *City & Society* 25.2 (2013).
- Baroni, Sandro. “Mappae clavicula e la tradizione in siriano di Zosimo di Panopoli”. Στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 237-242.
- Baroni, Sandro, Giuseppe Pizzigoni, και Paola Travaglio, επιμ. *Mappae clavicula: Alle origini dell’ alchimia in Occidente: Testo – Traduzione – Note*. Artifices: Scritti Tecnici per l’Arte e l’Architettura. Saonara, Padova: Il Prato, Casa Editrice, 2013.
- Barsacchi, Marco. *Il mito di Demogorgone: Origine e metamorfosi di una divinità “oscura”*. Saggi. Venice: Marsilio, 2014.
- Bauer, Richard C., James P. Birk και Pamela S. Marks. *Introduction to Chemistry* [2007]. 5^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2019.
- Baur, Ludwig, έκδ. *Dominicus Gundissalinus, De divisione philosophiae, herausgegeben und philosophiegeschichtlich untersucht nebst einer Geschichte der philosophischen Einleitung bis zum Ende der Scholastik*. Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters 4.2-3. Münster: Druck und Verlag der Aschendorffschen Buchhandlung, 1903.
- Bearman, P. J., Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, H. A. R. Gibb, W. P. Heinrichs, J. H. Kramers, G. Lecomte, É. Lévi-Provençal, B. Lewis, V. L. Ménage, Ch. Pellat, και J. Schacht, επιμ. *The Encyclopaedia of Islam* [1913-1938]. Νέα έκδοση. 12 τόμοι και 5 τόμοι ευρετηρίων και βοηθημάτων. Leiden: E. J. Brill / London: Luzac [τόμ. 3], 1960-2006
- Beck, Hans-Georg. “Humanismus und Palamismus”. Στο: *Actes du XII^e Congrès international d’études byzantines: Ochride, 10-16 septembre 1961*, συλλογικό έργο, 3 τόμοι, 1: 63-82. Belgrade: Comité Yougoslave des Études Byzantines, 1963-1964.
- Beck, Hans-Georg. *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*. Die Kirche in Ihrer Geschichte 1.D1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Bédoret, Henri. “Les premières traductions tolédanes de philosophie: Œuvres d’Alfarabi”. *Revue Néo-scholastique de Philosophie* 41 (1938): 80-97.
- Beer, E. S. de. “The Earliest Fellows of the Royal Society”. *Bulletin of the Institute of Historical Research* 15 (1937-1938): 79-83.
- Bekker, Immanuel, έκδ. *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXXVIII [=1838].
- Bellorini, Cristina. *The World of Plants in Renaissance Tuscany: Medicine and Botany*. The History of Medicine in Context. Farnham: Ashgate Publishing, 2016.

- Bemelmans, Richard. “Materia prima in Aristoteles: Een hardnekkig misverstand”. Διδακτορική διατριβή, Rijksuniversiteit Leiden, 1995.
- Berman, Marshall. *All that Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* [1982]. 2η έκδοση. Harmondsworth: Penguin Books Ltd., 1988.
- Berthelot, André. “Rapport sur les manuscrits alchimiques de Rome”. *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, τρίτη σειρά, 13 (1887): 848-854.
- Berthelot, Marcelin. *Les Origines de l'alchimie*. Paris: Georges Steinheil, Éditeur, 1885.
- Berthelot, Marcelin. “Introduction”. Στο: Berthelot και Ruelle, *Collection*, 1: 1-284.
- Berthelot, Marcelin. *Histoire des sciences: La Chimie au moyen âge*. 2 τόμοι. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCXCIII [=1893].
- Berthelot, Marcelin, και Charles-Émile Ruelle, επιμ. “II: iv^{bis}. Olympiodore: Appendices”. Στο: Berthelot και Ruelle, *Collection*, 1 (*Texte grec*): 104-106.
- Berthelot, Marcellin, και Charles-Émile Ruelle, επιμ. «II: iv. Όλυμπιοδώρου φιλοσόφου Ἀλεξανδρέως Εἰς τὸ κατ' ἐνεργείαν Ζωσίμου ὅσα ἀπὸ Ἑρμοῦ καὶ τῶν φιλοσόφων ἦσαν εἰρημένα», στο: Berthelot και Ruelle, *Collection*, 1 (*Texte grec*): 69-104.
- Berthelot, Marcellin, και Charles-Émile Ruelle, επιμ. και μετάφρ. *Collection des anciens alchimistes grecs*. 3 τόμοι. Paris: Georges Steinheil, Éditeur, 1887-1888.
- Bettelheim, Frederick A., William H. Brown, Mary K. Campbell, Shawn O. Farrell, Omar J. Torres και Sara Madsen. *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1984]. 12^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2020.
- Bianca, Concetta. *Da Bisanzio a Roma: Studi sul cardinale Bessarione*. Roma nel Rinascimento Inedita: Saggi 15. Roma: Roma nel Rinascimento, 1999.
- Bianchi, Lorenzo. “Gabriel Naudé critique des alchimistes”. Στο: *Alchimie et philosophie à la Renaissance: Actes du Colloque International de Tours (4-7 décembre 1991)*, επιμέλεια: Jean-Claude Margolin και Sylvain Matton, 405-421. De Pétrarque à Descartes 57. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1993.
- Bianchi, Lorenzo. *Rinascimento e libertinismo: Studi su Gabriel Naudé*. Napoli: Bibliopolis, 1996.
- Bianchi, Lorenzo. “Gabriel Naudé entre Rome et Paris: Les échanges culturels dans la République des Lettres”. Στο: *Rome-Paris, 1640: Transferts culturels et renaissance d'une école artistique*, επιμέλεια: Marc Bayard, 187-198. Collection d'Histoire de l'Art de l'Académie de France à Rome 11. Paris: Somogy éditions d'art, 2010.
- Bidez, Joseph. *La biographie d'Empédocle*, Université de Gand: Recueil de Travaux Publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres 12. Gand: Librairie CLEMM, 1894.
- Bidez, Joseph, έκδ. “L'épître de Psellus à Cerulaire sur la chrysopée”. Στο: *Michel Psellus, Épître sur la Chrysopée, Opuscules et extraits sur l'alchimie, la météorologie et la démonologie; en appendice: Proclus, Sur l'art hiératique; Psellus, Choix de dissertations inédites*, έκδοση: Joseph Bidez, 1-47. Τόμος 6 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, διεύθυνση: Joseph Bidez, Franz Cumont, Armand Delatte, Johan Ludvig Heiberg, Frederic Kenyon, Otto Lagercrantz, Julius Ruska, και Carlo Oreste Zuretti. Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur, και Union Académique Internationale, 1928.
- Bidez, Joseph, και Franz Cumont. *Les mages hellénisés: Zoroastre, Ostanés et Hystaspe d'après la*

- tradition grecque* [1938]. 2^η έκδοση. Collection d'Études Anciennes: Série Grecque 134. Paris: Les Belles Lettres, 2007.
- Binder, Judith. "The West Pediment of the Parthenon: Poseidon". Στο: *Studies Presented to Sterling Dow: On His Eightieth Birthday*, επιμέλεια: Alan L. Boegehold, William M. Calder III, John McK. Camp II, William T. Loomis, Kent J. Rigsby, Leslie Threatte, Jr, Stephen V. Tracy, και John S. Traill, 15-22. Greek, Roman, and Byzantine Monographs 10. Durham, NC: Duke University Press, 1984.
- Binnewies, Michael, Maik Finze, Manfred Jäckel, Peer Schmidt, Helge Willner και Geoff Rayner-Canham. *Allgemeine und Anorganische Chemie* [2004]. 3^η, αναθεωρημένη έκδοση. Berlin: Springer Spektrum, 2016.
- Birchler-Argyros, U. B. "Die Quellen zum Kral-Spiral in Konstantinopel". *Gesnerus* 45 (1988): 419-444.
- Bischoff, Bernhard. "Die Überlieferung der technischen Literatur". Στο: *Artigianato e tecnica nella società dell' alto medio evo occidentale, 2-8 aprile 1970*, συλλογικό έργο, 2 τόμοι, 1: 267-296. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 18. Spoleto: Presso la Sede del Centro, 1971.
- Blake, John B. *A Short Title Catalogue of Eighteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*. Bethesda, MD: U.S. Department of Health, Education, and Welfare / Public Health Service / National Institutes of Health / National Library of Medicine, 1979.
- Bladel, Kevin van. *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*. Oxford Studies in Late Antiquity. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Blanchet, Marie-Hélène. "L'Église byzantine à la suite de l'Union de Florence (1439-1445): De la contestation à la scission". Στο: "L'Église dans le monde byzantin de la IV^e croisade (1204) à la chute de Constantinople (1453): Strasbourg, 7, 8 et 9 novembre 2002", επιμέλεια: Astérios Argiriou, 79-123. Ειδικό τεύχος, *Byzantinische Forschungen* 29 (2007).
- Blanchet, Marie-Hélène. *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472): Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantin*. Archives de l'Orient Chrétien 20. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 2008.
- Blanchet, Marie-Hélène. "La Réaction byzantine à l'Union de Florence (1439): Le Discours antiromain de la Synaxe des orthodoxes". Στο: *Réduire le schisme? Ecclésiologies et politiques de l'Union entre Orient et Occident (XIII^e-XVIII^e siècle)*, επιμέλεια: Marie-Hélène Blanchet και Frédéric Gabriel, 181-196. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance: Monographies 49. Paris: Association des amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance (ACHCByz), 2013.
- Bloch, Herbert. *Monte Cassino in the Middle Ages*. 3 τόμοι. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1986.
- Bloch, Marc. "Avènement et conquêtes du moulin a eau". *Annales d'Histoire Économique et Sociale* 7 (1935): 538-563.
- Bloch, Othon Theodoricus, έκδ. "IV. Syntagma graecum expositionum rhetoricarum e scriptis auctorum v christianorum et iv ethnicorum, e codice Bibl. Univ. Havn. nunc primum editum". *Miscellanea Hafniensia Theologici et Philologici Argumenti* 2 (1824): 149-184.
- Bodnár, István. "The *Problemata Physica*: An Introduction". Στο: *The Aristotelian "Problemata*

- Physica*”: *Philosophical and Scientific Investigations*, επιμέλεια: Robert Mayhew, 1-9. *Philosophia Antiqua* 139. Leiden and Boston, MA: Brill, 2015.
- Boeuf, Estelle. *La Bibliothèque parisienne de Gabriel Naudé en 1630: Les lectures d’un ‘libertin érudit’*. Genève: Librairie Droz S.A., 2007.
- Bokaris, Efthymios P. “The encounter of Lavoisiers’ Chemical Nomenclature with the empiricist “Experimental Philosophy” of Demetrious-Daniel Philippides in the Hellenic-speaking regions at the dawn of 19th century”. *Archives Internationales d’ Histoire Des Sciences* 60 (2010): 117-136.
- Bolton, Henry Carrington. *A Select Bibliography of Chemistry: 1492-1892*. 1 τόμος και 2 συμπληρώματα [S]. Smithsonian Miscellaneous Collections 850. City of Washington: Published by the Smithsonian Institution, 1893-1904.
- Bonifati, Giovanni. *Dal libro manoscritto al libro stampato: Sistemi di mercato a Bologna e a Firenze agli albori del capitalismo*. La Storia & le Storie. Torino: Rosenberg & Sellier, 2008.
- Bonnaz, Yves, έκδ. “Chronique prophétique”. Στο: *Chroniques asturiennes (fin IX^e siècle)*, έκδοση: Yves Bonnaz, 1-9. Sources d’Histoire Médiévale. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1987.
- Boor, Carolus de, έκδ. *Theophanis Chronographia*. 2 τόμοι. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXXXIII [=1883]-MDCCCLXXXV [=1885].
- Borch, Ole. OLAI BORRICHII | CONSPECTUS SCRIPTORUM | CHEMICORUM | ILLUSTRIORUM, | Libellus Posthumus | Cui praefixa | HISTORIA VITAE | Ipsius ab Ipso conscripta. Havniae: Sumptibus Samuelis Garmanni Bibliop(olae), Anno MDCXCVII [=1697].
- Borgnet, Augustus, έκδ. “[B. Alberti Magni] Mineralium libri quinque”. Στο: [B. Alberti Magni] *Mineralium libri quinque; De anima libri tres; Philosophia pauperum, seu Isagoge in Libros Aristotelis Physicorum, de Coelo et Mundo, de Generatione et Corruptione, Meteororum et de Anima; Liber de Apprehensione a quibusdam D. Alberto adscriptus*, έκδοση: Augustus Borgnet, 1-116. Τόμος 5 του: *B. Alberti Magni opera omnia*, επιμέλεια: Aemilius Borgnet και Augustus Borgnet. Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, Bibliopolam Editorem, MDCCCXC [=1890].
- Borgnet, Stephanus C. Augustus, έκδ., [B. Alberti Magni] *Enarrationes in secundum partem evang(elii) Lucae (X-XXIV)*. Τόμος 23 του: *B. Alberti Magni opera omnia*, έκδοση: Aemilius Borgnet και Augustus Borgnet. Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, Bibliopolam Editorem, MDCCCXCV [=1895].
- Borsetto, Luciana. έκδ. *Vita di Galileo di Vincenzio Viviani (con Appendice di testi e documenti)*. Scrivere le Vite 6. Bergamo: Moretti & Vitali Editori, 1992.
- Bosco, Domenico. “Cremonini e le origini del libertinismo”. *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica* 81 (1989): 255-293.
- Bostock, David. “Aristotle on the Principles of Change in *Physics* I” [1982]. Στο: *Space, Time, Matter, and Form*, του David Bostock, 1-18. Oxford Aristotle Studies. Oxford: Clarendon Press, 2006.
- Bottin, Francesco. “Bibliografia”. Στο: *Ruggero Bacone: La scienza sperimentale: Lettere a Clemente IV; La scienza sperimentale; I segreti dell’arte e della natura*, μετάφραση: Francesco Bottin, 55-75. Milano: Rusconi, 1990.
- Bougard, Michel . *La chimie de Nicolas Lemery*. De Diversis Artibus 40 (νέα σειρά 3). Turnhout: Brepols, 1999.

- Bouillon, Dominique. *L'Interprétation de Jacques Zabarella le Philosophe: Une étude historique logique et critique sur la règle du moyen terme dans les 'Opera logica' (1579)*. Textes de Philosophie 3. Paris: Éditions Classiques Garnier, 2009.
- Boyle, Leonard E., OP. *Medieval Latin Palaeography: A Bibliographical Introduction*. Toronto Medieval Bibliographies 8. Toronto, Buffalo, NY, and London: University of Toronto Press, 1984.
- Braccini, Tommaso. "Bessarione Comneno? La tradizione indiretta di una misconosciuta opera storica di Giano Lascaris come fonte biografico-genealogica". *Quaderni di Storia* 64 (2006): 61-115.
- Braccini, Tommaso. "All'origine del vampiro: Leone Allacci e il *burculaca*". *I Quaderni del Ramo d'Oro On-Line* 1 (2008): 185-208.
- Brady, Jules M. "St. Augustine's Theory of Seminal Reasons". *New Scholasticism* 38 (1964): 141-158.
- Brandt, Samuel, και Georgius Schepps, έκδ. *Anicii Manlii Severini Boethii operum pars I: In isagogen Porphyrii commenta*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 48. Vindobonae: F. Tempsky· Lipsiae: G. Freytag, MDCCCXVI [=1906].
- Bräutigam, Friederike. "Basileios der Grosse und die heidnische Bildung: Eine Interpretation seiner Schrift *Ad adolescentes*". Διδακτορική διατριβή, Friedrich-Schiller-Universität Jena, Philosophischen Fakultät, 2003.
- Brecht, Bertolt. *Leben des Galilei (1938/39)*. Στο: *Stücke* 5, επιμέλεια: Bärbel Schrader και Günther Klotz, 7-115. Τόμος 5 του: *Bertolt Brecht: Werke: Große kommentierte Berliner und Frankfurter Ausgabe*, επιμέλεια: Werner Hecht, Jan Knopf, Werner Mittenzwei, και Klaus-Detlef Müller. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag· Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1988.
- Bresciano, Giovanni. *Neapolitana: Contributi alla storia della tipografia in Napoli nel secolo XVI*. Sammlung Bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 18. Halle a.S.: Verlag von Rudolf Haupt, 1905.
- Brewer, John Sherren, έκδ. "Rogeri Baconis Opus tertium". Στο: *Fr. Rogeri Baconis Opera quaedam hactenus inedita, Vol. 1 containing I. Opus tertium; II. Opus minus; II. Compendium philosophiae*, έκδοση: John Sherren Brewer, 1-310. *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores* 15. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1859.
- Briel, Matthew C. "A Palamite Thomist? Gennadios Scholarios and the Reception of Thomas Aquinas in Byzantium". *St Vladimir's Theological Quarterly* 62 (2018): 267-285.
- Brinner, William M. μετάφρ. *Prophets and Patriarchs Translated and Annotated*. Τόμος. 2 του: *The History of Al Tabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk)*. SUNY Series in Near Eastern Studies, Bibliotheca Persica Albany, NY: State University of New York Press, 1987.
- Broadie, Sarah. "On Generation and Corruption I. 4: Distinguishing Alteration". Στο: de Haas και Mansfeld, *Aristotle's GC I*, 123-150.
- Brower, Jeffrey E. *Aquinas's Ontology of the Material World: Change, Hylomorphism, & Material Objects*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Brown Bear Books / Windmill Books: 2018. London: Windmill Books / Brown Bear Books, 2018.
- Brown, Francis, Samuel R. Driver and Charles A. Briggs. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Oxford: Clarendon Press, 1906.

- Brown, Theodore L., H. Eugene LeMay, Jr., Bruce E. Bursten, Catherine J. Murphy, Patrick M. Woodward και Matthew W. Stoltzfus. *Chemistry: The Central Science: Global Edition* [1977]. 15η έκδοση. Με συνεισφορές του Michael W. Lufaso. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2022.
- Browning, Robert. "Tzetzes' Commentary on Ptolemy: A Ghost Laid". *The Classical Review* 15 (1965): 262-263.
- Brun, Giulia. "I codici testimoni di Mappae clavicula". Στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 201-218.
- Brun, Giulia. "The Transmission and Circulation of Practical Knowledge on Art and Architecture in the Middle Ages: The Case of *Compositiones Lucenses* Tradition and Its Connection to Vitruvius' *De Architectura*". Διδακτορική διατριβή, Politecnico di Milano, Department DASTU, 2015.
- Brüning, Volker Fritz. *Bibliographie der alchemistischen Literatur*. 3 τόμοι. München: K. G. Saur, 2004-2007.
- Buchheim, Thomas. "Einleitung". Στο: *Aristoteles: Über Werden und Vergehen*, μετάφραση και σχόλια: Thomas Buchheim, 83-213. Τόμος 12.4 του: *Aristoteles: Werke in deutscher Übersetzung*, επιμέλεια: Ernst Grumach, Hellmut Flashar και Christof Rapp. Berlin: Akademie Verlag GmbH, 2010.
- Buckels, Chrostopher. "Making Room for Particulars: Plato's Receptacle as Space not Substratum". *Apeiron* 49 (2016): 303-328.
- Burckhardt, Titus. *Alchemie: Sinn und Weltbild*. Olten und Freiburg im Breisgau, 1960.
- Burdge, Julia. *Chemistry* [2009]. 5^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2020.
- Burmannus, Petrus [Burman, Pieter], επιμ., SYLLOGES | EPISTOLARUM | A | VIRIS ILLUSTRIBUS | SCRIPTARUM. 5 τόμοι. Leidae: Apud Samuelem Luchtmans, [1724]-[1727].
- Burnet, John, επιμ. *Platonis Opera*. 4 τόμοι. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: e Typographeo Clarendoniano, 1900-1907.
- Burnett, Charles. "Abū Ma'shar (AD 787-888) and His Major Texts on Astrology". Στο: *Kayd: Studies in History of Mathematics, Astronomy and Astrology in Memory of David Pingree*, επιμέλεια: Gherardo Gnoli και Antonio Panaino, 17-29. Serie Orientale Roma 102. Roma: Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, 2009.
- Butterfield, Jeremy, επιμ. *Collins English Dictionary: Complete and Unabridged* [1979]. 6^η έκδοση. Collins, an Imprint of HarperCollins Publishers, 2003.
- Buttimer, (Brother) Charles Henry, έκδ.. *Hugonis de Sancto Victore Didascalicon de studi legendi: A Critical Text*. The Catholic University of America, Studies in Medieval and Renaissance Latin 10. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1939.
- Bydén, Börje, και Filip Radovic, επιμ. *The Parva naturalia in Greek, Arabic and Latin Aristotelianism: Supplementing the Science of the Soul*. Studies in the History of Philosophy of Mind 17. Cham: Springer, 2018.
- Bylebyl, Jerome J. "The Medical Meaning of Physica". Στο: "Renaissance Medical Learning: Evolution of a Tradition", επιμέλεια: Michael R. McVaugh και Nancy G. Siraisi, 16-41. Ειδικό τεύχος, *Osiris*, νέα σειρά, 6 (1990).

- Byrne, Christopher. "Prime Matter and Actuality". *Journal of the History of Philosophy* 33 (1995): 197-224.
- Byrne, Patrick H. *Analysis and Science in Aristotle*. Albany, NY: State University of New York Press, 1997.
- Bywater, Ingram, έκδ. *Aristotelis Ethica Nicomachea*. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1894.
- Cacouros, Michel. "Un commentaire byzantin inédit au deuxième livre des *Seconds analytiques*, attribuable à Jean Chortasménos". *Revue d'Histoire des Textes* 24 (1994): 149-198.
- Cacouros, Michel. "*Marginalia* de Chortasménos dans un opuscule logique dû à Prodrôménos (Vatican. gr. 1018)". *Revue des Études Byzantines* 53 (1995): 271-278.
- Cacouros, Michel. "Un manuel de logique organisé par Jean Chortasménos et destiné à l'enseignement: Catalogage su manuscrit". *Revue des Études Byzantines* 54 (1996): 67-106.
- Cacouros, Michel. "Jean Chortasménos *katholikos didaskalos*: Contribution à l'histoire de l'enseignement à Byzance". Στο: "*Synodia*": *Studia humanitatis Antonio Garzya septuagenario ab amicis atque discipulis dicata*, επιμέλεια: Ugo Criscuolo και Riccardo Maisano, 83-107. *Collectanea* 15. Napoli: M. D'Auria, 1997.
- Cacouros, Michel. "Jean Chortasmenos *katholikos didaskalos*, annotateur du corpus logicum dû à Néophytos Prodrômenos". Στο: "*Όπώρα*: Studi di onore do mgr Paul Canart per il LXX compleanno", επιμέλεια Santo Lucà και Lidia Perria, 3 τόμοι, ειδικά τεύχη, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, νέα σειρά, 51-53 (1997-1999), 2: 185-225.
- Cacouros, Michel. "Néophytes Prodrôménos copiste et responsable (?) de l'édition *Quadrivium-Corpus Aristotelicum* du 14^e siècle". *Revue des Études Byzantines* 56 (1998): 193-212.
- Cacouros, Michel. "Deux épisodes inconnus dans la réception de Proclus à Byzance aux XIII^e-XIV^e siècles: La Philosophie de Proclus réintroduite à Byzance grâce à l'*Hypotypôsis*: Néophytos Prodrôménos et Kôntostéphanos (?) lecteurs de Proclus (avant Argyropoulos) dans le *xénôn* du Kralj". Στο: *Proclus et la théologie platonicienne: Actes du Colloque International de Louvain (13-16 mai 1998): En l'honneur de H. D. Saffrey et L. G. Westerink* †, επιμέλεια: A. Ph. Segonds και C. Steel, συνεργασία: C. Luna και A. F. Mettraux, 589-627. *Ancient and Medieval Philosophy: De Wulf-Mansion Centre, Series 1*, 26. Leuven: University Press· Paris: Les belles Lettres, 2000.
- Cacouros, Michel. "Un manuel byzantin d'enseignement destiné à être copié "à la *pecia*"". *Gazette du Livre Médiéval* 36 (2000): 17-24.
- Cacouros, Michel. "Georges Scholarios et le *Paris. gr.* 1932: Jean Chortasménos, l'enseignement de la logique, le thomisme à Byzance". Στο: Πατούρα, *Η ελληνική γραφή*, 397-442.
- Cacouros, Michel. "Un patriarche à Rome, un *Katholikos didaskalos* au Patriarcat et deux donations trop tardives de reliques du Seigneur: Grégoire III Mamas et Georges Scholarios, le Synode et la Synaxis". Στο: *Βυζάντιο: Μνήμη και Κοινωνία: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, επιμέλεια: Άννα Αβραμέα, Αγγελική Λαΐου, και Ευάγγελος Χρυσός, 71-124. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003.
- Cacouros, Michel. "Rapport: La philosophie et les sciences du *trivium* et du *quadrivium* à Byzance de 1204 à 1453 entre tradition et innovation: Les Textes et l'enseignement, le cas de l'école du Prodrome (Pétra)". Στο: Cacouros και Congourdeau, *Philosophie et sciences à Byzance*, 1-51.

- Cacouros, Michel. “Survie culturelle et rémanence textuelle du néoplatonisme à Byzance: Éléments généraux – éléments portant sur la logique”. Στο: *The Libraries of the Neoplatonists: Proceedings of the Meeting of the European Science Foundation Network “Late Antiquity and Arabic Thought. Patterns in the Constitution of European Culture” Held in Strasbourg, March 12-14, 2004 Under the Impulsion of the Scientific Committee of the Meeting, Composed by Matthias Baltes†, Michel Cacouros, Cristina D’Ancona, Tiziano Dorandi, Gerhard Endreß, Philippe Hoffmann, Henri Hugonnard Roche*, επιμέλεια: Cristina D’Ancona, 177-210. *Philosophia Antiqua* 107. Leiden and Boston, MA: Brill, 2007.
- Cacouros, Michel, και Marie-Hélène Congourdeau, επιμ. *Philosophie et sciences à Byzance de 1204 à 1453: Les Textes, les doctrines et leur transmission: Actes de la Table Ronde organisée au XX^e Congrès International d’Études Byzantines (Paris 2001)*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 146. Leuven, Paris, et Dudley, MA: Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies, 2006.
- Cadot, Michel. “Un drame méconnu: *L’Alchimiste*”. *Revue d’Histoire Littéraire de la France* 104 (2004): 831-839.
- Caiazzo, Irene. “[I:] 1: Urso of Salerno on Prime Matter between Plato and Aristotle”. Στο: *Substances minérales et corps animés / Mineral Substances and Animate Bodies (1100-1500)*, επιμέλεια: Danielle Jacquart και Nicolas Weill-Parot, 19-52. Montreuil: Omniscience, 2012.
- Calvet, Antoine. “Recherches sur le platonisme médiéval dans les oeuvres alchimiques attribuées à Roger Bacon, Thomas d’Aquin et Arnaud de Villeneuve”. *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 87 (2003): 457-498.
- Calvet, Antoine. *L’Alchimie au Moyen Âge: XII^e-XV^e siècles*. Études de Philosophie Médiévale 107. Paris: Vrin, 2018.
- Camerota, Michele. *Galileo Galilei e la cultura scientifica nell’età della Controriforma*. Roma: Salerno Editrice, 2004.
- Canart, Paul. *Les “Vaticani Graeci 1487-1962”: Notes et documents pour l’histoire d’un fonds de manuscrits de la Bibliothèque vaticane*. Studi e Testi 284. Città del Vaticano: Bibliotheca Apostolica Vaticana, 1979.
- Canart, Paul, και Giancarlo Prato. “Les Recueils organisés par Jean Chortasmenos et le problème de ses autographes”. Στο: *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel I*, επιμέλεια: Herbert Hunger, 115-178. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 383. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- Cann, Peter, και Peter Hughes. *Cambridge International AS and A Level: Chemistry* [2015]. 5^η ανατύπωση. London: Hodder Education, An Hachette UK Company, 2019.
- Cantamessa, Leandro. *Astrologia: Opere e stampa (1472-1900)*. 2 τόμοι. Biblioteca di Bibliografia Italiana 187. Florence: Leo S. Olschki Editore, 2007.
- Capizzi, C., S.J. “Un piccolo contributo sulla biografia del Bessarione: La ‘descriptio bonorum ac rerum mobilium’ del monastero ravennate di San Giovanni Evangelista del 9 settembre 1444”. *Orientalia Christiana Periodica* 40 (1974): 84-113.
- Capocci, Valentinus. *Codices 1-163*. Τόμος 1 του: *Codices Barberiniani graeci*. Bybliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti. [Città del Vaticano]: in Bybliotheca Vaticana, MCMLVIII [=1958].

- Capparoni, Pietro. “*Magistri Salernitani Nondum Cogniti*”: *A Contribution to the History of the Medical School of Salerno*. Research Studies in Medical History 2. London: John Bale, Sons & Danielsson, Ltd. / Wellcome Historical Medical Museum, 1923.
- Caprotti, Gaia. “Mappae clavicula nella storiografia”. Στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 17-26.
- Caprotti, Gaia. “Mappae clavicula: Prescrizioni della prima alchimia storica nei precedenti di lingua greca”. Στο: Baroni, Pizzigoni, και Travaglio, *Mappae clavicula*, 219-236.
- Carella, Candida. *L'insegnamento della filosofia alla “Sapienza” di Roma nel Seicento: Le cattedre e i maestri*. Le Corrispondenze Letterarie, Scientifiche ed Erudite dal Rinascimento all’Età Moderna, Subsidia 7. Firenze: Leo S. Olschki, MMVII [= 2007].
- Carpenter, William B., και William H. Dallinger. *The Microscope and Its Revelations* [1856]. 7^η έκδοση. Philadelphia, PA: P. Blakiston, Son, & Co., 1891.
- Carus-Wilson, Eleanora M. “An Industrial Revolution of the Thirteenth Century”. *The Economic History Review* 11 (1941): 39-60.
- Carusi, Paola. “Alchemy in the Arab World”. Στο: Lagerlund, *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, 52-56.
- Carusi, Paola. “Iznīqī and Jābir, *Sirr* and *Miftāḥ*: Two Authors, Four Titles, One Alchemical Treatise”. *Al-Qanṭara* 37 (2016): 299-327.
- Casanova, Paul. “Annexe au procès-verbal: Idris et ‘Ouzāir”. *Journal Asiatique* 205 (1924): 356-360.
- Castelli, Pietro. CHALCANTHINVM | DODECHAPORION | SIVE | DVODECIM DVBITATIONES | IN VSV OLEI VITRIOLI | ET DEFENSIO ANTIQVORVM IN ARSENICI, | ATQUE SANDARACHE POTV, | AD RAYMVNDVM MINDERERVVM | MEDICVM GERMANVM ELOQVENTISSIMVM | AVCTORE | PETRO CASTELLO PHILOSOPHO | AC MEDICO ROMANO. Romae: Ex Typographia Iacobi Mascardi, MDCXIX [=1619].
- Castelli, Pietro. THESES | PHILOSOPHICAE, | ET MEDICAE· | Ad disputandum publicè propositae in Romano | Gymnasio Sapientiae. | EX AVCTORITATE | R. P. D. DOMINICI CECCHINI | Sacrae Consistorialis Aulae Aduocati, (et) Almae Urbis | Gymnasij Rectoris deputati. | A IVLIO TINO RHAETICARVM | *Alpium Muesauicula Roboredensi*. | SERENISSIMO PRINCIPI | PHILIPPO GVILIELMO | WOLFGANGI GVILIELMI FILIO | Comiti Palatino Rheni, Bauariae, Iuliae, Cliuiaae, (et) Montium | Ducis. Comiti in Valdentz, Sponheim, March, Rauensperg, | (et) Morsae. Domino in Rauenstein, (et)c(etera) | DEDICATAE | *Sub Auspicij Perillustis, (et) Excellentiss(imis) D. Petri Castelli Romani | Philosophi, (et) Medici, ac in eodem Gymnasio Professoris*. Romae: Apud Iacobum Mascardum, MDCXXVII [=1627].
- Castelli, Pietro. INCENDIO | DEL MONTE VESVVIO | DI PIETRO CASTELLI | ROMANO, | Lettore nello Studio di Roma già di Filo- | sofia, (et) hora di Medicina. | *Nel quale si tratta di tutti gli Luoghi ardenti, delle Differenze | delli Fuoghi; loro Segni; Cagioni; Prognostici; e Rimedij, | con Metodo distinto, Historico e Filosofico*. | Con la giunta d’alcuni quesiti circa il stato presente del Vesuuio | e le loro esplicationi, (et) annotationi. In Roma: Appresso Giacomo Mascardi, MDCXXXII [=1632].
- Castelli, Pietro. DISCORSO | DELL’ELETVARIO | ROSATO | DI MESVE | *NEL QUALE SI RAGGIONA | delle Rose, che entrano in detto Elettuario, | e della Scammonea* | DI PIETRO CASTELLI | Medico Romano, e Lettore de Semplici | nello Studio di Roma. In Roma: Nella Stamperia di Giacomo Mascardi, M.DC.XXXIII [=1633].

- Castelli, Pietro, PETRI CASTELLI ROMANI· | NOBILIS MESSANENSIS | Medici, (et) Philosophi | IN CELEBERRIMO MAMERTINORUM GYMNASIO | Medicinae Theoricae Professoris primarij. | AC ALMI EIUSDEM VRBIS MEDICORVM COLLEGII | Prioris, (et) Decani. | *Olim in Romano Archigymnasio philosophiae primum, deinde Medicinae, | (et) Simplicium Professoris.* | OPTIMVS MEDICVS | In quo conditiones perfectissimi Medici exponuntur. Messinae: Typis Rev. Cam. Archiep. Apud Vidua(m) Io. Franc. Bianco, MDCXXXVII [=1637].
- Cataldi Patau, Annaclara. *Studies in Greek Manuscripts* Studi, Strumenti 24. Spoleto: Fondazione Centro Italiano de Studi sull' Alto Medioevo, 2008.
- Cataldi Patau, Annaclara. "The Library of the Monastery of Prodromos Petra in the Fifteenth Century (to 1453)". Στο: Cataldi Patau, *Studies in Greek Manuscripts*, 209-218.
- Cataldi Patau, Annaclara. "The Manuscript Production in the Monastery of Prodromos Petra (Twelfth-Fifteenth Centuries)". Στο: Cataldi Patau, *Studies in Greek Manuscripts*, 197-207.
- Caudano, Anne-Laurence. "Le Calcul de l'éclipse de soleil du 15 avril 1409 à Constantinople par Jean Chortasmenos". *Byzantion* 73 (2003): 211-245.
- Cauz, Jorge. "How I Did It ... : Encyclopaedia Britannica's President on Killing Off a 244-Years-Old Product". *Harvard Business Review* 91, no. 3 (2013): 39-43 [HBR Reprint R1303A].
- Cavaillé, Jean-Pierre. "The Italian Atheist Academics: A Myth of the French Pre-Enlightenment?". Στο: *Religiöser Nonkonformismus und frühneuzeitliche Gelehrtenkultur*, επιμέλεια: Friedrich Vollhardt, 39-50. Quellen und Darstellungen zur Geschichte des Antitrinitarismus und Sozinianismus in der Frühen Neuzeit 2. Berlin: Akademie Verlag, 2014.
- Cecini, Ulisse. "Some Remarks on the Translation of Proper Names in Mark of Toledo's and Robert of Ketton's Latin Qur'ān Translations". *Al-Qanṭara* 35 (2014): 579-605.
- Centanni, Monica. "Bessarione e Gemisto Pletone: Lettere dall'esilio". Στο: *Exil und Heimatferne in der Literatur des Humanismus von Petrarca bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts / L'esilio e la lontananza dalla patria nella letteratura umanistica dal Petrarca all'inizio del Cinquecento*, επιμέλεια: Francesco Furlan, Gabriel Siemoneit, και Hartmut Wulfram, 361-383. NeoLatina. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2019.
- Cerbu, Thomas. "Leone Allacci (1587-1669): The Fortunes of an Early Byzantinist". Διδακτορική διατριβή, Harvard University, 1986.
- Cerbu, Thomas. "The Unpublished Preface to the *Drammaturgia*". *Yearbook of Italian Studies* 7 (1988): 81-97.
- Cerbu, Thomas. "Allatius lecteur d'Origène". Στο: *Les Pères de l'Église au XVII^e siècle: Actes du colloque de Lyon, 2-5 octobre 1991*, επιμέλεια: Emmanuel Bury and Bernard Meunier, 213-226. Paris: Les Éditions du Cerf, 1993.
- Cerbu, Thomas. "Melchior Inchofer, "un home fin & ruse"". Στο: *Largo campo di filosofare: Eurosymposium Galileo 2001*, επιμέλεια: José Montesinos και Carlos Solís, 587-611. Orotava: Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2001.
- Cerbu, Thomas. "The Apographs of Vaticanus gr. 167". Στο: Ševčenko, *Chronographiae*, 17*-30*.
- Cerbu, Thomas. "Tra servizio e ambizione: Allacci studioso e bibliotecario nella corrispondenza con Antonio Caracciolo". Στο: Montuschi, *La Vaticana nel seicento*, 175-198.
- Cerbu, Thomas, και Michel-Pierre Lerner. "La disgrâce de Galilée dans les *Apes Urbanae*: Sur la

- fabrique du texte de Leone Allacci”. *Nuncius* 15 (2000): 589-610.
- Cesalpino, Andrea. DE METALLICIS | LIBRI TRES | ANDREA CAESALPINO | AVCTORE · | AD SANCTISIMVM | DOMINVM NOSTRVM | CLEMENTEM VIII. | PONTIFICEM MAX(IMUM). Romae: Ex Typographia Aloysij Zannetti, 1596.
- Chalmers, Alan. “Retracing the Ancient Steps to Atomic Theory”. *Science & Education* 7 (1998): 69-84.
- Chalmers, Alan. *The Scientist’s Atom and the Philosopher’s Stone: How Science Succeeded and Philosophy Failed to Gain Knowledge of Atoms*. Boston Studies in the Philosophy of Science 279. Dordrecht, Heidelberg, London and New York, NY: Springer, 2009), 261-263.
- Chang, Raymond, και Jason Overby. *Chemistry* [1981]. 14^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2022.
- Charles, David. “Simple Genesis and Prime Matter”. Στο: de Haas και Mansfeld, *Aristotle’s GC I*, 151-169.
- Charles-Daubert, Françoise. “La Fortune de Cremonini chez les libertins erudits du XVII^e siècle”. Στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 1: 169-191.
- Charles-Daubert, Françoise. “Libertinage et erudition: Peiresc relais de l’Europe savante”. Στο: *Peiresc ou la passion du connaître: Colloque de Carpentras, novembre 1987*, επιμέλεια: Anne Reinbold, πρόλογος: Pierre Costabel, 41-59. Histoire des Idées et des Doctrines. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1990.
- Charlton, William. “Introduction”. Στο: ‘*Philoponus*’ “*On Aristotle On the Soul 3.9-13 with Stephanus* “*On Aristotle On Interpretation*”, μετάφραση: William Charlton, 1-16. The Ancient Commentators of Aristotle. London: Duckworth, 2000.
- Charlton, William. “Appendix: Did Aristotle Believe in Prime Matter?”. Στο: *Aristotle: ‘Physics’: Books I and II* [1970], μετάφραση, πρόλογος και σχόλια: William Charlton, 129-145. Ανατύπωση. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Chenu, Marie-Dominique. *Introduction à l’étude de saint Thomas d’Aquin*. Université de Montréal, Publications de l’Institut d’Études Médiévales 9. Montréal: Institut d’Études Médiévales· Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1950.
- “Chimie générale: corrigé détaillé”. Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/chimie-generale-corrige-detaille/oclc/746464816>>.
- Chodkiewicz, Michel. *Le Sceau des saints: Prophétie et sainteté dans la doctrine d’Ibn Arabî*. Bibliothèque des Sciences Humaines. Paris: Éditions Gallimard, 1986.
- Ciaramitaro, Giuliana. “Lorenzo Porzio (1604-1676): Cenni biografici”. *Schede Umanistiche*, νέα σειρά, 20 (2006): 151-164.
- Cinti, Dino. *Biblioteca galileiana raccolta dal principe Giampaolo Rocco di Torrepadula*. Firenze: Sansoni Antiquariato, 1957.
- Clark, Peter. *British Clubs and Societies 1580-1800: The Origins of an Associational World*. Oxford Studies in Social History. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Clarke, Jack A. *Gabriel Naudé, 1600-1653*. Hamden, CO: Archon Books, 1970.
- Clericuzio, Antonio. “Chemical Medicines in Rome: Pietro Castelli and the Vitriol Debate (1616-

- 1626)”. Στο: *Conflicting Duties: Science, Medicine and Religion in Rome, 1550-1750*, επιμέλεια: Maria Pia Donato και Jill Kraye, 281-302. Warburg Institute Colloquia 15. London: The Warburg Institute· Torino: Nino Aragno Editore, 2009.
- Clericuzio, Antonio. “Boyle’s Chemistry. Στο: *The Bloomsbury Companion to Robert Boyle*, επιμέλεια: Jan-Erik Jones, 65-96. London and New York, NY: Bloomsbury Academic, 2020.
- Clugston, Michael, και Rosalind Flemming. *Advanced Chemistry* [2000]. Ανατύπωση. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Coccia, Antonio. “Vita e opere del Bessarione”. Στο: “Il Cardinale Bessarione nel V Centenario” , συλλ. έργο, 265-293.
- Cohen, H. Floris. *How Modern Science Came into the World: Four Civilizations, One 17th-Century Breakthrough*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Cohen, I. Bernard. “Ethan Allen Hitchcock: Soldier–Humanitarian–Scholar: Discoverer of the ‘True Subject’ of the Hermetic Art”. *Proceedings of the American Antiquarian Society* 61 (1951): 29-139.
- Cohen, S. Marc. “Alteration and Persistence: Form and Matter in the Physics and *De Generatione et Corruptione*”. Στο: *The Oxford Handbook of Aristotle*, επιμέλεια: Christopher Shields, 205-226. Oxford: Oxford University press, 2012.
- Cohen, Sheldon M. *Aristotle on Nature and Incomplete Substance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Colinet, Andrée. “Introduction”. Στο: *Recettes alchmiques (Par. gr. 2419, Holkhamicus 109); Cosmas le Hiéromoine: Chrysopée*, έκδοση και μετάφραση: Andrée Colinet, xi-cxxvi. Τόμος 11 του: *Les Alchimistes grecs: Publiés sous le patronage de l’Union Académique Internationale*. Collection des Universités de France Publiée sous le Patronage de l’Association Guillaume Budé. Paris: Les Belles Lettres, 2010.
- Collison, Robert L., Warren E. Preece και The Editors of *Encyclopaedia Britannica*. “Encyclopaedia: Reference Work”, *Britannica*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο στις 20 Ιουλίου 1998. Τελευταία ανανέωση: 5 Ιανουαρίου 2015. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/encyclopaedia>>.
- Coluccia, Giuseppe L. *Basilio Bessarione: Lo spirito greco e l’Occidente*. Accademia delle Arti del Disegno: Monografie 15. Firenze: Leo S. Olschki, 2009.
- Colunga, Albertus, O. P., και Laurentio Turrado, έκδ. *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam nova editio logicis partitionibus alisque subsidiis ornata*. [1946]. 10^η έκδοση. Matriti: Biblioteca de Autores Cristianos, MCMXCIX [=1999].
- Combefis, François, έκδ. και μετάφρ. HISTORIAE | BYZANTINAE | SCRIPTORES | POST THEOPHANEM, | PARTIM NUNC PRIMUM EDITI, | PARTIM RECENSITI, | ET NOVA VERSIONE ADORNATI: | quorum Catalogum proxima pagina indicabit. | *Cura, (et) studio τοῦ Μακαρίτου R. P. FRANCISCI COMBEFISII | Ordinis FF. Praedicatorum Congregationis S. Ludovici*. Parisiis: In Typographia Regia, M.DC.LXXXV [=1685].
- Comes, Mercè. “Ibn Abī al-Shukr: Muḥyī al-Milla wa-’l-Dīn Yahyā Abū Abdallāh ibn Muḥammad ibn Abī al-Shukr al-Maghribī al-Andalusī [al-Qurṭubī]”. Στο: Hockey, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, 1044-1045.
- Conover, Wheeler. “[Review:] Chemistry, 8th Edition by Stephen S. Zumdahl and Susan A.

- Zumdahl”. *Journal of Chemical Education* 86 (2009): 1273-1274.
- Constantinides, C[onstantinos] N. *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*. Texts and Studies of the History of Cyprus 11. Nicosia: Cyprus Research Center, 1982.
- Constas, Nicholas. “Mark Eugenikos”. Στο: Conticello και Conticello, *La Théologie byzantine*, 2: 411-475.
- Conticello, Carmelo Giuseppe, και Vassa Conticello, επιμ. *La Théologie byzantine et sa tradition*. Corpus Christianorum: La Théologie Byzantine 1.1 και 2. Turnhout: Brepols, 2002-2015.
- Contreni, John J. “The Carolingian Renaissance: Education and Literary Culture”. Στο: *The New Cambridge Medieval History II: c.700-c.900*, επιμέλεια: Rosamond McKitterick, 709-757. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Cooter, Roger. “Deploying ‘Pseudoscience’: Then and Now”. Στο: Hanen, Osler και Weyant, *Science, Pseudo-Science*, 145-169.
- Copenhaver, Brian P. “Introduction”. Στο: *Hermetica: The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation with Notes and Introduction*, μετάφραση: Brian P. Copenhaver, xiii-lxi. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Cormack, Lesley. “Handwork and Brainwork: Beyond the Zilsel Thesis”. Στο: *Mathematical Practitioners and the Transformation of Natural Knowledge in Early Modern Europe*, επιμέλεια: Lesley B. Cormack, Steven A. Walton και John A. Schuster, 11-35. Studies in History and Philosophy of Science 45. Cham: Springer International Publishing AG, 2017.
- Cornish, George A., επιμ. *Encyclopedia Americana: International Edition [1829-1833/1918-1920]*. 30 τόμοι. Νέα έκδοση. New York, NY: Americana Corporation, 1966.
- Corwin, Charles H. *Introductory Chemistry: Concepts and Critical Thinking* [1994]. 8^η έκδοση. New York, NY: Pearson Education, Inc., 2018.
- Cowie, A. P., επιμ. *The Oxford History of English Lexicography*. 2 τόμοι. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Cracolice, Mark S., και Edward I. Peters. *Introductory Chemistry: An Active Learning Approach* [1998]. 7^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021.
- Cremonini, Cesare. APOLOGIA | DICTORVM | ARISTOTELIS | DE CALIDO INNATO. | Aduersus Galenum. | CAESARIS CREMONINI | CENTENSIS | IN SCOLA PATAVINA | Phylosophi Primae Sedis. | AD | Illustriss(imum) (et) Excellentiss(imum) | DOMINICVM MOLINVM | SENATOREM PRVDENTISSIMVM. Venetiis: Ex Typographia Deuchiniana, MDCXXVI [=1626].
- Creutz, Rudolf. *Urso, der Letzte des Hochsalerno, Arzt, Philosoph, Theologe*. Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften 5. Berlin: Verlag Dr. Emil Ebering, 1934.
- Crisciani, Chiara. “Opus and Sermo: The Relationship Between Alchemy and Prophecy (12th-14th Centuries)”. *Early Science and Medicine* 13 (2008): 4-24.
- Crone, Patricia. “Idrīs, Atrāḥasīs and Al-Khidr”. Στο: *Islam, the Ancient Near East and Varieties of Godlessness*, τόμος 3 του *Collected Studies in Three Volumes*, της Patricia Crone, επιμέλεια: Hanna Siurua, 44-81. Islamic History and Civilization: Studies and Texts 131. Leiden and Boston, MA: Brill, 2016.

- Crowley, Timothy J. “Aristotle, Empedocles, and the Reception of the Four Elements Hypothesis”. Στο: *Brill’s Companion to the Reception of Presocratic Natural Philosophy in Later Classical Thought*, επιμέλεια: Chelsea C. Harry και Justin Habash, 352-376. Brill’s Companions to Philosophy 6. Leiden and Boston, MA: Brill, 2021.
- Cuevas Quintero, Antonio, και Beatriz Brambila Horta. *Química I*. Zapopan: Umbral Editorial S.A. de C.V., 2003.
- Cumont, Franciscus. “Codices Taurinenses”. Στο: *Codices italicos praeter Florentinos, Venetos, Mediolanenses, Romanos*, του Dominicus Bassi, Franciscus Cumont, Aemygdus Martini, και Alexander Olivieri, 1-16. Τόμος 4 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertin, 1903.
- Cumont, Franciscus. *Codicum parisinorum partem prima* Τόμος 8.1 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: In aedibus Mauricii Lamertin, 1929.
- Curd, Patricia . *The Legacy of Parmenides: Eleatic Monism and Later Presocratic Thought* [1998]. 2^η έκδοση. Las Vegas: Parmenides Publishing, 2004.
- Cutler, Anthony. “A Baroque Account of Byzantine Architecture: Leone Allacci’s *De Templis Graecorum R-Recentioribus*”. *Journal of the Society of Architectural Historians* 25 (1966): 79-89.
- Cutler, Anthony. [“Introduction”]. Στο: *Leo Allatios, The Newer Temples of the Greeks: Translated, Annotated, (and) with an Introduction*, μετάφραση: Anthony Cutler, vii-xxviii. University Park, PA, and London: The Pennsylvania State University Press, 1969.
- Cutrofello, Andrew. “How Do We Recognize Metaphysical Poetry?” Στο: *The Insistence of Art: Aesthetic Philosophy After Early Modernity*, επιμέλεια: Paul A. Kottman, 77-90. New York, NY: Fordham University Press, 2017.
- Dagorn, René. *La Geste d’Ismaël d’après l’onomastique et la tradition arabes*. Centre de Recherches d’Histoire et de Philologie de la IV^e Section de l’École Pratique des Hautes Études, II: Hautes Études Orientales 16. Genève: Librairie Droz· Paris : Librairie Champion, 1981.
- Dales, Richard C. *The Intellectual Life of Western Europe in the Middle Ages* [1980]. 2^η έκδοση. Leiden, New York, NY, Köln: E. J. Brill, 1992.
- Dapporto, Paolo, Paola Paoli και Patrizia Rossi. *Lezioni di chimica* [2002]. 6^η έκδοση. Bologna: Società Editrice Esculapio, 2020.
- Dapsens, Marion. “De la *Risālat Maryānus* au *De Compositione alchemiae*: Quelques réflexions sur la tradition d’un traité d’alchimie”. *Studia Graeco-Arabica* 6 (2016): 121-140.
- Das, Aileen R. *Galen and the Arabic Reception of Plato’s ‘Timaeus’*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Das Schweizer Buch* 87, no. 15 (1987).
- D’Ascia, Luca. “Bessarione al Concilio di Firenze: Umanesimo ed ecumenismo”. Στο: *Fiaccadori, Bessarione e l’Umanesimo*, 67-77.
- Datenbank Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμη στις 22 Μαρτίου 2022, <<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/>>.
- “David W. Oxtoby”. Στο: *American Academy of Arts & Sciences*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.amacad.org/person/david-w-oxtooby>>.

- Davids, Karel, και Bert De Munck, επιμ. *Innovation and Creativity in Late Medieval and Early Modern European Cities*. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2014.
- Dawkins, Richard M. “Alexander and the Water of Life”. *Medium Aevum* 6 (1937): 178-181.
- De Bujanda, Jesús Martinez, Ugo Rozzo, Peter G. Bietenholz, και Paul F. Grendler. *Index de Rome 1590, 1593, 1596: Avec étude des index de Parme 1580 et Munich 1582*. Μετάφραση: Claude Sutto. Συνεργασία: René Davignon, Ela Stanek, και Marcella Richter. Index de Livres Interdits 9. Sherbrooke: Éditions de l'Université de Sherbrooke / Centre d'Études de la Renaissance· Genève: Librairie Droz, 1994.
- De Ferrari, Augusto. “Castelli, Pietro”. Στο: *Caruso-Castelnuovo*, διεύθυνση: Benvenuto Bertoni, 747-750. Τόμος 21 του: *Dizionario biografico degli Italiani*. Διεύθυνση: Benvenuto Bertoni. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1978. Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022. <[http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-castelli_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-castelli_(Dizionario-Biografico)>).
- De Ferrari, Augusto. “Cesalpino, Andrea”. Στο: *Cerreto-Chini*, διεύθυνση: Benvenuto Bertoni, 747-750. Τόμος 24 του: *Dizionario biografico degli Italiani*. Διεύθυνση: Benvenuto Bertoni. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1980. Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022. <http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-cesalpino_%28Dizionario-Biografico%29/>.
- De Vries, Jan. “The Economic Crisis of the Seventeenth Century after Fifty Years”. Στο: “The Crisis of the Seventeenth Century: Interdisciplinary Perspectives”, 151-194. Ειδικό τεύχος, *Journal of Interdisciplinary History* 40, no. 2 (2009).
- Debus, Allen G. “Fire Analysis and the Elements in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries”. *Annals of Science* 23 (1967): 127-147.
- Debus, Allen G. “Guintherius, Libavius and Sennert: The Chemical Compromise in Early Modern Medicine”. Στο: *Science, Medicine and Society in the Renaissance: Essays to Honor Walter Pagel*, επιμέλεια: Allen G. Debus, 2 τόμοι, 1: 151-165. New York, NY: Science History Publications, 1972.
- Debus, Allen G. *The French Paracelsians: The Chemical Challenge to Medical and Scientific Tradition in Early Modern France*. Cambridge, New York, NY, Port Chester, Melbourne, and Sydney: Cambridge University Press, 1991.
- Décarreaux, Jean. *Les Grecs au Concile de l'Union: Ferrare-Florence, 1438-1439*. Paris: Éditions A. et J. Picard, 1970.
- Delatour, Jérôme. “Les frères Dupuy et l'Italie”. Στο: *Peiresc et l'Italie: Actes du colloque International: Naples le 23 et le 24 juin 2006: Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Palazzo Serra di Cassano*, επιμ. Marc Fumaroli, Francesco Solinas, και Veronica Carpita, 31-59. République Européenne des Lettres 3. Paris: Alain Baudry et C^{ie}, 2009.
- Delli, Eudoxie. “De la bibliographie autour de Bessarion: Perspectives et pistes ouvertes à la recherche: Une première approche”. Στο: Malpangotto και Nicolaïdis, “Fécondité des échanges culturels”, 154-217.
- Delorme, Ferdinand, και Eugenio Massa, επιμ. *Rogeri Baconis Moralis philosophia*. Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis 5. Turici: in aedibus Thesauri Mundi, 1953.

- Delva, Thijs. "The Abbasid Activist Ḥayyān al-ʿAṭṭār as the Father of Jābir b. Ḥayyān: An Influential Hypothesis Revisited". *Journal of Abbasid Studies* 4 (2017): 35-61.
- Demetracopoulos, John A. "Georgios Gennadios II Scholarios' *Florilegium Thomisticum*: His Early Abridgement of Various Chapters and *Quaestiones* of Thomas Aquinas' *Summae* and his Anti-Plethonism". *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 69 (2002): 117-171.
- Demetracopoulos, John A. "Georgios Gennadios II Scholarios' *Florilegium Thomisticum II (De fato)* and Its Anti-Plethonic Tenor". *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales* 74 (2007): 301-376.
- Demetracopoulos, John A. "Scholarios' *On Almsgiving*, or How to Convert a Scholastic "Quaestio" into a Sermon". Στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 129-178.
- Demetracopoulos, John A. "George Scholarios' Abridgement of the *Parva naturalia*: Its Place in His *Oeuvre* and in the History of Byzantine Aristotelianism". Στο: Bydén και Radovic, *The Parva naturalia*, 233-315.
- Dendrinis, Charalambos. "Reflections on the Failure of the Union of Florence". *Annuario Historiae Conciliorum* 39 (2007): 131-148.
- Dennis, George T., επιμ. "Psellus, Πρὸς τὴν σύνοδον κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως". Στο: *Michael Psellus, Orationes forenses et acta*, επιμέλεια: George T. Dennis, 1-103. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgartiae et Lipsiae: in aedibus G. B. Teubneri, MCMXCIV [=1994].
- Destrez, J.-A., O.P. "La "Pecia" dans les manuscrits du moyen âge". *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 13 (1924): 182-197.
- Destrez, Jean, O.P. *La Pecia dans les manuscrits universitaires du XIII^e et du XIV^e siècle*. 2 τόμοι. Paris: Éditions Jacques Vautrain, 1935.
- Devreesse, Robert. *Codices 604-866*. Τόμος 3 του: *Codices Vaticani graeci*. Bybliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti. Romae: in Bybliothecca Vaticana, MCML [=1950].
- DeVun, Leah. *Prophecy, Alchemy and the End of Time: John of Rupescissa in the Late Middle Ages*. New York, NY: Columbia University Press, 2009.
- Dewald, Jonathan. "Crisis, Chronology, and the Shape of European History". *The American Historical Review* 113 (2008): 1031-1052.
- Diels, Hermann , έκδ. *Die Fragmente die Vorsokratiker: Griechisch und deutsch* [1903]. 9 έκδοση. Επιμέλεια: Walther Kranz. 3 τόμοι. Berlin-Neukölln: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1959-1960.
- Dieten, Jan-Louis van. "Der Streit in Byzanz um die Rezeption der Unio Florentina". *Ostkirchliche Studien* 39 (1990): 160-180.
- Dieten, Jan-Louis van. "Nikolaus von Kues, Markos Eugenikos und die Nicht-Koinzidenz von Gegensätzen". Στο: *Studien zum 15. Jahrhundert: Festschrift für Erich Meuthen*, επιμέλεια: Johannes Helmuth και Heribert Müller, συνεργασία: Helmut Wolff, 2 τόμοι, 1: 355-379. München: R. Oldenbourg Verlag, 1994.
- Dietz Moss, Jean. *Novelties in the Heaven: Rhetoric and Science in the Copernicaln Controversy*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 1993.
- Diller, Aubrey. "XVIII. – The Text History of the Bibliotheca of Pseudo-Apollodorus". *Transactions*

- and *Proceedings of the American Philological Association* 66 (1935): 296-313.
- Diller, Aubrey. "A New Source for the Text of Apollodorus' *Bibliotheca*". *Classical Philology* 33 (1938): 209.
- Dobbs, Betty Jo Teeter. *The Foundations of Newton's Alchemy or "The Hunting of the Greene Lyon"*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Dodge, Bayard, μετάφρ. *The Fihrist of al-Nadīm: A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*. 2 τόμοι. Records of Civilization: Sources and Studies 83. New York, NY, and London: Columbia University Press, 1970.
- Dölger, Franz. "Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit". Στο: *Byzanz und die europäische Staatenwelt: Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, επιμέλεια: Franz Dölger, 197-208. Ettal: Buch-Kunstverlag 1953.
- Dollo, Corrado. *Modelli scientifici e filosofici nella Sicilia spagnola*. Napoli: Guida editori, 1984.
- Donald, Isabelle Anne. "Athena and Poseidon: The Contest for Athena". Διδακτορική διατριβή, University of Alberta, Department of History and Classics, 1996.
- Dorveaux, Paul. "Les grands pharmaciens: XVII. L'apothicaire Le Febvre Nicaise dit Nicolas". *Bulletin de la Société d'Histoire de la Pharmacie*, 12 (1924): 345-356.
- Dorveaux, Paul, έκδ. "Le Febvre, Nicaise : A Messieurs les Apoticaire de la France" [1660]. Στο: Dorveaux, "Les grands pharmaciens", 352-356.
- Doyen, Anne-Marie. "Les Textes d'hippiatrie grecque: Bilan et perspectives". *L'Antiquité Classique* 50 (1981): 258-273.
- Doyen-Higuet, Anne-Marie. *L' "Épitomé" de la "Collection d'hippiatrie grecque": Histoire du texte, édition critique, traduction et notes: Tome I*. Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain 54. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste, 2006.
- Drake, Stillman. "Galileo in English Literature of the Seventeenth Century". Στο: *Galileo: Man of Science*, επιμέλεια: Ernan McMullin, 415-431. New York, NY, and London: Basic Books, Inc., Publishers, 1967.
- Drake, Stillman. "Galileo's First Telescopic Observations". *Journal for the History of Astronomy* 7 (1976): 153-168.
- Drake, Stillman. "Galileo and the Career of Philosophy". *Journal of the History of Ideas* 38 (1977): 19-32.
- Drake, Stillman. *Galileo at Work: His Scientific Biography*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 1978.
- Dräseke, Johannes. "Plethons und Bessarions Denkschriften 'Über die angelegenheiten im Peloponnes'". *Neue Jahrbücher für das Klassische Alterthum, Geschichte und Deutsche Literatur* 27 (1911): 102-119.
- Drever, Matthew. *Image, Identity, and the Forming of the Augustinian Soul*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Drivaud, Marie-Hélène, διέφθ. *Le Robert Dictionnaire poche* [1995]. Νέα, αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Paris: Dictionnaires Le Robert-Sejer, 2021.
- Dubois, Claude, διέφθ. *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse*. Συνεργασία: Yves Garnier και

- Didier Casalis. 10 τόμοι. Paris: Librairie Larousse, 1982-1985.
- Duchenne, Marie-Christine, και Monique Paulmier-Foucart. “Vincent de Beauvais et al-Fârâbî, De ortu scientiarum”. Στο: Callataÿ και Abeele, *Une lumière venue d’ailleurs*, 119-140.
- Dück, Katharina. *Materia prima: Zur Semantik des Begriffs in naturkundlichen Sachschriften des 16. Jahrhunderts*. Edition Centaurus – Neuere Medizin- und Wissenschaftsgeschichte. Wiesbaden: Springer VS, 2019.
- Dufault, Olivier. *Early Greek Alchemy, Patronage and Innovation in Late Antiquity*. California Classical Studies 7. Berkeley, CA: California Classical Studies, 2019.
- Dumas, Alexandre. *L’Alchimiste: Drame en cinq actes, en vers*. Στο: *Caligula: Paul Jones – L’Alchimiste*, του Alexandre Dumas, 207-288. Τόμος 6 του: *Théâtre complet de Alex. Dumas*. Νέα έκδοση. Paris: Calmann Lévy, Éditeur, 1891.
- Dunbabin, Jean. “Robert Grosseteste as Translator, Transmitter, and Commentator: The ‘Nicomachean Ethics’”. *Traditio* 28 (1972): 460-472.
- Düring, Ingemar. *Aristotle’s Chemical Treatise Meteorologica, Book IV, with Introduction and Commentary*. Göteborgs Högskolas Årsskrift L 2. Göteborg: Elanders Boktryckeri Aktiebolag, 1944.
- Dzielska, Maria. *Apollonius of Tyana in Legend and History*. Μετάφραση: Piotr Pieńkowski. Problemi e Recherche di Storia Antica 10. Roma: “L’Erma” di Bretschneider, 1986.
- Eamon, William. *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Ebbesen, Sten, και Jan Pinborg. “Gennadios and Western Scholasticism: Radulphus Brito’s *Ars vetus* in Greek Translation”. *Classica et Mediaevalia* 33 (1981-1982): 263-324.
- Ebbing, Darrell D. *General Chemistry*. Σύμβουλος έκδοσης: Mark S. Wrighton. Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 1984.
- Ebbing, Darrell D., και Steven D. Gammon. *General Chemistry* [1984]. 11^η έκδοση. Boston, MA: Cebgabe Learning, 2017.
- Eckart, Wolfgang U. “Antiparacelsismus, okkulte Qualitäten und medizinisch-wissenschaftliches Erkennen im Werk Daniel Sennerts (1572-1637)”. Στο: *Die okkulten Wissenschaften in der Renaissance*, επιμέλεια: August Buck, 139-147. Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 12. Wiesbaden: In Kommission bei Otto Harrassowitz, 1992.
- Einbinder, Harvey. *The Myth of the Britannica*. New York, NY: Grove Press, Inc., 1964.
- Elders, Leo J. *The Metaphysics of Being of St. Thomas Aquinas in a Historical Perspective* [1982]. Μετάφραση: John Dudley. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 34. Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1993.
- Elster, Robert J., επιμ. *International Who’s Who: Authors and Writers: 2010* [1934]. 25^η έκδ. (London and New York, NY: Routledge, 2009.
- Encyclopaedia Britannica: Standard Edition*. CD-ROM. Encyclopaedia Britannica Inc., 1994-2001.
- Epstein, Stephan R. “Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe”. *The Journal of Economic History* 58 (1998): 684-713.
- Epstein, Stephan R., και Maarten Prak, επιμ. *Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-*

1800. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Erder, Yoram. “The Origin of the Name Idrīs in the Qur’ān: A Study of the Influence of Qumran Literature on Early Islam”. *Journal of Near Eastern Studies* 49 (1990): 339-350.
- Espinosa Ojeda, Álvaro. *Química I*. Benito Juárez: Klik Soluciones Educativas S.A. de C.V., 2020.
- Estienne, Henri. *Θησαυρὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης / Thesaurus graecae linguae ab Henrico Stephano contructus*. 3^η έκδοση. Επιμέλεια: Carolus Benedictus Hase, Guilielmus Dindorfius, Ludovicus Dindorfius, Theobaldus Fix, και G. R. Ludwig de Sinner. 8 μέρη σε 9 τόμους. Parisiis: excudebat Ambrosius Firmin Didot, 1831-1865 [1572].
- Evans, Gillian R. “Speculatio and Speculativus: Boethius and the Speculative Theology of the Twelfth Century”. *Classical Folia* 32 (1978): 69-78.
- Faivre, Antoine. *Toison d’or et l’alchimie*. La Tradition: Textes et Études, série Française 44. Milano: Archè editit, 1990.
- Falkenhausen, Vera von. “Gli Amalfitani nell’Impero bizantino”. Στο: *Amalfi and Byzantium: Acts of the International Symposium on the Eighth Centenary of the Translation of the Relics of St Andrew the Apostle from Constantinople to Amalfi (1208-2008), Rome 6 May 2008*, επιμέλεια: Edward G. Farrugia, S.J., 17-44. *Orientalia Christiana Analecta* 287. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 2010.
- Fara, Patricia. “Marginalized Practices”. Στο: *Eighteenth-Century Science*, επιμέλεια: Roy Porter, 485-507. Τόμος. 4 του: *The Cambridge History of Science* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).
- Farmer, Henry George. “A Further Arabic-Latin Writing on Music”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 2 (1933): 307-322.
- Farmer, Stephen Alan. *Syncretism of the West: Pico’s 900 Theses (1486): The Evolution of Traditional Religious and Philosophical Systems*. Medieval and Renaissance Texts and Studies 167. Tempe, AZ: Arizona State University Press, 1998.
- Favaro, Antonio. *Galileo Galilei e lo studio di Padova*. 2 τόμοι. Firenze: Successori le Monnier, 1883.
- Favaro, Antonio. “La libreria di Galileo Galilei: Descritta ed illustrata”. *Bulletino di Bibliografia e di Storia delle Scienze Matematiche e Fisiche* 19 (1886): 219-293.
- Favaro, Antonio. “Vincenzio Viviani e la sua “Vita di Galileo,”. *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti: Parte Seconda* 62 (1902-1903): 683-703,
- “Fécondité des échanges culturels: L’exemple de Bessarion”. Συλλογικό έργο. Πρόλογος: Michela Malpangotto και Efthymios Nicolaïdis. Ειδικό τεύχος, *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 71, no. 186 (2021)
- Fedwick, Paul J. “A Chronology of the Life and Works of Basil of Caesarea”. Στο: *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic: A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*, επιμέλεια: Paul Jonathan Fedwick, 2 μέρη σε 1 τόμο, 1: 3-19. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981.
- Fedwick, Paul J. “Basil of Caesarea on Education”. Στο: *Basilio di Cesarea: La sua età, la sua opera e il basilianesimo in Sicilia: Atti del Congresso Internazionale (Messina 3-6 XII 1979)*, συλλογικό έργο, 2 τόμοι, 1: 579-600. Messina: Centro di Studi Umanistici, 1983.
- Feltre, Ricardo. *Química Geral* [1978]. Τόμος 1 του: *Química*, του Ricardo Feltre. 7^η έκδοση. São

- Paulo: Moderna, 2008.
- Ferguson, John. *On the First Edition of the Chemical Writings of Democritus and Synesius: Four Papers Read to the Philosophical Society of Glasgow, November, 1884-October, 1894*. Glasgow: Printed by Robert Anderson, 1894.
- Festa, Nicola, έκδ. “Excerpta vaticana (vulgo anonymus *De incredibilibus*)”. Στο: *Palaephati Περὶ ἀπίστων; Heracliti qui fertur libellus Περὶ ἀπίστων; Excerpta vaticana (vulgo anonymus De incredibilibus)*, έκδοση: Nicolaus [Nicola] Festa, 88-99. Mythographi Graeci 3.2. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, MCMII [=1902].
- Festugière, André-Jean. “Alchymica”. *L’Antiquité Classique* 8 (1939): 71-95.
- Fiaccadori, Gianfranco, επιμ. *Bessarione e l’Umanesimo: Catalogo della mostra*. Συνεργασία: Andrea Cuna, Andrea Gatti, και Saverio Ricci. Istituto Italiano per gli Studi Filosofici: Saggi e Recherche 1. Napoli: Vivarium, MCMXCIV [=1994].
- Fiey, J. M., O.P. *Assyrie chrétienne: Contribution à l’étude de l’histoire et de la géographie ecclésiastiques et monastiques du nord de l’Iraq*. 3 τόμοι. Recherches Publiées sous la Direction de l’Institut de Lettres Orientales de Beyrouth 22-23, 42. Beyrouth: Imprimerie Catholique, [1965]-1968.
- Finholt, James E. “[Review:] Introductory Chemistry: A Foundation”. *Journal of Chemical Education* 67 (1990): A311.
- Finholt, James E. “[Review:] Introductory Chemistry: A Foundation, 2nd Ed.”. *Journal of Chemical Education* 71 (1994): A213.
- Finkenberg, Frank. *Ancilla theologiae? Theologie und Wissenschaften bei Roger Bacon*. Veröffentlichungen der Johannes-Duns-Skotus-Akademie für Franziskanische Geistesgeschichte und Spiritualität 25. Mönchengladbach: B. Kühlen Verlag, 2007.
- Finn, Bernard S. “Robert P. Multhauf, 1919-2004”. *Technology and Culture* 46 (2005): 265-273.
- Finocchiaro, Maurice A. *Galileo and the Art of Reasoning: Rhetorical Foundations of Logic and Scientific Method*. Boston Studies in the Philosophy of Science 61. Dordrecht, Boston, MA, and London: D. Reidel Publishing Company, 1980.
- Finocchiaro, Maurice A. επιμ. και μετάφρ. *The Galileo Affair: A Documentary History*. California Studies in the History of Science. Berkeley, Los Angeles, CA, and London: University of California Press, 1989.
- Finocchiaro, Maurice A. *The Routledge Guidebook to Galileo’s ‘Dialogue’*. Routledge Guides to the Great Books. London and New York, NY: 2014.
- Fiorentino, Fernando. “Cesare Cremonini”. Στο: *Cesare Cremonini e il ‘Tractatus de paedia’ (con la traduzione italiana del ‘Tractatus’)*, του Fernando Fiorentino, 9-108. Università degli Studi di Lecce, Pubblicazioni del Dipartimento di Filosofia: Sezione Saggi 8. Lecce: Edizioni Milella, 1997.
- Fobes, Francis Howard, επιμ. *Aristotelis Meteorologicorum libri quattuor*. Cambridge, MA: e Typographeo Academiae Harvardianae, 1919.
- Fodor, Nóra. “Die Übersetzungen lateinischer Autoren durch M. Planudes”. Διδακτορική διατριβή, Universität Heidelberg, Philosophische Fakultät, 2004.

- Fontaine Verwey, Herman de la. “Dr. Joan Blaeu and His Sons”. *Quaerendo* 11 (1981): 5-23.
- Fontin, Ernest L. “Christianity and Hellenism in Basil the Great’s Address *Ad Adulescentes*”. Στο: *Neoplatonism and Early Christian Thought: Essays in Honour of A. H. Armstrong*, επιμέλεια: H[enry] J. Blumenthal και R[obert] A. Markus, 189-203. London: Variorum Publications Ltd, 1981.
- Formentin, Maria Rosa. “Domenico Pizzimenti Vibonense: Maestro, interprete, copista del sec. XVI”. Στο: *Testi medici latini antichi: Le parole della medicina: Lessico e storia: Atti del VII Convegno Internazionale, Trieste, 11-13 ottobre 2001*, επιμέλεια: Maurizio Baldin, Marialuisa Cecere, και Daria Crismani, 691-701. Edizioni e Saggi Universitari di Filologia Classica 9. Lingue Tecniche del Greco e del Latino 4. Bologna: Pàtron Editore, 2004.
- Forshaw, Peter J. “Paradoxes, Absurdities, and Madness: Conflict Over Alchemy, Magic and Medicine in the Works of Andreas Libavius and Heinrich Khunrath”. *Early Science and Medicine* 13 (2008): 53-81.
- Forster, Regula. “The Transmission of Secret Knowledge: Three Arabic Dialogues on Alchemy”. *Al-Quantara* 37 (2016): 399-422.
- Forte, Angelo. “Verità de la alchimia (1525)”. Έκδοση: Francesca Lotti. Στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 132-143.
- Forte, Angelo. “Opera nuova (1532)”. Έκδοση: Francesca Lotti. Στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 159-213.
- Forte, Angelo. “Trattato de la peste (1556)”. Έκδοση: Francesca Lotti. Στο: Lotti, “Forte da Corfù a Venezia”, 341-352.
- Foster, Hal. *Recodings: Art, Spectacle, Cultural Politics*. Seattle, WA: Bay Press, 1985.
- Fowden, Garth. *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind* [1986]. 2^η έκδοση. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993 [1986].
- Fowler, Claire J. *Pharmacopoeia Londinensis 1618 and Its Descendants*. London: Royal College of Physicians, 2018.
- Fowler, Robert L. *Early Greek Mythography*. 2 τόμοι. Oxford: Oxford University Press, 2000-2013.
- Franchi, Saverio. *Le impressioni sceniche: Dizionario bio-bibliografico degli editori e stampatori romani e laziali de testi drammatici e libretti per musica dal 1579 al 1800: Ricerca storica, bibliografica e archivistica condotta in collaborazione con Orietta Sartori*. 2 τόμοι. Sussidi Eruditi 44, 54. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1994-2002.
- Frank, Günter, και Andreas Speer, επιμ. *Der Aristotelismus in der Frühen Neuzeit: Kontinuität oder Wiederaneignung?* Wolfenbütteler Forschungen 115. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission, 2007
- Fraser, Kyle A. “Alchemy”. Στο: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, επιμ. Michael Gagarin και Elaine Fantham, 7 τόμοι, 1: 55-58. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Fratres Ordinis Praedicatorum, έκδ. [*Sancti Thomae Aquinatis*] *Commentaria in octo libros physicorum Aristotelis*. Τόμος 2 του: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, έκδοση: Fratres Ordinis Praedicatorum. Romae: ex Typographia Polyglotta S. C. de Propagnada Fide, 1884.
- Fratres Ordinis Praedicatorum, έκδ. [*Sancti Thomae Aquinatis*] *Summa theologiae: Ad codices*

- manuscriptos vaticanos exacta: Cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis Praedicatorum*. Τόμος 4-12 του: *Sancti Thomae Aquinatis doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*, έκδοση: Fratres Ordinis Praedicatorum. Romae: Ex Typographia Polyglotta S. D. de Propaganda Fide, 1888-1906.
- Frazee, Charles. “The *De Ecclesiae* of Leon Allatios: A Church History of the Seventeenth Century”. *Greek Orthodox Theological Review* 29 (1984): 51-63.
- Frazee, Charles. “Leon Allatios, a Greek Scholar of the Seventeenth Century”. *Modern Greek Studies Yearbook* 1/2 (1985): 63-67.
- French, Roger. “Teaching Meteorology in Thirteenth-Century Oxford: The Arabic Paraphrase”. *Physis*, νέα σειρά, 36 (1999): 99-129.
- Frick, Eckhard. “C.G. Jung und die Alchemie: Die Anerkennung des Unbewussten im Nichtpsychischen”. *Analytische Psychologie* 31 (2000): 318-321.
- Friedli, Claude K. W. *Chimie générale pour ingénieur* [2002]. Ανατύπωση. Lausanne: Presses Polytechniques et Universitaires Romandes, 2005.
- Frison, Guido, και Giulia Brun. “*Compositiones Lucenses* and *Mappae Clavicula*: Two Traditions or One? New Evidence from Empirical Analysis and Assessment of the Literature”. *Heritage Science* 6: 24 (2018): 1-17.
- Fryde, Edmund. *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*. The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Culture, 400-1453 27. Leiden, Boston, MA, and Köln, 2000.
- Fück, J. W. “The Arabic Literature on Alchemy According to An-Nadīm (A.D. 987): A Translation of the Tenth Discourse of *The Book of the Catalogue* (AL-FIHRIST) with Introduction and Commentary”. *Ambix* 4 (1951), 81-144.
- Fück, J. W. “Ibn al-Nadīm”. Στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 895-896.
- Fuhr, Karl, Friedrich Koepp, Wilhelm Kroll, Ludwig Radermacher, Peter E. Sonnenburg, Adolf Wilhelm, και Richard Wünsch, επιμ. *Kleine Schriften von Hermann Usener*. 4 τόμοι. Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1912-1914.
- “Fundamentos de química”. Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/fundamentos-de-quimica/oclc/1097715283>>.
- Fyrigos, Antonis. “Il cardinale Bessarione “traduttore” della *Summa contra gentiles* di Tommaso d’Aquino”. *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 48 (2011): 137-266.
- Gabriel, Frédéric. “Gabriel Naudé et la réception des Anciens: Temps, croyances, figures”. Στο: *Le résurgence des philosophies antiques*, επιμέλεια: Anthony McKenna και Pierre-François Moreau, 45-83. Ειδικό τεύχος, *Libertinage et philosophie au XVII^e siècle* 7 (2003).
- Galileo a Padova, 1592-1610: Atti delle celebrazioni galileiane, 1592-1992*. Συλλογικό έργο. 4 τόμοι. Trieste: Edizioni LINT / Università degli Studi di Padova, 1995.
- Gallo, Italo, επιμ. *Salerno e la sua scuola medica*. Focus. Napoli: Guida, 2008.
- Galluzzi, Paolo. *The Lynx and the Telescope: The Parallel Worlds of Cesi and Galileo* [2014]. Μετάφραση: Peter Mason, Scientific and Learned Cultures and Their Institutions 21. Leiden and Boston, MA: Brill, 2017.
- Galonner, Alain. “Dominicus Gundissalinus et Gérard de Crémone, deux possible stratégies de traduction: le cas de l’encyclopédie farabienne du *De scientiis*”. Στο: Callataÿ και Abeele, *Une*

lumière venue d'ailleurs, 103-117.

- Gamillscheg, Ernst. "[Besprechung:] Aristoteles Graecus. Die griechischen Manuskripte des Aristoteles, untersucht und beschrieben von PAUL MORAUX, DIETER HARLFINGER, DIETHER REINSCH, JÜRGEN WIESNER. 1. Band: Alexandrien-London (*Peripatoi* 8). Berlin-New York, de Gruyter 1976. XXXIII, 495 S. DM 350; HERBERT HUNGER-OTTO KRESTEN, Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/1: Codices Theologici 1-100 (*Museion*, 4. Reihe, 1. Band, Teil 3/1). Wien, Brüder Hollinek (in Komm.) 1976. XVIII, 219 S.". *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978): 345-351.
- Gamillscheg, Ernst. "Die Handschriftenliste des Johannes Chortasmenos im Oxon. Aed. Chr. 56". *Codices Manuscripti* 7 (1981): 52-56.
- Gamillscheg, Ernst. "Johannes Chortasmenos als Restaurator des Wiener Dioskurides". *Biblos* 55 (2006): 39-44.
- Ganagé, Emma. "Introduction". Στο: *Alexander of Aphrodisias: On Aristotle On Coming-to-Be and Perishing* 2.2-5, μετάφραση: Emma Ganagé, επιμέλεια: Peter Adamson, 1-81. *Ancient Commentators on Aristotle*. London, New Delhi, New York, NY, and Sydney: Bloomsbury, 2005.
- Gane, Jennifer Helen. "Fourth Century Christian Education: An Analysis of Basil's *Ad Adolescentes*". Διδακτορική διατριβή, Newcastle University, School of Historical Studies, 2012.
- Garcia, Stéphane. *Élie Diodati et Galilée: Naissance d'un réseau scientifique dans l'Europe du XVII^e siècle*. Bibliothèque d'Histoire des Sciences 6. Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2004.
- Garijo Galán, Ildefonso. "Ibn ʿYulʿul, Sulaymān". Στο: *Biblioteca de al-Andalus*, επιμέλεια: Jorge Lirola Delgado και José Miguel Puerta Vilchez, 7 τόμοι και 2 παραρτήματα, 7: 163-166 (αρ. 1396). Almería: Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, 2004-2013.
- Garnier, Yves, διευθ. *Nouveau Larousse encyclopédique: Dictionnaire en 2 volumes* [1994]. 2 τόμοι. 2^η έκδοση. Paris: Larousse-Bordas, 1998.
- Garosi, Ginafranco. "L'opera di Angelo Forte medico del Cinquecento e storico della medicina". *Acta Medicinæ Historiæ Patavina* 6 (1959-1960): 83-105.
- Garzya Romano, Chiara, επιμ. *Eraclio: I colori e le arti dei Romani e la compilazione pseudo-eracliana: Introduzione, testo latino e traduzione, commentario*. Istituto Italiano per gli Studi Storici 6. Bologna: Società Editrice Il Mulino, MCMXCVI [=1996].
- Gastgeber, Christian. "Aus der Bibliothek des Ioannes Chortasmenos: Ailios Aristeides, ÖNB, Cod. Phil. gr. 96". Στο: *Alethes philia: Studi di onore di Giancarlo Prato*, επιμέλεια: Marco D'Agostino και Paola Degni, 2 τόμοι, 2: 409-434. *Collectanea* 23. Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2010.
- Geerard, Mauritius, Franciscus Glorie, και Jacques Noret, επιμ. *Clavis patrum graecorum: Qua optima quaeque scriptorum patrum graecorum recensione a primævis sæculis usque ad octavum commode recluduntur*. 4 τόμοι, 1 τόμος με ευρετήρια, 1 τόμος με συμπληρώσεις [S], και 1 τόμος με προσθήκες [A]. *Corpus Christianorum: Series Graeca*. Turnhout: Brepols, 1974-2003.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism* [1983]. 2^η έκδοση. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Geshwind, Max. "William Salmon, Quack-Doctor and Writer of Seventeenth-Century London".

- Bulletin of the History of Dentistry* 43 (1995): 73-76.
- Giardina, Giovanna R. *La chimica fisica di Aristotele: Teoria degli elementi e delle loro proprietà: Analisi critica del Ge generatione et corruption*. Πρόλογος: Marwan Rashed. Roma: ARACNE editrice S.r.l., MMVIII [=2008].
- Gibson, Graig A. "The Anonymous Progymnasmata in John Doxapatres' *Homiliae in Aphthonium*". *Byzantinische Zeitschrift* 102 (2012): 83-94.
- Gil, Moshe. "The Creed of Abū 'Āmir". *Israel Oriental Studies* 12 (1992): 9-57.
- Gilbert, Thomas R., Rein V. Kirss, Natalie Foster, Stacey Lowery Bretz και Geoffrey Davies. *Chemistry: The Science in Context* [2004]. 5^η έκδοση. New York, NY, and London: W. W. Norton & Company, 2018.
- Gill, Joseph, S.J. *The Council of Florence*. Cambridge: At the University Press, 1959.
- Gill, Joseph, S.J. *Personalities of the Council of Florence and Other Essays*. Oxford: Basil Blackwell, 1964.
- Gille, Bertrand. "Le Moulin à eau: Une révolution technique médiévale". *Techniques et Civilisations* 3 (1954): 1-15.
- Gillispie, Charles Coulston, επιμ. *Dictionary of Scientific Biography*. 16 τόμοι. New York, NY: Charles Scribner's Sons / Macmillan Library Reference USA / Simon & Schuster Macmillan, 1970-1980.
- Gilly, Carlos. "Zwischen Erfahrung und Spekulation: Theodor Zwinger und die religiöse und kulturelle Krise seiner Zeit". *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 77 (1977): 57-137.
- Glanville, James O. *General Chemistry for Engineers* [2001]. 2^η έκδοση. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2003.
- Glorieux, Palémon. *Le Faculté des arts et ses maitres au XIII^e siècle*. Études de Philosophie Médiévale 59. Paris : Librairie Philosophique J. Vrin, 1971
- Goff, Neal, Nan Hudes και Leigh Yuster-Freeman, επιμ. *American Men & Women of Science: A Biographical Dictionary of Today's Leaders in Physical, Biological and Related Sciences* [1906]. 20^η έκδοση. 8 τόμοι. New Providence, NJ: R. R. Bowker, a Unit of Reed Elsevier Business Information, 1998.
- Goldberg, David E. *Fundamentals of Chemistry* [1994]. 5^η έκδοση. Boston, MA: McGraw-Hill Education, 2007.
- Golitsis, Pantelis. *Les Commentaires de Simplicius et de Jean Philopon à la 'Physique' d'Aristote: Tradition et innovation*. Commentaria in Aristotelem Graeca et Byzantina 3. Berlin et New York, NY : Walter de Gruyter, 2008.
- Golitsis, Pantelis. "ἑσέντζια, ὄντότης, οὐσία: George Scholarios' Philosophical Understanding of Thomas Aquinas' *De ente et essentia* and His Use of Armandus de Bellovisu's Commentary". Στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 179-196.
- Goodman, Lenn E. "al-Rāzī". Στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 474-477.
- Goodman, Lenn E. "How Epicurean Was Rāzī?". *Studia Graeco-Arabica* 5 (2015): 247-280.
- Gove, Philip Babcock, επιμ. *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*

- Unabridged* [1909]. 3^η έκδοση. Springfield, MA: G. & C. Merriam Company, Publishers, 1961.
- Gove, Philip Babcock, επιμ. *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary: Based on Webster's Third International Dictionary* [1898]. 7^η έκδοση. Springfield, MA: G. & C. Merriam Company, Publishers, 1963.
- Govi, Gilberto. "Il microscopio composto inventato da Galileo". *Atti della Reale Accademia delle Scienze Fisiche e Matematiche*, 2^η σειρά, 2 (1888), αρ. 1 (1-33).
- Gower, Barry. *Scientific Method: An Historical and Philosophical Introduction*. London and New York, NY: Routledge, 1997.
- Grabmann, Martin. *Die Werke des hl. Thomas von Aquin: Eine literarhistorische Untersuchung und Einführung* [1920]. 3^η έκδοση. Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters: Texte und Untersuchungen. Münster West.: Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung, 1949.
- Grad, Ute, και Uwe Müller. "Bibliographie der Vorbilder und Vorgänger zu den im Rahmen des Gründungsprogrammes der *Academia Naturae Curiosorum* seit 1661 erschienenen Monographien". Στο: "Die Gründung der Leopoldina – 'Academia Naturae Curiosorum' – im historischen Kontext: Johann Laurentius Bausch zum 400. Geburtstag", επιμέλεια: Richard Toellner, Uwe Müller, Benno Parthier, και Wieland Berg, 265-284. Ειδικό τεύχος, *Acta Historica Leopoldina* 49 (2008).
- Graf, Georg. *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*. 5 τόμοι. Studi e Testi 118, 133, 146-147, 172. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, MCMXLIV [=1944]-1953.
- Grant, Edward. *Physical Science in the Middle Ages*, History of Science. New York, NY, London, Sydney, and Toronto: John Wiley & Sons, Inc., 1971.
- Grant, Edward. *In Defense of the Earth's Centrality and Immobility: Scholastic Reaction to Copernicanism in the Seventeenth Century*. Transactions of the American Philosophical Society 74.4. Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1984.
- Grant, Edward. "Celestial Incorruptibility in Medieval Cosmology 1200-1687". Στο: *Physics, Cosmology, and Astronomy, 1300-1700: Tension and Accommodation*, επιμέλεια: Sabetai Unguru, 101-127. Boston Studies in the Philosophy of Science 126. Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1991.
- Grant, Edward. *Planets, Stars, and Orbs: The Medieval Cosmos, 1200-1687*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Gregory, Andrew. "Aristotle and Some of His Commentators on the *Timaeus*' Receptacle". Στο: *Ancient Approaches to Plato's 'Timaeus'*, επιμέλεια: Robert W. Sharples και Anne Sheppard, 29-47. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplements 78. London: Institute of Classical Studies, 2003.
- Green, Monica H. "Introduction". Στο: *The Trotula: A Medieval Compendium of Women's Medicine*, επιμέλεια και μετάφραση: Monica H. Green, 1-67. The Middle Ages Series. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania, 2001.
- Greer, Rowan A., και Margaret M. Mitschell. "Preface". Στο: *The "Belly-Myther" of Endor*, xii-xix.
- Greer, Rowan A., και Margaret M. Mitschell, έκδ. και μετάφρ. *The "Belly-Myther" of Endor: Interpretations of 1 Kingdoms 28 in the Early Church, Translated with an Introduction and Notes*. Writings from the Greco-Roman World 16. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature,

2007.

- Grennen, Joseph E. *Chaucer's Canterbury Tales*. Monarch Notes 00511. New York, NY: Monarch Press, 1964.
- Grennen, Joseph E. "Alchemy". Στο: *New Catholic Encyclopedia*, 15 τόμοι, επιμέλεια: William J. McDonald και James A. Magner, 1: 268-270. Washington, D.C.: Catholic University of America, 1967.
- Grennen, Joseph E. "Alchemy". Στο: *New Catholic Encyclopedia* [1967], 2^η έκδοση, 15 τόμοι, επιμέλεια: Berard L. Marthaler και Gregory F. LaNave, 1: 237-239. Detroit, MI, New York, NY, San Francisco, CA, Cleveland, OH, New Haven, CT, Waterville, ME, London and Munich: Thomson/Gale in association with The Catholic University of America, 2003.
- Grünbart, Michael. "Chortasmenos und Libanios oder wie beginnt man einen Brief?". *Ελληνικά* 50 (2000): 117-118.
- Grund, Peter J. "The 'Forgotten' Language of Middle English Alchemy: Exploring Alchemical Lexis in the *MED* and the *OED*". *The Review of English Studies*, νέα σειρά, 65, no. 271 (2014): 575-595.
- Grypeou, Emmanuela. "The Horoscope of Stephanus of Alexandria". Στο: Thomas et al., *Christian-Muslim Relations*, 5: 621-625.
- Guillaume, A., μετάφρ. *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sīrat Rasūl Allāh with Introduction and Notes*. Oxford: Oxford University Press, 1955.
- Gunther, R. T. *Dr. Plot and the Correspondence of the Philosophical Society of Oxford* [1939]. Τόμος 7 του: *Early Science in Oxford*, του R. T. Gunther. Ανατύπωση. London: Dawsons of Pall Mall, 1968.
- Gunther, R. T., έκδ. "Robert Plot: The Rules of Practicall Chemistry". Στο: Gunther, *Plot and the Correspondence of PSO*, 355-356.
- Gutas, Dimitri, and Niketas Siniossoglou. "Philosophy and "Byzantine Philosophy"". Στο: Kaldellis και Siniossoglou, *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, 271-295.
- Gutkowski, Andrzej, και Emanuela Prinzivalli, επιμ. *Bessarione e la sua Accademia*, Academia Cardinalis Bessarionis: Cultus et Lectura Patrum, Bessarione: Quaderno 12. Roma: Casa Editrice Miscellanea Francescana, 2012.
- Gwinn, Robert P., Charles E. Swanson και Philip W. Goetz, επιμ. *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974]. 4 τμήματα. 32 τόμοι. 15^η έκδοση. Νέα εκτύπωση. Chicago, IL, Auckland, Geneva, London, Manila, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Tokyo and Toronto: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1985.
- Haas, Frans A. J. de. *John Philoponus' New Definition of Prime Matter: Aspects of Its Background in Neoplatonism and the Ancient Commentary Tradition*. Philosophia Antiqua 69. Leiden, New York, NY, and Köln, 1997.
- Haas, Frans de, και Jaap Mansfeld, επιμ. *Aristotle: 'On Generation and Corruption', Book I: Symposium Aristotelicum*. Oxford: Clarendon Press, 2004.
- Hackett, Jeremiah, επιμ. *Roger Bacon and the Sciences: Commemorative Essays*. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 57. Leiden, New York, NY, and Köln: Brill, 1997.
- Hackett, Jeremiah. "Roger Bacon on the Classification of the Sciences". Στο: Hackett, *Roger Bacon*

and the Sciences, 49-65.

- Hackett, Jeremiah. "From *Sapientes Antique* at Lincoln to the New *Sapientes Moderni* at Paris c. 1260-1280: Roger Bacon's Two Circles of Scholars". Στο: *Robert Grosseteste and the Pursuit of Religious and Scientific Learning in the Middle Ages*, επιμέλεια: Jack P. Cunningham and Mark Hocknull, 119-142. Studies in the History of the Philosophy of Mind 18. Switzerland: Springer International Publishing, 2016.
- Hackett, Jeremiah, και Thomas S. Maloney. "A Roger Bacon Bibliography 1957-1985". *New Scholasticism*, 61 (1987): 184-207.
- Hall, Alfred Rupert. *The Scientific Revolution 1500-1800: The Formation of the Modern Scientific Attitude*. London, New York, NY, και Toronto: Longmans, Green and Co, 1954.
- Hall, John A. επιμ., *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Halleux, André de. "Palamisme et scholastique: Exclusivisme dogmatique ou pluriformité théologique?". *Revue Théologique de Louvain* 4 (1973): 409-442.
- Halleux, André de. "Bessarion et le palamisme au concile de Florence". *Irenikon* 62 (1989): 307-332.
- Halleux, Robert. *Les textes alchimiques*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 32. Turnhout-Belgium : Brepols, 1979.
- Halleux, Robert. "Notice". Στο: *Papyrus de Leyde: Papyrus de Stockholm: Recettes*, επιμέλεια: Robert Halleux, 5-78. Τόμος 1 του: *Les Alchimistes grecs: Publiés sous le patronage de l'Union Académique Internationale*. Collection des Universités de France Publiée sous le Patronage de l'Association Guillaume Budé. Paris: Les Belles Lettres, 1981.
- Halleux, Robert. "Pigments et colorants dans le *Mappae Clavicula*". Στο: *Pigments et colorants de l'Antiquité et du Moyen Age: Teinture, peinture, enluminure, études historiques et physico-chimiques*, συλλογικό έργο, 173-180. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1990.
- Halleux, Robert. "The Reception of Arabic Alchemy in the West". Στο: *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, επιμέλεια: Roshdi Rashed, 3 τόμοι, 3: 886-902. London and New York: Routledge, 1996.
- Halleux, Robert. "Observatoires, laboratoires et cabinets". Στο: *La science classique: XVI^e-XVIII^e siècle: Dictionnaire critique*, επιμέλεια: Michel Blay και Robert Halleux, 118-130. [Paris]: Flammarion, 1998.
- Halleux, Robert, και Paul Meyvaert, "Les origines de la *Mappae clavicula*". *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 54 (1987): 7-58
- Hamarnah, Sami K. "Perspectives of the Jabirian Alchemical Corpus". *Hamdard Medicus* 33 (1990): 31-42.
- Hammer Jensen, Ingeborg. *Die älteste Alchymie*. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser 4.2. København: Hovedkommissionær: Andr. Fred. Høst & Søn, 1921.
- Hammer-Jensen, Ingeborg. "Codex florentinus". Στο: Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 39-59.
- Hamou, Philippe. *Microscopes et télescopes en Angleterre, de Bacon à Hooke*. Τόμος 2 του: *La Mutation du visible: Essai sur la portée épistémologique des instruments d'optique au XVII^e*

- siècle*. Histoire des Sciences. Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2001.
- Hanen, Marsha P., Margaret J. Osler και Robert G. Weyant, επιμ. *Science, Pseudo-Science and Society*. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press for the Calgary Institute for the Humanities, 1980.
- Hannaway, Owen. "Le Febvre, Nicaise". Στο: Gillispie, *Dictionary of Scientific Biography*, 8: 130-131.
- Hannaway, Owen. *The Chemists and the Word: The Didactic Origins of Chemistry*. Baltimore, MD, and London: Johns Hopkins University Press, 1975.
- Hanson, Craig Ashley. *The English Virtuoso: Art, Medicine, and Antiquarianism in the Age of Empiricism*. Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press, 2009.
- Hansson, Sven Ove. "Defining Pseudoscience and Science" Στο: Pigliucci και Boudry, *Philosophy of Pseudoscience*, 61-77.
- Haq, Syed Nomanul. *Names, Natures and Things: The Alchemist Jābir ibn Ḥayyān and his "Kitāb al-Aḥjār" (Book of Stones)*. Boston Studies in the Philosophy of Science 158. Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1994.
- Haq, Syed Nomanul. "Greek Alchemy or Shī'ī Metaphysics? A Preliminary Statement Concerning Jābir ibn Ḥayyān's *Zāhir* and *Bāṭin*". *Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies* 4 (2002): 19-32.
- Haq, Syed Nomanul. "Alchemical Manuscripts: The Specific Case of *Corpus Jabirianum*". Στο: *The Earth and Its Sciences in Islamic Manuscripts: Proceedings of the Fifth Conference of Al-Furqān Islamic Heritage Foundation: 24th-25th November, 1999*, επιμέλεια: Ibrahim Chabbouh, 221-232. London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 1432/2011.
- Hardy, Nicholas. *Criticism and Confession: The Bible in the Seventeenth-Century Republic of Letters*. Oxford-Warburg Studies. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Harris, Jonathan. "Common Good: Aspects of Identity among Byzantine Emigres in Renaissance Italy". Στο: *Crossing Boundaries: Issues of Cultural and Individual Identity in the Middle Ages and the Renaissance*, επιμέλεια: Sally McKee, 189-202. Arizona Studies in the Middle Ages and the Renaissance 3. Turnhout: Brepols, 1999.
- Harrison, Peter. "Experimental Religion and Experimental Science in Early Modern England", *Intellectual History Review* 21 (2011): 413-433.
- Hartmann, Richard. "Zur Erklärung von Sūre 18, 59 ff.". *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 24 (1910): 307-315.
- Hartnup, Karen. '*On the Beliefs of the Greeks*': *Leo Allatios and Popular Orthodoxy*. The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 54. Leiden and London: Brill, 2004.
- Hausammann, Susanne. *Der andere Weg der Orthodoxen Kirchen im Osten: Unionsversuche mit Rom: Lehre vom Heiligen Geist: Mönchtum und Schau Gottes*. Τόμος 5 του: *Alte Kirche: Zur Geschichte und Theologie vom 10.-15. Jahrhundert*. Neurichen: Neurichener, 2005.
- Hausammann, Susanne. *Wege und Irrwege zur kirchlichen Einheit im Licht der orthodoxen Tradition*. Göttingen: V&R unipress, 2005.
- Hayes, Elyse. "Critical Review: New Catholic Encyclopedia Supplement 2009". *Theological*

- Librarianship* 2 (2009): 109-111. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο στις 19 Οκτωβρίου 2009. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://doi.org/10.31046/tl.v2i2.115>>.
- Hawes, Greta. *Rationalizing Myth in Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Heeg, Iosephus [Joseph]. *Codicum romanorum partem tertiam*. Τόμος 5.3 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: in aedibus Henrici Lamerin, 1910.
- Heilbron, John L. *Galileo*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Hein, Morris. *Foundations of College Chemistry*. Belmont, CA: Dickenson Publishing Company, Inc., 1967.
- Hein, Morris. *Foundations of College Chemistry* [1967]. 4^η έκδοση. Encino and Belmont, CA: Dickenson Publishing Company, Inc., 1977.
- Hein, Morris, και Susan Arena. *Foundations of College Chemistry* [1967]. 9^η έκδοση. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Publishing Company, 1996.
- Hein, Morris, Susan Arena και Cary Willard. *Foundations of College Chemistry* [1967]. 15^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2016.
- Hein, Morris, Scott Pattison και Susan Arena. *Introduction to General, Organic, and Biochemistry* [1976]. 11^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2015.
- Hermes, Emil, έκδ., “ L. Annaei Senecae Dialogorum liber III: Ad Novatum de ira”. Στο: *Senecae dialogorum libros XII*, έκδοση: Emil Hermes, 46-150. Τόμος 1.1 του: *L. Annaei Senecae Opera quae supersunt*, επιμέλεια: Friedrich Haase, Emil Hermes, Otto Heuse, Carl Hosius, και Alfred Gercke. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1905.
- Hettinger, Anette. “Zur Lebensgeschichte und zum Todesdatum des Constantinus Africanus”. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 46 (1990): 517-529.
- Heuer, Peter. “Aristoteles’ Konzept der Materie”. Στο: “La *Physica* di Aristotele”, επιμέλεια: Stefania Achella και Thamar Rossi Leidi, 827-844. Ειδικό τεύχος, *Rivista di Filosofia Neo-Scholastica* 107, no. 4 (2015).
- Hirai, Hiro. “Paracelsisme, néoplatonisme et médecine hermétique dans la théorie de la matière de Joseph Du Chesne à travers son *Ad veritatem hermeticae medicinae* (1604)”. *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 51 (2001): 9-37.
- Hirai, Hiro. *Le Concept de semence dans les théories de la matière à la Renaissance: De Marsile Ficin à Pierre Gassendi*. De Diversis Artibus 72 (N.S. 35). Turnhout: Brepols, 2005.
- Hirai, Hiro. “The World-Spirit and Quintessence in the Chymical Philosophy of Joseph Du Chesne”. Στο: *Chymia: Science and Nature in Medieval and Early Modern Europe (1450-1750)*, επιμέλεια: Miguel López-Pérez, Didier Kahn, και Mar Rey-Bueno, 247-261. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing, 2010.
- [Hitchcock, Ethan Allen]. *Remarks upon Alchemy and the Alchemists, Indicating a Method of Discovering the True Nature of Hermetic Philosophy; and Showing That the Search after The Philosopher’s Stone Had Not for Its Object the Discovery of an Agent for the Transmutation of Metals Being Also an Attempt to Rescue from Undeserved Opprobrium the Reputation of a Class of Extraordinary Thinkers in Past Ages*. Boston, MA: Crosby, Nichols, and Company, 1857.

- Hladký, Vojtěch. *The Philosophy of Gemistos Plethon: Platonism in Late Byzantium, Between Hellenism and Orthodoxy*. Farnham: Ashgate Publishing Limited· Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2014.
- Hobsbawm, Eric. “The Crisis of the 17th Century–II”. *Past & Present* 6 (1954): 44-65.
- Hobsbawm, Eric. “The General Crisis of the European Economy in the 17th Century”. *Past & Present* 5 (1954): 33-53.
- Hobsbawm, Eric. *On Nationalism*. Επιμέλεια: Donald Sassoon. London: Little, Brown, An Imprint of Little, Brown Book Group, 2021.
- Hock, Ronald F. “[Text 3:] Introduction”. Στο: *The Chreia and Ancient Rhetoric: Commentaries on Aphthonius’s Progymnasmata: Translated with an Introduction and Notes*, μετάφραση: Ronald F. Hock, 127-160. Writings from the Greco-Roman World 31. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature, 2012.
- Hock, Ronald F. “Observing a Teacher of *Progymnasmata*”. Στο: *Ancient Education and Early Christianity*, επιμέλεια: Matthew Ryan Hauge και Andrew W. Pitts, 39-70. Library of New Testament Studies. London and New York, NY: Bloomsbury t&t Clark, 2016.
- Hockey, Thomas, διεύθ. *Biographical Encyclopedia of Astronomers* [2007]. Επιμέλεια: Virginia Trimble, Thomas R. Williams, Katherine Bracher, Richard A. Jarrell, Jordan D. Marché II, JoAnn Palmeri, και Daniel W. E. Green. 2^η έκδοση. Springer Reference. New York, NY: Springer Science+Business Media, 2014.
- Holmyard, E. J. *Alchemy* [1957]. Ανατύπωση. New York, NY: Dover Publications, Inc., 1990.
- Hornby, Albert Sydney, και Sally Wehmeier, επιμ. *Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English* [1948]. 7^η έκδοση. 3^η ανατύπωση. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Horowitz, Maryanne Cline. “Gabriel Naudé’s *Apology for Great Men Suspected of Magic*: Variations in Editions from 1625 to 1715”. Στο: *Histories of Heresy in Early Modern Europe: For, Against, and Beyond Persecution and Toleration*, επιμέλεια: John Christian Laursen, 61-75. Basingstoke and New York, NY: Palgrave Macmillan, 2002.
- Housecroft, Catherine E., και Edwin C. Constable. *Chemistry: An Introduction to Organic, Inorganic and Physical Chemistry* [1997]. 4^η έκδοση. Harlow: Pearson Education Limited, 2010.
- Howorth, Muriel. *Pioneer Research on the Atom: Rutherford and Soddy in a Glorious Chapter of Science: The Life Story of Frederick Soddy*. London: New World Publications, 1958.
- Hroch, Miroslav. *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, Monographia 24. Praha: Universita Karlova, 1968.
- Huber, Mara. “Bibliographie zu Roger Bacon”. *Franzikanische Studien* 65 (1983): 98-102.
- Hunger, Herbert. “Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der später Palaiologenzeit”. Στο: “Festschrift Karl Mraz zum 6. Juni 1957 dargebracht von Freunden und Schülern”, συλλογικό έργο, 153-163. Ειδικό τεύχος, *Wiener Studien* 70 (1957).
- Hunger, Herbert. *Codices historici; codices philosophici et philologici*. Τόμος 1 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Museion: Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge, Vierte Reihe: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung 1.1. Wien: Georg Prachner Verlag, 1961.

- Hunger, Herbert. "Allzumenschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners: Tagebuchnotizen des Hypochonders Johannes Chortasmenos". Στο: *Polychronion: Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, επιμέλεια: Peter Wirth, 244-252. Corpus der Griechischen Urkunden des Mittelalters und der Neueren Zeit, Reihe D: Beihefte, Forschungen zur Griechischen Diplomatie und Geschichte 1. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1966.
- Hunger, Herbert. *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37): Briefe, Gedichte und kleine Schriften: Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text*. Wiener Byzantinische Studien 7. Wien: In Kommission bei Hermann Böhlau Nachf., Wien-Köln-Grz, 1969.
- Hunger, Herbert. *Supplementum graecum*. Τόμος 4 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*. Συνεργασία: Christian Hannick. Museion: Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge, Vierte Reihe: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung 1.4 .Wien: In Kommission bei Verlag Brüder Hollinek, 1994.
- Hunger, Herbert. "Aus den letzten Lebensjahren des Johannes Chortasmenos: Das Synaxarion im Cod. Christ Church gr. 56 und der Metropolit Ignatios von Selybria". *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995): 159-218.
- Hunt, Yvette. "Bang for His Buck: Dioscorides as a Gift of the Tenth-Century Byzantine Court". Στο: *Byzantine Culture in Translation*, επιμέλεια: Amelia Brown και Bronwen Neil, 73-94. *Byzantina Australiensia* 21. Leiden: Brill, 2017.
- Ichijo, Atsuko, και Gordana Uzelac, επιμ., *When is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism*. London and New York, NY: Routledge, 2005.
- Ierodiakonou, Katerina. "The Western Influence on Late Byzantine Commentaries". Στο: *Greeks, Latins, and Intellectual History 1204-1500*, επιμέλεια: Martin Hinterberger και Chris Schabel, 373-383. *Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales: Bibliotheca* 2. Leuven, Paris, and Walpole, MA: Peeters, 2011.
- "Il Cardinale Bessarione nel V Centenario della morte 1472-1972: Conferenze di studio 7-18 novembre 1972 tenute nella Sala dell'Immacolata del Convento dei SS. XII Apostoli in Roma". Συλλογικό έργο. Ειδικό τεύχος, *Miscellanea Franciscana* 73: 3-4 (1973).
- "In Memoriam". *PMLA* 116 (2001): 1130-1132.
- "Index". Στο: *New Catholic Encyclopedia: Supplement 2009*, 2 τόμοι, επιμέλεια: Robert L. Fastiggi, Joseph W. Koterski και Frank J. Coppa, 2: 883-948. Detroit, MI, New York, NY, San Francisco, CA, New Haven, CT, Waterville, ME, and London: Gale/Cengage Learning, 2009.
- "Initials of Contributors and Consultants to the Macropaedia". Στο: *Propaedia: Outline of Knowledge*, τμήμα 1, τόμος [1] του: Preece και Goetz, *The New Encyclopaedia Britannica* [1974], 7-104.
- "Introdução à química: fundamentos". Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/introducao-a-quimica-fundamentos/oclc/1265041914>>.
- Irmscher, Johannes. "Nikolaos Sophianos, der erste Grammatiker neugriechischen, unter Einfluss der italischen Volkssprache". Στο: *Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento: Confronti e relazioni: Atti del Convegno internazionale, Ferrara, Palazzo Paradiso, 20-24 marzo 1991*, επιμέλεια: Mirko Tavoni, Pietro U. Dini, John Flood, Aldo Gallotta, Kristian Jensen, Pierre Lardet, Hans-Josef Niederehe, Giuliano Tamani, 2 τόμοι, 2: 199-206. Istituto di Studi Rinascimentali: Saggi. Ferrara: Franco Cosimo Panini, 1996.

- Isaacs, Alan, και Jonathan Law, επιμ. *A Concise Encyclopedia* [1987]. Αναθεωρημένη και επικαιροποιημένη έκδοση. Oxford Paperback Reference. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Jacoby, David. “Commercio e navigazione degli Amalfitani nel Mediterraneo orientale: Sviluppo e declino”. Στο: *Interscambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'Occidente dagli osservatori mediterranei: Atti del Convegno Internazionale di Studi in memoria di Ezio Falcone (1938-2011): Amalfi, 14-16 maggio 2011*, επιμέλεια: Bruno Figliuolo και Pinuccia F. Simbula, 89-128. Amalfi: Presso La Sede del Centro, 2014.
- Jacoby, Felix. *Die Fragmente der griechischen Historiker (F Gr Hist)* [1923-1958]. 2^η έκδοση. 3 μέρη σε 14 τόμους και 1 τόμος ευρετηρίων. Leiden: E. J. Brill, 1957-1999.
- Jacono, Carmela. *Bibliografia di Leone Allacci (1588-1669)*. Quaderni dell'Istituto di Filologia Greca della Università di Palermo 2. Palermo: Presso l'Accademia, 1962.
- Jacquart, Danielle. ““Theorica” et “practica” dans l'enseignement de la médecine à Salerne au XII^e siècle”. Στο: *Vocabulaires des écoles et des méthodes d'enseignement au moyen âge: Actes du colloque, Rome 21-22 octobre 1989*, επιμέλεια: Olga Weijers, 102-110. CIVICIMA: Etudes sur le Vocabulaire Intellectuel du Moyen Âge 5. Tournhout: Brepols, 1992.
- Jacquart, Danielle. “Minima in Twelfth-Century Medical Texts from Salerno”. Στο: *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories*, επιμέλεια: Christoph Lüthy, John E. Murdoch, και William R. Newman, 39-56. Medieval and Early Modern Science 1. Leiden, Boston, MA, and Köln: Brill, 2001.
- Jacquart, Danielle, και Agostino Paravicini Bagliani, επιμ. *La Scuola Medica Salernitana: Gli autori e i testi: Convegno internazionale, Università degli studi di Salerno, 3-5 novembre 2004*. Edizione Nazionale La Scuola Medica Salernitana 1. Firenze: Società Internazionale per lo Studio del Medioevo Latino / Edizioni del Galluzzo, 2007.
- Jaeger, Werner, έκδ. *Aristotelis Metaphysica*. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1957.
- Jaffé, Bernard. “Alchemy”. Στο: στο: Cornish, *Encyclopedia Americana* [1966], 1: 343-344.
- Janssens, Jules L. *An Annotated Bibliography on Ibn Sīnā (1970-1989) Including Arabic and Persian Publications and Turkish and Russian References*. Ancient and Medieval Philosophy de Wulf-Manson Centre, Series 1, 13. Leuven: University Press, 1991.
- Jardine, Nicholas. “Demonstration, Dialectic, and Rhetoric in Galileo's *Dialogue*”. Στο: Kelley και Popkin, *The Shapes of Knowledge*, 101-121.
- Jarry, Claude. “Sur une recension du *Traité de l'astrolabe* de Jean Philopon à l'époque des Paléologues”. *Revue d'Histoire des Textes*, νέα σειρά, 4 (2009): 31-78.
- Jaussaud, Philippe. *Pharmaciens au Muséum: Chimistes et naturalists*. Archives 4. Paris: Publications Scientifiques du Muséum, 1998.
- Jespersen, Neil D. Alison Hyslop και James E. Brady. *Chemistry: The Molecular Nature of Matter* [1993]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2022.
- Jeuge-Maynard, Isabelle, διεύθ. *Le Petit Larousse illustré: 2008*. Paris: Larousse, 2007.
- Johnson, Rozelle Parker. *Compositiones Variae from Codex 490, Biblioteca Capitolare, Lucca, Italy: An Introductory Study*. Illinois Studies in Language and Literature 23.3. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1939.

- Johnston, Jr., Stanley H. *The Cleveland Herbal, Botanical, and Horticultural Collections: A Descriptive Bibliography of Pre-1830 Works From the Libraries of the Holden Arboretum, the Cleveland Medical Library Association, and the Garden Center of Greater Cleveland*. Kent, OH, and London: Kent State University Press, 1992.
- Joly, Bernard. “Quand l’alchimie était une science: Introduction”. Στο: “Théorie et pratique dans la construction des savoirs alchimiques”, 147-157. Ειδικό τεύχος, *Revue d’Histoire des Sciences* 49, nos. 2-3 (1996).
- Joly, Bernard. *Histoire de l’alchimie*. Paris: Vuibert / Adapt-Snes Éditions, 2013.
- Jung, Carl Gustav. *Studien über alchemistische Vorstellungen* [1978]. Επιμέλεια: Lilly Jung-Merker και Elisabeth Rüf. 4^η έκδοση. Τόμος 13 του: C. G. Jung: *Gesammelte Werke*. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag AG, 1993.
- Jung, Carl Gustav. *Psychologie und Alchemie: Traumsymbole des Individuationsprozesses; Die Erlösungsvorstellungen in der Alchemie u.a.* [1972]. Επιμέλεια: Lilly Jung-Merker και Elisabeth Rüf. 7^η έκδοση. Τόμος 12 του: C. G. Jung: *Gesammelte Werke*. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag AG, 1994.
- Kahn, Didier. *Alchimie et paracelsisme en France à la fin de la Renaissance (1567-1625)*. Cahiers d’Humanisme et Renaissance 80. Genève: Librairie Droz S.A., 2007.
- Kahn, Didier. *Le fixe et le volatil: Chimie et alchimie, de Paracelse à Lavoisier*. Histoire de Sciences. Paris: CNRS Éditions, 2016.
- Kahn, Didier, και Sylvie Matton, επιμ. *Alchimie: Art, histoire et mythes: Actes du 1^{er} colloque international de la Société d’Étude de l’Histoire de l’Alchimie, organisé les 14-16 mars 1991 à Paris*. Textes et Travaux de Chrysopœia 1. Paris: S.É.H.A. · Milano: Archè, 1995.
- Kaldellis, Anthony. *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Greek Culture in the Roman World. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Kaldellis, Anthony, και Niketas Siniossoglou, επιμ. *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Kallis, Anastasios. “Rezeption und Verwerfung der Florentiner Union”. Στο: Alberigo, *Christian Unity*, 573-591.
- Kappes, Christian W. “Gregorios Palamas’ Reception of Augustine’s Doctrine of the Original Sin and Nicholas Kabasilas’ Rejection of Aquinas’ Maculism as the Background to Scholarios’ Immaculism”. Στο: Searby, *Never the Twain Shall Meet?*, 207-258.
- Karbovnik, Damien. “L’ésotérisme grand public: Le Réalisme Fantastique et sa réception: Contribution à une sociologie de l’occulture”. Διδακτορική διατριβή, Université Paul Valéry – Montpellier 3, 2017.
- Katsiampoura, Gianna. “The *Quadrivium* of 1008 and Pachymeres’ Syntagma: Comparing Two Byzantine *Quadrivia*”. Στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche: Dall’Antichità al Rinascimento: Atti del Convegno Internazionale di Studi: Cassino, 7-10 maggio 2008: Con la collaborazione di: CUSL – Consulta Universitaria si Studi Latini, Consorzio Europeo di Alta Formazione e Ricerca (Università di Budapest, Cassino, Ioannina, EHESS Paris, Salamanca)*, επιμέλεια: Lucio Del Corso και Oronzo Pecere, 2 τόμοι, 2: 409-424. Edizioni Università di Cassino: Collana Scientifica: Studi Archeologici, Artistici, Filologici, Filosofici, Letterari e

- Storici 26. Cassino: Edizioni Università di Cassino, 2010.
- Kauffman, George B. "Henry Marshall Leicester (1906-1991): A Memorial Tribute". *Bulletin for the History of Chemistry* 10 (1991): 15-21.
- Keller, A. G. "A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion". *The Cambridge Historical Journal* 11 (1955): 343-348.
- Kelley, Donald R., και Richard H. Popkin, επιμ. *The Shapes of Knowledge from the Renaissance to the Enlightenment*. Archives Internationales d'Histoire des Idées 124. Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 1991.
- Kennedy, Leonard A. "Cesare Cremonini and the Immortality of the Human Soul", *Vivarium* 18 (1980): 143-158.
- Kennedy, Scott. "Bessarion's Date of Birth: A New Assessment of the Evidence". *Byzantinische Zeitschrift* 111 (2018): 641-658.
- Kerchove, Anna van den. *La Voie d'Hermès: Pratiques rituelles et traités hermétiques*. Nag Hammadi and Manichaeon Studies 77. Leiden και Boston, MA: Brill, 2012.
- Kibre, Pearl. "Alchemical Writings Ascribed to Albertus Magnus". *Speculum* 17 (1942): 499-518.
- Kidonopoulos, Vassilios. *Bauten in Konstantinopel 1204-1328: Verfall und Zerstörung, Restaurierung, Umbau and Neubau von Profan- und Sakralbauten*. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 1. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1994.
- Kidwell, Carol. *Pietro Bembo: Lover, Linguist, Cardinal*. Montreal and Kingston, London, and Ithaca, NY: McGill-Queen's University Press, 2004.
- Kidwell, Carol. *Pietro Bembo: Lover, Linguist, Cardinal*. Montreal and Kingston, London, and Ithaca, NY: McGill-Queen's University Press, 2004.
- King, Hugh R. "Notes: Aristotle without Prima Materia". *Journal of the History of Ideas* 17 (1956): 370-389.
- Kingsley, Peter. *Ancient Philosophy, Mystery, and Magic: Empedocles and Pythagorean Tradition*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Kingsley, Peter. "Meetings with Magi: Iranian Themes Among the Greeks, from Xanthos of Lydia to Plato's Academy". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 3^η σειρά, 5 (1995): 173-209.
- Klaassen, Frank. *The Transformations of Magic: Illicit Learned Magic in the Later Middle Ages and Renaissance*. Magic in History. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 2013.
- Klein, Joel A. "Daniel Sennert, the Philosophical Hen, and the Epistolary Quest for a (Nearly-) Universal Medicine". *Ambix* 62 (2015): 29-49.
- Klostermann, Erich, έκδ. [Eusebius:] *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen Τόμος 3.1 του: Eusebius Werke*. Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten Drei Jahrhunderte. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1904.
- Kluge, Friedrich. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* [1883]. 22^η, πλήρως εκ νέου επεξεργασμένη έκδοση. Επιμέλεια: Elmar Seebold. Συνεργασία: Max Bürgisser και Bernd Gregor. Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 1989.
- Knapman, John William. *Catalogue of the Library of the Pharmaceutical Society of Great Britain*. 10^η

- έκδοση. London: Pharmaceutical Society of Great Britain, 1911 [1853].
- Knudsen, Rachel Ahern. *Homeric Speech and the Origins of Rhetoric*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 2014.
- Koeman, Cornelis. *Joan Blaeu and His Grand Atlas*. Amsterdam: Theatrum Orbis Terrarum Ltd., 1970.
- Koetschet, Pauline. “From Commentary to Polemic: The Reception of Galen by Abū Bakr al-Rāzī”. Στο: *Brill’s Companion to the Reception of Galen*, επιμέλεια: Petros Bouras-Vallianatos και Barbara Zipser, 196-214. Brill’s Companions to Classical Reception 17. Leiden: Koninklijke Brill NV, 2019.
- Koetschet, Pauline. “Introduction”. Στο: *Abū Bakr al-Rāzī, ‘Doutes sur Galien’*, πρόλογος, έκδοση και μετάφραση: Pauline Koetschet, XI-CXXXI. Berlin et Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2019.
- Kolditz, Sebastian. “Bessarion und der griechische Episkopat im Kontext des Konzils von Ferrara-Florenz”. Στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 37-78.
- Kolditz, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara-Florenz (1438/39)*. 2 τόμοι. Monographien zur Geschichte des Mittelalters 60.1-2. Stuttgart: Hiersemann, 2013-2014.
- Kopp, Hermann. *Beiträge zur Geschichte der Chemie*. 3 τόμοι. Braunschweig: Druck und Verlag von Friedrich Vieweg und Sohn, 1869-1875.
- Kotz, John C., Paul M. Treichel, John R. Townsend και David A. Treichel. *Chemistry & Chemical Reactivity* [1987]. 10^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2019.
- Kourniakos, Panagiotis. “Das historische ‘unicum’ Kardinal Bessarion: Versuch einer Identitätssuche zwischen Kultur, Religion und Politik”. Στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 439-466.
- Koutalis, Vangelis, Matteo Martelli και Gerasimos Merianos, “Graeco-Egyptian, Byzantine and Post-Byzantine Alchemy: Introductory Remarks”. Στο: Nicolaidis, *Greek Alchemy*, 11-43.
- Kraus, Paul, έκδ. “[Jābir ibn Ḥayyān], كتاب الراهب”. Στο: *Jabir ibn Ḥayyan: Essai sur l’histoire des idées scientifiques dans l’Islam: Volume I: Textes choisis*, επιμέλεια: Paul Kraus, ٥٢٨ [528]-٥٣٢ [532]. Paris: Librairie Orientale et Américaine G. P. Maisonneuve· Le Caire: Librairie El-Khandgi, 1935.
- Kraus, Paul. *Jābir ibn Ḥayyān: Contribution à l’histoire des idées scientifiques dans l’Islam*. 2 τόμοι. Mémoires Présentés à l’Institut d’Égypte et Publiés sous les Auspices de Sa Majesté Farouk I^{er}, Roi d’Égypte 44-45. Le Caire: Imprimerie de l’Institut Français d’Archéologie Orientale, MCMXLII [=1942]-MCMXLIII [=1943].
- Kriaras, Emanuele. “Giovanni Meursio, Giacomo Pontano, Leone Allacci e una lettera del card. Bessarione in greco volgare”. Στο: Avesani, *Miscellanea marciana di studi bessarionei*, 187-199.
- Kristeller, Paul Oskar. “The School of Salerno: Its Development and Its Contribution to the History of Learning”. *Bulletin of the History of Medicine* 17 (1945): 138-194.
- Kristeller, Paul Oskar. “Between the Italian Renaissance and the French Enlightenment: Gabriel Naudé as an Editor”. *Renaissance Quarterly* 32 (1979): 41-72.
- Kristeller, Paul Oskar. *Studi sulla Scuola medica salernitana*. Napoli: Istituto Italiano per gli Studi

Filosofici, 1986.

- Krivatsy, Peter. *A Catalogue of Seventeenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*. Bethesda, MD: U.S. Department of Health and Human Services / Public Health Service / National Institutes of Health / National Library of Medicine, 1989.
- Krizan, Mary. “Elemental Structure and the Transformation of the Elements in *On Generation and Corruption* 2. 4”. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 45 (2013): 195-224.
- Krohn, Wolfgang, και Diederick Raven. “Comment: The ‘Ziisel Thesis’ in the Context of Edgar Ziisel’s Research Programme”. *Social Studies of Science* 30 (2000): 925-933.
- Kroll, Guilelmus. *Codices vindobonenses*. Τόμος 6 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1903.
- Kroll, Guilelmus, και Alexander Olivieri. “Codices venetos”. Στο: *Codices venetos; Accedunt fragmenta selecta*, του Guilelmus Kroll, Alexander Olivieri, Franciscus Boll, και Franciscus Cumont, 1-75. Τόμος 2 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1900.
- Kühlmann, Wilhelm. “Der vermaledeite Prometheus: Die antiparacelsistische Lyrik des Andreas Libavius und ihr historischer Kontext”. *Scientia Poetica* 4 (2000): 30-61.
- Kuhn, Heinrich C. *Galileo Galilei come lettore di Cesare Cremonini*. Centro Tedesco di Studi Veneziani: Quaderni 45. Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1993.
- Kuhn, Heinrich C. *Venetischer Aristotelismus im Ende der aristotelischen Welt: Aspekte der Welt und des Denkens des Cesare Cremonini (1550-1631)*. Europäische Hochschulschriften: Reihe 20, Philosophie 490. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, NY, Paris, und Wien: Peter Lang, 1996.
- Kuhn, Heinrich. “Cesare Cremonini: Volti e maschere di un filosofo scomodo per tre secoli e mezzo”. Στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 1: 153-168.
- Kuhn, Norbert, και Thomas M. Klapötke. *Allgemeine und Anorganische Chemie: Eine Einführung*. Συνεργασία: Isabel Walker. Berlin und Heidelberg: Springer Spektrum, 2014.
- Kunitzsch, Paul. “Das Fixsternverzeichnis in der „Persischen Syntaxis“ des Georgios Chrysokokkes”. *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964): 382-411.
- Kunkel, Melanie, διέυθ. *Duden: Deutsches Universalwörterbuch: Das umfassende Bedeutungswörterbuch der deutschen Gegenwartssprache* [1983]. 9^η έκδοση. Berlin: Duden, Bibliographisches Institut GmbH, 2019.
- Kurath, Hans, Sherman M. Kuhn και Robert E. Lewis, επιμ. *Middle English Dictionary*. 13 τόμοι σε 115 μέρη. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1952-2001.
- Kurmann-Schwarz, Brigitte. “«[...] quicquid discere, intelligere vel excogitare possis artium [...]»: Le traité *De diversis artibus* de Théophile, état de la recherche et questions”. Στο: *Le vitrail et les traités du Moyen Âge à nos jours: Actes du XXIII^e colloque international du “Corpus Vitrearum”, Tours 3-7 juillet 2006*, επιμέλεια: Karine Boulanger και Michel Hérold, 29-44. Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, NY, Oxford et Wien: Peter Lang, 2008.
- Kurzweil, Peter. *Chemie: Grundlagen, technische Anwendungen, Rohstoffe, Analytik und Experimente* [1988]. 11^η αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Wiesbaden, Springer Vieweg, 2020.
- Kustas, George L. *Studies in Byzantine Rhetoric*. Ανάλεκτα Βλατάδων 17. Θεσσαλονίκη:

- Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1973.
- Labowsky, Lotte. *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories*. Sussidi Eruditi 31. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1979.
- Ladyman, James. "Toward a Demarcation of Science from Pseudoscience". Στο: Pigliucci και Boudry, *Philosophy of Pseudoscience*, 45-59.
- Lagalla, Giulio Cesare. DE | PHOENOMENIS | IN ORBE LVNAE | NOVI TELESCOPII VSV A | D. GALLILEO GALLILEO | NVNC ITERVM SVSCITATIS | Physica disputatio, | AD IVLIO CAESARE | LA GALLA | *In Romano Gymnasio habita, Philosophiae in eodem Gymnasio Primario Professore*. | NECNON DE LVCE, ET LVMINE | Altera disputatio. | SVPERIORVM PERMISSV, ET PRIVILEGIO. (Venetiis: Apud Thomam Balionum, MDCXII [=1612].
- Lagalla, Giulio Cesare. IVLII CAESARIS | LAGALLA PADVLENSIS LVCANI | Ciuis Romani, (et) Comitum Palatini. | De Immortalitate Animorum | ex Arist(otelis) sententia Libri III | AD S(ANCTISSIMUM) D(OMINUM) N(OSTRUM) | D. GREGORIVM PONT(IFICEM) MAX(IMUM) | CUM PRIVILEGIO. Romae: Ex Typographia Camerae Apostolicae, MDCXXII [=1621]
- Lagercrantz, Otto. *Elementum: Eine lexikologische Studie*. Skrifter Utgifna af K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 11.1. Uppsala: A.-B. Akademiska Bokhandeln / Leipzig: Otto Harrassowitz, [1911].
- Lagercrantz, Otto. "Codex Marcianus 299". Στο: Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 1-22 (αρ. 1).
- Lagercrantz, Otto. "Ueber das Verhältniss des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M)". Στο: Zuretti, *Les manuscrits italiens*, 341-358.
- Lagercrantz, Otto. "Über das Verhältniss des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) (Fortsetzung von Catalogue, II, 341-358)". Στο: *Manuscrits d'Allemagne, d'Autriche, de Danemark, de Hollande et de Suisse; En appendice: 1. Dia Diatribe des Th. Reinesius aus cod. Gothanus A 242 hrsg. von G. Goldschmidt, 2. Über das Verhältniss des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) (Fortsetzung von Catalogue, II, 341-358) von O. Lagercrantz*, του Günther Goldschmidt, 399-432. Τόμος 4 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*. Διεύθυνση: Joseph Bidez, Franz Cumont, Armand Delatte, Johan Ludvig Heiberg, Frederic Kenyon, Otto Lagercrantz, Julius Ruska, και Carlo Oreste Zuretti. Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1932.
- Lagerlund, Henrik, επιμ. *Encyclopedia of Medieval Philosophy: Philosophy between 500 and 1500*. Springer Reference. Dordrecht, Heidelberg, London and New York, NY: Springer, 2011.
- Laird, Brian B. *University Chemistry*. Με συνεισφορές του Raymond Chang. New York, NY: McGraw-Hill Higher Education, 2009.
- Lamers, Hans. *Greece Reinvented: Transformations of Byzantine Hellenism in Renaissance Italy*. Brill's Studies in Intellectual History 247. Leiden and Boston, MA: Brill, 2015.
- Lampsides, U[lysses]. "Georges Chrysococcis, le médecin, et son oeuvre". *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938): 312-322.
- Landau, Sidney I. "The American Collegiate Dictionaries", στο: Cowie, *English Lexicography*, 2: 361-384.
- Landur, N. "Séances académiques: Institut de France – Académie des Sciences: Séance du 24 août 1868". *L'Institut: 1^{re} Section: Sciences Mathématiques, Physiques et Naturelles* 36, no. 1808

- (1868): 273-274.
- Laudan, Larry. "The Demise of the Demarcation Problem". Στο: *Physics, Philosophy and Psychoanalysis: Essays in Honor of Adolf Grünbaum*, επιμέλεια: Robert S. Cohen και Larry Laudan, 111-127. Boston Studies in the Philosophy of Science 76. Dordrecht, Boston, IL, and Lancaster: D. Reidel Publishing Company, 1983.
- Layton, Evro. "Nikolaos Sophianos, fl. 1533-1552". Στο: *The Sixteenth Century Greek Book in Italy: Printers and Publishers for the Greek World*, 460-472. Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies 16. Venice: Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 1994.
- "Le crisi dell'alchimia". Συλλογικό έργο. Ειδικό τεύχος, *Micrologus* 3 (1995).
- Le Febvre, Nicaise. TRAICTÉ | DE LA | CHYMIE | TOME PREMIER. | Qui seruira d'instruction & d'introduction, tant | pour l'intelligence des Auteurs qui ont traité | de la theorie de cette science en general: Que | pour faciliter les moyens de faire artistement & | methodiquement les operations qu' enseigne la | pratique de cet Art, sur les animaux, sur les ve- | getaux & sur les mineraux, sans la perte d'aucu- | ne des vertus essentielles qu'ils contiennent. / TOME SECOND. | Qui contient la suite de la preparation des sucs qui | se tirent des Vegetaux, comme aussi celle de | leurs autres parties, & celle des Mineraux. | Par N. LE FEBVRE Apoticaire ordinaire | du Roy, Distillateur Chymique de sa Maiesté, | & de Monseigneur de Metz | Duc de Verneuil &c. 2 τόμοι. A Paris: Chez Thomas Iolly, M.DC.LX [=1660].
- Lebègue, Henri. "Codices parisini". Στο: *Les "Parisini"; En appendice: Les Manuscrits des "Coeranides" et tables générales*, συγγραφή: Henri Lebègue και Marie Delcourt, 1-134. Τόμος 1 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*. Διεύθυνση Joseph Bidez, Franz Cumont, Johan Ludvig Heiberg, και Otto Lagercrantz. Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1924.
- Legaspi, Michael C. *Wisdom in Classical and Biblical Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Legrand, Émile, έκδ. "Traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque Sur l'éducation des enfants par Nicolas Sophianos". Στο: *Grammaire du grec vulgaire et Traduction en grec vulgaire du traité de Plutarque 'Sur l'Éducation des enfants'*, συγγραφή: Nicolas Sophianos [Νικόλαος Σοφριανός], έκδ: Émile Legrand, 87-123. Collection de Monuments pous Servir à l'Étude de la Langue Néo-Hellénique, Nouvelle Serie, 2. 2ⁿ έκδοση. Paris: Maisonneuve et C^{ie}, Libraires-Éditeurs, 1874.
- Legrand, Émile. "Léon Allatios". Στο: *Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés par des grecs au dix-septième siècle*, του Émile Legrand. 4 τόμοι, 3: 435-471. Paris: Alphonse Picard et Fils, 1894-1896.
- Lehmann, Paul. *Die Bistümer Kostanz und Chur*. Τόμος 1 του: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung / Oskar Beck, 1918.
- Lehmann, Paul. *Die Bistümer Kostanz und Chur*. Τόμος 1 του: *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung / Oskar Beck, 1918.
- Leicester, Henry Marshall. *The Historical Background of Chemistry*. New York, NY: John Wiley & Sons, Inc., 1956.

- Leicester, Henry Marshall. "Alchemy". Στο: *A New Survey of Universal Knowledge: Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1929], επιμέλεια: Warren E. Preece, John Armitage και Howard E. Kasch, 24 τόμοι, 1: 534-537. 14^η έκδοση. Νέα εκτύπωση. Chicago, IL, London, Toronto, Geneva, Sydney and Tokyo: Encyclopaedia Britannica, Inc. / William Benton, Publisher, 1966.
- Leicester, Henry Marshall. "Chemistry: 1. History". Στο: Cornish, *Encyclopedia Americana* [1966], 6: 401-408.
- Leicester, Henry Marshall. "Alchemy". Στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμέλεια: George A. Cornish, 30 τόμοι, 1: 510-511. Νέα έκδοση. New York, NY: Americana Corporation, 1967.
- Leicester, Henry Marshall. "Kopp, Hermann". Στο: Gillispie, *Dictionary of Scientific Biography*, 7: 463-464.
- Leicester, Henry Marshall. "Alchemy". Στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμέλεια: Bernard S. Cayne και David T. Holland, 30 τόμοι, 1: 510-511. Νέα έκδοση. Danbury, CT: Grolier Incorporated, 1989.
- Leicester, Henry Marshall. "Alchemy". Στο: *Encyclopedia Americana: International Edition* [1829-1833/1918-1920], επιμέλεια: Michael Shally-Jensen, 30 τόμοι, 1: 510-511. Νέα έκδοση. Danbury, CT: Scholastic Library Publishing, Inc., 2006.
- Leichter, Joseph Gerard. "Introduction". Στο: "The Zīj as-Sanjarī of Gregory Chioniadēs: Text, Translation and Greek to Arabic Glossary", επιμέλεια και μετάφραση: Joseph Gerard Leichter, 1-17. Διδακτορική διατριβή, Brown University, Department of Classics, 2004.
- Leinsle, Ulrich Gottfried. "Zabarella, Jacopo". Στο: *Wolfram von Eschenbach bis Zygomalas, Theodosios; Ergänzungen I*, επιμέλεια: Traugott Bautz, στήλ. 292-295. Τόμος 18 του: *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, επιμέλεια: Friedrich Wilhelm Bautz και Traugott Bautz. Herzberg: Bautz, 1998.
- Lemay, Richard. *Abu Ma'shar and Latin Aristotelianism in the Twelfth Century: The Recovery of Aristotle's Natural Philosophy Through Arabic Astrology*. American University of Beirut: Publications of the Faculty of Arts and Sciences: Oriental Series 38. Beirut: American University of Beirut, 1962.
- Lemay, Richard. "L'authenticité de la Préface de Robert de Chester à sa traduction du *Morienus*", *Chrysopaëia* 4 (1990-1991): 3-32.
- Lempire, Jean. "D'Alexandrie à Constantinople: Le Commentaire astronomique de Stéphane". *Byzantion* 81 (2011): 241-266.
- Lempire, Jean. "Le Manuel d'astronomie attribué à Stephanos (VIIe s.): Un texte héritier de l'enseignement scientifique d'Alexandrie". *Forum Romanum Belgicum*, (2014): Article 6. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2021, < https://kadoc.kuleuven.be/bhir-ihbr/fr/3_pub_foru.php >.
- Lempire, Jean. *Le Commentaire astronomique aux Tables Faciles de- Ptolémée attribué à Stéphane d'Alexandrie: Tome I: Histoire du texte; Édition critique, traduction et commentaire (chapitres 1-16)*. Publications de l'Institut Orientaliste de Louvain 98, Coprus des Astronomes Byzantins 11. Louvain-la-Neuve: Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste, 2016.
- Leone, Alfonso. "Economia e società nel Basso Medioevo". Στο: *Salerno nel Medioevo*, επιμέλεια: Huguetta Taviani-Carozzi, Benedetto Vetere, και Alfonso Leone, 97-117. La Città del

- Mezzogiorno Medievale 3. Galatina: Congedo Editore, 2000.
- Leong, Elaine, και Alisha Rankin, επιμ.. *Secrets and Knowledge in Medicine and Science, 1500-1800. The History of Medicine in Context*. Farnham: Ashgate Publishing Limited / Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2011.
- Leontiades, Ioannes G. “Die griechische Delegation auf dem Konzil von Ferrara-Florenz: Eine prosopographische Skizze”. *Annuaire Historiae Conciliorum* 21 (1989): 353-369.
- Lepreux, Georges. *Gallia typographica, ou Répertoire biographique et chronologique de tous les imprimeurs de France depuis les origines de l'imprimerie jusqu'à la Révolution, Série Parisienne (Paris et l'Ile-de-France)*. 2 τόμοι. Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion, 1911.
- Lerner, Michel-Pierre. “Le Panégyrique différé ou les aléas de la notice ‘Thomas Campanella’ des *Apes Urbanae*”. *Bruniana & Campanelliana* 7 (2001-2002): 413-451.
- Letrouit, Jean. “Datation d’Olympiodore l’alchimiste”. *Emerita* 58 (1990): 289-292.
- Letrouit, Jean. “Chronologie des alchimistes grecs”. Στο: Kahn και Matton, *Alchimie: Art, histoire et mythes*, 11-93.
- Letrouit, Jean. “Hermétisme et alchimie: Contribution à l’étude du Marcianus Graecus 299 (=M)”. Στο: *Magia, alchimia, scienza dal '400 al '700: L'influsso di Ermete Trismegisto* [2002], επιμέλεια: Carlos Gilly και Cis van Heertum, 2 τόμοι, 1: 85-104. 2^η έκδοση. Firenze: Centro Di, 2005.
- Leurquin, Régine. “II. La *Tribiblos astronomique*: Histoire du texte”. Στο: *Théodore Méliénote: “Tribiblos astronomique”: Livre I*, έκδοση: Régine Leurquin, 27-78. Corpus des Astronomes Byzantins 4. Amsterdam: J. C. Gieben, Éditeur, 1990.
- Leyser, Conrad. *Authority and Asceticism from Augustine to Gregory the Great*. Oxford Historical Monographs. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Lewis, Frank . “What’s the Matter with Prime Matter”. *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 34 (2008): 123-146.
- Lewis, Rob, και Wynne Evans. *Chemistry* [1997]. 5^η έκδοση. London: Palgrave, MacMillan Education, 2018.
- Licoppe, Christian. *La Formation de la pratique scientifique: Le Discours de l'expérience en France et en Angleterre (1630-1820)*. Textes à l’Appui. Paris XIII^e: Éditions La Découverte, 1996.
- Linden, Stanton J. *Darke Hieroglyphicks: Alchemy in English Literature from Chaucer to the Restoration*. Studies in the English Renaissance. Lexington, KY: University Press of Kentucky, 1996.
- Lippmann, Edmund Oskar von. *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie*. 3 τόμοι. Berlin: Verlag von Julius Springer [τόμ. 1-2]· Weinheim: Verlag Chemie [τόμ. 3], 1919-1954.
- Little, Andrew G. “Appendix: Roger Bacon’s Works, with References to the Mss. and Printed Editions”. Στο: *Roger Bacon: Essays Contributed by Various Writers on the Occasion of the Commemoration of the Seventh Centenary of his Birth*, επιμέλεια: Andrew G. Little: 373-419. Oxford: At the Clarendon Press, 1914.
- Little, Andrew G., και Edward Withington, έκδ., [Rogeri Baconi] “Antidotarius”. Στο: [Rogeri Baconi] *De retardatione accidentium senectutis cum aliis opusculis de rebus medicinalibus*,

- έκδοση: Andrew G. Little and Edward Withington, 103-119. Τόμος 9 του: *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi*. Oxonii: e Typographeo Clarendoniano, 1928.
- Loenertz, R., O.P. “Pour la biographie du cardinal Bessarion”. *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944): 116-149.
- Longman Dictionary of Contemporary English* [1978]. 6^η έκδοση. 6^η ανατύπωση. Harlow: Pearson Education Limited, 2018.
- Lory, Pierre. “Hermès/Idris, prophète et sage de la tradition islamique”. Στο: *Présence d’Hermès Trismégiste*, επιμέλεια: Antoine Faivre, 100-109. Paris: Albin Michel, 1988.
- Lory, Pierre. “Eschatologie alchimique chez Jâbir ibn Ḥayyân”. Στο: «Mahdisme et millénarisme en Islam», επιμέλεια: Mercedes Garcia-Arenal, 73-92. Ειδικό τεύχος, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 91-94 (2000).
- Lory, Pierre. “« Tu es ce que tu comprends »: Jâbir ibn Ḥayyân et la transmutation alchimique en Islam”. Στο: “*Transmutatio: La via ermetica alla felicità / The Hermetic Way of Happiness*”, επιμέλεια: Daniela Boccassini και Carlo Testa, 151-162. Ειδικό τεύχος, *Quaderni di Studi Inda-Mediterranei* 5 (2012).
- Lory, Pierre. “Aspects de l’ésotérisme chiite dans le Corpus Ḡābirien: Les trois *Livres de l’Elément de fondation*”. *Al-Qanṭara* 37 (2016): 279-298.
- Lotti, Francesca. “Erasmus, Luciano e l’alchimia: L’*Opera nuova* di Angelo Forte”. *Bruniana & Campanelliana* 15 (2009): 503-512.
- Lotti, Francesca. “Libertà e stele: Il *Dialogo de le comete* di Angelo Forte”. *Bruniana & Campanelliana* 17 (2011): 645-659.
- Lotti, Francesca. “La “placida insula del convivere”: Rielaborazione del mito di Cuccagna in Angelo Forte (1532)”. Στο: *L’Utopia di Cuccagna tra ’500 e ’700: Il caso della Fratta nel Polesine: Atti del XXXII Convegno di Studi Storici, Rovigo, 27-29 maggio 2010 e Fratta Polesine, 28 maggio 2010*, επιμέλεια: Achille Olivieri and Massimo Rinaldi, 331-336. Rapporti/Polesine e Cultura Padana. Rovigo: Minelliana, 2011.
- Lotti, Francesca. “Angelo Forte da Corfù a Venezia: Pratica medica, divulgazione culturale e identità greca nel primo Cinquecento; Opera omnia”. Διδακτορική διατριβή, Università degli Studi di Pisa, 2014.
- Lowe, Lindsey, διευθ. *Medieval Period and the Renaissance*. Τόμος 2 του: *Technology Through the Ages*, Curriculum Connections. Redding, CT: Brown Bear Books, 2010.
- Lucà, Santo. “Note per la storia della cultura greca della Calabria medioevale”. *Archivio Storico per la Calabria e la Lucania* 74 (2007): 43-101.
- Lucas, Adam Robert. “Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds: A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe”. *Technology and Culture* 46 (2005): 1-30.
- Lucas, Adam Robert. “The Role of the Monasteries in the Development of Medieval Milling”. Στο: *Wind and Water in the Middle Ages: Fluid Technologies from Antiquity to the Renaissance*, επιμέλεια: Steven A. Walton, 89-127. Medieval and Renaissance Texts and Studies 322, Penn State Medieval Studies 2, Publications of the PSU Center for Medieval Studies 15. Tempe, AZ: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006.
- Lucas, Adam Robert. *Wind, Water, Work: Ancient and Medieval Milling Technology*. Technology and

- Change in History 8. Leiden and Boston, MA: Brill, 2006.
- Lucas, Adam Robert. "Narratives of Technological Revolution in the Middle Ages". Στο: *Handbook of Medieval Studies: Terms – Methods – Trends*, επιμέλεια: Albrecht Classen, 3 τόμοι, 2: 967-990. Berlin and New York, NY: De Gruyter, 2010.
- Lucas, Adam Robert. *Ecclesiastical Lordship, Seigneurial Power and the Commercialization of Milling in Medieval England*. Farnham: Ashgate Publishing Limited· Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2014.
- Lucassen, Jan. Tine De Moor, και Jan Luiten van Zanden, επιμ. *The Return of the Guilds*. International Review of Social History: Supplement 16. Cambridge: Cambridge University Press / Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2008.
- Lugt, Maaïke van der. "The Learned Physician as a Charismatic Healer: Urso of Salerno (Flourished End of Twelfth Century) on Incantations in Medicine, Magic, and Religion". *Bulletin of the History of Medicine* 87 (2013): 307-346.
- Mabilleau, Léopold. *Étude historique sur la philosophie de la Renaissance en Italie (Cesare Cremonini): Thèse pour la Doctorat ès Lettres présentée à la Faculté des Lettres de Paris*. Paris: Librairie Hachette et C^{ie}, 1881.
- Macherey, Pierre. *Pour une théorie de la production littéraire*. Théorie 4. Paris: François Maspero, 1966.
- Macrides, Ruth, και Paul Magdalino. "The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism". Στο: *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, επιμέλεια: Paul Magdalino, 117-156. London and Rio Grande, OH: Hambledon Press.
- Magdalino, Paul. "Hellenism and Nationalism in Byzantium". Στο: *Neohellenism*, επιμέλεια: John Burke και Stathis Gauntlett, 1-29. Humanities Research Centre Monograph 5. Canberra: Australian National University, 1992.
- Magdalino, Paul. *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Magdalino, Paul. "Occult Sciences and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th Centuries)". Στο: Magdalino και Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, 119-162.
- Magdalino, Paul. *L'Orthodoxie des astrologues: La science entre le dogme et la divination à Byzance (VII^e-XIV^e siècle)*. Réalités Byzantines. Paris: Lethielleux, 2006.
- Magdalino, Paul, και Maria Mavroudi, επιμ. *The Occult Sciences in Byzantium*. Geneva: éditions de la Pomme d'Or, 2007.
- Magliani, Mariella. "Le opere a stampa di Cesare Cremonini". Στο: Riondato και Poppi, *Cesare Cremonini*, 2: 9-30.
- Mahé, Jean-Pierre. *Hermès en Haute-Égypte*. 2 τόμοι. Bibliothèque Copte de Nag Hammadi, Section «Textes» 3 και 7. Québec: Les Presses de l'Université Laval, 1978-1982.
- Mahé, Jean-Pierre. "Quadrivium et cursus d'études au VII^e siècle en Arménie et dans le monde byzantine d'après le « K'nnikon » d'Anania Širakac'i". *Travaux et Mémoires* 10 (1987): 159-206.
- Mai, Angelo, έκδ. "Leonis Allatii vita auctore Stephano Gradio". Στο: *Leonis Allatii tres grandes dissertationes De Nicetis De Philonibus et De Theodoris cum ipsius Allatii vita et plurimis*

- aliorum opusculis ac tabulis XI*, έκδοση: Angelo Mai, v-xxviii. Τόμος 6.2 του: *Patrum nova bibliotheca*, επιμέλεια: Angelo Mai and Giuseppe Cozza-Luzzi. Romae: Typis Sacri Consilii Propagando Christiano Nomini, M.DCCC.LIII [=1853].
- Maillard, Christine. “Herbert Silberer (1882-1923) et Carl Gustav Jung: Genèse et enjeux d’une théorie de l’alchimie”. *Recherches Germaniques* HS 9 (2014): 79-96.
- Maisano, Riccardo. “Manoscritti e libri stampati nell’opera filologica di Leone Allacci”. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32 (1982): 197-203.
- Malamut, Elisabeth. “Le Monastère Saint-Jean-Prodrôme de Pétra de Constantinople”. Στο: *Le Sacré et son inscription dans l’espace à Byzance et en Occident: Études comparées*, επιμέλεια: Michel Kaplan, 219-233. Byzantina Sorbonensia 18. Paris: Publications de la Sorbonne, 2001.
- Malet, Antoni. “Kepler’s Legacy: Telescopes and Geometrical Optics, 1611-1669”. Στο: *The Origins of the Telescope*, επιμέλεια: Albert Van Helden, Sven Dupré, Rob van Gent, και Huib Zuidervart, 281-300. History of Science and Scholarship in the Netherlands 12. Amsterdam: Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, 2010.
- Malone, Leo J., και Theodore O. Dolter. *Basic Concepts of Chemistry* [1981]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc., 2010.
- Maloney, Thomas S. “A Roger Bacon Bibliography (1985-1995)”. Στο: Hackett, *Roger Bacon and the Sciences: Commemorative Essays*, 395-403.
- Manacorda, Giuseppe. “Dalla corrispondenza tra Leone Allacci ed Angelico Aprosio”. *Giornale Storico e Letterario della Liguria* 2 (1901): 161-228.
- Manacorda, Giuseppe. “L’Allacci e l’Italia sacra dell’Ughelli”. *Studi Storici* 12 (1903): 453-466.
- Mandelbrote, Scott . “Beyond a Boundary: Reflections on Newton the Historian, Theologian, and Alchemist”. *Early Science and Medicine* 26 (2021): 136-151.
- Mandosio, Jean-Marc. “Quelques aspects de l’alchimie dans les classifications des sciences et des arts au XVII^e siècle”. Στο: *Aspects de la tradition alchimique au XVII^e siècle: Actes du colloque international de l’Université de Reims-Champagne-Ardenne (Reims, 28 et 29 novembre 1996)*, επιμέλεια: Frank Greiner, 19-61. Textes et Travaux de Chrysopœia 4. Paris: S.É.H.A. / Milan: Archè, 1998.
- Mandosio, Jean-Marc, και Carla Di Martino. “La ‘Météorologie’ d’Avicenne (Kitāb al-Šifā’ V) et sa diffusion dans le monde latin”. Στο: *Wissen über Grenzen: Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter*, επιμέλεια: Andreas Speer και Lydia Wegener, 406-424. Miscellanea Mediaevalia: Veröffentlichungen des Thomas-Instituts der Universität zu Köln 33. Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 2006.
- Manfredini, Mario. “I manoscritti plutarchei del Bessarione”. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa: Classe di Lettere e Filosofia*, 3^η σειρά, 24 (1994): 31-48.
- Mango, Cyril. “Introduction”. Στο: Ševčenko, *Chronographiae*, 3-13.
- Manzi, Pietro. *La tipografia napoletana nel ’500: Annali di Giuseppe Cacchi, Giovanni Battista Cappelli e tipografi minori (1566-1600)*. Biblioteca di Bibliografia Italiana 77. Firenze: Leo S. Olshki Editore, MCMLXXIV [=1974].
- Mariev, Sergei, επιμ. και μετάφρ. *Ioannis Antiocheni Fragmenta quae supersunt omnia*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 47. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2008.

- Marini, Gaetano. DEGLI | ARCHIATRI | PONTIFICI. 2 τόμοι. In Roma: Nella Stamperia Pagliarini, MDCCLCCCIV [=1784].
- Markopoulos, Athanasios. “Education”. Στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, επιμέλεια: Elizabeth Jeffreys, John Haldon, και Robin Cormack, 767-795. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Marlan, Stanton. *C. G. Jung and the Alchemical Imagination: Passages into the Mysteries of Psyche and Soul*. Abingdon and New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 2021.
- Marquet, Yves. *La philosophie des alchimistes et l'alchimie des philosophes: Jâbir ibn Hayyân et les « Frères de la Pureté »*. Islam d’Hier et d’Aujourd’hui 31. Paris: Editions Maisonneuve et Larose, 1988.
- Marquet, Yves. “Notes et/and Commentaires/Commentaries: A propos de la secte des auteurs Jâbiriens”. *Studia Islamica* 73 (1991): 127-135.
- Martelli, Matteo. *Pseudo-Democrito, Scritti alchemici, con il commentario di Sinesio: Edizione critica del testo greco, traduzione e commento*. Textes et Travaux de Chrysopœia 12. Paris: S.É.H.A.· Milan: Archè, 2011.
- Martelli, Matteo. “Alchemy, Medicine and Religion: Zosimus of Panopolis and the Egyptian Priests”. *Religion in the Roman Empire* 3 (2017): 202-220.
- Marthaler, Berard L. “The Making and the Remaking of the *Catholic Encyclopedia*”. *U.S. Catholic Historian* 18 (2000): 53-61.
- Martin, Henri-Jean. “Un grand éditeur parisien au XVII^e siècle Sébastien Cramoisy”. *Gutenberg Jahrbuch* 32 (1957): 179-188..
- Martin, Jacquilyne E. “Cardinal Bessarion, Mystical Theology and Spiritual Union Between East and West”. Διδακτορική διατριβή, University of Manitoba, Department of History, 2000.
- Martinón-Torres, Marcos. “Solomon’s House: An Archaeological Study of the Old Ashmolean Chymical Laboratory in Oxford”. *Ambix* 59 (2012): 22-48.
- Märtl, Claudia, Christian Kaiser, και Thomas Ricklin, επιμ. „*Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus*“: *Bessarion zwischen den Kulturen*. Plurasierung & Autorität 39. Berlin und Boston, MA: De Gruyter, 2013.
- Marwick, Maxwell Gay, και Robert Andrew Gilbert. “Witchcraft”. Στο: *Britannica: SE* [CD-ROM].
- Matula, Josef, και Paul Richard Blum, επιμ. *George Gemistos Plethon: The Byzantine and the Latin Renaissance*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014.
- Marx, Patricia A. “Athens NM Acropolis 923 and the Contest Between Athena and Poseidon for the Land of Attica”. *Antike Kunst* 54 (2011): 21-40.
- Marxer, Norbert. *Praxis statt Theorie!: Leben und Werk des Nürnberger Arztes, Alchemikers und Fachschriftstellers Johann Hiskia Cardilucius (1630-1697)*. Studien und Quellen zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit 1. Heidelberg: Palatina Verlag, 2000.
- Maslow, Mark. “Tech Profile: Professor Steven S. Zumdahl”. *Illinois Technograph* 103 (1987): 8.
- Masterton, William L., και Cecile N. Hurley. *Chemistry: Principles and Reactions* [1989]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
- Matthews, Leslie G. *History of Pharmacy in Britain*. Πρόλογος: Sir Henry Dale. Edinburgh and

- London: E. & S. Livingstone Ltd., 1962.
- Matton, Sylvain. “L’influence de l’humanisme sur la tradition alchimique”. Στο: “Le crisi dell’alchimia”, συλλ. έργο, 279-345.
- Matton, Sylvain, επιμ. *Alchimie et philosophie mécaniste: Expérimentateurs et faussaires à l’âge classique*. Textes et Travaux de Chrysopœia 16 (Paris: S.É.H.A. · Milan: Archè, 2015).
- Mavroudi, Maria. *A Byzantine Book on Dream Interpretation: The “Oneirocriticon of Achmet” and Its Arabic Sources*. The Medieval Mediterranean: Peoples, Economics and Cultures, 400-1453 36. Leiden, Boston, MA, and Köln: Brill, 2002.
- Mayer, Thomas F. *The Roman Inquisition on the Stage of Italy, c. 1590-1640*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2014.
- Mayhew, Robert, επιμ. και μετάφρ. *Aristotle, Problems: Books 1-19*. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- Mazzarella, Pascuale. “Le « Rationes seminales » di S. Agostino”. *Rivista di Filosofia Neo-Scholastica* 70 (1978): 3-9.
- Mazzi, Curzio. “Tre epistolari nella Vallicelliana di Roma”. *Rivista delle Biblioteche* 2 (1889): 103-112.
- Mazzi, Curzio. “Leone Allacci e la Palatina di Heidelberg”. *Il Propugnatore*, νέα σειρά, 4 (1891): 261-307 · 5 (1892): 130-206, 315-388 · 5 (1892): 370-400.
- McCabe, Anne. *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine: The Sources, Compilation, and Transmission of the “Hippiatrica”*. Oxford Studies in Byzantium. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- McCosker, Philip, και Denys Turner, επιμ. *The Cambridge Companion to the “Summa Theologiae”*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Mc Cown, Chester Charlton. “Introduction”. Στο: *The Testament of Solomon Edited from manuscripts at Mount Athos, Bologna, Holkham Hall, Jerusalem, London, Milan, Paris and Vienna with Introduction: A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate Divinity School in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy (Department of New Testament and Early Christian Literature)*, έκδοση: Chester Charlton Mc Cown, 1-126. Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhndlung / The University of Chicago, 1922.
- McGovern, Mark. “Prime Matter in Aquinas”. Στο: “The Metaphysics of Substance”, επιμέλεια: Daniel O. Dahlstrom, 221-234. Ειδικό τεύχος, *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association* 61 (1987).
- McIntosh, Colin, επιμ. *Cambridge Advanced Learner’s Dictionary* [1995]. 4^η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- McKenna, Anthony, και Pierre-François Moreau, επιμ. “La Mothe Le Vayer et Naudé: Journée d’étude”. Ειδικό τεύχος, *Libertinage et philosophie au XVII^e siècle*, 2 (1997).
- McMahon, Melody Layton. “Librarians, Publishers, and Theological Reference Resources: A Way Forward”. *Theological Librarianship* 2 (2009): 8-19. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο στις 19 Μαΐου 2019. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://doi.org/10.31046/tl.v2i1.86>>.
- McMurry, John, David S. Ballantine, Carl A. Hoeger και Virginia E. Peterson. *Fundamentals of General, Organic, and Biological Chemistry: Global edition* [1992]. 8^η έκδοση. Με

- συνεισφορές της Sara Madsen. Μετατροπές στο σύστημα SI: Christel Meert και Andrew Pearson. Harlow, Pearson Education Limited, 2018.
- McQuarrie, Donald A., Peter A. Rock και Ethan B. Gallogly. *General Chemistry* [1984]. 4^η έκδοση. Mill Valley, CA: University Science Books, 2011.
- “技术的历程，中世纪到文艺复兴 / Medieval Period and the Renaissance”. Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022. <<https://www.worldcat.org/title/ji-shu-de-li-cheng-zhong-shi-ji-dao-wen-yi-fu-xing-medieval-period-and-the-renaissance/oclc/956501331>>.
- Meester, Placido de. “Leone Allazio alunno del Pontificio Collegio Greco di Roma ed i suoi scritti in relazione con Roma”. Στο: *Atti del V Congresso Nazionale di Studi Romani*, επιμέλεια: Carlo Gallassi Paluzzi, 5 τόμοι, 5: 361-366. Roma: Istituto di Studi Romani, 1939-1946.
- Melanson, Steve. “Jung et la mystique”. Διδακτορική διατριβή, Université du Québec à Montréal, 2005.
- Melton, J. Gordon. “Aivanhov, Omraam Mikhael: 1900-1986”. Στο: *Religions of the World: A Comprehensive Encyclopedia of Beliefs and Practices* [2002], επιμέλεια: J. Gordon Melton και Martin Baumann, 1: 59-60. 2^η έκδοση. 6 τόμοι. Santa Barbara, CA, Denver, CO, and Oxford: ABC-CLIO, 2010.
- Mensching, Günther. *Roger Bacon, Zugänge zum Denken des Mittelalters* 4. Münster: Aschendorff, 2009.
- Mercati, Giovanni. *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota, ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*. Studi e Testi 56. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, MCMXXXI [=1931].
- Mercati, Iohannes, και Pius Franchi de Cavalieri. *Codices 1-329*. Τόμος 1 του: *Codices Vaticani graeci*. Bybliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti. Romae: Typis Polyglottis Vaticanis, MCMXXIII [=1923].
- Mercati, Silvio Giuseppe. “Testi volgari neoellenici tra le carte Allacciane della Biblioteca Vallicelliana”. *Studi Bizantini e Neoellenici* 3 (1931): 281-290.
- Mercier, Raymond. “The Greek ‘Persian Syntaxis’ and the *Zīj-i Ilkhānī*”. *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 34, no. 112 (1984): 35-60.
- Mergiali-Falangas, Sophia. “« Didascale » de l’Église: Un titre et deux réalités”. *Revue des Études Byzantines* 52 (1994): 175-185.
- Merianos, Gerasimos. “Alchemy”. Στο: Kaldellis και Siniossoglou, *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, 234-251.
- Mertens, Michèle. “Graeco-Egyptian Alchemy in Byzantium”. Στο: Magdalino και Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, 205-230.
- Metzger, Hélène. *Les Doctrines chimiques en France du début du XVIIe à la fin du XVIIIe Siècle* [1923]. 2η έκδοση. Paris: Librairie Scientifique et Technique Albert Blanchard, 1969.
- Meyendorff, Jean. “Humanisme nominaliste et mystique chrétienne à Byzance au XIV^e siècle”. *Nouvelle Revue Théologique* 79 (1957): 905-914.
- Meyendorff, John. “Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries”. Στο: *Art et société à Byzance sous les Paléologues: Actes du Colloque organisé par*

- l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, συλλογικό έργο, 53-71. Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Postbyzantines de Venise 4. Venise: l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Postbyzantines de Venise, 1971.
- Miato, Monica. *L'Accademia degli Incogniti di Giovan Francesco Loredan: Venezia (1630-1661)*. Accademia Toscana di Scienze e Lettere «La Colombaria»: «Studi» 172. Firenze: Leo S. Olschki Editore, MCMXCVIII [=1998].
- Michaud Quantin, Pierre. *Universitas: Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen Age latin*. L'Eglise et l'Etat au Moyen Age 13. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1970.
- Michot, Jean. “Les sciences physiques et métaphysiques selon la *Risālah fī aqsām al-‘ulūm* d’Avicenne: Essai de traduction critique”. *Bulletin de Philosophie Médiévale*, 22 (1980): 62-73.
- Middleton, John F. M., και Robert Andrew Gilbert. “Magic”. Στο: *Britannica: SE* [CD-ROM].
- Mijolla, Alain de. “Silberer, Herbert (1882-1923)”. Στο: *International Dictionary of Psychoanalysis* [2002], επιμέλεια: Alain de Mijolla, 3 τόμοι, 3: 1608-1609. Μετάφραση και εμπλουτισμένη έκδοση. Farmington Hills, MI: Macmillan Reference USA, An Imprint of the Gale Group, 2005.
- Mikkeli, Heikki. *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism: Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences*. Studia Historica 41. Helsinki: Societas Historica Finlandiae, 1992.
- Miller, Timothy S. *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* [1987]. Χαρτόδετη έκδοση με νέο πρόλογο. Baltimore, MD, and London: John Hopkins University Press, 1997.
- Mioni, Elpidius. *Codices 1-299*. Τόμος 1 του: *Thesaurus antiquus*. Τόμος [5] του: *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, του Elpidius Mioni. Indici e Cataloghi, Nuova Serie, 6. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1981.
- Mioni, Elpidius. *Codices 300-625*. Τόμος 2 του: *Thesaurus antiquus*. Τόμος [6] του: *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, του Elpidius Mioni. Indici e Cataloghi, Nuova Serie, 6. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, 1985.
- Mioni, Elpidio. “Vita del Cardinale Bessarione”. *Miscellanea Marciana* 6 (1991): 13-197.
- Mish, Frederick C. επιμ. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* [1898]. 11^η έκδοση. Springfield, MA: Merriam-Webster, Incorporated, 2003.
- Mitchell, Margaret M. “Patristic Rhetoric on Allegory: Origen and Eustathius Put I Kingdoms 28 on Trial”, Στο: Greer και Mitschell, *The “Belly-Myther” of Endor*, lxxxv-cxxiii.
- Mogenet, Iosephus [Joseph]. *Codices 164-281*. Τόμος 2 του: *Codices Barberiniani Graeci*. Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codices Manuscripti Recensiti. [Città del Vaticano]: in Bibliotheca Vaticana, 1989.
- Moggi, Guido. “L'erbario di Andrea Cesalpino”. Στο: *Gli erbari aretini da Andrea Cesalpino ai giorni nostri*, επιμέλεια: Chiara Nepi και Enrico Gusmeroli, 3-20. Firenze: Firenze University Press, 2008.
- Mohler, Ludwig. *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann: Funde und Forschungen*. Ανατύπωση. 3 τόμοι. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 20, 22, 24. Aalen: Scientia Verlag· Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1967 [1923-1942].
- Mohrmann, Christine. “Episkopos-Speculator”. Στο: *Études sur le latin des chrétiens*, της Christine

- Mohrmann, 4 τόμοι, 4: 232-252. *Storia e Letteratura* 65, 87, 103, 143. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1958-1977.
- Molhuysen, Philip Christiaan, Bernard Lambert Meulenbroek, Paula P. Witkam, Henk J. M. Nellen, και Cornelia M. Ridderikhoff, έκδ. *Briefwisseling van Hugo Grotius*. 17 τόμοι. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 64, 82, 105, 113, 119, 124, 130, 136, 142, 154, 179, 197, 213, 222, 238, 246, 248. Den Haag: Verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff, 1928-2001. Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *The Correspondence of Hugo Grotius*, προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<http://grotius.huygens.knaw.nl/years>>.
- Molin Pradel, Marina. *Codices graeci Monacenses 56-109*. Τόμος 2.2 του: *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2013.
- Mondrain, Brigitte. “Un nouveau manuscrit de Jean Chortasménos”. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40 (1990): 351-358.
- Mondrain, Brigitte. “La Constitution de corpus d’Aristote et de ses commentateurs aux XIII^e-XIV^e siècles”. *Codices Manuscripti* 29 (2000): 11-33.
- Mondrain, Brigitte. “Les Éparque, une famille des médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVI^e siècles”. Στο: Πατούρα, *Η ελληνική γραφή*, 145-163.
- Mondrain, Brigitte. “La Lecture et la copie de textes scientifiques à Byzance pendant l’époque Paléologue”. Στο: *La produzione scritta tecnica e scientifica nel medioevo: Libro e documento tra scuole e professioni: Atti del Convegno internazionale di studio dell’ Associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti: Fisciano-Salerno (28-30 settembre 2009)*, επιμέλεια: Giuseppe De Gregorio και Maria Galante, συνεργασία: Giuliana Capriolo και Mario D’Ambrosi, 607-632. Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 2012.
- Mondrain, Brigitte. “Le Cardinal Bessarion et la constitution de sa collection de manuscrits grecs – ou comment contribuer à l’intégration du patrimoine littéraire grec et byzantin en Occident”. Στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 187-202.
- Monfasani, John. “Platina, Capranica, and Perotti: Bessarion’s Latin Eulogists and His Date of Birth”. Στο: *Bartolomeo Sacchi il Platina (Piadena 1421-1481): Atti del Convegno internazionale di studi per il V centenario (Cremona, 14-15 novembre 1981)*, επιμέλεια: Augusto Campana και Paola Medioli Masotti, 97-136. *Medioevo e Umanesimo* 62. Padova: Editrice Antenore, MCMLXXXVI [=1986].
- Monfasani, John. *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Émigrés: Selected Essays*. Collected Studies Series 485. Aldershot: Variorum, 1995.
- Monfasani, John. “Pletho’s Date of Death and the Burning of His Laws”. *Byzantinische Zeitschrift* 98 (2005): 459-463.
- Monfasani, John. ‘*Bessarion Scholasticus*’: *A Study of Cardinal Bessarion’s Latin Library*. Byzantios: Studies in Byzantine History and Civilization 3. Turnhout: Brepols, 2011.
- Monfasani, John. “George Gennadius II Scholarios and the West: Comments on Demetracopoulos’ “George Scholarios’ Abridgement of the *Parva naturalia*”. Στο: Bydén και Radovic, *The Parva naturalia*, 317-323.
- Montuschi, Claudia, επιμ. *Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana, Volume III: La Vaticana nel seicento (1590-1700): Una biblioteca di biblioteche*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica

- Vaticana, 2014.
- Moon, Rosamund. “The Cobuild Project”. Στο: Cowie, *English Lexicography*, 2: 436-457.
- Moore, Paul. *Iter Psellianum: A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*. Subsidia Mediaevalia 26. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2006.
- Moore, Peter B. *An Introduction to Chemistry*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Moran, Bruce T. *Andreas Libavius and the Transformation of Alchemy: Separating Chemical Cultures with Polemical Fire*. Sagamore Beach, MA: Science History Publications/USA, 2007.
- Moran, Bruce T. “Andreas Libavius and the Art of Chymia: Words, Works, Precepts and Social Practices”. Στο: στο: *Bridging Traditions: Alchemy, Chemistry, and Paracelsian Practices in the Early Modern Era*, επιμέλεια: Karen Hunger Parshall, Michael T. Walton, και Bruce T. Moran, 59-78. Kirksville, MO: Truman State University Press, 2015.
- Morau, Paul, Dieter Harlfinger, Diether Reinsch, και Jürgen Wiesner. *Aristoteles graecus: Die griechischen Manuskripte des Aristoteles: Erster Band: Alexandrien-London*. Peripatoi: Philologisch-Historische Studien zum Aristotelismus 8. Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter, 1976.
- Moravcsik, Gyula, έκδ., και Romilly J. H. Jenkins, μετάφρ. *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio* [1949]. 2^η αναθεωρημένη έκδοση. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Dumbarton Oaks Texts 1. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1967.
- Moreau, Isabelle. « *Guérir du sot* »: *Les stratégies d’écriture des libertins à l’âge classique*. Libre Pensée et Littérature Clandestine 30. Paris: Honoré Champion, 2007.
- Moureau, Sébastien. “Alchemy in the Latin World”. Στο: Lagerlund, *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, 56-60.
- Moureau, Sébastien . “*Elixir atque fermentum*: New Investigations about the Link between Pseudo-Avicenna’s Alchemical *De anima* and Roger Bacon: Alchemical and Medical Doctrines”. *Traditio* 68 (2013): 277-325.
- Moroni, Sonia. “Un poeta marinista risarcito: Giovanni Argoli”. Διδακτορική διατριβή. Università degli Studi di Parma, 1978-1979.
- Morris, Christopher G., επιμ. *Macmillan Dictionary for Children* [1975]. Νέα, αναθεωρημένη έκδοση. New York, NY, London, Toronto and Sydney: Simon & Schuster Books for Young Readers, 2007.
- Mortimer, Charles E. *Chemistry: A Conceptual Approach* [1967]. 4^η έκδοση. New York, NY: D. Van Nostrand Company, 1979.
- Mortimer, Charles E. *Chemistry* [1967]. 5^η έκδοση. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company, a Division of Wadsworth, Inc., 1983.
- Mortimer, Charles E., και Ulrich Müller. *Chemie: Das Basiswissen der Chemie* [1967/1987]. 13^η, πλήρως αναθεωρημένη έκδοση. Stuttgart und New York, NY: Georg Thieme Verlag, 2020.
- Morton, Herbert C. *The Story of ‘Webster’s Third’: Philip Gove’s Controversial Dictionary and Its Critics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

- Mozaffari, S. Mohammad, και Georg Zotti. “The Observational Instruments at the Maragha Observatory After AD 1300”. *Suhayl: International Journal for the History of the Exact and Natural Sciences in Islamic Civilisation* 12 (2013): 45-179.
- Muir, Edward. *The Culture Wars of the Late Renaissance: Skeptics, Libertines, and Opera*. The Bernard Berenson Lectures on the Italian Renaissance. Cambridge, MA, and London: Harvard University Press, 2007.
- Multhauf, Robert P. *The Origins of Chemistry*. Oldbourne History of Science Library. London: Oldbourne, 1966.
- Multhauf, Robert P. “Alchemy”. Στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 19 τόμοι, τμήμα 3 (τόμοι [12-30]) του: Preece και Goetz, *The New Encyclopaedia Britannica* [1974], 1 [12]: 431-436.
- Multhauf, Robert P., και Robert Andrew Gilbert. “Alchemy”. Στο: *Britannica: SE* [CD-ROM].
- Multhauf, Robert P., και Robert Andrew Gilbert. “Alchemy” [Article for Scholars]. Στο: *Britannica Kids*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://kids.britannica.com/scholars/article/alchemy/108512>>.
- Multhauf, Robert P., και Robert Andrew Gilbert. “Alchemy: Pseudoscience”. Στο: *Britannica*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.britannica.com/topic/alchemy>>.
- Multhauf, Robert P., David E. Pingree, George Kerlin Park, John F. M. Middleton και Maxwell Gay Marwick. “Occultism”. Στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμοι, τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: Gwinn, Swanson και Goetz, *New Encyclopaedia Britannica* [1985], [13] 25: 75-98.
- Multhauf, Robert P., David E. Pingree, George Kerlin Park, John F. M. Middleton και Maxwell Gay Marwick. “Occultism”. Στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμοι, τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμέλεια: Robert P. Gwinn, Charles E. Swanson και Philip W. Goetz, 4 τμήματα, 32 τόμοι, [13] 25: 75-98. 15^η έκδοση. Νέα εκτύπωση. Chicago, IL, Auckland, Geneva, London, Manila, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Tokyo and Toronto: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1986).
- Multhauf, Robert P., David E. Pingree, George Kerlin Park, John F. M. Middleton, Maxwell Gay Marwick, Robert Andrew Gilbert. “Occultism”. Στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμοι, τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974], επιμέλεια: Robert P. Gwinn, Peter B Norton και Philip W. Goetz, 4 τμήματα, 32 τόμοι, [13] 25: 75-98. 15^η έκδοση. Νέα εκτύπωση. Chicago, IL, Auckland, Geneva, London, Manila, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Tokyo and Toronto: Encyclopaedia Britannica, Inc., 1987.
- Multhauf, Robert P., David E. Pingree, George Kerlin Park, John F. M. Middleton, Robert Andrew Gilbert, Karen L. Jolly, Jeffrey Burton Russell, Ioan M. Lewis, και Editors, “Occultism”, στο: *Macropaedia: Knowledge in Depth*, 17 τόμ., τμήμα 2 (τόμ. 13-29) του: Safra και Yeshua, *New Encyclopaedia Britannica* [2003], [13] 25: 76-98.
- Mumford, Lewis. *Technics and Civilization*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1934.
- Munro, Douglas. *Alexandre Dumas père: A Bibliography of Works Published in French, 1825-1900*. New York and London: Garland Publishing, Inc., 1981.
- Murray, James A. H., Henry Bradley, W. A. Craigie και C. T. Onions, επιμ. *A New English Dictionary on Historical Principles; Founded Mainly on the Materials Collected by the Philological Society*. 10 τόμοι σε 15 μέρη. Oxford: At the Clarendon Press, 1884-1928.

- Naldini, Mario, έκδ. *Basilio di Cesarea: Discorso ai giovani: Oratio ad adolescentes con la versione latina di Leonardo Bruni*. Biblioteca Patristica 3. Firenze: Nardini Editore / Centro Internazionale del Libro, 1984.
- Naldini, Mario. “Introduzione”. Στο: Naldini, *Basilio: Discorso ai giovani*, 9-77.
- Nastase, Dumitru. “Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (la Chronique de Tismana 1411-1413)”. *Cyrrilomethodianum* 4 (1977): 100-171.
- Nastase, Dumitru. “La Chronique de Jean Chortasménos et le dernier siècle d’historiographie byzantine”. *Σύμμεικτα* 8 (1989): 389-404.
- Nastase, Dumitru. “La Version slave de la chronique byzantine perdue de Jean Chortasménos (début du XV^e siècle)”. *Études Byzantines et Post-Byzantines* 5 (2006): 321-363.
- NAUDAEANA | ET | PATINIANA, | OU | SINGULARITEZ | REMARQUABLES, | *PRISES DES CONVERSATIONS | DE MESS. NAUDE (ET) PATIN*. Paris: Chez Florentin et Pierre Delaulne, 1701.
- Naudé, Gabriel, APOLOGIE | POVR TOVS LES | GRANDS PERSONNAGES | qui ont esté faususement | soupçonnez de | MAGIE. | Par G. NAVDE Paris(ien) | *Multos absoluemus, si coeperimus antè iudicare | quàm irasci*. Seneca lib. 3. De ira, cap. 29. A Paris: Chez François Targa, M.DC.XXV [=1625].
- [Naudé, Gabriel], IVGEMENT | DE TOVT | CE QUI A ESTÉ IMPRIMÉ | CONTRE | LE CARDINAL MAZARIN, | Depuis le sixième Janvier, iusques à la | Declaration du premier Avril mil | six cens quarante-neuf [1649], 2^η επανξημένη έκδοση. [Paris]: χ.όν., [1650].
- Needham, Joseph. *Chemical and Chemical Technology: Spagyric Discovery and Invention: Magisteries of Gold and Immortality*. Συνεργασία: Lu Gwei-Djen. Τόμος 5.2 του: *Science and Civilisation in China*, του Joseph Needham. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
- Needham, Joseph. *Chemical and Chemical Technology: Spagyric Discovery and Invention: Physiological Alchemy*. Συνεργασία: Lu Gwei-Djen. Τόμος 5.5 του: *Science and Civilisation in China*, του Joseph Needham. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Needham, Paul. *Getting to Know the World Scientifically: An Objective View*. Synthese Library 423. Cham: Springer Nature, 2020.
- Neil, Erik. “The *Hortus Messanensis* of Pietro Castelli: Science, Nature, and Landscape Architecture in 17th Century Messina”. *Lexicon* 1 (2005): 6-19.
- Nejeschleba, Tomáš. “Johannes Jessenius and (or) Daniel Sennert on sympathy”. *Prilozi za Istraživanje Hrvatske Filozofske Baštine* 41 (2015): 389-400.
- Nellen, Henk. *Hugo Grotius: A Lifelong Struggle for Peace in Church and State, 1583-1645*. Μετάφραση: J. Chris Grayson. Leiden and Boston, MA: Brill, 2014.
- Nelson, Robert S. “Appropriation”. Στο: *Critical Terms for Art History* [1996], 2^η έκδοση, επιμέλεια: Robert S. Nelson και Richard Shiff, 160-173. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2003.
- Neri, Moreno. “Introduzione all’autore”. Στο: *Pletone: Trattato delle virtù: Testo Greco a fronte*, επιμέλεια και μετάφραση: Moreno Neri, 15-196. Bompiani Testi a Fronte 134. Milano: Bompiani, 2010.
- Nethercot, Arthur H. “The Reputation of the ‘Metaphysical Poets’ During the Age of Johnson and the

- ‘Romantic Revival’”. *Studies in Philology* 22 (1925): 81-132.
- Netten, Djoeke van. *Koopman in kennis: De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*. Bijdragen tot de Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel, Nieuwe Reeks, 15. Zutphen: Walburg Pers, 2014.
- Neville, Roy G. *The Roy G. Neville Historical Chemical Library: An Annotated Catalogue of Printed Books on Alchemy, Chemistry, Chemical Technology, and Related Subjects*. 2 τόμοι. Philadelphia, PA: Chemical Heritage Foundation, 2006.
- Newman, William. “New Light on the Identity of Geber”. *Sudhoffs Archiv* 69 (1985): 76-90.
- Newman, William. “The Genesis of the *Summa Perfectionis*”. *Archives Internationales d’Histoire des Sciences* 35 (1985): 240-302.
- Newman, William R. *The “Summa Perfectionis” of Pseudo-Geber: A Critical Edition, Translation and Study*. Collection de Travaux de l’Académie Internationale d’Histoire des Sciences 35. Leiden, New York, København, and Köln: E. J. Brill, 1991.
- Newman, William, “Arabo-Latin Forgeries: The Case of the *Summa perfectionis* (with the Text of Jābir ibn Ḥayyān’s *Liber Regni*)”. Στο: *The ‘Arabick’ Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England*, επιμέλεια: G. A. Russell, 278-297. Brill’s Studies in Intellectual History 47. Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1994.
- Newman, William R. “The Alchemy of Roger Bacon and the *Tres Epistolae* Attributed to Him”. Στο: *Comprendre et maîtriser la nature au moyen âge: Mélanges d’histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, συλλογικό έργο, 461-479. Hautes Études Médiévales et Modernes 73. Geneva: Librairie Droz, 1994.
- Newman, William R. “The Philosophers’ Egg: Theory and Practice in the Alchemy of Roger Bacon”. Στο: “Le crisi dell’alchimia”, συλλ. έργο, 75-101.
- Newman, William R. “« Decknamen or Pseudochemical Language »?: Eirenaeus Philalethes and Carl Jung”. *Revue d’Histoire des Sciences* 49 (1996): 159-188.
- Newman, William R. “An Overview of Roger Bacon’s Alchemy”. Στο: Hackett, *Roger Bacon and the Sciences*, 317-336.
- Newman, William R. *Atoms and Alchemy: Chymistry & the Experimental Origins of the Scientific Revolution*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2006.
- Newman, William R. *Newton the Alchemist: Science, Enigma, and the Quest for Nature’s “Secret Fire”*. Princeton, NJ, and Oxford: Princeton University Press, 2019.
- Newman, William R., και Lawrence M. Principe. “Alchemy vs. Chemistry: The Etymological Origins of a Historiographical Mistake”. *Early Science and Medicine* 3 (1998): 32-65.
- Newman, William R., και Lawrence M. Principe. *Alchemy Tried in the Fire: Starkey, Boyle, and the Fate of Helmontian Chymistry*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2002.
- Newton, Francis. “Constantine the African and Monte Cassino: New Elements and the Text of the *Isagoge*”. Στο: *Constantine the African and ‘Alī ibn al-‘Abbās al-Mağūsī: The “Pantegni” and Related Texts*, επιμέλεια: Charles Burnett και Danielle Jacquart, 16-47. Studies in Ancient Medicine 10. Leiden, New York, NY, and Köln: E. J. Brill, 1994.
- Niaz, Mansoor, και Arelys Maza. *Nature of Science in General Chemistry Textbooks*. Springer Briefs in Education. Dordrecht, Heidelberg, London and New York, NY: Springer, 2011.

- Nicol, D. M. "The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century". Στο: *The Church and Academic Learning: papers Read at the Sixth Summer Meeting of the Ecclesiastical History Society*, επιμέλεια: G. J. Cuming, 23-57. Studies in Church History 5. Leiden: E. J. Brill, 1969.
- Nicolai, Elena. "Dalla Grecia a Venezia, l'ultimo nostos". Στο: *Cartoline veneziane: "Ciclo di seminari di letteratura italiana": Università Ca' Foscari di Venezia, 16 gennaio – 18 giugno 2008*, επιμέλεια: Alessandro Cinquegrani, Flavia Crisanti, Luca Lombardo, και Anna Rinaldin, 113-125. Biblioteca dell' Officina di Studi Medievali 9. Palermo: Officina di Studi Medievali, 2009.
- Nicolaïdis, Efthymios, επιμ. *Greek Alchemy from Late Antiquity to Early Modernity*. De Diversis Artibus 104 (N.S. 67). Turnhout: Brepols, 2018.
- Niebyl, Peter H. "Sennert, Van Helmont, and Medical Ontology". *Bulletin of the History of Medicine* 45 (1971): 115-137.
- Nihus, Barthold, επιμ. LEONIS ALLATII | ΣΥΜΜΙΚΤΑ | SIVE | OPVSCVLORVM, | GRAECORVM | ET LATINORVM, | VETVSTIORVM | AC RECENTIORVM, | LIBRI DVO. | Edente, nonnulis additis, | BARTHOLDO NIHVSIO. | *Syllabus omnium subjicitur sequenti | Dedicatorem Praefatiunculae*. 2 μέρη σε 1 τόμο. Coloniae Agrippinae: Apud Iodocum Kalcovium, MDCLIII [=1653]
- Nöldeke, Theodor. "Idrīs". *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 17 (1903): 83-84.
- Norris, John A. "Mineral Exhalation Theory of Metallogenesis in Pre-Modern Mineral Science". *Ambix* 53 (2006): 43-65.
- Nummedal, Tara. *Alchemy and Authority in the Holy Roman Empire*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2007.
- "Obituary: H. M. Ross". *The Engineer* 198, no. 5147 (1954): 393.
- O'Brien, D. *Empedocles' Cosmic Cycle: A Reconstruction from the Fragments and Secondary Sources*. Cambridge Classical Studies. Cambridge: At the University Press, 1969.
- Obrist, Barbara. *Les débuts de l'imagerie alchimique (XIV-XV^e siècles)*. « Féodalisme ». Paris: Le Sycomore, 1982.
- Obrist, Barbara, έκδ. και μετάφρ. *Constantine of Pisa, The Book of the Secrets of Alchemy*. Leiden, New York, NY, København, and Köln.: E. J. Brill, 1990.
- Olivier, Jean-Marie. *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard: Troisième édition entièrement refondue*. Corpus Christianorum. Turnhout : Brepols, 1995.
- Olivieri, Alexander. "Codices astrologici florentini". Στο: *Codices florentinos; Accedunt fragmenta selecta primum edita*, του Alexander Olivieri, Franciscus Boll, Franciscus Cumont, και Guilelmo Kroll, 1-76. Τόμος 1 του: *Catalogus codicum astrologorum graecorum*. Bruxellis: In aedibus Henrici Lamertini, 1898.
- Olivieri, Luigi. *Certezza e gerarchia del sapere: Crisi dell'idea di scientificità nell'Aristotelismo del secolo XVI: Con un'appendice di testi inediti di Pomponazzi, Pendasio*. Centro per la Storia della Tradizione Aristotelica nel Veneto: Saggi e Testi 20. Padova: Editrice Antenore, MCMLXXXIII [=1983].
- Omout, Henri. *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*. 4 τόμοι. Paris:

- Alphonse Picard, Libraire, 1886-1898.
- Ottaviani, Alessandro. “Nemo nauta ex libris: Pietro Castelli e la scienza botanica fra Roma e Messina”. *Medicina nei Secoli* 12 (2000): 551-563.
- Ottaviani, Alessandro. “Hodierna e l’ambiente scientifico messinese”. Στο: *G. B. Hodierna e il «secolo cristallino»: Atti del convegno di Ragusa 22-24 ottobre 1997*, επιμέλεια: Mario Pavone και Maurizio Torrini, 65-83. Biblioteca di Nuncius, Studi e Testi 46. Firenze: Leo S. Olschki, MMII [= 2002].
- Otte, James K. “Introduction”. Στο: *Alfred of Sareshel’s Commentary on the Metheora of Aristotle: Critical edition, introduction, and notes*, επιμέλεια: James K. Otte, 1-34. Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 19. Leiden, New York, København, and Köln: E. J. Brill, 1988.
- Ovenell, R. F. *The Ashmolean Museum: 1683-1894*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Oxtoby, David W., H. P. Gillis και Norman H. Nachtrieb. *Principles of Modern Chemistry* [1986]. 4^η έκδοση. Saunders Golden Sunburst Series. Fort Worth, TX, Philadelphia, PA, San Diego, CA, New York, NY, Orlando, FL, Austin, TX, San Antonio, TX, Toronto, Montreal, London, Sydney and Tokyo: Saunders College Publishing / Harcourt Brace College Publishers, 1999.
- Oxtoby, David W., και Norman H. Nachtrieb. *Principles of Modern Chemistry* [1986]. 3^η έκδοση. Saunders Golden Sunburst Series. Fort Worth, TX, Philadelphia, PA, San Diego, CA, New York, NY, Orlando, FL, Austin, TX, San Antonio, TX, Toronto, Montreal, London, Sydney and Tokyo: Saunders College Publishing / Harcourt Brace College Publishers, 1996.
- Oxtoby, David W., H. P. Gillis και Laurie J. Butler. *Principles of Modern Chemistry* [1986]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
- Pagel, Walter. “Jung’s Views in Alchemy”, *Isis* 39 (1948): 44-48.
- Palmer, Richard. “Pharmacy in the Republic of Venice in the Sixteenth Century”. Στο: *The Medical Renaissance of the Sixteenth Century*, επιμέλεια: Andrew Wear, Roger K. French and Iain M. Lonie, 101-117. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Pantin, Isabelle. “Introduction”. Στο: *Galilée: Sidereus nuncius: Le Messager céleste*, επιμέλεια και μετάφραση: Isabelle Pantin, ix-civ. Science et Humanisme. Paris: Les Belles Lettres, 1992.
- Papathanassiou, Maria. “Stephanus of Alexandria: Pharmaceutical Notions and Cosmology in His Alchemical Work”. *Ambix* 37 (1990): 121-133· 38 (1991): 112 (addenda and corrigenda).
- Papathanassiou, Maria. “Stephanus of Alexandria: On the Structure and Date of His Alchemical Work”. *Medicina nei Secoli* 8 (1996): 247-266.
- Papathanassiou, Maria. “Stephanos of Alexandria: A Famous Byzantine Scholar, Alchemist and Astrologer”, στο: Magdalino και Mavroudi, *The Occult Sciences in Byzantium*, 163-203.
- Papathanassiou, Maria. “I. Teil: Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk: Dissertation” [1992]. Στο: Papathanassiou, *Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk*, 1-153.
- Papathanassiou, Maria, έκδ. *Stephanos von Alexandria und sein alchemistisches Werk: Die kritische Edition des griechischen Text eingeschlossen*. Athens, 2017.
- Papathanassiou, Maria. “Stéfanos d’Alexandrie: La tradition patristique dans son œuvre alchimique”. Στο: Nicolaidis, *Greek Alchemy*, 71-97.

- Paquet, Léonce, Yvon Lafrance, και Hélène Longpré. *Les Présocratiques: Bibliographie analytique (1450-1879): III Supplément*. Collection Noësis. [Montréal]: Bellarmin, 1995.
- Partington, James Riddick. *A History of Chemistry*. 4 τόμοι. London: MacMillan & Co Ltd., 1961-1970.
- Partini, Anna Maria. *Cristina di Svezia e il suo cenacolo alchemico*. Esoterismo e Alchimia. Roma: Edizioni Mediterranee, 2010.
- Patay-Horváth, András. “The Contest Between Athena and Poseidon: Myth, History and Art”. *Historiká: Studi di Storia Greca e Romana* 5 (2015): 353-362.
- Pattin, Adriaan. “III, 8: Un Recueil alchimique: Le Manuscrit Firenze, Bibl. Riccardiana, L. III. 13. 119: Description et documentation”. *Bulletin de Philosophie Médiévale* 14 (1972): 89-107.
- Pauwels, Louis, και Jacques Bergier. *Le matin des magiciens: Introduction au réalisme fantastique*. Paris: Gallimard, 1960.
- Pauwels, Louis, και Jacques Bergier. “Visite chez l’adepte”. Στο: *Alchimie, science et sagesse* [1960], του Titus Burckhardt, 219-238. Μετάφραση: Andrée Ossipovitch. *Encyclopédie Planète* 24. Paris: Éditions Planète, [1967].
- Pearsall, Judy, και Bill Trumble. *Oxford English Reference Dictionary* [1995/1996]. Αναθεωρημένη 2^η έκδοση. Ανατύπωση. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Pease, Arthur Stanley, έκδ. M. Tulli Ciceronis *De natura deorum*. 2 τόμοι. Έκδοση διςχίλιετηρίδας. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955-1958.
- Pedersen, Olaf, και Mogens Pihl. *Early Physics and Astronomy: A Historical Introduction*. New York, NY: Science History Publications, Neale Watson Academic Publications, Inc., 1974.
- Penel, Victor Henri Antoine. “An Investigation of the Change in Position of George Scholarios from Pro-Union of the Western and Eastern Churches to Anti-Union”. Διδακτορική διατριβή, Anglia Ruskin University, 2014.
- Pepe, Lucio. “Motivi centrali del IV libro dei *Meteorologica* e differenze rispetto ad altre opere aristoteliche”. Στο: *Aristóteles chemicus: Il IV libro dei „Meteorologica“ nella tradizione antica e medievale*, έκδοση: Cristina Viano, 17-34. *International Aristotle Studies* 1. Sankt Augustin: Academia Verlag, 2002.
- Pereira, Michela. *Arcana sapientia: L’alchimia dale origini a Jung*. Roma: Carocci Editore, 2001.
- Pereira, Michela. “I *Septem tractatus Hermetis*: Note per una ricerca”. Στο: *Hermetism from Late Antiquity to Humanism / La tradizione ermetica dal mondo tardo-antico all’Umanesimo: Atti del Convegno internazionale di studi, Napoli, 20-24 novembre 2001*, επιμέλεια: Paolo Lucentini, Ilaria Parri, και Vittoria Perrone Compagni, 651-679. *Instrumenta Patristica et Mediaevalia: Research on the Inheritance of Early and Medieval Christianity* 40. Turnhout: Brepols, 2003.
- Perrio, Stéphane, Béatrice Roy και Jean-Yves Winum. *Chimie: Ch* [2017]. 2^η έκδοση. Fluorescences. Malakoff: Dunod, 2021.
- Peschiullius, Andreas έκδ., LEONIS | ALLATII | ΣΥΜΜΙΚΤΩΝ | *Siue Opusculorum Graecorum, (et) | Latinorum Vetustiorum | ac Recentiorum | LIBRI X*. Romae: apud Successorem Mascardi, M.DC.LXVIII [=1668].
- Peters-Custot, Annick. “L’Identité des Grecs de l’Italie meridionale byzantine”. Στο: “Άμπελοκήπιον:

- Studi di amici e colleghi in onore di Vera von Falkenhausen III”, συλλογικό έργο, 189-206. Ειδικό τεύχος, *Νέα Πώμη* 3 (2006).
- Peterson, Anne Siebels. “Elemental Transformation in Aristotle: Three Dilemmas for the Traditional Account”. Στο: *Metaphysics: Aristotelian, Scholastic, Analytic*, επιμέλεια: Lucáš Novák, Daniel D. Novotný, Prokop Sousedík και David Svoboda, 59-72. Contemporary Scholasticism 1. Frankfurt, Paris, Lancaster and New Burnswick: Ontos Verlag, 2012.
- Petit, Louis, X. A. Sidéridès, και M. Jugie, έκδ. *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα τὰ εὕρισκόμενα / Oeuvres complètes de Gennade Scholarios publiées pour la première fois*. 8 τόμοι. Paris: Maison de la Bone Presse, 1928-1936.
- Petit, Louis, X. A. Sidéridès, και M. Jugie, έκδ., “[Gennade Scholarios,] Correspondance”. Στο: Petit, Sidéridès, και Jugie, *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου Ἄπαντα*, 4: 398-503.
- Petrucchi, Ralph H., F. Geoffrey Herring, Jeffry D. Madura και Carey Bissonnette. *General Chemistry: Principles and Modern Applications* [1972]. 11^η έκδοση. Toronto: Pearson, 2017.
- Pettegree, Andrew, και Malcolm Walsby, επιμ. *French Books III & IV: Books Published in France before 1601 in Latin and Languages Other Than French*. 2 τόμοι. Leiden and Boston, MA: Brill, 2012.
- Pfeiffer, Judith, επιμ. *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz*. Iran Studies 8. Leiden and Boston, MA: Brill, 2014.
- Pieri, Marzio, έκδ. *Giovanni Argoli, L'endimione: Poema mitologico MDCXXVI canti XII*. 1 μέρος σε 2 τόμους. Archivio Barocco 1. Parma: Università degli Studi di Parma, 1986.
- Pigliucci, Massimo, και Maarten Boudry, επιμ. *Philosophy of Pseudoscience: Reconsidering the Demarcation Problem*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2013.
- Pines, Shlomo. “Rāzī critique de Galien” [1953]. Στο: *Studies in Arabic Versions of Greek Texts and in Mediaeval Science*, του Shlomo Pines, 256-263. Τόμος 2 του: *The Collected Works of Schlomo Pines*. Jerusalem: Magnes Press / Hebrew University / Leiden: E. J. Brill, 1986.
- Pines, Shlomo. *Studies in Islamic Atomism* [1936]. Μετάφραση: Michael Schwarz. Επιμέλεια: Tzvi Langermann. Jerusalem: Magnes Press / Hebrew University, 1997.
- Pingree, David. “Gregory Chioniadēs and Palaelogan Astronomy”. *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964): 133-160.
- Pingree, David. “The Astrological School of John Abramius”. *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971): 189-215.
- Pingree, David, “Introduction”. Στο: *The Astronomical Works of Gregory Chioniadēs, Volume 1: The Zij al-‘Alā’ī*, έκδοση και μετάφραση: David Pingree, 2 μέρη, 1: 7-29. Amsterdam: J. C. Gieben, 1985.
- Pintard, René. *Le Libertinage erudite dans la première moitié du XVII^e siècle*. Νέα επανυμμένη έκδοση. Genève: Éditions Slatkine, 2000.
- Plested, Marcus. *Orthodox Readings of Aquinas*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Podskalsky, Gerhard. “Der Rezeption der thomistischen Theologie bei Gennadios II Scholarios”. *Theologie und Philosophie* 49 (1974): 305-323.
- Podskalsky, Gerhard. “Nikolaos von Methone und die Proklosrenaissance in Byzanz (11./12. Jh.)”. *Orientalia Christiana Periodica* 42 (1976): 509-523.

- Podskalsky, Gerhard. *Theologie und Philosophie in Byzanz: Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15/ Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung*. Byzantinisches Archiv 15. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1977.
- Podskalsky, Gerhard. *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453-1821*. München: C. H. Beck, 1988.
- Pomaro, Gabriella. "Materiali per il manoscritto Lucca, Biblioteca Capitolare Feliniana 490". Στο: *In margine al Progetto Codex: Aspetti di produzione e conservazione del patrimonio manoscritto in Toscana*, επιμέλεια: Gabriella Pomaro, 139-199. Toscana: Pacini Editore / Regione Toscana, 2014.
- Popper, Karl R. *The Poverty of Historicism* [1944-1945/1957]. 2^η έκδοση. London: Routledge and Kegan Paul, 1960.
- Popper, Karl. "Science: Conjectures and Refutations" [1957]. Στο: *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge* [1963], του Karl Popper, 43-86. 3^η έκδοση. Routledge Classics. London and New York, NY: Routledge, 2002.
- Poppi, Antonino. *La dottrina della scienza in Giacomo Zabarella*. Università di Padova: Centro per la Storia della Tradizione Aristotelica nel Veneto / Columbia University: University Seminars, University Seminar on the Renaissance: Saggi e Testi 12. Pubblicazioni del Centro per la Storia della Tradizione Aristotelica nel Veneto 1. Padova: Editrice Antenore, MCMLXXII [=1972].
- Poterie, Antonius de la, έκδ., GABRIELIS NAVDAEI, | *Eminentissimorum Cardinalium*, | FRANCISCI à BALNEO, | FRANCISCI BARBERINI, | IVLII MAZARINI, | *ac demùm Serenissima* | CHRISTINAE – ALEXANDRAE, | *Regina Suecorum, Gothorum (et) Vandalorum*, | BIBLIOTHECARI, | EPISTOLAE, | *Nunc primùm in lucem prodeunt*. Genevae: Sumptibus Ioh. Hermannii Widerhold, MDCLXVII [=1667].
- Power, Amanda. "Roger Bacon". Στο: Thomas et al., *Christian-Muslim Relations*, 4: 457-470.
- Power, Amanda. *Roger Bacon and the Defence of Christendom*. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Pozzobon, Anna. "La tradizione latina dell' *Iḥṣâ' al-'ulûm* di al-Fârâbî". Διδακτορική διατριβή, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Filosofia, 2012.
- Preece, Warren E., και Philip W. Goetz, επιμ. *The New Encyclopaedia Britannica: In 30 Volumes* [1768-1771]. 3 τμήματα. 30 τόμοι. 15^η έκδοση. Chicago, IL, London, Toronto, Geneva, Sydney, Tokyo, Manila, Seoul and Johannesburg: Encyclopaedia Britannica, Inc. / William Benton, Publisher, 1943-1973 and Helen Heminway Benton, Publisher, 1974.
- Pregadio, Fabrizio, και Tara E. Nummedal. "Alchemy". Στο: *New Dictionary of the History of Ideas*, επιμέλεια: Maryanne Cline Horowitz, 6 τόμοι, 1: 38-44. Detroit, MI, New York, NY, San Francisco, San Diego, CA, New Haven, CT, Waterville, ME, London and Munich: Charles Scribner's Sons, An Imprint of Thomson Gale, A Part of the Thomson Corporation, 2005.
- Preiser-Kapeller, Johannes. "Civitas Thauris: The Significance of Tabriz in the Spatial Frameworks of Christian Merchants and Ecclesiastics in the 13th and 14th Centuries". Στο: Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge*, 251-299.
- Premenstein, Antonius de. "De codicis Dioscuridei Aniciae Iulianae, nunc Vindobonensis med. gr. I: Historia, forma, argumento". Στο: *De codicis Dioscuridei Aniciae Iulianae, nunc Vindobonensis*

- med. gr. I: Historia, forma, scriptura, picturis*, επιμέλεια: Iosephus de Karabacek, 4 τόμοι, 1: 1-227. Lugduni Batavorum: A. W. Sijthoff, 1906.
- Preti, Cesare. “Lagalla, Giulio Cesare”. Στο: *Labroca-Laterza*, διεύθυνση: Benvenuto Bertoni, 63-65. Τόμος 63 του: *Dizionario biografico degli Italiani*. Διεύθυνση: Benvenuto Bertoni. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2004). Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022. <[http://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-cesare-lagalla_\(Dizionario-Biografico\)>](http://www.treccani.it/enciclopedia/giulio-cesare-lagalla_(Dizionario-Biografico)>).
- Primavesi, Oliver. *Empedokles ‘Physika’ I: Eine Rekonstruktion des zentralen Gedankengangs*. Archiv für Papyrusforschung und Verwandte Gebiete 22. Berlin und New York, NY: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2008.
- Principe, Lawrence M. *The Aspiring Adept: Robert Boyle and His Alchemical Quest*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1998.
- Principe, Lawrence M. “Alchemy Restored”. *Isis* 102 (2011): 305-312.
- Principe, Lawrence M. *The Secrets of Alchemy*. Synthesis. Chicago, IL., and London: University of Chicago Press, 2013.
- Principe, Lawrence M. *Alchemy and Chemistry: Breaking Up and Making Up (Again and Again): Dibner Library Lecture: December 11, 2014*. Washington, D.C.: Smithsonian Libraries, 2017.
- “Principios de química [2012]”. Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/principios-de-quimica/oclc/1097734923>>.
- “Principios de química [2019]”. Στο: *WorldCat*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://www.worldcat.org/title/principios-de-quimica/oclc/1126309819>>.
- Pritchard, Alan. *Alchemy: A Bibliography of English-Language Writings*. London, Boston, MA, and Henley: Routledge & Kegan Paul jointly with The Library Association, 1980.
- Purver, Margery. *The Royal Society: Concept and Creation*. London: Routledge and Kegan Paul, 1967.
- Pusey, Philippus Eduardus [Philipp Eduard], επιμ. *Sancti patris nostri Cyrilli Archiepiscopi Alexandrini in D. Joannis Evangelium*. 3 τόμοι. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1872.
- Quinn, Philip L. “Religion and Morality”. Στο: *Encyclopedia of Philosophy*, επιμέλεια: Donald M. Borchert, 8 τόμοι, 8: 382-389. 2^η έκδοση. Farmington Hills, MI: Macmillan Reference USA, An Imprint of Thomson Gale, A Part of Thomson Corporation, 2006.
- Rabe, Hugo. “Aus Rhetoren-Handschriften: 3. Die Quellen des Doxapatres in den Homilien zu Aphthonios”. *Rheinisches Museum für Philologie* 62 (1907): 559-590.
- Rabe, Hugo. “Praefatio”. Στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, iii-cxxvi.
- Rabe, Hugo, έκδ. *Prolegomenon sylloge, accedit Maximi Libellus de obiectionibus insolubilibus*, Τόμος 14 του: *Rhetores graeci*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, MCMXXXI [=1931].
- Rabe, Hugo επιμ., «4. Τὰ προλεγόμενα τῆς τέχνης ῥητορικῆς». Στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 18-43,
- Rabe, Hugo, έκδ. «Τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Σχόλια κατὰ σύνοψιν εἰς τὴν

- ρητορικήν». Στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 64-73.
- Rabe, Hugo, επιμ. «Ἰωάννου τοῦ Δοξαπατρῆ Ῥητορικαὶ ὁμιλῖαι εἰς τὰ τοῦ Ἀφθονίου Προγυμνάσματα». Στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 80-155.
- Rabe, Hugo, επιμ. “Incerti auctoris Prolegomena in Progymnasmata”. Στο: Rabe, *Prolegomenon sylloge*, 158-170.
- Ragep, F. Jamil. “New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουχάρης”. Στο: Pfeiffer, *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge*, 231-247.
- Ragep, F. Jamil. “Ṭūsī: Abū Ja‘far Muḥammad ibn Muḥammad ibn al-Ḥasan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī”. Στο: Hockey, *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, 2186-2188.
- Rahlfs, Alfred, έκδ. *Psalmi cum Odis*. 2η έκδοση. Τόμος 10 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum: Auctoritate Academiae Scientiarum Göttingensis editum* [1931]. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- Ramplig, Jennifer M. *Experimental Fire: Inventing English Alchemy, 1300-1700*. Chicago, IL, and London: University of Chicago Press, 2020.
- Randall, Jr., John Herman. “The Development of Scientific Method in the School of Padua”. *Journal of the History of Ideas* 1 (1940): 177-206.
- Randles, W. G. L. *The Unmaking of the Medieval Christian Cosmos, 1500-1760: From Solid Heavens to Boundless Aether*. Aldershot, Brookfield, WI, Singapore, and Sydney: Ashgate, 1999.
- Rapisarda, Stefano, και Agata Calcagno. “Il manoscritto Plut. 86.14 della Biblioteca Medicea Laurenziana di Firenze: Una miscellanea fiorentina di materia divinatoria”. *Byzantinische Zeitschrift* 109 (2016): 151-178.
- Rashdall, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages*. 2 μέρη σε 3 τόμους. Oxford: At the Clarendon Press, MDCCCXCV [=1895].
- Rashed, Marwan, έκδ., μετάφρ. και σχόλ. *Aristote: De la generation et la corruption: Texte établi, traduit et annoté*. Collection des Universités de France Publiée sous le Patronage de l'Association Guillaume Budé: Série Grecque 444. Paris: Les Belles Lettres, 2004.
- Rashed, Marwan. “Introduction”. Στο: Rashed, *Aristote: De la generation et la corruption*, xi-clxxxvi.
- Raven, Diederick. “Koyré Versus Olschki-Zilsel”. Στο: *Hypotheses and Perspectives in the History and Philosophy of Science: Homage to Alexandre Koyré 1892-1964*, επιμέλεια: Raffaele Pisano, Joseph Agassi και Daria Drozdova, 347-365. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.
- Ray, Alison Joan. “The Pecia System and Its Use in the Cultural Milieu of Paris, c1250-1330”. Διδακτορική διατριβή, University College London, 2016.
- Rehm, Albert. “Zur Überlieferung der griechischen Alchemisten”. *Byzantinische Zeitschrift* 39 (1939): 394-434.
- Reger, Daniel L., Scott R. Goode και David W. Ball. *Chemistry: Principles and Practices* [1993]. 3^η έκδοση. Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, 2010.
- Reitzenstein, Richard. “Zur Geschichte der Alchemie und des Mystizismus”. *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen: Philologisch-historische Klasse* (1919), 1-37.

- Resh, Daria D. "Toward a Byzantine Definition of Metaphrasis". *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 55 (2015): 754-787.
- Rey, Alain, διεύθ. *Dictionnaire historique de la langue française* [1992]. Νέα έκδοση. 3 τόμοι. Paris: Dictionnaires Le Robert, 1998.
- Rey-Debove, Josette, και Alain Rey, διεύθ. *Le Nouveau Petit Robert: 2008: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française: Nouvelle édition du Petit Robert de Paul Rey* [1967/1993]. Νέα έκδοση. Paris: Dictionnaires Le Robert-Sejer, 2007.
- Reynolds, Terry S. *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel*. John Hopkins Studies in the History of Technology, New Series, 7. Baltimore, MD, and London: John Hopkins University Press, 1983.
- Ridgeon, Lloyd. "Christianity as Portrayed by Jalāl al-Dīn Rūmī". Στο: *Islamic Interpretations of Christianity*, επιμέλεια: Lloyd Ridgeon, 99-126. Richmond: Curzon Press, 2001.
- Riedel, Erwin, και Hans-Jürgen Meyer. *Allgemeine und Anorganische Chemie* [1979]. 11^η έκδοση. Berlin und Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2013.
- Riehle, Alexander. "Fremdsprachendidaktik zwischen Ost und West: Michaelos Apostoles und der Griechischunterricht im Quattrocento". Στο: *Byzanz in Europa: Europas östliches Erbe: Akten des Kolloquiums 'Byzanz in Europa' vom 11. bis 15. Dezember 2007 in Greifswald*, επιμέλεια: Michael Altripp, 25-49. Byzantios: Studies in Byzantine History and Civilization 2. Turnhout: Brepols, 2011.
- Rietbergen, Peter. *Power and Religion in Baroque Rome: Barberini Cultural Policies*. Brill Studies in Intellectual History 135. Leiden and Boston, MA: Brill, 2006.
- Rigo, Antonio. "Bessarione tra Costantinopoli e Roma". Στο: *Bessarione di Nicea: Orazione dogmatica sull'unione dei greci e dei latini*, επιμέλεια: Gianfrancesco Lusini, 19-68. Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Biblioteca Europea 28. Napoli: Vivarium, MMI [=2001].
- Rijk, Lambert Marie de. *La Philosophie au Moyen Âge* [1981]. Μετάφραση: Pierre Swiggers. Leiden: E. J. Brill, 1985.
- Rinotas, Athanasios. "The Interplay among Alchemy, Theology and Philosophy in the Late Middle Ages: The Cases of Roger Bacon and John of Rupescissa". *Vegueta: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia* 17 (2017): 161-173.
- Riondato, Ezio, και Antonino Poppi, επιμ. *Cesare Cremonini: Aspetti del pensiero e scritti: Atti del Convegno di studio, Padova, 26-27 febbraio 1999*. 2 τόμοι. Padova: Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti, 2000.
- Risse, Wilhelm. *Bibliographia philosophica vetus: Repertorium generale systematicum operum philosophicorum usque ad annum MDCCC typis impressorum*. 9 μέρη σε 11 τόμους. Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie 45.1-9. Hildesheim, Zürich, et New York. NY: Georg Olms Verlag Hildesheim, 1998.
- Roberts, Alexandre M. "Framing a Middle Byzantine Alchemical Codex", *Dumbarton Oaks Papers* 73 (2019): 69-102.
- Roberto, Umberto, έκδ. και μετάφρ. *Ioannis Antiocheni Fragmenta ex Historia chronica*. Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur 154. Berlin et New York, NY: Walter de Gruyter, 2005.
- Robinson, Jill K., John E. McMurry και Robert C. Fay. *Chemistry* [1995]. 8^η έκδοση. Hoboken, NJ:

- Pearson Education, Inc., 2020.
- Robinson, Neal. *Christ in Islam and Christianity*. Albany, NY: State University of New York Press, 1991.
- Robinson, Joshua. “Proclus as Heresiarch: Theological Polemic and Philosophical Commentary in Nicholas of Methone’s Refutation (*Anaptyxis*) of Proclus’ *Elements of Theology*”. Στο: *Byzantine Perspectives on Neoplatonism*, επιμέλεια: Sergei Mariev, 103-135. Byzantinisches Archiv, Series Philosophica 1. Boston, MA, and Berlin: De Gruyter, 2017.
- Roos, Anna Marie. “The Chymistry of “The Learned Dr Plot” (1640-96)”. Στο: “Chemical Knowledge in the Early Modern World”, επιμέλεια: Matthew Daniel Eddy, Semour H. Mauskopf, και William R. Newman, 81-95. Ειδικό τεύχος, *Osiris*, νέα σειρά, 29 (2014).
- Rosenqvist, Jan Olof. “Byzantine Trebizond: A Provincial Literary Landscape”. Στο: *Byzantino-Nordica 2004: papers Presented at the International Symposium of Byzantine Studies Held on 7-11 May 2004 in Tartu, Estonia*, επιμέλεια: Ivo Volt και Janika Päll, 29-5. Acta Societatis Morgensternianae 2. Tartu: Tartu University Press, 2005.
- Ross, Hugo Munro. “Alchemy”. Στο: *The Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information* [1768-1771], επιμέλεια: Hugh Chisholm και Franklin Henry Cooper, 29 τόμοι, 1: 519-522. 11^η έκδοση. New York, NY: The Encyclopaedia Britannica Company, 1910-1911.
- Ross, William David, έκδ. *Aristotelis Physica* [1950]. Ανατύπωση. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1956.
- Ross, William David, έκδ. *Aristotelis Politica*. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1957.
- Rosser, Gervase. “Solidarités et changement social: Les Fraternités urbaines anglaises à la fin du Moyen Age”. Μετάφραση: Françoise Marin. *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations* 48 (1993): 1127-1143.
- Rosser, Gervase. *The Art of Solidarity in the Middle Ages: Guilds in England 1250-1550*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Rotolo, Vincenzo. *Il carme « Hellas » di Leone Allacci*. Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Guadagni 3. Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, 1966.
- Roueché, Mossman. “Stephanus the Alexandrian Philosopher, the Kanon and a Seventh-Century Millennium”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 74 (2011): 1-30.
- Roueché, Mossman. “Stephanus the Philosopher and Ps. Elias: A Case of Mistaken Identity”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 36 (2012): 120-138.
- Rousseau, Philip. *Basil of Caesarea*. Transformations of the Classical Heritage 20. Berkeley, CA, Los Angeles, CA, and London, 1994.
- Rowland, Ingrid D. *The Scarith of Scornello: A Tale of Renaissance Forgery*. Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press, 2004.
- Rozenberg, Izrael Mordka. *Química Geral* [2002]. 5^η ανατύπωση. São Paulo, SP: Editora Edgard Blücher Ltda. / Instituto Mauá de Tecnologia, 2019.
- Rudberg, Stig Y., έκδ. *L’homélie de Basile de Césarée sur le mot ‘observe-toi toi-même’: Édition critique du texte grec et étude sur la tradition manuscrite* Acta Universitatis Stockholmiensis,

- Studia Graeca Stockholmiensia 2. Uppsala: Almqvist & Wiksells, 1962.
- Ruelle, Charles-Émile. “Le Chrysopée de Psellos”. *Revue des Études Grecques* 2 (1889): 260-267.
- Runte, Maren, και Julia C. Steube. “*Encyclopaedia Britannica*”. Στο: *Große Lexika und Wörterbücher Europas: Europäische Enzyklopädien und Wörterbücher in historischen Porträts*, επιμέλεια: Ulrike Haß, 79-104. De Gruyter Lexikon. Berlin und Boston, MA: Walter De Gruyter GmbH & Co. KG, 2012.
- Ruska, Julius. *Arabische Alchemisten: I. Chālid ibn Jazīd ibn Mu’āwija*. Heidelberger Akten der Von-Portheim-Stiftung 6. Arbeiten aus dem Institut für Geschichte der Naturwissenschaft 1. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1924.
- Ruska, Julius. “Ein dem Chālid ibn Jazīd zugeschriebenes Verzeichnis der Propheten, Philosophen und Frauen, die sich mit Alchemie befaßten”. *Der Islam* 18 (1929): 293-299.
- Ruspoli, Stéphane, μετάφρ. *Mohyiddin Ibn ‘Arabi: L’Alchimie du bonheur parfait: Traité d’alchimie spirituelle*. L’Île Verte. Paris: Berg International, 1981.
- Russo, Steve, και Mike Silver. *Introductory Chemistry: Atoms First* [2000]. 5^η έκδοση. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, Inc., 2015.
- Rutkin, H. Darrell. “Galileo Astrologer: Astrology and Mathematical Practice in the Late-Sixteenth and Early-Seventeenth Centuries”. *Galilaeana* 2 (2005): 107-143.
- Ryan, Lawrie, και Roger Norris. *Cambridge International AS and A Level: Chemistry: Coursebook* [2011]. 2^η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Ryle, Gilbert. “The *Timaeus Locrus*”. *Phronesis* 10 (1965): 174-190.
- Saffrey, Henri Dominique, O.P. “Recherche sur quelques autographes du Cardinal Bessarion et leur caractère autobiographique”. Στο: *Orient chrétien*, συλλογικό έργο, 263-297. Τόμος 3 του: *Mélanges Eugène Tisserant*. Studi e Testi 233. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964.
- Saffrey, Henri Dominique. “Historique et description du Marcianus Graecus 299”. Στο: Kahn και Matton, *Alchimie: Art, histoire et mythes*, 1-10.
- Safra, Jacob E., και Ilan Yeshua. *The New Encyclopaedia Britannica* [1768-1771/1974]. 4 τμήματα. 32 τόμοι. 15^η έκδοση. Νέα εκτύπωση. Chicago, IL, London, New Delhi, Paris, Rome, Seoul, Sydney, Taipei and Tokyo: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2003.
- Saliba, George. *Islamic Science and the Making of the European Renaissance*. Transformations: Studies in the History of Science and Technology. Cambridge, MA, and London: The MIT Press, 2007.
- Saliba, George. “A New Alchemical Poem Attributed to Khālid b. Yazīd (d. ca. 705)”. *Ambix* 64 (2017): 220-233.
- Salmon, William, μετάφρ. *Pharmacopoeia Londinensis*. | Or, the NEW | LONDON Dispensatory | In VI. BOOKS. | Translated into English for the Publick Good, and | Fitted to the whole ART of Healing. | ILLUSTRATED | With the Preparations Virtues and Uses of all Simple Medicaments, Vegetable, Animal and Mineral; | Of all the Compounds, both Internal and External: and | of all the *Chymical Preparations* now in Use. | Together with some choise Medicines added by the Author. | As also, | The PRAXIS of CHYMISTRY, | As its now Exercised, fitted to the meanest Capacity. | The Second Edition corrected and amended: whereto is ad- | ded a Table of *Diseases*: & another of the College’s *Errors*: | By WILLIAM SALMON,

- Professor of Physick [1678]. 2^η έκδοση. London: Printed for Th. Dawks, Th. Basset, Jo. Wright, and Ri. Chiswell, 1682.
- Sander, Christoph. “Magnetism for Librarians: Leon Allacci’s *De Magnete* (1625) and Its Relation to Giulio Cesare LaGalla’s *Disputatio de Sympathia et Antipathia* (1623)”. *Erudition and the Republic of Letters* 5 (2020): 274-307
- Santaniello, Carlo. “Θεός, Δαίμων, Φρὴν Ἱερή: Empedocles and the Divine”. Στο “Empédocle: Les Dieux, le sacrifice et la grâce”, 301-313. Ειδικό τεύχος, *Revue de Métaphysique et de Morale* 75, no. 3 (2012).
- Sayili, Aydin. *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*. Publications of the Turkish Historical Society, Series 7, 38. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1960.
- Scharle, Margaret. “A Synchronic Justification for Aristotle’s Commitment to Prime Matter”. *Phronesis* 54 (2009): 326-345.
- Schartau, Bjarne. *Codices graeci haunienses: Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*. Danish Humanist Texts and Studies 9. Copenhagen: The Royal Library / Museum Tusculanum Press, 1994.
- Schiaparelli, Luigi. *Il codice 490 della Biblioteca Capitolare di Lucca e la scuola scrittoria lucchese (sec. VIII-IX): Contributi allo studio della minuscola precarolina in Italia*. Studi e Testi 36. Roma: Presso la Biblioteca Vaticana, 1924.
- Schino, Anna Lisa. “Tradizione ermetica e astrologia giudiziaria in Gabriel Naudé”. *Atti e Memorie dell’Accademia Toscana di Scienze e Lettere: La Colombaria* 57 (1992), 133-227.
- Schlaudt, Oliver. “A Political Meaning of ‘Scientific Philosophy’? The Case of Edgar Zilsel”. Στο: “Sur la philosophie scientifique et l’unité de la science: Le congrès de Paris 1935 et son heritage: Actes du colloque de Cerisy”, επιμέλεια: Michel Bourdeau, Gerhard Heinzmann και Pierre Wagner, 257-287. Ειδικό τεύχος, *Philosophia Scientiae* 22, no. 3 (2018).
- Schlosser, Marianne. *Aspekte der Prophetie-Begriffes in der scholastischen Theologie*. Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der Mittelalterischen Theologie und Philosophie, Neue Folge 43. Paderborn, München, Wien, και Zürich: Ferdinand Schöningh, 2000.
- Schmitt, Charles B. “Experience and Experiment: A Comparison of Zabarella’s View with Galileo’s in *De Motu*”. *Studies in the Renaissance* 16 (1969): 80-138.
- Schmitt, Charles B. “Towards a Reassessment of Renaissance Aristotelianism”. *History of Science* 11 (1973): 159-193.
- Schmitt, Charles B. *Cesare Cremonini: Un aristotelico al tempo di Galilei*. Centro Tedesco di Studi Veneziani: Quaderni 16. Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1980.
- Schmitt, Charles B. “Cremonini, Cesare”. Στο: *Cosattini-Crispolto*, επιμέλεια: Alberto Maria Ghisalberti, 618-622. Τόμος 30 του: *Dizionario Biografico degli Italiani*, διεύθυνση: Alberto Maria Ghisalberti, Massimiliano Pavan, Fiorella Bartocchini, Mario Caravale, Raffaele Romanelli. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1984. Σήμερα διαθέσιμο στο διαδίκτυο: *Treccani*, προσβάσιμο στις 20 Οκτωβρίου 2020, <[https://www.treccani.it/enciclopedia/cesare-cremonini_%28Dizionario-Biografico%29/](https://www.treccani.it/enciclopedia/cesare-cremonini_%28Dizionario-Biografico%29/>)>
- Schmidt, Peer. *Allgemeine Chemie*. Heidelberg: Springer Spektrum, 2019.

- Schneider, Jakob Hans Josef, έκδ. και μετάφρ. *Al-Farabi, De scientiis secundum versionem Dominici Gundisalvi / Über die wissenschaften: Die Version des Dominicus Gundissalinus: Lateinisch-Deutsch*. Herders Bibliothek der Philosophie des Mittelalters 9. Freiburg im Breisgau: Herder, 2006.
- Schoonheim, Pieter. L. "Introduction". Στο: *Aristotle's "Meteorology" in the Arabico-Latin Tradition: A Critical Edition of the Texts, with Introduction and Indices*, έκδοση: Pieter. L. Schoonheim, xi-l. Aristoteles Semitico-Latinus 12. Leiden, Boston, MA, and Köln, 2000.
- Schreiner, Peter. "Johannes Chortasmenos als Restaurator des Vat. gr. 2126". *Scrittura e Civiltà* 7 (1983): 193-199.
- Schreiner, Peter. "Ein gescheiterter Büchertausch: Zur Notiz des Johannes Chortasmenos im Vat. Pal. gr. 90 und den übrigen Besitzvermerken". *Codices Manuscripti* 10 (1984): 52-59.
- Schreiner, Peter. "Zum Tod des Johannes Chortasmenos". *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995): 219-222.
- Schupp, Franz, έκδ. και μετάφρ. *Al-Fârâbi, Über die wissenschaften / De scientiis: Nach der lateinischen Übersetzung Gerhards von Cremona: Lateinisch-Deutsch*. Philosophische Bibliothek 568. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 2005.
- Schütt, Hans Werner. *Ein verborgener Schatz Venedigs: Der alchemische Kodex 299 aus der Biblioteca Marciana*. Centro Tedesco di Studi Veneziani: Quaderni 50. Venezia: Centro Tedesco di Studi Veneziani, 1996.
- Scott, Thomas McAllister. "Egyptian Elements in Hermetic literature". Διδακτορική διατριβή, Harvard University, The New Testament Department of the Faculty of Harvard Divinity School, 1987.
- Seager, Spencer L., Michael R. Slabaugh και Maren S. Hansen, *Chemistry for Today: General, Organic, and Biochemistry* [1987]. 9^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
- Searby, Denis. "Stéphanos d'Alexandrie". Στο: *Dictionnaire des philosophes antiques*, επιμέλεια: Richard Goulet, 6 μέρη σε 7 τόμους, 6: 439-445. Paris: CNRS Editions, 1989-2016.
- Searby, Denis, επιμ. *Never the Twain Shall Meet? Latins and Greeks Learning from Each Other in Byzantium*. Series Philosophica 2. Berlin and Boston, MA: De Gruyter, 2017.
- Seidl, Horst. *Beiträge zu Aristoteles' Naturphilosophie*. Elementa 65. Amsterdam und Atlanta, GA: Rodopi B.V., 1995.
- SEPTEM TRACTATVS SEV Capitula Hermetis trismegisti, aurei, στο: *Ars Chemica*, | QVOD SIT LICI- | TA RECTE EXERCEN- | tibus, probationes doctiſi- | morum Iurisconsul- | torum. | SEPTEM TRACTATVS SEV | Capitula Hermetis Trismegi- | sti, aurei. | EIVSDEM TABVLA SMARAG- | dina, in ipsius sepulchro inuenta, cum | commento Hortulani | Philosophi. | STVDIVM CONSILII CON- | iugij de massa Solis (et) | Lunae. | OPVSCVLA, STVDIOSIS AR- | tis secretiſſimae, ut summè necessaria, | ita lectu iucundis- | sima. | ANTEHAC TYPIS NON | excusa. Argentorati: excudebat Samuel Emmel, Anno MDLXVI [=1566].
- Serrai, Alfredo. *Manualistica, Didattica, e Riforme nel sec. XVIII*. Επιμέλεια: Vesna Stunić. Τόμος 9 του: *Storia della bibliografia*, του Alfredo Serrai, επιμέλεια: Maria Cochetti, Antonio Possevino, Margherita Palumbo, Gabriella Miggiano, Marco Menato, και Vesna Stunić. Il Bibliotecario 4, Nuova Serie, Manuali. Roma: Bulzoni Editore, 1999
- Ševčenko, Ihor, έκδ. *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii*

- Imperatoris amplectitur*. Corpus Fontius Historiae Byzantinae: Series Berolinensis 42. Berlin and Boston, MA: De Gruyter, 2011.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 15 τόμοι. Veröffentlichungen des Institutes für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften. Leiden: E.J. Brill, [τόμ. 1-9] / Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität [τόμ. 10-15], 1967-2010.
- Sfendoni-Mentzou, Demetra. “Aristotle’s Dynamic Vision of Nature: A Neo-Aristotelian Perspective on Contemporary Science”. Στο: *Aristotle – Contemporary Perspectives on His Thought: On the 2400th Anniversary of Aristotle’s Birth*, επιμέλεια: Demetra Sfendoni-Mentzou, 27-55. Berlin and Boston, MA: Walter de Gruyter GmbH, 2018.
- Shapin, Steven. *The Scientific Revolution*. Chicago, IL, and London: The University of Chicago Press, 1996.
- Shapin, Steven, και Simon Schaffer. *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle and the Experimental Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985.
- Shapiro, Barbara J. *John Wilkins 1614-1672: An Intellectual Biography*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1969.
- Sheldon, Rose Mary. *Intelligence Activities in Ancient Rome: Trust in Gods, but Verify*. London and New York, NY: Routledge, 2005.
- Siegfried, Robert . *From Elements to Atoms: A History of Chemical Composition*. Transactions of the American Philosophical Society 92.4. Philadelphia, PA: American Philosophical Society, 2002.
- Siecienski, A. Edward. *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*. Oxford Studies in Historical Theology. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Silberberg, Matin S., και Patricia Amateis. *Chemistry: The Molecular Nature of Matter and Change* [1996]. 9^η έκδοση. New York, NY: McGraw-Hill Education, 2021.
- Silberer, Herbert. *Probleme der Mystik und ihrer Symbolik*. Wien und Leipzig: Hugo Heller & Co., 1914.
- Simon, Paulus, έκδ. [Alberti Magni] *Super dionysii mysticam theologiam et epistulas*. Τόμος 37.2 του: *Alberti Magni Opera omnia ad fidem codicum manuscriptorum edenda*. Monasterii Westfalonum: In aedibus Aschendorff, 1978.
- Simonetti, Manlio, Rowan A. Greer, και Margaret M. Mitchell, έκδ. και μετάφρ. «Τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου ἀρχιεπισκόπου Ἀντιοχείας Κατὰ Ὠριγένους διαγνωστικὸς εἰς τὸ τῆς ἐγγαστριμύθου θεώρημα» / “Eustathius, Bishop of Antioch, *On the Belly-Myther, Against Origen*”. Στο: *The “Belly-Myther” of Endor*, 62-157.
- Simpson, J. A., και E. S. C. Weiner, επιμ. *The Oxford English Dictionary* [1884-1928]. 2^η έκδοση. 20 τόμοι. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Simpson, William M. R., Robert C. Koons και Nicholas J. Teh, επιμ. *Neo-Aristotelian Perspectives on Contemporary Science*. Routledge Studies in the Philosophy of Science 17. New York, NY, and London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018.
- Sinclair, John, και Lorna Sinclair Knight, επιμ. *Collins COBUILD English Dictionary for Advanced Learners* [1987]. 3^η έκδοση. Glasgow: HarperCollins Publishers / The University of Birmingham / Collins COBUILD, 2001.

- Singer, Dorothea Waley. "Alchemical Writings Attributed to Roger Bacon". *Speculum* 7 (1932): 80-86.
- Siniosoglou, Niketas. *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopia in Gemistos Plethon*. Cambridge Classical Studies (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
- Skordoulis, Kostas. "Considerations on a Marxist Pedagogy of Science". Στο: *Marxism and Education: International Perspectives on Theory and Action*, επιμέλεια: Lotar Rasiński, Dave Hill και Kostas Skordoulis, 117-132. Routledge Studies in Education, Neoliberalism and Marxism. New York, NY, and London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018.
- Skordoulis, Constantine, και Vangelis Koutalis. "Investigating the Historical Development of the Concept of Matter: Controversies about/in Ancient Atomism". Στο: *Concepts of Matter in Science Education*, επιμέλεια: Georgios Tsaparis και Hannah Sevan, 463-483. Innovations in Science Education and Technology 19. Dordrecht, Heidelberg, New York, NY, and London: Springer, 2013.
- Smith, Anthony D. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London and New York, NY: Routledge, 1998.
- Smith, Cyril Stanley, και Hawthorne, John G. "Introduction". Στο: *Mappae Clavicula: A Little Key to the World of Medieval Techniques*, μετάφραση: Cyril Stanley Smith και John G. Hawthorne, 3-22. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, 64.4. Philadelphia, PA: American Philosophical Society, 1974.
- Smith, Pamela A. *The Business of Alchemy: Science and Culture in the Holy Roman Empire*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
- Sojer, Claudia. "Il manoscritto autografo di Leone Allacci della Biblioteca Gambalunga di Rimini". *Schede Umanistiche*, νέα σειρά, 20 (2006): 119-149.
- Sojer, Claudia. "Leo Allatius als Philologe und Verleger aus einer neuen Perspektive: Vergleichendes Studium der *editio princeps* seiner *Graecia orthodoxa* (Band 2) und des ihr zugrunde liegenden Autographon (Rimini, Biblioteca Civica Gambalunga, SC-MS 87)". *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (2010): 295-315.
- Sojer, Claudia. "Curricula bio-bibliografici degli autori selezionati da Allacci per la *Graecia orthodoxa*". *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, τρίτη σειρά, 7 (2010): 207-246.
- Sojer, Claudia. "Ancora sul manoscritto autografo riminese di Leone Allacci: Aspetti codicologici e dell'archeologia del libro". *Codices Manuscripti & Impressi* 95-96 (2014): 27-48.
- Solsona-Pairó, Núria. "Los instrumentos de vidrio en los tratados de Nicaise Le Fèvre y Marie Meurdrac". *Educación Química* 26 (2015): 152-161.
- Sorell, Tom, G. A. J. Rogers, και Jill Kraye, επιμ. *'Scientia' in Early Modern Philosophy: Seventeenth-Century Thinkers on Demonstrative Knowledge From First Principles*. Studies in History and Philosophy of Science 24. Dordrecht, Heidelberg, London, and New York, NY: Springer, 2010.
- Stapleton, Henry E., και Rizkallah F. Azo. "An Alchemical Compilation of the Thirteenth Century, A.D.". *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* 3 (1910): 57-94.
- Stathakopoulos, Dionysios Ch. "Stiftungen von Spitälern in spätbyzantinischer Zeit (1261-1453)". Στο: *Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam vor der Moderne: Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiösen Grundlagen, praktischen Zwecken und*

- historischen Transformationen*, επιμέλεια: Michael Borgolte, 147-157. *Stiftungsgeschichten* 4. Berlin: Akademie Verlag, 2005.
- Stavenhagen, Lee, επιμ. και μετάφρ. *A Testament of Alchemy: Being the Revelations of Morienus to Khālid ibn Yazīd*. Hanover, NH: The University Press of New England, 1974.
- Stefec, Rudolf. “Zur Geschichte der Handschriften des Francesco Patrizi und des Antonios Eparchos”. *Νέα Ρώμη* 9 (2012): 245-260.
- Stefec, Rudolf. “Einleitung”. Στο: *Die Briefe des Michael Apostoles*, επιμ. Rudolf Stefec, 5-20. *Schriften zur Kulturgeschichte* 29. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2013.
- Stefec, Rudolf. “Zu Handschriften aus dem Umkreis des Michael Apostoles in Beständen der Österreichischen Nationalbibliothek”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 63 (2013): 221-236.
- Steiris, Georgios. “Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness”. Στο: *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*, επιμέλεια: Georgios Steiris, Sotiris Mitralaxis και Georgios Arabatzis, 173-199. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- Stevens, Mark A., επιμ. *Merriam Webster's Collegiate Encyclopedia*. Springfield, MA: Merriam-Webster, Incorporated, 2000.
- Stevens, Mark A. “Preface”. Στο: Stevens, *MW's Collegiate Encyclopedia*, viii.
- Stevens, Mark A., επιμ. *Webster's New Explorer Desk Encyclopedia*. Springfield, MA: Federal Street Press: A Division of Merriam-Webster, Incorporated, 2003.
- Stevenson senior, Henricus. *Codices manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae descripti praeside I. B. Cardinali Pitra episcopo Portuensi S. R. E. Bibliothecario*. Romae: ex Typographeo Vaticano, MDCCCLXXXV [=1885].
- Stoker, H. Stephen *General, Organic, and Biological Chemistry* [1998]. 7^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2016.
- Stoppie, Karen. “Sophianos on Participles and Relative Pronouns: Between Tradition and Modernity”. *Ελληνικά* 57 (2007): 319-334.
- Stora, Grishlaine, διεύθ. *Dictionnaire Hachette: Édition 2007*. Paris: Hachette Livre, 2006.
- Stornajolo, Cosimus. *Codices urbinates graeci Bibliothecae Vaticanae descripti praeside Alfonso Cardinali Capecepolo Archiepiscopo Capuano S. R. E. Bibliothecari*. Romae: ex Typographeo vaticano, MDCCCXCV [=1895].
- Stouraitis, Ioannis. “Roman Identity in Byzantium: A Critical Approach”. *Byzantinische Zeitschrift* 107 (2014): 175-220.
- Studemund, Guilelmus, και Leopoldus Cohn. *Codices ex Bibliotheca Meermanniana Philippici Graeci nunc Berolinenses*. Μέρος 1 του: *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Τόμος 11.1 του: *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin: A. Asher & C^o, 1890.
- Stürner, Wolfgang. “Einleitung”. Στο: Stürner, *De commixtionibus elementorum libellus*, 7-33.
- Stürner, Wolfgang, επιμ., *Urso von Salerno: De commixtionibus elementorum libellus*. Beiträge zur Geschichte und Politik 7. Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1976.

- Sudhoff, Karl. “Salerno, eine mittelalterliche Heil- und Lehrstelle am Tyrrhenischen Meere (1921)”. Στο: “Ausgewählte Abhandlungen von Karl Sudhoff mit einer autobiographischen Skizze zum 75. Geburtstage”, επιμέλεια: Henry E. Sigerist, 43-69. Ειδικό τεύχος, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin* 21 (1929).
- Surace, Domenico. “Vita e opere di Leone Allacci”. Στο: Montuschi, *La Vaticana nel seicento*, 199-204.
- Svennung, Josef. *Compositiones Lucenses: Studien zum Inhalt, zur Textkritik und Sprache*. Uppsala Universitets Årsskrift 5. Uppsala: Lundeqvist, 1941
- Swedberg, Richard. “How to Use Max Weber’s Ideal Type in Sociological Analysis”. *Journal of Classical Sociology* 18 (2018): 181-196.
- Szalc, Aleksandra. “In Search of Water of Life: The Alexander Romance and Indian Mythology”. Στο: *The Alexander Romance in Persia and the East*, επιμέλεια: Richard Stoneman, Kyle Erickson, και Ian Netton, 327-338. Ancient Narrative: Supplementum 15. Groningen: Barkhuis Publishing / Groningen University Library, 2012.
- Tacey, David. *Jung and the New Age*. Hove and Philadelphia, PA: Brunner-Routledge, Taylor & Francis Group, 2001.
- Tafari, Manfredo. “La «nuova Constantinopoli»: La rappresentazione della «renovatio» nella Venezia dell’Umanesimo (1450-1509)”. *«Rassegna»* 9 (1982): 25-38.
- Tambrun-Krasker, Brigitte. “Bessarion de Trébizonde à Mistra: Un parcours intellectuel”. Στο: Märkl, Kaiser, και Ricklin, „*Inter graecos latinissimus*“, 1-35.
- Tamizey de Larroque, Philippe, έκδ. *Lettres de Peiresc à Guillemin, à Holstenius et à Menestrier; Lettres de Menestrier à Peiresc, 1610-1637*. Τόμος 5 του: *Lettres de Peiresc*, έκδοση: Philippe Tamizey de Larroque. Collection de Documents Inédits sur l’Histoire de France, Deuxième Série, 7. Paris: Imprimerie Nationale, 1894.
- Tamizey de Larroque, Philippe, έκδ. *Les correspondants de Peiresc* [1887]. 2 τόμοι. Ανατύπωση. Geneva: Slatkine Reprints, 1972.
- Tartaglia, Luigi, έκδ. *Georgii Cedreni Historiarum compendium: Edizione critica*. 2 τόμοι. Supplemento n. 30 al «Bolletino dei Classici», Academia Nazionale dei Lincei 30. Roma: Bardi Editore – Editore Commerciale, 2016.
- Taylor, F. Sherwood. “The Alchemical Papers of Dr. Robert Plot”. *Ambix* 4 (1949): 67-76.
- Teich, Mikuláš. *‘The’ Scientific Revolution Revisited*. Cambridge: Open Book Publishers, 2015.
- Térézis, Christos. “La Critique de Nicolas de Méthone à la théorie de Proclus concernant le schéma: *Manence – procession – conversion*”. *Byzantion* 65 (1995): 455-466.
- Terezis, Christos. “Le libre arbitre chez Nicolas de Méthode”. *Byzantion* 67 (1997): 565-569.
- Terezis, Christos, και Lydia Petridou. “The Theory on “Eide” according to Nicholas of Methone”. *Vox Patrum* 68 (2017): 551-567.
- Thomas, David, John Chesworth, Alex Mallett, και Barbara Roggema, επιμ. *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*. 12 τόμοι (ως τον Νοέμβριο του 2018). The History of Christian-Muslim Relations 11, 14-15, 17, 20, 22, 24, 29, 31-33, 36. Leiden and Boston, MA: Brill, 2009-<2018>.
- Thomas, Joël. “Astrologie, alchimie et structures ontologiques dans les mystères de Mithra”. Στο:

- “Astres, astrologie, religions astrales dans l’Antiquité”, 75-94. Ειδικό τεύχος, *Pallas* 30 (1983).
- Thomson, Margaret Head. “Catalogue des manuscrits grecs de Paris contenant des traités anonymes de botanique”. *Revue des Études Grecques* 46 (1933): 334-348.
- Tiftixoglu, V[iktor]. “Die griechische Anthologie in zwei Gedichten des Johannes Chortasmenos”. *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977): 2-21.
- Tihon, Anne. *Le “Petit commentaire” de Théon d’Alexandrie aux Tables faciles de Ptolémée (histoire du texte, édition, critique, traduction)*. Studi e Testi 282. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1978.
- Tihon, Anne. “L’Astronomie à Byzance à l’époque iconoclaste (VIII^e-IX^e siècles)”. Στο: *Science in Western and Eastern Civilization in Carolingian Times*, επιμέλεια: Paul Leo Butzer και Dietrich Lohrmann, 181-203. Basel, Boston, MA, and Berlin: Birkhäuser Verlag, 1993.
- Tihon, Anne. “Le Calcul de la date de Pâques de Stéphane-Héraclius”. Στο: Jannsens, Roosen, και van Deun, *Philomathestatos*, 625-646.
- Tihon, Anne. “Sous la plume de Jean Chortasmenos: Des scolies byzantines sur la trépidation des équinoxes”. Στο: Cacouros και Congourdeau, *Philosophie et sciences à Byzance*, 157-184.
- Tihon, Anne, και A. Duhoux-Tihon. “Les Tables astronomiques persanes à Constantinople dans la première moitié du XIV^e siècle”. *Byzantion* 57 (1987): 471-487.
- Tilton, Hereward. *The Quest for the Phoenix: Spiritual Alchemy and Rosicrucianism in the Work of Count Michael Maier (1569-1622)*. Arbeiten zur Kirchengeschichte 88. Berlin and New York, NY: Walter de Gruyter GmbH & Co., 2003.
- Timberlake, Karen. *Chemistry: An Introduction to General, Organic, and Biological Chemistry: Global Edition* [1976]. 13^η έκδοση. Με συνεισφορές της MaryKay Orgill. Harlow: Pearson Education Limited, 2019.
- Timberlake, Karen. *General, Organic, and Biological Chemistry: Structures of Life: Global Edition* [2002]. 6^η έκδοση. Με συνεισφορές της MaryKay Orgill. Harlow: Pearson Education Limited, 2021.
- Timberlake, Karen, και William Timberlake. *Basic Chemistry* [2005]. 6^η έκδοση. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2020.
- Timmerman, Daniël. *Heinrich Bullinger on Prophecy and the Prophetic Office (1523-1538)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Tinnefeld, Franz. “Georgios Gennadios Scholarios”. Στο: Conticello και Conticello, *La Théologie byzantine*, 2: 477-549.
- Tinto, Alberto. *Gi annali tipografici di Eucario e Marcello Silber (1501-1527)*. Biblioteca di Bibliografia Italiana 55. Firenze: Leo S. Olschki Editore, MCMLXVIII [=1968].
- Tolaini, Francesca. “De tinctio omnium musivorum: Technical Recipes for Glass in the So-Called *Mappae Clavicula*”. Στο: *When Glass Matters: Studies in the History of Science and Art from Graeco-Roman Antiquity to Early Modern Era*, επιμέλεια: Marco Beretta, 195-214. Biblioteca di Nuncius: Studi e Testi 53. Leo S. Olschki, MMIV [=2004].
- Tolias, George. “Totius Graecia [sic]: Nicolaos Sophianos’ Map of Greece and the Transformation of Hellenism”. *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001): 1-22.
- Tolias George. “Nikolaos Sophianos’ *Totius Graeciae Descriptio*: The Resources, Diffusion and

- Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece”. *Imago Mundi* 58 (2006): 150-182.
- Tönnies, Bernhard. *Die Handschriften der Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena*. Τόμος 1 του: *Die mittelalterlichen lateinischen Handschriften der Electoralis-Gruppe*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002.
- Torrell, Jean-Pierre. *La «Somme de théologie» de saint Thomas d’Aquin*. Classiques du Christianisme. Paris: Cerf, 1998.
- Touwaide, Alain. “The Development of Paleologan Renaissance: An Analysis Based on Dioscorides’ *De materia medica*”. Στο: Cacouros και Congourdeau, *Philosophie et sciences à Byzance*, 189-224.
- Touwaide, Alain. *A Census of Greek Medical Manuscripts: From Byzantium to the Renaissance*. Medicine in the Medieval Mediterranean 6. London and New York, NY: Routledge, 2016.
- Trabucco, Oreste . “Collegi e avversari padovani di Galileo”. Στο: *Largo campo di filosofare: Eurosymposium Galileo 2001*, επιμέλεια: José Montesinos και Carlos Solís, 925-937. La Orotava: Fundación Canaria Orotava de Historia de la Ciencia, 2001.
- Trépanier, Simon. *Empedocles: An Interpretation*. Studies in Classics 2. New York, NY, and London: Routledge, 2004.
- Trizio, Michele. “Eleventh- to Twelfth-Century Byzantium”. Στο: *Interpreting Proclus: From Antiquity to the Renaissance*, επιμέλεια: Stephen Gersch, 182-215. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Tro, Nivaldo J. *Chemistry: Structure and Properties* [2015]. 2^η έκδοση. Hoboken, NJ: Pearson Education, Inc., 2018.
- Tro, Nivaldo J. *Chemistry: A Molecular Approach: Global Edition* [2007]. 4^η έκδοση. Harlow: Pearson Education Limited, 2021.
- Trovato, Stefano. “Il giorno della morte di Pletone (26 giugno): Una *imitatio Iuliani*?”. *Byzantinische Zeitschrift* 106 (2013): 163-174.
- Tsirpanlis, Constantine N. *Mark Eugenikos and the Council of Florence: A Historical Re-Evaluation of His Personality*. Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 14. Θεσσαλονίκη: Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 1974.
- Tsirpanlis, Constantine N. “Byzantine Humanism and Hesychasm in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Synthesis or Antithesis, Reformation or Revolution?”. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 80 (1977): 309-324.
- Tsougarakis, Dimitrios. “La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a creta: Alcune osservazioni in merito alla questione dell’identità culturale”. Στο: *Venezia e Creta: Atti del Convegno internazionale di studi: Iraklion-Chanià, 30 settembre - 5 ottobre 1997*, επιμέλεια: Gherardo Ortalli, 509-522. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 1998.
- Turner, C. J. G. “George-Gennadius Scholarius and the Union of Florence”. *The Journal of Theological Studies*, νέα σειρά, 18 (1967): 83-103.
- Turner, C. J. G. “The Career of George-Gennadius Scholarius”. *Byzantion* 39 (1969): 420-455.
- Uhalde, Kevin. *Expectations of Justice in the Age of Augustine*. Philadelphia, PA: University of

- Pennsylvania Press, 2007.
- Uhl, Florian, επιμ. *Roger Bacon in der Diskussion*. 2 τόμοι. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001-2002.
- Ullmann, Manfred. *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*. Handbuch der Orientalistik, Erstre Abteilung: Der Nahe und der mittlere Osten 6.2. Leiden und Köln: E. J. Brill, 1972.
- Ullmann, Manfred. “Ḥalīd ibn Yazīd und die Alchemie: Eine Legende”. *Der Islam* 55 (1978): 181-218.
- Usener, Hermann. “De Stephano Alexandrino commentatio” [1880]. Στο: Fuhr et al., *Kleine Schriften von Usener*, 3: 247-322. (Leipzig und Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1912-1914.
- Usener, Hermann. “Ad historiam astronomiae symbola: Natalicia Regis Augustissimi Guilelmi Imperatoris Germaniae ab Universitate Fridericia Guilelmia Rhenana die XXII m. mart. H. XI in Aula Magna concelebranda rectoris senatusque auctoritate indicti Hermannus Usener”. Στο: Fuhr et al., *Kleine Schriften von Usener*, 3: 323-371.
- University of Illinois. *Transactions of the Board of Trustees: Seventy-Second Report (Seven Annual and Sixty-Five Biennial Reports): July 1, 2002 to June 30, 2004*. Urbana, IL: Published by the University of Illinois, 2004.
- Vajda, G.. “Idrīs”. Στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 3: 1030-1031.
- Van Helden, Albert. “The Telescope in the Seventeenth Century”. *Isis* 65 (1974): 38-58.
- Van Helden, Albert. “The ‘Astronomical Telescope’: 1611-1650”. *Annali dell’Istituto e Museo di Storia della Scienza di Firenze* 1 (1976): 13-36.
- Van Helden, Albert. “The Development of Compound Eyepieces, 1640-1670”. *Journal for the History of Astronomy* 8 (1977): 26-37.
- Vasiliev, Alexandre, έκδ. και μετάφρ. “Kitab al-‘Unvan: Histoire universelle écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj: Seconde partie II”. *Patrologia Orientalis* 8 (1912): 397-550.
- Veit, Raphaela. “Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus”. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 59 (2003): 121-152.
- Velázquez, Rita C., επιμ. *Directory of American Scholars* [1942]. 9^η έκδοση. 5 τόμοι. Detroit, MI, San Francisco, CA, London, Boston, MA, and Woodbridge, CT: The Gale Group, 1999.
- Verbec, David. DAVIDIS VER- | BEZII CARNO-LUBE- | ANI PHILOSOPHI | (et) Medici Augustani, | PRO | RAYMUNDI MINDERERI | MEDICI OLIM AUGUSTANI, | DISQVISITIONE IATROCHYMI- | CA DE CHALCANTHO, | AD | Dodecaporij Chalchanthini PETRI CA- | STELLI Philos(ophi) (et) Medici Romani, | PARTEM PRIOREM | RESPONSIO. | Qua simul AETII CLETI Signini Medici, Disputatio | de Chalcantho, in R. MINDERERVM potissimum Ro- | mae edita, examinatur. Augustae Vindelicorvm: Apud Sebastianum Mylium Bibliopolam, M.DC.XXVI [=1626].
- Viano, Cristina. “Olympiodore l’alchimiste et les présocratiques: Une doxographie de l’unité (De arte sacra, § 18-27)”. Στο: Kahn και Matton, *Alchimie*, 95-150.
- Viano, Cristina. *La matière des choses: Le livre IV des “Météorologiques” d’Aristote, et son interprétation par Olympiodore, avec le texte grec révisé et une traduction inédite de son Commentaire au Livre IV*. Tradition de la Pensée Classique. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 2006.

- Viano, Cristina. “Olumpiodōros of Alexandria (Alch,) (530? – after 565 CE)”. Στο: *Encyclopedia of Ancient Natural Scientists: The Greek Tradition and its Many Heirs*, επιμέλεια: Paul Keyser και Georgia Irby-Massie, 589-590. London and New York, NY: Routledge, 2008.
- Viano, Cristina. “*Mixis* and *diagnōsis*: Aristotle and the “Chemistry” of the Sublunary World”. Μετάφραση: Jennifer M. Rampling. *Ambix* 62 (2015): 203-214.
- Vryonis, Jr., Speros, “Hellas Resurgent”. Στο: *The Transformation of the Roman World: Gibbon’s Problem after Two Centuries*, επιμέλεια: Lynn White, Jr., 92-118. Contributions of the UCLA Center for Medieval and Renaissance Studies. Berkeley, Los Angeles, CA, and London: University of California Press, 1966.
- Vryonis, Jr., Speros. “Greek Identity in the Middle Ages”. Στο: “Byzance et l’hellénisme: l’Identité grecque au Moyen Âge: Actes du Congrès International tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997”, επιμέλεια: Paolo Odorico, 19-36. Ειδικό τεύχος, *Études Balkaniques* 6 (1999).
- Wagner, Christopher Franklin. “Of Books and Fire: Approaching the Alchemy of Carl Gustav Jung”. Διδακτορική διατριβή, St. John’s College, University of Cambridge, 2018.
- Wagner, Richard, έκδ. «Ἀπολλοδώρου Ἀθηναίου Γραμματικοῦ Βιβλιοθήκη». Στο: Wagner, *Apollodori Bibliotheca*, 1-169.
- Wagner, Richard, έκδ. *Apollodori Bibliotheca; Peditasimi Libellus de duodecim Herculis laboribus*. Τόμος 1 του: *Mythographi Graeci* [1894]. 2^η έκδοση. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, MCMIIVI [=1926].
- Wagner, Richard, επιμ. “Epitoma ex Epitoma vaticana et fragmentis sabbaiticis composita”. Στο: Wagner, *Apollodori Bibliotheca*, 171-237.
- Wahlgren, Stephanus, “Prolegomena”. Στο: Wahlgren, *Symeonis Magistri Chronicon*, 3^{*}-139^{*}.
- Wahlgren, Stephanus, έκδ. *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae: Series Berolinensis 44.1. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, MMVI [=2006].
- Wallace, William A. *Galileo and His Sources: The Heritage of the Collegio Romano in Galileo’s Science*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.
- Wallis, Faith. “The Experience of the Book: Manuscripts, Texts, and the Role of Epistemology in Early Medieval Medicine”. Στο: *Knowledge and the Scholarly Medical Traditions*, επιμέλεια: Don Bates, 101-126. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Wallis, Faith. “Urso of Calabria”. Στο: *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia*, επιμέλεια: Thomas Glick, Steven J. Livesey, και Faith Wallis, 499-500. London and New York, NY: Routledge, 2005.
- Wallis, Peter John, και Ruth Wallis. *Newton and Newtoniana, 1672-1975: A bibliography*. London: Dawson, 1977.
- Walz, Christian, επιμ. «Ἀνωνύμου Ἐκθεσις ῥητορικῆς». Στο: *Rhetores Graeci ex codicibus florentinis, mediolanensibus, monacensibus, neapolitanis, parisiensibus, romanis, venetis, taurinensibus et vindobonensibus emendatiores et auctiores*, επιμέλεια: Christianus [Christian] Walz, 9 μέρη σε 10 τόμους, 3: 724-748. Stuttgartiae et Tubingae: sumtibus J. G. Cotta: Londini: Apud lack, Young et Young· Lutetiae: Apud Firmin Didot, MDCCCXXXII [=1832]-MDCCCXXXVI [=1836].
- Waquet, Françoise. “Qu’est-ce que la République des Lettres? Essai de sémantique historique”.

- Bibliothèque de l'École des Chartes* 147 (1989): 473-502.
- Watt, William Montgomery, και Michael V. McDonald, μετάφρ. *Muhammad at Mecca Translated and Annotated*. Τόμος 6 του: *The History of Al Tabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk)*. SUNY Series in Near Eastern Studies, Bibliotheca Persica. Albany, NY: State University of New York Press, 1988.
- Wavelet, Jean-Michel. *Gaston Bachelard, l'inattendu: Les Chemins d'une volonté*. Paris: L'Harmattan, 2019.
- Wear, Sarah Klitenic, και John Dillon. *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonist Tradition: Despoiling the Hellenes*. Ashgate Studies in Philosophy and Theology in Late Antiquity. Aldershot: Ashgate Publishing Limited· Burlington, VT: Ashgate Publishing Company, 2007.
- Wedderburn, Alexander. *The Wedderburn Book: A History of the Wedderburns in the Counties of Berwick and Forfar, Designed of Wedderburn, Kingennie, Easter Powrie, Blackness, Balindean, and Gosford; And Their Younger Branches; Together with Some Account of Other Families of the Name: 1296-1896*. 2 τόμοι. X. όν.: Printed for Private Circulation, 1898.
- Wedderburn, John. QVATVOR | PROBLEMATVM | QVAE MARTINVS HORKY | Contra Nuntium Sidereum | DE QVATVOR PLANETIS NOVIS | Disputanda proposuit. CONFVTATIO. | Per IOANNEM Vvodderbornium | Scotobritannum. Patavii: Ex Typographia Petri Marinelli, MDCX [=1610].
- Weeks, Andrew. *Paracelsus: Speculative Theory and the Crisis of the Early Reformation*. SUNY series in Western Esoteric Traditions. Albany, NY: State University of New York Press, 1997.
- Wehr, Gerhard. *Carl Gustav Jung: Leben – Werk – Wirkung* [1985]. 3^η εμπλουτισμένη έκδοση. Schielowsee: Telesma-Verlag, 2009.
- Weill-Parot, Nicolas. “Encadrement ou dévoilement: L'Occulte et le secret dans la nature chez Albert le Grand et Roger Bacon”. Στο: “Il segreto”, επιμέλεια: Thalia Brero και Francesco Santi, 151-170. Ειδικό τεύχος, *Micrologus*, 14 (2006).
- Weinberger, Wilhelm. “Griechische Handschriften des Antonios Eparchos”. Στο: *Festschrift Theodor Gomperz dargebracht zum siebzigsten Geburtstage am 29. März 1902 von Schülern, Freunden, Collegen*, 303-311. Wien: Alfred Hölder, 1902.
- “Welcome to Britannica”. Στο: *Encyclopaedia Britannica: 250 Anniversary*. Ηλεκτρονική έκδοση. Προσβάσιμο στις 15 Μαρτίου 2022, <<https://corporate.britannica.com/about/>>.
- Wendel, Carl. “Planudes, Maximos”. Στο: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, επιμέλεια: Georg Wissowa, Wilhelm Kroll, Karl Mittelhaus, Konrat Ziegler, και Hans Gärtner, 34 μέρη σε 68 τόμους, 15 τόμοι με συμπληρώσεις [S], και 1 τόμος με ευρετήρια [R], 20.2: 2208-2253. Stuttgart: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung· München: Verlag Alfred Druckenmüller, 1893-1980.
- Wendel, Carl. “Planudea”. *Byzantinische Zeitschrift* 40 (1940): 406-445.
- Wensinck, A. J. “Al-Khaḍir (Al-Khiḍr)”. Στο: Bearman et al., *The Encyclopaedia of Islam*, 4: 902-905.
- Wessely, Karl. “Chrysographie”, *Wiener Studien* [12] (1890): 259-279.
- West, Martin L. έκδ. «Εύμενίδες». Στο: *Aeschyli Tragoediae cum incerti poetae Prometheo* [1990], επιμέλεια: Martin L. West, 341-397. 2^η διορθωμένη έκδοση. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stutgardiae et Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, MCMXCVIII

- [=1998].
- West, Martin L. επιμ. *Homerus: Ilias*. 2 τόμοι. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stutgardiae et Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri· Monachi et Lipsiae: In aedibus K. G. Saur. MCMXCVIII [=1998]-MM [=2000].
- Westerink, L. G. “La Profession de foi de Grégoire Chioniadès”. *Revue des Études Byzantines* 38 (1980): 233-245.
- Westfall, Richard S. *Never at Rest: A Biography of Isaac Newton*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Westfall, Richard S. “The Influence of Alchemy to Newton”. Στο: Hanen, Osler και Weyant, *Science, Pseudo-Science*, 145-169.
- Westfall, Richard S. “The Scientific Revolution Reasserted”. Στο: *Rethinking the Scientific Revolution*, επιμέλεια: Margaret J. Osler, 41-55. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Wevers, John Williams, έκδ. *Genesis*. Τόμος 1.1. του: *Septuaginta: Vetus Testamentum graecum auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1974.
- Weyer, Jost. *Chemiegeschichtsschreibung von Wiegleb (1790) bis Partington (1970): Eine Untersuchung über ihre Methoden, Prinzipien und Ziele*. Arbor Scientiarum: Beiträge zur Wissenschaftsgeschichte, Reihe A: Abhandlungen, 3. Hildesheim: Verlag Dr. H. A. Gerstenberg, 1974.
- Weyer, Jost. *Geschichte der Chemie*. 2 τόμοι. Berlin: Springer Spectrum, 2018.
- White, Lynn, Jr. *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: At the Clarendon Press, 1962.
- Whitney, Elspeth. *Paradise Restored: The Mechanical Arts from Antiquity through the Thirteenth Century*. Transactions of the American Philosophical Society 80.1. Philadelphia, PA: The American Philosophical Society, 1990.
- Whitten, Kenneth W., Raymond E. Davis, M. Larry Peck και George G. Stanley. *Chemistry* [1981]. 10^η έκδοση. Belmont, CA: Brooks/Cole, Cengage Learning, Inc., 2014.
- Williams, Raymond. *The Long Revolution*. New York, NY: Columbia University Press / London: Chatto & Windus, 1961.
- Wilson, C. Anne. *Philosophers, Iōsis and Water of Life*. Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society, Literary and Historical Section, 19.5. Leeds: Leeds Philosophical and Literary Society, 1984.
- Wilson, Malcolm. *Structure and Method in Aristotle’s “Meteorologica”: A Most Disorderly Nature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Wilson, N. G., επιμ., *Herodoti historiae*. 2 τόμοι. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 2015.
- Wolf, Carl Umhau. “Eusebius of Caesarea and the Onomasticon”. *The Biblical Archaeologist* 27 (1964): 65-96.
- Wolfe, Phillip, έκδ. *Lettres de Gabriel Naudé à Jacques Dupuy (1632-1652)*. Alberta: Lealta/Alta Press, 1982.
- Wolfe, Phillip J., έκδ. *Peiresc, Lettres à Naudé (1629-1637)*. “Biblio 17” 12. Paris, Seattle, WA, και Tübingen: Papers on French Seventeenth Century Literature, 1983.

- Wolff, Anita, επιμ. *Britannica Concise Encyclopedia* [2000]. Αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση. Chicago, IL, London, New Delhi, Paris, Seoul, Sydney, Taipei and Tokyo: Encyclopaedia Britannica, Inc., 2006.
- Wolsey, Wayne C. “[Review:] College Chemistry”. *Journal of Chemical Education* 54 (1977): A128.
- Wolska-Conus, Wanda. “Stéphanos d’Athènes et Stéphanos d’Alexandrie: Essai d’identification et de biographie”. *Revue des Études Byzantines* 47 (1989), 5-89.
- Wood, Anthony. *The Life and Times of Anthony Wood, Antiquary, of Oxford, 1632-1695, Described by Himself: Collected From His Diaries and Other Papers*. Έκδοση: Andrew Clark. 3 τόμοι. Oxford Historical Society 26. Oxford: Printed for the Oxford Historical Society at the Clarendon Press, 1894.
- Woodhouse, Christopher Montague. *George Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Wright, Chris. “On the Margins of Christendom: The Impact of the Crusades on Byzantium”. Στο: *The Crusades and the Near East*, επιμέλεια: Conor Kostick, 55-82. London and New York, NY: Routledge, 2011.
- Wright, Edmund, επιμ. *A Dictionary of World History* [2000]. 2^η έκδοση. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Wunderle, Elisabeth. *Die Handschriften der Forshungsbibliothek Gotha*. Τόμος 1 του: *Katalog der mittelalterlichen lateinischen Papierhandschriften: Aus den Sammlungen der Herzog von Sachsen-Coburg und Gotha’schen Stiftung für Kunst und Wissenschaft*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002.
- Young, Spencer E., επιμ. *Crossing Boundaries at Medieval Universities*. Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 36. Leiden and Boston, MA: Brill, 2011.
- Young, Susan M., William J. Vining, Roberta Day και Beatrice Botch. *General Chemistry: Atoms First*. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
- Zambelli, Paola. *White Magic, Black Magic in the European Renaissance*. Studies in Medieval and Reformation Traditions 125. Leiden and Boston, MA: Brill, 2007.
- Zandee, Jan. “Der Hermetismus und das alte Ägypten”. Στο: *De hermetische Gnosis im Lauf der Jahrhunderte: Betrachtungen über den Einfluss einer ägyptischen Religion auf die Kultur*, επιμέλεια: Gilles Quispel, 98-176. Haarlem: Rozenkruis Pers· Birnbach: DRP-Rosenkreuz Verlag, 2000.
- Ziegler, Joseph, έκδ. *Isaias* [1939]. 3^η έκδοση. Τόμος 14 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum graecum auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- Ziegler, Joseph, έκδ., *Ezechiel* [1952]. 4^η έκδοση. Τόμος 26.1 του: *Septuaginta: Vetus Testamentum Graecum: Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Zilsel, Edgar. *The Social Origins of Modern Science*. Πρόλογος: Joseph Needham. Εισαγωγή: Diederick Raven και Wolfgang Krohn. Επιμέλεια: Diederick Raven, Wolfgang Krohn και Robert S. Cohen. Boston Studies in the Philosophy of Science 200. Dordrecht, Boston, MA, and London: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Zilsel, Edgar. “The Sociological Roots of Science” [1942]. Στο: Zilsel, *Social Origins*, 7-21.

- Ziolkowski, Theodore. *The Alchemist in Literature: From Dante to the Present*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Живојиновић, Мирјана [Živojinović, Mirjana] “Болница краља Милутина у Цариграду”. *Зборник Радова Византолошког Института* 16 (1975): 105-115.
- Zumdahl, Steven S. *Chemistry*. Lexington, MA, and Toronto: D. C. Heath and Company, 1986.
- Zumdahl, Steven S., και Donald J. DeCoste. *Chemical Principles* [1992]. 8^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2017.
- Zumdahl, Steven S., και Donald J. DeCoste. *Introductory Chemistry: A Foundation* [1990]. 9^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2019.
- Zumdahl, Steven S., Susan A. Zumdahl και Donald J. DeCoste. *Chemistry* [1986]. 10^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, 2018.
- Zumdahl, Steven S., Susan A. Zumdahl, και Donald J. DeCoste. *Chemistry: An Atoms First Approach* [2012]. 3^η έκδοση. Boston, MA: Cengage Learning, Inc., 2021.
- Zuretti, Carlo Oreste. *Les manuscrits italiens; En appendice: Les manuscrits des Coeranides par C. O. Zuretti; Excerpta par J. L. Heiberg; Ueber das Verhältniss des Cod. Paris. 2327 (A) zum Cod. Marc. 299 (M) von O. Lagercrantz; Tables par Marie Delcourt*. Συνεργασία: Otto Lagercrantz, Johan Ludvig Heiberg, Ingeborg Hammer-Jensen, Domenico Bassi, και Aemidio Martini. Τόμος 2 του: *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*. Διεύθυνση: Joseph Bidez, Franz Cumont, Armand Delatte, Johan Ludvig Heiberg, και Otto Lagercrantz. Bruxelles: Maurice Lamertin, Éditeur / Union Académique Internationale, 1927.

Β. Ελληνική Βιβλιογραφία.

- Αγορίτσας, Δημήτριος Κ. «Κωνσταντινούπολη: Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2011.
- «Αλχημεία». Στο: *Βικιπαίδεια*. Ηλεκτρονική έκδοση. Αναρτημένο χ.χ. Τελευταία ανανέωση: 24 Αυγούστου 2021. Προσβάσιμο στις 22 Μαρτίου 2022, <<https://el.wikipedia.org/wiki/Αλχημεία>>.
- Άμαντος, Κωνσταντίνος. «Λέων Αλλάτιος». Στο: *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 557-566. Ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπή Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων τοῦ Σπυρίδωνος Λάμπρου· Τυπογραφεῖον «Ἑστία» Κ. Μάϊσνερ καὶ Καργαδούρη, 1935.
- Άμαντος, Κωνσταντίνος. *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγιοι)*. Πειραιεῖς: Τύποις Ἀδελφῶν Ι. Φερούση, 1946.
- Atkins, Peter. *Χημεία: Μια συνοπτική εισαγωγή* [2015]. Μετάφραση: Ηλίας Κακουλίδης. Επιμέλεια: Γιάννης Παπαδόγγονας. Επιστημονικά Θέματα. Ηράκλειο και Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020.
- Vitti, Mario. «Βιβλιογραφικά στὸν 16ο αἰῶνα: Ὁ Κερκυραῖος γιατρὸς Ἄγγελος Φορτίας alias Angelo Forte». *Ὁ Ἑρμηνεύς* 3 (1965), 273-276.

- Γεωργακόπουλος, Δημήτριος Σ. «Ο βίος και τὸ ἔργο τοῦ λογίου κωδικογράφου Μιχαὴλ Ἀποστόλη (1420/22-1478): Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς γραμματείας καὶ τῆς παιδείας τοῦ τέλους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας». Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2009.
- Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ἑλλή. *Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος: Ἐνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ Ἰστ' αἰώνα*. Ἀθήνα: Τυπογραφικαὶ Ἔργασιαι «Π. Κλεισιούνης», 1978.
- Εὐαγγελίδης, Τρύφων Ε. *Ἱστορία τῆς Ποντικῆς Τραπεζοῦντος ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (756 π.Χ.-1897)*. Ἐν Ὁδησσῷ: Ἐκδότης Π. Ζερβάτης Περάκης, 1898.
- Ζήσης, Θεόδωρος Ν. *Γεννάδιος Β' Σχολάριος: Βίος, συγγράμματα, διδασκαλία*. Ἀνάλεκτα Βλατάδων 30. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1980.
- Ζιώγας, Παναγιώτης Χ. «Μιὰ κίνησις πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα», *Ἑλληνικά* 60 (1974): 50-78, 268-303.
- Ἡ Αγία Γραφή (Παλαιά καὶ Καινὴ Διαθήκη): Μετάφρασις ἀπὸ τα πρωτότυπα κείμενα*. Συλλογικὸ ἔργο. Ἀθήνα: Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Εταιρεία, 2003.
- Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. *Λεξικὸ τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς* [1998]. 11^η ἀνατύπωση. Θεσσαλονίκη: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν [Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Κακουλίδη, Ἑλένη Δ. «Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Προδρόμου-Πέτρας στὴν Κωνσταντινούπολη». *Ἑλληνικά* 21 (1968): 3-39.
- Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ, Βαρβάρα. *Ὁ Μοναχὸς Νεόφυτος Προδρομηνὸς καὶ τὸ θεολογικὸ τοῦ ἔργο*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀρμός, 1996.
- Κατσιαμπούρα, Γιάννα. «Πρόσληψις, μετάδοσις καὶ λειτουργία τῶν ἐπιστημῶν στοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους καὶ τὸ quadrivium τοῦ 1008». Διδακτορικὴ διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2004.
- Kirk, G. S., J. E. Raven καὶ M. Schofield. *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* [1983²]. Μετάφρασις: Δημοσθένης Κούρτοβικ. 2^η ἐκδοσις. Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1990 [1988].
- Λάμπρος, Σπυρίδων Π. «Ὑπόμνημα τοῦ Καρδινάλιου Βησσαρίωνος εἰς Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον». *Νέος Ἑλληνομνήμων* 3 (1906): 12-50.
- Λάμπρος, Σπυρίδων Π., επιμ. «Μιχαὴλ Ἀποστόλη τοῦ Βυζαντίου Προσφώνημα εἰς τὸν αὐτοῦ διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Ἀργυρόπουλον ὅτε ἤρξατο διδάσκων προτροπὴ βασιλέως ἐν τῷ τοῦ ξενῶνος καθολικῷ μουσεῖῳ». Στο: *Ἀργυροπούλεια: Ἰωάννου Ἀργυροπούλου λόγοι, πραγματεῖαι, ἐπιστολαί, προσφωνήματα, ἀπαντήσεις καὶ ἐπιστολαὶ πρὸς αὐτὸν καὶ τὸν υἱὸν Ἰσαάκιον. Ἐπιστολαὶ καὶ ἀποφάσεις περὶ αὐτῶν*, ἐπιμέλεια: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 227-231. ἐν Ἀθήναις: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910.
- Λάμπρος, Σπυρίδων Π., επιμ. «Βησσαρίων Καρδινάλιος Κωνσταντῖνῳ Δεσπότη τῷ Παλαιολόγῳ χαίρειν». Στο: *Παλαιολόγεια καὶ πελοποννησιακὰ*, ἐπιμέλεια καὶ συγγραφή: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 4 τόμοι, 4: 32-45. Ἐν Ἀθήναις: Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως τῶν Καταλοίπων Σπυρίδωνος Λάμπρου, 1912-1930.
- Λαμπρίδης, Ὀδυσσεύς. «Γεώργιος Χρυσοκόκκης, ὁ ἱατρός». *Ἀρχεῖον Πόντου* 24 (1961): 38-41.
- Λαούρδας, Βασίλειος. «Μιχαὴλ Ἀποστόλη Λόγος περὶ Ἑλλάδος καὶ Εὐρώπης». *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949): 235-244.

- Λιοδάκης, Στέλιος, Δημήτρης Γάκης, Δημήτρης Θεοδωρόπουλος, Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος και Αναστάσιος Κάλλης. *Χημεία: Για την Α' τάξη γενικού λυκείου*. Αναθεωρημένη έκδοση 22-0276. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. [Αθήνα]: Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος», [2021].
- Λορεντζάκης, Γρηγόριος. *Ὁ Ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καί ἡ ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως*. Θεολογία καί Ἱστορία 12. Κατερίνη: Ἐκδόσεις Ἐπέκταση, 1999.
- Μαρκόπουλος, Αθανάσιος. «Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου: Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία». Στο: «Το βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005», επιμέλεια: Νίκη Τσιρώνη, συνεργασία: Μπάμπης Λέγγας, και Αναστασία Λαζαρίδου, 1-13. Ειδικό τεύχος, *Βιβλιοαμφισπότης* 3 (2008).
- Μαυρομμάτης, Λένος. «Ο Καρδινάλιος Βησσαρίων και ο εκσυγχρονισμός της Πελοποννήσου». Στο: «Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού», επιμέλεια Νίκος Γ. Μοσχονᾶς, 2 τόμοι, 2: 41-50. Ειδικό τεύχος, *Σύμμεικτα* 9 (1994).
- Μελετιάδης, Χάρης Ν. *Αναγεννησιακές τάσεις στη νεοελληνική λογιосύνη: Νικόλαος Σοφριανός*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2006.
- Μπαλκογιαννοπούλου, Ειρήνη. «Το διδακτικό εγχειρίδιο του Γεώργιου Σχολάριου: Δομή, πηγές και καινοτομίες. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2018.
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. «Παιδεία και οικονομία κατά τον Βησσαρίωνα». Στο: «Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος του Πόντου: Λόγιος του βυζαντινού και του δυτικού αναγεννησιακού 15^{ου} αιώνα», επιμέλεια: Ηλίας Αθ. Γιαρένης, Αναστάσιος Γ. Μαρᾶς, Χρήστος Π. Μπαλόγλου, και Θεοδόσιος Αρ. Κυριακίδης, 303-317. Ειδικό τεύχος, *Βυζαντινός Δομός* 25 (2016-2017).
- Μπαλόγλου, Χρήστος Π. *Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων: Λόγιος και φιλόσοφος στο Ὑστερο Βυζάντιο (15^{ος} αιώνας): Μελετήματα*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βυζαντινός Δομός, 2018.
- Μπαμπινιώτης, Γεώργιος Δ. *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας: Με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων* [1998]. 5^η έκδοση. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ι.Κ.Ε., 2019.
- Μπόκαρης, Ευθύμιος Π. *Επιστημολογία και ιστορία της χημείας: Πανεπιστημιακές παραδόσεις*. Ιωάννινα: Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο Ιωαννίνων, 2000.
- Μπόκαρης, Ευθύμιος Π. «Η χημεία ως ασυνέχεια της αλχημείας». Στο: Σκορδούλης, *Ζητήματα θεωρίας*, 61-94.
- Μπόκαρης, Ευθύμιος. *Φιλοσοφία και επιστήμες: (Από τον Πλάτωνα μέχρι τον Καντ)*. Αγία Παρασκευή: Utopia, 2020.
- Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ. *Βασίλειος Καισαρείας ὁ Μέγας (329/30 - † 1 Ἰανουαρίου 379): Βίος καὶ ἔργα, συγγράμματα καὶ διδασκαλία (Ἀνάπτυπον ἐκ τῆς «Β.Ε.Π. τ. 51»)*. Ἀθῆναι, 1975.
- Σιάσος, Λάμπρος Χρ. *Πατερική κριτική τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου*. Φιλοσοφική καὶ Θεολογική Βιβλιοθήκη 15. Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, 1989.
- Σταφυλίδης, Ανδρέας Δ., και Γεωργία Γ. Μιχελή, επιμ. *Λεξικό τεχνολογίας και επιστημών: Ἀγγλοελληνικό και ελληνοαγγλικό* [2002]. 4^η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Σταφυλίδη, 2018.
- Παπαδόπουλος, Θωμᾶς Ι. «Αἱ « Carte Allacciane »». *Παρνασσός*, νέα σειρά, 5 (1963): 35-42.
- Παπαδόπουλος, Θωμᾶς Ι. «Περὶ τῶν «Ἀλλατιανῶν Χειρογράφων»». *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*

55 (1980): 500-534.

Παπαδόπουλος, Θωμάς Ι. *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci. – 1800)*. 2 τόμοι. Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 48. Αθήναι: Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 1984-1986.

Παπαδόπουλος, Θωμάς Ι. «Οικογενειακὰ Λέοντος Ἀλλατίου». *Χιακὰ Χρονικά* 18 (1987): 17-26.

Παπαδόπουλος, Θωμάς Ι. «Ὁ Λέων Ἀλλάτιος καὶ ἡ Χίος». *Χιακὰ Χρονικά* 20 (1989): 3-144.

Παπαδόπουλος, Ἰωάννης Β. «Περὶ τῆς ἐν Τραπεζοῦντι σχολῆς Θετικῶν Ἐπιστημῶν». *Νέος Ποιμὴν* (1922): 19-39.

Παπαδόπουλος, Ἰωάννης Β. «Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί». *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 1 (1927): 151-204.

Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων: Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς θεολογίας*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 47. Αθήναι: Φιλεκπαιδευτικὴ Ἑταιρεία, 1967.

Παπαδόπουλος, Στυλιανός Γ. *Συνάντησις ὀρθοδόξου καὶ σχολαστικῆς θεολογίας (ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου*. Ἀνάλεκτα Βλατάδων 4. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1970.

Παπαθανασίου, Μαρία. «Στεφάνου Ἀλεξανδρέως «Ἀποτελεσματικὴ Πραγματεία», ἢ «Ὠροσκόπιον τοῦ Ἰσλάμ»». Στο: *Οἱ ἐπιστῆμες στὸν ἐλληνικὸ χῶρο*, συλλογικὸ ἔργο, 107-117. Αθήνα: Τροχαλία καὶ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 1997.

Πάρδος, Αντώνης. «Οἱ ἄξονες τῆς ιδεολογίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴν ἄλλη Κωνσταντινούπολη: Ἡ παρακαταθήκη τοῦ Βησσαρίωνα: Λάσκαρης καὶ Μουσσοῦρος ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τῆς Βενετίας». Στο: *Ἄνθη χαρίτων: Μελετήματα ἐόρτια συγγραφέντα ὑπὸ τῶν ὑποτρόφων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας ἐπὶ τῇ πεντακοσιετηρίδι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑλληνορθόδοξου Κοινότητος Βενετίας*, ἐπιμέλεια: Νικόλαος Παναγιωτάκης, 527-568. Biblioteca dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia 18. Venezia: dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 1998.

Πατούρα, Σοφία, ἐπιμ. *Ἡ ἐλληνικὴ γραφὴ κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες / The Greek Script in the 15th and 15th Centuries*. Διεθνὴ Συμπόσια 7. Αθήνα: Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 2000.

Σβορώνος, Νίκος. *Το ἐλληνικὸ ἔθνος: Γένεση καὶ διαμόρφωση τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ*. Πρόλογος: Σπύρος Ι. Ασδραχάς. Ἐπιμέλεια: Νάσος Βαγενάς. Αθήνα: Ἐκδόσεις Πόλις, 2004.

Σιάσος, Λάμπρος Χρ. *Πατερικὴ κριτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου*. Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 15. Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, 1989.

Τεμπέλης, Ηλίας. «Ἡ κριτικὴ τοῦ Νικολάου, ἐπισκόπου Μεθώνης, στὴ θεωρία τοῦ Πρόκλου περὶ Θεοῦ». *Μεσσηνιακὰ Χρονικά* 1 (1999): 50-61.

Τερέζης, Χρήστος. «Ὁ Νικόλαος Μεθώνης καὶ ἡ θεωρία τῶν ἐνάδων κατὰ Πρόκλο». *Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Επιθεώρηση* 5 (1988): 54-72.

Τερέζης, Χρήστος. *Ἡ θέση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὴν Ὀρθόδοξη Ανατολή: Σπουδὴ στὸν Ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*. Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη. Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Π. Πουρναρᾶ, 1995.

- Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών Του στην Ελληνική Γλώσσα*. Μεδίνα: Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχντ για την Εκτύπωση του Ιερού Κορανίου, 2000.
- Τόλιας, Γιώργος. «Για μιὰ ὀρατὴ ἀρχαιότητα: Μεθοδολογία, χρήσεις καὶ λειτουργίες τοῦ χάρτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ Νικόλαου Σοφianoῦ». Στο: «Μνήμη Φίλιππου Ἡλιοῦ», συλλογικὸ ἔργο, 9-49. Εἰδικὸ τεύχος, Ὁ Ἐρανιστής 25 (2005).
- Τσιρπανλῆς, Ζαχαρίας Ν. *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητές του (1576-1700): Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ*. Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1980.
- Τσιρπανλῆς, Ζαχαρίας Ν. «Λέων Ἀλλάτιος (1588-1669)». *Δωδώνη* 18 (1989): 193-202.
- Τσιρπανλῆς, Ζαχαρίας. «Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας σε βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα». *Θησαυρίσματα* 26 (1996), 94-104.
- Τσουγκαράκης, Δημήτρης. «Ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητας των κοινοτήτων τῆς Κρήτης στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ στὴν πρώιμη Βενετοκρατία». Στο: *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου: Ελὸντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001: Κεντρικὲς Εἰσηγήσεις*, συλλογικὸ ἔργο, 25-45. Ἡράκλειο: Εταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, 2006.
- [Φιλίππιδης], Χρύσανθος. (Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος). *Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος (ἀνατύπωσης ἐκ τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου τόμου τοῦ Ἀρχείου Πόντου)*. ἐν Ἀθήναις: Τυπογραφεῖον “Ἑστία,,, 1933.
- Χριστοφορίδης, Βενιζέλος. *Οἱ ησυχαστικὲς ἐρίδες κατὰ τὸ ἰδ' αἰὼνα*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1993.

Γ. Κώδικες.

Laurentianus Pluteus 28.13

Laurentianus Pluteus 28.14

Laurentianus Pluteus 28.16

Laurentianus Pluteus 86.16

Londiniensis Harleianus 5697

Marcianus gr. Z 299 (coll. 584)

Monacensis gr. 105

Parisinus gr. 2325

Parisinus gr. 2327

Vaticanus Barberinus gr. 127

Vindobonensis suppl. gr. 075

Περίληψη

Η αλχημεία στο έργο των ελληνόφωνων λογίων της Ιταλίας: 15ος-17ος αιώνας
(Βησσαρίων, Angelo Forte, Leone Allacci)

Αφετηρία της παρούσας διατριβής είναι το ερώτημα περί της θέσης που καταλαμβάνει η αλχημεία στην ιστορία της χημείας. Κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, η αλχημεία απεικονιζόταν, συνήθως, ως ένα εσωτεριστικό, θρησκευτικό στον πυρήνα του, εγχείρημα ή ως μια περιθωριακή τέχνη της μεταλλικής μεταστοιχείωσης, βασισμένη σε ανεδαφικές θεωρητικές εικασίες και ηθικά επιζήμιες προσδοκίες. Έτσι, τα διάσπαρτα ίχνη της επίδρασής της στο ιστορικό υπόβαθρο, και στην πρώιμη ανάπτυξη, της σύγχρονης επιστήμης της χημείας άλλοτε συνοπτικά απαλείφονταν και άλλοτε υποβαθμίζονταν ως, αποκλειστικά και μόνο εμπειρικές, συνεισφορές που έγιναν κατά λάθος, ενάντια στις ίδιες τις αλχημικές στοχεύσεις. Σήμερα, η ίδια εικόνα, παρά την κριτική που έχει δεχτεί στη σύγχρονη ιστοριογραφία, εξακολουθεί να δεσπόζει στον δημόσιο λόγο, όπως φανερώνει η εξέταση, στο πρώτο εισαγωγικό σκέλος αυτής της διατριβής, των σχετικών αναφορών σε εγχειρίδια γενικής χημείας και σε λήμματα λεξικών και εγκυκλοπαιδειών γενικών γνώσεων. Σε αντίθεση, όμως, με τα ανθεκτικά στερεότυπα, η αλχημεία από την αρχή της ιστορίας της αποτελούσε ένα πεδίο γνώσης για τους φυσικούς μετασχηματισμούς εντός του οποίου η κοινωνική φιγούρα του τεχνίτη συναντούσε την κοινωνική φιγούρα του λογίου. Μέχρι και τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, διασταυρωνόταν με μια σειρά από άλλους, ηθικά ανεπίληπτους και κοινά αποδεκτούς, κλάδους του επιστητού, όπως η φυσική φιλοσοφία, η ιατρική και η αστρονομία. Συνυφαινόταν, επίσης, και με κάποιες, κάθε άλλο παρά σκοτεινές, πρακτικές τέχνες όπως η μεταλλουργία και, ιδίως από τον 16^ο αιώνα και μετά, η φαρμακολογία.

Τα αλχημικά κείμενα προσέλκυαν το ενδιαφέρον των εγγράμματων τεχνιτών, αλλά και οι αλχημικές τεχνικές κινούσαν συχνά την περιέργεια των καταξιωμένων λογίων. Στην πρώτη κατηγορία εμπίπτει ο Angelo Forte (16^{ος} αιώνας), ελληνόφωνος ιατρός στη Βενετία. Αποκηρύσσοντας την πρακτική αλχημεία, την οποία εκλάμβανε ως μια τέχνη θεωρητικά τυφλή, επικεντρωμένη στην πιθανότητα της μεταστοιχείωσης των κοινών μετάλλων, ο Forte προσέβλεπε στον μετασχηματισμό της αλχημείας σε έναν κλάδο της φυσικής φιλοσοφίας ικανό να παρέχει αιτιακές εξηγήσεις για τις συνθέσεις και τις αποσυνθέσεις των φυσικών σωμάτων. Στη δεύτερη κατηγορία εμπίπτουν οι περιπτώσεις του Βησσαρίωνα (c. 1403-1472)

και του Leone Allacci (1588-1669), δυο επιφανών ελληνόφωνων λογίων που έζησαν, κατά το μεγαλύτερο μέρος της σταδιοδρομίας τους, στη Ρώμη. Ο Βησσαρίων ήταν κτήτορας του κώδικα *Marcianus gr. Z 299*, για τον οποίο, στην τωρινή δευτερογενή βιβλιογραφία, χρησιμοποιείται, κατά κανόνα, η συντομογραφία *M*. Η σημασία του συγκεκριμένου κώδικα στην ιστορία της αλχημείας έγκειται στο γεγονός ότι περιέχει το παλαιότερο γνωστό αντίγραφο του ελληνικού αλχημικού corpus, ενός σώματος χρυσοποιητικών κειμένων γραμμένων στα ελληνικά, η συγκρότηση του οποίου ανάγεται κάπου μεταξύ του 7^{ου} και του 10^{ου} αιώνα. Ο Allacci επιχείρησε, ανεπιτυχώς, να εκδώσει σε έντυπη μορφή αυτό το σώμα σωζόμενων κειμένων, ως τμήμα ενός ευρύτερου εκδοτικού σχεδίου για την κοινοποίηση αδημοσίευστων, ως τότε, αρχαίων και μεσαιωνικών ελληνικών κειμένων. Για αμφότερους, όμως, η αναδρομή στα γραπτά μνημεία της ελληνο-αιγυπτιακής και βυζαντινής χρυσοποιίας δεν είχε ως μοναδικό κίνητρο την αποκατάσταση ορισμένων θραυσμάτων της ελληνικής γραμματείας του μακρινού παρελθόντος. Ένα από τα κύρια συμπεράσματα αυτής της διατριβής είναι ότι οι πρακτικές όψεις της αλχημείας, η συνάφειά της με τη μεταλλουργία και τη φαρμακολογία, και γενικότερα ο αναβαθμισμένος ρόλος που η αλχημεία, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, διεκδικούσε στη συνολική αρχιτεκτονική των «θύραθεν» τεχνών και επιστημών, ήταν επίσης καθοριστικοί παράγοντες. Στην περίπτωση, δε, του Βησσαρίωνα, η τοποθέτηση του *M* στο διανοητικό περιβάλλον της Μονής Προδρόμου-Πέτρας και του «ξενώνα του κράλη», στην Κωνσταντινούπολη, όπου η αντιγραφή χειρογράφων συνδυαζόταν με τη μελέτη φυσικο-φιλοσοφικών, αστρονομικών ή ιατρικών κειμένων, αλλά και με την εφαρμογή θεραπευτικών τεχνικών σε φιλοξενούμενους ασθενείς, μας επιτρέπει να εντάξουμε το ενδιαφέρον για το ελληνικό χρυσοποιητικό corpus σε μια πιο μακρόπνοη συλλογική επιδίωξη: την κριτική οικειοποίηση των «θύραθεν» τεχνών και επιστημών που μπορούσαν να εμπλακούν στην παραγωγή αιτιακών εξηγήσεων περί των φυσικών φαινομένων, για να δρομολογηθεί μια φιλοσοφική ανανέωση στον ανατολικό χριστιανισμό.

Abstract

Alchemy in the Work of Greek-Speaking Scholars Living in Italy: 15th-17th Centuries (Bessarion, Angelo Forte, Leone Allacci)

The question of what is the place now occupied by alchemy in the history of chemistry provides the point of departure for the present dissertation. During the last two centuries, alchemy was usually depicted as an esoteric, religious at its core, enterprise or as a marginal art of metallic transmutation, based on groundless theoretical speculations and morally pernicious goals. Accordingly, the scattered traces of its influence in the historical background, and in the early development, of the modern science of chemistry, were, sometimes, summarily screened out and, other times, downplayed as, entirely empirical, contributions that were made unintentionally, against alchemists' own desired ends. In spite of the criticisms launched against it in contemporary historiography, this very image still dominates public discourse, as it is shown in the first introductory part of this dissertation, through the examination of the relevant references in general chemistry textbooks and in lemmas of general knowledge dictionaries and encyclopedias. Contrary to the persisting stereotypes, however, alchemy, from the outset of its own history, constituted a field of knowledge concerning the natural transmutations within which the social figure of the artisan encountered the social figure of the scholar. Until late in the 18th century, it intersected with a number of other, morally irreproachable and commonly accepted, disciplines, such as natural philosophy, medicine and astronomy. It was also interwoven with certain, anything but dark, practical arts, such as metallurgy and pharmacology, particularly from the 16th century onward.

The alchemical texts attracted the interest of literate artisans, but the alchemical techniques often excited the curiosity of acclaimed scholars, as well. Angelo Forte, a 16th-century Greek-speaking physician in Venice, falls into the first category. Denouncing the practical alchemy, which he considered as a theoretically blind art, centered on the possibility of the transmutation of base metals, Forte looked forward to the transformation of alchemy into a branch of natural philosophy competent to provide causal explanations for the compositions and decompositions of natural bodies. The second category includes cases such as those of Bessarion (c. 1403-1472) and Leone Allacci (1588-1669), two prominent Greek-speaking

scholars who lived, for the major portion of their career, in Rome. Bessarion was possessor of the codex *Marcianus gr. Z 299*, which, in the current secondary literature, is typically designated by the abbreviation *M*. The importance of this particular codex lies in the fact that it contains the earliest copy of the Greek alchemical *corpus*, a body of chrysopoetic texts, written in Greek, the formation of which dates back to somewhere between the 7th and the 10th centuries. Allacci attempted, with no success, to publish this body of surviving texts, as part of a wider editorial project for the disclosure of previously unpublished ancient and Medieval Greek writings. But for both Bessarion and Allacci, the regression into the written monuments of the Greco-Egyptian and Byzantine alchemy was not motivated solely by the ambition to restore certain fragments of the Greek literary production of the past. One of the main conclusions of this dissertation is that the practical aspects of alchemy, its pertinence to metallurgy and pharmacology, and, more generally, the upgraded function, in the overall architecture of the “outer” (θύραθεν) arts, to which alchemy, in early modernity, laid claim, were also pivotal factors. Moreover, in the case of Bessarion, the placement of *M* in the intellectual environment of the monastery of Prodromos Petra and of the Xenon of the Kral, in Constantinople, where the copying of manuscripts was combined with the study of natural-philosophical, astronomical and medical texts, and also with the application of therapy techniques in hosted patients, allows us to subsume the interest for the Greek chrysopoetic *corpus* into a more far-reaching collective pursuit: the critical appropriation of the “outer” arts and sciences that could be implicated in the production of causal accounts about natural phenomena, in order to initiate a philosophical renewal in the eastern Christianity.